

Universiteit Gent
Academicjaar 2007-2008

Nec pluribus impar ?

De campagnes en onderhandelingen van Lodewijk XIV in
de Zuidelijke Nederlanden, 1707-1708.

Masterproef, voorgelegd tot het behalen van de
graad van Master in de Geschiedenis
Promotor: Prof. dr. René Vermeir
Commissarissen: Prof. dr. Dirk Heirbaut,
drs. Klaas Van Gelder

Frederik Dhondt
Student Master in de Geschiedenis
Stamnummer 20020823

Afkortingenlijst

ADB	Allgemeine Deutsche Biographie
AE, CP	Archives du Ministère des Affaires Etrangères et Européennes, Correspondance Politique
BKO	Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich
BNB	Biographie Nationale Belge
DBI	Dizionario Biografico Degli Italiani
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
ONDB	Oxford Dictionary of National Biography
S.H.A.T., A ¹	Service Historique de la Défense, Département de l'Armée de Terre, Ancien Régime (eerste serie)
S.H.D.	Service Historique de la Défense

Voorwoord

Deze masterproef gaat terug tot mijn vroegste historische interesses. Het slagveld van de Slag bij Oudenaarde ligt immers zo goed als naast de huisdeur. Het duurde niet lang, of ik kon op een terrein dat er vandaag nagenoeg onaangeroerd bij ligt, alle bewegingen van de oorlogsvoerende partijen situeren. De literatuur die ik zes jaar geleden bij mijn *humaniora*-eindwerk¹ kon bemachtigen, was evenwel niet in staat mijn interesse naar de diepere gronden van het militaire gebeuren te bevredigen.

Het werd duidelijk dat de slag slechts een onderdeel vormde van en onlosmakelijk gebonden was met een conflict dat zich op een veel hoger niveau afspeelde. Het diplomatieke kluwen liet zich echter minder gemakkelijk ontwarren. De regionale literatuur en bronnen boden geen sluitend antwoord. Finaal kwam ik terecht bij bronnen die buiten de grenzen worden bewaard en in literatuur met een Europees omspannend karakter. Aldus kreeg een onderzoek naar de wisselwerking tussen militaire, diplomatieke en rechtsgeschiedenis geleidelijk gestalte.

De uitgelezen kans die ik dit jaar had om het onderzoekswerk van deze waterproef uit te voeren in de Parijse archieven en bibliotheken, liet me toe om gedurende een aanzienlijke periode op veel uitgebreider historiografisch en primair bronnenmateriaal te werken, dan in België mogelijk was geweest. De onontgonnen stukken van de diplomatieke en militaire correspondentie in het kasteel van Vincennes en in het ministerie van Buitenlandse Zaken aan de Quai d'Orsay lieten me zonder twijfel toe om dieper te graven dan normaal had gekund.

In een tocht die me van de bibliotheek van het Centre Roland Mousnier², langs de Centrale Bibliotheek van de Sorbonne, naar de Bibliothèque Saint-Geneviève, de Bibliothèque Cujas, de Bibliothèque Mendès-France, de drie sites van de Bibliothèque Nationale de France, de Bibliothèque Historique de la Ville de Paris en de Bibliothèque Mazarine (Institut de France) voerde, kwamen zo de rijke collecties van de universitaire, nationale en lokale onderzoeksinstellingen boven.

Tussen de middeleeuwse torens van Notre Dame en Sainte-Chapelle, de koepels van de Sorbonne, de Val-de-Grâce, de Invalides en het Institut de France, de *collonade* van het Louvre, de Comédie Française en het Palais-Royal, het graf van Colbert in de Saint-Eustache of dat van Maria Theresia en Anna van Oostenrijk in de Saint-Paul, van het kasteel van Sceaux, over Saint-Germain-en-Laye, Fontainebleau en Chantilly tot Versailles, is het bovendien ook mogelijk om langs de grote poort de *Grand Siècle* in te wandelen.

De portretten en plafonds van Le Brun, Mignard en Rigaud, de tuinen van Le Nôtre, de paleizen van Le Vau en Mignard of de comédie-ballets van Molière en Lully zijn een condensatie van een vervlogen, maar in filigraan nog steeds aanwezige wereld, net als de meters correspondentie die de protagonisten gewetensvol geklasseerd door hun *Commis* in hun *Bureaux* hebben nagelaten, de puntige commentaren van Saint-Simon, Villars en La Palatine of de logboeken van Dangeau en Sourches. Vandaar ook de nadrukkelijke iconografische aanwezigheid in dit werk.

Dankzij de mogelijkheden van het Erasmus-programma bleef het niet enkel bij onderzoek in de bovengenoemde instellingen, of bezoeken aan de paleizen, kastelen en stadskwartieren waar de Franse actoren in de Spaanse Successieoorlog hun *locus vivendi* hadden. Ik beschouw het als een voorrecht om aan de Sorbonne de cursussen van Lucien Bély, Olivier Chaline, Alain Tallon en

¹ “Een andere 11 juli. De Slag bij Oudenaarde, 11 juli 1708”, 86 p., Sint-Bernarduscollege Oudenaarde, juni 2002.

² Institut de Recherche sur l'histoire de l'Occident Moderne (IRCOM), UMR CNRS nr. 8599 (Université Paris IV-Sorbonne).

Bruno Galland te hebben kunnen volgen. De denkkaders en interpretatiemethodes, aangereikt in hun cursussen en de permanente wisselwerking met levend onderzoek op oneindig rijk en nog sterk onontgonnen bronnenmateriaal, zijn terug te vinden in elk stuk van deze masterproef. Ik denk dat in het bijzonder de seminaries van Prof. Bély als interactiecentrum en uitstalraam van de nieuwe bloei in de Franse diplomatieke geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd een niet uit te wissen afdruk hebben gelaten op de volgende bladzijden.

Ik kan moeilijk dit werk presenteren zonder ook degene te vermelden wiens aanwezigheid ik niet kan wegdenken bij het “werk” dat een historicus geacht wordt te verrichten: wijlen mijn vader, dr. Luc Dhondt. De herinneringen die hij heeft nagelaten bij vrienden en academici, historici evengoed als juristen of filosofen, de confrontatie met zijn publicaties en zijn persoonlijke historiografische selectie, die me elk jaar tot onschatbare referentiebasis diende tijdens mijn academische opleiding tot menswetenschapper, zijn zonder twijfel stimulansen geweest om in Gent geschiedenis te studeren en het voorliggende onderzoek tot een goed einde te brengen.

Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar mijn promotor, prof. dr. R. Vermeir, die sinds ik vier jaar geleden (2003-2004) besloot als vrij student zijn cursus “Geschiedenis van de Nieuwe Tijd” te volgen, elk jaar opnieuw mijn historische interesses in Gent wist te stimuleren en zo de combinatie met mijn rechtenstudies mee mogelijk maakte. Ook Prof. dr. Dirk Heirbaut, wiens suggestie om in de bibliotheek van het legermuseum te duiken, van groot nut is geweest en die me heeft aangemoedigd om de band met de algemene rechtsgeschiedenis van naderbij te bekijken, Drs. Pieter-Jan Lachaert, stadsarchivaris in Oudenaarde, die me een jaar geleden aanzocht om in het kader van het project “Oudenaarde 2008” de draad van de Slag terug op te nemen, en Dr. Martine Vermeiren-Vanwelden, die me al eerder aangezet had om een tekst over de Slag te publiceren in de *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige kring van Oudenaarde*, mogen niet onvermeld blijven.

Tijdens mijn verblijf in Parijs had ik via de Oudenaardse weg het genoeg kennis te maken met Clément Oury, paleograaf-archivaris van de Ecole des Chartes (2005), als auteur van de meest recente studie over de slagen van Blenheim, Ramillies en Oudenaarde, een van de zeldzame specialisten over het onderwerp, wiens suggesties van groot nut zijn geweest.

Tenslotte gaat mijn erkentelijkheid uit naar iedereen die door naleeswerk, suggesties of technische hulp me op de goede weg heeft gezet of uit de nood heeft geholpen en zo heeft bijgedragen tot de realisatie van een project dat al een aantal jaren latent in mijn interessesfeer aanwezig was.

INHOUDSOPGAVE

DEEL I: INLEIDING

I. Probleemstelling, methodologie en benaderingswijze	1
<i>A. 1707 en 1708: meer dan histoire-bataille</i>	2
<i>B. Over het bos en de bomen: drie eeuwen bronnen en historiografie over de Spaanse Successieoorlog</i>	5
<i>C. Lezen, interpreteren en verklaren: de context van oorlog en vrede</i>	19
II. De Spaanse Successie in de zeventiende eeuw	22
<i>A. Une affaire de famille: de dynastieke allianties rond Filips IV</i>	22
<i>B. De devolutieoorlog en het verdrag-Grémonville</i>	29
III. De kaart herschikken (1697-1700)	42
<i>A. De verdelingsverdragen na Rijswijk: Willem III en Lodewijk XIV arbiters van Europa?</i>	42
<i>B. Het testament van Karel II: het Spaanse sentiment en de concurrerende Frans-Habsburgse netwerken</i>	47

DEEL II: OORLOG ALS INSTRUMENT VAN DE VORSTELIJKE MACHT, 1707-1708

HOOFDSTUK 1: MENSEN, IDEEËN EN MIDDELEN: DE FRANSE STRATEGIE	56
I. Institutionele organisatie	56
<i>A. Lodewijk XIV en zijn naaste medewerkers</i>	56
<i>B. Coördinatie, dialoog of instructie? De relaties tussen Versailles en het slagveld</i>	63
II. Lodewijk XIV en de grenzen van Frankrijk	67
<i>A. Strategische en juridische aspecten</i>	67
<i>B. De Noordgrens van de Pyreneeën tot Rijswijk (1659-1697)</i>	70
<i>C. Il n'y a plus de Pyrénées</i>	71
III. Waartoe dient oorlog? Twee theorieën over veldslagen en strategen	80
<i>A. Quid enim dulcius victoriae? Het bataillisme van Clausewitz</i>	80
<i>B. Liddel Hart of de negatie van Clausewitz</i>	80
IV. Conclusie	85
HOOFDSTUK 2: DE SPAANSE SUCCESSIEOORLOG	87
I. Voor de Revolutie van Ramillies (1701-1706)	88
<i>A. Luzzara, Landau, Blenheim</i>	88
<i>B. De Zuidelijke Nederlanden en de Bourbons</i>	96
II. Vendôme in de Nederlanden	
<i>A. Ramillies en de rampcampagne van Villeroy</i>	100

<i>B. Filips V glijdt weg</i>	105
III. De strategische inertie van 1707: reculer pour mieux sauter?	110
<i>A. De marsen van Vendôme en Marlborough</i>	110
<i>B. Het andere gezicht van de oorlog</i>	124
<i>C. Toulon, Almanza: hoop voor Frankrijk</i>	128
IV. Revanche voor Ramillies	133
<i>A. De terugkeer van de Nederlanden in de cockpit of Europe</i>	133
<i>B. De Schotse expeditie en de verijdelde opstand</i>	140
<i>C. Wachten op Eugenius</i>	143
V. Conclusie	147
HOOFDSTUK 3: TUSSEN GENT EN RIJSEL (JULI-AUGUSTUS 1708)	149
I. De val van Gent en Brugge	150
<i>A. De Operatie op Gent</i>	150
<i>B. De tocht naar de Dender</i>	153
<i>C. De controle over het graafschap Vlaanderen</i>	158
II. Oudenaarde	162
<i>A. Het verslag-Barbier</i>	162
<i>B. Barbier gewogen en getoetst</i>	176
<i>C. De keuzes na Oudenaarde</i>	186
III. Naar Rijsel	191
<i>A. Contributies en konvoeien</i>	191
<i>B. Eugenius voor Rijsel</i>	196
<i>C. De trage reactie</i>	199
IV. Conclusie	205
HOOFDSTUK 4. DE BOM BARST (SEPTEMBER-DECEMBER 1708)	206
I. Et il ne se passa rien: het échec voor Rijsel	206
<i>A. Het bezoek van Chamillart</i>	206
<i>B. De roemloze aftocht en de slag bij Wijnendale</i>	211
<i>C. Het exploit van Luxembourg en het gevecht op de overstroomde kustvlakte</i>	216
II. De laatste stuiptrekkingen	220
<i>A. De capitulatie van Rijsel en de val van Leffinge</i>	221
<i>B. De oversteek van de Schelde</i>	226

<i>C. Brussel keert niet terug</i>	232
III. Nec cantus, nec numerus: de ontruiming van Vlaanderen	236
<i>A. Het einde van Boufflers en de terugkeer van Bourgogne</i>	236
<i>B. De winter en de val van Vendôme</i>	240
IV. Conclusie: 1708, een verloren jaar?	245
ALGEMENE CONCLUSIE DEEL II	247
DEEL III: ONDERHANDELEN IN DE MARGES VAN DE PRINSENSAMENLEVING	
HOOFDSTUK 1. EUROPA EN DE OORLOG	253
I. De vorming van twee blokken	253
<i>A. “A state of war, though in peace”</i>	253
<i>B. De Haagse Alliantie</i>	266
II. Allianties uitbouwen: de zoektocht naar buffers en troepen	269
<i>A. De Duitse marktplaats</i>	269
<i>B. De Middellandse Zee</i>	284
<i>C. Skandinavië: los van Europa?</i>	288
III. Conclusie: het schaakbord van Torcy	290
HOOFDSTUK 2. ONDERHANDELEN MET DE REPUBLIEK	292
I. De Noordelijke uitweg, 1701-1707	293
<i>A. Franse voorwaarden voor Vrede</i>	293
<i>B. Ménagement, prudence, modération: politiek in de Republiek</i>	295
<i>C. De Frans-Hollandse contacten tijdens de Spaanse Successieoorlog, 1705-1707</i>	297
<i>D. De Republiek en Engeland</i>	304
II. In de Marge van de prinsensamenleving: “le commerce du compagnon à La Haye”	307
<i>A. Het gesternte van een zending</i>	307
<i>B. Confereren over vrede: Franse hoop en Hollandse kilheid</i>	309
<i>C. Déterminer les Hollandois à la paix: bedenkingen van een afgewezen onderhandelaar</i>	319
<i>D. Bergeyck, Chamillart en de missie in Holland</i>	321
<i>E. De dunne grens tussen vriendschap en diplomatieke vertegenwoordiging: de diefstal uit de koninklijke bibliotheek</i>	324
III. De laatste Hollandse onderhandelingen	329
<i>A. Van defeatisme naar gelukkige patstelling</i>	329
<i>B. Vrede op andere voorwaarden? De tranen van Torcy</i>	334

IV. Conclusie	336
HOOFDSTUK 3. VAN SCHOTLAND NAAR UTRECHT: DE ENGELSE OPLOSSING	337
I. Onderhandelen met de andere bondgenoot: Engeland voor de preliminaria	337
<i>A. De mislukte uitstap van Jacobus III</i>	<i>337</i>
<i>B. De Britse publieke opinie in 1708</i>	<i>345</i>
<i>C. Marlborough en Berwick: de parallelle onderhandelingen van 1708</i>	<i>349</i>
II. Dynastiek toeval en welbegrepen eigenbelang: de oorlog kantelt	351
<i>A. Karel VI, een nieuwe Karel V?</i>	<i>351</i>
<i>B. De Tories aan de macht</i>	<i>352</i>
III. De Vrede	355
<i>A. Utrecht: in de sporen van Mesnager</i>	<i>355</i>
<i>B. De Franse successieproblemen</i>	<i>359</i>
<i>C. Rastatt</i>	<i>363</i>
IV. Conclusie	366
ALGEMENE CONCLUSIE	367
BIBLIOGRAFIE EN BRONNENOPGAVE (i-xxvi)	
APPENDICES (i-xi)	
A: Genealogieën	
B: Uitgewerkte chronologie	
C: Ordres de Bataille, 1707-1708 (s.n.)	

Deel I: Inleiding

In dit eerste stuk van onze masterproef willen we de keuze van ons onderwerp nader toelichten. Waarom ervoor kiezen om meer dan een jaar te besteden aan iets wat soms tot de geliefkoosde onderwerpen van de fossielen van de verguisde negentiende-eeuwse historiografie wordt gerekend? De resultaten zouden kunnen leiden tot een eindeloze opsomming van schijnmanoeuvres, zinloos getalm en banale schermutselingen zonder gevolg, met maar weinig relevantie voor zelfs de gespecialiseerde historische lezer.

Waarom een onderzoek naar de buitenlandpolitiek van Lodewijk XIV, karikatuur *par excellence* van de gewetenloze absolute vorst, die zijn bevolking bij honderdduizenden het slagveld opjaagt in een zinloos aandoende worsteling om *Gloire* met zijn collega's-theaterprinsen? Is dit niet goedgevallen in hol nationalisme of moraliserende uitspraken? Waarom 1708 bestuderen, als dat jaar aanzienlijke Franse nederlagen heeft gebracht? Kan je een systeem bestuderen in de nadagen van zijn bestaan? Welk verband dan met het gebeurtenisloze 1707?

Naast deze schets van het kader waarbinnen ons onderzoek zich heeft afgespeeld, moet het eerste deel ook een inhoudelijke inleiding geven op de twee volgende, die de vertaling vormen van de militaire en diplomatieke actiemiddelen van Lodewijk XIV. Het verhaal van de Spaanse Successie, doordrenkt met hofintriges, verwarde huwelijken en manke juridische constructies, heeft zijn wortels in de zeventiende eeuw. Is het nog relevant die te brengen? Ongetwijfeld. De oorlog kan niet begrepen worden zonder het kader van de problematiek onder ogen te zien.

Ons verhaal gaat tot aan de aanvaarding van het testament van de Spaanse koning Karel II door Lodewijk XIV, waarop het terug in twee breekt. Een eerste afsplitsing van deze bron mondt uit in de analyse van het militaire gebeuren in de Nederlanden in 1707 en 1708, een tweede leidt naar de diplomatieke actie die tussen het wapengekletter wordt ondernomen en naar de ontknoping van het successieverhaal, dat de politieke zeden en het Europese systeem verandert. Het is voor de lezer onmogelijk om het verschil in benadering in de diplomatieke afwikkeling te vatten, als hij niet dieper ingewijd wordt in de constructie van het probleem.

I. Probleemstelling, methodologie en benaderingswijze

“L’A.B.C. de notre métier est de fuir ces grands noms abstraits pour chercher à rétablir, derrière eux, les seules réalités concrètes, qui sont les hommes.”

Marc Bloch, *L'étrange défaite*¹

A. 1707 en 1708: meer dan histoire-bataille

Twee militaire campagnes en een onderhandeling uit de Spaanse Successieoorlog aanklaarten, zonder in evenementiële geschiedschrijving te vervallen, is een uitdaging. Hoewel veel fundamenteel en belangrijk bronnenwerk en –uitgaven reeds gedaan is², blijft voor de onderbelichte episodes uit 1707 en 1708 veel archiefmateriaal onontgonnen terrein. Bij een nadere analyse van voorheen sporadisch³ of slechts oppervlakkig beschreven gebeurtenissen, verschijnen evenwel barsten in de bestaande analyses, die hetzij conclusies op basis van een partiële bronneselectie hebben uitgebreid naar een hele campagne en dus ook naar een besluitvormingsmodel, hetzij eigen (morele⁴, dan wel nationalistische⁵ of familiale⁶) vooroordelen hebben geprojecteerd op situaties waar de gehanteerde culturele of politieke analysecategorieën niet van toepassing zijn.

Het lijkt ons evenzeer essentieel niet toe te geven aan de cognitieve neiging om voorliggende situaties in te delen volgens strakke ordeningsprincipes of prima facie eenvoudige verklarende modellen. Gezien de wisselende en sterk informele aard van politieke netwerken in de achttiende eeuw, geven we er de voorkeur aan de voorhanden zijnde hypothesen kritisch te onderzoeken en te bekijken of ze de confrontatie met een gedetailleerd bronnenonderzoek overleven.

De controverse rond de beslissende oorlog

De Spaanse Successieoorlog zit, voor wat haar militaire aspecten betreft, gekneld tussen twee standpunten: enerzijds is er de visie van de briljante hertog van Marlborough, prins Eugenius van Savoye of de Franse maarschalken Berwick en Villars, die de in statische concepten vastgeroeste generaals van hun tijd weten te verrassen op het slagveld, anderzijds is er de algemeen-militairhistorische vaststelling dat logistieke, strategische en financiële beperkingen in de Nieuwe Tijd enige vorm van beslissende veldtocht, zoals die bestudeerd wordt sinds Clausewitz en de campagnes van Napoleon, nagenoeg onmogelijk maken⁷.

¹ M. BLOCH, *L'étrange défaite*, (Folio/Histoire), Paris, Gallimard, 1990, 57.

² W. CHURCHILL, *Marlborough. His Life and his times*, vert. WELTZ, E., vol. IV, Bussum, Kroonder, 1948, R. DE SCHRYVER, *Jan van Brunchoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, F.E. DE VAULT en J.-J.G. PELET, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, vol. VIII, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: histoire politique), Paris, Imprimerie Nationale, 1835, A. LEGRELLE, *La Diplomatie française et la Succession d'Espagne: 1659-1725, Vol. IV*, Paris, Pichon, 1892, G. MURRAY, *The Letters and Dispatches of John Churchill, first Duke of Marlborough, from 1702 to 1712*, vol. III, London, John Murray, 1845, J.G. STORK-PENNING, *Het grote werk: vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successie-oorlog 1705-1710*, (Historische Studies; 12), Groningen, Wolters, 1958, A.J. VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands Condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog*, Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht, 1945.

³ Zie de uitstekende werken van kapitein Sautai: M. SAUTAI, *L'oeuvre de Vauban à Lille*, Paris, Librairie Militaire R. Chapelot, 1911, M. SAUTAI, *Le siège de la ville et de la citadelle de Lille en 1708*, Lille, Lefebvre-Ducrocq, 1899, M. SAUTAI, *Une opération militaire d'Eugène et de Marlborough. Le forçement du passage de l'Escaut en 1708*, Paris, 1905.

⁴ M. DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne et le duc de Beauvilliers: lettres inédites : 1700-1708*, Paris, Plon, 1900. In sterkere mate: D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne et l'alliance Savoyarde*, vol. III, Paris, Calman-Lévy, 1903.

⁵ M. BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidiën für die Politik im Spanischen Erbfolgekriege*, ed. HAUSMANN, S., (Bücherei der Kultur und Geschichte; 29), Bonn, Kurt Schroeder, 1923, LEGRELLE, *La Diplomatie française (IV)*, C. VON NOORDEN, *Europäische Geschichte im achtzehnten Jahrhundert : der spanische Erbfolgekrieg*, III vols., Düsseldorf, J. Bubbens, 1870-1882.

⁶ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*.

⁷ R. WEIGLEY, *The Age of Battles: The Quest for Decisive Victory from Breitenfeld to Waterloo*, London, Pimlico, 1991, 78.

Binnen deze eerste controverse kadert onze beslissing om, naast de druk becommentarieerde campagne van 1708, ook die van 1707 in de Nederlanden te bestuderen. Een jaar dat door Chandler bestempeld wordt als *frustration in Flanders*⁸ en door Saint-Simon⁹ voor het ultieme bewijs van de verachtelijke luiheid van de hertog van Vendôme¹⁰ wordt aanzien, zou ons meer inzicht moeten geven in de beweegredenen en denkkaders van de bevelhebbers van Lodewijks legers. 1708 lijkt dan weer voor vele auteurs het bankroet van het Franse bevelsysteem: de twee generaals spreken elkaar tegen, laten zich het initiatief ontnemen en moeten met Rijsel de eerste verovering van Lodewijk XIV prijsgeven. Voortbouwend op de eerder gehanteerde defensieve logica, dachten we een nieuw verklaringspatroon te kunnen aanreiken door de Franse reacties in 1708 in verband te brengen met die uit het voorgaande jaar.

Het meest evidente verband tussen beide campagnes is in de eerste plaats het *terrein* waarop ze worden uitgevochten (1). Lodewijk XIV heeft in persoon in de Nederlanden zijn eerste campagnes bijgewoond: zowel de Devolutieoorlog als zijn laatste optreden voor het beleg van Namen (1692)¹¹ spelen zich af in het Noorden. De verbondenheid van de vorst met een arena waarin hij de versterkingen meermaals heeft beschoten en belegerd, waarvan de loop van de rivieren in Versailles even grondig gekend lijkt als in Gent of Brussel, zou zijn weerslag moeten hebben op de manier waarop hij de oorlog aanstuurt. Bovendien wijst de versterking van de na de vrede van Aken (1668) en Nijmegen (1678) ingepalmde plaatsen, op de kwetsbaarheid van de Franse Noordgrens, vanwaar het onbeschutte Parijs probleemloos kan aangevallen worden.

Een tweede verband ligt in de *personen*: de hertog van Vendôme voert zowel in 1707 als 1708 het bevel in de Nederlanden (2). Ondanks de vervanging van de Beierse keurvorst door Bourgogne¹², blijven de minister van oorlog, Michel Chamillart¹³, zijn voornaamste raadgever, de markies van Chamlay¹⁴ en de Spaans-Nederlandse minister van Oorlog, de graaf van Bergeyck¹⁵, de bepalende figuren.

⁸ D. CHANDLER, *Marlborough as military commander*, London, Spellmount, 2003, 184.

⁹ L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, ed. CHÉRUEL, M., Paris, Hachette, 1857, 33. De mémoires van Saint-Simon (1675-1755) worden pas in de veertiger jaren van de achttiende eeuw op papier gesteld, op basis van de nota's die de hertog verzamelde vanaf zijn achttiende. Het *Journal* van Dangeau, dat de dagelijkse gebeurtenissen aan het hof weergeeft en als leidraad heeft gediend voor de kolossale mémoires, is om die reden feitelijk betrouwbaarder dan de overdaad aan gekleurde details die Saint-Simon levert. Bovendien koestert de hertog een grote wrok tegenover Lodewijk XIV, onder andere door een gemiste benoeming als luitenant-kolonel in het leger. Hij maakt na 1715 deel uit van de regeerraad van de regent, maar brengt de volgende decennia tot aan zijn dood dan weer buiten de kringen van de echte macht door. Desondanks is de ronkende, barokke, literaire stijl van zijn geschriften, die meer dan achtduizendvijfhonderd personages in scherpe trekken schetsen, op zich al een argument om het werk ter hand te nemen. Het veertigduizend folio's tellende manuscript berust in de Archieven van Buitenlandse Zaken en werd in de negentiende eeuw geleidelijk aan door Chérueil (geciteerd) en de Boislisle (28 volumes, 1879-1918) gepubliceerd. Zie E. LE ROY LADURIE, *Saint-Simon ou le système de la Cour*, Paris, Fayard, 1997, J.-N. VUARNET, *Le Joli Temps: philosophes et artistes sous la Régence et Louis XV, 1715-1774*, Paris, Didier Hatier, 1990, 25-34).

¹⁰ Louis-Joseph, hertog van Vendôme (1654-1712). Luitenant-generaal in de legers van Lodewijk XIV, achterkleinzoon van Hendrik IV en zijn maîtresse Gabrielle d'Estrées (L. DUSSIEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 344-360). Zie biografische noot in deel II, hoofdstuk 1.

¹¹ E. ROOMS, *Lodewijk XIV en de lage landen*, Leuven, Davidsfonds, 2007, 86-88.

¹² Lodewijk van Frankrijk, hertog van Bourgondië (1682-1712). Oudste kleinzoon van Lodewijk XIV. Zie deel II, hoofdstuk 2 en DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*.

¹³ Michel Chamillart (1652-1721). Klimt op via de juridisch-administratieve carrière en zijn talenten aan de biljarttafel. Achtereenvolgens beschermeling van de hertog van Vendôme, de *grand écuyer* Lodewijk van Lotharingen en Madame de Maintenon. Controleur-generaal van Financiën tussen 1699 en 1707, tussen 1701 en 1709 als staatssecretaris van Oorlog lid van de *Conseil d'en Haut* (E. PÉNICAUT, *Faveur et pouvoir au tournant du grand siècle, Michel Chamillart : Ministre et secrétaire d'état de la guerre de Louis XIV*, (Mémoires et documents de l'École des chartes), Paris, Ecole des chartes, 2004).

¹⁴ Jean-Louis Bolé, markies van Chamlay (1650-1719). Maakt vanaf de Hollandse oorlog een pijlsnelle opgang in het Franse leger, om te dienen als belangrijkste raadgever van Lodewijk XIV en de minister van Oorlog (J.-P. CÉNAT, *Stratégie et direction de la guerre à l'époque de Louis XIV: Jean-Louis Bolé de Chamlay, conseiller militaire du Roi (diss. doc.)*, Paris, Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2006).

Vanuit op deze twee vaststellingen, proberen we na te gaan of de algemene strategische conceptie van Vendôme in beide situaties verandert: hanteert hij dezelfde defensieve, op de geografie geënte logica in 1708 als in 1707? Door zich te baseren op de persoonlijke tegenstelling met (de entourage van) Bourgoigne en de verlamme ruzies in het Franse opperbevel (2), hebben veel auteurs de eigenlijke militaire correspondentie links laten liggen, omdat de plannen van Vendôme niet tot het gewenste resultaat geleid hebben.

Tegelijk is er evenwel een duidelijke appreciatie voor de Franse generaal bij zijn geallieerde tegenstanders. Wat maakt Vendôme tot een goed bevelhebber? Gaat het om louter tactische bekwaamheid, ontwikkeld in meer dan dertig jaar praktijkervaring als militair? Of gaat het om een algemene strategische vorming, die de Franse aanvoeders, militaire raadgevers, de minister en Lodewijk XIV zelf delen (1)? Als de ware aard van diplomatiek handelen zich net in de *niet* genomen beslissingen verraadt¹⁶, lijkt dit ons ook zo te zijn voor het militaire: we willen nagaan in hoeverre de plannen en initiatieven van de verschillende generaals binnen een in essentie defensief strategisch denksysteem kaderen.

Het bezoek van Mesnager: onderhandelen in de marge van de prinsensamenleving

Uit de afloop van de Spaanse Successieoorlog blijkt dat het conflict uiteindelijk niet op militaire gronden beslecht kan worden. Ondanks de sterk aangetaste Franse financiën en de nederlagen op het continent, slaagt de Haagse Alliantie er niet in om het land te herleiden tot haar grenzen van 1659 of Lodewijks kleinzoon te verdrijven van de Spaanse troon. De onenigheid tussen de bondgenoten zorgt er voor dat Lodewijk met Groot-Brittannië een apart bestand kan sluiten, dat de strijdende partijen naar de onderhandelings tafel in Utrecht dwingt¹⁷. Meer nog, de verjaagde Beierse bondgenoten worden integraal in hun gebieden en keurvorstelijke waardigheid hersteld.

Dit eindbeeld draagt een aantal feitelijkheden in zich, die ook aan het einde van 1707 voorhanden zijn: Filips V¹⁸ controleert nog steeds Spanje, Frankrijk behoudt de essentie van de versterkingen aan de Noordgrens. Het enige *novum* dat bij de vrede van Rastatt wordt toegevoegd, is de Habsburgs-Wittelsbachse wissel van de Zuidelijke Nederlanden voor Beieren. Toch wordt doorgaans maar weinig aandacht besteed aan de onderhandelingen tussen de twee campagnes. De eerste poging, die naam waardig, wordt algemeen gezien bij het begin van 1709, wanneer Torcy¹⁹ persoonlijk naar Den Haag komt, om er nederig de Hollandse voorwaarden te beluisteren. Ondanks een tweede poging met de conferenties van Geertruidenberg het volgende jaar, slaagt Frankrijk er niet in om een aparte vrede met de Republiek te sluiten.

¹⁵ Jan van Brouchoven, graaf van Bergeyck (1644-1725). Stam uit een belangrijke ambtsadelfamilie uit de Zuidelijke Nederlanden, maakt carrière als intendant, raadsheer in de raad van financiën, diplomaat en minister in dienst van Karel II, Filips V en landvoogd Max Emmanuel van Beieren (DE SCHRYVER, *Jan van Brouchoven..*, K. DE VLIEDERDE WILDE, *Adellijke levensstijl: dienstponeel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouchoven en Livina de Beer, graaf en gravin van Bergeyck (ca.1685-1740)*, (Verhandelingen (Nieuwe Reeks); 16), Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2006).

¹⁶ L. BÉLY, "Méthodes et perspectives dans l'étude des négociations internationales à l'époque moderne," in *Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit; Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem: Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag*, EXTERNBRINK, S. ed., Berlin, Drucker & Humboldt, 2001, 220. Zie Deel III, hoofdstuk 3.

¹⁷ Preliminaria van Londen, 8 oktober 1711 (L. BÉLY, *L'Art de La Paix en Europe: Naissance de la Diplomatie Moderne, XVI-XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 2007, 390).

¹⁸ Filips van Frankrijk, tweede zoon van Monseigneur, troonsopvolger van Frankrijk, en de Beierse prinses Maria-Anna, hertog van Anjou en vanaf 15 november 1700 koning van Spanje (1683-1746). Zie de uitstekende biografie van Henry Kamen (H. KAMEN, *Philip V of Spain: the king who reigned twice*, New Haven, Yale University Press, 2001).

¹⁹ Jean-Baptiste Colbert, markies van Torcy (1665-1746). Wordt in 1696 secretaris voor buitenlandse zaken als opvolger van zijn vader, Colbert de Croissy, die hem tot aan de machtsovername heeft opgeleid voor de taak, net als Louvois dat met Barbezieux heeft gedaan (zie Deel II hoofdstuk 1). Op veertienjarige leeftijd gedoopt in de rechten. Wordt beschouwd als meest bekwaame minister van de laatste decennia onder Lodewijk XIV (L. BÉLY et al., ed., *Dictionnaire des ministres des Affaires Etrangères 1589-2004*, Paris, Fayard, 2005, 90-103). Zie Deel III.

De opening die in de winter van 1707-1708 gemaakt wordt, is daarentegen wel gefundeerd op het onderhandelings-thema dat uiteindelijk de Engelsen uit de oorlog haalt: de mercantiele belangen in de Spaanse kolonies²⁰. Binnen een breder kader van Europees machtsevenwicht, wordt voorgesteld om Filips V in Spanje te laten, op voorwaarde dat hij zijn rechten op de Franse troon opgeeft, en de handel proportioneel over alle partijen te verdelen²¹. De weigering van de machtige Hollandse fractie in de Staten-Generaal lijkt te wijzen op een geringe bereidheid om uit te oorlog te stappen onder die voorwaarden. In dat opzicht is het merkwaardig dat Mesnager, de handelaar-gezant die door Torcy wordt uitgestuurd, dan wel overeenstemming bereikt over de commerciële zijde van zijn voorstel: een handelsconsensus, die als voorafgaande voorwaarde een erkenning van Filips V veronderstelt²².

B. Over het bos en de bomen: drie eeuwen bronnen en historiografie over de Spaanse Successieoorlog

1) De veroordeelde militaire en diplomatieke geschiedenis

De historiografische revolutie die de interdisciplinaire geschiedschrijving van de *Annales* op gang heeft gebracht, was niet in de laatste plaats gericht tegen de Franse diplomatieke en militaire historiografie. Pas bij het werk van Raymond Aron in de zestiger jaren²³ sprak Fernand Braudel - ondanks zijn zeer gedetailleerde schets van het politieke leven in de Middellandse Zee, die een derde van zijn *Méditerranée* in beslag neemt²⁴ - waarderende woorden uit voor het studieveld, maar enkel op voorwaarde dat het zich zou afkeren van de evenementiële geschiedschrijving en richten op de integratie van modellen uit de sociale wetenschappen²⁵. De studie van de internationale betrekkingen in de Nieuwe Tijd wordt –in tegenstelling tot die van de nieuwste periode, die als vast deel in de diplomatieke opleiding blijft bestaan- verbannen naar de Sorbonne²⁶ en de universiteit van Straatsburg²⁷.

Welke auteurs verdwijnen in de vergetelheid door deze beweging? De negentiende-eeuwse diplomatieke uitgaven van Legrelle²⁸ en zijn voorganger Mignet²⁹, maar evengoed de uitgegeven instructies van Bourgeois en André³⁰. Diplomatieke geschiedenis houdt zich bezig met *les gouvernements et les classes dirigeantes, [...] restreint l'évolution humaine à l'action d'une petite société, et laisse dans l'ombre les vastes ensembles [...] dont dépend véritablement la destinée des hommes*³¹.

²⁰ L. FREY en M. FREY, ed., *The treaties of the war of the Spanish succession : an historical and critical dictionary*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1995, xiv-xv.

²¹ E. BOURGEOIS en L. ANDRÉ, ed., *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les Traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française (XXIII: Hollande, 1698-1730)*, Paris, E. de Boccard, 1923, 160 e.v.

²² Zonder de erkenning van Filips V, beschikt Lodewijk immers niet langer over de bevoegdheid om op dat vlak algemeen geldende regels voor te stellen.

²³ Recentste editie: R. ARON, *Paix et guerre entre les nations*, Paris, Calmann-Lévy, 2004. Eerste editie 1964.

²⁴ F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, Armand Colin, 1990. Deel III wordt pas twee jaar na het werk van Aron gepubliceerd.

²⁵ F. BRAUDEL et al., "Pour ou contre une politicologie scientifique," *Annales ESC* (1963): 119.

²⁶ A. CORVISIER, *La France de Louis XIV : Ordre intérieur et place en Europe*, ed. DEVEZE, M., (Regards sur l'histoire; Histoire Moderne), Paris, S.E.D.E.S., 1979, D. TOLLET, ed., *Guerres et paix en Europe Centrale aux époques modernes et contemporaine : mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Béranger*, (Mondes Contemporains) Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2003, G. ZELLER, *Les Temps Modernes II: de Louis XIV à 1789*, ed. RENOUVIN, P., (Histoire des Relations Internationales), Paris, Hachette, 1955.

²⁷ G. LIVET, *L'équilibre européen de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle*, (Collection SUP-l'historien; 28), Paris, PUF, 1976.

²⁸ A. LEGRELLE, *La Diplomatie française et la Succession d'Espagne: 1659-1725*, Gent, Dullé-Plus, 1888, 4 v.

²⁹ A. MIGNET, *Négociations relatives à la Succession d'Espagne sous Louis XIV*, ("Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: histoire politique"), Paris, Imprimerie Royale, 1835-1842, 3 v.

³⁰ BOURGEOIS en ANDRÉ, ed., *Recueil (Hollande)*. Zie ook L. ANDRÉ, *Louis XIV et l'Europe*, Paris, Albin Michel, 1950.

³¹ V.-L. TAPIÉ, "Quelques aspects généraux de la politique étrangère de Louis XIV," *XVIIe siècle*, no. 46-47 (1960): 1.

Nieuwe diplomatieke en culturele geschiedenis

Het befaamde “Louis XIV and his fellow monarchs” van de Noorse historica Ragnild Hatton³² wordt algemeen geciteerd als een keerpunt in de historiografie rond Lodewijk XIV. Door de nadruk te leggen op de gelijkenissen tussen de bestuursstijlen van Lodewijk, Leopold I en Willem III, heeft Hatton het paradigma van de op nationale trots en vermeende karakteriële tegenstellingen georiënteerde oudere historiografie verlaten. De drie monarchen streven allen persoonlijke *Gloire* na, maar telkens in het belang van het patrimonium dat hen door hun dynastieke voorouders is nagelaten: “*They were all determined not to leave the state entrusted to them diminished and more defenceless than when they had received it*”³³.

Meer nog, het nieuwe onderzoeksveld van gelijkenissen tussen de moderne monarchen leidde tot een globale culturele en antropologische aanpak van zowel hun administratief-politieke als sociaal-culturele strategieën. In Frankrijk bracht Lucien Bély het onderzoek van de traditionele diplomatieke, vorstelijke correspondentie, samen met de tot dan toe grotendeels onaangeroerde, in het Arsenal bewaarde, archief van het gedetineerdenverhoor in de Bastille, en met de *république des lettres*³⁴. De eerdere werken van Norbert Elias³⁵ en Emmanuel Le Roy Ladurie³⁶ op basis van de mémoires van Saint-Simon werden door Jeroen Duindam recent aan het Weense hofleven gekoppeld³⁷.

Nieuwe institutionele geschiedenis

Net zoals de klassieke visie van Lodewijk XIV als agressief louter expansionistisch gericht vorst onderuit gehaald is door het werk van Hatton, is ook de etatiserende historiografie³⁸ rond Lodewijk en Colbert als scheppers van de Franse –en meteen ook de Westerse- moderne staat onder druk gekomen. Uit het werk van William Beik over de aanleg van het Canal du Midi³⁹ en de bredere studie van de impact van de nieuwe staatsambtenaren in de Franse provincies is duidelijk naar voor gekomen dat lokale, ondergeschikte, besturen in de feiten over een grotere vrijheid beschikten dan tot nog toe werd aangenomen.

³² R. HATTON, "Louis XIV and his fellow monarchs," in *Louis XIV and Europe*, HATTON, R. ed., London, MacMillan, 1976. Hatton leunt sterk op de publicaties van haar leermeester Mark Thomson (zie bijvoorbeeld J.S. BROMLEY en R. HATTON, ed., *Louis XIV and William III: essays 1680-1720 by and for Mark Thomson*, Liverpool, Liverpool University Press, 1968, M.A. THOMSON, "Louis XIV and the Grand Alliance, 1707-1710," *Bulletin of the Institute of Historical Research* XLVI, no. 298 (1960): 37-58.

³³ HATTON, "Louis XIV and his fellow monarchs," 21.

³⁴ P. HAZARD, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Paris, Boivin & Cie., 1939, VI + 316 p. Zie ook H. HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, Brussel, Racine, 2005, 299-317, J. KLAYS, *Printed propaganda under Louis XIV: absolute monarchy and public opinion*, Princeton, Princeton University Press, 1994.

³⁵ N. ELIAS en S. MENNELL, ed., *The court society*, Dublin, (The Collected Works of Norbert Elias, II), University College Dublin Press, 2006, XV + 331 p. Zie ook P. BURKE, *Louis XIV. Les Stratégies de la Gloire*, Paris, Editions du Seuil, 2007.

³⁶ LE ROY LADURIE, *Saint-Simon ou le système de la Cour*.

³⁷ J. DUINDAM, *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550-1780*, (New studies in European history), Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

³⁸ Als een van de intellectuele vaders van de derde republiek, ziet Lavissee in wat hij als het Colbertisme omschrijft, de basis voor de moderne Franse staat. Lodewijk XIV zou de economische weldaden van het beleid van de minister evenwel door zijn ongetemperde militaire en feestelijke uitgaven hebben verkwanseld. Voor de recentste editie van de klassieker, zie E. LAVISSE, *Louis XIV: histoire d'un grand règne 1643-1715*, ed. PILLORGET, R. en PILLORGET, S., Paris, Robert Laffont, 1989. Marxistische historici hernemen de twee argumenten van Lavissee (ongebreidelde oorlogs- en paleisuitgaven) dan weer om de opstanden van de Grand Siècle in rechte lijn met de revolutie te verbinden (zie bijvoorbeeld X, *Histoire Moderne*, Leningrad, Editions Scolaires d'Etat – Ministère de l'instruction de la R.S.F.S.R – Succursale de Leningrad, vert. L. Butkiewicz, p. 42).

³⁹ Zie zijn artikel W. BEIK, "The absolutism of Louis XIV as social collaboration," *Past and Present*, no. 188 (2005). De hele onderzochte rond het “absolutisme” van Lodewijk XIV wordt uitgebreid behandeld in zijn bibliografische artikel n.a.v. de huldebundel aan Andrew Lossky (geciteerd; W. BEIK, "Celebrating Andrew Lossky: The Reign of Louis XIV revisited," *French historical Studies* (1991): 526-541).

Waar de absolute monarchie voor een groot stuk op venale ambten leent, wordt doorgaans aangenomen dat dit voor het leger veel minder het geval is⁴⁰. In dit verband zijn de institutionele studies rond het ministerie van Oorlog⁴¹, de biografie van Michel Chamillart⁴² en de uitgebreide analyse van het netwerk van de Phélypeaux (Charles Frostin⁴³) een nuttige aanvulling op de studie van Guy Rowlands⁴⁴ over de netwerken van de militaire adellijke en bureaucratische dynastieën, die de ultieme overheidsinstelling van de Grand Siècle, het leger, herplaatst. Lodewijk XIV dient rekening te houden met andere dan zijn eigen belangen en moet dus noodgedwongen optreden als scheidsrechter: hij maakt deel uit van een hiërarchisch spel tussen niet-gelijke actoren, maar staat er niet onlosmakelijk boven. De zonnekoning is in de feiten *Le premier gentilhomme de son royaume* (Voltaire): hij denkt aan zijn dynastieke belangen zoals elke edelman in zijn rijk aan die van zijn familie⁴⁵.

Nieuwe militaire geschiedenis

a. Beleidsorganen

Om het impact van het Franse leger in te schatten, kan men het niet stellen zonder structurele analyses van de beslissingsprocessen aan de top. Ze zijn echter niet erg talrijk. De recente thesis van Jean-Paul Cénat over de markies van Chamlay⁴⁶, die met Vauban gedurende dertig jaar de voornaamste adviseur van Lodewijk XIV is geweest, formuleert weliswaar een aantal aanzetten, maar de militaire literatuur terzake blijft veeleer biografisch. Ook de standaardstudie van Joël Cornette (*Le Roi de guerre*, 1993) behandelt meer de representatie van de monarch en reflectie rond de koninklijke functie, dan de eigenlijke strategische structuur van diens militaire handelen⁴⁷.

De hernieuwde aandacht voor maarschalk Vauban in het kader van de driehonderdste verjaardag van zijn overlijden⁴⁸ dekt voor een gedeelte de behoefte aan een bredere strategische analyse, maar is in de eerste plaats gericht op de veelzijdige persoonlijkheid van de fortbouw, ingenieur, econoom en militair. Voor ons onderzoek is de studie van Jamel Ostwald⁴⁹, met de hoger geciteerde werken van Pénicaud en Cénat, de meest dienende geweest.

b. Campagnes en veldslagen

De militaire campagnes van de Successieoorlog werden recent herbekeken door Clément Oury in zijn thesis aan de Ecole des Chartes⁵⁰. In de bredere militaire historiografie moeten we over het concept veldslag de werken van Hervé Drévilion⁵¹ en Olivier Chaline⁵² vermelden.

De recente militaire historiografie oriënteert zich, naast de synchrone en culturele analyse van het militaire gebeuren, op de logistieke aspecten van de oorlog. Waar het klassieke werk van

⁴⁰ Zie Deel II hoofdstuk 1.

⁴¹ T. SARMANT, ed., *Les ministres de la guerre 1570-1792*, Paris, Belin, 2007.

⁴² PÉNICAUD, *Chamillart...* Zie ook eerder A. CORVISIER, *Louvois*, Paris, Le Grand livre du Mois, 1998.

⁴³ C. FROSTIN, *Les Pontchartrain, ministres de Louis XIV: Alliances et réseau d'influence sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2006.

⁴⁴ G. ROWLANDS, *The dynastic state and the army under Louis XIV: royal service and private interest, 1661-1701*, (Cambridge studies in early modern history), Cambridge, Cambridge university press, 2002. Zie ook recenter H. DRÉVILLON, *L'impôt du sang: le métier des armes sous Louis XIV*, Paris, Tallandier, 2005.

⁴⁵ ROWLANDS, *The dynastic state and the army under Louis XIV: royal service and private interest, 1661-1701*, 361.

⁴⁶ CÉNAT, *Chamlay*. Zie Deel II Hoofdstuk 1.

⁴⁷ J. CORNETTE, *Le roi de Guerre: essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*, Paris, Payot, 1993.

⁴⁸ Zie (onder andere) M. BARROS, N. SALAT, en T. SARMANT, *Vauban ou l'intelligence du territoire*, Paris, Nicolas Chaudun & Service Historique de la Défense, 2007, V. SANGIER en I. WARMOES, ed., *Vauban, bâtisseur du Roi-Soleil*, Paris, Musée des Plans-reliefs, 2007.

⁴⁹ J. OSTWALD, *Vauban under Siege*, Boston, Brill, 2007.

⁵⁰ C. OURY, *Blenheim, Ramillies, Audenarde. Les défaites françaises de la guerre de Succession d'Espagne (1704-1708)*, Paris, Ecole des Chartes, 2005.

⁵¹ H. DRÉVILLON, *Batailles: scènes de guerre de la Table Ronde aux Tranchées*, (L'Univers Historique), Paris, Seuil, 2007.

⁵² O. CHALINE, *La bataille de la Montagne Blanche*, Paris, Noësis, 1999.

Van Creveld⁵³ maar kort aandacht besteedt aan de Grand Siècle, zijn de meest uitgewerkte studies tot nog toe die van Dwyrdd Wyn Jones⁵⁴ en Olaf Van Nimwegen⁵⁵.

De meest indrukwekkende studies in beide categorieën blijven evenwel de *Giant of the Grand Siècle* en het syntheseswerk over Lodewijks oorlogen van de Amerikaanse historicus John Lynn⁵⁶, die met veel flair en zin voor historische kritiek, in een glasheldere stijl, de grote Franse strategie in het perspectief plaatst van het algemeen beperkte karakter van oorlogvoering in de zeventiende eeuw.

c. Strategie en geopolitiek

De herwaardering die Clausewitz te beurt valt met het werk van Aron, brengt het inzicht dat oorlog geen louter evenementieel gegeven is, en dat het gedrag van internationale actoren geanalyseerd kan worden in termen van een *sociologie van de oorlogvoering*, of, in een logisch-coherent systeem⁵⁷. We verwijzen naar het eerste hoofdstuk van ons tweede deel voor een op de Nieuwe Tijd toegepaste analyse van Clausewitz en zijn antipode, Basil Liddel Hart, die zich niet kan vinden in diens directe vernietigingslogica⁵⁸.

De herwaardering van de met het nazistische odium beladen discipline van de *geopolitiek*⁵⁹ en *geostrategie* (Haushofer)⁶⁰ leidt tot de ontwikkeling van verklaringsmodellen voor gecoördineerde meerfronten-oorlogen op meerdere natuurlijke theaters. Een aan de beperkingen van de Spaanse Successieoorlog aangepaste analyse van Lodewijks Kabinetsstrategie (die voor haar correspondentie aan een tot twee weken oplopende postvertraging kan gebonden zijn) leent zich tot een ontleding van de militaire gebeurtenissen op drie niveau's: tactisch-topografisch, operationeel en macrogeografisch. In dat opzicht kan men de eerste twee aspecten terugvinden in het tweede deel van deze masterproef, en het laatste in het derde.

Niet-Franse historiografie

1. Negentiende eeuw

De auteurs die zich in de loop van de negentiende eeuw over de diplomatieke en militaire afwikkeling van de Spaanse Successie gebogen hebben, zijn haast ontelbaar⁶¹. In Frankrijk alleen

⁵³ M.L. VAN CREVELD, *Supplying war : logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977, 2-38.

⁵⁴ D.W. JONES, *War and economy in the Age of William III and Marlborough*, Oxford, Blackwell's, 1988.

⁵⁵ O. VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger : logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)*, Amsterdam, Bataafsche Leeuw, 1995.

⁵⁶ J.A. LYNN, *Giant of the Grand Siècle : the French army, 1610-1715*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, J.A. LYNN, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, ed. SCOTT, H.M. en COLLINS, B.W., (Modern Wars in Perspective), London, Longman, 1999. Zie ook J.A. LYNN, "1661-1763: states in conflict," in *The Cambridge History of Warfare*, PARKER, G. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

⁵⁷ J.-P. AZÉMA, "La Guerre," in *Pour une histoire politique*, RÉMOND, R. ed., Paris, Seuil, 1988, 347.

⁵⁸ B.H. LIDDEL HART en L. POIRIER, *Stratégie*, Paris, Perrin, 2007. "Nous voulons forcer l'adversaire par un acte de guerre à exécuter notre volonté, il faut soit le désarmer réellement, soit le placer dans une condition telle qu'il se sente menacé de cette probabilité" (ARON, *Paix et guerre entre les nations*, 34).

⁵⁹ We verwijzen ook naar de Franse school (Vidal de la Blache; G. LIVET, "Louis XIV et les provinces conquises; Etat des questions et remarques de méthode," *XVIIe siècle*, no. 16 (1952): 490).

⁶⁰ "il n'y a pas une bonne et une mauvaise géopolitique, mais un bon ou un mauvais emploi politique de la géographie en fonction des fins proposées" (Jacques Ancel, geciteerd bij M. MOTTE, "Géostratégie," in *Dictionnaire de stratégie*, DE MONTBRIAL, T. en KLEIN, J. ed., Paris, PUF, 2000, 265).

⁶¹ "L'histoire de la succession d'Espagne possède elle-même son histoire bibliographique" (Arsène Legrelle). Voor de negentiende-eeuwse auteurs verwijzen we naar de uitgebreide inleiding in A. LEGRELLE, *La Diplomatie française et la Succession d'Espagne: 1659-1725, Vol. I*, Gent, Dullé-Plus, 1888, i-xxxiii.

al telt men -naast Arsène Legrelle- Auguste Mignet⁶², Ernest Moret⁶³, Hermile Reynald⁶⁴, Courcy⁶⁵, Charles Hippeau⁶⁶ Alfred Baudrillart⁶⁷ en het laat-achttiende eeuwse werk van Targe⁶⁸.

Ook de Duitse historici interesseren zich in volle Bismarckiaanse eenmaking⁶⁹ aan de Spaanse Successie: Gaedeke⁷⁰, Klopp⁷¹, von Noorden⁷² en von Heigel⁷³ leveren omvangrijke werken af over de diplomatie, gebaseerd op de Beierse, Berlijnse, Weense en Britse bronnen⁷⁴. Een belangrijke bronnenpublicatie blijft die van Srbik⁷⁵.

De militaire mémoires die generaal de Vault na de Revolutie aanvat⁷⁶, worden onder de Orléans-periode gepubliceerd door zijn opvolger Pelet⁷⁷. Gelijkaardig werk verrichtte Kirchhammer voor de veldtochten van Eugenius van Savoye⁷⁸. Aan het einde van de negentiende eeuw krijgen de *Mémoires Militaires* een vervolg in de biografische studies van d'Haussonville over de hertogin van Bourgondië (die in de feiten over de militaire en politieke rol van haar echtgenoot handelt) en de Vogüë⁷⁹.

2. Van het Interbellum tot de jaren '70

“Le coup d’œil avec lequel les Anglais apprécient Louis XIV manque rarement au fair-play avec lequel il convient de traiter le vaincu d’un beau match⁸⁰”

⁶² Archivaris van het Ministerie van Buitenlandse Zaken na de revolutie van 1830, wiens ambitieus opgevatte werk na het vierde volume strandt bij het eerste verdelingsverdrag. Zie N. MIGNET, *Les Négociations sur la Succession d'Espagne sous Louis XIV*, Imprimerie Royale, Parijs, 1835, 552 + 650 + 711 + 712 p

⁶³ E. MORET, *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*, vol. II, Paris, Didier, 1859, E. MORET, *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*, vol. III, Paris, Didier et co., 1859.

⁶⁴ Die via de correspondentie van Tallard de verdelingsonderhandelingen tussen Lodewijk XIV en Willem III behandelt, zie H. REYNALD, *Louis XIV et Guillaume III. Histoire des deux traités de partage et du testament de Charles II*, Plon, Parijs, 1883, 2 v.

⁶⁵ M.-R.R. COURCY, MARQUIS DE, *La coalition de 1701 contre la France*, Paris, Plon, 1886.

⁶⁶ C. HIPPEAU, *Avènement des Bourbons au trône d'Espagne*, Paris, Didier Hatier, 1875, 2 v.

⁶⁷ A. BAUDRILLART en L. LECESTRE, ed., *Lettres du duc de Bourgogne au roi d'Espagne Philippe V, et à la reine* Paris, Renouard, 1912-1916.

⁶⁸ J.-B. TARGE, *Histoire de l'avènement de la maison de Bourbon sur le trône d'Espagne*, vol. V, Paris, Saillant & Nyon, 1771.

⁶⁹ En van de korte successiecrisis in Spanje, waarbij het huis Hohenzollern ook aanspraken kan laten gelden (F. ROTH, “La candidature Hohenzollern au trône d'Espagne (1868-1870). Une relecture de l'événement”, in L. BELY, J.-P. LE FLEM en Y.R. D'ALBERT, eds., *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècle*, PUF, Parijs 2003, 287-300)

⁷⁰ A. GAEDEKE, *Die Politik Österreichs in der spanischen Erbfolgefrage*, Duncker en Humblot, Leipzig, 1878, 2 v.: „une oeuvre de maître, courte, mais substantielle, ordonnée et rédigée à la façon de M. L. VON RANKE, avec sobriété dans le style et en pleine connaissance de cause” (LEGRELLE, *La Diplomatie française (I)*, xxxiii).

⁷¹ O. KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Grossbritannien und Irland in Zusammenhange der europäischen Angelegenheiten von 1660-1714*, Gerold, Wenen, 1875-1888, 14 volumes.

⁷² von Noorden wordt door Veenendaal afgebrand wegens zijn anti-Hollandse ingesteldheid. Hij wil een geschiedenis van de volledige achttiende eeuw schrijven, maar overlijdt na het derde volume, dat loopt tot het jaar 1710. *Europäische Geschichte im achtzehnten Jahrhundert*, T. I: *Der spanische Erbfolgekrieg*, Leipzig, 1870-1874-1882 3 v.

⁷³ K.T. VON HEIGEL, *Kurprinz Joseph-Ferdinand von Bayern un die spanische Erbfolge*, F. Straub, München, 1879; *Die Korrespondenz des Kurfürsten Max Emanuel von Bayern mit seiner zweiten Gemahlin Therese Kunegunde und ihren Eltern*, München, 1890; *Die Beziehungen des Kurfürsten Max-Emmanuel von Bayern zu Franz Rákóczy 1703–1713*, München, 1885.

⁷⁴ We signaleren ook H. RADDATZ, *Vendôme und der Feldzug in Flandern 1708*, Schwerin, Philosophische Facultät zu Rostock, 1878, RINGHOFFER, *Die Flugschriftenlitteratur zu Beginn des spanischen Erbfolgekrieg*, Berlin, 1881.

⁷⁵ H. VON SBRIK, *Österreichische Staatsverträge. Niederlande. Erster Band: bis 1722*, Wien, Adolf Holzhausen Verlag, 1912.

⁷⁶ Bewaard onder de serie Mémoires et Reconnaissances in het bestand A1 in de Archieven van het Landleger.

⁷⁷ D.E. DE VAULT en J.-J. G. PELET, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, 11 v., (“Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: Histoire politique”), Paris, Imprimerie Royale/Nationale/Impériale, 1835-1852.

⁷⁸ A. KIRCHHAMMER, *Militärische Correspondenz des Prinzen Eugen von Savoyen (1708)*, vol. X (suppl), (Geschichte der Kämpfe Österreichs), Wien, Verlag des k. k. Generalstabes, 1885. De volledige reeks, uitgegeven tussen 1876 en 1892, telt twintig banden en bestrijkt alle campagnes tussen de slag bij de Zenta en de Poolse Successieoorlog (1735).

⁷⁹ Beiden geciteerd in voennoot 4. Voor Bourgogne, zie ook M. DANIELOU, *Fénelon et le duc de Bourgogne : étude d'une éducation*, Paris, Bloud & Gay, 1955.

⁸⁰ A.-J. BOURDE, "Louis XIV et l'Angleterre," *XVIIe siècle*, no. 46-47 (1960): 61.

Na de eerste wereldoorlog vermindert de Franse interesse voor de Successieoorlog, onder meer door de opkomende *Annales*-beweging⁸¹. De Britse⁸² en Duitse⁸³ historici leggen zich intussen evenwel opnieuw toe op de kwestie, zij het opnieuw niet vrij van nationalistische opvattingen. De Marlborough-biografie van Churchill (1936) trekt de meeste aandacht naar zich toe, enerzijds door de benutte bronnen (de familiale archieven van Blenheim Palace) anderzijds door de rechtstreekse afstammingsband tussen de hertog en zijn biograaf.

Na de tweede wereldoorlog neemt de interesse voor de Spaanse Successieoorlog terug toe: de klassieke Eugenius-biografie⁸⁴ en de verdere diplomatieke studies van Max Braubach zetten de toon voor een grote traditie die uitmondt bij de publicaties van Heinz Duchardt⁸⁵ en Klaus Malettke⁸⁶.

De werken van David G. Chandler (beginnend met zijn Marlboroughbiografie uit 1974) hebben de verdienste de tekortkomingen uit het werk van Churchill op te vangen, maar zijn zelf evenmin vrij van subjectieve interpretaties ten voordele van het hoofdpersonage⁸⁷. Gezien de klemtoon op de figuur van Marlborough, besteedt de auteur niet steeds genoeg aandacht aan de bredere kring van beleidsmakers in Londen en aan de onderliggende belangen in de Spaanse Successieoorlog. Het werk van William Falkner gaat grotendeels verder op dezelfde lijn, die de militair-historische stellingen van Churchill objectief wil onderbouwen⁸⁸.

De verhoudingen tussen de geallieerden bij het beheer van de Zuidelijke Nederlanden werden eerst op polemische wijze door de Britse historiografie (Geikie⁸⁹) geformuleerd, om later door de Nederlandse weerlegd te worden in de doctoraatsthesis van Augustus Johannes Veenendaal⁹⁰. De Rijksuniversiteit Utrecht brengt nog een andere gezaghebbende publicatie voort: de studie van Geertruida Johanna Stork-Penning over de informele vredesonderhandelingen in Holland tijdens de Spaanse Successieoorlog⁹¹.

⁸¹ Uitzondering is Gaston Zeller, die komaf maakt met de tijdens de Revolutie uitgevonden mythe van de *natuurlijke grenzen*, die in het strategische denken in de negentiende eeuw nergens aanwezig is (G. ZELLER, "Histoire d'une idée fausse," *Revue de synthèse historique* LVI (1936): 115-131).

⁸² J.W. FORTESCUE, *British campaigns in Flanders 1690-1794*, Londen, McMillan, 1918, F. TAYLOR, *The Wars of Marlborough (1702-1709)*, II vols., Oxford, 1921.

⁸³ L. BITTNER en L. GROSS, *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648)*, Berlin, Gerhard Stalling Verlag, 1936. We verwijzen naar Hoofdstuk 2 van Deel III voor onze bespreking van BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...*

⁸⁴ M. BRAUBACH, *Prinz Eugen von Savoyen: eine Biographie*, vol. II, München, Oldenbourg, 1965.

⁸⁵ H. DUCHHARDT, M. SCHNETTGER, en M. VOGT, *Der Friede von Rijswijk 1697*, (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte.), Mainz am Rhein, Von Zabern, 1998.

⁸⁶ K. MALETTKE, *Frankreich, Deutschland und Europa im 17. und 18. Jahrhundert : Beiträge zum Einfluss französischer politischer Theorie, Verfassung und Aussenpolitik in der Frühen Neuzeit*, (Marburger Studien zur neueren Geschichte), Marburg, Hitzlerath, 1994, K. MALETTKE, *Les relations entre la France et le Saint-Empire au XVIIe siècle*, (Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine; 5), Paris, Honoré Champion, 2001.

⁸⁷ D. CHANDLER, *The art of warfare in the age of Marlborough*, Londen, Batsford, 1976, CHANDLER, *Marlborough as military commander*.

⁸⁸ J. FALKNER, *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09*, Londen, Spellmount, 2003, J. FALKNER, *James Falkner's Guide to Marlborough's Battlefields*, Barnsley, Pen and Sword, 2008, J. FALKNER, *Marlborough's Sieges*, Londen, Spellmount, 2007, J. FALKNER, *Marlborough's wars : eyewitness accounts, 1702-1713*, Barnsley, Pen and Sword Military, 2005.

⁸⁹ R. GEIKIE et al., *The Dutch barrier, 1705-1719*, Cambridge, Cambridge University Press, 1930. Postume doctoraatsthesis, uitgegeven door Trevelyan. Zie ook D. COOMBS, *The Conduct of the Dutch: British opinion and the Dutch alliance during the War of the Spanish succession*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1958.

⁹⁰ VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* Blijft nog steeds een zeer lezenswaardige studie. We signaleren ook het eerdere E. WILLEQUET, *Histoire du système de la Barrière dans les négociations antérieures à la paix d'Utrecht*, (Annales des Universités de Belgique), Brussel, Lesigne, 1849.

⁹¹ STORK-PENNING, *Het grote werk..*, J.G. STORK-PENNING, "The ordeal of the States. Some remarks on Dutch politics during the war of the Spanish succession," *Acta Historicae neerlandica* II (1967): 107-141.

Reginald De Schryver behandelde in zijn doctoraatsverhandeling over de graaf van Bergeyck⁹² en in zijn latere publicatie over landvoogd Max Emmanuel van Beieren⁹³ het tegenovergestelde perspectief (dat van de Frans-Beierse partij). Hierbij maakte hij gebruik van de Beierse, Spaanse en Parijse archieffonds en waar de protagonisten sporen hebben nagelaten. Een vaste referentie blijft uiteraard de *Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle* van L.P. Gachard⁹⁴, net als de detailstudie van Nève⁹⁵ (ondanks de door Veenendaal in de verf gezette feitelijke en analytische tekortkomingen) en het juridisch georiënteerde werk van Van Houtte⁹⁶ (dat eveneens door Veenendaal zeer hard is aangevallen).

Het concept van de *pré carré* en de stelselmatige linearisering van de Noordelijke grens van Frankrijk (het spiegelbeeld van de theorieën over de Bataafse barrière) werd in de thesis van Nelly Girard d'Albissin, opnieuw op basis van grondig archiefonderzoek, juridisch uitgeklaard⁹⁷. Recent publiceerde Hervé Hasquin een interessante synthese van Lodewijks buitenlandpolitiek, vanuit het oogpunt van de confrontatie tussen de nieuwe ideeën uit de Protestantse, Noord-Europese ruimte en het Franse absolutisme⁹⁸.

Wat de Verenigde Provinciën aangaat, zijn de aangehouden publicaties van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (o.l.v. A.J. Veenendaal Jr.)⁹⁹ en de thesis van Van Nimwegen (hoger geciteerd) onze voornaamste bron, naast de eerder algemene werken van Israël¹⁰⁰. De vaak geciteerde volumes van Jan Willem Wijn in de monumentale reeks *het Staatse leger in het Ancien Régime* hebben we tot onze spijt niet kunnen bemachtigen¹⁰¹.

3. Sinds de jaren '70

Gezien de in sterke mate voorhanden zijnde ontsloten bronnen, bestaat de meeste historiografie uit synthese, interpretatie en analyse in functie van nieuwe verklaringsmodellen (logistiek, financiën, diplomatieke netwerken, sociale geschiedenis). De stroom aan biografieën over Lodewijk XIV bevat zo een aantal zeer originele syntheses, die proberen om ook de interpretatie van de Spaanse Successieoorlog in een bredere, aan het vorstelijke handelen interne, logica te plaatsen. De uitstekende werken van William Roosen¹⁰², Andrew Lossky¹⁰³ en John Rule¹⁰⁴ hebben Franse historici ertoe aangezet om de rol van de buitenlandpolitiek te herwaarderen.

⁹² Waarmee de eerdere studie van Schmitz in sterke mate verbeterd werd (Y. SCHMITZ, *Bergeyck, Le Colbert belge*, Nijvel, Les Archers, 1961).

⁹³ 1662-1726, hertog van Beieren, keurvorst in het Roomse rijk, landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden sinds 1691. Zie (onder andere) DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven.*, R. DE SCHRYVER, *Max II. Emanuel von Bayern und das spanische Erbe : die europäischen Ambitionen des Hauses Wittelsbach 1665-1715*, vol. 156, (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz), Mainz am Rhein, von Zabern, 1996, R. DE SCHRYVER, "Who had sovereignty in the Southern Netherlands during the War of the Spanish Succession (1700-1715)?" in *Liber amicorum Jan Buntinx. Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd*, X ed., Leuven, Universitaire Pers, 1981.

⁹⁴ L.P. GACHARD, *Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle*, Brussel, Muquardt, 1880.

⁹⁵ J.E. NEVE, *Gand Sous l'Occupation de Louis XIV*, Gent, Claeys-Verheughe, 1929.

⁹⁶ H. VAN HOUTTE, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'Ancien Régime*, vol. I, (RUG. Werken uitgegeven door de Faculteit van de wijsbegeerte en letteren 62/64), Gent, Van Rysselberghe et Rombaut, 1930.

⁹⁷ N. GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière Franco-Belge: les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789*, (Bibliothèque de la Société d'Histoire de Droit des Pays Flamands, Picards, et Wallons, XXVI), Paris, Picard, 1970. Zie ook S. DUBOIS, *Les bornes immuables de l'état: la rationalisation du tracé des frontières au siècle des lumières (France, Pays-Bas autrichiens et principauté de Liège)* Heule, UGA, 1999.

⁹⁸ HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*.

⁹⁹ J.A.F. DE JONGSTE en A.J. VEENENDAAL JR., ed., *Anthony Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720 : politics, war and finance*, (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Congresreeks) Den Haag, ING, 2002.

¹⁰⁰ J. ISRAËL, ed., *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and its world impact*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, J. ISRAËL, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806*, ed. EVANS, R.J.W., (Oxford History of Early Modern Europe), Oxford, Oxford University Press, 1995.

¹⁰¹ J.W. WIJN, *Het Staatse leger: het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog 1702-1715*, ed. TEN RAA, F.J.G., vol. VIII, Band 2 (De veldtochten van 1706-1710), (Het Staatse Leger, 1568-1795), Den Haag, Martinus Nijhoff, 1959.

¹⁰² W.J. ROOSEN, *The age of Louis XIV: the rise of modern diplomacy*, Cambridge (Mass.), Schenkman Publ. Co., 1976.

In dezelfde, synthetische, zin zijn de werken van de Amerikaanse historicae Linda en Marsha Frey over de politiek van de Duitse vorsten, en het onder hun leiding tot stand gekomen woordenboek van de Spaanse Successieoorlog¹⁰⁵, een stevige leidraad door het kluwen van feiten, personen, verdragsteksten en wapenfeiten. Ook de Jozef I-biografie van Charles Ingrao¹⁰⁶ heeft die verdienste.

De diplomatieke geschiedenis kent in Frankrijk het laatste decennium een zeer sterke opleving¹⁰⁷, wat de laatste jaren met de uitdrukkelijke steun van het ministerie van Buitenlandse Zaken gepaard gaat¹⁰⁸ en onder andere is uitgemond in een nieuwe geschiedenis van de internationale betrekkingen¹⁰⁹. De nieuwe synthesewerken over Lodewijk XIV (Bély, Chaline, Petitfils) nemen de nieuwe interpretaties mee en positioneren de vorst duidelijk in de internationale prinsensamenleving¹¹⁰.

2) Archiefbronnen en eigentijdse publicaties¹¹¹

Publicaties

a. Memorialisten

¹⁰³ A. LOSSKY, *Louis XIV and the French monarchy*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1994, P. SONNINO, ed., *The Reign of Louis XIV : essays in celebration of Andrew Lossky*, London, Humanities Press International, 1990. A. LOSSKY, "International Relations in Europe," in *The New Cambridge Modern History (V)*, BROMLEY, J.S. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 1970, 154-192. Zie ook het werk van Paul Sonnino over de Hollandse Oorlog (P. SONNINO, *Louis XIV and the origins of the Dutch War*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988).

¹⁰⁴ J.C. RULE, "Colbert de Torcy, an emergent bureaucracy and the formulation of the French Foreign Policy (1689-1715)," in *Louis XIV and Europe*, HATTON, R. ed., London, Macmillan, 1976, J.C. RULE, ed., *Louis XIV and the craft of kingship*, Columbus, Ohio State University Press, 1969.

¹⁰⁵ L. FREY en M. FREY, *Frederick I: the man and his times*, New York, Columbia University Press, 1984, FREY en FREY, ed., *The Treaties*, M. FREY en L. FREY, *A Question of empire : Leopold I and the war of Spanish succession, 1701-1705*, (Brooklyn college studies on society in change), New York, Columbia University Press, 1983, M.L. FREY, "Austria's Role as an Ally of the Maritime Powers during the early years of the War of the Spanish Succession, 1701-1706 (diss.doc.)," (Ohio: Ohio State University, 1971). Zie ook W. CALVIN DICKINSON en E.R. HITCHCOCK, *The War of the Spanish Succession, 1702-1713 : a selected bibliography*, (Bibliographies of battles and leaders; 15), London, Greenwood Press, 1996.

¹⁰⁶ C.W. INGRAO, *In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy*, West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 1979. Zie ook J. BÉRENGER, *Léopold Ier (1640-1705) : fondateur de la puissance autrichienne*, (Perspectives Germaniques), Paris, PUF, 2004, M. HOCHEDLINGER, *Austria's wars of emergence : war, state and society in the Habsburg monarchy 1683-1797.*, (Modern wars in perspective), London, Longman, 2003.

¹⁰⁷ P. BLET S.J., *Les nonces du pape à la cour de Louis XIV*, Paris, Perrin, 2002, G. BRAUN, *La connaissance du droit public allemand en France de la paix de Westphalie au Remversement des Alliances (1648-1756) (diss. doc.)*, III vols., Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 2006, B. JEANMOUGIN, *Louis XIV à la conquête des Pays-Bas espagnols : la guerre oubliée, 1678-1684*, (Campagnes et stratégies: les grandes batailles), Paris, Economica, 2005, S. JETTOT, *Représenter le roi ou la nation? Les membres de la Chambre des Communes au Service de la Diplomatie anglaise (1660-1702) (diss.doc.)*, Paris, Université Paris-Sorbonne, 2007, M.-F. MAQUART, *Le réseau français à la cour de Charles II d'Espagne : jeux diplomatiques de fin de règne - 1696-1700 (diss. doc.)*, Villeneuve-d'Asq, Presses Universitaires du Septentrion, 1999, P. ROY, *Louis XIV et le second siège de Vienne*, (Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine; 2), Paris, Honoré Champion, 1999, E. SCHNAKENBOURG, *Pars septentrionalis: la place du Nord dans la politique étrangère de la France au début du XVIIIème siècle (1700-1721) (Diss. doc., Univ. Paris VII, 2004)*, Lille, Atelier National de Reproduction des Thèses, 2007, J.-C. WACQUET, *François de Callières. L'art de négocier en France sous Louis XIV*, Paris, Editions rue d'Ulm, 2005.

¹⁰⁸ L. BÉLY, "Les Temps Modernes (1515-1789)," in *Histoire de la Diplomatie Française*, ALLAIN, J.-C., et al. ed., Paris, Perrin, 2005, BÉLY et al., ed., *Dictionnaire des ministres des Affaires Etrangères 1589-2004*.

¹⁰⁹ J.-P. BOIS, *De la paix des rois à l'ordre des empereurs, 1714-1815*, (Nouvelle histoire des relations internationales; 3), Paris, Seuil, 2003, C. GANTET, *Guerre, Paix et Construction des Etats 1618-1714*, (Nouvelle histoire des relations internationales; 2), Paris, Seuil, 2003.

¹¹⁰ L. BÉLY, *Louis XIV: le plus grand roi du monde*, Paris, Jean-Paul Gisserot, 2005, O. CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2005, J.-C. PETITFILS, *Louis XIV*, Paris, Perrin, 2002. Voor een eigenzinnige, nationale, interpretatie van Lodewijk XIV, zie F. BLUCHE, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986.

¹¹¹ Voor de militaire geschiedenis verwijzen we naar het schitterende overzicht van André Corvisier: A. CORVISIER, *La bataille de Malplaquet 1709: l'effondrement de la France évité*, ed. RICALENS, P. en PEDRONCINI, G., (Campagnes et Stratégies), Paris, Economica, 1997, 5-13.

De belangrijkste bronnen voor het hofleven in Versailles, Saint-Simon¹¹², Dangeau¹¹³ en Sourches¹¹⁴, zijn al van in de negentiende eeuw beschikbaar. Ook de polemische mémoires van de maarschalken Villars¹¹⁵ en Berwick¹¹⁶ zijn rond dezelfde periode uitgegeven. Graaf de Mérode-Westerloo, voornaam edelman uit de Nederlanden, levert in een zo mogelijk nog meer uitgesproken partijdige stijl dan Saint-Simon, commentaar op de voornaamste gebeurtenissen¹¹⁷. Fragmenten uit Mérode-Westerloo zijn gepubliceerd in de bundeling van David Chandler¹¹⁸.

Voor de diplomatieke geschiedenis hadden de mémoires van Torcy een zeer belangrijke bron kunnen zijn, maar de markies gaat vlug over de eerste acht jaren van de successieoorlog¹¹⁹. Zijn belangrijke *Journal*, dat pas eind negentiende eeuw wordt uitgegeven, start pas in 1709.

b. Pers en historici

Het bekendste achttiende-eeuwse werk over Lodewijk XIV is ongetwijfeld de *Siècle de Louis XIV* van Voltaire, die ook de Zweedse koning Karel XII heeft geportretteerd¹²⁰. Een vrij nauwgezet verslag van de veldtochten van 1707 en 1708 staat in de *Histoire Militaire* van Quincy¹²¹, die haar spiegelbeeld vindt in de veldtochten van Eugenius van Savoye van Dumont en Rousset de Missy¹²² en het werk van John Campbell¹²³. Belangrijke biografische bronnen voor het Franse leger zijn de *Chronologie historique-militaire* van Pinard¹²⁴ en de *Etat de la France* van Trabouillet¹²⁵.

¹¹² L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (III)*, ed. CHÉRUEL, M., Paris, Hachette, 1856, DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*. We hebben ons gebaseerd op de editie van Chéruel, niet op die van Boislisle.

¹¹³ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XII (1707-1709), Paris, F. Didot, 1857, MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XI (1706-1707), Paris, F. Didot, 1857.

¹¹⁴ L.-F. DU BOUCHET, *Mémoires du marquis de Sourches sur le règne de Louis XIV*, ed. BERTRAND, A., DE COSNAC, G.J., en PONTAL, E., Paris, Hachette, 1882-1893.

¹¹⁵ C.-L.-H. VILLARS en C.J.M. DE VOGÜÉ, *Mémoires du maréchal de Villars*, 6 v. vols., (Publications de la Société de l'histoire de France), Paris, Renouard, 1884-1904. Zie ook de biografieën van Claude Sturgill en François Ziegler (F. ZIEGLER, *Villars, le centurion de Louis XIV*, Paris, Perrin, 1996).

¹¹⁶ MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, ed. PETITOT ET MONMERQUÉ, vol. I, (Collections des Mémoires relatifs à l'histoire de France), Paris, Foucault, 1828. Zie ook de biografie van A. DE ROHAN CHABOT, *Le Maréchal de Berwick*, Paris, Albin Michel, 1990.

¹¹⁷ J.-P.-E. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires du feld-maréchal Cte de Mérode-Westerloo*, ed. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, H.-M.-G., Brussel, Société typographique belge, 1840.

¹¹⁸ D. CHANDLER, *Military memoirs of Marlboroughs Campaigns 1702-1712 (Captain Robert Parker & the Count of Mérode-Westerloo, Field Marshal of the Holy Roman Empire)*, London, Greenhill Books/Lionel Leventhal Ltd., 1998. Zie ook de mémoires van La Colonie (J. RIGOT en E. RIGOT, ed., *Mémoires de Monsieur de la Colonie, maréchal de camp des armées de l'électeur de Bavière, contenant les événements de la guerre, depuis le siège de Namur en 1692. jusqu'à la Bataille de Belgrade de 1717*, Brussel, Jean Rigot, 2000).

¹¹⁹ J.-B.C. MARQUIS DE TORCY, *Mémoires du marquis de Torcy pour servir à l'histoire des négociations depuis le traité de Riswick jusqu'à la paix d'Utrecht*, ed. PETITOT en MONMERQUÉ, (Collections des mémoires relatifs à l'histoire de France; LXVII), Paris, Foucault, 1828.

¹²⁰ VOLTAIRE, *Histoire de Charles XII*, Leipzig, Bernard Tauchnitz, 1845, VOLTAIRE, *Siècles de Louis XIV et de Louis XV*, Paris, Didot & Didot, 1817.

¹²¹ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire du règne de Louis le Grand*, vol. V, Paris, D. Mariette, 1726.

¹²² J. DUMONT, J. ROUSSET DE MISSY, en J. VAN HUCHTENBURG, *Oorlogskundige beschryving van de veldslagen, en belegeringen, der drie doorluchtige en nydvermaarde krygsoversten, hunne vorstelyke hoogbeden, den prins Eugenius van Savoye, den prins en hertog van Marlborough, en den prins van Oranje-en Nassau-Vriesland / Meerendeels beschreeven door den heer Du Mont, baron de Carelskroon ... Oorlogskundige beschryving van de veldslagen*, Den Haag, Isaac van der Kloot, 1729. Over de verheerlijking van Eugenius, zie O. CHALINE, "La Gloire du Prince Eugène," in *Guerres et Paix en Europe Centrale aux époques moderne et contemporaine*, TOLLET, D. ed., Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2003, 259-275. Het werk van Brodrick (T. BRODRICK, *A compleat history of the late war in the Netherlands*, 2 vols., London/Gent, William Pearson, Inner Temple, 1713) is eerder beperkt.

¹²³ J. CAMPBELL, *The military History of the late prince Eugene of Savoy and of the late John, duke of Marlborough*, London, C. du Bosc, 1736-1737.

¹²⁴ PINARD, *Chronologie historique-militaire, contenant l'histoire de la création de toutes les charges, dignités et grades militaires supérieurs, de toutes les personnes qui les ont possédés*, 8 vols., Paris, C. Hérissart, 1760-1778. Pinard, commis in het ministerie van Oorlog, behandelt in dit werk 3 600 officieren tot de graad van brigadier (A. CORVISIER, "Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale," *Bulletin de la Société d'histoire du XVIIe Siècle* (1959): 26).

Een interessante iconografische bron vormt het medaille-repertorium van Nicolas Chevalier, uitgeweken Hugenootse drukker in Utrecht¹²⁶. De propaganda-oorlog tussen voor- en tegenstanders van de hertog van Vendôme heeft ons het getuigenis van zijn secretaris Bellerive¹²⁷ en de grafrede van de Jezuïet Gramain nagelaten¹²⁸.

c. Briefwisseling

De zieleroserselen van een groot aantal personages zijn in de negentiende eeuw van de pers gerold, met sporadisch vermelding van politiek belangrijkere stukken. Een deel van de correspondentie van Chamillart is uitgegeven door Esnault¹²⁹, die tussen Maintenon en prinses Orsini¹³⁰, de hertog van Beauvillier¹³¹ en de hertog van Bourgondië¹³². De omvangrijke briefwisseling van Marlborough werd in verschillende etappes gepubliceerd door Coxe¹³³, Murray¹³⁴ en Snyder¹³⁵. In 2001 werd ook de uitgave van Anthonie Heinsius' correspondentie¹³⁶ beëindigd.

Archivalische bronnen

a. Militaire Correspondentie

- Algemene reeks A¹

De zeer omvangrijke Ancien Régime-reeks A¹ in de archieven van het landleger (Service Historique de l'Armée de Terre¹³⁷) bevat voor 1707 en 1708 de briefwisseling tussen de staatssecretaris van Oorlog, Michel Chamillart, en verschillende bevelhebbers in de Zuidelijke Nederlanden. De bestanden die onze aandacht trokken zijn de nummers 2017 tot en met 2020 (correspondentie, januari-december 1707), 2075 (minuten van de door Lodewijk XIV en

¹²⁵ L. TRABOUILLET, *L'Etat de la France, contenant tous les princes, ducs et pairs, et maréchaux de France* vol. II, Paris, Henry Charpentier, 1708. Bewaard in de Historische Bibliotheek van de Stad Parijs, nr. 3871.

¹²⁶ N. CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, Utrecht, 1711. Bewaard in de BNF, Bibliothèque de l'Arsenal, 4 H 7986.

¹²⁷ 1690-1770, natuurlijke zoon van Vendôme of zijn broer, de grootprior (?), J.-A.-B. BELLERIVE, CHEVALIER DE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, P. Huet, 1714. Bewaard in de Reservecollectie van de Bibliothèque Sainte-Geneviève, 8 L 716 INV 2463.

¹²⁸ P. GRAMAIN, *Oraison funebre du tres-haut, tres-excellent, tres-puissant prince, Louis-Joseph de Vendosme, duc d'Estampes, &c. Prononcée à Estampes dans l'église collegiale de Notre-Dame le 13. de septembre 1712*, Paris, François Fournier.

¹²⁹ G. ESNAULT, *Correspondance et papiers inédits recueillis publiés de Michel Chamillard, Contrôleur général des finances et secrétaire d'Etat de la Guerre, 1699-1709*, 2 vols., Genève, Mégaritot Reprints, 1884.

¹³⁰ Marie-Anne de la Trémoille, prinses Orsini, 1642-1722. Wordt als *camarera mayor* van koningin Marie-Louise van Savoye aan het hof in Madrid geïnstalleerd, sterke afkeer ten opzichte van de graaf van Bergeyck. Houdt op die manier de nieuwe Spaanse administratie in het oog, grote correspondentie met Madame de Maintenon. Zie deel III Hoofdstuk 3.

¹³¹ Paul, hertog van Beauvillier (1648-1714). Voorzitter van de Raad van Financiën, lid van de Conseil d'en Haut vanaf 1691. Vertrouwenspersoon van de hertog van Bourgondië, behoort tot de hervormingspartij rond Fénelon en Saint-Simon. Zie verder in dit inleidende deel.

¹³² DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*.

¹³³ W. COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, ed. WADE, J., vol. II, London, Henry G. Bohn, 1848.

¹³⁴ MURRAY, *The Letters and Dispatches of John Churchill, first Duke of Marlborough, from 1702 to 1712*.

¹³⁵ H.L. SNYDER, *The Marlborough-Godolphin Correspondence*, 3 vols., Oxford, Clarendon Press, 1975. Zie ook B. VAN 'T HOFF, ed., *The Correspondence 1701-1707 of John Churchill and Anthonie Heinsius*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1951.

¹³⁶ Het voor ons relevante volumes: A.J. VEENENDAAL JR., ed., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius : 1702-1720*, vol. VI: 1707, (Rijks-geschiedkundige publicatiën. Grote serie; 189) Den Haag, Martinus Nijhoff, 1984, A.J. VEENENDAAL JR., ed., *De Briefwisseling van Anthonie Heinsius: 1702-1720*, vol. VII (1708: 1 januari-30 september), (Rijks-geschiedkundige Publicatiën; Grote Serie; 194) Den Haag, Martinus Nijhoff, 1985. Zie ook eerder VAN 'T HOFF, ed., *The Correspondence 1701-1707 of John Churchill and Anthonie Heinsius*.

¹³⁷ <http://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr>. Voor de verwijzing naar de archieven van het landleger gebruiken we de aanduiding SHAT, hoewel strikt genomen de gedecentraliseerde historische diensten van land-, lucht- en zeemacht gefusioneerd zijn onder een hiërarchisch overkoepelende directie, en de juridisch correctie benaming SHD, Armée de Terre etc. luidt. Dit om de leesbaarheid van onze verwijzingen met die bij andere auteurs te verhogen. Bij de genie-archieven (SHD) volgen we wel de nieuwe aanduiding.

Chamillart naar het front verstuurd brieven), 2081 tot 2085 (correspondentie, januari-december 1708), (incidenteel) 2108 (correspondentie tussen de hertog van Maine, bastaardzoon van de koning, en militairen van diverse graad uit het leger) en 2486 (mémoires van de markies van Chamlay, voor het overgrote deel getranscribeerd bij Pelet en Cénat).

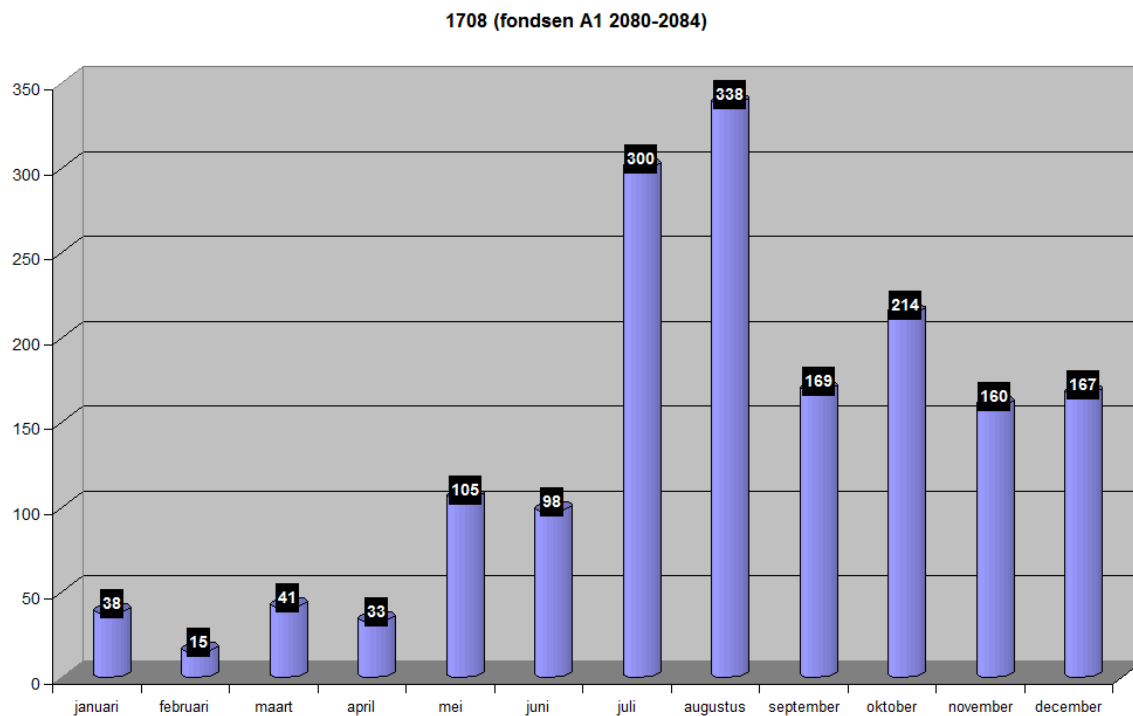
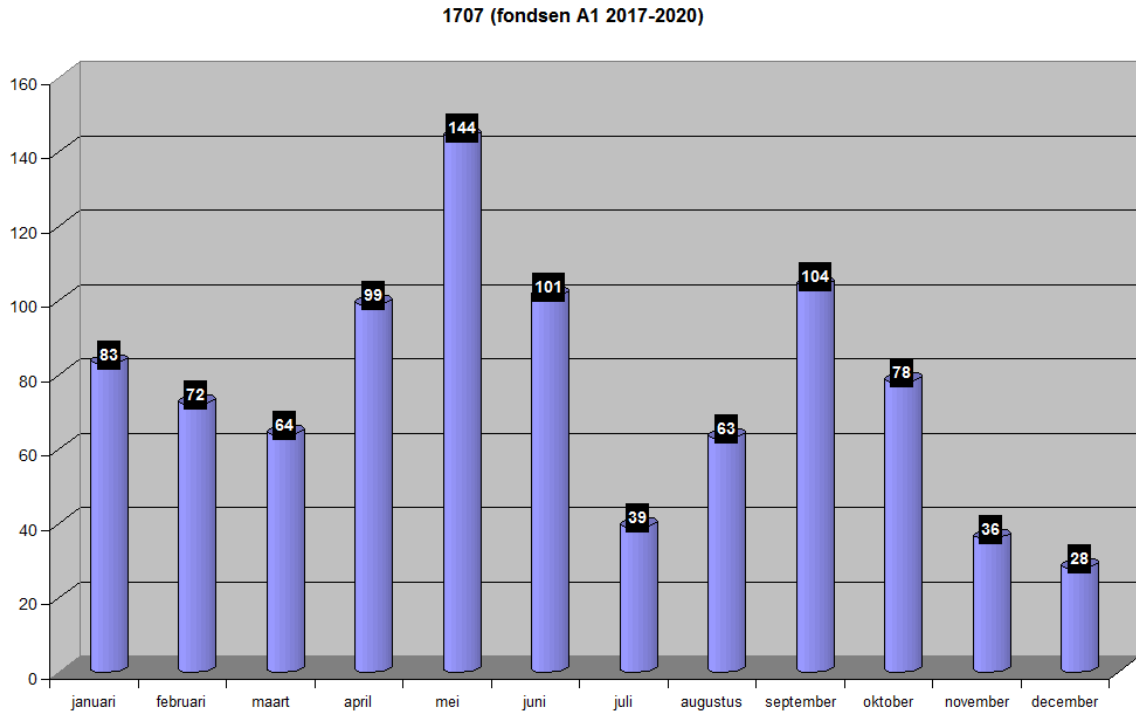
De correspondentie van Chamillart en Lodewijk XIV laat toe de neerwaartse stroom in de Franse bevelstructuur dagelijks, of zelfs per uur, bij een snelle opeenvolging van gebeurtenissen, te analyseren. In omgekeerde richting wordt de minister niet alleen door de bevelvoerende generaals (Max Emmanuel, Vendôme, Bourgogne, Berwick) aangeschreven, maar ook door de commandanten in strategische garnizoensplaatsen (Namen, Doornik, Nieuwpoort), hun diplomatieke en militaire informanten¹³⁸, officieren vanaf de graad van luitenant-generaal met een apart korps onder hun vleugels of een bijzondere rol in de generale staf¹³⁹ en uiteraard ook door de Graaf van Bergeyck, als minister van Oorlog in de Spaanse Nederlanden. Voor 1707 (een vrij rustig jaar) alleen al gaat het om 1 200 brieven. 1708 wordt afgesloten met 1 678 stukken.

Met deze cijfers uit de handgeschreven 18de-eeuwse inventarissen in het achterhoofd, dringt een selectie in het beschikbare bronnenmateriaal zich op. Gezien onze concentratie op de algemene bevelvoering en de verwevenheid met de diplomatie, hebben we onze selectie beperkt tot de communicatie tussen de minister, de generaals, Bergeyck en Lodewijk XIV (1), de berichten van buitenlandse informanten en de adviezen van Bergeyck over buitenlands beleid (2) en sporadische berichten van financieel-logistieke aard (3). Kwesties van interne organisatie, zoals de verslagen van de troepeninspecteurs d'Artagnan en Contades (infanterie), de la Verruë (cavalerie) en St-Hilaire (artillerie), hebben we buiten beschouwing gelaten.

Uit de onderstaande grafieken blijkt heel duidelijk dat de bewegingen in de militaire correspondentie gebonden zijn aan twee fenomenen: de stand van het seizoen (cf. de beëindiging van de campagne van 1707 in oktober en de start in april, de start van die van 1708 in mei) en de voorhanden zijnde militaire activiteiten (mei 1707, ronduit de meest actieve campagnemaand voor Vendôme en Max Emmanuel, telt minder dan de helft van de briefwisseling van de ingewikkelde situatie van juli 1708).

¹³⁸ We verwijzen naar het spionnennetwerk van Luitenant-Generaal de Salians, commandant in Namen, die vanuit Nederland regelmatig berichten stuurt van zijn *Bon Correspondant*.

¹³⁹ Zoals de graaf van La Mothe-Houdancourt, die Noord-West-Vlaanderen controleert, Cheyladet, die Artesië moet afschermen, Puységur, die als *maréchal des logis* en kenner van de Nederlanden vaak om advies wordt gevraagd, of later in 1708, Saint-Frémond, die de onenigheid tussen Vendôme en Bourgogne moet proberen rechtzetten.

Figuur 1 Militaire correspondentie Vincennes, campagnes van 1707 en 1708

- De serie Mémoires et Reconnaissances

De essentie van de verzameling diverse handgeschreven en gedrukte documenten uit het legerarchief is in de publicatie van Pelet en de Vault meegenomen. In de loop van ons onderzoek stootten we evenwel op het lijvige manuscript *Le champ de Mars* van Barbier. Op de titelpagina van het origineel¹⁴⁰ is een eerste auteur, De la Rozière, doorgehaald. In twaalf volumes worden alle

¹⁴⁰ S.H.A.T., Mémoires et Reconnaissances, 1 M 73-74, 2 v., s.n.

campagnes van de Spaanse Successieoorlog per dag behandeld in een militaire, zeer zakelijke, dagboekstijl. Als een militaire Dangeau noteert Barbier nauwgezet de voornaamste troepenbewegingen en posities, wat ons toelaat om voorheen bestaande chronologische verwarring met andere bronnen te elimineren¹⁴¹.

Dat Barbier niet voorkomt in het achttiende-eeuwse naslagwerk van Pinard (die enkel de voornaamste graden, vanaf *maréchal de camp* vermeldt), noch in de *Estat de la France*¹⁴², doet ons vermoeden dat het gaat om een onderofficier die meereist in het zog van een van de stafofficieren. Discussies uit de legerleiding worden dan ook nooit erg gedetailleerd vermeld. Desondanks is Barbiers manuscript een goede leidraad bij de uitgebreide correspondentie, die toelaat de campagnes chronologisch te ordenen, wat, gezien de geringe historiografische aandacht voor die van 1707¹⁴³, niet altijd even evident is.

- Genie-archieven

De Ancien Régime-reeks van de genie-archieven bevat in artikel 14 (Buitenlandse Plaatsen) en 15 (Campagnes en Militaire Geschiedenis) de ons tot nog toe onbekende plannen van de voornaamste plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden, opgemaakt door de Franse ingenieurs in 1701-1702 en een reeks plannen en kaarten van de Franse kampementen, troepenbewegingen en wapenfeiten voor 1707-1708. In het eerste geval zijn de kaarten dikwijls vergezeld van uitgebreide memoranda rond fortbouw en territoriale consolidatie¹⁴⁴.

b. Diplomatieke Archieven

Aangezien het voorwerp van ons onderzoek zich enkel uitstrekt tot de tussentijdse onderhandelingen van 1707-1708 in Den Haag en Amsterdam, hebben we ons beperkt tot het bestuderen van de archiefbestanden die betrekking hebben op de politieke correspondentie tussen Torcy, zijn informele contactpersonen, gezant Mesnager en zijn gezelschap Helvétius¹⁴⁵.

De weerslag van de gebeurtenissen in Spanje en de Nederlanden in Engeland, en onze interesse in de Franse berichtgeving over een verdeelde publieke opinie of het bestaan van een aanzienlijke vredespartij, hebben ons tot een gerichte selectie gebracht in de berichten van de Londense informanten Vasseur en Guénin, die het regelmatig hebben over de slechte reputatie van de hertog van Marlborough en het vermeende gekonkel van de vredespartij¹⁴⁶.

c. Bibliothèque Nationale

Naast het gedrukte werk van Chevalier in de Arsenal-bibliotheek, bewaart de BNF in haar oorspronkelijke Richelieu-site een rijk bestand aan plans, kaarten¹⁴⁷ en gravures. Tot onze spijt zijn de reproductie- en fotografiemogelijkheden evenwel dermate beperkt¹⁴⁸, dat we ons voor de eerste twee media nagenoeg exclusief op het geniearchief en onze eerdere opzoekingen in de Gentse Universiteitsbibliotheek hebben moeten beperken.

¹⁴¹ We verwijzen naar Deel II, hoofdstuk 3.

¹⁴² Beiden hoger geciteerd.

¹⁴³ Churchill, Quincy en Pelet vormen hierop een uitzondering, maar Barbier heeft het voordeel korter op de zaken in te spelen dan de voorgaanden, die elkaar tegenspreken voor wat de datering en logische opeenvolging van de gebeurtenissen betreft (zie Deel II, hoofdstuk 2).

¹⁴⁴ Zie bijvoorbeeld S. LE PRESTRE DE VAUBAN, "Projet general des fortifications des Ville et château de Gand," in *S.H.D., Archives du Génie, Article 14 (Places étrangères), Gand (carton)* (17 november 1702).

¹⁴⁵ We verwijzen naar Deel III, hoofdstuk 3.

¹⁴⁶ AE, CP, Angleterre, 225 (correspondentie, juli-december 1708). Onze demarche kadert in de gelijktijdig ondernomen "valse" poging van Marlborough om via Berwick onderhandelingen op te starten (A. LEGRELLE, *Une négociation inconnue entre Berwick et Marlborough: 1708-1709*, Gent, Dullé-Plus, 1893).

¹⁴⁷ Zie bijvoorbeeld BNF Richelieu, Plans et Cartes, GDD 1462 bis (Ingebonden kaartenverzameling van Petrus Schenk over de Spaanse Successieoorlog).

¹⁴⁸ <http://images.bnf.fr>

3) Welke bron gebruiken?

Het spreekt voor zich dat het nagenoeg onmogelijk is om de integraliteit van de in onze bibliografie aangehaalde werken en handschriften grondig te bestuderen in de tijdsspanne van een academiejaar. Hoewel onze intellectuele betrokkenheid met de Spaanse Successieoorlog een voorgeschiedenis van een zestal jaar heeft¹⁴⁹, zijn we ertoe gedwongen ons te beperken tot een analyse van de literatuur die de organisatie van de Franse militaire en diplomatieke inspanningen betreft, waarbij de werken rond de onderhandelingen van 1707-1708 ook voor ons onontgonnen terrein waren.

Binnen de explosie aan militaire werken aan geallieerde zijde, hebben we ons gericht op de studies die rechtstreeks op de bronnen gewerkt hebben, dan wel een origineel perspectief aanboden. In de eerste categorie vallen de studies van Kirchhammer, Paoletti, Churchill, Chandler¹⁵⁰ en Veenendaal sr. Tot de tweede rekenen we die van Hattendorf en Van Nimwegen.

De zeer uitgebreide Franse militaire historiografie heeft de Spaanse Successieoorlog wat links laten liggen, zodat we ons, naast de hoger vermelde recente studies van Oury, Cénat en Ostwald, ook hebben moeten concentreren op de oudere werken. Zoals hoger aangegeven, speelt het *Journal* van Barbier een niet te onderschatten rol als chronologische leidraad. Naast Barbier zijn Pelet¹⁵¹ en Quincy onze referenties *in militariis*.

Voor het diplomatieke gebeuren tussen de twee campagnes beschikten we niet over dezelfde mogelijkheid: zoals aangehaald, worden de onderhandelingen van 1707-1708 eerder weinig behandeld. Dat ze in de vier volumes van Arsène Legrelle amper 6 bladzijden in beslag nemen¹⁵², is in dat verband zeer illustratief. De uitgebreide studie van Stork-Penning, uitgevoerd op basis van de correspondentie in de Haagse archieven¹⁵³, stelde ons gelukkig in staat om de volledige neerslag bij de tegenpartij op te tekenen. Het Franse verhaal over de onderhandelingen wordt ons ook gebracht door Lucien Bély, zij het wel vanuit een eerder cultureel-antropologische benadering¹⁵⁴.

De algemene literatuur rond de internationale betrekkingen aan het einde van de Grand Siècle is dermate rijk, dat we voor referentiewerken per actor geopteerd hebben: de studies van Frey en Ingrao voor de Habsburgers, het werk van Kamen voor Filips V, dat van Storrs voor Savoye, dat van De Schryver over Max Emmanuel van Beieren, Israël voor de Verenigde Provinciën etc. Een uitstekende gids voor de algemene politieke situatie aan het einde van de zeventiende eeuw was het collectieve handboek voor de geschiedenis-aggregatie van 1991 (*Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle*) van Lucien Bély, Yves-Marie Bercé, Jean Bérenger en André Corvisier¹⁵⁵.

¹⁴⁹ F. DHONDT, *Een andere 11 juli: de slag bij Oudenaarde, 11 juli 1708*. (Humaniora-eindwerk, Sint-Bernarduscollege, Oudenaarde, 2002), 86 p, F. DHONDT, "De Spaanse Successieoorlog en de slag bij Oudenaarde," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XLIV* (2007): 23-73.

¹⁵⁰ Falkner (géciteerd, diverse publicaties) en Eversley Belfield (E. BELFIELD, *Oudenarde, 1708*, (Knights' Battles for Wargamers), London, Charles Knight, 1972).

¹⁵¹ Waar de tekstuitgaven van Pelet en d'Haussonville doorgaans de oorspronkelijke spelling respecteren, is dat niet het geval met de bundeling van de Voguë, die de briefwisseling van Bourgogne en Beauvillier heeft weergegeven als een vroeg-twintigste eeuwse tekst. Gezien de lokalisering van de correspondentie, die berust in het kasteel van Saint-Aignan, hebben we ons bij deze versie gehouden.

¹⁵² LEGRELLE, *La Diplomatie française (IV)*, 451-456.

¹⁵³ STORK-PENNING, *Het grote werk...*

¹⁵⁴ L. BÉLY, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Paris, Fayard, 1990, 576-595.

¹⁵⁵ L. BÉLY et al., *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, ed. CHARLES-PICARD, G., et al., (Regards sur l'histoire), Paris, S.E.D.E.S., 1991, L. BÉLY, J. BÉRENGER, en A. CORVISIER, ed., *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (I)*, (Regards sur l'histoire) Paris, S.E.D.E.S., 1991.

C. Lezen, interpreteren en verklaren: de context van oorlog en vrede

1) De instrumenten van de vorstelijke macht: fracties, eigenbelang en persoonlijke relaties

*“L’armée, laboratoire d’une rationalité administrative appelée à s’installer dans d’autres sphères de l’Etat...”*¹⁵⁶

De besluitvorming inzake militaire en diplomatieke aangelegenheden vormt een ingewikkeld kluwen. In de algemene context van gebrekkig gespecialiseerde en per definitie permeabele politieke operatiezones in het centrum van de macht op het einde van de *Grand Siècle*, betekent de principiële gelijkwaardigheid van diplomatie en oorlog ook dat er *interactie* optreedt tussen veldheren en diplomaten, die in principe in gescheiden sferen zouden moeten opereren in het belang van de vorst.

Kwesties van nationaal belang worden in de *Conseil d’en haut* niet mechanisch beslecht op rationele gronden. Onderlinge concurrentie tussen de ministers kan ertoe leiden dat de secretaris van oorlog tussenkomt in de onderhandelingen¹⁵⁷. Ook de prinsen van den bloede en de hofpartijen, die op hun beurt sociaal en politiek verbonden zijn met de legeraanvoerders of vrienden in vreemd gebied, beïnvloeden de besluitvorming. In de coulissen van de Spaanse Successieoorlog speelt immers de machtsstrijd om wat er na de intussen zeventigjarige Lodewijk XIV zal gebeuren. Bovendien staat of valt de militaire inspanning met de toeschietelijkheid van de vorstelijke geldschietters, die zelf ook een eigen machtsnetwerk uitbouwen en beleidsbeslissingen beïnvloeden¹⁵⁸.

Ook het instrumentenarsenaal van de vorst is in geen geval rationeel-bureaucratisch afgelijnd. De geheime diplomatieke gesprekken worden gedomineerd door onzekerheid over de betrouwbaarheid van tussenpersonen, over de bevoegdheid van de personen die aan de andere kant van de lijn antwoorden op geformuleerde vragen en voorstellen, of over de omvang van het mandaat van degenen die een ontvangen voorstel geformuleerd hebben. Persoonlijke loyauiteiten kunnen over de grenzen van staatsaanhorigheid heen bestaan, gebaseerd op sociale, culturele of economische belangen¹⁵⁹.

Wat voor de diplomatie geldt, gaat ook voor de militaire campagnes op. Strategische informatie is nooit een exclusief goed (verrassingsoperaties zijn eigenlijk zo goed als onbestaande, aangezien beide partijen nagenoeg voortdurend op de hoogte zijn van elkaars troepenbewegingen), persoonlijke rivaliteiten en onderlinge concurrentie versperren de uitvoering van bevelen, terwijl zonder problemen hoffelijke gebaren worden gesteld ten opzichte van persoonlijke vrienden in het andere kamp¹⁶⁰.

Een specificiteit voor de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog is de aanwezigheid van een intermediair bestuurlijk niveau, dat te paard zit tussen een juridische band met de Spaanse Koning en een feitelijke band met de administrators, diplomaten en militairen van Lodewijk XIV. De activiteiten van de onvermoeibare graaf van Bergeyck strekken zich uit

¹⁵⁶ DRÉVILLON, *L’impôt du sang...* 21.

¹⁵⁷ PÉNICAUT, *Chamillart...* 175.

¹⁵⁸ J. CELLARD, *John Law et la Régence*, Paris, Plon, 1996, 20. Samuel Bernard, Lodewijks voornaamste financier in de Spaanse Successieoorlog, wordt daarvoor na de oorlog beloond door controleur-generaal Desmarests. Wanneer hij voor 30 miljoen tournois papiergeld laat drukken, koopt Bernard alles op aan een derde van de waarde. De minister verspreidt het valse gerucht dat de koning alles terugkoopt aan 85% van de nominale waarde, waardoor de trouwe Bernard de biljetten met 200% winst terug kan verkopen.

¹⁵⁹ Zo verdedigt Gualterius Hennequin, burgemeester van Rotterdam, in een revindicatieprocedure naar aanleiding van een aanzienlijke manuscriptendiefstal uit de koninklijke bibliotheek in Parijs, zonder problemen de belangen van conservator Nicolas Clement (zie Deel III, Hoofdstuk 2).

¹⁶⁰ Zo helpt de graaf van Mérode-Westerloo om de meubelen van keurvorst Max Emmanuel van Beieren na de nederlaag van Ramillies naar Bergen te voeren en onderhoudt Marlborough een correspondentie met zijn neef, de hertog van Berwick (zie Deel II).

van de herorganisatie van leger en financiën, over militaire advies aan Vendôme en Max Emmanuel van Beieren, tot diplomatieke correspondentie met Chamillart en Torcy. Het belang van Bergeyck is op het terrein oneindig veel groter dan zijn titel als tesaurier-generaal, minister van Oorlog en lid van de koninklijke raad in de Nederlanden¹⁶¹. Omgekeerd, laat de Franse minister van Oorlog Chamillart gemakkelijk over zich heen lopen door de generaals.

Het strategische gedrag van Frankrijk in de Spaanse Successieoorlog valt enkel te begrijpen door de posities van de actoren in de aan de periode eigen begrippenkaders te interpreteren. Zowel het internationale systeem als de interne organisatie van de beleidsorganen verkeren in een transitiefase. Persoonlijke en informele netwerken, de kwaliteiten, machtspositie en achterban van individuen primeren op het uitgetekende raderwerk van verticale beslissingsprocedures¹⁶². Europa zal veranderen en alle actoren willen in de eerste plaats hun persoonlijke positie verbeteren.

2) Het internationale kader: prinsensamenleving of gelijke statengemeenschap?

De aandacht die tijdgenoten besteden aan eclatante wapenfeiten als veldslagen en belegeringen, belet niet dat het grootste deel van de vorstelijke werkuren opgaan aan conferenties met zijn staatssecretaris voor Buitenlandse Zaken. Zoals Lucien Bély terecht benadrukt, zijn het zwaard en de ganzenveer onlosmakelijk verbonden instrumenten, waarmee de prins zich handhaaft in een prinsensamenleving: oorlogvoering is een inherent aan de vorsten verbonden instrument om de eigen materiële positie in de onderlinge krachtverhoudingen binnen een permanente dialoog te verduidelijken.

Wapenfeiten leiden evenwel niet rechtstreeks tot akkoorden, maar vormen de aanloop naar een onderhandelde oplossing. Het wapengekletter in de Nederlanden wordt steeds *en sourdine* begeleid door toenaderingspogingen via een divers amalgaam aan tussenpersonen. Wanneer de legers halt houden bij gebrek aan foerage en geschikte weersomstandigheden, neemt het Europese gezantenconcert alleen de rol over van de maarschalken.

Hoewel het zwaartepunt van ons bronnenmateriaal, zoals aangegeven eerder in de militaire dan de diplomatieke archieven ligt, is het onze bedoeling oorlog en vrede als twee *gelijkwaardige handelingsterreinen* te beschouwen. Precies dat tweede actieveld zal in de Spaanse Successieoorlog een transformatie doormaken naar een nieuwe theoretische onderbouw van het internationale systeem.

a. Lois Fondamentales en goddelijk recht

*"Cette enveloppe charnelle du souverain n'était-elle pas aussi, pour le système, une garantie de survie, donc le fondement de sa durée? C'est aussi parce que le roi était mortel que la monarchie ne mourait pas"*¹⁶³

Het prinsensysteem is er een van gelijkwaardige partners, die enkel verantwoording hebben af te leggen voor hun nationale fundamentele wetten, die gegrond zijn op de traditie en ertoe strekken de leiding van de staat en de eenheid van het grondgebied te verankeren (zoals in Frankrijk), of haar uitbouw te vergemakkelijken door een huwelijksnetwerk (zoals in Spanje of de Oostenrijkse erflanden). Tussen de actoren op de internationale scène bestaan wel regels, maar die zijn gebaseerd op hun interacties als fysieke personen of het respect voor de bijzondere status van de vorst. Vandaar ook dat de meeste conflicten successieoorlogen zijn en dat ceremoniële voorrangskwesties meer zijn dan enkel oppervlakkige geschillen. Als Lodewijk XIV de grootste

¹⁶¹ R. DE SCHRYVER, "Koninklijke Raad (1702-1711)," in *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, AERTS, E., et al. ed., *Algemeen Rijksarchief; Studia*; 55, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1994, 283-289.

¹⁶² CORNETTE, *Le roi de Guerre: essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*, 33.

¹⁶³ L. BÉLY, *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1999, 30.

koning wil zijn van de christenheid, en dus meteen van de gekende wereld¹⁶⁴, is dit een vraag om respect, status en internationale glorie. Niet noodzakelijk om die wereld militair over te nemen.

Binnen het Europese internationale systeem gelden echter twee aparte waardenstelsels: het goddelijk geïnspireerde en particulier naar eigen goeddunken ingevulde recht van de vorsten en de *sui generis*-regels van confederaties, republieken en de losse overkoepelende entiteit in de Duitse Ruimte¹⁶⁵. Het eerste systeem komt in een *verticale* verhouding in collusie met vigerende voorrechten, privileges en lokale constituties. Religieus-theoretische meningsverschillen, voorheen ook in het internationaal publiekrecht de grondslag van de interactieregels, zijn nationaal geïncorporeerd.

Hoewel men de uitbanning van godsdienstige drijfveren na 1648 zeker niet te ver mag drijven¹⁶⁶, ligt de grootste uitdaging voor de organisatie van het internationale verkeer in het uittekenen van een *horizontale* politieke *modus vivendi*. Het principieel gelijk behandelen van alle actoren, de burgerlijke oligarchieën evengoed als zijn collega-monarchen, is voor Lodewijk XIV een weinig verheffend en nog minder na te streven doel¹⁶⁷. Het prinsenrecht is er een van fysieke personen, die een aparte status verkrijgen door een religieuze legitimatie. De Duitse keizer is voor Lodewijk *mon frère*, de Hollandse raadspensionaris ten hoogste *monsieur*.

b. Politieke compromissen en de geboorte van het Internationaal publiekrecht

De feitelijke situatie in de Spaanse Successieoorlog zal "*le plus grand roi du monde*" ertoe dwingen om op andere voorwaarden dan die van de prinsensamenleving, tot akkoorden te komen. De monarch wordt verplicht om zijn eigen fundamentele wetten opzij te schuiven, ten gunste van een evenwichtoplossing. Hoe organiseert men dit nieuwe systeem?

De gelijkheid van de verschillende actoren laat toe om een aan aparte normen onderhevige internationaalrechtelijke sfeer te creëren. De pessimistische situatie van permanente oorlog in de zeventiende eeuw¹⁶⁸ en de constatering dat de oorlog op die manier eerder regel is dan uitzondering, brengt in navolging van Hobbes een eerste reeks juristen en diplomaten tot de overtuiging dat enkel uit welbegrepen eigenbelang aan de chaos valt te ontkomen¹⁶⁹. Wie de heersende toestand verstoort, wanneer daardoor zijn veiligheidssituatie te verbeteren valt, kan dat niet worden verweten. Oorlog als *ultima ratio regum*, bevrijd van de beperkingen van de Thomistische *causa*-vereisten, organiseert het internationale systeem van immer twistende monarchen, tot ze een evenwichtspunt bereiken.

Wie vindt dat ook de uitoefening van het meest essentiële soevereiniteitsrecht onderworpen is aan hogere normen, grondt die vaststelling op twee verschillende uitgangspunten. De klassieke theologische grondslagen, bewerkt door de Spaanse neo-scholastici, komen terug in het *De Iure Belli ac Pacis* van Hugo De Groot, dat geen keuze maakt tussen goddelijke en universeel menselijke normen. Samuel Pufendorfs *De jure naturae et gentium libri octo* ziet in contracten tussen gelijke rechtssubjecten de garantie om de initiële menselijke vredestoestand terug te vinden: de normen die het internationale verkeer beheersen, komen, bij afwezigheid van een Hobbesiaanse regulerende *Leviathan* (en van een Grotiaanse half aanwezige God) tot uiting in de overeenkomsten die de rechtssubjecten aangaan.

¹⁶⁴ D. VAN DER CRUYSE, *Louis XIV et le Siam*, Paris, Fayard, 1991.

¹⁶⁵ BRAUN, *La connaissance...*, M. STOLLEIS, *Staat und Staatsraison in der frühen Neuzeit*, Frankfurt-am-Main, Suhrkamp, 1995.

¹⁶⁶ We verwijzen naar deel III hoofdstuk 1, dat de interventies van de Britse Koningin Anna en de Zweedse vorst Karel XII ten gunste van de protestanten in het Duitse Rijk behandelt. Zie ook L. BÉLY, "La naissance de la Diplomatie Moderne," *Revue d'histoire diplomatique*, no. 3 (2007): 271-294.

¹⁶⁷ BÉLY, *La Société des Princes*, 18.

¹⁶⁸ P. CONTAMINE, ed., *1. Des origines à 1715*, (Histoire militaire de la France) Paris, PUF, 1992, 384.

¹⁶⁹ Ook de visie van de markies van Chamlay, naast Vauban Lodewijks belangrijkste militaire raadgever, past hierin (CÉNAT, *Chamlay*).

II. De Spaanse Successie in de zeventiende eeuw¹⁷⁰

A. Une affaire de famille: de dynastieke allianties rond Filips IV

1) Het akkoord op de Bidassoa¹⁷¹

Wanneer Lodewijk XIV op 3 juni 1660 bij volmacht in het huwelijk treedt met de infanta Maria Theresia (1638-1683), dochter uit het eerste huwelijk van Filips IV, bezegelt hun samengaan een politiek akkoord tussen Kardinaal Mazarin en don Luis de Haro, dat na de interventie van Cromwell en de overwinning van Turenne in de slag bij de Duinen een einde stelt aan het vierentwintig jaar aanslepende Frans-Spaanse conflict (1635-1659)¹⁷².

De vereniging van Lodewijk en Maria Theresia moet de kroon zijn op het verzoeningswerk van Mazarin, die symbolisch de deur van de tempel van de vrede opent voor Europa. Meer dan een half jaar na de ondertekening van het verdrag aan boord van een kunstmatig waterpaviljoen op de Bidassoa¹⁷³, trekken de kilometers lange praalstoeten van Filips en Lodewijk naar de huwelijksceremonie in Saint-Jean-de-Luz (9 juni 1660), waar de bisschop van Bayonne hen in de echt verbindt. Het koninklijke koppel wordt bij zijn terugkeer triomfantelijk ingehaald in Parijs, waar een stralende zon op de gelegenheidsdecors van karton een 24 jaar oorlog moet doen vergeten (26 augustus).

Figuur 2 De ontmoeting tussen Lodewijk en Filips op het Fazanteneiland (Lamosnier, 1659, de lijn tussen beide soevereinen zou exact moeten overeen komen met de Frans-Spaanse grens)¹⁷⁴

¹⁷⁰ J. BÉRENGER, "La question de la succession d'Espagne au XVIIe siècle," in *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 2000, 75-91.

¹⁷¹ We verwijzen naar de genealogieën in bijlage.

¹⁷² Vresdesverdrag tussen de Franse Koning Lodewijk XIV en de Spaanse koning Filips IV van 7 november 1659, gepubliceerd bij S. GREWE, *Fontes Historiae Iuris Gentium*, Berlijn, Walter De Gruyter, 1988, II, 302-309. Voor een bespreking van de territoriale gevolgen van de Pyreneeën verwijzen we naar Deel II.

¹⁷³ CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 248, J. CORNETTE, *Louis XIV*, Paris, Editions du Chêne - Hachette, 2007, 57-63 voor de iconografie rond het huwelijk.

¹⁷⁴ BLUCHE, *Louis XIV*, 133-139.

a. *De verzakingsverplichting vanuit Spaans oogpunt*

Het huwelijk tussen een Habsburgser en een Bourbon/Valois is geen unicum: ook Frans I (met Eleonora van Oostenrijk, 1530), Filips II (met Elisabeth van Valois, bij de vrede van Câteau-Crambrésis in 1559), Lodewijk XIII (met Anna van Oostenrijk, in 1614) en Filips IV (met Elisabeth van Bourbon, zus van Lodewijk XIII, in 1612) verkeren in hetzelfde geval. Lodewijk XIV heeft zelfs meer bloedbanden met de Habsburgers dan met Franse huizen en is de volle neef van Maria Theresia¹⁷⁵.

Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat beide vorstenhuizen zich juridisch willen indekken tegen minder gelukkige situaties bij de troonsopvolging. In Frankrijk werkt sinds de 14de eeuw de Salische Wet als schild tegen vreemde troonsopvolging: de troon van Frankrijk kan niet via de vrouwelijke lijn terecht komen bij een buitenlandse dynastie¹⁷⁶.

Het Spaanse publiekrecht kent de uitsluitingsprincipes evenwel niet¹⁷⁷. Toch kan het vanzelfsprekend niet de bedoeling zijn om via een uitgehuwelijkte dochter iets anders dan een voorbijgaande goede verstandhouding te verkrijgen. De infanta die Madrid verlaat, wordt verplicht een verzakingsverklaring af te leggen, waarbij ze voor haar en haar afstammelingen het recht om aanspraak te maken op de troon van de Katholieke koningen, laat varen.

Anna van Oostenrijk verzaakt zo op 17 oktober 1615, in Burgos, in aanwezigheid van haar schoonvader Filips III, aan haar rechten op de Spaanse kroon. Hetzelfde gebeurt met de infanta Maria Theresia op 2 juni 1660, wanneer ze in Versailles is aangekomen. Het is belangrijk op te merken dat in beide gevallen de verzakingsaktes verleden worden *voor* het huwelijk kan plaatshebben: in de Spaanse interpretatie is de verzaking een noodzakelijke voorwaarde voor een dynastieke unie.

b. *De uitzondering: La Casa de los Austria*

(1) De wissel in de infanta's

Op de principiële verplichting te verzaken, bestaat evenwel een uitzondering. De Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers behoren nog steeds tot dezelfde familie. De relatie in 1659 is in geen geval uitstekend: de intussen overleden Keizer Ferdinand III (1608-1657) heeft een aparte vrede gesloten met Lodewijk XIV in Münster, wat *el rey planeta* alleen achterlaat tegen Frankrijk en de opstanden in Portugal en Catalonië. Dat men eraan denkt om de oudste infanta aan Lodewijk XIV uit te huwelijken, is eigenlijk een afwijking van het initiële plan, waarbij ze zou toevallen aan aartshertog Leopold, die in 1658 gekozen wordt tot Rooms Keizer¹⁷⁸.

Leopold I zal in 1666 genoeg moeten nemen met zijn eigen nicht, de infanta Margaretha Theresia (1651-1673). Margaretha Theresia wordt geboren uit het tweede huwelijk

¹⁷⁵ Waardoor (zij het wel automatische) pauselijke dispensatie noodzakelijk is (BÉLY, *La Société des Princes*, 16-17 en 196).

¹⁷⁶ E. BARNAVI, "Mythes et réalité historique: le cas de la loi salique," *Histoire, Economie et Société*, no. 3 (1984): 323-337. Het principe van de uitsluiting van de vrouw bij de vererving van onroerend goed uit de Frankische gewoonte werd gerecupereerd door Filips VI van Valois (1292-1350) bij zijn aanspraak op de vacante Franse troon na het overlijden van Karel IV de Schone (1294-1328), ten nadele van de kinderen van diens zus Isabella van Frankrijk (1292-1358), gehuwd met de Engelse koning Edward II (1284-1327). Na het verschijnen van het traktaat *Loy salique, première loy des Français* in 1464 wordt de oorsprong van de norm teruggevoerd tot de mythische koning Pharamond en gecanoniseerd als eerste *loi royale* van Frankrijk. Tijdens de godsdienstoorlogen dient de Salische Wet eerder de belangen van Hendrik IV, die in de tiende generatie rechtstreeks afstamt van Lodewijk IX (1214-1270). Pharamond is bovendien geen christelijke, maar een heidense vorst. Als de Wet, die hij uitvaardigt, chronologisch voor de rijkswet van de katholiciteit komt en er dus primauteit op heeft, is er geen reden om de protestantse Hendrik van Bourbon uit te sluiten van de opvolging van de kinderloze Hendrik III (1551-1589). De katholieke juristen van de Liga van de Guise, zijn tegenstander, reduceren de Salische Wet dan ook tot haar oorspronkelijke proporties: die van geconstitutionaliseerde gewoontereg. Zie ook J. BARBEY, "Loi Salique," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996.

¹⁷⁷ BLUCHE, *Louis XIV*, 128.

¹⁷⁸ BÉLY, *La Société des Princes*, 261. J. BÉRENGER, "Louis XIV, l'Empereur et l'Europe de l'Est," *XVIIe siècle*, no. 123 (1979): 178.

van Filips IV. Wanneer de Oostenrijkse aartshertogin Maria Anna (1635-1696) in Madrid toekomt, is ze oorspronkelijk beloofd aan de infant Baltasar Carlos (1629-1646). Filips IV neemt haar in 1649 zelf als echtgenote en weet uiteindelijk toch nog twee legitieme nakomelingen te produceren: Margaretha Theresia en Karel II (1661-1700), de erfgenaam van de laatste kans¹⁷⁹, die in november 1661 geboren wordt.

Ambassadeur d'Embrun, die in juni 1661 de achterstallige 500 000 écus komt vorderen in Madrid (om te vermijden dat men de Franse koning nalatigheid zou kunnen aanwrijven bij het opeisen van de bruidschat), rapporteert na het overlijden van de infant Felipe Prospero (1657-1661) over de paniek aan het hof: tussen het overlijden in september en de geboorte van Karel II in op 6 november, beschikt Filips IV (ondanks een progenituur van meer dan dertig bastaarden) niet meer over een mannelijke erfgenaam¹⁸⁰. In de vijf dagen die volgen op zijn geboorte (1-6 november), is Dauphin Lodewijk van Frankrijk de enige erfgenaam van de kronen van Filips IV en Lodewijk XIV.

Figuur 3 Baltasar Carlos en Margaretha Theresia, beiden geportretteerd door Velazquez

(2) De moyennant-clausule

Bij een eventueel overlijden van Filips IV gaat de Spaanse erfenis dus in eerste instantie naar Karel II. Maar wat indien de troonsopvolger zelf kinderloos overlijdt? Hugues de Lionne, onderhandelaar van Mazarin bij de vrede van de Pyreneeën, laat in artikel 4 van het huwelijkscontract¹⁸¹ opnemen dat de verzaking van Maria Theresia slechts uitwerking zal hebben *moyennant* (als tegenprestatie voor) de uitbetaling van een bruidschat van 500 000 écus¹⁸², die

¹⁷⁹ MAQUART, *Le réseau français...* 24. Zie ook de verwijzing naar José Calvo Poyato, die wijst op de “*nombreuses infirmités de caractère très varié, y compris celles de type vénérien conséquence de sa longue vie de galant*”, waar de zestigjarige Filips IV het kind, verwekt tijdens zijn allerlaatste huwelijks betrekkingen, mee zou belast hebben (44). Andere auteurs houden het op het resultaat van generaties inteelt (cf. BLUCHE, *Louis XIV*, 133). De kleine koning leert pas zeer laat lopen en wordt jarenlang rondgedragen op de arm van zijn gouvernante, is niet in staat op voedsel te bijten door zijn misvormde onderkaak, wordt geplaagd door zweren, epileptische aanvallen, bewustzijnsverlies en endocriene dysfuncties (FREY en FREY, *A question of Empire*, 4).

¹⁸⁰ Precies om deze situatie te vermijden, wachtte Filips IV tot 1657 (de geboorte van Filips de Voorspoedige) om Pimentel naar Parijs te sturen met het aanbod van de hand van Maria Theresia (LOSSKY, *Louis XIV and the French monarchy*, 57).

¹⁸¹ LEGRELLE, *La Diplomatie française (I)*, 415 e.v. Het contract maakt als bijlage integraal deel uit van het Vredesverdrag van de Pyreneeën (art. 33).

¹⁸² Net hetzelfde bedrag als voor Anna van Oostenrijk in 1615 (BÉLY, *La Société des Princes*, 205).

juridisch in de plaats moet komen van de erfenis die Maria Theresia van haar ouders zou kunnen bekomen¹⁸³.

De bruidschat wordt door de Spanjaarden evenwel nooit betaald, wat meer de regel dan de uitzondering is bij dergelijke clausules, aangezien ze... betrekking hebben op het persoonlijke vermogen van de bruid¹⁸⁴. Mazarin ziet in dit argument een tikkende tijdbom, om te gepasten tijde een aanslag op de Franse bezittingen uit te voeren. Het is evenwel maar de vraag of men de interpretatie zo ver kan doen reiken: artikel 5, dat de verzakingsverplichting aan de *publiekrechtelijke* aspecten van de successie inhoudt, vermeldt de bruidschat *niet*¹⁸⁵.

Wanneer Filips IV overlijdt (17 september 1665), bevindt Frankrijk zich in een andere politieke situatie dan in 1659. Na de dood van Mazarin neemt Lodewijk XIV zelf het heft in handen. Los van de concrete revolutie, die de beslissing om voortaan zonder favoriet te regeren teweeg brengt¹⁸⁶, voert Frankrijk een agressievere buitenlandse politiek. Verlost van de Fronde van de *Grands* in het rijk¹⁸⁷ en de stad Parijs, met een gedisciplineerde plattelandsadel¹⁸⁸ en getemde financiers¹⁸⁹, wordt de aanval op het de Madrileense bezittingen ingezet.

De vernederende aanval van de Spaanse ambassadeur de Vatteville in Londen op de stoet van zijn Franse evenknie d'Estrades, een uitloper van de dispuuten rond de betaling van de bruidschat¹⁹⁰, wordt onmiddellijk gewroken. De Parijse ambassadeur van Filips IV wordt het land uitgezet, het Franse paspoort van de markies van Caracena, landvoogd van de Nederlanden, wordt ingetrokken. Vernederende Spaanse excuses aan Lodewijk XIV, tronend in het Louvre,

¹⁸³ “En sorte que l'entier payement de 500 000 écus d'or ou leur juste valeur, sera fait en dix huit mois de temps: et que moyennant le payement effectif fait à Sa Majesté Très Chrétienne de cette somme aux termes qu'il a été dit, la Sérénissime Infante se tiendra pour contentée et se contentera de cette dot, sans que par cy-après elle puisse alléger aucun sien autre droit - ni tenter aucune autre action ou demande, prétendant qu'il lui appartienne ou puisse appartenir autres plus grans biens, droits, raisons et actions pour cause des héritages et plus grandes successions de leurs personnes ou en quelque autre manière, ou pour quelque cause et titre que ce soit, qu'il Elle le scût ou qu'elle l'ignorât, attendu que de quelque qualité et condition que les choses ci-dessus soient, Elle en doit demeurer excluse à jamais avec toute sa postérité masculine et féminine, ensemble de tous les états et dominations d'Espagne, à la charge néanmoins que si Elle demeure veuve sans enfans du Roy Très Chrétien, elle rentrera dans tous ses droits et sera libre et franche de ces clauses, comme si elles n'avaient point été stipulées”, weergave bij P. LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre, problèmes économiques, prétextes juridiques* (diss. doc.), Paris, Université de Paris, 1970, 157-158. Een derde van de som diende betaald te worden bij het huwelijk (3 juni 1660), het tweede deel eind 1660, het laatste nog een half jaar later. De formulering zou evenwel geen “vondst” van Hugues de Lionne zijn, maar een overname vormen van het huwelijkscontract tussen de latere Hendrik IV en Marguerite de Valois, zus van Hendrik III (BÉLY, *La Société des Princes*, 207).

¹⁸⁴ Lucien Bély beweert evenwel dat in het Franse publiekrecht, het particuliere domein van de vorsten automatisch geassimileerd wordt aan het publieke, sinds 1590. De koningin kan over goederen beschikken tijdens het leven van haar echtgenoot, maar kan daar geen juridische aanspraken op laten gelden. Als iemand haar vermogensrechtelijke aanspraken jegens derden kan laten gelden, is het de koning, als publiek persoon. Het niet betalen van de bruidschat komt op die manier neer op een staatsrechtelijk geschil, ook al is de persoon van de vorst *sensu stricto* niet aanwezig in de onderliggende rechtsverhouding. Bij het overlijden van de echtgenoot ontstaat een recht op een doarium, dat evenwel een publiekrechtelijk reglementering kent. De situatie geldt niet voor Franse en buitenlandse prinses, die onder de privaatrechtelijke *coutume de Paris* vallen (BÉLY, *La Société des Princes*, 206-208).

¹⁸⁵ Ibid., 313. Artikel 5 behandelt de *royaumes, Etats, seigneuries, dominations, provinces, îles adjacentes, fiefs, capitaineries et frontières* van het Spaanse rijk. Niét de *biens, droits, raisons et actions pour cause des héritages et plus grandes successions* (art. 4).

¹⁸⁶ D. DESSERT, *1661, Louis XIV prend le pouvoir: naissance d'un mythe?*, Brussel, Editions Complexe, 2002. Dessert wijst op het algemene behoud van de quasi-feodale structuur aan overheidsdienaars van Lodewijk XII en Anna van Oostenrijk, waarbij Colbert zijn eigen cliënteel handiger weet te positioneren dan Fouquet, die niet veel égarde reserveert voor de nieuwe koning. Toch kan men niet loochenen dat de internationale context onder impuls van Lodewijks affirmatie van Frankrijk als buitenlandse macht, sterk verandert (BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 24).

¹⁸⁷ De Spanjaarden verplichten Lodewijk weliswaar om Lodewijk II van Bourbon-Condé, die tijdens de Fronde van kamp gewisseld is, terug op te nemen, maar noch de grote generaal, noch Monsieur, Lodewijks broer, kunnen opnieuw een bedreiging vormen voor het koninklijke gezag op een manier zoals Gaston van Orléans dat had gedaan ten opzichte van Lodewijk XIII en Anna van Oostenrijk. Nochtans hoopt De Haro op een dergelijk effect en stelt hij de vredesluiting met drie jaar uit omdat Mazarin de onvoorwaardelijke amnestie voor Condé weigert (LOSSKY, *Louis XIV and the French monarchy*, 55).

¹⁸⁸ A. LEBIGRE, *Les grands jours d'Auvergne: désordres et répression au XVIIe siècle*, Paris, Hachette, 1976.

¹⁸⁹ D. DESSERT, *Argent, pouvoir et société au Grand siècle*, Paris, Fayard, 1984.

¹⁹⁰ BÉLY, *La Société des Princes*, 315.

zijn het gevolg (24 maart 1662¹⁹¹). Het gaat uiteraard om een symbolenstrijd, maar Lodewijk neemt hier heel duidelijk de handschoen op in een eeuwenoud conflict om de meer dan ceremoniële Europese *préséance* tussen de Habsburgers en de Valois.

2) Het testament van Filips IV

Na het overlijden van Filips komt zijn echtgenote, de 32-jarige Oostenrijkse koningin Maria Anna, in het zadel als regente, bijgestaan door een *junta* van hoogwaardigheidsbekleders¹⁹². Het is allerminst zeker dat de zwakke, labiele dwerg Karel II, *el Hechizado* (de behekste) zal overleven. Op 4-jarige leeftijd is de kans nog groot dat de kleine kobold door een plotse ziekte getroffen wordt en overlijdt, nog voor hij de leeftijd van 14 jaar bereikt¹⁹³.

De intenties van Lodewijk lijken duidelijk: hij is gehuwd met de oudste infante en zijn steeds ijverig gerevindiceerde bruidschat blijft onbetaald. In het testament van de Spaanse vorst zal dan ook duidelijk worden aangehaald dat, in zijn interpretatie, de gewoonte om te verzaken tot fundamentele norm is verheven, sinds de eed van Anna van Oostenrijk¹⁹⁴.

Wat wél iets verandert aan de situatie, is een eventueel kinderloos blijven (of worden¹⁹⁵ van Maria Theresia: in dat geval recupereert ze haar aanspraken, mocht Karel II komen te sterven. De niet-betaalde bruidschat doet niets af aan het voorgaande, aangezien ze enkel bedongen is in de veronderstelling van een *registratie* van de verzaking voor zowel de *Consejo de Estado* in Madrid als het Parlement van Parijs en dat dit laatste op het ogenblik van overlijden van Filips IV nog niet gebeurd was¹⁹⁶.

¹⁹¹ F.P. BARON DE LISOLA, *Bouclier d'estat et de justice contre le dessein manifestement découvert de la monarchie universelle, sous le vain prétexte des prétentions de la reine de France*, s.l., s.n., 1667, 26, BÉLY, *Louis XIV*, 116-117.

¹⁹² Overweging 21, Testament van Filips IV van Spanje, gedaan op 14 september 1665 te Madrid, gepubliceerd in oorspronkelijke versie bij LEGRELLE, *La Diplomatie française (I)*, 458 e.v. en in Franse vertaling bij MAQUART, *Le réseau français...* 638-645. Frankrijk kent de figuur van de regentschap al van bij het overlijden van Hendrik IV en Lodewijk XIII, voor Spanje zijn de *junta* en de machtsovername door een koningin-moeder nieuw (MAQUART, 46-47).

¹⁹³ Lodewijk XIV en Maria Theresia verliezen zelf vijf kinderen op jonge leeftijd tussen 1662 en 1672 (BÉLY, *La Société des Princes*, 31).

¹⁹⁴ Ibidem., overweging 15.

¹⁹⁵ Gezien de geboorte van de Grand Dauphin (1 november 1661) beschikt Lodewijk XIV al over een erfgenaam die de Spaanse bezittingen kan opeisen.

¹⁹⁶ Ibidem, overweging 16. Nochtans wordt de tekst van het huwelijkscontract zelf op 21 juli 1660 geregistreerd in het Parlement van Parijs (BÉLY, *La Société des Princes*, 314). Filips IV, die de Spaanse kroon een deficit van 21 miljoen écu nalaat, vraagt in dezelfde paragraaf overigens om de bruidschat alsnog te betalen (MAQUART, *Le réseau français...* 175).

Figuur 4 Koningin Maria Anna van Oostenrijk en Filips IV van Spanje (Velazquez)

Bovenal beklemt Filips IV de band met het Oostenrijkse huis: sinds het huwelijk tussen Johanna de Waanzinnige en Filips de Schone en de splitsing van de Habsburgse gebieden tussen Karel V en diens broer Ferdinand, onderhouden beide takken de dynastieke loyaleiteit. Al bij de aanduiding van Karel II als opvolger herhaalt Filips IV de afkomst van zijn echtgenote, als dochter van keizer Ferdinand III¹⁹⁷.

Mocht Karel komen te overlijden zonder erfgenamen, dan komen Margaretha Theresia en haar afstammelingen in zijn plaats (1)¹⁹⁸. Het huwelijkscontract tussen Leopold en Margaretha Theresia wordt opgemaakt op 18 december 1663. In een geheime clause wordt bedongen dat, om een vereniging van beide gebieden tot één rijk te vermijden, Leopold zich moet verplichten zijn tweede zoon naar Madrid te sturen¹⁹⁹, waar hij zal worden opgevoed om later de Zuidelijke Nederlanden als onafhankelijk vorst te besturen, ook al sterft de lijn niet uit met Karel II. Is Karel wel de laatste in lijn, dan volgt de tweede zoon van Leopold hem op als koning in Madrid.

Het eigenlijke huwelijk heeft per volmacht plaats op 25 april 1666, drie jaar na de sluiting van de huwelijksvoorwaarden. Men houdt Margaretha Theresia, *étant fort petite et délicate par son âge*, liever in Madrid tot de ontielig zwakke Carlos José aan de beterhand is²⁰⁰. De infanta komt na een tergend langzame reis van zes maanden op 5 december 1666 aan in Wenen, waar ze slechts zeven jaar keizerin zal zijn.

Wanneer Filips IV overlijdt, is de infanta nog niet in Wenen aangekomen en heeft het huwelijk nog geenszins plaatsgevonden. Kan Margaretha Theresia de plaats van haar broer niet innemen, dan gaat de erfenis naar de afstammelingen van Filips' zus, Maria van Habsburg (2), gehuwd met wijlen keizer Ferdinand III²⁰¹, wat de zaak rechtstreeks bij keizer Leopold doet

¹⁹⁷ Ibidem, overweging 10.

¹⁹⁸ Ibidem, overweging 12.

¹⁹⁹ A. MIGNET, *Négociations relatives à la Succession d'Espagne sous Louis XIV*, vol. I, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: histoire politique), Paris, Imprimerie Royale, 1835, 309. Mignet vermeldt een dépêche van d'Embrun aan Lodewijk XIV (15 januari 1664), waarin de ambassadeur aangeeft te weten te zijn gekomen dat de geheime bepaling deze regeling bevat, maar geeft geen verdere commentaar. De oplossing lijkt d'Embrun geloofwaardig, aangezien de hertog van Medina Sidonia eerder een analoge oplossing (met de bedoeling de vermenging van de Franse en Spaanse kronen te vermijden) had voorgesteld voor de (eveneens fictieve) tweede zoon van Lodewijk XIV.

²⁰⁰ d'Embrun aan Lodewijk XIV, 6 juni 1663, vanuit Madrid, gepubliceerd bij Ibid., 301-302.

²⁰¹ Ibidem, overweging 13.

terechtkomen. Onder keizer Leopold (3) rangschikt Filips IV uit veiligheidsoverwegingen nog de lijn van in de verdere graad²⁰² verwante hertogen van Savoye (4)²⁰³.

²⁰² Via Catharina van Oostenrijk, dochter van Filips II, gehuwd met hertog Karel Emmanuel I van Savoye (zie stamboom bij BÉLY, *La Société des Princes*, 319).

²⁰³ Ibidem, overweging 14.

B. De devolutieoorlog en het verdrag-Grémonville

"Les querelles ne dureraient pas longtemps si le tort n'était que d'un côté"
La Rochefoucauld²⁰⁴

1) De Franse woordenoorlog om de Zuidelijke Nederlanden

Lodewijk XIV is geenszins van plan zich te storen aan het testament van Filips IV, dat de Franse juristen beschouwen als een eenzijdig document, teken van vaderlijke dwang op een wilsonbekwame dochter. Waar de geldigheid van de verzaking een heikel punt vormde van bij de redactie van het verdrag, vindt Hugues de Lionne in 1662 een extra argument in het devolutierecht, een gewoonterechtelijke norm uit de Zuidelijke Nederlanden²⁰⁵.

Twee jaar na het overlijden van Filips IV eist Lodewijk XIV immers niet de volledige Spaanse erfenis op voor zijn vrouw. Het *Traité des droits de la reine*²⁰⁶, dat door een collectief van auteurs wordt opgemaakt en in mei 1667 in Spaanse vertaling aan Maria Anna wordt overhandigd²⁰⁷, brengt het *moyennant*-argument samen met een privaatrechtelijke regel die ertoe strekt tweede huwelijken zoveel mogelijk te beperken. Ook Keizer Leopold, de koning van Zweden, de Republiek, de koning van Denemarken, de Duitse Rijksdag, de hertog van Savoye en de paus krijgen het *Kriegsmanifest* toegestuurd²⁰⁸. Hieronder volgt een synthetische weergave van de omvangrijke canonieke en civilistische rechtsleer waar de Franse aanspraken op steunen.

a. De gekrenkte rechten van de koningin

Schematisch kan de Franse argumentatie op drie niveau's worden weergegeven: de nietigheid van haar verzaking, op basis van de wilsgebrekentheorie en het natuurrecht (1a), het herwinnen van Maria Theresia's rechten door de niet-betaling van de 500 000 écus, gebaseerd op algemene rechtsbeginselen van het verbintenissenrecht (1b), en de aanspraken op de Nederlandse gebieden, steunend op de lokale gewoonte (2).

(1) De uitsluiting van Maria Theresia

- Inhoudelijke voorwaarden

Principieel kan Maria Theresia als vrouw niet worden uitgesloten van de Franse troon, aangezien de Salische Wet in Spanje niet geldt²⁰⁹. De vraag is dan uiteraard, of, bij ontstentenis van een dergelijke publiekrechtelijke norm, het geoorloofd is om een dochter een verzaking aan haar

²⁰⁴ Geciteerd bij LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre...* 11.

²⁰⁵ De feitelijke minister van buitenlandse zaken (het ambt van secrétaire d'état is in handen van de Loménie de Briennes, die pas in 1663 plaats ruim, terwijl de Lionne al sinds 1661 in de Conseil d'en Haut word toegelaten) laat daartoe tegen betaling, onder valse naam, geheime enquêtes uitvoeren bij Zuid-Nederlandse juristen: Ibid., 181.

²⁰⁶ A. BILAIN, *Traité des droits de la reine très chrétienne sur divers États de la monarchie d'Espagne*, Paris, Imprimerie Royale, 1667. Zie ook de gepubliceerde stukken bij A. MIGNET, *Négociations relatives à la Succession d'Espagne sous Louis XIV*, vol. II, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France; Première série: histoire politique), Paris, Imprimerie Nationale, 1835, 64-89. Over het auteurschap van het traktaat bestaan verschillende hypothesen: Bilain (+ 1672, advocaat bij het Parlement van Parijs), Guy Joly en Duhan (de secretaris van Turenne) zouden een eerste versie hebben opgemaakt, die daarna werd verbeterd door Chapelain en Charles Perrault, op vraag van Colbert (LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre...* 155). We vermelden ook de analoge tekst van Antoine Aubéry (*Des justes prétentions du roi sur l'empire*, Parijs, 1667, 159 p.) voor het Duitse Rijk: aangezien Karel de Grote, als koning van de Franken, nagenoeg alle Duitse gebieden in zijn bezit heeft gehad, is het het volste recht van Lodewijk om ze aan zich te onderwerpen (CORNETTE, *Le roi de Guerre : essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*, 142).

²⁰⁷ Zie de begeleidende brief van Lodewijk XIV en Hugues de Lionne aan koningin-Moeder Maria Anna, Saint-Germain-en-Laye, 8 mei 1667: "*nous lui [ambassadeur d'Embrun] ordonnons de faire savoir à votre majesté la résolution que nous avons prise de marcher en personne à la fin de ce mois à la tête de notre armée pour essayer de nous mettre en possession de ce qui nous appartient dans les Pays-Bas dudit chef de la reine [...] et en même temps de présenter votre majesté un écrit [...] détruisant pleinement les frivoles objections des écrits contraires que le gouverneur de Flandre a divulgués dans le monde*" (gepubliceerd bij MIGNET, *Négociations* (II), 58-61).

²⁰⁸ Ibid., 90.

²⁰⁹ Wat erkend wordt door don Luis de Haro (BILAIN, *Traité...* 13-14).

opvolgingsrecht op te leggen. Meteen duiken de Franse juristen in het Romeinse privaatrecht: Papinianus veroordeelt in algemene bewoordingen “*les stipulations vicieuses que les bonnes moeurs condamnent, que la piété naturelle ne peut souffrir*”. Een dochter kan dus niet per *stipulatio* verzaken aan haar erfrecht.

De oorsprong van het verzakingsrecht moet daarentegen gezocht worden in het canoniek recht: paus Bonifatius VIII voert begin veertiende eeuw de regel in dat een dochter, indien ze een *voldoende bruidschat* ontvangt (1), *sans être introduite par force ou par fraude* (2), bij eed kan bevestigen dat ze afstand doet van haar rechten in de erfopvolging. De eed is voor haar bindend, maar enkel op voorwaarde dat de verzaking de *rechten van derden* niet schaadt (3)²¹⁰. De auteur van het *Traité* betwijfelt overigens of Bonifatius deze regel per decretaal belangeloos heeft ingevoerd: hij zou dit enkel gedaan hebben om de functie-afstand van zijn verkozen voorganger Celestinus V retroactief te valideren en zijn plaats op de troon van Petrus te bewaren²¹¹.

Los van deze laatste opmerking, kan aan de eerste voorwaarde al niet voldaan zijn: Maria Theresia is niet *dote contenta* op het ogenblik dat ze haar verzakingsverklaring aflegt. Ze heeft immers nooit de bruidschat van 500 000 écus betaald gezien. Het probleem ligt overigens niet in het bedrag: de bruidschat stemt overeen met het *part légitime* van Maria Theresia in de successie van Filips IV, aangezien hij identiek is aan het bedrag dat voor Anna van Oostenrijk werd betaald²¹².

Resten nog de inhoudelijke gevolgen van de verzaking, waar drie problemen opduiken. In de eerste plaats herinnert men aan het verzaken door een kind of pupil ten gunste van een eigen vader of voogd, wat ook in het Spaanse (privaat-)recht een nietigheidsgrond is²¹³. Afgeleid van deze norm, meent men een algemene nietigheidsgrond te ontdekken in “*quelque pacte qu’un père ait fait avec sa fille pour raison de mariage, soit qu’elle fût veuve ou à marier, et quoi qu’elle ait l’âge de vingt cinq ans*”²¹⁴, *le pacte demeure nul*’.

Bovendien kan men enkel verzaken met kennis van zaken. Maria Theresia wordt beschouwd als een minderjarige dochter, op grond van de Franse regels voor particulieren: *brouillards et vapeurs offusquent la raison des enfants*²¹⁵, de reden waarom een absolute beschikkingsonbekwaamheid bestaat voor kinderen.

Spelen de eerste twee argumenten in op vermeende privaatrechtelijke problemen, dan keert het derde terug op het Spaanse publiekrecht: men kan nooit verzaken aan een *sovereiniteit*. Enkel een *assemblée d’état* (in casu de Cortes) of de *consent de tous les peuples* kan een prinses uit de erfopvolging halen.

De incoherentie wordt nu compleet: men zou een logica kunnen afleiden uit een scheiding tussen de passief- (het verzaken aan een recht, het aantasten van het particuliere vermogen) en de actiefzijde (het uitoefenen van –hypothetische- soevereiniteitsrechten, de

²¹⁰ Ibid., 25.

²¹¹ Ibid., 28.

²¹² Ibid., 38.

²¹³ We brengen in herinnering dat op het ogenblik van de verzakingsverklaring, de infant Filippo Prospero nog in leven is en hij in de eerste plaats degene is ten gunste van wie Maria Theresia (geboren in 1638 en dus de oudste dochter) verzaakt bij een overlijden van Filips IV. De hypothese waarin Maria Theresia aan haar rechten verzaakt, kan er enkel zijn wanneer zij zou erven bij voorrang op een van haar collateralen, na een overlijden van Filippo Prospero én bij ontstentenis van mannelijke erfgenamen van Filips IV. Overlijdt Filippo Prospero immers voor Filips IV, dan valt de erfenis hem als eerste ascendent rechtstreeks te beurt, maar zal er strikt gezien ook niets gebeurd zijn, aangezien de kroon nog op zijn hoofd zal rusten. Het verzakingsargument ten gunste van Filips IV lijkt ons dus sterk bij de haren getrokken.

²¹⁴ Vijftientig jaar is de standaardleeftijd om de meerderjarigheid van particulieren vast te stellen naar Frans recht. Lisola antwoordt hier prompt op dat dit in Spanje, ook volgens de bewoordingen van het huwelijkscontract, op twintig jaar ligt (BARON DE LISOLA, *Bouclier d’Estat...* 102).

²¹⁵ BILAIN, *Traité...* 90.

onvervreemdbaarheid van haar aanspraken op het vorstelijke patrimonium) van Maria Theresia's rechten, maar ook dit houdt geen stand: men vermengt beide toestanden naarmate het uitkomt²¹⁶.

Wanneer de nood het hoogst is, is het natuurrecht nabij. Bij gebrek aan degelijke positiefrechtelijke bezwaren, putten de juristen van Colbert uit morele argumenten. Hoe wreed en onaanvaardbaar is de vaderlijke handeling die een dochter uit de successie kegelt, ten voordele van een infame buitenlandse dynastie (de Oostenrijkse Habsburgers, die in het testament hoe dan ook de eerste en tweede plaats in lijn krijgen na Karel II)²¹⁷. Dat Maria Theresia haar rechten zou herwinnen, indien ze Lodewijks (kinderloze) weduwe zou worden, kan ook enkel de *principes de la justice et de la religion* schenden²¹⁸.

Het Franse verweer wordt ernstiger met het *moyennant*-argument. Pierre Le Bailly interpreteert de opname van deze clause als een voortijdige toepassing van de moderne oorzaaktheorie inzake nietigheid van wederkerige verbintenissen, nog voor ze door Domat en Pothier in Frankrijk werd onderwezen²¹⁹. De juristen van Lodewijk XIV verlaten in hun interpretatie de formalistische Romeinsrechtelijke opvatting, door alweer te putten uit Bartolus, Baldus en de eigen Cujas. Niet de materiële handeling of de vormvoorschriften, wel de verbintenis van de tegenpartij vormt de rechtvaardiging voor de verzaking die het contract oplegt aan Maria Theresia.

Indien de bruidschat niet betaald wordt, hoeft de tegenpartij geen uitvoering te geven aan de afgelegde verklaring. Bij de vraag of er geen precieze uitvoeringstermijn vereist is, om een *exceptio non adimpleti contractus*²²⁰ op te werpen, kan men het Spaanse aflossingsplan in herinnering brengen: zoals ambassadeur d'Embrun aangebracht heeft, is de termijn overschreden... *dies interpellat pro homine*: contracten met vaste uitvoeringsdatum behoeven geen formele ingebrekestelling om uitgevoerd te worden. Sinds het huwelijk zijn al zeven jaar verstreken, die de (hoe dan ook permanent armlastige) schuldenaar niet benut heeft om aan zijn verbintenissen te voldoen.

- Formele vereisten

Zoals het een ijverig advocaat betaamt, trekt de verdediging van Lodewijk XIV een rookgordijn op, bij alle punten waar dat ook maar enigszins mogelijk kan zijn. De volmacht van Mazarin en de Haro om een verzaking te onderhandelen namens Maria Theresia, is overschreden, aangezien hun opdracht algemeen van aard is, en nooit kan inhouden tegen de lastgever te bedingen²²¹. *Ex post* ratificeren wat beide heren bedongen hebben, zou al even nietig zijn als de verzaking die ze in het leven hebben willen roepen.

Als Maria Theresia haar eigen verzakingsverklaring ondertekend heeft, kan dit enkel betrekking hebben op een erkenning van een feitelijke toestand, maar geenszins op de kwalificatie

²¹⁶ LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre...* 165-171.

²¹⁷ BILAIN, *Traité...* 188. Opnieuw een puntige repliek van Lisola: hoe onrechtvaardig kan het zijn dat de Spaanse koning zijn dochter onterft (in ruil voor een aanzienlijke bruidschat), als die in Frankrijk al *de jure* geen enkel recht op de troon zou hebben? (BARON DE LISOLA, *Bouclier d'Estat...* 105).

²¹⁸ BILAIN, *Traité...* 199. Het argument is demagogisch, bezweert Lisola: als Maria Theresia afstand doet van haar rechten, is dat ingegeven door de *raison d'état*. Het zou pas een schending van het natuurrecht zijn, om haar rechten niét te doen terugkeren, wanneer ze ongelukkigerwijze getroffen zou worden door onvruchtbaarheid (BARON DE LISOLA, *Bouclier d'Estat...* 107).

²¹⁹ LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre...* 172-179.

²²⁰ Uitvoeringsexceptie bij wederkerige contracten, waarbij de prestatie van partij B afhangt van die van partij A. Komt er op neer dat partij B in de feiten kan overgaan tot de opschorting van de uitvoering van zijn verbintenissen, aangezien partij A de zijne niet is nagekomen. Zonder de toepassing deze exceptie, naar huidig Belgisch recht afgeleid uit het algemene rechtsbeginsel dat ten gronde ligt aan de rechtelijke ontbinding (art. 1184 B.W.), zijn de partijen verplicht een beroep te doen op vooraf vastgelegde contractuele ontbindingsclausules of om langs de rechter te passeren.

²²¹ BILAIN, *Traité...* 134-135, LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre...* 163-164.

die men eraan toekent²²². Een tweede probleem met de verklaring van 3 juni 1660, is de in de Franse opinie *terugwerkende kracht* van het huwelijk met Lodewijk XIV: elke daad die Maria Theresia stelt, is nietig, indien ze niet met het akkoord van de echtgenoot wordt voltrokken, *a fortiori* indien ze daden van beschikking stelt (afstand doen van een patrimoniaal recht).

(2) Het devolutierecht

"en pays de dévolution, on ne peut abroger la loi par contrat de mariage: un mariage, même royal est un acte commun"

Traité des droits de la Reine

Dat Maria Theresia haar erfrechten herwint, indien niet door de nietigheid van haar verzaking, dan in elk geval toch door de niet-betaling van de bruidschat, belet niet dat Karel II nog steeds zijn vader kan opvolgen, als enige mannelijke erfgenaam. Om voorbij dit obstakel te laveren, duikt een argument op uit het plaatselijke gewoonterecht in een aantal provincies van de Zuidelijke Nederlanden: het zogenaamde devolutierecht²²³.

- De materiële bepalingen van het devolutierecht

Het devolutierecht bevoordeelt kinderen uit een *eerste huwelijk* (1) boven zij die geboren worden uit het tweede, door hen de *naakte eigendom* (2) toe te kennen van de *onroerende goederen* (3) die in de huwelijksgemeenschap vallen op het ogenblik van het overlijden (4) en de overlevende echtgenoot als loutere *vruchtgebruiker* achterlaat, zonder de bevoegdheid de goederen te vervreemden ten gunste van derden (waarmee uiteraard in de eerste plaats de tweede echtgenote wordt bedoeld).

De opvolging van Karel II wordt enkel in vraag gesteld voor zover ze betrekking heeft op de gebieden (3) waar het argument van toepassing is²²⁴: het hertogdom Brabant met als dependenties het hertogdom Limburg en het markiezaat Antwerpen, de heerlijkheid Mechelen, het graafschap Aalst, het graafschap Namen, het graafschap Henegouwen, een derde van de Franche-Comté²²⁵ het hertogdom Cambrai, het hertogdom Chiny en een kwart van het hertogdom Luxemburg²²⁶.

Op basis van de artikelen 2²²⁷, 79 en 82 van de Brabantse gewoonte, eist Lodewijk deze gebieden op vanaf 1644, bij het overlijden van de eerste echtgenote van Filips IV, Elisabeth van Frankrijk (4). Vanop dat ogenblik kan de Spaanse vorst er enkel als vruchtgebruiker heersen²²⁸, terwijl de volle eigendom al bij zijn kinderen belandde. Sinds het overlijden van Balthasar Carlos in 1646, zijn er dat twee: Margaretha Theresia en Maria Theresia. Bij de geboorte van Filippo Prospero, opnieuw drie, een toestand die slechts zes dagen terugkeert tot twee (tussen het overlijden van Filippo Prospero en de geboorte van Karel II).

Hoe dan ook oefent Maria Theresia haar aanspraken *alleen* uit, aangezien ze de enige overlevende is uit het *eerste huwelijk* (1). Aangezien Maria Theresia over de naakte eigendom beschikte, moeten de gebieden haar toevallen bij het overlijden van Filips IV (2). De niet-betaling

²²² BILAIN, *Traité...* 141. Men denkt hiervoor steun te vinden bij de commentatoren Bartolus en Baldus.

²²³ P. GODDING, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, (Académie royale de Belgique. Mémoires de la classe des lettres; 2e série, 14,1), Brussel, Paleis der academiën, 1991, II, 358-364.

²²⁴ LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre...* 181-191.

²²⁵ MIGNET, *Négociations* (II), 68.

²²⁶ Ibid. Een kwart, aangezien de gewoonte er alle kinderen tot de successie roept, maar de zonen dubbel bevoordeelt ten opzichte van de dochters (Maria Theresia en Margaretha Theresia, die elk recht hebben op de helft van de helft).

²²⁷ Dit artikel verklaart dat een dochter uit een eerste bed, een zoon uit het tweede kan uitsluiten, waarmee onmiddellijk wordt aangetoond dat de Salische wet, net als in Spanje, ook in Brabant niet wordt gevolgd (LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre...* 194).

²²⁸ Ibid., 187. Versta onder vruchtgebruiker: beheren, zonder de bevoegdheid te gebieden te vervreemden, aangezien die bestemd zijn om na zijn overlijden onder de volle eigendom van de kinderen uit het eerste huwelijk te vallen. Het vruchtgebruik zou niet verhinderen dat Filips IV de belastingen int of soldaten onder de wapens roept, aangezien die deel uitmaken van de *usus* en de *fructus* van het in stand te houden kapitaal.

van de bruidschat, gecombineerd met de familiale positie, maakt dat de Nederlanden het *evenredige* deel in de Spaanse erfenis vormen, in ruil waarvoor ze geen pretenties meer formuleert op andere gebieden.

- Gewoonte breekt wet?

De *ratio legis* voor het devolutierecht is duidelijk: het ontmoedigen van (zelfs juridisch onverwiltbare) tweede huwelijken. Het devolutierecht wordt in Brabant ingevoerd na keizerlijke arbitrage (1230) in een opvolgingsgeschil tussen de hertog en zijn kinderen, na het overlijden van zijn eerste echtgenote. Ook voor de Grote Raad van Mechelen²²⁹ en het graafschap Henegouwen is er een precedent²³⁰, waarbij het devolutierecht het haalt op het principe *accessorium sequitur principale*. Het principe wordt om religieuze redenen verder uitgebreid tot particulieren, maar is *niet* gekend in Kroon-Vlaanderen. Filips IV herhaalt de norm bij zijn publicaties van de Brabantse gewoontes.

Ter ondersteuning wordt een indrukwekkende galerij aan rechtsgeleerden opgevoerd, die de suprematie van de gewoonte als *âme de la nation* proclameren, boven de positieve wetgeving van de prins²³¹. Lodewijk de Heilige kan zich bijvoorbeeld op de gewoonte baseren om de Vlaamse gravin Margaretha van Constantinopel vast te zetten. Tot zijn eigen teleurstelling heeft zelfs Karel V moeten ondervinden dat de lokale gewoontes in de Nederlanden boven zijn Pragmatieke Sanctie gaan, een echo van dit eeuwenoude idee²³². De Franse juristen zien in de schenking onder voorwaarde aan aartshertog Albrecht en de infanta Isabella zelfs een voorbeeld van de toepassing door het devolutierecht bij de Spaanse Habsburgers: als oudste dochter wou en kon Filips II haar niet onterven, zelfs al was ze gehuwd met een buitenlandse prins²³³.

De catalogoog aan Franse aanspraken leest het beste als een procesdossier van een advocaat in een burgerlijke rechtszaak: Lodewijk XIV schrijft zijn verdediging als *bourgeois ordinaire*, alsof hij de zaak aan een scheidsrechter laat voorleggen. De werkelijkheid is anders: het *Traité sur les droits de la reine* dient slechts in ondergeschikte orde als legitimatie voor de inval in de Nederlanden. De procedure waarbij men uit het gewoonterecht put, verschilt op zich niet erg van de zoektocht naar een reden om de *Réunions* uit te voeren: Lodewijk wil en rechtvaardiging voor zijn handelen, maar die hoeft ook weer niet te strak te zijn. Mocht een gewoon particulier dezelfde gedragslijn aannemen, dan sprak men over eigenrichting of de negatie van het geweldmonopolie van de overheid en de geïnstitutionaliseerde rechtsorde. Lodewijks juristen proberen de inval uit te leggen als een bewarende handeling en gaan voorbij aan gedane geloften, geldende normen tussen staten en hinderlijke voorschriften: *L'académie Française [...] appelle la Guerre du nom de Paix*²³⁴.

Op termijn tekent zich een veel grotere erfenis af. Het *Traité* zal worden opgerakeld wanneer Karel van Spanje definitief zieltoegend blijkt te zijn, dertig jaar na de Devolutieoorlog en meer dan vijftien jaar na het overlijden van Maria Theresia. Het devolutierecht zal dan uiteraard niet meer actueel zijn (het heeft enkel relevantie bij het overlijden van Filips IV, Karel II slaagt er wel in om twee keer te trouwen, maar niet één keer om een erfgenaam te verwekken), wel nog de *tijdbom* van Mazarin en de moyennant-clausule.

²²⁹ Rond de toewijzing van de heerlijkheid Berg (BILAIN, *Traité...* 74).

²³⁰ Tussen gravin Jacoba, gehuwd met hertog Jan van Brabant, en de prins-bisschop van Luik. De staten in Henegouwen roepen het devolutierecht in tegen de aanspraken van de prins-bisschop, die beweert de dichtste mannelijke verwant te zijn van de overleden graaf (LE BAILLY, *Louis XIV et la Flandre...* 203). De relevantie van de confrontatie met *accessorium sequitur principale* (bijzaak vererft samen met hoofdzaak) ligt in het tegengaan van de mogelijke Spaanse ondeelbaarheidsaanspraken tussen de successie in Spanje en die in de Nederlanden.

²³¹ BILAIN, *Traité...* 19. Bartolus, Baldus, Molina, Guillaume de Montferrat, Hoffman: “alles mag, zolang de gewoonte maar wordt gerespecteerd”.

²³² Ibid., 28 en 200. Men gebruikt het voorbeeld van het behoud van zegel en prerogatieven in elke provincie om aan te tonen dat de poging van Karel V finaal op de klippen loopt. Lisola zal net het omgekeerde beweren.

²³³ BÉLY, *La Société des Princes*, 316.

²³⁴ BARON DE LISOLA, *Bouclier d'Estat...* 32.

Figuur 5 De intrede van Lodewijk XIV in Arras (1668, Van der Meulen)

b. Lodewijk XIV en het internationaal publiekrecht: de tegenaanval van Lisola

“Si on peut juger de l’avenir par le passé, toute l’Europe aura sujet de se tenir sur ses gardes, si elle fait reflexion sur la conduite de la France depuis la Paix des Pirenées jusques à present.”²³⁵

Het Spaanse antwoord, bestaande uit meerdere traktaten van Spaans publiekrecht²³⁶ en een Zuid-Nederlandse refutatie van Stockmans, die nog voor de tekst van Bilain wordt gepubliceerd²³⁷, terzijde gelaten, krijgt Lodewijk XIV op termijn de sterkste weerstand van de Keizerlijke diplomaat Lisola²³⁸ in zijn *Bouclier d’Estat*²³⁹, een werk dat de rest van zijn regeerperiode zal meegaan als pamflet tegen de *politique de gloire*²⁴⁰.

²³⁵ Ibid., 25.

²³⁶ François D’ANDRÉA, *Réponse au traité des droits de la Reine Très-Chrétienne sur le Duché de Brabant & autres Etats de Flandres*, Napels, 1667.

²³⁷ BARON DE LISOLA, *Bouclier d’Estat...*, BILAIN, *Traité...* 109, HASQUIN, *Louis XIV face à l’Europe du Nord*, 125.

²³⁸ Frans Paul baron van Lisola (1613-1674), Begint zijn carrière als jurist in de Franche-Comté onder de Spaanse vorst, maar treedt in dienst van Leopold I als diplomaat. Ook de Franse advocaat Du May, die in Duitse dienst werkt en Lodewijks ambities in Duitsland probeert af te blokken (*L’avocat condamné, la vérité défendue*, 1669), levert in 1667 een *Traité sur le droit de dévolution* af (H. GILLOT, *Le règne de Louis XIV et l’opinion publique en Allemagne*, Nancy, Crepin-Leblond, 1914, 69).

²³⁹ Cf. BARON DE LISOLA, *Bouclier d’Estat...* 59: "l’ardeur de gloire qui bouillonoit dans le coeur du Roy". De theoloog Amable de Bourzeis, abt van St-Martin de Cores, lid van de Académie Française en de Petite Académie, wordt ingeschakeld om Lisola van antwoord te dienen, maar zijn werk wordt niet meer gepubliceerd.

²⁴⁰ Lisola wordt aan de vooravond van de Spaanse Successieoorlog terug in hoge oplage uitgegeven in het Rijk en in Engeland: GANTET, *Guerre, Paix et Construction...* 204.

Lisola zet de aanval in op de meest treffende incoherentie van het Franse traktaat: regels van privaatrecht worden toegepast op publiekrechtelijke situaties. Ook de Franse ambassadeur in Madrid doet zijn beklag bij Hugues de Lionne, dat men de zaak fundamenteel verkeerd inschat: als er Spaanse argumenten ten voordele van Maria Theresia bestaan, liggen die hoofdzakelijk in het Spaanse publiekrecht. Verzaken aan de troon, is een daad van *mayorazgo*²⁴¹, die essentiële staatsattributies aangaat en daarom slechts restrictief kan worden aanvaard.

(1) Het statuut van de Nederlanden: een en ondeelbaar

“Desirant sur toutes choses pouvoir au bien, repos, & tranquillité de nos Pays de pardeça, & conserver iceux en une masse, & qu'ils soient inseparablement possedez par un seul Prince”

Karel V (Pragmatieke Sanctie)²⁴²

Door de Nederlanden in zijn juridische aanval op te delen in provincies, negeert de Franse koning in de eerste plaats de afstand die Frans I bij de vrede van Madrid (1526) en die van Cambrai (3 augustus 1529) heeft gedaan ten opzichte van Kroon-Vlaanderen en Artesië. De Nederlanden werden vervolgens opgenomen de Bourgondische Kreis binnen het Rijk, die Karel V in 1548 bij de transactie van Augsburg (26 juni) samenbracht²⁴³.

De Pragmatieke Sanctie (5 juni 1549), die het Franse traktaat niet erkent, is er net op gericht de Nederlanden samen te houden en het publiekrechtelijke vorstenerfrecht voor alle gebieden gelijk te trekken²⁴⁴. Dat Karel V de bevoegdheid heeft de constitutie van zijn gebieden te wijzigen, staat buiten discussie. Stel dat men het tegengestelde aanneemt, zou dat niet betekenen dat de Franse koning niet in staat is om de Franse regels te veranderen wanneer hij dat nodig vindt²⁴⁵? Bovendien mag er geen verwarring bestaan tussen de publiekrechtelijke operatie van de Pragmatieke Sanctie, en de poging tot uniformisering van de statenprivileges en gewoontes: is de Franse koning er dan beter in geslaagd om zijn *pays d'état* en *pays d'élection*, met machtige, recalcitrante provincies als de Bourgogne, Bretagne of de Languedoc, op gelijke leest te schoeien dan Karel V met zijn provincies in de Nederlanden²⁴⁶? Interne homogeniteit is altijd relatief, maar kan nooit de externe soevereiniteit in twijfel brengen. Ook de samengestelde titulatuur van de Spaanse vorst is in essentie niet verschillend van de Franse: niemand durft beweren dat het koninkrijk Navarra, traditioneel *fief* van de Bourbons, een afsplitsbaar geheel van de centrale staat vormt, net zomin als men dat met het hertogdom Brabant hoeft te proberen ten opzicht van de Spaanse monarchie²⁴⁷.

Wanneer Lodewijk het merendeel van de gewesten opeist, beperkt door de territoriale gelding van het devolutive recht, schendt hij uiteraard de bestemming die Karel V aan de gebieden gegeven heeft en dus de Spaanse staatssoevereiniteit over de gebieden van Filips IV²⁴⁸. Het heeft geen enkele zin om Gelre, Namen, Limburg en de andere gebieden op te eisen als dependenties, omdat de geïsoleerde eis op basis van de devolutie de essentiële spelregels niet respecteert²⁴⁹. Noch de feitelijke splitsing van de Nederlanden, juridisch erkend bij de vrede van Münster, noch

²⁴¹ M. BAUMANN, *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613-1674)*, (Historische Forschungen), Berlin, Duncker & Humblot, 1994, 93-94.

²⁴² *Ibid.*, 184.

²⁴³ P. LENDERS, "Vorst," in *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, AERTS, E., et al. ed., *Algemeen Rijksarchief; Studia*; 55, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1994, 54.

²⁴⁴ *Ibid.*, 45.

²⁴⁵ BARON DE LISOLA, *Bouclier d'Estat...* 121.

²⁴⁶ *Ibid.*, 164.

²⁴⁷ *Ibid.*, 166.

²⁴⁸ Een argument dat door de Franse *Chambres de Réunion* in 1679 in omgekeerde zin wordt toegepast: de territoriale homogeniteit van het Franse grondgebied gaat boven de feodale verhoudingen in de Elzas. De somming van de lokale heren om hommage af te leggen voor de Parlementen in Metz, Brisach en Toul, gaat op dezelfde manier als de redenering van Lisola uit van de suprematie van territoriale, nationale soevereiniteit, boven gefragmenteerde feodale rechten (*Ibid.*, 71).

²⁴⁹ *Ibid.*, 294.

het tijdelijke bewind van aartshertog Albrecht en infanta Isabella, doen daar iets aan af²⁵⁰. Het gewoonterecht, dat de basis vormt voor de Franse interventie, is geen eengemaakt publiekrecht, en kan dus ook niet dienen als basis om het geheel op te eisen. Vorsten spreken tot vorsten op basis van vorstelijke regels en kunnen zich niet mengen in elkaars interne aangelegenheden: “*si les souverainetes se régloient par les Coustumes locales, ce seroit une chause aussi monstrueuse, que si les Roys vouloient prescire des bornes à la Providence de Dieu*”²⁵¹”.

(2) De dubbelzinnige wetten van de prinsensamenleving

*“Il n’y a donc que les Traictés publics qui puissent mettre des bornes à ses prétentions”*²⁵²”

Als het geoliede leger van Le Tellier en Louvois de grens overtrekt, is dat een brutale schending van het oorlogsrecht. “*Que si ce n’est pas une rupture, c’est une intrusion violente: si ce n’est pas une Guerre, c’est un brigandage & une piraterie; & si ce n’est pas une infraction de la Paix, c’est un injuste attentat qui choque toutes les Loix & toutes les formes*”²⁵³”. De geschonden wetten zijn die van oorlog en vrede tussen staten, de vormen die van de voorafgaande oorlogsverklaring.

In tegenstelling tot de Franse inval in de Nederlanden in 1635, voorafgegaan door een heraut met trompet en een uitgebreide motivering van de redenen van de Franse koning om tussen te komen ten gunste van zijn bondgenoten²⁵⁴, volgt nu immers niets op het *Traité*: de Franse troepen overschrijden de grens en drijven de Spaanse garnizoenen voor zich uit.

Wat men probeert te vermommen als een bewarende maatregel, is geen overtreding, geen gewone inbreuk, maar een flagrante schending van de *sincère, entière & durable Paix* van 1659²⁵⁵. De inval in de Nederlanden, culminatie van kleinere Franse inbreuken²⁵⁶ is een zaak van openlijk geweld, dat een onloochenbaar ingaan tegen de verdragsartikelen vormt en gevolgen meebrengt die inherent het tegengestelde zijn van een vredessituatie, met onherstelbare schade tot gevolg.

Bovendien schendt Lodewijk de vrede van de Pyreneeën, die als overeenkomst tussen twee monarchen, beiden bindt, op *internationaalrechtelijke* gronden, niet op basis van de gewoonte of interne normen: *pacta sunt servanda*²⁵⁷. Door de Nederlanden binnen te vallen in naam van de “vrede”, verscheurt Lodewijk de afspraken over de Successie. Het contract kent hem in geen geval een nieuw recht toe, door de verzaking afhankelijk te maken van de storting van de bruidschat. Het verzaken aan de aanspraken van Maria Theresia is een publiekrechtelijke verplichting *op zich*, door de vereniging van de tekst met artikel 33 van het vredesverdrag²⁵⁸.

Binnen die publiekrechtelijke context acht Lisola het *moyennant*-argument en de toepassing van de contractuele oorzaaktheorie niet van toepassing: de transactie tussen verzaking en bruidschat is *geen contract stricti iuris*, maar een *contrat de bonne foi*²⁵⁹. Beide partijen zijn tot de uitvoering gehouden, onafhankelijk van de prestatie van de ander: de werkelijke oorzaak van de verbintenis ligt in de *doelstelling* van de overeenkomst, niet in de bruidschat. Los van de parallelle

²⁵⁰ Ibid., 170. Lisola citeert het uitdrukkelijke verbod van Filips II aan Isabella om haar gebieden te verdelen en wijst op de Franse inconsequentie om wel een (door Stockmans betwiste) unie tussen Limburg, Antwerpen en Brabant te erkennen, maar niet die van de Pragmatieke Sanctie.

²⁵¹ Ibid., 148.

²⁵² Ibid., 93.

²⁵³ Ibid., 44.

²⁵⁴ R. LESAFFER, "Defensive warfare, prevention and hegemony: The justifications for the Franco-Spanish War of 1635," *IILJ Working Paper* 8 (2006).

²⁵⁵ BARON DE LISOLA, *Bouclier d'Estat...* 35.

²⁵⁶ Van het diplomatieke incident in Londen tot de onderhandse steun aan de Portugese rebellen, waarvan men zich in 1659 belooft had zich te onthouden (Ibid., 43).

²⁵⁷ Ibid., A 6.

²⁵⁸ Ibid., 91.

²⁵⁹ Ibid. Lisola recupereert hiermee de Romeinsrechtelijke theorie rond de *exceptio non adimpleti contractus*.

verplichting voor de wederpartij, moet ze geïnterpreteerd worden in het licht van de ratio die *beide* partijen tot trakteren heeft gebracht. Die intentie is er net een van *respect* voor de Spaanse en Franse soevereiniteit en territoriale integriteit, zoals ook woordelijk blijkt uit de libellering van artikel 5 van het huwelijkscontract (*Etats, seigneuries, dominations, provinces...*). Bij de niet-betaalde bruidschat blijft de Spaanse vorst inderdaad in gebreke, maar dit moet worden gesanctioneerd door de toepassing van bijkomende moratoire interessen, niet door het hele verdrag op te blazen²⁶⁰.

Dit alles heeft een principiële fundering: het huwelijkscontract is een poging om de Franse Salische Wet en de Spaanse constituties te verzoenen, niet om de tweede te laten verkrumelen voor de pretenties van de eerste²⁶¹. Waarom? Lisola herleidt de prinsensamenleving tot haar Hobbessiaanse essentie: tussen de monarchen bestaat een toestand van initiële chaos, waaruit men enkel door overeenkomsten, door het uitdrukken van een *wilsuiving* van twee of meerdere partijen, kan treden. Om tot een contract te komen, is een absoluut respect van de belangen van alle partijen vereist, zoniet heeft het weinig zin om uit de chaostoeestand te treden. Men kan de lusten van een contract niet aanvaarden zonder de lasten. Wie zich een onbetrouwbare partner toont, ondermijnt de enige mogelijkheid om internationale veiligheid te garanderen²⁶².

Waarom wordt de Franse koning overigens tot contracteren gebracht? Als hij de verzaking van zijn echtgenote aanvaardt, is dat in essentie een vermindering van zijn toekomstige aanspraken en macht. Zonder tegenprestatie komt men niet tot een vredesverdrag. Een tegenprestatie, die bestaat uit de territoriale toegevingen van Filips IV aan Frankrijk: de overheveling van Spaanse gebieden naar Frankrijk. Het huwelijkscontract is dus ook niet alleen naar inhoud en formulering, maar ook naar zijn ontstaan een inherent publiekrechtelijk document²⁶³. Argumenten over vaders, dochters en erfenissen zijn misplaatst: de gecodificeerde Europese machtsbalans tussen Frankrijk en Spanje is de werkelijke inzet van de ruzie over de erfenis. Redeneren over prins en vorst is redeneren over staatkundige entiteiten, over gebieden, onderdanen en soldaten. Vandaar dat civielrechtelijke redeneringen schijnbaar van toepassing zijn, maar ten gronde niet dienen²⁶⁴: particuliere belangen moeten wijken voor die van collectieve entiteiten.

(3) Lodewijk vergist zich van forum

Twisten tussen prins en vorst moeten slechts in laatste instantie worden opgelost door de wapens. Eist Lodewijk de Bourgondische Kreis op *in naam van Maria Theresia*, dan moet hij zich richten tot het *Reichskammergericht*, dat is ingesteld voor het hele Heilig Roomse Rijk²⁶⁵. Gesteld dat Maria Theresia als hertogin van Brabant zou moeten worden erkend, dan nog staat ze in een hiërarchische positie onder de Spaanse koning. Soevereiniteit gaat boven feodale verhoudingen: het is onmogelijk een vreedzaam bezitter te verdrijven uit zijn gebieden, zonder de zaak voor te leggen aan de *puissance supérieure*, van wiens oordeel het statuut afhangt.

De Franse koning bouwt, door de aard van zijn argumentatie, evenwel nog meer een privaatrechtelijke zaak op, die men moet voorleggen aan een rechter. Aan welke rechter? Wil Lodewijk procederen als een *bourgeois*, dan moet hij zich ook zo gedragen en zich richten tot de oplossingen die het *burgerlijk procesrecht* voor het probleem heeft. Het leenhof in Brabant zou al een mooi begin zijn om de devolutietwist te beslechten²⁶⁶.

²⁶⁰ Ibid., 125.

²⁶¹ Ibid., 92.

²⁶² Ibid., 93.

²⁶³ Ibid., 98-100.

²⁶⁴ Met uitzondering van de algemene interpretatietheorie inzake overeenkomsten, waarvan Lisola (met zijn bronnen Grotius en Gentili), uit noodzaak analoge toepassingen van maakt.

²⁶⁵ Waartoe nagenoeg alle opgeëiste gebieden behoren.

²⁶⁶ BAUMANN, *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613-1674)*, 175. Lisola betwijfelt, op grond van het *Traité* van Stockmans, of het devolutierecht Lodewijk wel zou toelaten om het

Lisola heft de sluiers op die de drie fundamentele fouten in de Franse redenering moet verhullen en brengt zijn publiek uiteindelijk tot de ware drijfveer van zijn pamflet: Lodewijk XIV is niets anders dan de *Monarchie Universelle dépoussiérée*. Hij wil Europa domineren en dwingt met brute macht zijn zin af. De zwarte legende van Lodewijk XIV, *engloutisseur de pays à tort et à travers*, krijgt stevige juridische gronden, die ook na 1667 hun relevantie behouden²⁶⁷. De Franse koning verstoort de balans waarin hij en zijn Spaanse collega liggen²⁶⁸, ten koste van de andere Europese soevereinen en republieken, die een collectieve opdracht hebben om hem terug te dringen²⁶⁹.

2) Het verdrag-Grémonville

a. Het échec van de devolutieoorlog

Lodewijk ziet zijn juridisch niet bijster onderbouwde, maar militair bijzonder succesvolle poging om de Nederlanden in te lijven, uitlopen op een halve mislukking²⁷⁰. Geblokkeerd door de liga tussen zijn eigen bondgenoot de Verenigde Provinciën, Engeland en Zweden, moet hij in Aken vrede nemen met slecht gelegen corridors naar het Noorden, die er enkel komen door de –alweer tijdelijke- bezetting van de Franche-Comté begin 1668²⁷¹.

De revanche op de Verenigde Provinciën wordt al voorbereid nog voor de Vrede van Aken een feit is²⁷². De heren regenten hadden in 1662 een geheim akkoord afgesloten met Lodewijk over de uitroeping van een onafhankelijke kantonfederatie naar Zwitsers model in de Nederlanden, maar hebben dat in 1667 niet meer gehonoreerd²⁷³. Bovendien konden ze van zijn steun genieten bij hun oorlog met de Engelsen (1666-1667). De Hollandse Oorlog, die de materialisatie van het lange diplomatieke manoeuvreren vormt, maakt strikt genomen geen deel uit van ons onderzoek. Voor de Spaanse Successie is de manier waarop Lodewijk de neutraliteit van Leopold I probeert te bewerkstelligen, wél van belang.

De demarches die de Franse koning onderneemt in Wenen, op voorstel van Willem Egon van Fürstenberg begin 1667²⁷⁴, en uiteindelijk eind december via Grémonville²⁷⁵, zijn tijdelijke gezant in de keizerstad, zijn er in eerste instantie op gericht Lodewijk de handen vrij te geven in het Westen²⁷⁶. De “decidofobe”²⁷⁷ Leopold I zit eind 1667 immers nog steeds gevangen tussen de

hertogdom op te eisen, zoals het Franse traktaat suggereert: Maria Theresia kan perfect afstand doen van het recht bij huwelijkscontract, maar kan in elk geval nooit iets anders dan een theoretische bevoegdheid (de naakte eigendom) hebben. Het overlijden van koningin Elisabeth doet geen enkel goed overgaan naar de kinderen: Filips IV incarneert de staat, niet zijn echtgenote (BARON DE LISOLA, *Bouclier d'Etat...* 114)..

²⁶⁷ CORNETTE, *Le roi de Guerre : essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*, 142 en 382.

²⁶⁸ BARON DE LISOLA, *Bouclier d'Etat...* 230. “La France, un Royaume qui a toutes les parties unies, abondantes en hommes, industries et commerce, qui attire avec ses bagatelles et ses modes, l'argent de toutes les autres nations, qui a des ports considérables sur l'Océan, & la Méditerranée, & n'a point de Puissances considérables à redouter en son voisinage, que celle de la Maison d'Autriche”.

²⁶⁹ *Ibid.*, 225.

²⁷⁰ H. HOUTMAN-DESMEDT, "De Zuidelijke Nederlanden na de vrede van Munster 1648-1678," in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VIII, BLOK, P., et al. ed., Bussum, Unieboek b.v., 1979, 297-307.

²⁷¹ Verdrag van Aken tussen de koning van Frankrijk en de koning van Spanje, 2 mei 1668 (MIGNET, *Négociations (II)*, 658 e.v.). We verwijzen voor een verdere territoriale bespreking naar deel II. Lodewijk wil de Franche-Comté annexeren, maar de Spanjaarden bieden hem in de plaats de slecht gelegen corridors in de Nederlanden aan, die wel moeten uitdraaien op een confrontatie met de Republiek (HATTON, "Louis XIV and his fellow monarchs," 35).

²⁷² BÉLY, *L'Art de la Paix*, 300-301, SONNINO, *Louis XIV and the origins of the Dutch War*.

²⁷³ MIGNET, *Négociations (II)*, 3.

²⁷⁴ Fürstenberg, bisschop van Straatsburg (1629-1704), treedt regelmatig voor Frankrijk op in het Roomse Rijk. Lionne verzoekt hem al bij de dood van Filips IV om over een verdeling te onderhandelen, met de belofte van een kardinaalshoed achter de hand. Hij loopt evenwel te veel in het zicht en dreigt dus de geheime onderhandelingen te doen kelderen door zijn loutere aanwezigheid. Lodewijk laat hem een paar bezoeken aan Wenen brengen, maar voert de echte tractaties onderhands via Grémonville. De ontmoetingen tussen Grémonville, Auersperg en Lobkowitz verlopen dan ook in een Weens burgerhuis, ver van de Hofburg: *Ibid.*, 40.

²⁷⁵ Jacques Bretel van Grémonville, luitenant-generaal en ridder in de orde van Jerusalem (1626-1686).

²⁷⁶ J. BÉRENGER, "Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur," in *Guerres et paix en Europe Centrale aux époques moderne et contemporaine : mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger*, TOLLET, D. ed., Paris, Presses de l'université de Paris-Sorbonne, 2003, 221-236.

strijd tegen de Sultan en zijn ambities in Duitsland en Italië. De keizer heeft zeer vlug na de overwinning van Montecuccoli bij Sint-Gothard de compromisvrede van Vasvar (10 augustus 1664) gesloten met de Sultan, wat hem evenwel niet in dank wordt afgenomen door de Hongaarse fractie in Wenen en hem op een opstand van de Kroatische en Hongaarse adel komt te staan²⁷⁸. De keuze voor pacificatie in het Westen kan de oostwaarts kijkende fractie terug uitzicht geven op territoriale vooruitgang richting Boedapest²⁷⁹.

Figuur 6 Keizer Leopold I (Jan Thomas, 1667²⁸⁰)

b. De onderhandelingen met Leopold

Het is dan ook via prins Lobkowitz²⁸¹, die de anti-Frans gezinde Montecuccoli²⁸² en Hoher kortstondig vervangt in de gratie van de keizer²⁸³, dat Grémonville Leopold I uiteindelijk weet te benaderen voor een onderhoud in het Italiaans. Met de kaart van Europa en de kolonies in het achterhoofd en een lijst van concessies in de hand bereiken de Franse gezant en de Oostenrijkse minister Auersperg uiteindelijk een akkoord op 18 januari 1668²⁸⁴. Beide vorsten sluiten dan ook

²⁷⁷ FREY en FREY, *A question of Empire*, 35, INGRAO, *Joseph I and the Habsburg Monarchy...* 32, D. MCKAY, *Prince Eugene of Savoy*, ed. HATTON, R., (Men in office), London, Thames and Hudson, 1977, 53.

²⁷⁸ BÉRENGER, "Louis XIV, l'Empereur et l'Europe de l'Est," 186. De Hongaarse Rijksdag verzet zich hevig tegen het akkoord van Vasvar, dat de Turken in bezit laat van heel laag-Hongarije. De Kroaat Zrinsky, verwant aan de Rakoczy's uit Transylvanië, zoekt net als deze laatsten in de Spaanse Successieoorlog, steun bij Lodewijk XIV voor een coup tegen Leopold I, maar de Franse vorst laat hem weer vallen, eens het verdrag van 1668 getekend is. De activering van Zrinsky was bedoeld om de keizer bezig te houden in het Oosten en een interventie in Vlaanderen tijdens de Devolutieoorlog te voorkomen: MIGNET, *Négociations (II)*, 40.

²⁷⁹ Ook een persoonlijk argument zou meespelen in de aanvaarding van het verdelingsverdrag: Leopold verliest in 1667 zijn enkele maanden oude zoon Ferdinand, geboren uit het huwelijk met Margaretha Theresia en dus zowel de pretendent op de Spaanse als de opvolger voor de Habsburgse troon (BÉLY, *La Société des Princes*, 31).

²⁸⁰ Kunsthistorisches Museum Wien, Bilddatenbank (<http://bilddatenbank.khm.at>).

²⁸¹ Wenzel Eusebius, Prins Lobkowitz (1609-1677), voorzitter van de *Hofkriegsrat*.

²⁸² Raimondo de Montecuccoli (1609-1680), keizerlijk generaal met een carrière die teruggaat tot ver in de dertigjarige oorlog. Neemt het in de Hollandse oorlog op tegen Turenne, en trekt zich na diens dood terug.

²⁸³ BÉRENGER, "Louis XIV, l'Empereur et l'Europe de l'Est," 180.

²⁸⁴ Geheim verdelingsverdrag over de Spaanse Successie, tussen Lodewijk XIV en keizer Leopold, Wenen, 19 januari 1668, gepubliceerd bij MIGNET, *Négociations (II)*, 441-448.

in *eigen naam* een *paix et amitié ferme et constante*²⁸⁵, met de belofte verdere geschillen op bilaterale en onderhandelde manier op te lossen. Bovendien belooft Lodewijk in de preambule om Karel II van Spanje alle tot dan toe bezette plaatsen in de Nederlanden terug te geven²⁸⁶, indien hij de verdelingsbepalingen respecteert:

- Lodewijk XIV²⁸⁷ neemt de volledige Spaanse Nederlanden, waaronder ook de Franche-Comté. Uit de kolonies ontvangt hij de Westelijke Filippijnen en de plaatsen op de Afrikaanse westkust. Ter voltooiing van de Zuidelijke Franse grens valt ook het koninkrijk Navarra hem toe. In de Middellandse Zee komen de koninkrijken Napels en Sicilië en een reeks kleinere enclaves aan de Italiaanse westkust: Longone, Herculaneum en Orbitello²⁸⁸.
- De keizer neemt dan weer Spanje, de Westelijke Indiën²⁸⁹, in Noord-Italië het hertogdom Milaan, in de Middellandse Zee Sardinië, de Canarische eilanden en de Balearen.

In de feiten blijft hiermee de insluiting van Frankrijk tussen de Habsburgse gebieden overeind, maar neemt Parijs zonder slag of stoot de Zuidelijke Nederlanden, wat op alle andere ogenblikken geblokkeerd is. Bovendien recupereert Lodewijk ook Napels en Sicilië, wat de Oostenrijkse hegemonie in Italië verhindert²⁹⁰.

c. Het belang van een geheim verdrag

Leopold I beschouwt het verdrag als zeer explosieve materie. Hij eist absolute geheimhouding en wil de minuut, waarvan geen kopie mag worden gemaakt, tot aan de dood van Karel II in een gesloten koffer doen bewaren bij een derde neutrale partij, de groothertog van Toscane²⁹¹. Dat de tekst in de negentiende eeuw toch nog door Mignet is bovengehaald in de Quai d'Orsay, ligt aan het wantrouwen van Lodewijk XIV, die het origineel uit de handen van de bewaarder wist te doen verdwijnen door een geheime expeditie van zijn *gardes du corps*.

Het geheime verdrag van Wenen heeft in het depot van buitenlandse zaken verder stof vergaard tot ver voorbij de Successiecrisis in 1700. De politieke omstandigheden zijn op dat moment dermate veranderd, dat het niet langer als referentie kan dienen. Wat is dan wel het belang van het verdelingsverdrag? In de eerste plaats *erkent* Leopold I de rechten van Lodewijk XIV²⁹². Volhouden dat de integrale erfenis naar Habsburg moet gaan, is -in de hierboven vermelde, penibele binnenlandse context van 1668- niet mogelijk.

Uit het akkoord, dat getekend wordt door *twee* van de pretendentes, vloeit ook voort dat de andere het als een realistische optie aanziet om het Spaanse rijk te verdelen. Een evenwicht van de Europese machten verhindert *que le feu d'une nouvelle guerre ne consume trop ardemment la chère*

²⁸⁵ Voor het begrip amicitia, zie R. LESAFFER, *Europa: een zoektocht naar vrede? : 1453-1763 en 1945-1997*, Leuven, Universitaire Pers, 1999, 431-432.

²⁸⁶ Verdelingsverdrag, preambule: de intenties uit de preambule stroken even wel niet met de bepalingen van artikel 2: Frankrijk haalt hoe dan ook hetzij het hertogdom Luxemburg hetzij de Franche-Comté, met uitbreiding van Cambrai, Douay, Sint-Omaars, Aire, Sint-Winoksbergen en Veurne. Bemerkt wel dat het gaat om beloften tot niet-annexatie bij het overlijden van Karel II, in afwachting van een later vredesverdrag.

²⁸⁷ Ibidem, artikel 3.

²⁸⁸ De zogenaamde Toscaanse presidia.

²⁸⁹ Ondanks de vaste affirmatie van Lobkowitz op 3 januari dat de Keizer niets met de kolonies kan aanvangen.

²⁹⁰ Grémonville aan Lodewijk XIV, 22 januari 1668, vanuit Wenen; gepubliceerd bij MIGNET, *Négociations (II)*, 435-437.

²⁹¹ PETITFILS, *Louis XIV*, 360.

²⁹² Merk op dat de verdragstekst spreekt over *sa majesté très chrétienne et ses enfants*, hoewel Lodewijk XIV in de erfopvolging –dan nog in de hypothese dat de verzaking van Anna van Oostenrijk ook nietig zou zijn, zoals wordt voorgelouden door het *Traité*- pas na zijn eigen zoon (1) en de kinderen van Margaretha Theresia (2) kan komen. De Oostenrijkse aanspraken worden dan weer vermeld als die van *sa majesté impériale et ses enfants*, waar de keizer in de voor hem meest gunstige interpretatie (die van het testament van Filips IV) zelf pas kan komen na zijn echtgenote. Brengt men de aanspraken van Lodewijk XIV via Anna van Oostenrijk in rekening (3), dan verhuist de keizer pas naar de vierde plaats.

*postérité de l'une et de l'autre*²⁹³. De erfenis niét verdelen, betekent oorlog. Hoewel *evenwicht* niet letterlijk voorkomt en er veeleer sprake is van *l'état de l'Europe et de la chrétienté*, is dit een indicatie van de wenselijkheid van een ander machtssysteem dan dat van unilaterale dominantie. Lodewijk heeft met andere woorden niet de onmiddellijke ambitie om heel Europa te overvleugelen, wat door de handtekening van de keizer en het desavoueren van Lisola erkend wordt in Wenen.

²⁹³ Verdelingsverdrag, artikel 3.

III. De kaart herschikken (1697-1700)

A. De verdelingsverdragen na Rijswijk: Willem III en Lodewijk XIV arbiters van Europa?

1) De Beierse consensuskandidaat

“A qui que fût le droit d’hériter du roi d’Espagne, c’était une chose qui ne serait point décidée par des avocats et des jurisconsultes”

Willem III²⁹⁴

Internationale afspraken: de triangulaire verdeling

De gezanten van Willem III en Lodewijk XIV buigen zich over een nieuwe kaart van Europa, wanneer ze in oktober 1698 een nieuw verdelingsverdrag afsluiten in Den Haag. Na de Hollandse oorlog en de Réunions heeft Frankrijk zich territoriaal geconsolideerd aan de Rijn en aan de Noordgrens. De keizer, met wie in 1668 nog een verdrag kon worden gesloten, heeft de handschoen vrijwel onmiddellijk terug opgenomen en ziet zich nu door zijn succesvolle reconquista op de Turken als een continentale grootmacht in Europa.

De kans dat Lodewijk tot een accommodatie met Leopold kan komen, is dus zo goed als onbestaande. Desondanks valt er een akkoord te maken met Willem III, die zijn betrekkingen met Leopold aanzienlijk zag bekoelen. De keizer had een garantie van de bondgenoten inzake de Spaanse Successie gevraagd bij het begin van de negenjarige oorlog, maar Willem en raadspensionaris Heinsius willen enkel de tweede keizerszoon, aartshertog Karel (1685-1740) steunen²⁹⁵, vanuit evidente bekommernissen om het duurzaam bevochten Europese machtsevenwicht.

Wanneer Karel II in februari 1698 getroffen wordt door longoedeem en epileptische aanvallen, stuurt Lodewijk XIV graaf Tallard²⁹⁶ naar Londen om met Willem de verdeling van de Spaanse erfenis te bespreken: Leopold I zal zich moeten neerleggen bij een akkoord tussen hen beiden²⁹⁷. Bij de start van de Frans-Britse onderhandelingen ligt al een eerste testament van Karel II ter tafel: op 13 september 1696 verklaart de Spaanse koning al zijn bezittingen te willen zien vervallen aan prins Jozef Ferdinand van Beieren (1692-1699), zoon van de Oostenrijkse prinses Maria Antonia (1669-1692) -dochter uit het eerste, Spaanse huwelijk van Leopold I, dat geen mannelijke erfgenamen had geproduceerd- en keurvorst Maximiliaan II Emmanuel van Beieren²⁹⁸. De ziekelijke koning neemt deze beslissing na gecoördineerde Oostenrijkse druk via zijn tweede echtgenote, Maria Anna van Neuburg, de zus van keizerin Eleonora Magdalena²⁹⁹.

Aan de onderhandelingstafel heeft men geen probleem met de aanduiding van Jozef Ferdinand als erfgenaam voor het leeuwendeel van de Spaanse gebieden. Willem III ziet de consolidatie van

²⁹⁴ Geciteerd bij BÉLY, *La Société des Princes*, 324.

²⁹⁵ MCKAY, *Prince Eugene of Savoy*, 55, W. TROOST, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke Biografie*, Hilversum, Verloren, 2001, 249.

²⁹⁶ Camille d’Hostun, hertog van Tallard (1652-1728). Zie Deel II, hoofdstuk 2.

²⁹⁷ MAQUART, *Le réseau français...* 692. De voorgaande peripetieën (Karel II duidt eerst Maria Antonia van Oostenrijk, vervolgens aartshertog Karel aan als universeel erfgenaam, maar zonder dat dit de vorm van een testament aanneemt) laten we buiten beschouwing. Lodewijk herneemt hiermee de verdelingsgesprekken die hij vanaf 1686 met Jacobus II voerde (BÉLY, *La Société des Princes*, 323).

²⁹⁸ De keurvorst treedt in 1685 met haar in het huwelijk, maar de keizer doet haar verzaken aan haar rechten op zowel de Oostenrijkse als de Spaanse troon, met de belofte om de soevereiniteit over de Nederlanden aan haar echtgenoot te geven. Max Emmanuel zelf wordt op 29 november 1691, na aandringen van Willem III, die de militaire capaciteiten van de in de strijd tegen de Turken gelauwerde hertog wil gebruiken tegen de Fransen, door Karel II aangeduid als landvoogd in de Nederlanden, onder meer omwille van zijn in de strijd tegen de Turken verkregen reputatie als zwaard van de christenheid: DE SCHRYVER, *Max II Emmanuel...* 21, 44, M. JUNKELMANN, *Kurfürst Max Emanuel von Bayern als Feldherr*, München, Herbert Utz Verlag, 2000.

²⁹⁹ MAQUART, *Le réseau français...* 358. Eens Jozef Ferdinand overleden is, ijvert Maria-Anna evenwel ten gunste van keurvorst Johann Philipp van de Palts om Max Emmanuel van Beieren te mogen vervangen als landvoogd in de Nederlanden (DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 123).

de Barrière in de Nederlanden en een mogelijke opening op de handel in de kolonies gevrijwaard door aan de Beierse prins de Nederlanden, Spanje en West-Indië toe te kennen.

Lodewijk XIV legt twee alternatieve voorstellen op tafel. In het eerste krijgt de Dauphin³⁰⁰ Napels, Sicilië en het strategische hertogdom Luxemburg, dat tussen 1684 (Bestand van Regensburg) en de vrede van Rijswijk in zijn bezit is geweest, in het tweede regeert de tweede of derde zoon van de Dauphin over Spanje, waarbij Jozef Ferdinand de soeverein van zijn vader wordt in de Nederlanden, de hertog van Savoye Milaan krijgt en Karel van Habsburg Sicilië en Napels. Deze laatste optie moet vooral de zeemogendheden geruststellen over een splitsing tussen de Franse en Spaanse kroon.

Figuur 7 Jozef Ferdinand van Beieren (Vivien, 1698³⁰¹)

Willem III en Heinsius zien meer brood in de eerste oplossing, geamendeerd met de Toscaanse voorhavens in de plaats van Luxemburg³⁰². Uiteindelijk komt men uit bij de toewijzing aan de Dauphin van Sicilië en Napels, de presiënen van Toscane en de Baskische provincie Guipuzcoa. Aartshertog Karel, die zich bij deze onderhandelingen niet kan laten vertegenwoordigen, moet

³⁰⁰ Koningin Maria Theresia overlijdt in 1683. Als oudste zoon treedt de Dauphin in haar rechten op de Spaanse troon.

³⁰¹ Het portret wordt door Legrelle becommentarieerd: ter linkerzijde van de prins een wereldbol, waar de contouren van Amerika en West-Europa prijken, terwijl de rechterhand van Jozef Ferdinand wijst naar de armada (A. LEGRELLE, *La Diplomatie française et la Succession d'Espagne: 1659-1725, Vol. II*, Gent, Dullé-Plus, 1889, 637).

³⁰² TROOST, *Willem III*, 251. Hier ligt precies de reden waarom de verdelingsverdragen moeten mislukken: Lodewijk XIV moet iets van de volgende drie componenten uit de Spaanse Successie kunnen recupereren: 1) Spanje + kolonies 2) Zuidelijke Nederlanden 3) Italiaanse bezittingen. Maakt hij een akkoord met Leopold, dan wil die in elk geval Italië vrijwaren. Gaat het de andere richting uit, dan wil Willem III zeker zijn over het lot van de Nederlanden. Gevolg: de acceptatie van de verdelingsverdragen berust op het afwentelen van een risico op een van de drie partijen, die zal proberen om de medecontractant van de bevoordeelde partij uit de overeenkomst te wippen en de zaken gewapenderhand in zijn voordeel om te buigen (MCKAY, *Prince Eugene of Savoy*, 55-56).

genoegen nemen met het hertogdom Milaan. Op 11 oktober 1698 worden de afspraken geofficialiseerd³⁰³.

Het testament van 1698

De reactie van de Castiliaanse partij aan het hof van Karel II is furieus: de unitaire overerving van de gebieden van Filips IV is belangrijker dan het Europese machtsevenwicht. Spanje mag niet worden gereduceerd tot een simpele provincie van het Franse, dan wel het Oostenrijkse imperium. Evenmin kan men een *dismembratio* van het geheel smaken³⁰⁴. De verdeling van de Spaanse erfenis is overigens expliciet verboden in het testament van Filips IV, met referentie naar de fundamentele normen van het Spaanse Rijk³⁰⁵. Karel II plooit voor de Beiers-Keizerlijke hofpartij en bevestigt zijn keuze voor Jozef Ferdinand als algemeen legataris in november 1698³⁰⁶. Gezien de minderjarigheid van de kleine prins, zou hij worden bijgestaan door een *junta*, voorgezeten door een regente, koningin Maria-Anna van Neuburg, die op die manier haar macht bestendig ziet³⁰⁷.

Figuur 8 Karel II van Spanje (Jan van Orley, eind zeventiende eeuw³⁰⁸)

³⁰³ Verdelingsverdrag tussen de koning van Frankrijk, de koning van Groot-Brittannië en de Heren Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën der Nederlanden, 11 oktober 1698, gepubliceerd bij LEGRELLE, *La Diplomatie française (II)*, 664-680. Willem III houdt, als tegenprestatie voor zijn steun aan Jozef Ferdinand, economische concessies van Max Emmanuel achter de hand die de Zuidelijke Nederlanden zouden droogleggen (DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 128-130). Over de authenticiteit van het verdrag bestaan evenwel grote twijfels.

³⁰⁴ MAQUART, *Le réseau français...* 599.

³⁰⁵ “Me conformant aux lois de mes Royaumes qui interdisent l’aliénation des biens de la Couronne et de leurs Seigneuries, j’ordonne et demande à mon successeur, que pour le temps où il sera, qu’il n’aliène aucune chose des dits Royaumes, Etats et Seigneuries, ni les divise ni partage, même entre ses propres fils, ni pour quelques autres personnes”, overweging 65, gepubliceerd bij Ibid., 644.

³⁰⁶ Ibid., 603.

³⁰⁷ BÉLY, *La Société des Princes*, 326.

³⁰⁸ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, on-line database (<http://www.kikirpa.be>).

De relevantie van deze verklaring ligt niet zozeer in haar feitelijke politieke betekenis³⁰⁹. Net zoals de devolutieoorlog niet beslecht wordt op basis van juridische argumenten, maar naar een uitkomst wordt geleid binnen het internationale systeem, zal dat ook met de Spaanse Successie het gevolg zijn. Een akkoord tussen Willem III en Lodewijk XIV is in de feiten niet aan te vechten door de Keizer of de Spaanse *Grandes*.

Het standpunt van Karel II kan wel een motief zijn voor een van de partijen die aanspraak maken op de erfenis, om *tegen* de verdragen in actie te ondernemen. Vandaar ook het potentieel ondergravende van de wil van de Spaanse soeverein: als hij uiteindelijk nog van idee verandert in het voordeel van Leopold of Lodewijk, geeft hij hen een voorwendsel om onder de internationale afspraken uit te geraken. Keizer Leopold gaat niet akkoord met het verdelingsverdrag, maar is des te meer gunstig gestemd door de verklaring van Karel II: Jozef Ferdinand van Beieren is tenslotte zijn kleinzoon³¹⁰. De kleine prins wordt in Brussel binnengevoerd, door zijn stiefmoeder in karos rondgereden om de toekomstige vorst aan het samengetropte publiek te tonen en ziet zijn zevende verjaardag gevierd met grootse publieke spektakels³¹¹.

2) De bipolaire verdeling (1700)

“La perte du petit Ferdinand-Joseph était une véritable calamité pour l'Europe, car elle ruinait la base d'un projet d'équilibre continental”

Legrelle³¹²

De risico's van een verdeling over de twee pretendentes

Tot grote spijt van alle partijen overlijdt de jonge Jozef Ferdinand van Beieren op zevenjarige leeftijd aan de pokken³¹³. Na valse geruchten over zijn dood, twee jaar eerder en een eerste pokkendiagnose in januari 1698, bezwijkt de prins op 9 februari 1699. Dezelfde nacht wordt hij begraven naast de aartshertogen Albrecht en Isabella³¹⁴. De grote verliezer van dit overlijden is ongetwijfeld Max Emmanuel van Beieren: gehuwd met de eerste in lijn in het testament van Filips IV, had hij via zijn zoon de beste kaarten om de Spaanse erfenis binnen te halen en het huis Wittelsbach aan een koningskroon te helpen³¹⁵. Had Jozef Ferdinand ook maar een dag geregeerd, het had volstaan...

Het tweede verdrag tussen Willem en Lodewijk wordt, door het wegvallen van de neutrale tussenoplossing, een veel ingewikkeldere opgave³¹⁶. Willem III moet zichzelf immers in de positie van arbiter tussen Leopold en Lodewijk plaatsen, vooral voor de Italiaanse gebieden: de Franse koning stelt voor om heel Italië in te palmen³¹⁷, in ruil voor de erkenning van aartshertog Karel in de Spaanse bezittingen. Ook de wisseloplossing, om de hertog van Lotharingen naar Milaan te verplaatsen en in ruil het strategische hertogdom tussen de

³⁰⁹ Lodewijk XIV denonceert het testament van zodra ambassadeur d'Harcourt hem ervan op de hoogte heeft gesteld (MAQUART, *Le réseau français...* 603).

³¹⁰ J.P. SPIELMAN, *Leopold I of Austria*, London, Thames & Hudson, 1977, 173.

³¹¹ LEGRELLE, *La Diplomatie française (II)*, 636.

³¹² Ibid., 643.

³¹³ Bemerkt dat Willem III niet van plan was het eerste verdelingsverdrag met de wapens af te dwingen tegen het testament van Karel II: *“Having made the partition treaty in order to avoid a war, I am not fighting a war to enforce the treaty for France's benefit”* (geciteerd bij HATTON, "Louis XIV and his fellow monarchs," 39).

³¹⁴ Mérode-Westerloo merkt op dat de inwoners van Brussel de Wittelsbachs zeker niet in dezelfde mate genegen zijn als de internationale actoren, te meten aan *“Wat een geluk voor ons Landeke”*-kretes bij de begrafenis van de jonge prins. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires...* I, 163, LEGRELLE, *La Diplomatie française (II)*, 638.

³¹⁵ BÉLY, *La Société des Princes*, 326, DE SCHRUYVER, *Max II Emmanuel...* 106.

³¹⁶ Willem III neemt geen genoegen met de overblijvende derde, de hertog van Savoye, als opvolger in Spanje, gezien de te dichte relaties met de hertog van Bourgondië, via het huwelijk met Marie-Adélaïde en zijn eerdere verraad in 1696, aan het einde van de Negenjarige Oorlog (CÉNAT, *Chamlay*, 246).

³¹⁷ BÉLY, *La Société des Princes*, 327: wat de verzaking van Leopold en aartshertog Jozef op de Italiaanse bezittingen veronderstelt.

Champagne en de Elzas (van 1670 tot 1697 onder Franse bezetting gehouden) bij Frankrijk in te lijven, zou nooit met de goedkeuring van de keizer kunnen doorgaan³¹⁸.

Inhoudelijke bepalingen

Het akkoord dat op 3 maart 1700 in Den Haag en op de 25ste in Londen getekend wordt³¹⁹, kent aan de Dauphin Lotharingen, Guipuzcoa, Napels, Sicilië en de Toscaanse presidiën toe³²⁰, met dien verstande, dat bij het overlijden van Lodewijk XIV, de gebieden bij Frankrijk worden ingelijfd, analoog aan de bepalingen van het verdrag van Wenen uit 1735, waarbij Lotharingen via Stanislas Leczyski aan Lodewijk XV toevalt. Lodewijk onderhandelt eigenlijk over gebiedsuitbreiding voor Frankrijk, en niet voor zijn zoon. De gescheiden optie met de kleinzoons Bourgogne en Berry is terzijde geschoven: het gaat enkel om het recupereren van een aantal historisch zeer gegeerde gebieden.

Aartshertog Karel krijgt de volledige Spaanse erfenis, met uitzondering van de opgesomde gebieden³²¹, maar enkel indien de keizer binnen een termijn van drie maanden na mededeling in Wenen, besluit om toe te treden tot het akkoord. Indien dat niet gebeurt, staat het aan Lodewijk XIV, Willem III en de Staten-Generaal om een opvolger aan te duiden³²².

In het geheime artikel bij het verdelingsverdrag verbinden de partijen zich ertoe de grootst mogelijke ijver aan de dag te leggen om de hertog van Lotharingen ertoe te overtuigen zijn hertogdom in te ruilen voor dat van Milaan³²³. Gaat dit niet door, dan blijven er twee opties open:

- Het hertogdom Milaan komt in handen van Max Emmanuel van Beieren, terwijl de Dauphin in ruil ofwel Navarra, ofwel het hertogdom Luxemburg en het graafschap Chiny ontvangt
- Milaan gaat naar de hertog van Savoye, waarbij de Dauphin het graafschap Nice, de vallei van Barcelonette en het hertogdom Savoye recupereert

De hertog van Lotharingen gaat in juni akkoord met de wissel van zijn hertogdom voor Milaan, maar zijn collega in Turijn (gehuwd met de dochter van Monsieur en op via die weg opnieuw pretendent op de Spaanse kroon³²⁴) maakt hier tegen bezwaar. Lodewijk belooft hem dan zelf het hertogdom Milaan, in ruil voor het zijne. Hertog Leopold van Lotharingen (1679-1729) verhuist in die constellatie naar Napels, terwijl Frankrijk zowel Lotharingen als Savoye inlijft en op die manier de grens met het Rijk en Italië voltooit.

³¹⁸ “Omdat dien Hertog altoos soude wesen onder de plack van Vranckrijk, als die Croon het Marquisaet van Final soude behouden.” (Staats ambassadeur in Wenen Jacobus Hop aan Heinsius, 17 september 1699, geciteerd bij TROOST, *Willem III*, 253).

³¹⁹ Verdelingsverdrag tussen de koning van Frankrijk, de koning van Groot-Brittannië en de heren Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden, 3/25 maart 1700, gepubliceerd bij A. LEGRELLE, *La Diplomatie française et la Succession d'Espagne: 1659-1725, Vol. III*, Gent, Dullé-Plus, 1891, 690-706.

³²⁰ Verdelingsverdrag, artikel 4.

³²¹ Verdelingsverdrag, artikel 6.

³²² Verdelingsverdrag, artikel 7.

³²³ Verdelingsverdrag, geheimartikel (Ibidem, 704-705).

³²⁴ Monsieur komt als zoon van Maria-Theresia in aanmerking voor de Successie, de hertogen van Savoye worden door Filips IV als vierde in lijn geplaatst bij zijn testament, na Karel II. De bezwaren van de Savoyaanse hertog komen op 9 november, net de dag dat het nieuws over het nieuwe testament in Versailles bekend wordt.

B. Het testament van Karel II: het Spaanse sentiment en de concurrerende Frans-Habsburgse netwerken

“Soyez bon Espagnol, c'est présentement votre premier devoir; mais souvenez-vous que vous êtes né Français pour entretenir l'union entre les deux nations; c'est le moyen de les rendre heureuses et de conserver la paix de l'Europe”

Lodewijk XIV aan Filips van Anjou, 16 november 1700³²⁵

1) De strijd om de laatste pennentrek van Karel II³²⁶

De reactie op het verdelingsverdrag

Uiteraard kan de keizer niet akkoord gaan met deze verdeling. De *Gebeime Konferenz* keurt in haar zitting van 28 mei unaniem de tekst af³²⁷ en plant direct om 30 000 man naar Napels en Sicilië te sturen³²⁸, waarop Lodewijk XIV dreigt met een invasie van Catalonië en Navarra als represaille. Ook voor Madrid is een verdeling onaanvaardbaar. Het steekspel om het laatste testament van Karel II gaat onverminderd verder. Tegelijk met de onderhandelingen om de verdelingsverdragen via Portland in Parijs en Tallard in Londen, blijft Lodewijk XIV zijn gezanten in Madrid aanporren om een eventueel testament in zijn voordeel te laten uitvallen. Ambassadeur d'Harcourt wordt teruggeroepen naar Parijs, maar tegelijk verschuiven zijn taken naar de gewone resident markies de Blécourt³²⁹.

Het is Blécourt die dan ook de storm moet weerstaan, die de aankondiging van het tweede verdelingsverdrag veroorzaakt (28 mei 1700). Karel II roept onmiddellijk de *Consejo de Estado* samen, maar pas in een tweede zitting, op 8 juni, kan die een duidelijk standpunt innemen. Op de pro-Oostenrijkse graaf van Aguilar na, neemt de raad een consult aan waarbij aan Karel gevraagd wordt om Lodewijk XIV voor te stellen een van zijn kleinzoons voor de Spaanse troon te bestemmen. Heen en weer geslingerd tussen Maria Anna van Neuburg en de Raad van State, beslist een emotioneel uiterst labiele Karel³³⁰ uiteindelijk om de opinie van paus Innocentius XII

³²⁵ VOLTAIRE, *Siècle de Louis XIV*, 233.

³²⁶ M.-F. MAQUART, "Le dernier testament de Charles II d'Espagne," in *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 2000, 111-123.

³²⁷ LEGRELLE, *La Diplomatie française (III)*, 276. De Oostenrijkse houding lijkt evenwel minder bellicistisch dan Legrelle (die wel vaker een militant Frans standpunt verdedigt) laat uitschijnen. De Oude Hofpartij rond de oude Kaunitz, Mansfeld en Auersperg, die het standpunt verdedigt dat de monarchie het financieel niet kan opbrengen om na de Turkenoorlog opnieuw grote legers het veld in te sturen, leeft in onmin met de partij rond Rooms Koning Jozef en de jonge Karel van Habsburg. De Italiaanse acquisities van Lodewijk, die voor de eersten belangrijker zijn dan de ruimere Spaanse erfenis, zouden de balans evenwel hebben laten overhellen naar het denonceren van het verdelingsverdrag (FREY en FREY, *A question of Empire*, 15). De invloed van prins Eugenius, Wratislaw en Stahremberg, die na de problemen in 1703 pas echt aan invloed winnen, zou op dit ogenblik nog onbeduidend geweest zijn. Keizer Leopold neemt, zoals hoger aangegeven, pas beslissingen na eindeloos consulteren van zijn hofdignitarissen en laat zich niet meteen halsoverkop meesleuren in een nieuwe oorlog.

³²⁸ LEGRELLE, *La Diplomatie française (III)*, 328. Uit de financiële problemen van de Donaumonarchie verder in de oorlog zal evenwel blijken dat de keizer dit dreigement bij het eerste handgemeen niet hard kan maken.

³²⁹ MAQUART, *Le réseau français...* 608.

³³⁰ De koning laat op 18 november 1699 in het Escorial het graf van Maria-Anna en van zijn eerste echtgenote, Marie-Louise van Orléans (dochter van Monsieur, aan Spanje uitgehuwelijkt om een oog in het zeil te houden na de Vrede van Nijmegen) heropenen. Pogingen om van zijn hovelingen om de koning te laten behandelen door gereputeerde Spaanse en Duitse exorcisten in de loop van 1698, bedaren zijn geestelijke onrust allermist (LEGRELLE, *La Diplomatie française (III)*, 648-650). Bély ziet in de paus, *l'interprète de Dieu*, de eenzaamheid van het koninklijke ambacht maakt dat de soeverein enkel te rade kan gaan bij figuren die in de prinsensamenleving op gelijke hoogte, of hoger geplaatst staan, met een *ultime soutien et dernier conseil* bij de Schepper, die via een neutrale paus in Rome te raadplegen valt. Ook Filips V gebruikt later de paus als klankbord wanneer hij eraan denkt zijn rechten op de Franse troon te laten gelden, mocht de jonge Lodewijk XV aan een kinderziekte bezwijken (BÉLY, *La Société des Princes*, 30).

te vragen. Geen morzel grond in het Spaanse rijk mag in handen komen van de Britse of Hollandse kettters, aldus de diep gelovige koning³³¹.

Innocentius XII geeft zijn goedkeuring aan de redenering van Karel II, “*jugeant que Votre Majesté est dans l’obligation précise de chercher toutes les manières possibles de conserver entière la monarchie que Dieu lui a donné, et pour éviter une quelconque division de cette monarchie*”³³². De redenen voor de pauselijke sanctionering lijken politiek te zijn: hetzij geërgerd door de Oostenrijkse agressie in Noord-Italië³³³, hetzij om een annexatie bij Frankrijk van Napels, Sicilië en de Toscaanse presidia (zoals voorzien in het verdelingsverdrag) te vermijden³³⁴.

Figuur 9 Koningin Maria-Anna van Neuburg (Gence, 1713)

Het pauselijke antwoord raakt in Madrid bekend eind juli, terwijl de opinie van de door Karel II aangeschreven bisschoppen en *grandes* unaniem dezelfde richting uitwijzen: Frankrijk. De geruchtenmolen draait rond in alle richtingen: Karel II zou, onder druk van zijn echtgenote, alsnog een testament in het voordeel van Karel van Habsburg hebben opgemaakt, Lodewijk XIV zou zijn aangezocht om op voorhand zijn instemming met het testament te betuigen, voor het wordt bekendgemaakt (iets wat, gezien de toetredingstermijn tot het verdelingsverdrag nog loopt voor Leopold I, niet in het openbaar kan gebeuren).

³³¹ MAQUART, *Le réseau français...* 610 en 660 (Annex V: Voto del señor Marqués de Villafranca de Consulta de VIII de junio de 1700).

³³² Ibid., 611 en 660 (Annex VII en VIII: brief van Karel II en pauselijk rescript). De interpretaties van de pauselijke instemming lopen uiteen. Chaline ziet continuïteit in de goede relaties tussen Lodewijk XIV en het pausdom sinds 1688 (het verjagen van Jacobus II en het begin van de negenjarige oorlog, CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 158). De (met bronnenmateriaal onderbouwde) romans van Monaldi en Sorti verdedigen de omgekeerde stelling: Innocentius XI zou Willem III hebben gesteund om te landen in Engeland, zijn opvolger zou zijn gemanipuleerd om zijn akkoord te hechten aan het testament van Karel II (R. MONALDI en F. SORTI, *Secretum*, Paris, Plon, 2004).

³³³ PETITFILS, *Louis XIV*, 578.

³³⁴ Standpunt van MAQUART, *Le réseau français...* 611. Het testament installeert immers een tweede tak van de Bourbondynastie in de Spaanse gebieden, wat minder erg zou zijn dan een inlijving bij een van de twee grootmachten.

Yo el Rey: de vlotte overwinning van de Franse partij in Madrid

Karel II tekent uiteindelijk op 2 oktober zijn laatste testament³³⁵, in aanwezigheid van kardinaal Portocarrero, die door de Franse gezant wordt aangeduid als degene die het Oostenrijkse project uiteindelijk heeft gekelderd³³⁶. Na de dood van Jozef Ferdinand slaagt de kardinaal erin om koningin Maria-Anna van Neuburg te isoleren van de koning³³⁷.

Karel II annuleert alle door uitgetrouwde infantas gedane verzakingen³³⁸ en roept Filips van Anjou, tweede zoon van de Dauphin, tot zijn opvolging. Weigert de 18-jarige prins de erfenis, dan valt ze toe aan de hertog van Berry, zijn jongere broer. In beide gevallen geldt dat de kronen van Frankrijk en Spanje nooit mogen worden verenigd. Weigert ook Berry, dan valt de kroon toe aan aartshertog Karel van Habsburg, en uiteindelijk aan Victor Emmanuel van Savoye en zijn nakomelingen. De drie dagen later opgestelde codicil geeft aan Maria-Anna van Neuburg, toekomstige koningin-weduwe, het recht om in de Zuidelijke Nederlanden en in Italië als regente op te treden in afwachting van de aankomst van de nieuwe vorst³³⁹.

Figuur 10 *Prise de Barcelone par Monsieur le Duc de Vendome le 7 d'Aoust 1697* (Almanach Royal, 1698)

Marie-Françoise Maquart schrijft de nagenoeg complete dominantie van het Franse netwerk in Madrid toe aan twee factoren: enerzijds de te sterke identificatie van de Oostenrijkse zijde met de uitoefening van de werkelijke macht (via koningin-moeder Maria-Anna en Karel II's tweede echtgenote Maria-Anna, die hun onbekwame *validos* naar de top van de administratie loodsten³⁴⁰),

³³⁵ Testament van Karel II van Spanje, 2 oktober 1700, gepubliceerd (in het Spaans) bij LEGRELLE, *La Diplomatie française* (III), 712-740.

³³⁶ Luis Manuel Fernandez de Portocarrero, kardinaal en aartsbisschop van Toledo (1635-1709) MAQUART, *Le réseau français...* 614. De kardinaal zou een door de koning ondertekend testament ten voordele van Karel van Habsburg hebben laten verbranden (LEGRELLE, *La Diplomatie française* (III), 657).

³³⁷ Ze is bijvoorbeeld niet aanwezig bij de redactie van het testament.

³³⁸ Overweging 13; LEGRELLE, *La Diplomatie française* (III), 659.

³³⁹ Codicil, 5 oktober 1700, gepubliceerd bij Ibid., 738-740. "si la Reyna Doña Maria-Ana, mi muy chara y amada muger, despues de mi fallecimiento, gustare por su voluntad, ó mayor retiro suyo, pasarse à alguno de los Reynos de Italia [...] retirarse à vivir en los Estados que yo tengo en Flandes, y si tambien se dedicare à gobernarlos, se la dà por mi successor, en la misma forma". De tekst bevat ook de suggestie aan Filips van Anjou om te huwen met een Habsburgse prinses, om successieconflicten te vermijden (FREY en FREY, *A question of Empire*, 7).

³⁴⁰ Het korte interregnum van de *Junta* van Don Juan (een natuurlijke zoon van Filips IV) buiten beschouwing gelaten (1677-1679). Zie R.A. STRADLING, *Europe and the decline of Spain: a study of the Spanish system, 1580-1720*, (Early Modern Europe Today), London, Allen and Unwin, 1981, 173-199.

anderzijds door het te gretig aandringen van Leopold I om de erfeniskwestie te regelen voor de Vrede van Rijswijk, wat de Spaanse oorlogsinspanningen in de Negenjarige Oorlog nodeloos verder heeft doen oplopen³⁴¹.

Op die manier verliest Leopold zijn voordelige uitgangspositie uit 1665, waar hij dankzij de ideologische en dynastieke intra-Habsburgse banden en de opeenvolgende huwelijken tussen beide takken de bovenhand had op Lodewijk³⁴². Vanaf de ondertekening van de vrede in 1697 palmen de Franse agenten, meegekomen in het zog van de nieuw geïnstalleerde ambassadeur, op die manier een voor een de voornaamste personages, de *grandes*, die het steeds meer halen op de *letrados* (juristen), in voor de zaak van hun vroeger nog gehate koning: *la haine change de camp*³⁴³. Als laatste argument kan men de Franse militaire macht aanhalen: na het verdrag van Rijswijk is de Franse demobilisatie vrij beperkt. In 1683 en opnieuw amper drie jaar voor het overlijden van Karel II had het leger van Lodewijk XIV nog Barcelona ingenomen³⁴⁴.

De laatste dagen van Karel II

Op 23 oktober brengt men de zieltogende Karel, *presque mort de la ceinture en bas*³⁴⁵, het bericht van het overlijden van Innocentius XII. Men is zo onvoorzichtig het lichaam van de koning te verdragen naar een andere ruimte, waar hij kou vat. Drie dagen later vraagt hij om de laatste sacramenten, om op 29 oktober, terwijl de eigenlijke doodstrijd aanvangt, het heilig oliesel te ontvangen. Een aanval van dysenterie de volgende dag wordt door de artsen tegengegaan door, in een poging het verkleumde kadaver op te warmen, vers geslachte duiven op het hoofd en ingewanden van net gekeelde schapen op de maag van hun patiënt aan te brengen. Na nog twee nachten ijlen en pogingen om de vorstelijke stem met brandewijn tot bedaren te brengen, blaast de laatste Spaanse Habsburger om twee uur 's middags op allerheiligen zijn laatste adem uit³⁴⁶.

2) Trancher de la guerre: 9 en 10 november 1700

Lodewijk XIV verneemt op 9 november in Fontainebleau het nieuws van het overlijden. De boodschapper, die wordt uitgestuurd door de in het testament van Karel II aangewezen regentschapsraad, verwacht zo vlug mogelijk een antwoord op de vraag of Filips van Anjou het testament aanvaardt. Bij verwerping van de erfenis mag hij zijn weg naar verder zetten naar Wenen³⁴⁷.

Gezien de afwezigheid van notulen voor de *Conseil d'en Haut*, hebben we het raden naar het verloop van de beslissing. Op basis van secundaire bronnen zoals de *mémoires* van Saint-Simon en Torcy³⁴⁸, de belangen die elk van de leden in de raad geacht worden te verdedigen en de voorbereidende documenten, kan bij benadering bepaald worden hoe de gezichtspunten staan³⁴⁹.

's Namiddags komt de raad een eerste maal bijeen³⁵⁰ in de vertrekken van Madame de Maintenon, die bij de discussies aanwezig is. Het is evenwel de vraag of de gastvrouw, die van

³⁴¹ MAQUART, *Le réseau français...* 621.

³⁴² Zie ook R. DE SCHRUYVER, "De Oostenrijkse aanspraken op de Spaans-Habsburgse erfenis," in *Oostenrijks België*, HASQUIN, H. ed., Brussel, Gemeentekrediet, 1987, 11-36.

³⁴³ MAQUART, *Le réseau français...* 631.

³⁴⁴ CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 523.

³⁴⁵ Blécourt aan Lodewijk XIV, 8 oktober 1700, geciteerd bij LEGRELLE, *La Diplomatie française (III)*, 661.

³⁴⁶ *Ibid.*, 662-663. Bij de autopsie blijken de ingewanden van de koning half verrot, zijn longen pikzwart, het hart klein als een duivenei en week als een spons.

³⁴⁷ BÉLY, *L'Art de la Paix*, 288-290.

³⁴⁸ MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*. De versies van Torcy en Saint-Simon zijn in tegenspraak met elkaar, onder andere rond de aanwezigheid van Maintenon en het standpunt van de minister van buitenlandse zaken en Pontchartrain. Zie BÉLY, *L'Art de la Paix*, 288-290.

³⁴⁹ Saint-Simon, Torcy en Beauvillier spreken elkaar evenwel tegen (BLUCHE, *Louis XIV*, 767).

³⁵⁰ Bemerkt dat leden van de *Conseil d'en Haut* enkel zetelen op uitnodiging van de monarch. Hoewel de centrale administratie institutioneel uit vijf belangrijke departementen bestaat (de vier staatssecretariaten en de controleur-generaal van financiën), hebben hun titularissen niet noodzakelijk een aparte stem. Zo zetelt de secretaris voor de

Lodewijk XIV niet veel inmengingsvrijheid krijgt in politieke discussies, zich in de beraadslagingen heeft gemengd³⁵¹. Het tegengestelde geldt uiteraard voor Torcy, die als secretaris voor buitenlandse zaken persoonlijk de onderhandelingen met Willems ambassadeur Portland heeft geleid. De hertog van Beauvillier, schoonzoon van Colbert, behoort tot dezelfde groep. Bovendien zijn er banden met de pacifistische clan rond Fénelon, die de hertog van Bourgondië onder zijn invloed heeft.

Figuur 11 Kanselier Louis II en staatssecretaris Jérôme Phélypeaux de Pontchartrain (beiden door Le Vrac, begin achttiende eeuw)³⁵²

De pacifisten krijgen buiten de raad de expliciete steun van Vauban en Chamlay, die zich aan de verdelingsverdragen willen houden en de aanvaarding van de successie als *un leurre glorieux* zien: de Spaanse gebieden zijn verspreid en onverdedigbaar³⁵³. Het verdelingsverdrag voorziet daarentegen in concrete aanwinsten door de wissel van Lotharingen en Savoye. In tweede instantie zal Lodewijk niet beladen worden met het odium van eeuwige woordbreker³⁵⁴ als er opnieuw een oorlog uitbreekt. Bovendien bevat het geheime artikel van het verdelingsverdrag ook de mogelijkheid voor Leopold I om binnen de twee maanden na het overlijden van Karel II, alsnog de splitsing van de erfenis over de Dauphin en aartshertog Karel te aanvaarden³⁵⁵.

zogenaamd hervormde godsdienst, kanselier Louis Phélypeaux (1643-1727), niet in de Conseil d'en Haut. Omgekeerd zetelt Beauvillier, die geen departement onder zich heeft, wel in de raad (O. PONCET, "Conseils du Roi," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 321). Vandaar ook het terminologische onderscheid tussen "secrétaire d'état" en "ministre d'état", waarbij de laatste benaming enkel op het lidmaatschap van de *Conseil d'en Haut* of *Conseil d'Etat* slaat en niet noodzakelijk aan een departement gebonden is. Minister van Staat is een gunst, waartoe men *geroepen* wordt door een ad hoc-boodschapper van de koning, niet benoemd.

³⁵¹ A. NIDERST, "Madame de Maintenon et la Guerre de Succession d'Espagne," in *Autour de Françoise d'Aubigné Marquise de Maintenon*, NIDERST, A. ed., Paris, Honoré Champion, 1999, 269-279.

³⁵² Zie FROSTIN, *Les Pontchartrain, ministres de Louis XIV: Alliances et réseau d'influence sous l'Ancien Régime*.

³⁵³ CÉNAT, *Chamlay*, 243 (voetnoot 831). Waar er ook gebieden bij Frankrijk worden ingelijfd, er valt oorlog te verwachten aan de Franse grenzen: om Italië met de keizer, om de Nederlanden met de Republiek, om Catalonië met de nieuwe Spaanse vorst. Cénat is niet de eerste om de mémoires van Chamlay op te rakelen: ook Esnault (geciteerd), Pelet en de Vault en Thomson beschouwen ze als belangrijke argumenten die de pacifistische optie moeten ondersteunen (M.A. THOMSON, "Louis XIV and the origins of the war of Spanish Succession," *Transaction of the Royal Historical Society* V, no. 4 (1954): 124).

³⁵⁴ CHAMLAY, "Mémoire sur la succession d'Espagne", S.H.A.T., A1, 1523, nr. 8, Fontainebleau (geciteerd bij CÉNAT, *Chamlay*, 248). Chamlay stelt opnieuw voor om de neutraliteitsoplossing voor de Zuidelijke Nederlanden uit de kast te halen, om Willem III te verleiden tot de cessie van het opgegeven Luxemburg aan Frankrijk, maar is voor de rest best tevreden met het akkoord van maart.

³⁵⁵ De termijn van drie maanden na afsluiting van het verdrag verstrijkt op 26 juni 1700, ogenblik waarop de keizer al besloten heeft om gewapenderhand de hand te leggen op de Italiaanse gebieden. De theoretische mogelijkheid tot toetreden bleef evenwel open.

	<i>Oorlog</i>	<i>Vrede</i>	<i>Functie</i>
Monseigneur	X		Kroonprins
Beauvillier		X	Raad van Financiën
Torcy		X	Secretaris van Buitenlandse Zaken
Pontchartrain	X		Kanselier, Zogenaamd Hervormde Religie

Kanselier Pontchartrain, wiens zoon Jérôme de Marine en de Maison du Roi³⁵⁶ onder zijn verantwoordelijkheid heeft en over goede contacten beschikt met de Franse handelscompagnieën die op de Oceaan en in het Kanaal zaken doen, ziet de commerciële voordelen van een Spaanse alliantie. Hij pleit hoogst waarschijnlijk voor de aanvaarding. De keizer zal immers niet vechten voor de kolonies, die hem toch niet interesseren³⁵⁷.

Tot grote verrassing van velen³⁵⁸ krijgt hij steun van de Dauphin, die de erfenis van zijn moeder opeist en weigert om ten voordele van iemand anders dan zijn eigen zoon, afstand te doen van zijn rechten. Barbezieux, de minister van Oorlog, maakt geen deel van de raad³⁵⁹.

Lodewijk schort de zitting op en wint verdere informatie in³⁶⁰, zonder zich uit te spreken. Het dilemma is dubbel. Toelaten dat aartshertog Karel zich in Spanje installeert, op basis van het verdelingsverdrag, met het risico dat Willem III niet bereid is hem militair bij te staan als het erop aan komt de nieuwe gebieden voor de Dauphin in Italië te veroveren. Of geen onrechtstreekse gebiedsuitbreiding voor Frankrijk, maar wel een permanent familiaal pact met een nieuwe Bourbon-tak in Spanje, wat het Europese overwicht van de Habsburgers naar zijn eigen huis overbrengt. Bovendien brengt een Spaans-Franse unie de commerciële rijkdommen van de kolonies in Amerika dichterbij. Met onvermijdelijk een globale oorlog tot gevolg. Lodewijk moet met andere woorden de woordvastheid van Willem III afwegen tegen de risico's van een nieuw, uitputtend conflict, waarvan de winst evenwel aanzienlijk kan zijn.

³⁵⁶ Jérôme de Pontchartrain (1674-1747) combineert de twee functies. Het "Koninklijk Huis" komt in 1693 in handen van stamvader Louis de Pontchartrain (1643-1727), en blijft tot 1775 in de familie Pontchartrain-de La Vrillière (J.-M. RAMPELBERG en B. BARBICHE, "Secrétaire d'Etat de la Maison du Roi," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., PUF, Paris, 1996, 1140). Het overlevingsrecht op de "RPR" behoort al sinds 1610 tot het familiepatrimonium (B. BARBICHE en S. DEYON, "Secrétaire d'Etat de la Religion Prétendue Réformée," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 1141-1142).

³⁵⁷ CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 425.

³⁵⁸ "Tout noyé qu'il fût dans la graisse et dans l'apathie" (aldus de –niet onbevooroordeelde- opinie van Saint-Simon). De Dauphin wordt pas op dertigjarige leeftijd toegelaten tot de Conseil d'en Haut (1691) en krijgt daar al zeer vlug (1703) het gezelschap van zijn oudste zoon, de hertog van Bourgondië.

³⁵⁹ Barbezieux (1668-1701) wordt door Lodewijk XIV nooit uitgenodigd naar de Raad. Hij overlijdt op 5 januari 1701 en wordt drie dagen later al vervangen door Chamillart, die eerder op 23 november 1700 voor de eerste keer naar de Conseil d'en Haut werd geroepen als controleur-generaal van financiën (E. PÉNICAUT en N. CERTAIN, "Barbezieux," in *Les ministres de la guerre 1570-1792*, SARMANT, T. ed., Paris, Belin, 2007, 288-297). Chamillart was niet aanwezig bij de beraadslaging over het testament van Karel II, hoewel hij eerder de optie van Chamlay en Vauban genegen lijkt (THOMSON, "Louis XIV and the origins of the war of Spanish Succession," 124-125).

³⁶⁰ CHAMLAY, "Mémoire sur la Succession d'Espagne", S.H.A.T. A1 1523, nr. 9: "Mémoire sur la Succession d'Espagne", Fontainebleau, 10 november 1700.

Figuur 12 Lodewijk XIV stelt Filips van Anjou als nieuw Spaans koning voor (Gérard, begin negentiende eeuw)

Pas bij een derde zitting, laat op de avond, op 10 november aanvaardt Lodewijk de erfenis voor zijn kleinzoon (die bij de beraadslagingen zelf niet aanwezig is). Zijn raadgever Chamlay verandert van mening als een windhaan: in zijn nieuwe memorandum³⁶¹ neemt hij plots de juridische complicaties van het Spaanse testament als argument: stel dat de *Consejo de Estado* de hertog van Savoye zou erkennen als koning van Spanje, gezien de verwerping van het testament door Lodewijk XIV en de keizer, zie zich eventueel toch kan neerleggen bij een verdelingsverdrag, kan de Franse koning dan de hem toegezegde gebieden heroveren, *avec des alliés aussi suspects que l'Empereur, la Hollande et l'Angleterre*?

Fundamenteel gaat Chamlay mee met het wantrouwen voor Willem III dat ook bij Lodewijk de bovenhand haalt. Ook in de tweede hypothese, waarbij de aartshertog Spanje krijgt (zoals in het verdelingsverdrag bepaald), vormen de veronderstelde trouweloosheid van de Britten bij een interventie in Italië en de slechte wil van de hertog van Savoye (die zijn gebieden, de poort tot Noord-Italië, kan sluiten voor het Franse leger) de struikelsteen.

De basis voor de aanvaarding van het testament blijkt dan... de legitieme, authentieke en enig mogelijke verantwoording die komt uit de wil van het Spaanse volk, dat via het testament van zijn monarch tot uitdrukking heeft gebracht hoe zeer een Franse vorst begeerd wordt³⁶². Het door Vauban geformuleerde bezwaar (oorlog op alle fronten, geen gebiedsuitbreiding) wordt niet meer behandeld. De *maréchal des camps et des logis* constateert eenvoudig dat de maritieme

³⁶¹ PETITFILS, *Louis XIV*, 581: 's ochtends komt de raad nogmaals bijeen, om pas 's avonds van zes tot tien uur de beslissing te nemen.

³⁶² Dit is ook de hypothese die Petitfils volgt, door aan te geven dat Frankrijk, met zijn "aanzienlijke inkomsten" van 188 miljoen pond Tournois per jaar, het beste gewapend is om de Spaanse uitgemergelde kolos terug te doen aandikken. Het eerder geciteerde werk van Maquart toont evenwel aan dat de wissel in de Spaanse hofopinie eerder voortkomt uit een combinatie van bewuste diplomatieke intriges en ressentiment tegenover de Oostenrijkse koningin-moeder en tweede echtgenote van de zieltogende Karel II.

mogendheden Frankrijk de oorlog zullen verklaren, gezien de schending van het verdrag en dat de Keizer dat zal doen om zijn pretenties op de erfenis kracht bij te zetten. Een oorlog met Spanje lijkt evenwel beter dan een zonder...

Op 16 november wordt de nieuwe koning van Spanje door zijn grootvader aan de verzamelde ambassadeurs voorgesteld bij de terugkeer van het hof in Versailles³⁶³. Filips vertrekt zo spoedig mogelijk (4 december) naar Spanje: de aanstaande Bourbonvorst trekt *en fête* met een indrukwekkende koninklijke stoet door de steden van Frankrijk naar het zuiden³⁶⁴.

³⁶³ De mémoires van de Sourches geven het typerende Ludovicaanse “bon mot” van de dag mee: “*Messieurs, voilà le roi d’Espagne! La naissance l’appelaît à cette couronne, le feu roi aussi par son testament; toute la nation [lees: espagnole] l’a souhaité et me l’a demandé instamment, ce que je leur ai accordé avec plaisir, c’était l’ordre du Ciel.*” (geciteerd bij PETITFILS, *Louis XIV*, 582).

³⁶⁴ DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*, 103-105. Filips van Anjou neemt in zijn zog Bourgogne en Berry mee, maarschalk Tessé en een escorte van 33 karossen, 32 postkoetsen en 1 740 paarden en ezels onder de hertog van Beauvillier. Zie ook het *Journal du Voyage des ducs de Bourgogne et de Berry* van abbé Pierre de Morey, gepubliceerd bij dezelfde, 347-402.

DEEL II

Oorlog als instrument van de vorstelijke macht, 1707-1708

Afbeelding: de hertog van Vendôme te paard (BNF, Estampes, Recueil de portraits français et étrangers, N-2).

Hoofdstuk 1. Mensen, ideeën en middelen: de Franse strategie

I. Institutionele organisatie

Lodewijk XIV, de *roi de guerre* van Joël Cornette, beheert zijn troepenmacht vanuit een administratieve structuur. De algemene visie wordt ontwikkeld in de *Conseil d'en Haut*, waar de vorst met de *ministres d'état* overlegt over de essentiële attributen van de koninklijke macht: het recht om oorlog te voeren, dan wel naar de vrede te streven. Onder de Conseil staan de 4 *secrétaires d'état*, waaronder de secretaris van Oorlog, die het militaire departement beheert. De secretaris is evenwel niet de enige centrale beslissingsmaker die vat heeft op de oordeelsvorming van de vorst. Ook militaire raadgevers als Vauban en Chamlay kunnen de politiek *centraal* aansturen.

De mate waarin de vorst vanuit Versailles beslist over het concrete gedrag van het leger, maakt het voorwerp uit van de controverse rond de *stratégie de cabinet*. Is Lodewijk een almachtig heerser, die met geometrische precisie in lang uitgesponnen memoranda van zijn raadgevers de loop van een campagne kan vastpinnen? Het juridische en eigentijdse discours laat niet veel twijfel bestaan. De *Histoire Militaire* van Quincy volgt bijvoorbeeld strikt de militaire hiërarchie. De vorstelijke beslissing om een bevelhebber van zijn eigen bloed voor de campagne aan te duiden, maakt dat in zijn relaas van 1708 elke stafbeslissing de naam van Bourgogne draagt.

In de feiten staan tussen het formele, verticale idee van de vorst en zijn enige opperbevelhebber twee soorten schakels: de minister van Oorlog, een functie die onder Louvois in aanvaring komt met de meest rechtstreekse koninklijke prerogatieven, maar onder zijn opvolger veel minder, en de bevelhebber op het terrein, die een sterkere mate van onafhankelijkheid geniet.

A. Lodewijk XIV en zijn naaste medewerkers

1) De Staatssecretaris van Oorlog

“Un héros au billard, un zéro dans le ministère”

a. De centrale bureaucratie en het leger

De grote lijnen van de binnenlandse machtspolitiek van Lodewijk XIV komen overeen met de negatie van wat de jonge vorst tijdens de Fronde heeft meegemaakt: een putsch van de jongere takken of zijtakken van de Bourbons (Gaston d'Orléans resp. de Condés) en aanzwellende eisen van de edelen en burgers in het parlement van Parijs. Bij het herwinnen van de controle over de instellingen, verwijdt Mazarin de hoge adel uit het bestuur van het land.

Legde Lodewijk XIII de gelijktijdige aanwezigheid van zijn broer en echtgenote op, om een krachtmeting tussen beiden te vermijden, dan is er in de *Conseil d'en Haut* in 1661 geen spoor meer te bekennen van de grote families: Condé is overgelopen naar de Spaanse zijde tijdens de Fronde, terug opgenomen bij het verdrag van de Pyreneeën, maar krijgt nooit meer de macht en inspraak die hij voorheen had. De parlementen verliezen het remonstrantierecht in 1673.

De controle over het departement van Oorlog wordt dan uitgeoefend door personen van ambtsadel; eerst de functiedynastie van de Le Telliers (1643-1701²), vervolgens Michel Chamillart

¹ Kwatongen over Chamillart (J.S. GIBSON, *Playing the Scottish Card: the franco-jacobite invasion of 1708*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1988, 14).

² Voor de kwalificatie als functiedynastie, zie de episode over de keuze van de markies van Barbezieux, derde zoon, maar bekwaamder dan zijn eerste twee kinderen als opvolger van Louvois, waarvoor de minister persoonlijk bij Lodewijk XIV het erfelijkheidsbesluit van de functie laat wijzigen, amper een paar dagen na het overlijden van stamvader Michel Le Tellier (1603-1685) (E. PÉNICAUT en N. CERTAIN, "Barbezieux," in *Les ministres de la guerre 1570-1792*, SARMANT, T. ed., Paris, Belin, 2007, 288-289)..

en uiteindelijk Voysin (vanaf 1709) moeten het leger aan de wil van de koning onderwerpen en mediëren tussen de vorst en zijn bevelhebbers.

Figuur 1 Louis II van Bourbon-Condé, "Le Grand Condé", tijdens de Carrousel du Louvre (Chaveau, 1662)³

Het Franse leger slaat rond 1635 de weg in van het *state commision army*. In een continuüm tussen een hiërarchisch egalitair, bij overeenkomst met om de macht concurrerende edelen of beschikbare huurlingenbendes, geronseld *aggregate contract army* en een volwaardig overheidsleger, waar de centrale administratie tot de rekrutering van de individuele soldaat verzorgt, kiest Lodewijk XIII voor een tussenoplossing. Grote edelen, zoals de hertog van Guise, die in de Godsdienstoorlogen zijn particuliere milities inzet voor de katholieke liga, tegen het vorstelijk gezag⁴, Gaston van Orléans of de prins van Condé (die zich beiden tegen Mazarin keren in de Fronde), zijn onvoldoende betrouwbare figuren om het vorstelijke gezag op te gronden. Buitenlandse *Grisons* of *Landsknechten*, die na een campagne terugkeren om *off the shelf* door een andere soeverein te worden ingehuurd, zijn evenmin een voldoende stabiele basis voor een koninklijk leger⁵.

³ J. CORNETTE, *Louis XIV*, Paris, Editions du Chêne - Hachette, 2007.

⁴ Met de uiteindelijke bedoeling zelf koning te worden, reden waarom hij nog voor Hendrik III wordt vermoord.

⁵ J.A. LYNN, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, ed. SCOTT, H.M. en COLLINS, B.W., (Modern Wars in Perspective), London, Longman, 1999, 48-49.

De tussenoplossing, halfweg tussen de helpende feodale gelijken en een hiërarchisch overheidsleger, bestaat uit de controle van het officierenkorps door een centrale administratie, de hoger aangehaalde bureau's onder de staatssecretaris voor Oorlog. In de feiten worden de kosten voor onderhoud, bevoorrading en zelfs kledij nog steeds gedragen door de edelman die zijn eigen compagnie of regiment ronselt, maar de centrale overheid vergoedt hem voor de uitgaven. Het is dit systeem dat de Le Telliers vervolledigen, door zowel het *centrale gezag* als de *controle* te verhogen. Het parallelle netwerk van intendanten en inspecteurs, telkens *agents* en geen (venale) *officiers du roi*, moet de administratieve aangelegenheden, de verhoudingen met de particuliere ondernemers (*munitionnaires*) en de door de commandanten overgemaakte, tot basis voor de terugbetaling dienende gegevens, verifiëren. Om te verhelpen aan het loyauteitsprobleem, moet men een beroep doen op versterkte discipline en *law enforcement*.

b. Het raderwerk van de controle

"Dans le choix des seconds rôles, Louis XIV se montra un remarquable connaisseur d'hommes et ne s'embarrassa pas de préjugés"

André Corvisier⁶

In tegenstelling tot zijn voorgangers, beschikt Lodewijk XIV over een scherpere *controle* op het leger: de organisatorische hervormingen van de ministeriële dynastie van Le Tellier, Louvois en Barbezieux maken het aannemelijker dat de wil van de koning in de feiten en rechtstreeks op het slagveld kan worden vertaald.

Van 1660 tot 1690 wordt er geïnvesteerd in het verduidelijken van de structuren. Het secretariaat van oorlog wint aan invloed. In de periode-Le Tellier verankert de secretaris zijn relais in het leger met de *intendants d'armée*, die voortaan met een uitgebreid takenpakket als *agents du roi* (in niet-venale functies) rechtstreeks verantwoording aan hem afleggen. De nieuwe functie van *directeur* of *inspecteur* wordt vanaf 1667 in het leven geroepen om de controle over de drie wapens (cavalerie, dragonders, infanterie) en later ook de artillerie te centraliseren. De inspecteur moet een striktere naleving van de koninklijke reglementeringen afdwingen en optreden als morele autoriteit: hij adviseert op bevorderingen en gratificaties⁷. De *procureur du Roi*, met de intendant een andere niet-venale functie, neemt per regiment de dienststaten en rekeningen in ontvangst.

c. De Ordre du Tableau en de niet-venale graden

Naast de structuren, wordt ook de *cursus honorum* aangepakt: het in het leven roepen van de niet-venale graden van onderluitenant tot majoor en luitenant-kolonel moet een kans geven aan weinig begoede personen om toch een carrière te maken. Wie zijn functie niet kan kopen, heeft enkel een loyauteit ten opzichte van de instelling die hem de kans geeft te promoveren⁸. Feodale functies als de *colonel-général de l'infanterie*, die elke bevordering moest ondertekenen naast de koning, sterven een stille dood (de hertog van Epernon, laatste titularis van het ambt, wordt in 1661 niet vervangen)⁹.

In dezelfde geest vaardigt Louvois in 1675 de nieuwe *ordre du tableau* uit, die bevorderingen principieel afhankelijk maakt van anciënniteit. Uiteraard sluit dit niet uit dat het

⁶ A. CORVISIER, "Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale," *Bulletin de la Société d'histoire du XVIIe Siècle* (1959): 50.

⁷ Zie bijvoorbeeld S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 98 (Chamillart aan D'Artagnan, 8 augustus 1708, vanuit Versailles), waarbij de secretaris van oorlog tegen de infanterie-inspecteur zijn beklag doet over de slordigheid waarmee de generaals hun verhaal doen over de slag bij Oudenaarde, wat het onmogelijk maakt om individuen die hun plicht vervullen te onderscheiden van de anderen.

⁸ Hoewel dit moet genuanceerd worden: om zich te handhaven op de positie van luitenant-kolonel, dient men in de feiten over een vermogen te beschikken dat gelijk staat aan het onderhoud van een compagnie (CORVISIER, "Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale," 40).

⁹ Voor de cavalerie blijft de *colonel-général* wel bestaan. In 1661 werd de functie uitgeoefend door Turenne, wat het schrappen allesbehalve evident maakte. Na 1675 vermindert ook deze functie in belang.

vorstelijk oordeel iemand naar concrete merites kan vooruit helpen¹⁰. De maatregel is wel, vlak na het overlijden van Turenne¹¹ en het terugtrekken van *le Grand Condé*, een affirmatie van de controle van de bureaucratie over invloedrijke individuen. De bevordering gebeurt dan wel niet in alle gevallen op basis van objectieve, rationele en verifieerbare gronden, maar die criteria vormen wel in de meerderheid van de gevallen de basis voor de beslissing. Een indirect gevolg is uiteraard de hogere leeftijd waarbij men het bevel voert als generaal¹².

De controle op het leger wordt niet perfect, maar verbetert wel. De organieke macht van het secretariaat (en dus ook de koning) is principieel gesteld: het hogere legercommando kan als administratieve entiteit op zichzelf functioneren, in een eigen logica van controles door overheidsdienaars en bevorderingen op basis van anciënniteit.

d. Lodewijk XIV en de geboorte van de moderne staat, een vergissing?

Guy Rowlands vindt dat de effecten van dit controlesysteem zeker niet overschat mogen worden. Het systeem van de Le Telliers, die het departement van Oorlog hebben hervormd, is niet bestand tegen de fundamentele druk die uitgaat van het *eigenbelang* van de personen die erin moeten opereren. Administrators bouwen evengoed als de adel hun eigen netwerken uit, waarin macht wordt gekoloniseerd en liefst binnen de familie gehouden¹³.

Overheidstekorten leiden tot het vragen van financiële inspanningen aan ambtenaren, die op hun beurt toevlucht nemen tot persoonlijke verrijking en corruptie. Het controle- en inspectiekorps is ook onvoldoende bemand om het leger de baas te kunnen. De werkelijke administratieve verdienste van Lodewijk zou in de ogen van deze auteur zijn dat de vorst zich voldoende kon inleven in de particuliere verzuchtingen van zijn voornaamste dienaars en hen kon manoeuvreren wanneer dat nodig bleek¹⁴.

2) De bevelhebbers

“Il faisait la guerre en héros, en grand homme, et en honnête homme [...] Il était bon citoyen, bon Français, et attaché véritablement à son prince, et si peu intéressé que ses affaires particulières en souffraient beaucoup. Adoré du soldat, il ne servait que pour sa gloire, celle du Roi et celle de sa nation”

Quincy over Vendôme¹⁵

Waar de generaals in principe de bevelen uit Versailles moeten aannemen, gaat het vaak nog om figuren die dichte graad van verwantschap met de vorst hebben en zelf een belangrijke rol spelen in de edelenmaatschappij. Sommige bevelhebbers ontlenen hun militaire status aan hun rol als hoveling, zoals het geslacht van de Villeroi's¹⁶, anderen dan weer aan hun politieke talent, waar

¹⁰ CORVISIER, "Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale," 25.

¹¹ Turenne sloeg regelmatig bevelen van Louvois in de wind, als hij ze niet voldoende aangepast achtte aan de militaire situatie (LYNN, *The Wars of Louis XIV...* 49).

¹² Vendôme, die in 1708 54 jaar is, bereikt daarmee pal de gemiddelde leeftijd van de actieve generaal na de invoering van de *Ordre du Tableau* (CORVISIER, "Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale," 37).

¹³ C. FROSTIN, *Les Pontchartrain, ministres de Louis XIV: Alliances et réseau d'influence sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2006.

¹⁴ G. ROWLANDS, *The dynastic state and the army under Louis XIV: royal service and private interest, 1661-1701*, (Cambridge studies in early modern history), Cambridge, Cambridge university press, 2002, 338.

¹⁵ Geciteerd bij F. BLUCHE, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, 452.

¹⁶ François de Neufville, maarschalk en hertog van Villeroi (1644-1730). Stamt uit een sinds het begin van de zestiende eeuw adellijk geslacht: zijn vader, maarschalk Nicolas IV de Neufville-Villeroi (1597-1685), was gouverneur van de jonge Lodewijk XIV, hijzelf bekleedt de functie voor de jonge Lodewijk XV (1717-1722). "*Peu importe qu'il soit bête, pourvu qu'il soit fidèle*". Voor een beschrijving van de episode bij Cremona, waar de maarschalk, amper aangekleed en in aangenam gezelschap, verrast wordt door een Oostenrijkse bende via een ondergronds aquaduct, zie F. ZIEGLER, *Villars, le centurion de Louis XIV*, Paris, Perrin, 1996, 91-92. De militaire historiografie is niet vriendelijk

het voorbeeld van Tallard kan geciteerd worden¹⁷. Een laatste categorie is die van de beroepsmilitairen, waar het voorbeeld bij uitstek maarschalk Villars¹⁸ is.

Een uitzonderingscategorie vormt die van de rechtstreeks aan Lodewijk verwante generaals. De Grote Condé vormt hier ongetwijfeld het bekendste voorbeeld, maar ook de hertog van Vendôme, die in de volgende hoofdstukken nagenoeg de rode draad van dit deel vormt, verkeert in dat geval.

Figuur 2 Louis-Joseph, hertog van Vendôme (Franque, negentiende eeuw)

Politieke positie en vroege carrière

De ondanks zijn frequente kuren met Mercuriusdamp immer pokdalige¹⁹ en weinig geraffineerde hertog, die in zijn kasteel te Anet²⁰ en in de Parijse Temple een legertje libertijnse kunstenaars onderhoudt, is een van de speerpunten in de *cabale de Meudon*. Het slot waar de Dauphin zijn eigen hof houdt, is de pleisterplaats voor de clan van wie van Monseigneur een betere regeerperiode verwacht dan van zijn vader. De hertog van Maine, bastaard van Lodewijk XIV, vormt de schakel tussen de aanhangers van de Dauphin en Madame de Maintenon, ‘s konings clandestiene echtgenote²¹.

voor de beschietster van Brussel in 1695, wiens onbekwaamheid legendarisch wordt genoemd (zie bijvoorbeeld L. DUSSIEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 284).

¹⁷ Zie deel I.

¹⁸ Claude-Louis-Hector de Villars (1653-1734). Zie DE VOGUË, *Mémoires du Maréchal de Villars*, Paris, Guyot, 1851; ZIEGLER, *Villars*.

¹⁹ Vendôme laat zich in 1706 behandelen voor de pokken, maar krijgt maar weinig resultaat: het gelaat van de generaal is definitief misvormd. Ook in 1707, in volle voorbereiding van de campagne, laat hij zich nog aderlaten en purgeren (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XI (1706-1707), Paris, F. Didot, 1857, 336).

²⁰ Voormalige residentie van Diane de Poitiers, maîtresse van Hendrik II, in de Eure-et-Loir. Vendôme onderhoudt er –net als zijn vader– een druk bezocht hof, waar onder andere Jean-Baptiste Lully, La Fontaine, de dramaturg Campistron en de dichter Chaulieu het plezier kennen de gasten van de familie, waaronder ook Monseigneur, de *Grand Dauphin*, te mogen vermaken: C. PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme et la campagne d'Espagne de 1710 à 1712 (Maîtrise)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1999, 12. Vlak voor de uit de gratie gevallen hofcomponist Lully overlijdt in 1687, bereidt hij voor een opvoering het kasteel in Anet een bewerking van zijn *Acis et Galathée* voor.

²¹ J.-C. PETITFILS, *Louis XIV*, Paris, Perrin, 2002, 559. Volgens een van de verklaringshypotheses voor de vreemde constructie van 1708, waar Vendôme gekoppeld wordt aan de vrome prins Bourgogne, neemt Lodewijk zijn beslissing op aanraden van Maintenon, omdat beiden een goede relatie hebben met de hertog van Maine, die de markiezin heeft opgevoed in dienst van Montespan (M. BRYANT, "Partner, matriarch, and minister: Mme de Maintenon of France, clandestine consort, 1680-1715," in *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*,

Vendôme wordt door Saint-Simon, figuur uit de *cabale des dévots* rond Fénelon, de hertogen van Chevreuse en Beauvillier en de hertog van Bourgondië, zwaar onder vuur genomen voor zijn persoonlijke levenswandel, een man van zijn rang en stand onwaardig. Hij doet familiair met de soldaten en bouwt zijn reputatie op het negeren van alle mogelijke gedragsregels in het leger, dat uiteindelijk een reproductie hoort te zijn van de bestaande maatschappelijke verhoudingen.

De generaal gebruikt dit imago in de lofzangen die zijn literaire entourage verspreidt met als bestemming het grote publiek, waarvoor Saint-Simon hoe dan ook huivert²². Een groot aantal van de anekdotes in de *Mémoires* vindt men dan ook bij veel historici als gratuite affirmaties van de waarheid²³.

Bij het begin van de Successieoorlog heeft Vendôme al meer dan dertig jaar ervaring in Lodewijks leger²⁴. Hij vecht –net als Villars– onder Turenne in Holland²⁵ en Duitsland, belegert Valenciennes, Condé en Freiburg. Aan het einde van de Hollandse oorlog wordt hij maréchal de camp en in 1679 valt hem het lucratieve gouverneurschap van de Provence toe. Na deelname aan het beleg van Luxemburg (1684) wordt Vendôme luitenant-generaal.

Tijdens de negenjarige oorlog vecht hij onder maarschalk Luxembourg in de Nederlanden bij het beleg van Bergen, dat van Namen (1692) en de slagen van Steenkerke en Fleurus²⁶. In Italië staat hij voor het eerst tegenover Eugenius van Savoye onder bevel van maarschalk Catinat. De slag bij de Marsailla is de eerste gevoelige nederlaag voor de prins²⁷.

Maarschalk of niet?

a. Turenne achterna: Maréchal Général des Armées ?

Na zijn succesvolle campagne van 1705 in Italië, waarin hij Eugenius van Savoye verslaat, keert Vendôme terug naar het hof. Hij wordt er onthaald als een echte held en uitgebreid gevierd. Enkel de grommende Saint-Simon en Beauvillier vertonen zich niet op Marly, waar de koning en Monseigneur persoonlijk hun felicitaties overbrengen.

Chamillart, Torcy, en Pontchartrain organiseren feesten ter ere van de generaal. In Parijs verdringt het gepeupel zich rond zijn karos en wordt zijn beeltenis over de hele stad verspreid. Wanneer hij zich naar de opera begeeft, wordt de prijs van de zitplaatsen voor de gelegenheid verdubbeld. Als de held zich terugtrekt op zijn kasteel in Anet, loopt Versailles leeg. De prinsen, ministers en de adel stomen toe in Vendômes residentie en het omliggende dorp, dat te klein blijkt om iedereen te huisvesten. Een eenzame Lodewijk kan zijn hovelingen enkel vragen of ze ervan terugkeren, dan wel nog van plan zijn om er naartoe te trekken.

CAMPBELL ORR, C. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 85, J.-P. DESPRAT, *Les bâtards d'Henri IV. L'épopée des Vendôme 1594-1727*, Paris, Perrin, 1994, 601).

²² Zie bijvoorbeeld het *Epistre à son Altesse Monseigneur le Duc de Vendosme* van Campistron (Paris, Jean-Baptiste Coignard, 1708), bewaard in de Bibliothèque Historique de la Ville de Paris (Imprimés, nr. 106245): “O TOR, qui seul peut-estre au sortir de l'Enfance // Sçûs du faux, & du vray, faire la difference, // Et préférant à tout l'austere verité, // Jouir de la Grandeur avec simplicité, // Qui sans montre jamias de servile bassesse // Ignorant de la Cour les détours & l'adresse, // Par ta seule vertu, // ton courage & ta foy, // Possedes & l'estime, // & le coeur de ton Roy.”

²³ Gaxotte verklaart bijvoorbeeld in algemene termen dat het tot de kwalijke gewoontes van Vendôme behoort om pas op het laatste nippertje voor een aanstormende vijandelijke voorhoede te worden geëvacueerd door zijn aide-de-camps, terwijl dit verhaal terug te voeren is op een insinuatie die Saint-Simon maakt over de campagne van 1707, maar in geen enkele andere bron te vinden is (P. GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, Genève, Famat, 1946, 360-361).

²⁴ DUSSIEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, 344.

²⁵ Vendôme neemt onder andere deel aan de zwemmende overtocht van de Rijn bij Tolhuys, samen met maarschalk Vivonne (J.-A.-B. BELLERIVE, CHEVALIER DE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, P. Huet, 1714, 407).

²⁶ Nog volgens officieel Vendômehagiograaf Bellerive draagt Luxembourg hem op om in persoon het verhaal van zijn heldendaden in Versailles te gaan doen. Bij het beleg van Bergen, een van de laatste gelegenheden waarbij de koning zich laat zien als *roi de guerre*, fungeert hij als aide-de-camp van Lodewijk XIV (Ibid., 409).

²⁷ Ibid., 406.

Lodewijk XIV biedt op 31 juli 1706, bij zijn terugkeer naar Versailles op weg naar de Nederlanden, Vendôme dan ook het patent van algemeen maarschalk van zijn legers (*maréchal général des armées*) aan, dat eerder enkel aan Turenne was gegund²⁸. Op basis van dit document beschikt Vendôme over de bevoegdheid het bevel te voeren boven de maarschalken van Frankrijk²⁹. De generaal gaat weigert. Hij gaat niet akkoord met de aangeboden tekst, omdat die enkel zijn militaire verdiensten noemt als grondslag voor de benoeming, niet zijn afstamming.

b. De patentenkwestie uit 1697: het obstakel van Ravallac

Het verhaal over het patent van 1706 is het punt waarop Vendôme in de Mémoires van Saint-Simon opduikt, maar de hiërarchische kwestie heeft diepere wortels. Vendôme is immers de kleinzoon van Hendrik IV, wat hem onderscheidt van de andere bevelhebbers. Wanneer hij aan het einde van de Negenjarige Oorlog het bevel krijgt in Catalonië, heeft dat niet enkel te maken met zijn militaire voorgeschiedenis. Al op 3 en 4 mei 1697 geeft Lodewijk XIV het bevel om Vendôme in de troonsopvolging te plaatsen, onmiddellijk na de prinsen van den bloede, conform het patent dar aan zijn grootvader, César de Vendôme, is gegund door Hendrik IV³⁰.

Figuur 3 Philippe de Vendôme, broer van Louis-Joseph (eind zeventiende eeuw, anoniem, Franse school)³¹: “Sur la débauche il avait de plus que lui [Louis-Joseph] d’être au poil et à la plume, et d’avoir l’avantage de ne s’être jamais couché le soir depuis trente ans que porté dans son lit ivre mort [...] menteur, escroc, fripon, voleur [...] la plus méprisable et en même temps la plus dangereuse créature qu’il fût possible³²”

Hendrik IV had zijn bastaardzoon immers willen verheffen boven de *pairs* en buitenlandse prinsen, onder de prinsen van den bloede. Op die manier kunnen de Vendômes op drie plaatsen

²⁸ DESPRAT, *Les bâtards...* 597.

²⁹ L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (III)*, ed. CHÉRUÉL, M., Paris, Hachette, 1856, 24-25.

³⁰ ROWLANDS, *The dynastic state and the army under Louis XIV : royal service and private interest, 1661-1701*, 307-309.

³¹ 1655-1727, Groot-Prior in de orde van Malta, luitenant-generaal in het Franse leger tot 1706. Afbeelding: Musée du Louvre, Département des Arts Graphiques, INV 33797, Recto.

³² SAINT-SIMON, III, 26-27. Zie ook F. BLUCHE, ed., *Dictionnaire du Grand Siècle*, Paris, Fayard, 1990, 1574.

hun invloed laten gelden: in het parlement van Parijs, aan het hof en bij het uitsterven van de legitieme lijn van de Bourbons. Het parlement registreert de patentbrief evenwel niet. Hendrik IV wordt op 14 mei door Ravallac vermoord, ironisch genoeg wanneer hij met César de Vendôme in een koets onderweg is naar een andere maîtresse.

Lodewijk XIV ziet hierin een precedent om de graaf van Toulouse en de hertog van Maine, kinderen van Madame de Montespan, tot een intermediaire positie te brengen. De dag na het bevel om de patentbrief uit 1610 te laten registreren, vaardigt Lodewijk er een nieuwe uit voor zijn eigen kinderen, die op 8 mei in het Parlement ontvangen worden. Tot groot ongenoegen van de legitieme zijtakken van de Bourbons: de Bourbon-Condés, Condés en de prinsen van Conti verlaten de zitting uit protest.

Op 20 mei 1697 volgt een tweede patentbrief voor Vendôme, die op 7 juni na de hertog van Maine in het Parlement zitting mag nemen en een week later wordt aangesteld als bevelhebber van de galeien (*général des galères*). De generaal zet het succes van zijn eerdere Spaanse campagnes verder en neemt later op het jaar Barcelona in, onder andere dankzij de steun van de vloot van d'Estrées, op zijn beurt aan Vendôme verwant en aan hem ondergeschikt door de patentbrief.

Vendôme in de Spaanse Successieoorlog

Tijdens de eerste campagnes van de Spaanse Successieoorlog dient Vendôme onder Filips V, maar in de praktijk voert hij het bevel. Een eerste samenwerking komt er pas in 1706 en 1707, wanneer eerst Filips van Orléans, prins van den bloede, en dan keurvorst Max Emmanuel van Beieren, ceremonieel boven de hertog gaan. Desondanks is het Vendôme toegestaan de keurvorst met *Monsieur* aan te spreken en leidt hij in de feiten de militaire operaties. Alweer ligt de logica in de patentbrief van Hendrik IV uit 1610: de Vendômes hebben koninklijk bloed in de aderen, wat hen boven de gewone adel brengt.

B. Coördinatie, dialoog of instructie? De relaties tussen Versailles en het slagveld

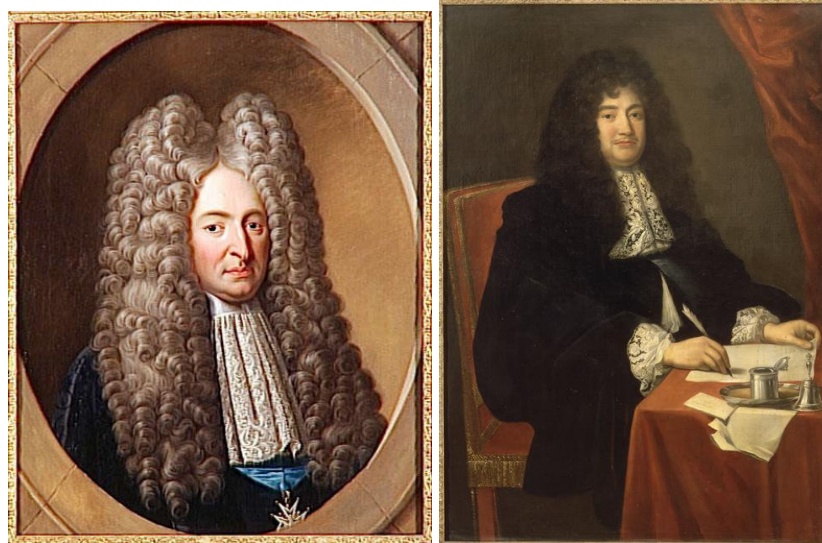
1) De mythe van de kabinetsstrategie

In het kielzog van de étatiserende Franse militaire historiografie ontstond de theorie als zou Lodewijk XIV, die de adel knecht en onderwerpt aan secretarissen van oorlog uit de burgerij, die enkel aan hem loyauteit verschuldigd zijn, persoonlijk vanuit zijn paleis het bevel over de troepen voeren. De uren studie- en redactiewerk die de vorst dagelijks in de appartementen van Maintenon of de *Aile des Ministres* in Versailles doorbrengt met Louvois, Chamillart of Voysin, zijn de uitingen van een poppenspeler die aan de touwtjes van zijn figuren trekt.

Een eerste bezwaar tegen deze opvatting komt uit de heroïsche heftige woordenwisselingen tussen Lodewijk XIV en Louvois. De uitgesproken persoonlijkheid van de machtige secretaris van Oorlog zou de koning zelfs gedomineerd hebben tijdens episodes in de Hollandse Oorlog (wanneer de Nederlandse vredesvoorwaarden worden afgewezen) of de Oorlog van de Liga van Augsburg (waar de verwoesting van de Palts aan zijn brein zou zijn ontsproten). De minister aarzelt ook zelf niet om persoonlijk naar het front te gaan en de generaals, die in deze opvatting mindere figuren zouden zijn dan de illustere Condé en Turenne, te domineren en in het gareel te doen lopen. Wanneer de minister, een paar uur na een hevige ruzie met Lodewijk XIV, dood neervalt in zijn appartementen, wordt zelfs gefluisterd over zijn ontslag.

Kan Lodewijk XIV dan “eindelijk” zelf de zaken controleren na 1691? Barbezieux, die zijn vader op het departement van oorlog opvolgt, is nog jong en komt nog niet onmiddellijk in het opperste cenakel van de macht, de *Conseil d'en Haut*, terecht. Ook Chamillart, met zijn

administratieve, nederige en weinig creatieve ingesteldheid³³, zou hem geen problemen mogen opleveren.

Figuur 4 Michel Chamillart (Franse School, begin achttiende eeuw) en Louvois (Hérault, 1689), twee antipoden

De aard van de relatie tussen vorst en generaals vormt het tweede bezwaar tegen een almachtige Lodewijk in het bestuur van zijn leger, ook na het verdwijnen van Louvois. Het eerder vermelde onderzoek van Guy Rowlands toont aan dat de zonnekoning verplicht is te schipperen tussen de adellijke huizen die het leger koloniseren. Ook voor de veldtocht van Catinat tegen Eugenius in 1693 toonde de Britse historicus aan, dat de maarschalk ongeveer kon doen wat hem goeddunkte³⁴. Stellen dat Lodewijk XIV persoonlijk en strak de hand houdt aan zijn legers, waar ze zich ook bevinden, is dus onjuist. Als zelfs de verfijnde en twijfelende Catinat zijn gang kan gaan, wat dan te denken over het beheersen van de branie van Villars, de ambitie van Berwick of de koppigheid van Vendôme?

2) De Nederlanden, een geval apart?

“Nous n'avons plus besoin de carte, dès qu'il s'agit de raisonnement sur Mons, Namur ou Charleroi, ce sont pays de notre connaissance, que nous avons assez examinés”

Lodewijk XIV, 1695³⁵

Het besturen van de oorlog vanuit Versailles verloopt voor fronten in Italië of Spanje bijzonder los: de correspondentie doet er twee weken over om ter plaatse te geraken. Het front in de Nederlanden is een andere zaak: Lodewijk XIV heeft er in persoon de troepen aangevoerd van de Devolutieoorlog tot de Oorlog van de Liga van Augsburg en de postafstand tot Parijs is geen halve maand, maar een halve dag. Uit het *Journal* van Dangeau blijkt dat de koning soms al een paar uur na belangrijke gebeurtenissen op de hoogte is van de hoofdzaken.

³³ De minister houdt van de concentratie aan werk, niet van het nemen van beslissingen en is zich terdege bewust van zijn onkunde *in militariis* (E. PÉNICAUT, *Faveur et pouvoir au tournant du grand siècle, Michel Chamillart : Ministre et secrétaire d'état de la guerre de Louis XIV*, (Mémoires et documents de l'Ecole des chartes), Paris, Ecole des chartes, 2004, 214).

³⁴ G. ROWLANDS, "Louis XIV et la Stratégie de Cabinet," *Revue Historique des Armées*, no. 222/1 (2001): 25-34.

³⁵ Geciteerd bij BLUCHE, *Louis XIV*, 458.

Figuur 5 *Prise de la Ville de Namur par Louis le Grand en Personne* (Almanach Royal, 1693)

Michel Chamillart herinnert Vendôme bij zijn overkomst naar Vlaanderen na de slag bij Ramillies³⁶ aan de geldende principes, die niet die zijn van de losse Italiaanse traditie: *“Permettez-moy donc de vous dire l’usage qui s’est pratiqué de tous temps en Flandres, tout différent de celui d’Italie, où tout se conduit par le général à cause du grand éloignement, et qu’il n’y a aucunes places au roy. Au lieu qu’il ne se fait rien en Flandre que sous les yeux de Sa Majesté et par ses ordres, c’est Elle-mesme qui règle ses armées et qui escrit de sa main le nombre de troupes qu’Elle veut pour tenir garnison, dans chacunes de ses places; elle a des estats des munitions qui sont dans chacune desdites places, Elle les garde dans son portefeuille, il ne se fait aucun changement qu’Elle n’en soit informée auparavant et qu’Elle ne l’ait ordonné”*. Wanneer Vendôme in Vlaanderen toekomt, zou hij zich dus strak aan de vorstelijke richtlijnen moeten houden. Als de *Stratégie de Cabinet* bestaan heeft, kan ze enkel van toepassing zijn op het cruciale front in de Zuidelijke Nederlanden.

Er is nog een tweede reden (naast evidente geostrategische nabijheid) om een vorstelijke interventie in de oorlogvoering de voorkeur te verlenen: de onderlinge naijver en ruzies tussen de generaals. Verderop zal het dispuut tussen Bourgogne en Vendôme tijdens de campagne van 1708 aan bod komen, maar op zich is dit niet uitzonderlijk: de aanvoerders hoeven nog niet eens op hetzelfde front aanwezig te zijn, om hun polemieken verder te zetten³⁸. Vendôme schrijft zo bijzonder afkeurende portretten over de schrapperige Villars in de statische campagne van 1707,

³⁶ We verwijzen naar het volgende hoofdstuk.

³⁷ S.H.A.T., A1, 1933, nr. 248 (Chamillart aan Vendôme, 20 augustus 1706, vanuit zijn slot te l’Etang, geciteerd bij PÉNICAUT, *Chamillart...* 197).

³⁸ Chamillart aan zijn schoonzoon, luitenant-generaal La Feuillade, 11 september 1705 (AE, *Mémoires et Documents, France*, 1981, f. 312r-v): *“Si nous avons la paix et quelques moments de loisir, je veux, pour vous réjouir, vous faire voir les lettres de MM. les généraux: chacun tire sur son compagnon, il n’y en a pas un qui ne croie pas avoir raison, et ce seroit un estrange gouvernement si le roy ne tenoit la balance entre tous”*.

net zoals de maarschalk dat met hem doet in 1703, wanneer hij vanuit Noord-Italië de verbinding met Max Emmanuel in Tirol mist³⁹.

Dit alles verhindert uiteraard niet dat de vorst aan coördinatie tussen de strijdtoneelen doet en waar nodig (op de interne Franse communicatielijnen⁴⁰) troepen verplaatst van het ene front naar het andere: Versailles is het centrum van de informatie en beschikt over een geroedeerde bureaucratie, waar de wissels in titularissen van het departement amper een verschil uitmaken voor de dagelijkse werking⁴¹. Generaals beschikken zelf ook over een eigen inlichtingendienst⁴², maar hebben nood aan een centrale eenheid.

³⁹ S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 190 (Vendôme aan Chamillart, 24 juli 1707: Villars wil in Duitsland blijven om de plaatselijke bevolking uit te zuigen); ZIEGLER, *Villars*, 118. "La jonction était aussi facile que d'envoyer un courrier de Paris à Orléans".

⁴⁰ Een van de redenen waarom Richelieu de militaire routes door Lotharingen absoluut wil veiligstellen.

⁴¹ We verwijzen naar de commentaar bij het door Chamillart opgestelde werkingsreglement van 29 maart 1708 bij M. BARROS et al., "Le département de la Guerre de 1570 à 1792," in *Les Ministres de la Guerre, 1570-1792*, SARMANT, T. ed., Paris, Belin, 2007, 99-102.

⁴² Zie bijvoorbeeld de opmerkingen van Vendôme bij de betwijfelbare berichten van de *Bon Correspondant* die de Salians, commandant van Namen, aan Chamillart overmaakt (S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 169, Vendôme aan Chamillart, 10 mei 1707, vanuit Bergen).

II. Lodewijk XIV en de grenzen van Frankrijk

“Le point faible de la monarchie française se trouve entre Bruxelles et Paris.”
Clausewitz⁴³

A. Strategische en juridische aspecten

1) L'écuyer Beringhen en de geest van Corbie

Op 14 maart 1707 vertrekt Beringhen, eerste *écuyer* van 's konings *petite écurie*⁴⁴, om half acht 's avonds uit Versailles naar Parijs. Zijn karos, die door zes paarden wordt voortgetrokken, heeft enkel een kamerjongen, een livreaknecht met een toorts en een palfrenier op een zevende paard - die altijd de koninklijke attelages volgt- als escorte. Tussen de brug van Sèves en Passy wordt het gezelschap opgehouden, voor een huis dat men aanduidt als *le point du jour*. Het obstakel? De troep van de partizaan Gethem. De voormalige voetknecht van de Prins van Conti bij diens exploitatie in Hongarije is in dienst van het muziekkorps van keurvorst Max Emmanuel van Beieren getreden, om uiteindelijk te worden gecontingenteerd bij zijn jagers, die in noodgevallen als troepen dienen. Hij wisselt nog voor de Revolutie van Ramillies (1706⁴⁵) van kamp en wordt kolonel in dienst van de geallieerden.

De nederlaag van Villeroy en het verlies van Ath, Menen en Kortrijk brengt hem op het idee om een expeditie naar Versailles te wagen en een personage van hoge rang te ontvoeren. Met 16 officieren en 14 gewone dragonders, voorzien van vervalste paspoorten, galoppeert het gezelschap in drie kleinere groepen naar Parijs. Groepen van telkens tien vermomde partizanen vestigen zich in de buurt van het bos van Chantilly, bij het kasteel van de Condés, in Saint-Ouen en in Sèves, op de weg van Versailles naar Parijs. Een luitenant uit dit laatste gezelschap onderhoudt in de hoofdstad *de grandes habitudes* en doet zich voor als paardenkoopman. Van tijd tot tijd maakt hij een ommetje in de rue de Sève en over de brug die de Seine overspant. De plaats blijkt een goede plaats om koninklijke gasten te betrappen: de hertog van Orléans, de Dauphin en de Prinsen Bourgogne en Berry passeren er op weg naar jachtpartijen in het bos van Boulogne, maar telkens onder goede begeleiding.

Niet zo wanneer *Monsieur le Premier*, met zijn koninklijke livrei en impressionante karos nadert. Op 24 maart wordt zijn komst gesignaleerd door een van de tien man, die het signaal doorgeeft⁴⁶ aan de negen anderen, die zich aan de overzijde van de brug in een hinderlaag leggen.

De palfrenier uit de escorte van Beringhen wordt aangevallen en zijn toorts gedoofd. Gethem houdt in persoon de karos tegen. Zonder van zijn paard af te stijgen, grijpt hij *Monsieur le Premier* bij de mouw en meldt hij hem zijn arrestatie in 's konings naam. Enigszins verbijsterd, antwoordt Beringhen dat hij net van bij Lodewijk komt. De partizanen negeren zijn protest en doen hem het paard van de toortsdrager bestijgen. De kamerjongen van Beringhen, die de mantel van zijn meester draagt en hem wil volgen, krijgt van een van de rabauwen het pistool op de keel. Hij mag nog net de mantel over de schouders van zijn ontvoerde heer draperen.

De kleine bende vertrekt met *Monsieur le Premier* naar het noorden, maar kent de weg niet, zonder de tiende man. In St-Ouen vinden ze een achtergelaten postkoets, waar de ontvoerde wordt in vervoerd, om hem minder te doen opvallen. Intussen heeft een kamerknecht van Beringhen het nieuws van de overval tot in Versailles gebracht, dat zich verspreidt over het hele

⁴³ Geciteerd bij BLUCHE, *Louis XIV*, 418.

⁴⁴ Jacques Louis, Marquis de Beringhen (1651-1723). Zoon van Henry de Beringhen (1603-1692), de eerste “*Monsieur le Premier*”, die de functie bekleedt sinds 1645 en daarvoor als *Valet de Chambre* van Lodewijk XIII optrad. Gehuwd met een nicht van Louvois, zelf verwant aan maarschalk d'Huxelles, die optreedt als gevolmachtigde in Utrecht: M. DA VINHA, *Les Valets de Chambre du Roi au XVIIème siècle, vers 1640-1720 (diss. doc.)*, II vols., Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 2003, 263, 605.

⁴⁵ We verwijzen naar het volgende hoofdstuk.

⁴⁶ Hij wordt even later klem gezet door de *péagers* die de brug bewaken en ingerekend door een brigade van de Grand Prévôt de Police: MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire du règne de Louis le Grand*, vol. V, Paris, D. Mariette, 1726, 275.

paleis. Lodewijk XIV krijgt om negen uur het nieuws van de overval te horen en stuurt prompt bevel naar Chamillart (in zijn slot te Etang⁴⁷) om de grensintendanten alle doorgangen te laten afsluiten. Bendes uit de *petite écurie* van Monsieur des Epines vertrekken naar Normandië, Vlaanderen en Duitsland. Ondanks hun vrij late afreizen, komen ze de bende al vroeg op het spoor: Gethem ziet zich verplicht, overmand door de slaap, een stop van drie uur in te lassen, waarvan Beringhen gebruik maakt om zijn beklag te doen over het ongemak van de zetel in de postkoets. De ontvoerders willigen zijn wensen in door het achterstuk te doen kantelen, maar verliezen verderop opnieuw vier ruiters, wiens paarden het tempo niet kunnen bijhouden, en in de kraag worden gevat door de Louvain, een van de achtervolgers uit Versailles.

Wanneer de overblijvende zes man het bos van Chantilly verlaten, horen ze de stormklok van de dorpen uit de omgeving luiden. Amper voorbij het gehucht Ham, stoot het gezelschap op een Maréchal des Logis en twee cavaleristen uit het reguliere leger. Beringhen wordt bevrijd en zijn escorte verplicht zich over te geven, van alle zijden ingesloten door Franse troepen. Wanneer Gethem het pistool op de keel krijgt, komt zijn slachtoffer evenwel tussen te zijner gunste. Beringhen is goed behandeld door de partizaan –die is gestopt om zijn oncomfortabele positie in de chaise de poste te corrigeren- en wil niet dat hem kwaad wordt berokkend⁴⁸. De aanvoerder van de ontvoerders wordt naar Versailles gevoerd, krijgt een slaappleats in de Petite Ecurie en een *présent considérable* van de echtgenote van Beringhen, die vlak voor de ontvoering in een andere karos bij de burg van Sève was gepasseerd⁴⁹.

Het verhaal over Beringhen en de partizaan lijkt banaal. In een paar uur wordt de mislukte poging tot ontvoering van een Franse prins immers ongedaan gemaakt. Toch zijn de reminiscenties aan het incident van Péronne in 1636 duidelijk. Ook al gaat het maar om een troep van tien vijandelijke officieren, de bedreiging voor Parijs, hoofdstad zonder versterkingen sinds 1670, en voor het nieuwe Hof van Lodewijk XIV, kon niet beter gesteld worden⁵⁰.

De geografische situatie van Frankrijk bepaalt in grote mate de te verdedigen belangen en te volgen opties van degene die het land bestuurt. Enerzijds vanuit de positie van Parijs⁵¹, anderzijds vanuit de territoriale omsingeling door de Habsburgers. De hoofdstad houdt in de tiende en elfde eeuw de Noorse invallen tegen en treedt zo op als militaire commandopost ter verdediging van een kritieke grens, zoals Wenen in de nieuwe tijd tegen de Turken. Niet het geografische centrum van het land (de streek rond Tours), maar de stad aan de Seine wordt het knooppunt voor het land dat Filips August en zijn opvolgers uitbouwen na het verdrijven van de Engelsen ten gevolge van de slag van Bouvines (1204).

Na de honderdjarige oorlog situeert de nieuwe conflictzone zich in het noordoosten. Verenigd onder de Bourgondische hertogen en hun Habsburgse opvolgers, zijn ze de uitvalsbasis voor invasies in 1522, 1536, 1544 en 1557. In 1591 houdt een Spaans garnizoen zich zelfs op in Parijs tijdens de godsdienstoorlogen. Péronne is enkel een episode in een vaste reeks van aanvallen op de hoofdstad⁵². De geostrategische revolutie van Lodewijks regeerperiode is dat

⁴⁷ PÉNICAUT, *Chamillart...* 189.

⁴⁸ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* 276.

⁴⁹ Dit in volledig in strijd met de wensen van Max Emmanuel van Beieren, die door Rouillé zijn bezwaren aan Chamillart laat overmaken: Gethem was in zijn dienst en de keurvorst eist zijn detentie en berechting (Rouillé aan Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2017, nr. 293, 28 maart 1708 uit Bergen). Uiteindelijk wordt de partizaan overgebracht naar de gevangenis van Troyes.

⁵⁰ Zie ook het verhaal van Torcy aan Hennequin over het voorval in AE CP Hollande, 212, 55r-56v.

⁵¹ We verwijzen naar de anekdote met de ontvoering van Beringhen in Hoofdstuk 3 van dit deel.

⁵² R. LESAFFER, *Defensor Pacis Hispanicae. De Kardinaal-Infant, de Zuidelijke Nederlanden en de Europese politiek van Spanje: van Nördlingen tot Breda (1634-1637)*, Kortrijk-Heule, UGA, 1994, A. LOTTIN, "L'Ancien Régime et la Révolution," in *Les grandes batailles du Nord*, LOTTIN, A. ed., Paris, Mazarine, 1984, R. VERMEIR, *In staat van oorlog : Filips IV en de zuidelijke Nederlanden, 1629-1648*, Maastricht, Shaker, 2001.

voor het eerst de hoofdstad beschut ligt voor aanvallen van buitenaf. De voorbije anderhalve eeuw is er geen generatie voorbijgegaan zonder een aanval op Parijs.

2) Van het feodale lappendeken naar de pré carré

Heerlijkheden, dependenties, kasselrijen

Waar het feodale en veel minder absolute karakter van Lodewijks regering door de recente historiografie in de verf werd gezet, geldt dat ook voor zijn visie op de Franse grenzen. De Ancien Régime-samenleving blijft tot aan de afschaffing van de feodaliteit met de Revolutie, denken in leenverhoudingen. De Réunionpolitiek uit de jaren 1680, waarbij de parlementen van Metz en de kamers van Brisach en Verdun overgingen tot het verenigen met Frankrijk van gebieden in de Elzas die na archiefonderzoek trouw dienden te zweren aan de Franse koning, geldt in dat opzicht als een schoolvoorbeeld, net als de redenering die door Lodewijks juristen wordt opgezet in aanloop naar de Devolutieoorlog (1667). Lucien Fèbvre⁵³ heeft het in dat verband over “*des fiefs qu'on détache d'une couronne pour les rattacher à une autre, eux, leurs appartenances et dépendances lesquelles ne sont pas nécessairement d'un seul tenant*”.

De verhouding van de monarch tot zijn grondgebied wordt uitgedrukt door middel van zijn *titels of aanspraken*, geconstrueerd op basis van de leenrechtelijke verhoudingen tussen zijn voorgangers en de gerevindiceerde territoria. De gelaagde, niet-homogene en dus ook aanzienlijk minder controleerbare eigendomsstructuur maakt het van uittekenen van duidelijke limieten aan het grondgebied van de soevereine vorst een werk van gedetailleerde discussies.

Soevereiniteit en homogeniteit

De *tegenargumenten* voor deze opvatting⁵⁴ kunnen ook in de werkzaamheden van de Chambres de Réunion gevonden worden. Soevereiniteit en homogeniteit worden ingeroepen als superieur aan de feodale aanspraken: geleidelijk aan ontwikkelt Lodewijk XIV een territoriaal coherente visie op zijn grondgebied. Zo wordt de Zweedse koning Karel XI uit het hertogdom Zweibrücken in de Elzas verdreven, niet zozeer op grond van geconstrueerde feodale argumenten, als wel door de superpositie van de algemene soevereiniteitsrechten van de Franse monarch, die geen enclaves dulden.

Richelieu, Colbert en de Franse interne grenzen

De rationalisatiebeweging van de grens, die er naar streeft deze feodale enclaves uit te schakelen en te komen tot een rationeel en aaneengesloten geheel, wordt onder Richelieu geïnitieerd met het Edict van Alès (1629). De protestanten krijgen garanties voor het behoud van hun aparte statuut, maar door het schrappen van de geheime clausules van het Edict van Nantes (1598), verdwijnen de militaire enclaves van de protestanten. Het slechten van de buitenmuren van Parijs is evengoed een gevolg van het verdwijnen van de calvinistische vrijplaatsen als van het opschuiven van de Noordelijke grens.

Ook de protectionistische *tarifaire politiek van Colbert* draagt bij tot een differentiatie tussen de gebieden onder de koning van Frankrijk en degene die niet onder zijn soevereiniteit vallen. Handelsbarrières maken het grondgebied één naar buitenuit. Niet door de interne tarifaire muren te slopen, maar door er hogere op te trekken tussen Frankrijk en de buurlanden, dan tussen de provincies onderling⁵⁵.

⁵³ L. FÈBVRE, "La frontière," *Revue de synthèse historique* (1928): 32.

⁵⁴ Zoals we die in het vorige hoofdstuk hebben aangetoond bij de Spaanse juristen en Lisola.

⁵⁵ N. GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière Franco-Belge: les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789*, (Bibliothèque de la Société d'Histoire de Droit des Pays Flamands, Picards, et Wallons, XXVI), Paris, Picard, 1970, 30. Zie ook N. GIRARD D'ALBISSIN, "Le problème des frontières entre le royaume de France et les Pays-Bas depuis le traité des Pyrénées jusqu'en 1779," *Revue du Nord* XXXVII, no. 145 (1955): 78-79. Recenter (meer op het discours gericht): S. DUBOIS, *Les bornes immuables de l'état: la rationalisation du tracé des frontières au siècle des lumières (France, Pays-Bas autrichiens et principauté de Liège)* Heule, UGA, 1999, D. NORDMAN, *Frontières de France: de l'espace au territoire: XVIe-XIXe siècle*, Paris, Gallimard, 1998, 230-281.

B. De noordgrens van de Pyreneeën tot Rijswijk (1659-1697)

1) Van het Fazzanteneiland tot de vrede van Aken (1659-1668)

Precies door de feodale rechtsopvatting kan men lange tijd niet van een staatsgrens spreken tussen Frankrijk en de Bourgondische gebieden. Tot de *verdragen van Madrid (1526) en Cambrai (1529)* blijven Kroon-Vlaanderen en Artesië immers nog als lenen onder de koning van Frankrijk, wat zich vertaalt in de rechtsmacht van het Parlement van Parijs en de baljuws van Amiens en Vermandois⁵⁶. Pas na de Transactie van Augsburg (26 juni 1548) en het fysiek uitschakelen van de enclave van Théroouanne in Artesië bij het verdrag van Cateau-Cambrésis (1559)⁵⁷ bestaat een duidelijke grens tussen Frankrijk en het Noorden⁵⁸.

Een eeuw later verkrijgt Mazarin bij het *verdrag van de Pyreneeën (7 november 1659)*⁵⁹ het grootste deel van het graafschap Artesië (maar niet de grafelijke titel), in het graafschap Henegouwen Philippeville, Mariembourg, Avesnes, Le Quesnoy en Landrecies en in het graafschap Vlaanderen de kasselrijen van Bourbourg en Grevelingen.

De militaire logica van poorten naar een ander grondgebied drijft Mazarin tot het opeisen van de annexaties in Henegouwen. Philippeville en Mariembourg garanderen Frankrijk de doortocht via Chimay, door de Spaanse troepen gebruikt in 1557 voor hun overval op Saint-Quentin. Avesnes, Le Quesnoy en Landrecies blokkeren dan weer de bovenloop van de Samber. Ook de afstand van de baljuwschappen van Artesië dient militaire doeleinden: de Franse grens schuift 50 kilometer noordwaarts.

Het aflijnen van de kasselrijen die tot de Franse, dan wel de Spaanse zijde behoren, wordt overgelaten aan de door art. 109 van het verdrag ingestelde *commissaires aux limites*, die in 1660 hun werkzaamheden aanvatten⁶⁰. De redactie van art. 35 was er in het bijzonder op gericht om, precies via de patrimoniale idee, toe te laten dat de Franse koning slechts rechten kon doen gelden op baljuwschappen en kasselrijen. In de Spaanse opvatting bleef Filips IV de algemene soevereiniteit voor Artesië en gold de soevereiniteit van de koning van Frankrijk slechts in de limitatief in het verdrag opgesomde gevallen. Zonder specifieke titel kon hij geen rechten laten gelden op de andere plaatsen. De Franse juristen zagen daarentegen het graafschap integraal aan hun vorst vervallen, met als uitzondering enkel de steden Aire en Saint-Omer⁶¹. Wanneer de Spaanse en Franse procureurs uiteengaan in 1662, blijven er geschillen bestaan rond 280 dorpen, twee forten en een woud, naast 69 interpretatieproblemen betreffende delen van dorpen en een rivier⁶². Bij gebrek aan arbitrage door een derde partij met voldoende gezag om ook te waken over de uitvoering van de bereikte afspraken, gaan de beide legers over tot het bezetten van wat ze tot hun invloedssfeer rekenen, dan wel het plunderen van wat de andere opeist.

De Vrede van de Pyreneeën, die door Mazarin en de Lionne slechts als een wapenstilstand werd beschouwd, krijgt een vervolg in 1668, met het *verdrag van Aken* (2 mei 1668)⁶³. Artikel III van het akkoord laat Lodewijk XIV in het bezit van vier corridors in de Zuidelijke Nederlanden:

⁵⁶ R.C. VAN CAENEGEM, "Les appels flamands au Parlement de Paris au moyen âge," in *Etudes d'histoire du droit privé offertes à Pierre Petot*, Paris, 1959, 61-68.

⁵⁷ GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 36. De vrede van Cateau-Cambrésis verbood Frankrijk de versterkingen van Théroouanne (afgebroken door het Spaanse leger in 1553) in hun oorspronkelijke staat te herstellen en van de plaats gebruik te maken als poort naar de Zuidelijke Nederlanden.

⁵⁸ De andere Franse enclaves in Vlaanderen en Artesië buiten beschouwing gelaten. Het verdrag van Madrid (art. 10) en dat van Cambrai (art. XI) stipuleren enkel een verzaken aan de algemene aanspraken van de Franse koning. Frans I liet zijn aanspraken op Théroouanne en 16 dorpen in de Boulonnais telkens herhalen (Ibid., 37, voetnoot 35).

⁵⁹ Ibid., 39 e.v.

⁶⁰ Over de aard van de conférences aux limites als micro-onderhandeling, zie L. BÉLY, *L'Art de La Paix en Europe: Naissance de la Diplomatie Moderne, XVI-XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 2007, 328-333.

⁶¹ GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 55..

⁶² Ibid., 97.

⁶³ Ibid., 101 e.v.

Charleroi en Binche (1), Ath, Kortrijk, Doornik en Oudenaarde (2), Rijsel, Armentières en Douay (3), Veurne en Sint-Winoksbergen (4)⁶⁴. Tussen deze niet-homogene zones bevinden zich gebieden onder Spaanse soevereiniteit. De kasselrijen van Ieper en Kassel (behouden omwille van de noodzaak van een Spaanse verbinding met Aire en Saint-Omer) snijden zo de rechtstreekse commerciële en militaire communicatie tussen zones 3 en 4 af. Het inlijven van Kortrijk en Oudenaarde (2) verlengt de sector Rijsel-Douay-Doornik (3) langs Leie en Schelde, maar het tussenliggende gebied is, alweer, een twistappel tussen Lodewijk en de nieuwe Spaanse vorst Karel II. Bovendien houdt Spanje de controle over Cambrai, Valenciennes en Bouchain op de Schelde en die over Merville en La Gorgue op de Leie. De controle over Ath bedreigt Brussel, maar creëert opnieuw een moeilijk te bedienen enclave in Spaans gebied. Ook de meest oostelijke aanwinst, Charleroi (1), is door de Spaanse controle over Maubeuge en Bavai afgesneden van de bovenloop van de Samber.

De Vrede van Aken is alweer slechts een bestand. De koning van Frankrijk controleert een moeilijk te besturen gebied, dat hem in hoofdzaak militaire mogelijkheden opent: via de controle over de waterwegen kan hij Gent en Brussel bedreigen bij zijn volgende inval. In het omgekeerde geval, waarin zijn bezittingen aangevallen worden, staat hij veel minder sterk. Dat is ook wat koninklijk forttenbouwer Vauban niet zal nalaten in herinnering te brengen tijdens de Hollandse Oorlog.

Direct na de Vrede proberen de Franse diplomaten opnieuw op basis van feodale argumenten aan uitbreiding naast het verdrag te doen. Hoewel de verdragstekst een limitatieve opsomming bevat van aan de Franse koning toevallende plaatsen en over de plaats nooit werd onderhandeld, eist Hugues de Lionne amper twee maanden na de vrede de ontruiming van Condé, als dependentie van Ath. Condé beschermt de latere Franse annexaties van Valenciennes, Cambrai en Bouchain. Bovendien geeft de plaats een rechtstreekse toegang in de kasselrij Rijsel en zelfs tot in Artesië⁶⁵. De Spaanse gouverneur, de hertog van Aarschot, laat de ommelanden van de stad overstromen, wat schade toebrengt aan de nieuwe onderdanen van de Franse koning. Bij protest krijgt Louvois te horen dat de maatregel van kracht blijft zolang een militaire dreiging op de plaats rust.

Naast de diplomatieke dreigementen en fysieke represailles, stelt ook de tarifaire wederzijdse agressie een oorlogsklimaat in. De positie van de Franse aanwinsten maakt een verhoogd grensoverschrijdend verkeer noodzakelijk om het commerciële leven in de nieuwe plaatsen in stand te houden, een factor die de Spanjaarden niet ontgaan is. Hoewel men de tarieven niet kan verhogen door de standstill-bepalingen in het Verdrag van de Pyreneeën en de vrede van Aken, worden de douaneposten in de praktijk verveelvoudigd.

De militaire voordelen van het bezit van Charleroi of Ath zijn enkel potentieel met het oog op latere gebiedsuitbreiding. In tussentijd worden de plaatsen economisch omkneld door de Spaanse Nederlanden. De ambitie van Colbert om de stroomafwaartse handelsstromen naar Gent en Antwerpen te keren naar Frankrijk⁶⁶, wordt door allerlei praktische problemen gehinderd. Zo dient de communicatie tussen Doornik en Rijsel te verlopen over de Schelde naar Gent, om vervolgens terug de Leie af te zakken, wat twee keer aanleiding geeft tot de heffing van een douanerecht. Ook het nut van Duinkerken als handelshaven voor de nieuwe gebieden wordt

⁶⁴ Deze laatste plaatsen dienen uiteraard bekeken te worden in samenhang met de soevereiniteit over de kasselrij van Bourbourg en de terugkoop van Duinkerken (1662) van de armlastige gerestaureerde Karel II van Engeland. Duinkerken was als tegenprestatie voor de steun van Cromwell in de laatste fase van de oorlog tegen Spanje aan de Britten gelaten, maar Lodewijk kan gebruik maken van de financiële afhankelijkheid van de teruggekeerde vorst om de haven terug te kopen (O. CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2005, 400).

⁶⁵ GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 112.

⁶⁶ M. VERMEIREN-VANWELDEN, *Productie van wandtapijten in de regio Oudenaarde: een symbiose tussen stad en platteland (15de tot 17de eeuw)* (diss.doc.), Leuven, Universitaire Pers, 2004, 268 voor het zogenaamde "recht van Colbert" en de Oudenaardse tapijtnijverheid.

ernstig ingeperkt door de Spaanse aanwezigheid in de kasselrij Ieper. De navigatie op de Leie en de Deûle tussen Kortrijk en Rijsel veronderstelt dan weer dat men de Spaanse plaatsen van Deulémont, la Gorgue, Waasten en Wervik passeert. Als represaille stellen de Fransen (in strijd met het verdrag) prohibitieve tarieven in voor ingevoerde goederen uit de Zuidelijke Nederlanden (nog steeds met het oog op het keren van de handelsstromen) en verveelvoudigen ook de Franse douaneposten.

Op initiatief van Lodewijk wordt een limietenconferentie samen geroepen in de zalen van de Rekenkamer van Rijsel, die zal zetelen tussen 23 november 1668 en 19 januari 1672⁶⁷. De opname van dependenties in artikel 3 en 4 vormt, net als in 1660, het aanknopingspunt voor de Franse delegatie om meer te eisen dan oorspronkelijk voorzien⁶⁸. De gesprekken eindigen met meer dan honderd onopgeloste betwistingen.

2) Le roi devrait songer à son pré carré (1672-1678)

Na de Vrede van Aken is de Franse diplomatieke inspanning erop gericht de Verenigde Provinciën, aanstokers van de Triple Alliantie van 1668 die de verovering van de Spaanse Nederlanden halverwege heeft doen afbreken, op de knieën te brengen. De zorgvuldig voorbereide inval van Lodewijk in Holland in 1672 brengt de Republiek niet evenwel definitief op de knieën.

De keizer, die zich in het verdelingsverdrag van 1668 neutraal verklaard had bij een mogelijke inval van Lodewijk XIV, treedt in het strijdperk met de andere Duitse staten. Karel II van Engeland komt onder druk van parlement en publieke opinie om een einde te stellen aan de Franse alliantie uit 1670. Uiteindelijk treedt ook Spanje toe tot de oorlog, wat voor Lodewijk het sein vormt om het strijdtoneel te verleggen naar de Zuidelijke Nederlanden. In 1674 is de oorlog volledig georiënteerd op Duitsland en de Franse noordgrens.

Wanneer Condé in het bloedbad van Seneffe ternauwernood de troepen van Willem III ervan kan weerhouden via Valenciennes en Cambrai naar Parijs te trekken, daagt het besef dat de grens van Aken administratief kunstmatig, economisch inefficiënt en nu zelfs militair gevaarlijk is. De beroemde brief van Vauban aan Louvois (4 oktober 1675) wil een einde stellen aan "*cette confusion de places amies et ennemies, pesle-meslées les une parmi les autres*". Het lappendeken van Aken zorgt ervoor dat Lodewijk al zijn enclaves afzonderlijk moet versterken: "*vous êtes obligés d'en entretenir trois pour une*". De koning "*devrait un peu songer à faire son pré carré*". Vauban wil een *lineaire* grens, waar enkel de buitenzijde versterkt dient te worden: "*soit par traités, soit par une bonne guerre [...] preschez toujours la quadrature, non pas du cercle, mais du pré; c'est une belle et bonne chose que de pouvoir tenir son fait des deux mains*".

Het ligt met andere woorden binnen de essentiële koninklijke bevoegdheid van het recht om oorlog te voeren, dan wel via vredesgesprekken een afgebakend territoriaal geheel te maken van zijn grondgebied. Ambassadeur d'Estrades krijgt in januari 1677 van Lodewijk de verzekering dat het *opgeven van Ath, Oudenaarde en Charleroi* mag gebruikt worden om concessies elders te verkrijgen. In Catalonië, in Italië, maar bij voorkeur in Vlaanderen⁶⁹... De bezetting van Vaubans verlanglijstje gebeurt in de volgende jaren van de oorlog. Op de conferenties van Nijmegen moet de Spaanse koning Karel II de rekening betalen voor de ambities van Lodewijk. De koning wil

⁶⁷ GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 124 e.v.

⁶⁸ Zo ontwikkelt men aanspraken op Leupegem en Edelare. Hoewel deze twee dorpen vlakbij Oudenaarde liggen, behoren ze tot het Land van Aalst, gezien hun positie op de rechteroever van de Schelde (H. VAN ISTERDAEL, "De instellingen van de kasselrij van Oudenaarde," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maerke en Ronne XXXV* (1998): 139). Een deel van Edelare was door de Spanjaarden opgenomen in de stadsversterkingen, wat voor de Franse gezanten de aanleiding vormde om meteen de andere twee op te eisen (GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 137). De noodzaak om de feodale structuur rond de twee dorpen te respecteren brengt hen tot de opsorping van het verderaf gelegen Volkegem.

⁶⁹ MIGNET, deel IV, 417.

zich een eigen *barrière vormen* tegen aanvallen uit het Noorden: Luxemburg, Beaumont, Charlemont, Maubeuge, Bavai, Valenciennes, Condé en Doornik. Met dien verstande dat de *barrière* zowel verdedigende, als offensief-interventionistische mogelijkheden laat⁷⁰. De eerste twee plaatsen komen niet onder Franse soevereiniteit, maar de volgende wel.

Dat de kasselrij Ieper, een commerciële doorn in de hiel van Duinkerken, ook naar Frankrijk overgaat, heeft te maken met een oorlogsgerelateerd fenomeen. Grensgebieden zijn niet enkel die waar de vijand aanvalt, maar ook die waar hij *contributie* heft. Het annexeren van Ieper heeft dan ook veel meer te maken met de zorg om Artesië en Duinkerken te beschutten voor buitenlandse plunderingen. De contributies hadden in de Hollandse oorlog een zodanige hoogte bereikt, dat de prioriteit ging naar het buiten schot stellen van de belangrijkste economische centra⁷¹. Ondanks Spaanse bewaren rond de veiligheid van Brugge en Gent, gaan de diplomaten van Karel II overstap op de conferentie wanneer Lodewijk XIV met een blitzoperatie Gent inneemt op 12 mei 1677⁷². Zes dagen later valt Ieper. Waar de eerste plaats teruggegeven wordt aan de Spanjaarden, kan er geen sprake van zijn dat met de tweede te doen.

De vierde component aan de operaties van Nijmegen is de zorg om vlot *commercieel* verkeer: de rivieren worden opgedeeld in invloedssferen, wat de opeenvolging van douanekantoren en enclaves van na Aken tot het verleden doet behoren. De Franse enclaves voorbij de Samber worden gewisseld met de Spaanse op de Leie en een principieel verbod op het instellen van douanekantoren op de communicatiekanalen moet een principieel vrij verkeer van goederen garanderen (art. 15 Verdrag van Nijmegen⁷³).

Ook voor Karel II is dit de meest logische oplossing. De enclaves van Aire en Saint-Omer dienden de louter symbolische verlenging van de titel van graaf van Artesië, die in de militaire omstandigheden van de Hollandse Oorlog absurd leek. Waar de Franse *barrière* doorgaans het leeuwendeel van de aandacht krijgt, mag men ook niet uit het oog verliezen dat ook de koning van Spanje een doorlopende grens krijgt: Namen, Charleroi, Binche, Mons, Ath, Oudenaarde, Kortrijk (teruggegeven door de Fransen) en Diksmuide corresponderen met de eerste lijn van de “*pré carré*”. Als tegenprestatie voor het erkennen van een Franse *barrière*, is Lodewijk XIV bereid er een te gunnen aan Willem III: Charleroi, Kortrijk, Oudenaarde, Ath, Gent en Limburg⁷⁴.

De Vrede van Nijmegen brengt voor het eerst een duidelijke conceptie van een homogene, verdedigbare en controleerbare grenszone. Hoewel ter bepaling van de in het verdrag genoemde dependenties opnieuw een conferentie bijeenkomt te Kortrijk (20 december 1679-22 maart 1682), is de omvang van de discussies –en dus ook van de achteraf nog uitstaande litigieuze punten- veel beperkter dan die van de conferentie van Rijssel.

Vauban organiseert het defensieve systeem van de nieuwe veroveringen in twee gordels, waar de versterkingen onderling verbonden zijn. Na 1678 wordt het Franse defensieve systeem intern vervolledigd en brengen de ingenieurs enkel nog verschanste lijnen aan tussen bestaande plaatsen⁷⁵.

3) Van de Réunions tot Rijswijk (1680-1698)

Ondanks de belofte bij het verdrag van Nijmegen om Gent te ontruimen, gebruikt Louvois de vage verbintenis om tegelijk ook de “dependenties” van de stad achter te laten, als een

⁷⁰ R. ARON, *Paix et guerre entre les nations*, Paris, Calmann-Lévy, 2004, 66.

⁷¹ GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 168.

⁷² J.E. NEVE, *Gand Sous l'Occupation de Louis XIV*, Gent, Claeys-Verheughe, 1929, 11 e.v.

⁷³ GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 174.

⁷⁴ W. TROOST, *Stadbouder-koning Willem III. Een politieke Biografie*, Hilversum, Verloren, 2001, 139, VOLTAIRE, *Siècles de Louis XIV et de Louis XV*, Paris, Didot & Didot, 1817, 14.

⁷⁵ G. ZELLER, *L'organisation défensive des Frontières du Nord et de l'Est au XVIIe siècle*, Paris, Berger-Levrault, 1928, 107-117.

drukkingsmiddel om van Karel II toegevingen te verkrijgen rond Luxemburg⁷⁶. In januari 1680 gaat men zelfs over tot het tijdelijk bezetten van Ronse, om de Spanjaarden tot uitwisselingen te dwingen. Op 5 augustus 1681 overhandigen de commissarissen van Frankrijk in Kortrijk een lijst van kasselrijen, steden, dorpen en andere plaatsen die de koning opeiste in het Gentse, “*tant parce qu’elle les a conquises par ses armes, qu’elle en a effectivement jouï et qu’elle y a exercé tous les droits de souveraineté et de juridiction, que parce que la resitution n’en a pas été stipulée par les articles des cessions portées par le traité de Nimègue*”. Ondanks de oprichting van een reüniekamer in het parlement van Doornik en de intenties van haar voorzitter Errembaut, kent de grens met Vlaanderen niet dezelfde activiteit als die in het Oosten, of die in de streek tussen Samber en Maas. De doelstelling van de Réunionpolitiek is immers de voltooiing van de *ceinture de Fer* ten koste van het Rijk, niet om het werk van Nijmegen te herbeginnen⁷⁷.

Het prinsbisdom Luik en Luxemburg vallen onder het ressort van het zeer actieve parlement van Metz, waar procureur-generaal Revaulx onder impuls van Louvois het graafschap Chiny, Echternach en de stad Luxemburg opeist. Franse troepen gaan over tot de bezetting van de gevraagde gebieden, wat tot een geërgerde reactie van de Spaanse landvoogd Grana leidt. Als represaille beveelt Louvois om ook Kortrijk –de plaats van de conferenties- en Diksmuide in te palmen. Tussen 1683 en 1684 zijn Karel II en Lodewijk XIV officieel in oorlog⁷⁸.

De Spaanse weerstand in deze *guerre du pot de terre contre le pot de fer*⁷⁹ is evenwel tevergeefs. Aangezien de Keizer in het Oosten de *reconquista* tegen de Turken voert, kent het Franse leger niet veel weerstand. Vauban en Créqui doen op 4 juni 1684 Luxemburg vallen, waarna Karel II het tot een compromis moet laten komen. Willem III is niet bereid voor de Nederlanden een oorlog te riskeren en tekent met Lodewijk een bestand, waarbij hij enkel Diksmuide en Kortrijk dient te ontruimen. Keizer Leopold erkent vervolgens in Regensburg voor de duur van twintig jaar Lodewijks veroveringen in de Elzas⁸⁰.

⁷⁶ GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 198-202. Louvois beschouwde in dat opzicht de bezetting van de Oudburg, de kasselrij van Aalst en al het platteland rond de stad als legitiem. De volledige lijst omvat naast de Oudburg en Aalst ook Geraardsbergen, Ronse en Nivove, Bornem, Flobecq en Lessen, de ambachten van Assenede en Bouchoute, Weert, Sint-Amands, Moorseele, Opdorp en Ertbrug.

⁷⁷ BLUCHE, *Louis XIV*, 415.

⁷⁸ B. JEANMOUGIN, *Louis XIV à la conquête des Pays-Bas espagnols : la guerre oubliée, 1678-1684*, (Campagnes et stratégies: les grandes batailles), Paris, Economica, 2005.

⁷⁹ BLUCHE, *Louis XIV*, 429.

⁸⁰ H. HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, Brussel, Racine, 2005, 183-187. Met de annexatie van Chiny en Luxemburg legt Lodewijk de hand op 12 kleine steden en 165 dorpen.

Figuur 6 “*Trêve accordée par Louis XIV à l'Empereur d'Allemagne et au roi d'Espagne après la prise de Luxembourg en septembre 1684*” (Almanach Royal, 1685)

Het *Verdrag van Rijswijk* (20 september 1697) bevestigt voor de noordgrens de afspraken van Nijmegen, wat erop neerkomt dat Lodewijk Luxemburg, Namen, Charleroi, Kortrijk, Ath en Beaumont (de tijdens de negenjarige oorlog opnieuw bezette plaatsen in de Nederlanden) ontruimt. Frankrijk houdt wel de belangrijke veroveringen van de Réunions in de Elzas en moet enkel Lotharingen ontruimen na een bezetting van 27 jaar⁸¹.

De disputen die dateren van voor het verdrag werden verwezen naar een nieuwe limietenconferentie in Rijssel (26 juni 1698-3 december 1699⁸²), die uitloopt op een limietenverdrag. Op nagenoeg alle punten haalt de koning van Frankrijk zijn slag thuis, maar het belang van het limietenverdrag is relatief, als men ziet dat nog geen jaar later de aanvaarding van de Spaanse Successie niet alleen de grens van de Pyreneeën, maar ook die van het Noorden in de feiten opheft.

⁸¹ ZELLER, *L'organisation défensive...* 56-57.

⁸² GIRARD D'ALBISSIN, *Genèse de la frontière...* 237 e.v.

Willem III sluit vervolgens (januari 1698) langs landvoogd Max Emmanuel van Beieren een eerste barrièretraktaat af met Karel II van Spanje, ter hernieuwing van de afspraken van Nijmegen, die in Rijswijk niet meer ter sprake zijn gekomen. De Republiek kan op die manier een totaal van 22 (dunbezette) bataljons aan garnizoenen leggen in Oudenaarde, Ath, Bergen, Kortrijk, Charleroi, Nieuwpoort, Namen en Luxemburg⁸³.

⁸³ R. DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 123-124. We verwijzen naar Deel III hoofdstuk 1.

Aan de zuidgrens is de onbetrouwbare Savoyaanse bondgenoot nu ingesloten tussen de Spaanse bezittingen in Milaan en de Provence⁸⁵. Het Duitse front blijft weliswaar onveranderd door het overlijden van Karel II, maar in de feiten betekent de eerder annexatie van Straatsburg en de Elzas een aanzienlijk eenvoudiger uitgangspunt om operaties op de rechteroever van de Rijn uit te voeren, in samenspraak met de Beierse bondgenoot⁸⁶. De Zuidelijke Nederlanden worden dan weer volledig geneutraliseerd en integraal als *France* barrière gebruikt tegen de aanvallende intenties van de Republiek. De alliantie met de keurvorst in Luik en Keulen brengt de verdedigingslijn bovendien ook in het Noord-Oosten tot aan de Rijn.

Figuur 8 De allianties in de Spaanse Successieoorlog: op vier, voorheen intern bedreigde fronten, beschikt Frankrijk over buffers (Spanje, Savoye, Beieren, Nederlanden)⁸⁷

Het Frankrijk van 1648 of 1659 moest zich verdedigen binnen de eigen grenzen en leunde op een alliantiesysteem met neutrale bufferstaten⁸⁸. In 1700 schuift de verdedigingslijn op tot ver

⁸⁵ CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 441.

⁸⁶ Voor een bespreking van het alliantiesysteem, zie Deel III Hoofdstuk 1.

⁸⁷ De kaart is niet volledig correct, aangezien het hertogdom Lotharingen niet werd afzonderlijk werd aangegeven.

⁸⁸ Niet te verwarren met het idee van "natuurlijke grenzen" voor Frankrijk, dat pas met de Republiek een officiële doctrine wordt (P. SAHLINS, "Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century," *American Historical Review* XCV, no. 5 (1990): 1423-1451, G. ZELLER, "Histoire d'une idée fausse," *Revue de synthèse historique* LVI (1936): 115-131, G. ZELLER, "La Monarchie d'Ancien Régime et les Frontières Naturelles," *Revue d'histoire moderne* VIII (1933): 305-331).

daarbuiten en beschikt Frankrijk over sterke uitvalswegen naar Italië, de Republiek, de Keizer en het Iberische schiereiland.

III. Waartoe dient oorlog? Twee theorieën over veldslagen en strategien

De interpretaties die door de militaire theoretici naar voor zijn geschoven om het algemene fenomeen oorlog tot een analyseerbaar concept om te vormen, hebben gevolgen voor de analyse van de oorlog in de *Grand Siècle*. Hoe moeten we de militaire actie in de volgende hoofdstukken kaderen? Leiden grote veldslagen tot veranderingen in het Europese statensysteem? Wat is de band tussen het optreden van generaals en diplomaten?

A. Quid enim dulcius victoriae? Het bataillisme van Clausewitz

Carl von Clausewitz' (1780-1831) *Vom Kriege* geldt als het meest geciteerde theoretische werk over militaire en buitenlandse politiek. De tekst, die vatbaar is voor diverse interpretaties en nuances, kent nagenoeg constant herontdekkingen.

In essentie reduceert Clausewitz zich tot twee vaststellingen. Wie de oorlog als menselijk gedrag analyseert, kan zich niet beperken tot de militaire aspecten: een globale visie op het oorlogsgebeuren impliceert dat men de beleidssituatie in zijn geheel, met alle diplomatieke en politieke componenten dient te analyseren. Binnen dat bredere kader, waarin de oorlog onderdeel vormt van een bredere strategie, dient men door een *absolute* oorlog te komen tot een *vernichtung* van de tegenstander. Oorlog is in essentie een duel, waarbij de tegenstander er moet toe gedwongen worden om de wil van de andere partij uit te voeren, door alle beschikbare middelen in te zetten op het zwakste punt in zijn verdediging⁸⁹. Een oorlog met beperkte doelstelling, een eerder secundair type, wordt maar weinig aandacht waard geacht.

Clausewitz redigeert zijn geschriften in, naar wat hij aanvoelt, het breukvlak van twee tijdperken. Tegenover de beperkte en weinig beslissende oorlog van de 18de eeuw⁹⁰, brengt het Franse conscriptieleger een samengaan van drie factoren, waar er voorheen maar twee speelden: naast de politieke en militaire sfeer, komt ook de gemobiliseerde massa als extra factor, die de troepeninzet opdrijft en de schaal van conflicten vergroot. Gezien de aanzwellende militaire mogelijkheden, kan de staat ten volle overgaan tot de realisatie van de meest radicale doelstellingen in de buitenlandse betrekkingen.

B. Liddell Hart of de negatie van Clausewitz

1) Bestaat de beslissende veldslag wel?

Na de uitputtende, beslissingsloze worsteling tussen massalegers in de eerste wereldoorlog, barst de kritiek op Clausewitz' werk los. Boegbeeld van deze beweging is de Britse auteur Basil Liddell-Hart, die het failliet van de continentale traditie, die zijn Pruisische voorganger belichaamt, en zijn *directe*, korte schokbenadering aanklaagt.

In tegenstelling tot Clausewitz, heeft Liddell Hart geen algemene theorie over buitenlandse politiek ontwikkeld. Een auteur die op *pragmatische basis* fenomenen van operationele strategie beschrijft, en zelf geen sociologische of politiek-filosofische analyse doorvoert, hoeft men ook niet aan te vallen op wat hij niet pretendeert te zijn⁹¹.

⁸⁹ ARON, *Paix et guerre entre les nations*, 33.

⁹⁰ Nemen we als voorbeeld de Poolse Successieoorlog (1733-1739), waar in de laatste jaren nagenoeg geen wapenfeiten meer plaatshebben. De oplossing is een louter diplomatieke: de electieve Poolse koningskroon wordt doorgeschoven naar keurvorst Augustus III van Saksen, terwijl pretendent Stanislas Leczsynski het hertogdom Lotharingen als feitelijk precarist mag regeren voor Lodewijk XV.

⁹¹ L. POIRIER, "Lire Liddell-Hart," in *Liddell-Hart, Stratégie*, POIRIER, L. ed., Paris, Perrin, 2007, 23. De vertaling van Poirier is een heruitgave van het originele *The decisive wars of History* (1929), dat op zijn beurt in 1954 werd gebundeld met het algemene theoretische deel onder de titel *Strategy*.

Liddell Hart probeert in essentie het bestaan van een aan Clausewitz' beslissende schok tegengestelde strategische cultuur aan te tonen, die hij historisch onlosmakelijk verbonden acht met het Britse militaire optreden ten opzichte van het continent⁹². Een *twee-armige strategie* van maritieme expedities tegen zwakke schakels in de vijandelijke coalitie, en van subsidies en beperkt gewapend engagement op het continent, zou succesvoller zijn dan het ondernemen van directe actie met de nationale massalegers waarvan Clausewitz het lof zingt. Het optreden van Marlborough op het continent is in zijn opinie analoog aan dat van Wellington met de landing in Portugal. De maritieme macht Engeland verlamt de territoriaal dominante door een zeeblokkade: La Hogue (1692), Trafalgar en Aboukir hebben dezelfde betekenis. Op zich is dat niet voldoende om een Europees evenwicht te herstellen, maar dit wordt verholpen door te steunen op bondgenoten, die financieel onderhouden worden.

De *beslissende veldslag*⁹³, element van de negentiende-eeuwse militaire doctrine van Clausewitz, verliest veel krediet in de eerste wereldoorlog. Wanneer men ziet dat de visie van Napoleon en von Moltke, architect van de Pruisische successen in 1870, niet meer van toepassing zijn, betwist men hun retroactieve geldingskracht. Wat Napoleon aanzag voor briljante of beslissende campagnes van historische voorbeelden, dient opnieuw te worden geïnterpreteerd. Is het wel zo, dat een militair evenement van grote omvang, ertoe kan leiden dat een tot een Europees conflict aanleiding gevend probleem wordt opgelost? Liddell Hart pleit ervoor om het toepassingsgebied van de notie "beslissend" sterk te beperken. De gevallen waarin de uitkomst van de oorlog (wat overeenstemt met het realiseren van de meest pertinente behoefte van een van de oorlogvoerende partijen) bereikt wordt na een gewapend treffen, komen voor, maar zijn zelden even decisief als ze worden voorgesteld. Vaak is de continuïteit met de eerstvolgende gebeurtenissen in de campagne, met de volgende campagne⁹⁴ of met de gebeurtenissen op andere operationele theaters, onbestaande⁹⁵.

Desondanks kan men niet ontkennen dat veldslagen, omschreven als gewapende treffens op een punt in de ruimte binnen een beperkt en hevig engagement, in een beperkt aantal gevallen aanleiding geven tot winst of verlies in een oorlog. Wat Liddell Hart vooral wenst te benadrukken, is het bestaan van *indirect beslissende* manoeuvres, die evengoed als veldslagen erin resulteren dat de eigen wil wordt opgedrongen aan de tegenpartij. Maar dan wel zonder harde dwang in de meest absolute vorm. De vijand uit positie brengen, kan ertoe leiden dat zijn strategische positie verpulvert, of hij in een volgende ontmoeting op de eigen termen van de *andere* partij zal moeten optreden⁹⁶.

2) De indirecte benadering en het militaire kader

De indirecte benadering⁹⁷ ziet Liddell Hart vertaald in een aantal illustere figuren: T.E. Lawrence, Scipio Africanus, en Maurice de Saxe: "*il faut épuiser tous les moyens de vaincre avant que d'en venir à une action. Les habiles généraux cherchent moins à livrer des combats où les deux partis risquent également, qu'à ruiner l'adversaire par d'autres voies*"⁹⁸. Liddell Hart probeert om de *mentale processen* te lezen achter de daden die beschreven worden in de histoire bataille en herleidt uiteindelijk de indirecte aanpak tot

⁹² Ibid., 31.

⁹³ R. WEIGLEY, *The Age of Battles: The Quest for Decisive Victory from Breitenfeld to Waterloo*, London, Pimlico, 1991.

⁹⁴ Zie bijvoorbeeld de zijdelingse affirmatie van van Creveld (en met hem vele anderen), die de slag van Rocroi als "beslissend" zien in de Frans-Spaanse oorlog (1635-1659), terwijl de eigenlijke vrede pas bespoedigd wordt door de overwinning van Turenne in de Duinen (1658) (M.L. VAN CREVELD, *Supplying war: logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977, 5).

⁹⁵ POIRIER, "Lire Liddel-Hart..." 69: Liddel-Hart verwijt zijn voorgangers Clausewitz, Napoleon en Moltke hun historische selectiviteit en dus meteen ook een verkeerd, want misleidend en misleidend gebruik van de analytische methode.

⁹⁶ Dit is in essentie wat er gebeurt wanneer prins Eugenius voor Oudenaarde het initiatief neemt op het Franse leger, door de snelle oversteek van de Dender bij Lessen te prediken.

⁹⁷ POIRIER, "Lire Liddel-Hart..." 58.

⁹⁸ Ibid., 71.

een studie van reageren op de bewegingen van de andere partij, tot dialoog tussen eigen opvattingen en verworven epistemologisch-pragmatische bagage en wat de andere doet, tot dialectische processen van identiteit en verschil.

*Mystifier, induire en erreur et surprendre*⁹⁹

Vinden wat de andere partij psychologisch (al dan niet, maar zeker niet per definitie rationeel) uit evenwicht brengt, het verrassingseffect creëren door manoeuvres die niet passen binnen een heersend denkkader¹⁰⁰ en hem op een niet-kwantitatieve manier beroven van zijn handelingsvrijheid. Een waarlijk groot generaal is voor Liddell Hart geen glorie zoekende Condé in de slag van Seneffe¹⁰¹, of de tevergeefs beukende Marlborough bij Malplaquet, maar meer de Eugenius die bij het beleg van Turijn Noord-Italië oprolt. De mentale gesteldheid van de bevelhebber verstoren, tast ook de militaire middelen aan waarover hij beschikt. Het verlies van zijn handelingsvrijheid is een rechtstreeks gevolg van het verlies van zijn conceptievrijheid. Het opdringen van de eigen denkkaders, door gebruik te maken van de andere dan strikt agressieve of defensieve functies, komt neer op het doorbreken van de *line of least resistance*, het verstoren van de natuurlijke verwachtingen van de ander door zijn acties onder te sneeuwen in een lawine van alternatieve objectieven, die hem stuk voor stuk kunnen doen twifelen aan zijn initiële intenties.

3) Strategie

Vanuit het onderscheid tussen rechtstreekse en onrechtstreekse benadering, ontwikkelt Clausewitz ook een *algemene* strategische theorie. Strategie, gedefinieerd als het “verdelen en inzetten (*distributing and applying*) van militaire middelen, teneinde politieke doelstellingen te realiseren¹⁰²”, kent twee verschijningsvormen: *Grand Strategy*, of het coördineren en sturen van alle hulpbronnen en troepen waarover een staat beschikt, die leidt tot het definiëren en in voorkomend geval ook bereiken van de oorlogsdoelstelling, tegenover de *pure* operationele strategie. Binnen dit laatste veld, opnieuw de integrale toepassing van de Saxe’s ideeën: alternatieve objectieven uitdenken, oprukken in gespreide orde om de inspanning te concentreren waar de lijn van de minste weerstand ligt, afsnijden van de communicatielijnen.

Dit kan op twee manieren aanleiding geven tot het uit positie brengen van de tegenstander. *Logistiek*, door hem te dwingen tot een bruuske herindeling van zijn oorspronkelijke troepenbezetting, zijn krachten te verdelen, zijn bevoorrading te bedreigen en de terugtocht af te snijden¹⁰³. Psychologisch¹⁰⁴, door hem aan te vallen op de achterlijnen, of op andere plaatsen waar de lijn van de *kleinste voorspelbaarheid* ligt.

Binnen de operationele uitwerking van de strategie valt hij het dogmatisme van Clausewitz aan: diens promotie van de *guerre à outrance* en het ideaal van de vernietiging van de vijandelijke strijdkrachten op het slagveld hebben de status van een dogma verworven, maar zijn door de slachtpartijen aan de Somme en de eindeloze inertie in de loopgraven verworpen tot een droevige karikatuur. Oorlog, aldus Liddell Hart, dient om een *betere vredessituatie* te bereiken, aan

⁹⁹ Citaat toegeschreven aan de Zuidelijke generaal Stonewall Jackson tijdens de Amerikaanse burgeroorlog, in het Frans aangetroffen bij B.H. LIDDELL HART en L. POIRIER, *Stratégie*, Paris, Perrin, 2007, 526.

¹⁰⁰ Cf. de aan Turenne toegeschreven maxime "*Faites peu de sièges et livrez beaucoup de combats... Quand vous serez maître de la campagne, les villages vous vaudront des places. On a tort de mettre plus en bonneur de prendre difficilement une ville forte que de conquérir une province*" (VAN EEGRO, "Audenarde, Juillet 1708," *Bulletin Belge des Sciences Militaires*, no. 1 (1935): 51.

¹⁰¹ 11 augustus 1674, door Voltaire en Madame de Sévigné als een nutteloos bloedbad afgeschilderd.

¹⁰² LIDDELL HART en POIRIER, *Stratégie*, 517.

¹⁰³ *Ibid.*, 523.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 524-525. Liddell Hart merkt wel zelf op, dat het psychologische effect dat men toeschrijft aan een dergelijke beweging, in sterke mate afhankelijk is van de perceptie van de wederpartij. Valt partij A een punt aan dat in de conceptie van partij B eveneens doorgaat voor minst sterke plek, dan gaat het in de feiten al niet meer om een punt van de minste weerstand, doordat men het verrassingseffect niet meer kent, wat op zijn beurt dan weer ligt aan een verkeerde inschatting door partij A van de mentale omgeving waarbinnen partij B opereert, of aan onderschatting van B door A. Deze twee bezwaren kunnen op hun beurt dan weer getemperd worden door te werken met feintes of afleidingsmanoeuvres.

zo laag mogelijke kost. Niet om te raken tot een *ontwapening* van de vijand, waarbij men zijn krachten verspilt tot de totale uitputting en uiteindelijk bankroet van de gekozen politiek¹⁰⁵. Foch's adagium om *alle* beschikbare middelen in te zetten op een bepaalde plaats en tijdstip, het objectief te veroveren terwijl een noodzakelijk minimum aan troepen de overige posities afdekt, en vervolgens in verdere coördinatie tussen de verschillende eenheden naar een volgende prooi te zoeken, is net overdreven, *gevaarlijk* en niet te realiseren. Het absolute minimum wordt beter wat aangevuld om de vijand te verwarren, om de concentratie toch op zijn minst een kans te geven om op een succes uit te draaien.

Het is ook binnen dit kader dat de theorie van de *alternatieve* objectieven moet worden gezien. Liddell Hart gebruikt de alternatieven als absolute negatie van de *guerre à outrance*: wie zich vastpint op een enkele manier van handelen, maakt het eenvoudig om te reageren op zijn bewegingen. Wie zijn alternatieve doelstellingen weet te bepalen in functie van de verwachtingen van de andere partij, door voor hem vitale doelstellingen te bedreigen, andere dan die van het initiële plan, heeft een reële kans om zijn objectief ook te veroveren¹⁰⁶. Meerdere wegen naar het succes zijn te verkiezen boven een enkele¹⁰⁷.

4) Liddell Hart en Lodewijk XIV

Bij de inleiding van zijn bevindingen over de oorlogen van de Grand Siècle, stelt Liddell Hart dat de conflicten tussen de dertigjarige en de Spaanse Successieoorlog zonder beslissende veldslagen zijn verlopen¹⁰⁸, met uitzondering van de wintercampagne van de onvermijdelijke Turenne in 1674-1675. Marlborough en Frederik II van Pruisen verschijnen dan weer als de grote tegenpolen van de logge, niet manoeuvreerbare oorlogsblokken uit de zeventiende eeuw, die dan nog eens opereren in een *ceinture de fer*, die het overwicht aan de defensieve zijde houdt.

Marlborough kan een aantal uiterst briljante indirecte benaderingen op zijn naam schrijven¹⁰⁹ en is zo het enige lichtpunt in een aanslepende, vervelende worsteling met te veel onverstandige directe aanvallen, en maar weinig belangwekkende uitzonderingen op de regel. De Spaanse Successieoorlog is voor Liddell Hart een conflict waar de tegenstander niet tot een treffen in het veld gedwongen kan worden, door een veel te rigide tactische opvatting¹¹⁰. Zelfs de overwinning bij Blenheim kan hem, gezien te hoge kosten, niet bekoren¹¹¹.

De hertog verdient zijn reputatie in de geschriften van Liddell Hart overigens om twee redenen: zijn meesterlijke veldslagen in de continentale worsteling met Frankrijk, maar ook omwille van zijn bredere kijk, die tot op de maritieme operaties op Gibraltar (1704) en Minorca (1708) gaat.

5) War-as-process, indirecte oorlogvoering

Hoewel de algemene theorie van Liddell Hart ons bijzonder verdienstelijk lijkt en zeker haar toepassingen kent in de jaren die het onderwerp van dit werk vormen, heeft hij zich niet met dezelfde wetenschappelijke ijver toegelegd op de operaties in de Successieoorlog. Hij is in hoge mate geconditioneerd door zijn bronnen. De rol van Prins Eugenius is marginaal. Slechts in Italië, waar hij alleen optreedt, wordt hem enig strategisch vernuft toegewezen. In 1704 en 1708 draaft

¹⁰⁵ Een contradictie die ook door Raymond Aron niet wordt ontkend, maar wordt afgewimpeld als zou Clausewitz zijn hele oeuvre herwerkt hebben met een sterkere nadruk op de onderwerping van het militaire aan het politieke, had hij daartoe de kans gehad (C. MALIS, "Clausewitz," in *Dictionnaire de la stratégie*, DE MONTBRIAL, T. en KLEIN, J. ed., Paris, PUF, 2000, 89).

¹⁰⁶ LIDDELL HART en POIRIER, *Stratégie*, 528.

¹⁰⁷ Ibid., Toegeschreven aan de 18de-eeuwse auteur Bourcet (1700-1780, *Principes de la guerre de montagne*, ed. 1888).

¹⁰⁸ Ibid., 195-196.

¹⁰⁹ Ibid., 199.

¹¹⁰ Ibid., 205.

¹¹¹ Ibid., 209: enkel de volharding van de gedrilde soldaten bezorgde Marlborough hier de overwinning, aldus Liddell Hart.

hij op als het hulpje van Marlborough, die zelf de beslissingen neemt¹¹². Maarschalk Ludwig von Baden is dan weer karakterieel ongeschikt om oorlog te voeren en maakt de andere twee bijna onmogelijk om actie te ondernemen.

Beslissingen van het bondgenotenleger zijn Brits, wanneer ze voordelig uitvallen (het besluit om zich tussen Vendôme en Frankrijk te plaatsen, in de aanloop naar Oudenaarde), maar Oostenrijks, wanneer dat niet het geval is (het dubbele veto tegen Marlborough's plan om rechtstreeks naar Parijs door te stoten, tussen de vestingen van Vauban in). Wanneer Marlborough de vredesvoorstellen van Lodewijk XIV in 1709 afwijst, wordt dit met de mantel der liefde toegegedekt. De hertog was nu eenmaal minder verfijnd in vredes- dan in oorlogszaken.

Het voordeel van deze benadering ligt dus duidelijk niet in de concrete toepassing die de auteur zelf maakt, maar wel op het bredere inzicht over oorlogvoering dat hij aanreikt. De opvattingen van Liddel Hart stroken met die van Jamel Ostwald¹¹³, John Lynn¹¹⁴ en Olaf van Nimwegen¹¹⁵: het verdedigen van de *Pré Carré*, het financieel en militair in stand houden van het leger en het eeuwige logistieke probleem zijn de dominante elementen in de Spaanse Successieoorlog.

Als we afstand nemen van een selectie die enkel de grote slagen in rekening brengt en in plaats kijken naar de kwantitatief indrukwekkende bekommernissen om de betaling van Lodewijks leger, de verdediging van grondgebied op vast-geografische lijnen en de permanente zoektocht naar foerage, brengt dit de realiteit naar voor.

¹¹² Ibid., 206-208. Wat door de teneur van de Franse correspondentie allerminst ondersteund wordt. Lodewijk XIV, Chamillart en de legerstaf keken met argusogen naar de komst van Eugenius naar de Nederlanden (zie hoofdstuk II).

¹¹³ J. OSTWALD, "The "Decisive" Battle of Ramillies, 1706: Prerequisites for Decisiveness in Early Modern Warfare," *Journal of Military history* 64, no. 3 (2000), J. OSTWALD, *Vauban under Siege*, Boston, Brill, 2007.

¹¹⁴ LYNN, *The Wars of Louis XIV...*

¹¹⁵ O. VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger : logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)*, Amsterdam, Bataafsche Leeuw, 1995.

IV. Conclusie

In dit eerste hoofdstuk hebben we drie fundamentele vragen aangeboord, die de lezer in het achterhoofd moet houden wanneer we de militaire analyse van de campagnes uit de successieoorlog aanvatten.

- Hoe en met wie bestuurt Lodewijk XIV zijn leger? Wat is de rol van de staatssecretaris van Oorlog? Welke invloed kunnen de generaals op het terrein hebben op het verloop van de krijgsverrichtingen?
- Wat wil Lodewijk XIV met de Zuidelijke Nederlanden als grensregio?
- Wat is het belang van een gewapend treffen? Beslist het de oorlog, of gaat het enkel over *Gloire*?

De antwoorden uit de literatuur terzake leiden ons naar drie verwachtingspatronen:

- De persoonlijke netwerken van minister en bevelhebbers zullen meer bepalen hoe ze zich gedragen, dan de hiërarchie doet vermoeden; de *Stratégie de Cabinet* bestaat enkel wanneer de persoonlijkheid van de verschillende actoren zich ertoe leent en is een zeer efemeer gegeven (1)
- De Zuidelijke Nederlanden zijn voor Frankrijk een buffer, nog voor ze dat voor de Republiek moesten zijn; In de Spaanse Successieoorlog moet Lodewijk zich op alle terreinen verdedigen (2)
- Oorlogvoering in de Spaanse Successieoorlog is log, traag en zelden beslissend (3); als feiten belang hebben, zal hun invloed zich op het eerste niveau situeren; de eigenlijke politieke relevantie van een veldslag is beperkt

Of deze drie ideeën aan de werkelijkheid voldoen, moet blijken uit de confrontatie met de bronnen, die we hebben uitgespreid over drie hoofdstukken. Waar de chronologische logica ons naar een afbakening per jaar zou moeten leiden, leggen de bronnen en het feitenverhaal ons een andere indeling op. Tot mei 1708 geeft de militaire correspondentie inzicht in de meerfrontenoorlog, de onderlinge concurrentie tussen de Franse bevelhebbers, de geleidelijke vermindering van Frankrijks externe buffer, het wedervaren van de nieuwe Spaanse koning en de aard van de tergend langzame oorlog in de Nederlanden (Hoofdstuk 2).

De val van Gent en Brugge (Hoofdstuk 3) is een belangrijke versnelling in de gebeurtenissen, die leidt tot de meest incidentrijke campagne uit de hele oorlog en de aantasting van de *pré carré* (Hoofdstuk 4). Wanneer Eugenius en Marlborough evenwel aan de ontmanteling van Vaubans fortengordel beginnen, gaat het doek op voor de diplomatieke onderhandelingen (Deel III).

Bij de toepassing dit schema vallen we uiteraard terug op de historische kritiek als *garde-fou* voor ontsporingen bij de interpretatie¹¹⁶: als net de context en de bronnen ons ervan weerhouden aan klassieke *histoire-bataille* te doen, geldt dat evenzeer voor de toepassing van eigen ideeën. Waar de feiten dat vereisen (zoals met de verslagen rond de Slag bij Oudenaarde, die op zichzelf een ander dan louter militair-historisch bestaan hebben geleid, gezien hun politieke en publicistische repercussies), zullen we dus dieper moeten ingaan op detailkwesties.

¹¹⁶ BÉLY, *L'Art de la Paix*, 2.

Hoofdstuk 2. De Spaanse Successieoorlog

"it isn't a victory, unless it ends the war"

Montaigne¹

In het voorliggende hoofdstuk zullen we ingaan op de militaire situatie waarin de hertog van Vendôme neerstrijkt in de Zuidelijke Nederlanden. Aangezien de fronten in de Successieoorlog interdependent en complementair zijn², kunnen we niet anders dan stilstaan bij de militaire evolutie in de 4 theaters: Italië, Duitsland, Spanje en de Nederlanden.

De Successieoorlog begint in Italië en breidt zich achtereenvolgens uit naar Duitsland, Vlaanderen en Spanje (I.A). Tijdens de Franse bezetting van de Spaanse Nederlanden verandert ook het bestuurlijk regime, wat kort zal belicht worden (I.B).

De aankomst van Vendôme valt samen met de nederlaag van Ramillies (II.A), die een groot deel van Vlaanderen, de hele provincie Brabant en een stuk van Henegouwen in geallieerde handen brengt. Het eerste jaar van zijn commando in Vlaanderen staat traditioneel te boek als een vervelende en onbetekende episode uit de oorlog. We onderzoeken of dit klopt, hoe dit te verklaren is (II.B), en uiteraard wat de invloed van de andere strijdtonelen daarbij geweest is (II.C).

Het verplaatsen van de generaal die het hoogst in het vorstelijke aanzien staat, zou van de Nederlanden terug een front van de eerste orde moeten maken, maar dit gebeurt pas echt in 1708 (III.A). Het Franse opperbevel plant een beslissende operatie in de Nederlanden, met tegelijk een opstand van de bevolking, die de woelige binnenlandse situatie moet omzetten in een terugkeer van Filips V ten koste van de usurperende bezetters (III.B) en een landing op de Britse kust, verlengstuk van de dynastieke solidariteit tussen de Bourbons en de Stuarts.

¹ Geciteerd bij G. PARKER, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659 : the logistics of spanish victory and defeat in the Lowcountries wars*, (Cambridge Studies in Early Modern History), Cambridge, Cambridge University Press, 1984, 20.

² J.B. HATTENDORF, *England in the war of the Spanish succession : a study of the English view and conduct of grand strategy, 1702-1712*, (Modern European History), New York, Garland, 1987, xvii.

I. Voor de revolutie van Ramillies (1701-1706)

A. Luzzara, Landau, Blenheim

1) Italië

“Le Roi donnoit alors ses ordres sur les bords du Danube, du Tage et du Pô”
Torcy, *Mémoires*³

Na de gevangenneming van maarschalk Villeroi bij Cremona, neemt luitenant-generaal Vendôme het bevel over in Noord-Italië. Samen met Filips V (in persoon naar het schiereiland gestuurd door zijn grootvader) valt hij prins Eugenius⁴ aan ten oosten van Milaan. Tot dan toe had Eugenius Villeroi en zijn voorganger Catinat zonder problemen op afstand gehouden.

Gezien de tot dan toe stand houdende alliantie met de hertog van Savoye, volstaat het voor de Fransen om de Oostenrijkers terug te dringen op het graafschap Tirol. Op die manier zijn ze meester van heel Noord-Italië. Wanneer Eugenius Modena verliest, valt hij Vendôme, Victor Amadeus en Filips V aan bij Luzzarra (15 augustus 1702). Na de Fransen dubbel zoveel slachtoffers te hebben berokkend als hij zelf heeft geleden, wordt Eugenius toch verplicht het slagveld te ontruimen⁵. De schermutseling bij Luzzarra verhindert wel verdere Franse operaties op het schiereiland.

³ J.-B.C. MARQUIS DE TORCY, *Mémoires du marquis de Torcy pour servir à l'histoire des négociations depuis le traité de Riswick jusqu'à la paix d'Utrecht*, ed. PETITOT en MONMERQUÉ, (Collections des mémoires relatifs à l'histoire de France; LXVII), Paris, Foucault, 1828, 191.

⁴ Biografieën van Eugenius kunnen gevonden worden bij N. HENDERSON, *Le Prince Eugène de Savoie*, vert. GONTAR, J., Paris, Tallandier, 1980, J. KUNISCH, ed., *Prinz Eugen von Savoyen und seine Zeit*, Würzburg, Ploetz, 1986, D. MCKAY, *Prince Eugene of Savoy*, ed. HATTON, R., (Men in office), London, Thames and Hudson, 1977, W. OPPENHEIMER, *Prinz Eugen von Savoyen : Feldherr und Baumeister Europas*, Wien, Amalthea, 2004, C. PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, 2001. De referentiewerken blijven evenwel de volumes van Kirchhammer en Braubach (A. KIRCHHAMMER, *Feldzüge des prinzen Eugen von Savoyen nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen*, "Geschichte der Kämpfe Österreichs", Wien, Verlag des K.K. Generalstabes, 1885; M. BRAUBACH, *Prinz Eugen von Savoyen: eine Biographie*, vol. II, München, Oldenbourg, 1965. Zie ook de 18de-eeuwse werken; J. CAMPBELL, *The military History of the late prince Eugene of Savoy and of the late John, duke of Marlborough*, London, C. du Bosc, 1736-1737, J. DUMONT, J. ROUSSET DE MISSY, en J. VAN HUCHTENBURG, *Oorlogskundige beschrijving van de veldslagen, en belegeringen, der drie doorluchtige en rydvermaarde krygsoversten, hunne vorstelyke hoogbeden, den prins Eugenius van Savoye, den prins en hertog van Marlborough, en den prins van Oranje-en Nassau-Vriesland / Meerendeels beschreeven door den heer Du Mont, baron de Carelskroon ... Oorlogskundige beschrijving van de veldslagen*, Den Haag, Isaac van der Kloot, 1729, G. FERRARIS S.J., *De Rebus Gestis Engeni Principis a Sabaudia*, Milano, 1752, E. MAUVILLON, *Histoire du Prince François Eugène de Savoye*, vol. III, Vienne, Brissaut, 1761.

⁵ G. SYMCOX, *Victor Amadeus. Absolutism in the Savoyard State 1675-1730*, ed. HATTON, R., (Men in Office), London, Thames and Hudson, 1983, 140.

Figuur 1 De slag bij Luzzara (Archives du Génie, Vincennes⁶)

2) De Strijd in het Rijk

De mooie perspectieven van Max Emmanuel

Op 15 mei 1702 verklaart de grote alliantie de oorlog aan de Bourbons⁷, pas op 30 september volgt de Rijksdag⁸. Hierdoor breidt de strijd uit tot buiten Noord-Italië. De Hoge-Rijncampagne van 1702 verloopt voorspoedig voor de Fransen. Hoewel de Fransen Landau moeten opgeven na een beleg door aartshertog Jozef en Ludwig von Baden (9 september), wordt een ander keizerlijk leger in het Zwarte Woud in de tang genomen tussen Max Emmanuel (die in september Ulm neemt, een dag voor Landau valt⁹) en de versterkingen van Villars (op weg naar Beieren vanuit het Elzasfront). Na de slag van Friedlingen, waar hij op 14 oktober het leger van von Baden verslaat tegen zijn weifelende meerdere maarschalk Catinat in, ontvangt deze laatste de maarschalkstaf¹⁰.

⁶ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire Militaire et Campagnes), §2, Section 1, Cartons (1702).

⁷ “Manifeste, contenant les Raisons qui obligent les Etats Generaux de declarer la Guerre à la France à & à l’Espagne, du 15 mai 1702”, “Déclaration de Guerre de la Reine d’Angleterre contre la France & L’Espagne, du 4 mai 1702”, “Déclaration de la Guerre de l’Empereur contre le Roi de France & le Duc d’Anjou, du 15 mai 1702”, gepubliceerd bij DE LAMBERTY, *Mémoires pour servir à l’histoire du XVIIIe siècle, contenant les négociations, traités, resolutions, et autres documents authentiques concernant les affaires d’état*, vol. II, Amsterdam, Pierre Mortier, 1735, 107-117.

⁸ L. BÉLY, *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1999, 303. Als antwoord op de verklaring van de geallieerden volgt de Franse op 3 juli (“Déclaration de guerre de la France contre l’Empereur, l’Angleterre, les Etats Généraux des Provinces-Unies, & Leurs Alliez”, gepubliceerd bij DE LAMBERTY, *Mémoires (II)*, 208-209). Voor de tekst van het *Instrumentum accessionis Circuli Westphalici*, zie Ibid., 210-211, oorlogsverklaring 212-214. De vermeende inbreuken van beide partijen, in de feiten al vijf maanden in oorlog op het tijdstip van de verklaring, zijn dermate talrijk dat we ze niet aan een gedetailleerder onderzoek zullen onderwerpen.

⁹ M. FREY en L. FREY, *A Question of empire : Leopold I and the war of Spanish succession, 1701-1705*, (Brooklyn college studies on society in change), New York, Columbia University Press, 1983, 53. Max Emmanuel stelt hier mee definitief een einde aan zijn onderhandelingen met de Keizer.

¹⁰ F. ZIEGLER, *Villars, la centurion de Louis XIV*, Paris, Perrin, 1996, 98. Catinat trekt zich vanaf dan terug op zijn kasteel bij Saint-Gratien, om te genieten van zijn kleinkinderen en zich aan de filosofie te wijden (L. DUSSIEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 285-286).

Hoewel het Rijksleger theoretisch 120 000 man telt, komt in de praktijk slechts 1 soldaat op drie opdagen¹¹. Braubach laat zich zeer laatdunkend uit over hun kwaliteiten. Ze kunnen niet aanvallen, "aber auch zur blossen verteidigung reichten die Truppen nicht aus"¹².

Figuur 2 de Slag bij Friedlingen (detail) (Archives du Génie, Vincennes)¹³

De Duitse campagne draagt ook in het volgende jaar de essentie van de Franse oorlogsinspanning. Vendôme, die in Italië weinig significant kan uitrichten, wordt gevraagd om zijn bewegingen af te stemmen op die van Max Emmanuel en Villars (die van de Rijn naar Beieren trekt), en door te stoten naar de Donauzone. Pas eind augustus raakt zijn detachement in de Trentino¹⁴. Wanneer hij daar aankomt, heeft hij nog net de kans de recalcitrante bisschopsstad Trente te bombarderen. Het van kamp veranderen van Victor Amadeus (8 november) doet hem rechtsomkeert maken richting Turijn. Een tweede front in Italië plaatst nu niet de Oostenrijkse, maar de Franse troepen in een hachelijke positie.

Intussen voeren Max Emmanuel en Villars de rest van hun idee uit: waar het oorspronkelijk de bedoeling was om de drie Franse legers te laten samenkomen in Wenen, kunnen enkel de keurvorst en de nieuwe maarschalk in naar Neder-Oostenrijk optrekken. Dat zou toch het plan moeten zijn. Max Emmanuel maakt plots een beweging in zuidelijke richting, om Innsbruck en Tirol aan te vallen, gebieden die dicht bij Beieren liggen en lucratiever zijn om

¹¹ M. BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien für die Politik im Spanischen Erbfolgekriege*, ed. HAUSMANN, S., (Bücherei der Kultur und Geschichte; 29), Bonn, Kurt Schroeder, 1923, 74 e.v.: het Rijksleger, gecreëerd na de Hussitische oorlogen, werd door Maximiliaan I ingedeeld in 10 kringen, die elk proportioneel bijdragen. Naar model van de Rijksmatrix van 1521 (opgesteld op de Rijksdag van Worms) stemt de Rijksdag van Regensburg.

¹² Ibid., 85.

¹³ S.H.D., Archives du Génie, Article 15, §2, section 1, Cartons (1703).

¹⁴ Een exploit dat Bellerive inspiratie geeft tot vergelijkingen met een ander illustere voorganger: "notre Annibal françois passe de même les Alpes, avec cette différence, que l'un, qui ne trouvoit presque aucun ennemi sous les armes, emportoit sans résistance des Villes qui n'avoient presque pas de fortifications" (J.-A.-B. BELLERIVE, CHEVALIER DE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendôme*, Paris, P. Huet, 1714, 424). Zie ook LOZIÈRES, "Relation de la marche faite par l'armée du Roy commandée par Monseigneur le Duc de Vendôme pour joindre dans le Tirol avec Monsieur l'Electeur de Bavière et la description du pays," in S.H.D., *Archives du Génie*, article 15, §2, Section 1 (cartons) (1703).

contributie te heffen¹⁵. Een opstand van opgehitste partizanenmeutes, die de Beierse troepen willen aflslichten, verjaagt de keurvorst weer.

Het Franse leger en haar bondgenoot ziet de keizer gelukkig in grotere problemen belanden: de opstand barst los in Hongarije. Frans II Rakoczy wordt door de plaatselijke rijksdag, die de vereniging met de rest van Hongarije en het respect van de privileges wil¹⁶, verkozen als prins van Transylvanië.

Rooms Koning Jozef, die sinds het vorige jaar aan de Rijn dient bij Ludwvig van Baden¹⁷, trekt met zijn leger intussen in de rug van Villars en Max Emmanuel vanuit het Zwarte Woud naar Beieren, om hen klem te zetten. Tallard en de hertog van Bourgondië, die verondersteld worden het Rijksleger bezig te houden, zijn door onderlinge ruzies tot inactiviteit veroordeeld¹⁸. De enige optie die Villars overblijft, is frontaal afgaan op generaal Styrum, die tussen de Fransen en Wenen ligt. Op 20 september volgt een Franse overwinning bij Höchstädt, die Baden en Jozef rechtsomkeert doet maken. Max Emmanuel van Beieren besluit om in zijn erflanden te blijven en niet meer naar het Oosten door te trekken. Villars, die de overwinning wil uitbuiten, wil niet meer met de keurvorst samenwerken en vraagt om zijn overplaatsing¹⁹.

Blenheim of het einde van de strijd in Zuid-Duitsland

‘J’ai eu un terrible orage à essüier: je ne me mêlerai plus d’aucune affaire’
Maintenon over Blenheim²⁰

Marlborough trekt in het campagneizoen van 1704 in een logistiek zeer gewaagde onderneming met het gros van zijn leger van de Rijn naar de Donau, geschaduwed door drie Franse legers, maar nooit door hen onderbroken. Voor de ontzetting van Wenen, dat bedreigd wordt door Max Emmanuel van Beieren en Tallard, haalt Leopold I uiteindelijk Eugenius van Savoye weg uit Italië. Geprangd tussen de rebellen van Rakoczy, die de voorsteden van Wenen komen plunderen zoals twintig jaar eerder de Turken, en het leger van de Franse bondgenoten, kan het hof zelfs de hoofdstad niet meer ontvluchten, bij gebrek aan uitwegen²¹.

Om hier het hoofd aan te bieden, besluiten Marlborough en Eugenius samen om Max Emmanuel van Beieren af te snijden van zijn hinterland. Wanneer de keurvorst door het Staats-Engelse en het Oostenrijkse leger tot vechten wordt gedwongen (13 augustus 1704) loopt dat uit op een ramp. Na herhaaldelijk inbeuken op de Franse flanken, trekt de Engelse bevelhebber zelf met zijn cavalerie naar het intussen verzwakte Franse centrum, dat overrompeld en op de vlucht gejaagd wordt²². De helft van zijn leger (30 000 man) wordt buiten gevecht gesteld, collega-bevelhebber Tallard wordt gevangen in de karos van Marlborough afgevoerd.

¹⁵ Max Emmanuel zou in 1703 met aanzienlijke speelschulden staan bij zijn eigen hovelingen Monasterol en Maarschalk d’Arco en van de gelegenheid gebruik maken om die te delgen (ZIEGLER, *Villars*, 113-119).

¹⁶ In weervil van het *Diploma Leopoldinum*, dat de Keizer in 1691 proclameerde bij de herovering op de Turken, waardoor Transylvanië afhangt van een aparte kanselarij in Wenen en niet opnieuw vanuit Bratislava wordt bestuurd. De opstandelingen bestrijden ook de erfelijkheid van de Hongaarse kroon, die Leopold op de Rijksdag van 1687 liet afkondigen. Wat de situatie nog extra bemoeilijkt, is de Engelse sympathie voor de Hongaarse protestantse opstandelingen. De Britten treden de hele oorlog door op als verdedigers van de protestantse zaak in Wenen, wat tot grote ergernis leidt bij de Keizer (FREY en FREY, *A question of Empire*, 55 en 74).

¹⁷ Om de maritieme mogendheden te sussen, die vinden dat de Keizer te veel middelen in Italië investeert (Ibid., 51).

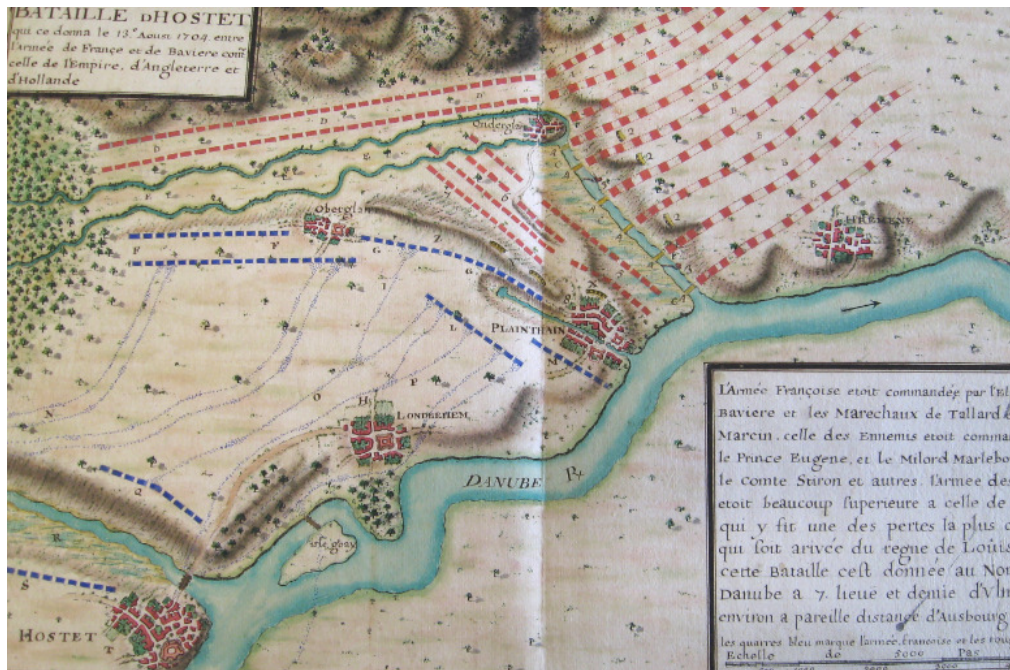
¹⁸ M. DE VOGÜÉ, *Le duc de Bourgogne et le duc de Beauvillier: lettres inédites : 1700-1708*, Paris, Plon, 1900, 35-36. Tallard wint uiteindelijk het pleit: hij overtuigt Bourgogne dat hij enkel in de weg kan lopen als het leger het beleg van Landau uitvoert. De hertog vertrekt op 18 september al terug naar Versailles.

¹⁹ ZIEGLER, *Villars*, 125.

²⁰ A. NIDERST, "Madame de Maintenon et la Guerre de Succession d'Espagne," in *Autour de Françoise d'Aubigné Marquise de Maintenon*, NIDERST, A. ed., Paris, Honoré Champion, 1999, 276.

²¹ MCKAY, *Prince Eugene of Savoy*, 74. "if the court had wanted to flee, there was nowhere for it to run".

²² R. WEIGLEY, *The Age of Battles: The Quest for Decisive Victory from Breitenfeld to Waterloo*, London, Pimlico, 1991, 85. Voor een uitgebreide beschrijving van Marlborough's campagne in 1704, zie H. PIGAILLEM, *Blenheim, 1704: le prince Eugène et Marlborough contre la France*, Paris, Economica, 2004, C. SPENCER, *Blenheim: battle for Europe*, London, Phoenix, 2004.

Figuur 3 De slag bij Blenheim (Archives du Génie, Vincennes²³)

Bij de conventie van Ilbersheim (7 november) moet Max Emmanuels echtgenote akkoord gaan de door Marlborough grondig geplunderde Beierse erflanden te laten bezetten door Jozef I²⁴. Voor de geallieerden een zeer voordelige zaak: het verhindert verdere belegeringen tijdens de campagne en stelt de keizer in staat zijn inkomsten op te trekken, waardoor hij minder afhankelijk wordt van geallieerde subsidies²⁵.

²³ S.H.D., Archives du Génie, Article 15, §2, section 1, cartons, 1704.

²⁴ C.W. INGRAO, *In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy*, West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 1979, 40.

²⁵ Wat aanleiding geeft tot grootscheepse boerenopstanden het volgende jaar, net als Max Emmanuel die in Tirol ontmoette in 1703 (Ibid., 46-47).

Figuur 4 "Die accurateste Fürstellung der Belagerungs Arbeit vor Landau" (gravure, J.C. Marchand, 1704²⁶)

Nog in de nasleep van Blenheim valt Landau (na een geslaagd beleg onder Tallard door de Fransen heroverd eind 1703) opnieuw voor Jozef en von Baden. De verhoudingen tussen de geallieerden verbeteren aanzienlijk: niet alleen gaat de slechte financiële situatie van de keizer erop vooruit, nu Wenen niet langer bedreigd wordt, kan de essentie van de strijd zich verplaatsen naar Spanje (waar de aanspraken van Karel van Habsburg liggen), Italië en de Nederlanden²⁷. Beieren wordt evenwel, net als Tirol in 1703, geteisterd door boerenopstanden, die pas in 1706 definitief worden neergeslagen.

3) De Strijd in Frankrijk zelf: de Cévennes in opstand

Op 23 juli 1702 wordt het arresthuis van Lamoignon de Bâville, de provinciale intendant van de Languedoc, door een calvinistische bende bestormd. De wegens zijn herhaalde folterpraktijken misprezen Abbé Chayla²⁸, door de intendant aangesteld om de ongehoorzame onderdanen te kerkeren, wordt bij het incident om het leven gebracht.

De situatie in de Languedoc is een uitvloeisel van het Edict van Fontainebleau (16 oktober 1685), waarbij Lodewijk (onder impuls van kanselier Michel Le Tellier) hoopt het calvinisme juridisch en in de feiten te doen verdwijnen. Het door artikel II van het edict ingestelde verbod om de "zogenaamd hervormde godsdienst" in het openbaar te belijden, laat enkel nog een uiterst beperkte en interne gewetensvrijheid, die van toepassing is op hangende toestanden, *en attendant qu'il plaise à Dieu de les éclairer comme les autres* (art. XII). In werkelijkheid is de koninklijke politiek erop gericht om de toegangsmogelijkheden tot de niet-officiële confessie²⁹ ook via het onderwijs af te snijden.

Het gedogen zou zich *de jure* moeten beperken tot tolerantie van een uitstervende ketterij, maar gaat *de facto* veel verder. De dragonnades van intendant Marillac in de Poitou (1681), waarbij

²⁶ British Museum, On-Line Database (<http://www.britishmuseum.org/research.aspx>).

²⁷ J.G. STORK-PENNING, *Het grote werk: vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successie-oorlog 1705-1710*, (Historische Studies; 12), Groningen, Wolters, 1958, 9.

²⁸ ZIEGLER, *Villars*, 127.

²⁹ Merk op dat Lodewijk XIV het Lutheranisme in de Elzas wel zonder problemen laat voortbestaan na de annexatie van Straatsburg. Voor de internationale consequenties van het Edict verwijzen we naar H. HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, Brussel, Racine, 2005, 191-200.

troepen bij hugenoten worden ingekwartierd als drukkingsmiddel, zijn maar een van de vormen waarmee ijverige overheidsagenten op lagere echelons tot homogenisatie proberen te komen.

De reactie van het centrale gezag laat niet veel aan duidelijkheid over. De graaf van Broglie wordt verslagen in Nîmes (12 januari 1703), maar zijn opvolger, maarschalk Montrevel, gaat over tot deportaties en een politiek van verschroeide aarde: meer dan 400 dorpen worden platgebrand. Als reactie escaleert de opstand enkel verder. Begin 1704 (14 maart) wordt een detachement van 300 soldaten tot de laatste man uitgemoord door de opstandelingen, die zich organiseren rond hun leidersfiguren Pierre Laporte en Jean Cavalier³⁰. Lodewijk XIV stuurt Villars naar de Languedoc. De maarschalk doet toegevingen aan de rebellen, pacificeert de situatie en krijgt het volgende jaar terug een aanzienlijker commando.

4) De Zuidelijke Nederlanden in de schaduw van de andere operaties

Voor Blenheim: de Nederlanden secundair theater

De territoria van aartsbisschop Jozef Clemens van Beieren³¹ worden in 1702 onder de voet gelopen. Op 23 oktober zijn de geallieerden (dankzij de Hollandse belegeraar Menno van Coehoorn) in het bezit van Kaiserwerth, Venlo, Roermond en Luik. Voorbij die grens werkt Boufflers³² aan de eerste Lijnen van Brabant³³. De idee achter het uitwerken van een stelsel van primitieve loopgraven ligt hoofdzakelijk in het vermijden van vijandelijke contributies. Het is evenwel niet mogelijk om ze permanent te bemannen, zonder het hoofdleger uit het veld te nemen, wat Franse offensieve operaties sterk bemoeilijkt³⁴.

Aan het hoofd van de geallieerde troepen in de Zuidelijke Nederlanden staat John Churchill, de hertog van Marlborough³⁵. Hoewel hij door de Staten-Generaal, bij gebrek aan eigen leidersfiguren van internationaal kaliber³⁶, wordt aangewezen als algemeen generalissimus van hun troepen, is zijn gezag over de Staatse soldaten in een geheim akkoord met de Engelsen afhankelijk gemaakt van de instemming van twee gedeputeerden te velde, die het leger volgen op campagne³⁷.

De gedeputeerden volgen het Staatse leger al van onder Willem III. Na de dood van de stadhouder, die de gewoonte had in persoon zijn legers aan te voeren, worden minder dociele en plooibare personen benoemd, met wie Marlborough het regelmatig aan de stok krijgt. Hun rol transformeert zich tot die van vertolkers van de strategische belangen van de Republiek, die, in tegenstelling tot Engeland, niet door de Noordzee van Frankrijk wordt gescheiden.

³⁰ ZIEGLER, *Villars*, 128.

³¹ Sinds 1688 aartsbisschop van Keulen en sinds 1694 prins-bisschop van Luik.

³² François Louis, hertog van Boufflers (1644-1711). De militaire carrière van de maarschalk (27 maart 1693) loopt op dat ogenblik al van bij het begin van de Devolutieoorlog (1667). Lodewijk maakt hem hertog van Boufflers in 1695 na zijn voorbeeldige verdediging van Namen tegen Willem III en kent hem na de dood van maarschalk d'Humières het gouvernement van Frans Vlaanderen toe. Bij het beleg van Rijsel biedt hij zichzelf aan om de verdediging van de stad te leiden (J.-C. PETITFILS, *Louis XIV*, Paris, Perrin, 2002, 571).

³³ "Jamais depuis l'antiquité jusqu'à nos jours troupes en campagne n'avaient remué autant de terre", G. ZELLER, *L'organisation défensive des Frontières du Nord et de l'Est au XVIIe siècle*, Paris, Berger-Levrault, 1928, 113.

³⁴ J.A. LYNN, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, ed. SCOTT, H.M. en COLLINS, B.W., (Modern Wars in Perspective), London, Longman, 1999, 276, VAN EEGRO, "Audenarde, Juillet 1708," *Bulletin Belge des Sciences Militaires*, no. 1 (1935): 49-50.

³⁵ C. BARNETT, *Marlborough*, (Wordsworth Military Library), Ware, Wordsworth, 1999, D. CHANDLER, *Marlborough as military commander*, London, Spellmount, 2003, W. CHURCHILL, *Marlborough. His Life and his times*, vert. WELTZ, E., vol. IV, Bussum, Kroonder, 1948, W. COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, ed. WADE, J., vol. II, London, Henry G. Bohn, 1848, J. FALKNER, *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09*, London, Spellmount, 2003, J.R. JONES, *Marlborough*, (British Lives), Cambridge, Cambridge UP, 1993, A. KEARNEY, *Marlborough and his Campaigns: 1702-1709*, Ashgate, Aldershot, 1960.

³⁶ A.J. VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands Condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog*, Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht, 1945, 219.

³⁷ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 8.

Het is dus allerminst zo dat de geallieerde besluitvorming eenvoudiger verloopt dan de Franse: verlammeende twisten, die het marcheren verhinderen, zijn niet uit te sluiten in een systeem waar niemand een doorslaggevende stem heeft. Dat belet uiteraard niet dat de Britse historici wel erg gemakkelijke zondebokken vinden in de Staatse gedeputeerden om de niet-uitvoering van meerdere briljante plannen te verklaren.

In de campagne van 1703 veroveren de geallieerden Opper-Gelre en Limburg³⁸. Waar de eerste provincie, in uitvoering van het verdrag van Münster onder de soevereiniteit van de Staten-Generaal komt, krijgt Karel van Habsburg in november die over het oostelijke graafschap toegewezen³⁹.

De lijnen van Brabant

"Ils n'allaient plus tarder à accumuler âneries, gaffes et catastrophes"
Villars⁴⁰

De landloze Max Emmanuel keert terug naar Brussel. Samen met de ongelukkige maarschalk Villeroi moet hij Ouwerkerk⁴¹ op afstand houden. Eind mei 1705 slagen ze er in om Hoei in te nemen. Marlborough laat evenwel Villars ter plaatse aan de Moezel en herneemt al een maand later Hoei.

Op 19 juli doorbreekt hij de Franse lijnen in Brabant, tussen Heliksem en Zoutleeuw. Markies d'Alègre⁴² en de graaf van Hoorne worden gevangen genomen. De landvoogd en Villeroi trekken zich terug op Leuven⁴³ en laten Tienen en Diest over aan de geallieerden. Zoutleeuw wordt in augustus nog ingenomen, maar voor het overige plooit het Franse leger zich terug op het lijnensysteem⁴⁴. De geallieerden slagen er niet in om een vervolg te breien aan de doorbraak, wat Marlborough wijt aan de obstructie van de Hollandse generaal Slangenburg, die kort daarna wordt teruggeroepen. Villeroi houdt de belangrijkste steden in Vlaanderen en Brabant.

³⁸ Voor de schermutselingen bij Stekene en Ekeren en het (niet ten uitvoer gelegde) Grand Design van Marlborough, zie R. GILS, "Marlboroughs Grand Design en de veldslag bij Stekene en Ekeren," *Vesting. Tijdschrift van de Simon Stevinstichting*, no. 1 (2003): 3-12.

³⁹ R. DE SCHRYVER, "De Oostenrijkse aanspraken op de Spaans-Habsburgse erfenis," in *Oostenrijks België*, HASQUIN, H. ed., Brussel, Gemeentekrediet, 1987, 16.

⁴⁰ ZIEGLER, *Villars*, 153.

⁴¹ Hendrik van Nassau, heer van Ouwerkerk en Woudenberg (1640-1708). Wordt in 1703 veldmaarschalk als opvolger van Athlone en beveelt in die hoedanigheid de Staatse troepen in de Nederlanden. "Dapper, loyaal, belangeloos, maar zeer drijftig, op het einde zijns levens zelfs ondraaglijk hartstochtelijk, zoodat men zelfs van krankzinnigheid sprak", (J.P. BLOK in NNBW, I, 1359).

⁴² Yves, Markies van Alègre (1653-1733). Dient in het leger van Max Emmanuel van Beieren, in gevangenschap gebruikt als gezant in de Republiek. Zie deel III, Hoofdstuk 2.

⁴³ ZIEGLER, *Villars*, 158.

⁴⁴ S.H.A.T. A¹, 1829, eerste deel, eerste sectie, nr. 19, Lodewijk XIV aan Villeroi, 21 juli 1705, gepubliceerd bij Pelet en de Vault, V, 57.

B. De Zuidelijke Nederlanden en de Bourbons

1) Intern-politieke tribulaties: de administratieve hervorming van Bergeyck

"il a de l'esprit, de la souplesse; il flate, il fait le zélé, mais approfondissez; les honnêtes gens du pays le croient très dangereux"

Fénelon over Bergeyck⁴⁵

Figuur 5 Plan Ancien de Bruxelles (1695) (Archives du Génie, Vincennes)⁴⁶

Wanneer Filips V als koning van Spanje wordt geïnstalleerd, bezit hij ook de soevereiniteit over de Zuidelijke Nederlanden. In de feiten zijn de administratieve moeilijkheden in Madrid te groot om in de nakende militaire confrontatie een gebied te besturen dat dicht bij Versailles ligt dan bij het Escorial. Lodewijk XIV krijgt dan ook de vraag van zijn kleinzoon om de gebieden in zijn naam te beheren.

Landvoogd Max Emmanuel van Beieren, de juridische schakel tussen Madrid en de bestuurd provincies, vertrekt in maart 1701 naar Beieren, om er zijn leger voor te bereiden op het nakende conflict⁴⁷. Zijn belangrijkste minister, Jan van Brouhoven⁴⁸, neemt zonder problemen zijn rol over, maar dan wel als uitvoerder van de Franse politiek. Hij gaat in de zomer

⁴⁵ Fénelon aan Chevreuse, 9 juli 1702, geciteerd bij DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*, 52.

⁴⁶ S.H.D., Archives du Génie, Article 14 (Places Etrangères), Bruxelles (carton).

⁴⁷ Zie Deel III Hoofdstuk 1.

⁴⁸ In maart 1701 wordt de markies van Bedmar (Isidro de la Cueva y Benavides, 1652-1723) aangesteld als commandant-generaal en plaatsvervanger van de landvoogd in de Zuidelijke Nederlanden, maar Bergeyck loopt er zonder problemen om heen. Eind 1704 plaatst Filips V hem over naar Sicilië (R. DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 90).

van 1702 over tot de afschaffing van de vermolmde collaterale raden van Karel V: Raad van State, Raad van Financiën en Geheime Raad worden voor de bestuurlijke attributies gebald in een centrale Koninklijke Regeerraad, voorgezeten door de landvoogd⁴⁹. Max Emmanuel is om militaire redenen verhinderd, en wordt tot aan de slag van Blenheim nog slechts een spook in Brussel. Bergeyck wil *Établir le gouvernement d'Espagne sur le pied qu'est celui de France*⁵⁰.

Het hoogoplopende aantal edelen en burgers door wiens handen een beslissing dient te gaan, voor ze kan worden genomen, verhindert efficiënt bestuur. Net als hij vindt dat de hervormingen in Madrid noodzakelijk zijn (waar de Franse ambassadeurs en financieel controleur Orry met huiver naar de logge Habsburgse polysynodie kijken), zijn die dat in de Nederlanden. Als Lodewijk XIV twintig miljoen onderdanen kan besturen met vier staatssecretarissen en een controleur-generaal, waarom zou dat niet lukken met de nog geen twee miljoen Zuid-Nederlanders⁵¹ tussen Maas en Leie?

De Regeerraad maakt niet enkel met de juridische vormen van de Collaterale Raden komaf, maar ook met hun leden⁵². Belangrijke edelen als Mérode-Westerloo en Albert de Coxie, voorzitter van de Geheime Raad, worden uit hun (geremunereerde) stoel gekatapulteerd. Zeven leden moeten volstaan om ook het werk van de Secretarie van State en Oorlog over te nemen⁵³. Uiteraard is het Bergeyck die, naast de financiën, ook dit laatste takenpakket beheert en zo in de feiten de rol van eerste minister vervult⁵⁴. De rekenkamers worden gereduceerd tot een, de Spaanse pagadorie, veedorie en contadorie verdwijnen, net als de *Consejo de Flandes* in Madrid, wiens bevoegdheden naar de algemene Raad van State overgaan⁵⁵.

Een belangrijk deel van Bergeycks politieke actie berust in het optrekken van de effectieven van het Spaans-Nederlandse leger. Na de negenjarige oorlog zijn die tot een dramatisch dieptepunt van maximaal 6 500 weerbare mannen weggezakt, drie jaar later is dat aantal op papier bijna verdubbeld, maar nog lang niet voldoende om de militaire noden te vervullen⁵⁶. Lodewijk XIV zegt aan Bergeyck zijn steun toe om bijna 20 000 man op de been te brengen, in hoofdzaak gefinancierd door de Spaanse Nederlanden. In het najaar van 1701 bereikt het Zuid-Nederlandse leger 15 000 man, begin 1703 telt het op papier al 49 bataljons en 46 eskadrons (wat ongeveer overeenkomt met 31 400 man). De Nederlandse provincies zijn echter niet in staat de financiering van het leger op zich te nemen en moet Chamillart een beroep doen op de inkomsten van de Spaanse zilvervloot⁵⁷.

Landvoogd Max Emmanuel, die tijdens de hervormingen campagne voert in Duitsland, wordt pas op het laatste ogenblik door Bergeyck op de hoogte gebracht van de veranderingen: "*V.A.E. trouverat à son retour une nouvelle face, plus de consultes, plus de livrances, plus de répliques du veedor, plus de*

⁴⁹ Reglement van 2 juni 1702. De aanwezigheid van de landvoogd in de regeringsorganen is een vernieuwing ten opzichte van het Habsburgse systeem, waar hij op consult van de collaterale raden, in een eerder tijdrovende procedure, zelf tot een beslissing moet komen.

⁵⁰ Geciteerd bij DE SCHRYVER, *Jan van Brouchoven...* 327.

⁵¹ D. MORSA, "Een ongelukseeuw?" in *België in de 17de eeuw (I)*, JANSSENS, P. ed., Brussel, Dexia - Snoeck, 2006, 103.

⁵² DE SCHRYVER, *Jan van Brouchoven...* 310-336.

⁵³ R. DE SCHRYVER, "Koninklijke Raad (1702-1711)," in *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, AERTS, E., et al. ed., *Algemeen Rijksarchief; Studia*; 55, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1994, 286.

⁵⁴ De bezoldiging van Bergeyck is dan ook navenant (50 000 gulden per jaar, of evenveel als de andere regeringsleden samen).

⁵⁵ Meteen ook de kans om de graaf van Monterrey, voormalig landvoogd in de Nederlanden en de laatste jaren van Karel II voorzitter van de Raad, te elimineren (DE SCHRYVER, *Jan van Brouchoven...* 370).

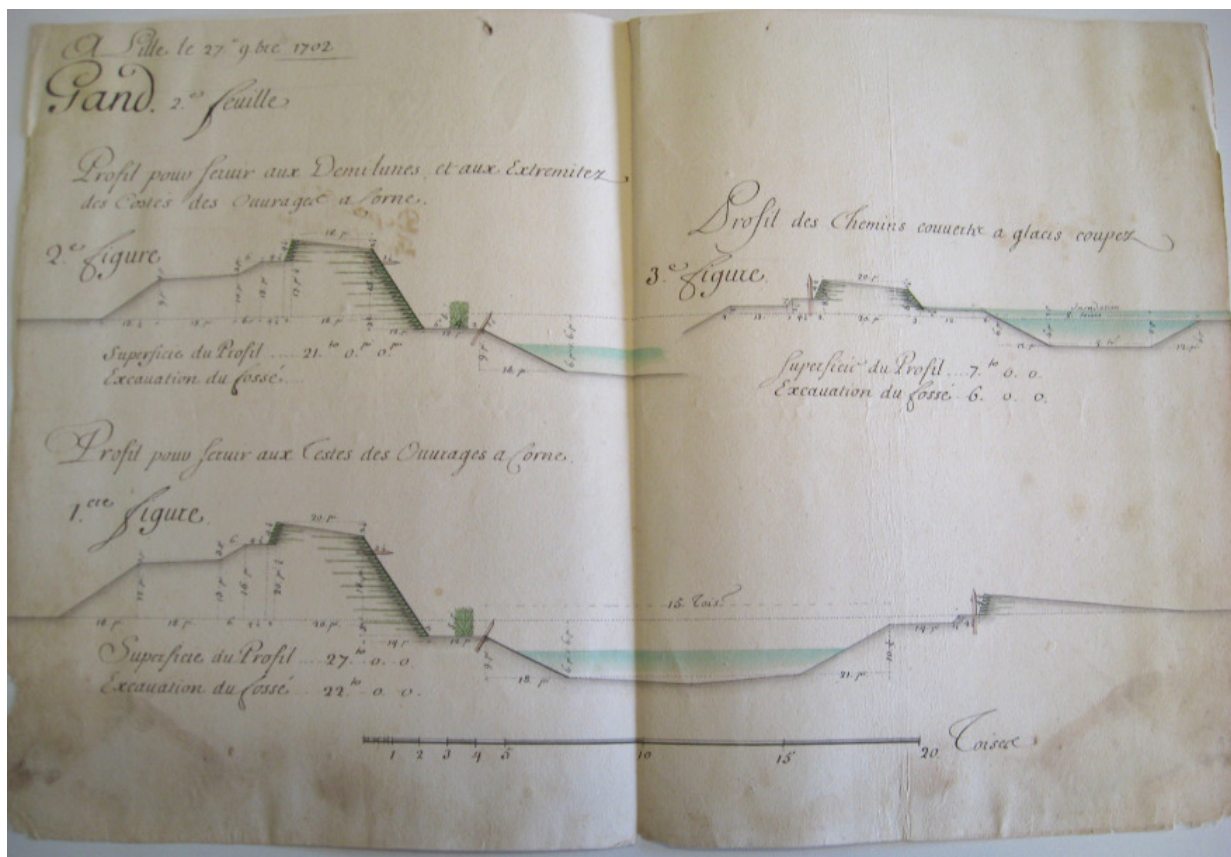
⁵⁶ Ibid., 104, E. ROOMS, *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)*, (Centrum voor Militaire Geschiedenis: Bijdragen; 37), Brussel, Koninklijk Legermuseum, 2003, 418. Rooms spreekt over 8 336 infanteristen en 3 584 cavaleristen.

⁵⁷ DE SCHRYVER, *Jan van Brouchoven...* 276.

*représentations du contador, ni consultes des généraux, et aurat presque toute la journée libre*⁵⁸. Met het nieuwe reglement, vraagt Filips V ook aan zijn grootvader om de zorg om de Nederlanden op zich te nemen: niet alleen in hun militaire barrièrefunctie tegen de alliantie, maar ook in hun bestuur komen de provincies onder het feitelijke Franse bewind. Lodewijks beloftes over soevereiniteit over de Nederlanden wanneer de Beierse erflanden uit zijn handen gaan, lijken wel heel precair. Wanneer Max Emmanuel na Blenheim terugkeert naar Brussel, houdt hij er zich het grootste deel van de tijd bezig met “plezier en grootse plannen”⁵⁹.

2) Défendre la France hors-frontières

Niet alleen voor belastingen en militieverplichtingen, maar ook strategisch-militair koloniseren de Franse ingenieurs en generaals de Zuidelijke Nederlanden. Vauban brengt tijdens de eerste twee jaren van de machtsovername inspectiebezoeken aan de voornaamste versterkingen (Antwerpen⁶⁰, Mechelen, Oudenaarde, Brugge, Gent⁶¹, Oostende, Brussel). De meeste gesuggereerde verbeteringswerken raken evenwel niet uitgevoerd.

Figuur 6 Plannen voor de uitbreiding van de Gentse versterkingen (Vauban, Rijsel, 27 november 1702)

De Zuidelijke Nederlanden zijn voor Frankrijk in hoofdzaak een vooruitgeschoven verdedigingslijn, of een buffer. Vandaar dat dezelfde strategie, die op Frankrijk van toepassing is

⁵⁸ Iets wat de landvoogd een aangename gedachte moet geweest zijn (citaat: Bergeyck aan Max Emmanuel, 7 november 1701, weergegeven bij Ibid., 314-315).

⁵⁹ Filips V kent Max Emmanuel, na aandringen, het patent van vicaris-generaal van de Nederlanden toe, maar bijkomende juridische waarde (bovenop zijn hoedanigheid van kapitein-generaal van de Spaanse troepen en gouverneur) heeft dit niet (Ibid., 341).

⁶⁰ PELET en DE VAULT, I, 56-57.

⁶¹ LA BROSSE, "Mémoire sur Gand," in *S.H.D., Archives du Génie, Article 14 (Places Etrangères), Gand (cartons)* (1702), S. LE PRESTRE DE VAUBAN, "Projet general des fortifications des Ville et château de Gand," in *S.H.D., Archives du Génie, Article 14 (Places étrangères), Gand (carton)* (17 november 1702).

sinds Nijmegen (het aanleggen van lijnen tussen de bestaande versterkte plaatsen), ook hier gevolgd wordt. De lijnen die Boufflers laat aanleggen, lopen van Antwerpen tot de Sambre. Niet alleen de belangrijkste steden, maar ook de verdediging van het platteland wordt in die beweging dus onder handen genomen. De Franse ingenieurs leggen lijnen aan tussen Gent en Antwerpen⁶². In praktijk bestaan de lijnen uit opgehoogde dammen en dijken naast bestaande waterwegen. Waar geen water voor handen is, gaan ze over in loopgraven.

Figuur 7 De Oudenaardse versterkingen en verdedigingsmogelijkheden in 1702⁶³

⁶² DE JOUVILLE, "Mémoire concernant la ligne qui couvre le pays de Waes relatif au plan cy-joint, a commencer par Gand jusques au fort de la Perle," in *S.H.D., Archives du Génie, Article 14 (Places Etrangères), Gand (cartons)* (1702). Bij hun bezoek aan Antwerpen worden Bergeyck en Bedmar aangevallen door een woedende menigte (D'Artagnan aan Boufflers en Chamillart, S.H.A.T., A¹, 1493, 17 en 19 mei 1701, s.n., vermeld bij DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 222).

⁶³ S.H.D., *Archives du Génie, Article 14 (Places Etrangères), Oudenarde (Cartons)*.

II. Ramillies, Turijn, Toulon: Vendôme in de Nederlanden

A. De rampcampagne van Villeroi

“Monsieur le maréchal, on n'est plus heureux à notre âge”
Lodewijk XIV aan Villeroi⁶⁴

1) Ramillies

1706 kondigt zich voor Lodewijk XIV aan als een beslissend jaar. Het is zijn intentie om op alle fronten tegelijk toe te slaan en de oorlog tot een zo spoedig mogelijk einde te brengen. In de Nederlanden betekent dit concreet dat de inertie achter de lijnen van Brabant een einde mag kennen. Villeroi moet met zijn 60 000 man een veldslag uitlokken met Marlborough, die over een vergelijkbare troepenmacht beschikt⁶⁵. De maarschalk voert plichtsgetrouw zijn bevelen uit: al bij het begin van de campagne trekt hij naar Tienen, met de bedoeling Zoutleeuw terug te nemen. Op 23 mei incasseert hij (samen met de keurvorst) niet ver van Waterloo de grootste Franse nederlaag van de oorlog⁶⁶. De 22 bataljons en evenveel eskadrons van Marsin (die vanuit Metz naar het Noorden trekt), die Villeroi niet wou opwachten, komen pas na de slag aan in Vlaanderen⁶⁷.

Figuur 8 De Slag bij Ramillies (Jan Van Huchtenburg, 1706⁶⁸)

⁶⁴ L. BÉLY, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Paris, Fayard, 1990, 37.

⁶⁵ J. OSTWALD, "The "Decisive" Battle of Ramillies, 1706: Prerequisites for Decisiveness in Early Modern Warfare," *Journal of Military history* 64, no. 3 (2000): 658.

⁶⁶ Ibid. "Il manoeuvra comme une hûtre" (ZIEGLER, *Villars*, 166).

⁶⁷ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire du règne de Louis le Grand*, vol. V, Paris, D. Mariette, 1726, V, 14.

⁶⁸ Rijksmuseum, on-line beeldenbank (<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/zoeken>).

Marlborough chargeert in het centrum van het te uitgestrekte Franse front en dwingt de beslissing af door een cavalerieaanval uit te voeren met de aan het oog van de Fransen onttrokken reformerende eskadrons van zijn rechterflank⁶⁹. In de verwarring die volgt op het voortdurende inbeuken van Marlborough's cavalerie, worden de Fransen twintig kilometer ver achtervolgd door het geallieerde leger. Villeroi verliest 14 000 man, maar raakt door desertie tot de helft van zijn troepen kwijt⁷⁰. De weg naar Vlaanderen ligt open, aangezien er geen leger meer is om de slecht versterkte steden te beschermen. Max Emmanuel en de maarschalk moeten zich geleidelijk terugtrekken tot achter de Schelde, om daar te wachten op de versterkingen die Lodewijk in nood van bij Villars in Duitsland betreft.

2) La dérouté

Fase 1: de stroom van gemakkelijke overgaves

De geallieerden nemen op 25 mei de sleutels van Leuven in ontvangst uit de handen van een delegatie van de stadsmagistraat en de universiteit. Twee dagen later valt Brussel en vier dagen later (1 juni) Gent, waar het Spaanse garnizoen zich achter Karel III schaart. Een dag later krijgen Brugge en Damme het bevel van de keurvorst om zich over te geven⁷¹. De Markies van Taracena, Spaans commandant van de citadel in Antwerpen, geeft ook aan zijn garnizoen te kennen dat hij zich niet zal verzetten tegen een overgave.

Op 3 juni capituleert Oudenaarde, na een korte beschieting van de stad vanop de hoogten van Edelare⁷². Lodewijk XIV ziet op die manier het hele Noorden van de Spaanse Nederlanden in ijtempo ontsnappen en stuurt Chamillart ter plaatse om de schade op te meten⁷³. Vrijwel onmiddellijk krijgt Vendôme opdracht om het bevel over te nemen van Villeroi, die zelf vraagt om terug te mogen keren⁷⁴. Villars mag aan de Rijn onmiddellijk zijn plannen opbergen voor een nieuw offensief tegen Landau of steun aan de Beierse of Hongaarse opstandelingen: alle beschikbare detachementen moeten naar de Nederlanden⁷⁵.

Fase 2: Marlborough moet belegeren

Na Oudenaarde stopt Marlborough's gemakkelijke reeks veroveringen en is hij verplicht terug plaatsen te gaan belegeren. De volgende 109 dagen van de campagne bestaan niet meer uit overgaves, maar uit trage worstelingen⁷⁶. Ouwkerk slaat eerst het beleg voor Nieuwpoort (17 juni). De stad blijkt evenwel te moeilijk in te nemen: de geallieerden keren zich drie dagen later tegen Oostende, terwijl tegelijk een eskader onder Fairborn de communicatie tussen de haven en

⁶⁹ P. EDWARDS, "Battle Royal at Ramillies," *Military History* 23, no. 3 (2006): 38-46.

⁷⁰ CHANDLER, *Marlborough as military commander*, 178. Lynn brengt dit in verband met de constructie van de loyautéit in Lodewijks leger. Enkel het officierenkorps, dat door adellijke waarden (zoektocht naar persoonlijke *gloire*, sociale onderscheidingsdrang) wordt gedreven, zou een band met de vorst hebben, zeker niet de *rank and file* (LYNN, *The Wars of Louis XIV...* 48).

⁷¹ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* V, 12-13.

⁷² B. DE RANTERE en M. DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde van 1701 tot 1786*, Oudenaarde, Sanderus, 1985, 13. Marlborough wordt op 7 juni door de Wet vergast op een grote maaltijd. Ostwald meldt dat het garnizoen uit amper 200 man bestond, er geen geld voorhanden was om de broodnodige verbeteringswerken aan de buitenversterkingen (die palissades noch glacis hadden) te bekostigen en dat men vergeten was overstromingen uit te voeren in de omgeving (OSTWALD, "The Decisive Battle..." 690).

⁷³ Onder Louvois was dit een courante praktijk, maar de nieuwe secretaris van Oorlog slaagt er niet in om de generaals op het terrein naar zijn wil te plooiën. Door de zware cumul met de functie van controleur-generaal, maar deels ook door zijn dociele en onzekere persoonlijkheid, die zich eerder leent tot de juridische en bestuurlijke functies die hij voor zijn ministerambt bekleedt. Meer dan de schade opmeten, kan Chamillart niet doen. (E. PÉNICAUT, *Faveur et pouvoir au tournant du grand siècle, Michel Chamillart : Ministre et secrétaire d'état de la guerre de Louis XIV*, (Mémoires et documents de l'Ecole des chartes), Paris, Ecole des chartes, 2004, 104-105).

⁷⁴ QUINCY, V, 14.

⁷⁵ ZIEGLER, *Villars*, 165.

⁷⁶ OSTWALD, "The Decisive Battle..." 675 en 679. Zie ook DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 345.

Duinkerken afsnijdt. Bijna veertienduizend bommen later⁷⁷, vraagt de stadsmagistraat aan La Mothe Houdancourt de toestemming om zich te mogen overgeven. Op 8 juli trekt het Franse garnizoen naar Duinkerken, de Spaanse en Waalse troepen naar Namen.

Om een verder uitwaaien naar de belangrijke post in Duinkerken te vermijden, neemt Maarschalk Vauban half juni zelf als commandant van Maritiem Vlaanderen⁷⁸ het bevel over. Twaalf duizend gevangenen graven onder zijn bevel een kamp uit voor 15 000 man tussen Sint-Winoksbergen en het kanaal van de Moer, en nog een ander tussen Duinkerken en fort Sint-Lodewijk⁷⁹.

Het beleg van Dendermonde verloopt minder voorspoedig dan dat van de Noordzeehaven: pas na een blokkade van twee maanden geeft Markies de la Vallée, gouverneur van de plaats, zich over⁸⁰. In de streek van Brugge valt Oudenburg, en daarna ook Bellem tussen Brugge en Aalter (13 juni). Op 20 juni beginnen twaalfduizend gevangenen met het uitgraven van de buitenste omsingelingsloopgraaf rond Menen, bruggenhoofd op de Leie en Franse verovering uit de Devolutieoorlog⁸¹. Een garnizoen van 4 000 Fransen krijgt de 32 bataljons en 24 eskadrons van de Hollandse generaal Salisch tegenover zich, voor alweer een aanslepend beleg.

Op 16 juli trekt Ouwerkerk over de Leie bij Gottem, vanwaar hij met het gros van Marlborough's troepen een nieuw kamp tussen Spiere en Helkijn inneemt. Vanuit zijn nieuwe kamp gaat Marlborough met de gedeputeerden te velde en keurvorst Frederik III van Brandenburg de versterkingen rond Doornik verkennen⁸².

Vendôme in de Nederlanden: de deur terug op slot

De eerste augustus vertrekt Vendôme vanuit Versailles naar de Nederlanden, om er formeel onder Max Emmanuel van Beieren de troepen aan te voeren. Gezien de nabijheid van Marlborough's kamp, verbiedt hij de inwoners van de kasselrij Rijsel hem levensmiddelen te leveren, *sous peine de galère*⁸³ en versterkt hij het garnizoen in Komen, wat de troepen van Salisch (die nog steeds Menen belegert) moet verdelen. Vendôme verzamelt de her en der verspreide troepen van Villeroi en maakt gemengde Frans-Spaanse detachementen⁸⁴. Pas op 23 augustus geeft Menen zich over. Het Franse garnizoen verliest een vierde van zijn effectieven aan doden en gewonden.

De aandacht van Vendôme richt zich niet alleen op het Noorden, ook in Henegouwen bedreigen de geallieerden Franse plaatsen. Op 9 september trekt Marlborough naar Ath, belangrijk steunpunt om Brussel en de rest van Brabant af te dekken⁸⁵. Om het ergste te vermijden en gezien de eerdere verkenningen in de buurt van Doornik, trekt het Franse leger

⁷⁷ "Ils avoient tellement bouleversé la ville, que peu de maisons étoient restées sur pied", aldus Quincy (V, 16-18). Geen kerk of klooster bleef de inwoners over om te schuilen voor het vuur.

⁷⁸ A. BLANCHARD, *Vauban*, Paris, Fayard, 1996, 289. Zie ook S.H.A.T., A¹, 2017, nr. 2 (Vauban aan Chamillart, 2 januari 1707, vanuit Parijs, ideeën voor de verdediging van Nieuwpoort). De maarschalk overlijdt (ten gevolge van het winterklimaat in Maritiem Vlaanderen?) op 29 februari 1707 (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XI (1706-1707), Paris, F. Didot, 1857, 330-331).

⁷⁹ S.H.A.T., A¹, 2017, nr. 13 (Vauban aan Chamillart, 5 januari 1707, vanuit Parijs).

⁸⁰ QUINCY, V, 19. Zeggen dat Ramillies "en quelques semaines" de volledige Nederlanden doet kantelen, is overdreven (HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, 279). De geallieerden verkiezen een blokkade boven een beleg, gezien hun vorderingen in westelijke richting (OSTWALD, "The Decisive Battle..." 669).

⁸¹ ZELLER, *L'organisation défensive...* 70. Lodewijk XIV laat Vauban na de Vrede van Nijmegen de plaats versterken, aangezien Kortrijk teruggegeven wordt aan Karel II.

⁸² QUINCY, V, 19.

⁸³ QUINCY, V, 30.

⁸⁴ Bij een cavalerieschermutseling nemen de cavaleristen van luitenant-general du Rozel (+ 1709, zie PINARD, IV, 581) Cadogan gevangen. Lang duurt zijn detentie niet, want Vendôme weet hem te ruilen voor de bij Ramillies gevangen genomen Palavicini (CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 179).

⁸⁵ Ibid., 180.

naar Lessen, met de bedoeling om de laatstgenoemde stad en Condé te beschermen. Op 4 oktober valt Ath, en daarmee ook het doek over de campagne. De geallieerden trekken terug op hun winterkwartieren in de nieuw veroverde plaatsen⁸⁶.

Vendôme en Max Emmanuel zijn veroordeeld zich te beperken tot het verdelen van hun resterende troepen om Douai, Rijsel, Doornik en Valenciennes, de meest strategische plaatsen in het Noorden, onder beschutting te plaatsen. De *torrent de conquêtes* die de geallieerden te beurt valt na Ramillies, kunnen ze niet ombuigen.

Figuur 9 "De Gequetste Fransche Beer" (Hollandse spotprent na de val van Menen, 1706⁸⁷)

De vraag is evenwel, of dit laatste niet eerder ligt aan de geringe kwaliteit van de versterkingen in Vlaanderen en Brabant, die eerder door Vauban werden bestempeld als *des bicoques*: verouderde en eenvoudig in te nemen plaatsen, die voor wie hen moet verdedigen eerder een last dan een hulp zijn⁸⁸. Als men de veldtocht van 1706 als beslissend had kunnen bestempelen, ligt dit veel meer aan de succesvolle belegeringen, dan aan de ontmoeting in open veld bij Ramillies.

Een gelijkaardige overwinning in de buurt van Rijsel had Marlborough niet dezelfde vooruitgang kunnen doen boeken als in Brabant. In de campagnes van 1707 en 1708 is het bezit van Leuven, Brussel en Antwerpen een blok aan het been voor de offensieve intenties van de geallieerde generalissimus: men kan de plaatsen enkel met troepen verdedigen, die nodig zijn om op andere plaatsen het verschil te maken tegen de Fransen.

Het nieuwe regime in de Nederlanden

Het nieuwe bestuursstelsel dat de geallieerden opzetten in Brabant en Vlaanderen, is een *sui generis*-type van internationale bezetting in naam van Karel van Habsburg. De door Bergeyck

⁸⁶ QUINCY, V, 48-49.

⁸⁷ British Museum, On-Line Database (<http://www.britishmuseum.org/research.aspx>).

⁸⁸ J. OSTWALD, *Vauban under Siege*, Boston, Brill, 2007, 110.

afgeschafte collaterale raden worden opnieuw opgericht en de groepen die hij gebruuskeerd heeft, keren terug in het landsbestuur. De nieuwe Raad van State (2 juli 1706) bestaat uit een zeer diverse selectie uit de hoge adel en clerus, onder leiding van een weinig dynamische 79-jarige voorzitter, Albert de Coxie⁸⁹.

De rol van de aristocratische Raad beperkt zich in hoofdzaak tot het beschermen van de lokale privileges en het lichten van een klein leger om de geallieerde garnizoenen aan te vullen (na de nederlaag van Ramillies deserteert het grootste deel van Bergeycks troepen). Juridisch heeft hij beslissingsbevoegdheid (hij vervangt de landvoogd, waar hij voor 1700 enkel consultatief was), maar geen enkele beslissing kan worden genomen zonder de instemming van de afgevaardigden van de Engelsen en de Republiek, die in een bipartiete conferentie zelf het beleid voeren⁹⁰. De gedeputeerden Johan Van den Bergh⁹¹ en Renswoude⁹² maken er samen met de Britse diplomaat George Stepney⁹³ (later vervangen door Cadogan) en Marlborough de dienst uit.

⁸⁹ Mérode-Westerlo, die na de slag van Blenheim deserteert uit het Franse leger en een regiment voor de Keizer in het veld brengt, komt uit onvrede met de rol van de Raad, maar een keer opdagen (VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 44). Het jongste lid van de raad, hertog Leopold Filips van Arenberg (1690-1754) is bij zijn installatie nog geen zestien jaar oud.

⁹⁰ Ibid., 49-54.

⁹¹ 1664-1755, burgemeester van Leiden.

⁹² Frederik Adriaan van Reede, heer van Renswoude (1659-1738). Afkomstig uit het Sticht, vertegenwoordigt de Republiek bij de vredesonderhandelingen in Utrecht, een van de voornaamste *bien intentionnés pour la paix*.

⁹³ 1663-1707, voormalig ambassadeur in Wenen. Overlijdt in Engeland begin 1707.

B. Filips V glijdt weg

1) Turijn, of het einde van de strijd in Italië⁹⁴

*“A Turin
Gît Marcin
Et le bâton du Feuilladin⁹⁵”*

*“Quel chef d’oeuvre de cafouillage!
Quel cas d’école pour ganache incapable”
Villars⁹⁶*

Na het verraad van de Savoyaanse hertog besteedt Vendôme heel 1704 en 1705 aan het insluiten van Turijn. Verrua⁹⁷ en Mirandola vallen in Franse handen, wat Victor Emmanuel nagenoeg volledig neutraliseert. Vendôme gaat met zijn broer Philippe achter Eugenius aan in oostelijke richting en laat La Feuillade achter om Turijn te observeren. Het komt tot een veldslag tussen beide legers bij Cassano op de Adda, in het hertogdom Milaan. De Oostenrijkers bijten in het zand en trekken zich terug op hun uitvalsbasis⁹⁸. Wanneer Berwick (die de laatste resten van de opstand in de Cévennes heeft opgeruimd) in januari de citadel van Nice neemt, is heel Noord-Italië stevig in Franse handen.

Het nieuwe jaar verloopt voor de Fransen daarentegen in twee contrasterende fases: een voor en een na de aanwezigheid van Vendôme. Hoewel Saint-Simon de dramatische afloop van de campagne in de schoenen van de hertog schuift, kan men niet ontkennen dat de loop der gebeurtenissen dramatisch verandert na zijn vertrek. De situatie in september (wanneer het Franse leger uit Piemonte terugtrekt naar de Haute Savoie over Pinerolo) is in geen geval te vergelijken met die van de slag bij Calcinato, waar Vendôme Eugenius weet te blokkeren in Milaan.

De militaire situatie tijdens het beleg van Turijn is als volgt samen te vatten: de hertog van Savoye, voormalig Frans bondgenoot, maar sinds 1703 aan geallieerde zijde, weet zich ingesloten door het Franse leger onder Vendôme (die vervangen wordt door Marsin na 15 juli⁹⁹) en heeft enkel nog het zuiden van Piemonte en de hoofdstad over. Voor Ramillies Lodewijk XIV ertoe verplicht om Vendôme en extra troepen naar de Nederlanden te sturen, opereren in Italië twee Franse legers van elk ongeveer 45 000 man, tegen 50 000 keizerlijke troepen onder Eugenius. Is het vervolg van de feiten te wijten aan de geostrategische verschuiving¹⁰⁰?

Eugenius van Savoye opereert met het Oostenrijkse leger ten oosten van de Franse positie, maar moet worden tegengehouden door het leger van Filips van Orléans, de neef van Lodewijk XIV, die als prins van den bloede zonder discussie aan het hoofd van de troepen staat. Luitenant-Generaal La Feuillade¹⁰¹ sluit op 14 mei Turijn in. De bedoeling van het Franse leger is

⁹⁴ QUINCY, V, 89-159.

⁹⁵ Spotlied, geciteerd bij F. BLUCHE, *Le Journal Secret de Louis XIV*, Paris, Editions du Rocher, 1998, 280.

⁹⁶ ZIEGLER, *Villars*, 170.

⁹⁷ Een beleg dat de hele winter door aanhoudt en waar Vendôme de ontberingen van zijn troepen deelt (P. GRAMAIN, *Oraison funebre du tres-haut, tres-excellent, tres-puissant prince, Louis-Joseph de Vendosme, duc d'Estampes, &c. Prononcée à Estampes dans l'église collegiale de Notre-Dame le 13. de septembre 1712*, Paris, François Fournier, 34).

⁹⁸ Vendôme aan Lodewijk XIV, 19 augustus 1705, vanuit het kamp bij Cassano, gepubliceerd bij PELET EN DE VAULT, V, 330-334.

⁹⁹ Marsin (1656-1706) komt over uit de Nederlanden, waar hij de verbinding met Villeroy niet kon tot stand brengen voor Ramillies. Ook bij Blenheim voerde hij, samen met Tallard, het Franse leger aan.

¹⁰⁰ SYMCOX, *Victor Amadeus*, 150.

¹⁰¹ Schoonzoon van Chamillart, sterk bekritiseerd door Vauban (zelf door Vendôme en La Feuillade geweigerd toen hij zijn diensten aanbood), die verklaarde nog eerder zijn keel afgesneden te zien, dan Turijn te zien vallen op de manier waarop La Feuillade de zaak aanpakte: LYNN, *The Wars of Louis XIV... 309-310*. La Feuillade baseert zich met name op het systeem van Coehoorn, dat de aanval op de sterkste punten van een versterking doet terechtkomen, terwijl Vauban net het omgekeerde preekt: (J.-P. CÉNAT, *Stratégie et direction de la guerre à l'époque de Louis XIV: Jean-Louis Bolé de Chamlay, conseiller militaire du Roi (diss. doc.)*, Paris, Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2006, I, 270). Villars schildert het Franse commando in Italië af als een wespennest van vleiers en hovelingen, die in de gunst van Filips van Orléans willen komen. Hij weigert dan ook zijn (nochtans door Lodewijk XIV bevolen) overplaatsing ter

niet om de poorten naar Italië te openen¹⁰², maar om ze te sluiten! Het hele Noorden is immers in hun handen, behalve de enclave in de Trentino waar Eugenius huist, en de restanten van het hertogdom Savoye.

Figuur 10 De ontzetting van het beleg van Turijn (Jan van Huchtenburg in de *Histoire Militaire* van Dumont, 1729)

Het plan lijkt aannemelijk, maar de Franse belegeraars (ruziënd over het al dan niet opbreken van het beleg om de Oostenrijkers aan te vallen) laten zich in de rug verrassen door de 24 000 man van Eugenius. Langs en over de Po (14 juli), voorbij de Apennijnen en 130 kilometer Franse lijnen¹⁰³, is hij naar Piemonte getrokken om zich te verenigen met het resterende legertje van Victor Amadeus van Savoye (28 augustus). Eugenius is duidelijk geen partij voor Orléans, tegen wie hij gemakkelijk Parma en Stradella neemt.

Gevolg: de Fransen worden in de tang genomen tussen de Prins en het garnizoen van Daun¹⁰⁴ en tot de aftocht gedwongen. Terwijl La Feuillade verder inbeukt op Turijn, wordt de formatie van de nochtans twee keer zo talrijke Marsin¹⁰⁵ gekraakt door Eugenius van Savoye: de Franse generaal blijft dood achter op het slagveld. De terugtocht vergroot enkel het debacle: het

vervanging van Vendôme (A. CORVISIER, "Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale," *Bulletin de la Société d'histoire du XVIIe Siècle* (1959): 23, ZIEGLER, *Villars*, 167).

¹⁰² HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, 280.

¹⁰³ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 165.

¹⁰⁴ Wiricus Philipp Lorenz, graaf van en te Daun (1668-1741). Leidt ook in 1708 een troepenmacht in Noord-Italië met Victor Amadeus van Savoye: A. KIRCHHAMMER, *Feldzüge des prinzen Eugen von Savoyen nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen*, vol. X, (Geschichte der Kämpfe Österreichs), Wien, Verlag des K.K. Generalstabes, 1885, 46.

¹⁰⁵ Filips van Orléans heeft intussen ontslag genomen als opperbevelhebber en wil enkel nog als vrijwilliger dienen onder de twee anderen (ZIEGLER, *Villars*, 170).

volledige hertogdom Milaan wordt aan de geallieerden gelaten, terwijl de Franse troepen via Pinerolo naar de Haute Savoie vluchten. Lodewijk recupereert in maart via een verdrag met Jozef I de 20 000 overblijvende soldaten van Orléans, die door de mars van Eugenius zijn afgesneden van Frankrijk¹⁰⁶. Italië komt voor honderdvijftig jaar onder Oostenrijkse dominantie¹⁰⁷.

2) Spanje en de kolonies

De strijd op zee

Op 22 oktober 1702 is Château-Renault verplicht de Spaanse zilvervloot tot zinken te brengen voor Vigo, waar ze een maand eerder was aangemeerd voor noodzakelijke opkalefateringswerken. Een Britse verrassingslanding in de baai, tegelijk ter land en ter zee, laat hem geen andere keurs dan het edelmetaal naar de bodem van de baai te laten zakken¹⁰⁸. Dertien gekelderde Franse schepen en “amper” £ 14 000 zilver in vijandelijke handen is de balans. De Brits-Hollandse hoofddoelstelling blijft een operatie op Cadiz, stapelplaats voor de handel met de kolonies, die ook in de onderhandelingen centraal staat. De poging van Rooke¹⁰⁹ in september 1702 draait evenwel op niets uit.

Twee jaar later komt de revanche. Na een mislukte landing in Barcelona, presenteert de Britse admiraal zich op 31 juli 1704 voor Gibraltar, dat wordt verdedigd door een garnizoen van 56 Spaanse soldaten. Na vier dagen verhuist de controle over de isthmus van de Middellandse Zee naar de geallieerden¹¹⁰. De onmiddellijke Franse reactie, het uitzenden van de middellandse zeevloot onder de graaf van Toulouse en d'Estrées, leidt tot de slag van Velez-Malaga. Twee keer vijftig Franse, Hollandse en Engelse oorlogsschepen gaan zonder beslissing uiteen. Een nieuwe poging om Gibraltar te nemen (1705) mislukt. Na het overlopen van de Portugese koning Pedro¹¹¹, landt aartshertog Karel van Habsburg in Lissabon (maart 1704), de aankondiging van een echte Iberische landoorlog¹¹².

Het succes van Karel III in Catalonië

“Le roi n’a pas le sou... Je suis un habile homme parce qu’ai trouvé de quoi faire mettre une porte neuve à la cave et acheter des serviettes. On était à la veille, pour cet ouvrage, de se servir des chemises des marmitons [...] Il n’y a chez eux que de la gloire, de la misère, de la paresse et de la vérole.”

Markies de Louville over de situatie in Madrid¹¹³

¹⁰⁶ O. VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger : logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)*, Amsterdam, Bataafsche Leeuw, 1995, 190.

¹⁰⁷ SYMCOX, *Victor Amadeus*, 152. Al moet dit natuurlijk genuanceerd worden in het licht van de Spaanse terugkeer in Napels en Parma in de eerste helft van de achttiende eeuw.

¹⁰⁸ G. ZELLER, *Les Temps Modernes II: de Louis XIV à 1789*, ed. RENOUVIN, P., (Histoire des Relations Internationales), Paris, Hachette, 1955, 87-88, ziet hierin een teken van de Britse maritieme suprematie, die de Portugese koning tot een kampwissel beweegt. Wat met het zilver gebeurd is, is niet duidelijk. Lynn (die zich baseert op Quincy, geeft aan dat het gebruikt is om de oorlogsinspanning te financieren, maar Zeller verklaart uit zijn bronnen dat alle latere “opérations de pêche” zonder succes zijn gebleven). In elk geval blijft de buit al bij al beperkt.

¹⁰⁹ George Rooke (1650-1709). Brits admiraal, moet met de hertog van Ormonde landen op de Spaanse kust. Na zijn overwinning in Gibraltar in Londen even gunstig verwelkomd als Marlborough.

¹¹⁰ H. KAMEN, *Philip V of Spain: the king who reigned twice*, New Haven, Yale University Press, 2001, 38-39. De prins van Hessen-Darmstadt neemt in naam van Karel III bezit van de plaats, maar in de feiten controleert het Engelse garnizoen haar.

¹¹¹ Zie Deel III hoofdstuk 2.

¹¹² De strijd in de kolonies verloopt veel grilliger, en op een eigen ritme. Zo verliezen de Fransen al in 1705 Acadië, wat hen tot een regionale wapenstilstand brengt (A. CORVISIER, *La France de Louis XIV : Ordre intérieur et place en Europe*, ed. DEVEZE, M., (Regards sur l'histoire; Histoire Moderne), Paris, S.E.D.E.S., 1979, 333).

¹¹³ P. GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, Genève, Famat, 1946, 362.

Tot de landing van Engels-Hollandse troepen in Portugal blijft alles rustig in Spanje. Net zoals Filips V campagne voerde aan de zijde van Vendôme in Italië, doet hij dat in 1704 met Berwick, Tilly¹¹⁴ en Puysegur¹¹⁵ tegen de Oostenrijker Schomberg en de bejaarde Portugese markies Das Minas. Maarschalk Tessé, die Berwick vervangt na een conflict met het hof in Madrid, mislukt het volgende jaar in zijn poging om Gibraltar te hernemen.

Terwijl alles muurvast zit aan het Portugese front, veroorzaken de geallieerden grote opschudding door eind augustus 1705, gesteund door een volksofstand in Catalonië¹¹⁶, Karel III aan land te zetten voor Barcelona. Na een beleg van twee maanden capituleert de stad (9 oktober), in december gevolgd door Valencia.

Lodewijk XIV ziet zijn kleinzoon in problemen komen en stuurt de pas maarschalk bevorderde Berwick van Nice terug naar het Iberische schiereiland. Een poging om Barcelona opnieuw in te nemen mislukt, maar bij zijn terugkeer in Madrid wacht Filips V nog slechter nieuws. Het versterkte Brits-Hollands-Portugese leger van Das Minas en de nieuwe bevelhebber Galway¹¹⁷ trekt vanuit het westen rechtstreeks op zijn hoofdstad af: doordat een deel van het Franse leger geïmmobiliseerd ligt voor de hoofdstad van Catalonië, bevindt Berwick zich in de minderheid.

De morrende *grandes* (Oropesa, Nájera, Mondéjar, Cardon, Santa Cruz), die het niet eens zijn met de organisatie van het Habsburgse radensysteem en Hofleven naar Frans model¹¹⁸, openen op 25 juli de poorten van Madrid voor de Portugezen. Ook koningin-moeder Maria Anna van Neuburg en de misnoegde kardinaal Portocarrero voegen zich bij de opstandelingen. De situatie verergerd nog, wanneer Saragossa en de maritieme basis Cartagena vallen.

Tot ergernis van de geallieerden, beperkt de steun voor de Habsburgse kandidaat zich tot de hofelite. De Castiliaanse burgerbevolking weigert haar trouw aan Karel III uit te spreken en komt zelfs in opstand tegen wat ze als een bezettingsmacht ervaart¹¹⁹. De bisschop van Calahorra bewapent vijftienhonderd clerici en de Madrileense prostituees worden ervan verdacht de hospitalen te vullen met zesduizend besmette militaire klanten.

Terwijl Galway in Madrid op de aarzelende Karel III wacht, die niet weet of hij zich nu in Saragossa, dan wel in de hoofdstad moet vestigen, stuurt Lodewijk XIV via Navarra twaalfduizend man naar Berwick. Begin oktober brengt de maarschalk, achter de rug van de

¹¹⁴ Albert-Octave de T'Serclaes, Prins van Tilly (1646-1723). Dient onder Karel II, blijft onder Filips V voor Spanje vechten. Niet te verwarren met zijn broer Claude-Frédéric, die voor de Republiek vecht (zie de uitgebreide noot in BNB, XXV, 727-762 en E. ROOMS, *Lodewijk XIV en de lage landen*, Leuven, Davidsfonds, 2007, 84).

¹¹⁵ KAMEN, *Philip V*, 37. Jacques François de Chastenot, Marquis de Puysegur (1656-1743). Wordt tijdens de Negenjarige Oorlog *Maréchal des logis* in de Nederlanden, een functie die hij behoudt in de Spaanse Successieoorlog. Wordt samen met Boufflers ingezet bij het overrompelen van de Barrièrevestingen. Spendeert vervolgens de eerste drie jaar van de oorlog in Spanje als directeur-generaal van Filips' infanterie en cavalerie. Wordt tijdens de Regentschap van Filips van Orléans opgenomen in de Oorlogsraad (DUSSIEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, 292-302, J.-F.D.C. MARQUIS DE PUYSEGUR, *Art de la guerre par principes et par règles*, Paris, Jombert, 1748, G. MAZESCIER, ed., *Dictionnaire des maréchaux de France*, Paris, Perrin, 2000, 360).

¹¹⁶ Aangestoken door dezelfde prins Georg van Hessen-Darmstadt, voormalig onderkoning van Catalonië onder Karel II, die Gibraltar in bezit had genomen (BELLERIVE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, 409, KAMEN, *Philip V*, 41). Tijdens het harde beleg van Barcelona (waarbij 2 500 huizen worden vernietigd), sneuvelt de Duitse vorst.

¹¹⁷ Henri de Massue, Marquis de Ruvigny, 1st viscount Galway (1648-1720). Zoon van de Franse calvinistische ambassadeur in Londen (die in aanloop naar het verdrag van Dover vervangen wordt door Colbert de Croissy). Krijgt in 1686 de toestemming van Lodewijk XIV om, ondanks zijn behoren tot de "zogenaamd hervormde religie" (waarvan zijn vader tot aan het edict van Fontainebleau de institutionele vertegenwoordiger aan het Hof was), zonder vervolging het land te verlaten. Hij treedt in dienst van Willem III en maakt vervolgens een militaire carrière (PETITFILS, *Louis XIV*, 483). Bemerkt de tegenstelling tussen de calvinistische, Franse Ruvigny, in dienst van de anglicaanse Stuartkoningin en de katholieke, Britse Berwick, zelf de bastaard van haar katholieke tegenhanger en in dienst van de "protestantenhater" Lodewijk XIV.

¹¹⁸ G. DURAND, *Etats et Institutions, XVIIe-XVIIIe siècles*, ed. GOUBERT, P., (Collection U; Histoire Moderne), Paris, Armand Colin, 1969, 149-153.

¹¹⁹ KAMEN, *Philip V*, 55.

Habsburgse troepen in Barcelona, Filips V terug naar Madrid. Zonder tegenstand wordt de belaagde Bourbonkoning onthaald door een juichende menigte¹²⁰.

In de feiten gaat het slechts om een lichte verbetering van de situatie: de geallieerden nemen in september ook het eiland Mallorca in. Juridisch is Filips V nog steeds meester over de Noord-Italiaanse bezittingen, maar die worden hem na de overwinning van Eugenius bij Turijn definitief ontnomen. Van zijn Spaanse gebieden houdt hij enkel Castilië, Murcia en het zuiden van Valencia.

¹²⁰ Maria-Anna van Neuburg wordt verbannen en overgebracht naar Bayonne. Een aantal opstandige *grandes* delen haar lot of verliezen hun plaats in de regeerraden, die drastisch worden ingeperkt (Ibid., 56).

III. De strategische inertie van 1707: reculer pour mieux sauter?

In de feiten scheidt de dubbele gordel Vauban-vestingen Frankrijk nog van de geallieerden, maar mentaal komt de oorlog op het eigen grondgebied veel dichterbij na Ramillies. Het incident met de partizaan Gethem, die een van Lodewijks hofdignitarissen kortstondig weet te ontvoeren, in de overtuiging dat het om een prins gaat¹²¹, verhoogt de waakzaamheid aan de grenzen: een paar weken later wordt in Rijsel een andere partizaan gevangen genomen, die voor zijn terechtstelling bekendplannen te hebben om Vendôme te ontvoeren op weg van Anet naar het front¹²².

A. De marsen van Vendôme en Marlborough

1) Lijnen, plannen en troepen

Bij het begin van het jaar wordt Vendôme onder Max Emmanuel van Beieren¹²³, die het principiële bevel houdt over de Spaanse en Beierse troepen¹²⁴, aangesteld als generaal in de Nederlanden. Het Frans-Spaans-Beiers-Keulse leger bestaat uit 124 bataljons en 193 eskadrons, samen net over de tachtigduizend man¹²⁵. Het aandeel van de Spaans-Nederlandse troepen bedraagt iets boven de vierduizend¹²⁶, dat van de Keulse minder dan tweeduizend¹²⁷ en dat van de Beierse regimenten rond de tweeduizend zeshonderd soldaten¹²⁸.

Lodewijk en Chamillart leggen voor hen twee prioriteiten vast: zoveel mogelijk aanvallende bewegingen uitvoeren op de vijand, maar zonder het leger ooit tot een veldslag te laten verleiden, en de troepen laten overleven op het land waar ze doortrekken, gezien de precaire financiële situatie. Onder offensieve bewegingen moet men de bedreiging van Luik en Hoei aan de Maas verstaan.

Het geallieerde campagneplan is vrij gammel: Marlborough, die zijn leger van bij het begin van de campagne verzwakt ziet door de operatie op Toulon¹²⁹, wil in eerste instantie Doornik aanvallen, maar beschikt niet over de nodige foeragemagazijnen om de operatie uit te

¹²¹ We verwijzen naar ons vorige hoofdstuk.

¹²² S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 18 (Gacé aan Chamillart, 6 april 1707, vanuit Rijsel). De getuigenis van de partizaan werd in kopie bijgevoegd, maar het document bevindt zich niet meer in de archieven.

¹²³ De keurvorst wordt door Bergeyck lang buiten de plannen voor de volgende campagne gehouden: de minister laat verstaan dat Max Emmanuel misschien ook wel met Villars onder hem in Duitsland wil dienen en best wel kan gemist worden in de Nederlanden (S.H.A.T., A¹, 2017, nr. 236, Bergeyck aan Chamillart, 8 maart 1708, vanuit Bergen). Villars zelf loopt dan weer niet hoog op met zijn kwaliteiten als bevelhebber. *“Au nom de Dieu, Madame, c'est mon zèle seul qui me fait parler ainsi, que l'on évite de mettre pour la troisième fois le destin de la France entre les mains d'un prince aussi malhabile que malheureux à la guerre. Jamais le prince d'Orange n'a voulu lui confier quinze escadrons. Sa vie entière est une suite de fautes capitales pour sa conduite et pour celle de ses états.”* (Villars aan Maintenon na de slag van Ramillies, geciteerd bij ZIEGLER, Villars, 166-167). Woorden die sterk contrasteren met de reputatie van de keurvorst uit de Turkenoorlogen.

¹²⁴ Tot ongenoegen van Vendôme (zie bijvoorbeeld S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 13, Vendôme aan Chamillart, 3 september, vanuit Antoing, waarbij hij zich beklagt over het ongedisciplineerde gedrag van de troepen van de lakse en onverschillige keurvorst: *“Il y a eu pendant la campagne quelque village pillé par les fourageurs mais ce ne sont point les troupes du Roy qui l'ont fait, ce sont celles de bavière et d'Espagne, j'en ay parlé, et fait parler a lelecteur, mais comme je nay point d'autorité sur ces troupes je nay eu d'autre voye pour empescher ces desordres?”*). Nog klachten over het wangedrag van de Beierse troepen bij de Montigny (S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 89, 20 september 1707, vanuit Rijsel): de Beierse troepen zijn in september nog steeds niet betaald voor de soldij van december 1706, *“ce qui attire a ce prince une fort mauvaise réputation dans le pays”*.

¹²⁵ We verwijzen naar de “Ordre de bataille” voor 1707, S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), Section 1, §2 (Cartons), weergegeven in appendix.

¹²⁶ 8 bataljons en 8 eskadrons, verspreid over de regimenten Aquaviva, Risbourg en Pasteur (dragonders), Egmont en Acosta (cavalerie), Laerne, Wemmel, Dournonville, Coigny, Fuzilliers d'Espagne, Nasseau, Gimaldi en Lantoxa (infanterie).

¹²⁷ 2 bataljons en 6 eskadrons: regimenten Gardes de Cologne (infanterie), Arco Cologne (cavalerie), Chassonville en Nautaff (dragonders). Bemerkt dat deze troepen onderhouden worden door Frankrijk.

¹²⁸ Gardes de Bavière (infanterie), Locatelli en Costa (cavalerie).

¹²⁹ 100 bataljons en 165 eskadrons (rond de 63 000 soldaten). “Ordre de bataille de l'armée ennemie”, S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 137, gepubliceerd bij Pelet en De Vault, VII, 302-303).

voeren. De keuze valt uiteindelijk op Bergen, maar door vertraging in de bijdragen van de Staten duurt het tot maart voor de eerste leveringen toekomen¹³⁰.

Het defensieve Franse systeem, dat de geallieerden buiten Frankrijk moet houden, bestaat –zoals eerder aangegeven– uit lijnenstelsels. Als in het hierna volgende relaas sprake is van defensieve lijnen, moet de lezer voor ogen houden dat het gaat om een ander dan dat van Boufflers in 1701. Na Ramillies wordt een nieuw stelsel aangelegd van de Noordzee tot aan de Maas: een eerste lijn loopt van Nieuwpoort tot Ieper (28 kilometer), tussen Ieper en Komen (12 kilometer) en van Deulémont tot Rijsel (12 kilometer). Een tweede stelsel gaat van Rijsel naar het fort van de Scarpe (44 kilometer), van Deulémont naar Aire over de Leie (40 kilometer), van Mortagne naar Condé en Valenciennes (24 kilometer) en terug van Mortagne naar het fort van de Scarpe (36 kilometer). Een derde systeem ligt van Maubeuge tot Namen op de Samber (62 kilometer) en op de Maas tussen Namen en Mézières (72 kilometer). Een vierde ligt tussen Condé en Bergen op de Haine (24 kilometer) en tussen Bergen en Jeumont, op de Samber (16 kilometer)¹³¹.

Figuur 11 De lijnen tussen Valenciennes en de Samber (detail) (Archives du Génie, Vincennes)¹³²

De gedekte afstanden boezemen enig respect in, maar als men daarbij rekent dat de troepen van La Mothe degene zijn die 40 kilometer versterking moeten bewaken, en voor de andere afstanden ... vier bataljons en 32 compagnieën cavalerie en dragonders beschikbaar zijn, wordt meteen duidelijk dat ze enkel van belang zijn voorzover het grote Franse leger zich er achter kan verschansen. Is dat niet het geval, dan wordt het obstakel vlot genomen door een vijandelijke plunderbende of het leger van Marlborough en Ouwerkerk¹³³.

Vendôme stelt na een inspectie op 18 september nog voor om een nieuwe, kortere verdedigingslijn op te trekken tussen Rijsel en Doornik (van Pont-à-Tressin tot de Schelde-oever): in zijn plan wordt de te houden afstand gereduceerd van 100 kilometer tot 28 (door Douai uit het stelsel weg te laten). Bovendien is men dan niet veroordeeld Doornik met een leger in open veld te gaan beschermen. De Staten van Rijsel en intendant Dugué de Bagnols dringen

¹³⁰ VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger*, 191.

¹³¹ S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 77 (“Etendue des lignes qu'il faut garder depuis la mer jusqu'à la Meuse”). Gepubliceerd bij F.E. DE VAULT en J.-J.G. PELET, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, vol. VII, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: Histoire politique), Paris, Imprimerie Nationale, 1835, 300.

¹³² S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire Militaire et Campagnes), §2, Section 1, Cartons (1707)

¹³³ Villars, die in 1707 zelf door de lijnen van Stollhofen breekt, kijkt met misprijzen naar deze volgens hem aan Vendôme eigen manier (die ook in Italië werd gebruikt om Eugenius van Savoye op afstand te houden tijdens het beleg van Turijn) om te grote afstanden met lijnen te willen afschermen (J.-P. DESPRAT, *Les bâtards d'Henri IV. L'épopée des Vendôme 1594-1727*, Paris, Perrin, 1994, 597).

er bij Chamillart evenwel met succes op aan om hen niet nodeloos de meerkost van een dergelijk plan te laten dragen¹³⁴.

Ter aanvulling van het lijnenstelsel stelt Chamlay voor om, naar het voorbeeld van Vauban in de streek van Duinkerken, rond de kwetsbare grensplaatsen *camps retranchés* aan te leggen¹³⁵. Waarom? Door het verlies van Brussel en Oostende, kan het geallieerde leger sneller dan het Franse haar troepen in het veld brengen voor de nieuwe campagne: de communicatie over de waterwegen (kanaal Antwerpen-Brussel/Noordzee – Brugge/Antwerpen-Gent-Oudenaarde) geeft de vijand een substantiële voorsprong bij het verzamelen van het leger.

Bovendien heeft het Frans-Spaanse leger in 1706 de streek rond Rijsel al zodanig aangetast door haar foerageren, dat op het platteland kamperen moeilijk wordt. De Franse troepen samenhouden in nabijheid van de grotere, potentieel door Marlborough bedreigde steden (Namen, Rijsel, Doornik, Bergen), kan aan beide problemen verhelpen. Dit systeem beperkt ook de inzet van garnizoenstroepen tot het strikte minimum¹³⁶.

2) Een campagne openen

Het initiële plan van Vendôme om de vijand voor te zijn door een aanval op de Maasvestingen, zoals Villeroy op Hoei in 1705, wordt niet gevolgd. Het plan voor het beleg van Hoei is Lodewijk niet onaangenaam, maar er kan geen sprake van zijn om bij een tweede nederlaag de grenzen van Frankrijk te openen voor Marlborough. Op 12 april vertrekt Vendôme uit Parijs¹³⁷.

Dit wil evenwel niet zeggen dat Vendôme en Max Emmanuel veroordeeld zijn om te wachten tot het geallieerde leger zich voor een Franse plaats legert om ze in te nemen: “*on perdroit tout de cette manière: pays, réputation et on abbattroit autant le courage de ses troupes qu’on releveroit celui de ses ennemis*”¹³⁸, aldus Chamlay. Indien de kans zich voordoet om een ontmoeting met de geallieerden aan te gaan, heeft Vendôme dus de vrije hand: anders handelen zou de eer van de koning te zeer in gevaar brengen¹³⁹. Zonder *nécessité bien pressante* kan er evenwel geen sprake van zijn een veldslag te riskeren, conform aan de uitgangspunten van de campagne¹⁴⁰.

In Versailles denkt men dat het ogenblik gekomen is, wanneer Marlborough de garnizoenen van Hoei en Luik laat optrekken naar Brussel, om het hoofdleger te versterken¹⁴¹. De Salians, commandant in Namen, stuurt meteen twee partijen uit om de omgeving van Maastricht en Tongeren te plunderen. Merkwaardig genoeg is het Vendôme die het plan annuleert¹⁴². Gezien de trage grasgroei loopt het leger achterstand op bij het samentroepen¹⁴³ en ook het gebrek aan drill bij de soldaten maakt dat er geen haast is met het openen van de campagne¹⁴⁴.

¹³⁴ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 52-53. Chamlay, grote bezieler van het lijnensysteem vanaf juli 1706, verliest zijn enthousiasme precies om dezelfde reden: het is praktisch niet mogelijk om de nodige troepen voor de lijnen te detacheren van het hoofdleger: CÉNAT, *Chamlay*, 266-268, DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 52-53.

¹³⁵ S.H.A.T., A¹, 2017, nr. 166 (Chamlay aan Chamillart, 14 februari 1707, vanuit Parijs), gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 283-289. Zie ook ZELLER, *L'organisation défensive...* 115. Tessé doet hetzelfde voor Toulon, later op het jaar (C. PAOLETTI, "Prince Eugene of Savoy, the Toulon Expedition of 1707, and the English Historians-- A Dissenting View," *Journal of Military history* 70, no. 4 (2006): 95).

¹³⁶ CÉNAT, *Chamlay*, I, 262-263, 270.

¹³⁷ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XI)*, 343.

¹³⁸ S.H.A.T., A¹, 2055, nr. 94: “Mémoire sur les affaires de la guerre pour la campagne de l'année 1707”, 12 januari 1707.

¹³⁹ Lodewijk XIV aan Vendôme (S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 270, 27 mei 1707, vanuit Marly): “*j'ai éprouvé en tant de différentes occasions votre bonne conduite, et vous m'avez donné tant de marques de votre zèle, que je me repose entièrement sur vous de la suite de cette campagne*”.

¹⁴⁰ Lodewijk XIV en Chamillart aan Vendôme (S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 254, 24 mei 1707, vanuit Marly).

¹⁴¹ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XI)*, 351.

¹⁴² Vendôme aan Lodewijk XIV (S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 122, 28 april 1707, vanuit Bergen).

¹⁴³ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 14.

¹⁴⁴ S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 122 (Vendôme aan Lodewijk XIV en Chamillart, 28 april, vanuit Bergen).

Figuur 12 Plan van 't Campement van Halle door 't geallieerde leger geoccupeert den 20 mey 1702 (Archives du Génie, Vincennes; infanterie in het rood)¹⁴⁵

Pas half mei verlaten de geallieerde garnizoenen hun winterkwartieren en verzamelt het leger van Marlborough tussen Brussel en Halle¹⁴⁶. Op 21 mei decamperen de troepen in de richting van Lembeek, waar men blijft tot de 26ste, om weer verder te trekken naar Zinnik¹⁴⁷. Vendôme en Max Emmanuel verzamelen op 17 mei hun troepen onder Valenciennes, in de dorpen St-Sauve en Marti.

Een paar dagen later krijgt Vendôme van Lodewijk XIV opnieuw de vrije hand om een veldslag aan te gaan¹⁴⁸, mocht Marlborough hem aanvallen met de garnizoenen uit Luik en Hoei. Vendôme laat d'Artagnan¹⁴⁹ met grote contingents naar Valenciennes komen op 21 mei, om twee dagen later in twee kolonnes naar het noordoosten te trekken richting Quiévrain in de buurt van Bergen¹⁵⁰. 30 000 man onder luitenant-generaal de Gassion¹⁵¹ uit Maubeuge, en een detachement uit Bavay onder Souternon (grotendeels bestaand uit Spaanse en Luikse troepen) vervoegen het leger van de Twee kronen, dat op 25 mei kampeert bij Les Estinnes in de buurt

¹⁴⁵ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), §2, Tablettes (T 169/1).

¹⁴⁶ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* 49.

¹⁴⁷ QUINCY, V, 277.

¹⁴⁸ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XI), 374, 376. In de algemeen gunstige conjunctuur van Almanza en Stollhofen treedt Lodewijk vlugger uit de initieel defensieve plannen.

¹⁴⁹ Pierre, comte d'Artagnan et de Montesquiou (1640-1725). Neef van de held van Alexandre Dumas. Evenals Boufflers al actief sinds de Devolutieoorlog. Luitenant-Generaal en directeur van de infanterie. Wordt maarschalk van Frankrijk als beloning voor de wijze waarop hij de terugtocht bij Malplaquet leidt (MAZE-SENCIER, ed., *Dictionnaire des maréchaux de France*, 309).

¹⁵⁰ BARBIER, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.A.T., Mémoires et Reconnaissances, 1 M 73-74; 1 M 75-76 (kopie): 11 april 1713), VI, 3.

¹⁵¹ Jean de Gassion (1636-1713), luitenant-generaal sinds 1696; PINARD, *Chronologie historique-militaire, contenant l'histoire de la création de toutes les charges, dignités et grades militaires supérieurs, de toutes les personnes qui les ont possédés*, 8 vols., Paris, C. Hérisart, 1760-1778, IV, 441.

van Binche, achter de Haine¹⁵². Een dag later voeren de Wittelsbachs een revue van de troepen uit, die bestaan uit 124 bataljons en 211 eskadrons of 79 140 soldaten¹⁵³.

Figuur 13 Max Emmanuel van Beieren (Vivien, 1701)¹⁵⁴

Het leger van Marlborough en Ouwerkerk zou daarentegen maar over 100 bataljons en 165 eskadrons beschikken, wat fors minder is¹⁵⁵ (63 100 man). Gezien de eerdere bellicistische intenties van Versailles en het goede nieuws over de slag van Almanza, ligt het eerder in de lijn der verwachtingen dat Vendôme de vrije hand krijgt om een aanval uit te voeren op de geallieerden: de geallieerden zijn niet in staat om een mars naar Hoi tegen te houden, wat de weg naar Luik en Maastricht open legt¹⁵⁶. Toch keert Lodewijk XIV terug op de initiële strategie: Vendôme moet absoluut een veldslag vermijden en zoveel mogelijk de pogingen van Marlborough om verder door te dringen in de Nederlanden, verhinderen. Als Vendôme zich laat

¹⁵² S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 209 (Vendôme aan Chamillart, 17 mei 1707, vanuit Bergen): Les Estinnes is het de facto verzamelpunt van de verschillende detachementen. Vendôme doet erg zijn beklag over de *timidité* en de onzekerheid van de keurvorst, waarop Bergeyck zich aanbiedt als bemiddelaar tussen beiden (S.H.A.T., 2018, nr. 242, Bergeyck aan Chamillart, 22 mei 1707, vanuit Bergen). De problemen lijken een week later echter alweer opgelost (nr. 259, Rouillé aan Chamillart, 25 mei).

¹⁵³ Chamillart aan Lodewijk XIV (S.H.A.T A¹, 2018, nr. 272, 27 mei 1707, vanuit Gosselies); S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 165 (Projet de l'ordre de Bataille de l'infanterie et de la cavalerie, 10 mei 1707). Gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 298-299. Chamillart is niet zelf aanwezig in Gosselies, de brief komt van zijn zoon. Zie ook MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XI)*, 377.

¹⁵⁴ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, on-line beeldendatabank (<http://www.kikirpa.be>).

¹⁵⁵ S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 137 ("Ordre de bataille de l'armée ennemie"). Eveneens gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 302-303.

¹⁵⁶ S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 292 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 29 mei 1707, vanuit Sombrefte).

verleiden tot een beleg op de Maas, is dat de gedroomde kans voor Marlborough om naar Doornik, Bergen of Rijsel te trekken¹⁵⁷.

Marlborough komt op 26 mei, in de mening dat de Fransen niet erg talrijk zijn, tot aan Zinnik, langs de steenweg van Bergen naar Brussel, met de bedoeling de Fransen te blokkeren in hun positie onder de stad. Vendôme ligt evenwel met de Franse voorhoede in de vlakte van Gosselies te wachten op de rest van het leger.

Op die manier kan hij niet tijdig gebruik maken van de beweging van Marlborough en blijft het Franse hoofdleger bij Charleroi liggen, vanwaar het pas de volgende dag verder trekt. Nog voor de hertog van Marlborough zijn kamp verlaat om naar het Noorden te trekken, stuurt Vendôme op de 27ste veel cavalerie en infanterie, met 20 stukken geschut naar Fleurus, waar de voorhoede wacht op de rest van het leger¹⁵⁸. Door de vertraging kan het Franse leger niet op tijd optrekken naar de site van de abdij van Park, waar de geallieerden afgesneden zouden kunnen worden van Leuven¹⁵⁹.

Marlborough verlaat daarop *très brusquement* het kamp bij Zinnik en plooit het geallieerde leger terug naar Diegem, vervolgens naar het kasteel van Beaulieu aan het kanaal Brussel-Vilvoorde.

Het Franse leger trekt pas rond de middag op de 28ste weg uit Gosselies, om 's avonds te kamperen bij het kasteel van Sombreffe. Stellen, zoals Quincy doet, dat Marlborough als reactie op de beweging naar Sombreffe decampeert naar het Noorden, blijkt niet met de feiten overeen te komen in het verhaal van Barbier, waar het omgekeerde plaats heeft: de hertog zoekt de confrontatie in zuidelijke richting, maar trekt zich, eens de sterkte van het leger van de twee kronen vastgesteld, vlug terug tot boven Brussel, nog voor Vendôme hem kan aanvallen.

Van veel Frans vernuft lijkt er bij deze beweging geen sprake: de brief van Vendôme aan Chamillart meldt dat hij pas gedekampeerd is naar Sombreffe, nadat vijandelijke deserteurs hem meldden dat Marlborough zich terugtrekt: de gedeputeerden te velde weigeren een slag met het Franse leger aan te gaan en eisen de versterking van de bedreigde plaatsen in Brabant¹⁶⁰. Vanuit Beaulieu worden grote detachementen naar de garnizoenen van Brussel, Mechelen en Leuven gestuurd. De 30ste vertrekken ook contingenten naar de bedreigde plaatsen Luik, Hoi en Maastricht.

¹⁵⁷ S.H.A.T., A¹, 2015, eerste deel, eerste sectie, f. 10 (Lodewijk XIV aan Vendôme, 27 mei 1707, vanuit Versailles): "*cette conquête ne changerait rien à leurs projets, et, s'ils vous voyaient engagé du côté de la Meuse, ils pourraient prendre le parti de se porter en Flandre et d'attaquer quelques-unes de mes places*".

¹⁵⁸ BARBIER, "Champ de Mars..." VI, 7.

¹⁵⁹ De Hertog komt die dag persoonlijk de Franse posities verkennen, maar raakt in een schermutseling, waarbij zijn escorte van 50 huzaren zwaar wordt toegetakeld (Ibid., VI, 9).

¹⁶⁰ S.H.A.T A¹, 2018, nr. 280 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 28 mei 1707, vanuit Gosselies). Zie ook MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XI)*, 383.

Figuur 14 Tussen Brussel en Leuven ("Plan de la Campagne de 1707", detail)

De 29ste stuurt Marlborough troepen naar het Zoniënwoud, om de doorgang voor het Franse leger onmogelijk te maken¹⁶¹, twee dagen later verhuist het hoofdleger naar Terbank onder Leuven, aan de oevers van de Dijle. Vendôme reageert hier niet op. Hij denkt dat Marlborough naar Halle trekt, zoals hem een dag eerder door deserteurs gemeld is en probeert niet om vanuit Sombreffe naar de Dijle te trekken, met de bedoeling Marlborough vast te zetten onder Leuven. Deze laatste maakt van de gelegenheid gebruik om 6 000 Denen te integreren in zijn leger, die de naar de garnizoenen vertrokken detachementen moeten vervangen.

Op 1 juni overschrijdt hij de Dijle tussen Leuven en Korbeek-Lo en trekt hij naar Hoegaarden, met zijn hoofdkwartier bij Meldert. Deze situatie zorgt ervoor dat het Franse leger eigenlijk niets kan ondernemen en voor een voldongen feit staat: de hertog zit niet meer klem achter de rivier¹⁶². Bovendien is er niet voldoende foerage voorhanden in Sombreffe, wat hen doet uitwijken naar Gembloux, waar het Franse leger zich tussen 3 en 14 juni onledig houdt *à faire l'exercice à 4 brigades d'infanterie par jour*¹⁶³.

¹⁶¹ BARBIER, "Champ de Mars..." VI, 11.

¹⁶² Ibid., VI, 12.

¹⁶³ Ibid., VI, 13. Vendôme vraagt op 7 juni nochtans de toestemming om de vijandelijke foerageruimte te verkleinen en eventueel een veldslag te mogen aangaan, omdat hij rekent op vijandelijke detachementen naar Duitsland, waar Villars na Stollhofen de vijandelijke posities nog steeds teistert (S.H.A.T., A1, 2018, nr. 43 Vendôme aan Lodewijk XIV, 7 juni 1707, vanuit Gembloux). Het gerucht verspreidt zich aan het hof dat hij opnieuw Hoci wil aanvallen, maar dat is dus niet het geval (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XI), 390). Het idee duikt vier dagen later wel op, om Marlborough te verhinderen wordt detachementen weg te sturen naar Spanje, waar de geallieerde zaken er evenmin goed voorstaan (*Ibidem*, nr. 65, Vendôme aan Lodewijk XIV, 11 juni 1707, vanuit Gembloux). Het antwoord uit Versailles is kort: Vendôme moet 4 bataljons naar de Provence sturen, waar de nood hoger is (*Ibidem*, nr. 74) en intussen geen risico's lopen.

De lijnen van Ieper en Komen

Op 10 juni komt La Mothe Houdancourt, tot dan toe met een apart korps¹⁶⁴ kamperend onder Condé (waar hij zijn infanterie achterlaat) met 19 eskadrons cavalerie toe in Charleroi. De troepen die hij in Condé laat, worden dan weer versterkt door 4 000 infanteristen van het leger van Vendôme, na berichten over 10 vijandelijke eskadrons in de buurt van Kortrijk, die de lijnen van Ieper bedreigen.

La Mothe moet met zijn ruitery naar het Noorden trekken en er een korps van 8 000 man onder de Staatse Generaal Fagel tussen Brugge en Gent observeren. Fagel kampeert op 14 juli voor Oudenaarde. Marlborough gebruikt dit tweede korps om in te spelen op wat Lodewijk XIV het meeste vreest: geallieerde terreinwinst in Maritiem Vlaanderen. Vendôme maakt zich minder zorgen dan de koning, maar krijgt als reactie op de bendes van Fagel en Spaar steevast het bevel troepen van zijn hoofdleger los te koppelen en naar La Mothe te sturen, wat de kansen op een Frans offensief in Brabant dan weer verkleint.

La drôle de guerre

In het kamp van de 2 kronen blijft men intussen stationair¹⁶⁵. Vendôme en de keurvorst bestijgen de hoogte van Dion in de buurt van Waver met een escorte, om het kamp van de vijand bij Hoegaarden te observeren, maar keren onverrichterzake terug (14 juni). In de nacht van 16 op 17 juni bewaakt een detachement van 15 000 man en een batterij van 12 stukken geschut de *fourage général* in de vlakte van Perwys. De hertog en Max Emmanuel vragen het leger om zich klaar te houden bij een aanval van de geallieerden, maar alles verloopt rustig. De verveling geeft ook aanleiding tot desertie: het huzarenregiment dat het Franse leger vergezelt op de campagne, wordt naar Namen gestuurd, in de hoop toch nog de helft van het regiment te kunnen samenhouden¹⁶⁶.

De geallieerden denken intussen dat de contingenten van La Mothe de kwetsbare plaatsen langs de Schelde bedreigen. Zeven bataljons worden op 17 juni naar Gent gestuurd om het garnizoen te versterken.

Een dag later maakt Vendôme opnieuw 15 000 Fransen klaar om te foerageren op de linkerflank, gekampeerd tegenover de geallieerde voorhoede, met bevel aan de cavalerie van de rechterzijde om te paard te springen bij de eerste waarschuwing. Hoewel men de eerste bewakers van het vijandelijke kamp achteruit drijft, doet Marlborough geen enkele moeite om een tegenreactie te verzinnen. De twee Franse bevelhebbers gaan zelfs dineren in Waver, op 6 kilometer van de vijandelijke rechterflank, zonder te worden lastiggevallen. Na de drie opeenvolgende weigeringen van Lodewijk XIV om eender welke operatie aan te gaan, rest hen enkel de vijand te verplichten zijn foerage steeds verder te gaan zoeken: Marlborough moet (ook door het koude weer, dat de groei van *groene foerage* vertraagt¹⁶⁷) tot Diest en Tervuren gaan om zijn leger te onderhouden.

¹⁶⁴ Vendôme heeft hem sinds april de opdracht gegeven de verdedigingswerken van Ieper en Waasten te observeren (S.H.A.T., A¹, 2018, nr. 76, Chamillart aan Vendôme, 19 april 1707).

¹⁶⁵ De aanleiding voor Bergeyck om zijn wanhoop uit te spreken over het speelgedrag van Max Emmanuel van Beieren, die in het kamp nog meer begint te Landsknechten dan ooit tevoren (S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 72, Bergeyck aan Chamillart, 14 juni 1707). Zie ook de observaties van de Montigny in Rijsel over de dubieuze entourage van Maarschalk d'Arco (de Montigny aan Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 89, 20 september 1707, vanuit Rijsel).

¹⁶⁶ BARBIER, "Champ de Mars...", VI, 16. Ondanks het verzoek van Vendôme aan Lodewijk XIV om het kamp van de vijand te mogen aanvallen, indien de koning daar zijn goedkeuren kan aan hechten (S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 171, vanuit Gembloux). Het verzoek wordt twee dagen later geweigerd, gezien de precaire toestand in de Provence en de numerieke minderheid waarin het leger in Vlaanderen verkeert (nr. 176, Lodewijk XIV en Chamillart aan Vendôme, 15 juli 1707, vanuit Fontainebleau): het leger moet in het kamp blijven (herhaald verzoek aan Vendôme, nr. 227, 6 augustus 1708).

¹⁶⁷ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 37, VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger*, 192.

3) De onverbidelijke regens van augustus en de schermutseling bij Marimont

“Oh campagnes dignes d'un Scipion, quil venoit de faire en Italie? Quoi de plus glorieux que d'en ajouter encore une semblable à celle d'un Fabius en Flandres.”

Bellerive over Vendôme¹⁶⁸

Vanaf hier is het *Journal* van Barbier opnieuw gevuld met *il ne se passa rien de considérable*¹⁶⁹. Pas op 4 augustus is er enige beweging te bespeuren, wanneer een boodschapper uit Versailles dringend troepenverplaatsingen naar maarschalk Tessé voor Toulon vraagt: dertien bataljons en zes eskadrons uit het leger in Vlaanderen moeten terugkeren¹⁷⁰.

Vendôme wil een van de na Ramillies verloren gegane plaatsen terugwinnen en zet zijn zinnen finaal op Kortrijk. In eerste instantie moet het Franse leger nog de maand augustus doorkomen in de post bij Gembloux¹⁷¹, maar begin september hoopt hij over Halle en Lessen de Schelde over te trekken bij Escannafles, om uiteindelijk via Harelbeke de versterkingen van de Leiestad te kunnen vernielen. Los van een eventuele val van Kortrijk, wil Vendôme vooral *zijn* tempo opdringen aan de geallieerden, op wiens bewegingen hij tot dan toe moet reageren.

Alweer is het antwoord van Versailles negatief: de Nederlanden zijn geen prioritair slagveld, wanneer de vijand over de Alpen is en via de Middellandse Zee Toulon bedreigt. Tegenover een actieve en waakzame vijand zien de Franse generaals met lede ogen hun troepen elke keer verminderen: eenmaal in de Provence aangekomen, is de kans groot dat het beleg opgeheven, of Toulon al gevallen is. De mars naar het Zuiden neemt tussen de 45 en de 50 dagen in beslag.

Marlborough roept de detachementen van Fagel en Spaar eind juli terug uit Vlaanderen¹⁷². Hij constateert met genoegen dat zijn leger in de numerieke meerderheid verkeert¹⁷³ tegenover de Fransen en dat de algemene foeragetoestand verbeterd is door het warmere weer¹⁷⁴. Op 10 augustus zet hij zijn leger in beweging voor een verrassingsmars naar Bergen: de grote bagages verdwijnen's ochtends achter de Dijle en om vier uur in de namiddag trekt het leger van de bondgenoten door Waver, om 's avonds veertig kilometer onder Meldert hun kamp op te slaan in Genappes, tussen Ottignies en het Zoniënwoud. Marlborough hoopt de Fransen de pas af te snijden bij een terugtocht naar het zuidwesten en zo een slag uit te lokken.

¹⁶⁸ BELLERIVE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, 439.

¹⁶⁹ Indien we de melding van drie vreugdesalvo's voor de verjaardag van Queen Anne en de oversteek van de Var door Eugenius (BARBIER, “Champ de Mars...”, VI, 20) buiten beschouwing laten. Vendôme is er gerust op dat het leger nog tot eind augustus in Gembloux kan blijven, waar de foeragemogelijkheden zeer ruim zijn (S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 146 (Vendôme aan Chamillart, 5 juli 1707, vanuit Gembloux). Pogingen om de vijand aan te vallen in zijn kamp (*Ibidem*, nr. 171 en nr. 180, 12 en 19 juli 1707), worden door Lodewijk afgekeurd: het beleg van Toulon is prioritair. Te lang en leste geeft Vendôme de koning raad over de inzet van het leger en de prinsen in de Provence (*Ibidem*, nr. 197, 31 juli 1707).

¹⁷⁰ S.H.A.T., A¹, 2015, eerste deel, eerste sectie, nr. 18 (Lodewijk XIV aan Vendôme, 1 augustus 1707, vanuit Versailles), zie ook A¹, 2019, nr. 201 t.e.m. 204 (Chamillart aan Vendôme en Max Emmanuel van Beieren, Lodewijk XIV aan Max Emmanuel, zelfde datum).

¹⁷¹ Ondanks de slechte toestand van de Franse cavalerie, die in haar omgeving geen haver meer vindt, wat Vendôme ertoe verplicht zijn bevoorrading te zoeken tot op 35 kilometer afstand (VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger*, 194).

¹⁷² DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 38.

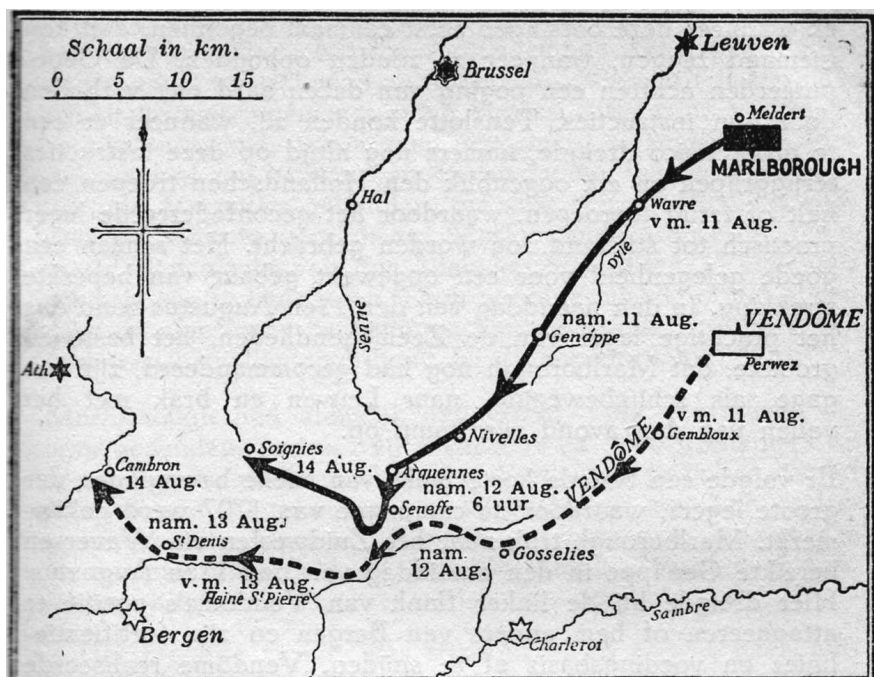
¹⁷³ X., *Histoire de Jean Churchill, duc de Marlborough*, III vols., Paris, Imprimerie Impériale, 1808, II, 275.

¹⁷⁴ VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger*, 193.

Figuur 15 De mars van Marlborough naar Nijvel (“Plan de la Campagne de 1707”, detail)

De reactie van Vendôme¹⁷⁵ en Max Emmanuel is om het Franse leger (na 70 dagen in Gembloux) veiligheidshalve naar de vlakte van Nijvel te brengen langs de gehuchten Tilly, Marbais, Liberchies, Revez en Busée, naar het nieuwe kamp bij Chapelle-les-Herlaimont, waar de bevelhebbers logeren op het kasteel Vanderbecq. Troepjes geallieerde huzaren vallen het Franse leger lastig tijdens de tocht. Enkel het bos van Nijvel ligt nog tussen de geallieerden en de Fransen¹⁷⁶. Marlborough krijgt op 11 augustus namelijk nog versterking uit het garnizoen van Brussel en trekt 's avonds van Genappes naar Nijvel, vast besloten het Franse leger aan te vallen als het er de volgende dag nog zou liggen¹⁷⁷.

Figuur 16 Het incident bij Marimont en de mars naar Cambron (11-14 augustus)¹⁷⁸

Vendôme heeft het gevaar intussen begrepen en laat op krijgsraad in Seneffe het idee aannemen om 's nachts terug te trekken. Tilly¹⁷⁹ krijgt van de geallieerden in de namiddag met 40 eskadrons

¹⁷⁵ Vendôme aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 239, vanuit Gembloux, 11 augustus 1707).

¹⁷⁶ BARBIER, “Champ de Mars...”, VI, 26.

¹⁷⁷ Tijdens de mars naar Genappes komt Marlborough kortstondig in een schermutseling met de Fransen in Wathem, dat bezet wordt door de troepen van de Guiche (Antoine V de Gramont, 1672-1725, M. DA VINHA, *Les Valets de Chambre du Roi au XVIIème siècle, vers 1640-1720 (diss. doc.)*, II vols., Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 2003, 618.).

¹⁷⁸ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 279.

¹⁷⁹ Claude-Frédéric T'Serclaes, Graaf van Tilly (1648-1719). Zuid-Nederlander, in dienst van de Republiek sinds de Hollandse Oorlog. Volgt in 1708 Ouwkerk op als veldmaarschalk. Zie de uitgebreide biografische noot in BNB, XXV, 762-791.

en met Lottum in steun de opdracht op de achterhoede het Franse leger in te hakken, in de hoop toch nog een algemene veldslag uit te lokken. Terwijl de Fransen terugtrekken en de voorhoede al op de vlakte van Haine-Saint-Pierre is aangekomen, wordt zijn aanwezigheid gesignaleerd, wat de keurvorst (die vreest dat het hele geallieerde leger achter Tilly aankomt) het bevel doet geven om het leger *en bataille* te stellen bij het ochtendgloren op de twaalfde.

Figuur 17 Grafmonument van Claude-Frédéric de Tilly (1719, Wommersom¹⁸⁰)

Tilly daalt intussen de hellingen af bij het kasteel van Marimont, waar de Franse achterhoede in een kuip opgesteld staat. Hij krijgt een warm onthaal van de Franse grenadiers van Albergotti¹⁸¹ en de regimenten Piemont en Vendôme¹⁸², verstopt in de hagen die de helling afzomen en vergaloppeert zich in de zompige modder, het resultaat van drie weken aanslepende regen: zijn ruiters raken niet vooruit en kunnen zich met moeite rechthouden¹⁸³. Honderd cavaleristen sneuvelen in het slijk, Tilly trekt zich terug naar Nijvel.

De Keurvorst bereikt met de voorhoede ongeschonden St-Denis, ten noorden van Mons, om 9 uur 's ochtends de 13^{de}¹⁸⁴. Dezelfde dag komen 3 500 man versterkingen van La Mothe Houdancourt aan in het kamp, dat op 14 augustus –na een noodzakelijke broodbedeling, *pour tenir*

¹⁸⁰ Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, on-line beeldendatabank (<http://www.kikirpa.be>).

¹⁸¹ François-Zenobe-Philippe, graaf van Albergotti (1654-1717). Geboren in Firenze, luitenant-generaal sinds 1702. Treedt in 1671 in Franse dienst, via zijn oom, de graaf van Magalotti, die deel uitmaakte van het gevolg van Mazarin in Parijs (DBI, I, 631-633).

¹⁸² X., *Histoire de Jean Churchill, duc de Marlborough*, II, 276.

¹⁸³ BARBIER, "Champ de Mars...", VI, 28.

¹⁸⁴ *Ibid.*, VI, 29.

*lien de ce qui leur a manqué pendant leur marche*¹⁸⁵ - naar Chièvres verhuist, waar de mogelijkheden tot foerage ruimschoots aanwezig zijn.

Marlborough is inmiddels niet van plan de Fransen los te laten: vanuit Nijvel trekt hij naar Zinnik, waar zijn kamp op zes kilometer van de Franse rechtervleugel komt te liggen, met enkel het dorp Cambron en de Dender tussen beide legers. De hertog kan –alweer gezien de weersomstandigheden¹⁸⁶– zijn artillerie pas op 16 augustus ter plaatse krijgen. De eeuwige regen verhindert eender welk manoeuvre, zodat de enige nuttige activiteit die hem overblijft, het door tweeduizend grenadiers laten herstellen van de weg tussen Zinnik en Ath is, wat de geallieerden bezighoudt tot de 22^{ste}¹⁸⁷.

Een geënerveerde Lodewijk XIV heeft maar weinig vertrouwen in de situatie (het Franse leger verliest behoorlijk wat deserteurs in de barre omstandigheden) en draagt Vendôme op om voortaan minstens wekelijks, elke dinsdag te rapporteren over de stand van zaken aan het front: de generaal geeft met plezier zijn opinie... over de troepenbewegingen in de Provence¹⁸⁸.

4) Tussen Ath en Doornik

Vendôme wantrouwt de versterking van het geallieerde garnizoen in Ath en laat langs de linkerflank van het Franse leger aarden wallen optrekken langs de beek die door Chièvres stroomt, tot in Cambron, om uitvallen zo goed mogelijk te kunnen opvangen. Op 28 augustus wordt het vermoeden over een geallieerde aanval bevestigd: in het kamp van Chièvres komen berichten binnen over de karopeisingen die Marlborough doorvoert en over het detachement van Spaar, dat op 27 augustus gesignaleerd wordt in Oudenaarde¹⁸⁹. Bovendien valt er niet veel meer te foerageren in het terrein bij Chièvres, dat grotendeels is uitgeput door het verblijf van het Franse leger¹⁹⁰.

¹⁸⁵ S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 262 (Vendôme aan Chamillart, 16 augustus 1707, vanuit Chièvres).

¹⁸⁶ Paarden en mannen zakken weg in de modder, wat de hertog verplicht om drie dagen rust in te laten en, net als de Fransen, brood uit te delen (VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger*, 196).

¹⁸⁷ BARBIER, “Champ de Mars...”, VI, 31. De gedeputeerden te velde laten de verkleumde soldaten sokken en schoenen bedelen, die in de mars door de modder verloren zijn gegaan (Ibid).

¹⁸⁸ S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 262 (Lodewijk XIV aan Vendôme, 23 augustus 1707, vanuit Marly)

¹⁸⁹ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 47.

¹⁹⁰ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* VI, 284.

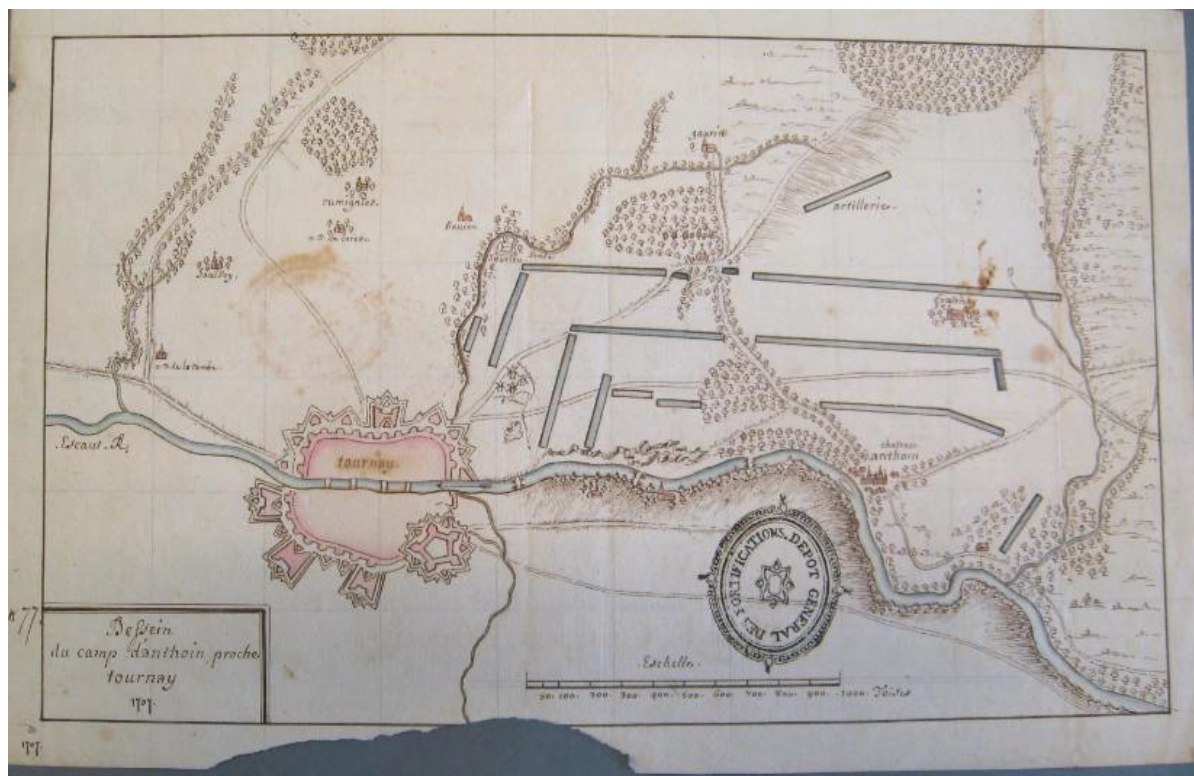
Figuur 18 Tussen Doornik, Bergen en Ath (Plan de la Campagne de 1707, détail¹⁹¹)

Max Emmanuel stuurt de grote bagages terug naar Condé, om in de nacht van 30 op 31 augustus het leger te laten vertrekken naar Antoing op de Schelde, waar vier bruggen worden geslagen om verbinding met Doornik¹⁹² te kunnen maken. Ondanks verscherpte voorzorgen tegen uitvallen van het garnizoen in Ath, door de Maison du Roy en de grenadiers de achterhoede te laten dekken, raakt iedereen zonder problemen tot voor de Franse bisschopsstad.

Marlborough vertrekt pas om 5 uur 's ochtends, in de veronderstelling dat het Franse leger in de richting van Ath gaat. Generaal-Majoor Schulemborg en Brigadier Chanclos worden voorop gestuurd. Fagel, Athlone en Baldwin bewaken met 2000 grenadiers en 14 eskadrons dragonders de oversteek van de beek van Chièvres, tot het leger 's avonds tussen Arbre (Ouwkerk) en Gondregnies ligt, voor de abdij van Cambron en het kamp dat de Fransen de vorige nacht verlaten hadden, met het hoofdkwartier in Ath.

¹⁹¹ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires, §2 (Tablettes), T-169/1.

¹⁹² Waar La Mothe intussen naartoe wordt gestuurd, opnieuw ter observatie van Spaar, die bij Oudenaarde Marlborough opwacht: DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires* (VII), 47.

Figuur 19 het Kamp van Antoing bij Doornik (Archives du Génie, Vincennes¹⁹³)

Terwijl het Franse leger in Antoing haar grote bagages laat terugkeren, verlaat het geallieerde leger Ath en trekt het noordwaarts naar Lessen en Nederbrakel (3 september). Eens dit bij de Keurvorst en Vendôme bekend is, sturen ze het Zwitserse regiment van Pfiffer naar La Mothe in de lijnen van Ieper en Waasten, om het detachement van Spaar, dat intussen al voorbij Kortrijk en Menen is, te observeren.

Marlborough trekt nog de volgende dag met 40 000 man¹⁹⁴ over de Schelde bij Ename in de richting van Harelbeke¹⁹⁵ om te kamperen bij Petegem en Elsegem, terwijl Vendôme Pont-à-Tressin achter de Marque bemant met infanterie om geallieerde plunderbendes tegen te houden. Op 6 september gaat het Franse leger de Schelde over in westelijke richting¹⁹⁶ en kampeert het 's avonds bij Marcq-en-Baroeuil, tussen de Rijsel en de Marque, tegenover de geallieerden bij Spiere en Helkijn. Uit voorzorg worden de Gassion en Conflans met 22 eskadrons naar Doornik (dat vanuit Helkijn gemakkelijk aan te vallen is) gezonden¹⁹⁷.

De volgende dagen worden gevuld met foerageren: het leger van Vendôme stroopt Roubaix, Tourcoing en Lannoy, dat van Marlborough de streek tot aan Waasten. Precies naar aanleiding van een dergelijke operatie hoopt de hertog om de Fransen eindelijk tot een veldslag te dwingen. Getipt over een Franse foeragemissie in Templeuve, stuurt hij een groot detachement naar dezelfde omgeving, met de opdracht om op het eender welke wijze slaags te raken en een treffen uit te lokken (15 september)¹⁹⁸.

De operatie wordt evenwel niet goed vermomd: Marlborough stuurt hele regimenten, waar het de gewoonte is om slechts een brigade uit te sturen en laat zijn soldaten vergezellen van

¹⁹³ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), §2, Tablettes (T 169/1).

¹⁹⁴ DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 25.

¹⁹⁵ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* VI, 39.

¹⁹⁶ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XI), 454.

¹⁹⁷ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires* (VII), 59.

¹⁹⁸ VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger*, 198.

16 kanonnen en alle beschikbare grenadiers, wat uiteindelijk een totaal van dertigduizend man oplevert. De troepen verschansen zich in Lannoy, Templeuve en Blandain, met het volledige leger in Helkijn *en ordre de bataille* achter zich, klaar om in te grijpen bij een handgemeen.

Vendôme is echter op de hoogte van het geallieerde plan en houdt gewoon zijn foeragebenden binnen, wat de geallieerden enkel het voordeel van de foerage op de hele strook tussen Helkijn en Pont-à-Tressin oplevert. Het scenario van Chièvres en Sombreffe speelt zich opnieuw af: enkel foeragedetachementen verstoren de rust in beide kampen, met occasionele schermutselingen die de officieren in staat stellen hun *valeur* met de wapens te bewijzen¹⁹⁹. Wanneer Spaar in de buurt van Menen (bij het gehucht Halewijn) versterking krijgt van een deel van Marlborough's troepen (20 september), denkt men dat er een nieuwe aanval op La Mothe in Komen en Ieper komt, maar de verwachtingen blijken niet te kloppen.

5) Einde van een campagne die nooit begon

“Mais tout étoit bon de M de Vendôme, tout permis. Il arriva à la cour, et il y fut reçu à merveilles”

Saint-Simon over het einde van de campagne²⁰⁰

Op 4 oktober trekt Marlborough voor zes dagen terug naar Den Haag²⁰¹ en houden Vendôme en de keurvorst een laatste troepenschouw in het kamp achter de Marque. De Franse troepen keren geleidelijk terug naar Frankrijk of hun winterkwartieren. Op 12 oktober keert Max Emmanuel met zijn troepen terug naar Bergen. Vijf dagen later krijgt de Maison du Roi toestemming te vertrekken en op 20 oktober verlaat ook Vendôme het front

Het geallieerde leger marcheert terug naar Vlaanderen: Marlborough trekt onder aanhoudende regen en slechte wegen naar Petegem en Elsegem (11 oktober), vervolgens naar Gavere en Sint-Denijs-Westrem, om daar zijn leger te ontbinden naar Menen, Ath, Kortrijk en Oudenaarde (12-13 oktober). De restanten²⁰² kamperen in Asse (14 oktober), waarna Marlborough het leger definitief verlaat voor een bezoek aan Frankfurt. Ouwerkerk houdt zich tot 31 oktober bezig met het inkwartieren van de troepen voor de winter. Een deel van Tilly's cavalerie wordt nog overvallen door een Franse bende bij Tessenderlo²⁰³, wat kan doorgaan als het laatste wapenfeit van de campagne.

B. Het andere gezicht van de oorlog

1) Sabotage en contributie: het belang van de *petite guerre*²⁰⁴

“So expensive were sieges and battles that raiding became a very attractive form of military operation”

John Lynn²⁰⁵

Wanneer het Franse leger nog bij Les Estinnes ligt, overvalt een bende onder de Franse partizaan Dumoulin de geallieerde magazijnen in Mechelen (25 mei²⁰⁶). Een paar voorop gestuurde

¹⁹⁹ S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 72 (de Gassion aan Chamillart, 18 september 1707, vanuit Doornik). Gassion doet met 700 man en 6 compagnieën grenadiers uit het garnizoen van Doornik een uitval op een geallieerde foerage-bende van 26 bataljons en 10 eskadrons (15 000 man), ziet al vlug dat hij niet opgewassen is tegen de meerderheid, maar gaat er prat op desondanks een dertigtal man over de kling te hebben gejaagd: *“Si j’avois eu la qualité de mon pays de savoir se venter (sic) j’aurois eu une belle occasion de nous faire une histoire heroïque qui m’auroit fait marechal de France”*.

²⁰⁰ L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, ed. CHÉRUÉL, M., Paris, Hachette, 1857, 34.

²⁰¹ BARBIER, VI, 46.

²⁰² Het geallieerde leger kent een aanzienlijke mate van desertie ten gevolge van de erbarmelijke marsomstandigheden (DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 54).

²⁰³ QUINCY, V, 287.

²⁰⁴ Voor de term, LYNN, *The Wars of Louis XIV... 70*.

²⁰⁵ *Ibid.*, 371.

²⁰⁶ BARBIER, “Champ de Mars...”, VI, 5. Vendôme loopt hoog op met de kwaliteiten van Dumoulin, uitgestuurd door de Salians naar Tongeren in de voorbereiding van de operatie op Hoei (S.H.A.T., A¹, 2018, 115, Vendôme aan Chamillart, 26 april 1707 en nr. 257, Salians aan Chamillart, 25 mei 1707).

soldaten, vermomd als deserteurs, houden de bewakers van de stadspoort bezig, tot de vrijcompagnieën uit Namen ter plaatse zijn. De stadswacht wordt *au fil de l'épée* geregen en Dumoulin trekt de stad binnen.

Vertrokken met een bende van 300 man uit het garnizoen van Namen²⁰⁷, slaagt hij erin drie stapelplaatsen in brand te steken en in het stadhuis contributie te eisen. Dit laatste wordt door Barbier noch Dangeau vermeld en lijkt ook onwaarschijnlijk gezien het geringe aantal soldaten en de nabijheid van het geallieerde leger, dat de zone controleert. Barbier heeft het eerder over een plundering van het stadhuis²⁰⁸. Een burgemeester en vier kolonels worden meegenomen als gijzelaars²⁰⁹. In de nacht van 4 op 5 juni wordt een analoge operatie ondernomen op de hooimagazijnen in Brussel, maar zonder succes.

De Constroom, geallieerd gouverneur van Hoei, verschijnt met 25 ruiters en 4 mobiele mortieren voor de muren van Namen (25 juni). Na een kortstondige beschieting slaagt hij erin een hooimagazijn in brand te krijgen, maar het vuur sterft vlug uit. Op 14 september is het aan de Saliens om een bende uit te sturen: 300 cavaleristen wagen een overval op Lier, maar hun operatie kan niet genieten van de bescherming van de geheimhouding, wat haar doet mislukken²¹⁰.

Bij het einde van de campagne onderneemt Marlborough een poging om contributie te heffen in de Cambrésis, zetel van het rijkste bisdom van Frankrijk. Op 20 september stuurt hij 800 dragonders en cavaleristen onder Lambert uit²¹¹, die twee dagen later verschillende dorpen plunderen. Max Emmanuel van Beieren heeft evenwel weet van de zaak en stuurt 7 eskadrons en 400 grenadiers onder Tournefort achter hem aan. De huzaren van Lodewijk XIV jagen Lambert terug op de vlucht, met achterlating van 50 doden en 150 gevangenen. Gijzelaars en buit worden teruggegeven.

Deze geïsoleerde voorbeelden verbergen een structureel gebruik van bendes en partijen²¹²: Dolet (die het bevel voert in Doornik) stuurt op 26 juli met succes een bende uit die de geallieerde foeragemagazijnen in Brugge moet verbranden²¹³. Op 11 augustus verschijnt een detachement van 2 bataljons en een eskadron onder leiding van graaf de Brades voor Oudenaarde, dat door een garnizoen van amper 400 man verdedigd wordt. Hun nachtelijke overval mislukt evenwel door de waakzaamheid van een nachtwaker op de versterkingen²¹⁴. Ook tijdens de periode van de winterkwartieren sturen de Fransen regelmatig partijen naar Vlaanderen, dat slechts zeer sporadisch bewaakt wordt²¹⁵.

²⁰⁷ QUINCY, V, 278 vermeldt Bergen, maar dat is een vergissing (zie ook MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XI)*, 380).

²⁰⁸ BARBIER, "Champ de Mars..." VI, 8.

²⁰⁹ QUINCY, *ibid.*; L.P. GACHARD, *Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle*, Brussel, Muquardt, 1880, 142-143.

²¹⁰ BARBIER, "Champ de Mars...", VI, 42

²¹¹ QUINCY, V, 286.

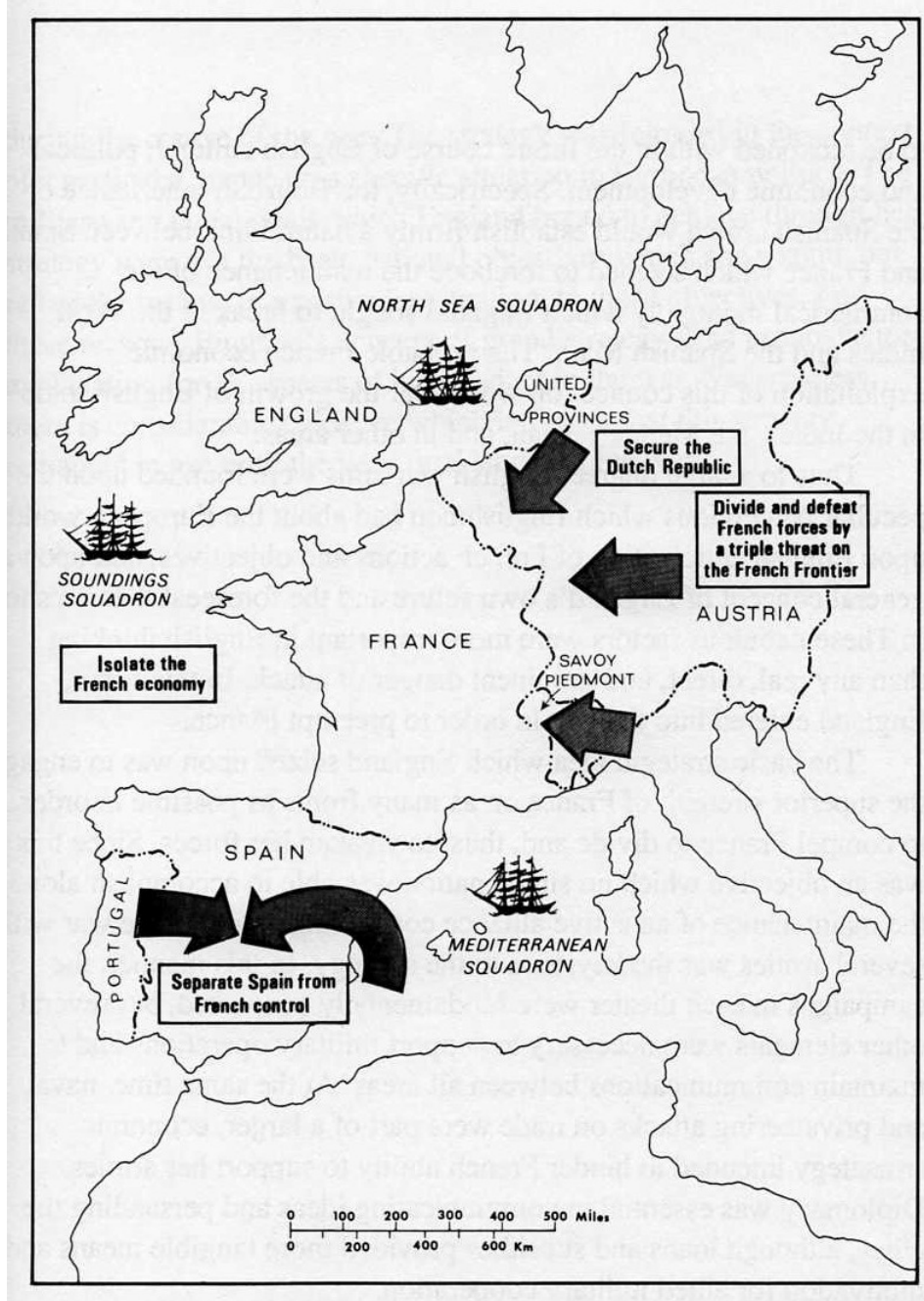
²¹² Zie S.H.A.T., A¹, 2017, nr. 195 (Gacé aan Chamillart, 23 februari 1707, vanuit Rijsel).

²¹³ S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 193 (Dolet aan Chamillart, 28 juli 1707, vanuit Doornik).

²¹⁴ Zie de anekdote bij DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 25. Hendrik Laurens Le Roij, de soldaat in kwestie, wordt samen met zijn verloofde Theresia Thienpont uit Huise door de stad met 48 pond beloond voor het tijdige alarm.

²¹⁵ *Ibid.* Een bende onder leiding van Grimaldi (Markies van Ceva, Maréchal de Camp, leidt een Italiaans regiment in dienst van Filips V) belandt op 28 november in een schermutseling met het Oudenaardse garnizoen, achtervolgt hen tot aan de stadspoorten, maar trekt dan weer terug naar Deinze. Zie ROOMS, *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)*, 291.

2) De Nederlanden als troepenreservoir

Figuur 20 Schematische voorstelling van de Britse belangen tijdens de Spaanse Successieoorlog²¹⁶: de economische en maritieme doelstellingen zorgen ervoor dat de Zuidelijke Nederlanden op zich niet het meest belangrijke strijdtoneel uitmaken; de Britse vloot (die meer mensen onder de wapens heeft dan het landleger), moet tegelijk de Oceaan en de Middellandse Zee controleren; de machtsgreep te water stelt haar in staat om de expeditie tegen Toulon te ondernemen (cf. Deel II, Hoofdstuk 2) en Lodewijks troepen te verdelen; het bijkomende front in Portugal en de landing in Barcelona maken het mogelijk om Spanje langs beide zijden in te sluiten

Tijdens de *drôle de guerre* vertrekken de troepen langs alle zijden uit de kampen van Vendôme en Marlborough: al op 16 juni gaan 4 bataljons Fransen (2 000 man) uit het kamp bij Gembloux weg naar de Provence²¹⁷. Twaalf dagen later vordert Villars 3 bataljons Beierse infanterie en 5

²¹⁶ HATTENDORF, *England in the war of the Spanish Succession...* 73.

²¹⁷ BARBIER, "Champ de Mars...", VI, 15.

eskadrons cavalerie (2 200 man) op, om zich zo vlug mogelijk naar de Rijn te begeven en hem te vervoegen²¹⁸. Op 12 juli gaan opnieuw 12 bataljons en 16 eskadrons (meer dan 8 000 man) onder Guerchy en Arpajon naar de Provence²¹⁹.

Op 4 augustus houden Vendôme en Max Emmanuel een krijgsraad bij Gembloux. *A regret* wordt er besloten om nog een extra detachement naar de Provence te sturen: 12 bataljons en 6 eskadrons (bijna 7 000 man) vertrekken de volgende dag al naar het bedreigde Zuiden²²⁰.

Ook aan geallieerde zijde vertrekken de troepen naar belangrijker theaters: Marlborough stuurt 5 eskadrons en 6 bataljons naar Portugal via Oostende (28 juni²²¹), om het wankelende Spaanse front te steunen.

Kwantitatief moeten deze bewegingen gerelativeerd worden: het leger van de twee kronen telt nog 113 bataljons in het nieuwe kamp van Chièvres²²², 10 dagen na de krijgsraad. Bij de *ordre de bataille* die de luitenant-generaal la Verrüe opmaakt voor de cavalerie, zijn nog 175 eskadrons over. Sinds het begin van de campagne een al bij al gelimiteerd verlies van 11 bataljons en 36 eskadrons (10 540 man, zij het dan wel zonder rekening te houden met het effect van de desertie die zich intussen heeft voorgedaan, op de troepen die ter plaatse zijn gebleven). De beperkte bewegingsruimte die Lodewijk XIV aan Vendôme geeft, komt meer voor uit de inhoud van de gegeven orders.

²¹⁸ Ibid., VI, 18.

²¹⁹ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* V, 282.

²²⁰ BARBIER, "Champ de Mars..." VI, 21.

²²¹ Ibid., VI, 19. Zie ook MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XI)*, 400.

²²² S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 258 bis (ordre de bataille van Contades, vanuit Chièvres); gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VII)*, 305. Zie ook het exemplaar in S.H.D., Archives du Génie, Article 15, §2, Section 1, cartons, 1707.

C. Toulon, Almanza: hoop voor Frankrijk

1) Toulon

Als een van de drie Franse arsenalen (samen met Brest en Rochefort) en de uitvalsbasis bij uitstek voor operaties in de Middellandse Zee²²³, kunnen Engeland en de Republiek moeilijk een strategischer plaats dan Toulon kiezen om de hand te leggen op de scheepvaart in de Levant. De Britse laken-, lood- en tinexport verovert de hele zeventiende eeuw door een groter marktaandeel in Spanje, het Ottomaanse Rijk en Italië²²⁴. Sinds het Methuen-verdrag (16 mei 1703) is ook de Portugese markt een afzetgebied voor Engelse producten. Het militaire uitschakelen van Toulon is een bod op het commerciële monopolie op de *mare nostrum*.

Daarnaast bedreigt de alliantie Lodewijk XIV van twee zijden in de grenzen van zijn eigen koninkrijk: men hoopt ook het ongenoegen over de aanslepende oorlog in de aangrenzende Languedoc (de streek van de Camisards-opstand) uit te buiten. Terwijl de Provence instabiel blijft, wil Eugenius naar het Noorden Lyon en de Franche-Comté binnenvallen.

Het beperkte aantal troepen van Eugenius²²⁵ en de hertog van Savoye (35 000) volstaat niet om een groots opgezette amfibische aanval op Toulon te doen slagen. Zijn Franse concurrent Tessé²²⁶ krijgt alle mogelijke hulp uit Versailles. Lodewijk beveelt Vendôme om eerst vier, dan dertien bataljons zuidwaarts te sturen²²⁷ en overhaalt zowel Berwick als de prinsen Berry en Bourgogne om naar de Provence te gaan²²⁸. Op 21 augustus constateert Eugenius dat de zaak hopeloos is: tienduizend man kwijtraken en geen stap verder geraken met het beleg doet niet meteen hopen op beterschap. Waar Karel V niet slaagde in 1536, met een veel betere conjunctuur dan die van 1707, vindt de prins het niet aan hem om de zaken recht te zetten²²⁹.

2) Almanza

²²³ M. ACERRA, "Arsenaux et construction navale," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 2006, 87-88.

²²⁴ S. JETTOT, *Représenter le roi ou la nation? Les membres de la Chambre des Communes au Service de la Diplomatie anglaise (1660-1702) (diss.doc.)*, Paris, Université Paris-Sorbonne, 2007, 66-68.

²²⁵ Grotendeels Duitse huurlingen (C.W. INGRAO, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, ed. BLEIK, W., BLANNING, T.C.W., en SCRIBNER, R.W., (New Approaches to European History), Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 114.

²²⁶ René III de Froullay, graaf en maarschalk van Tessé (1651-1725). Treedt op als premier écuyer van Marie-Adélaïde de Savoye, echtgenote van de hertog van Bourgogne: DA VINHA, *Les Valets de Chambre...* 635.

²²⁷ S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 213 (geciteerd).

²²⁸ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XI)*, 436, 449. Merkwaardig genoeg gebeurt dit op voorstel van Vendôme (S.H.A.T., A¹, 2019, nr. 197, geciteerd). De prinsen zullen nooit aankomen in Toulon, op 26 augustus is er zekerheid over het opbreken van het beleg en wordt hun gevolg ontbonden.

²²⁹ Desondanks mag men niet vergeten dat nagenoeg de hele Franse Middellandse Zeevloot (die haar basis in Toulon heeft), uitgeschakeld wordt door Shovell. Paoletti denkt –vanuit zijn these dat de expeditie allerm minst een complete mislukking was– ook dat de voortdurend naar Toulon aangevoerde versterkingen vanuit Spanje er uiteindelijk voor gezorgd hebben dat Berwick het leger van Karel III niet compleet kon vernietigen. De niet-inname van de haven is voor Paoletti zelfs een groot voordeel: naar analogie met een geallieerde expeditie begin 1793, die er wel in slaagde om Toulon in te nemen, maar daar zeer zware verliezen leed om ze te behouden, stelt hij dat de Engelsen hun slag om de Middellandse Zee binnenhalen, zonder de prijs van een dure verdediging te hoeven betalen (PAOLETTI, "Prince Eugene of Savoy, the Toulon Expedition of 1707, and the English Historians-- A Dissenting View," 945 en 961).

Figuur 21 De slag bij Almansa (detail uit de Almanach Royal voor 1708²³⁰)

De situatie op het Iberische strijdtoneel kantelt beslissend naar Filips V na de slag bij Almansa (25 april²³¹). Door zijn vroege overwinning op het leger van lord Galway en markies Las Minas slaagt Berwick erin een operatie op te zetten die doet denken aan de revolutie van Ramillies in het Noorden. In een schok van anderhalf uur verliest het leger van de Habsburgse kandidaat vijfduizend doden. Negentien bataljons (meer dan een derde van zijn troepen) geven zich op het slagveld over. Aan het einde van de campagne is Karel III verdreven uit het koninkrijk Valencia. Enkel Catalonië rest nog aan het Habsburgs-Brits-Hollandse expeditieleger, maar ook dit gebied wordt bedreigd door de Fransen, wanneer op 11 november het doek valt over de campagne met de inname van de versterking van Lerida²³². Op een jaar worden de coalitietroepen 500 kilometer noordwaarts gedreven²³³.

In zijn achtervolging van de halsoverkop terugtrekkende eenarmige generaal Galway (die op het slagveld ook nog een oog verliest²³⁴) overschrijdt Berwick zeer snel de Ebro. Saragossa, hoofdstad van het koninkrijk Aragon, valt al exact een maand na het treffen²³⁵. Wanneer Marie-Louise van Savoye aan Filips V een opvolger schenkt door de prins van Asturias ter wereld te brengen (25 augustus), kunnen de diplomaten hypothesen over een vooroverlijden van Filips V – en meteen van een mogelijke terugkeer van de Spaanse erfenis naar de Franse Bourbons-eliminieren.

²³⁰ BNF, Almanach Royal (1708), <http://images.bnf.fr>.

²³¹ KAMEN, *Philip V*, 59. "The one decisive battle in the War on the Spanish Peninsula".

²³² A. DE ROHAN CHABOT, *Le Maréchal de Berwick*, Paris, Albin Michel, 1990, 182.

²³³ Ostwald overdrijft dus enigszins wanneer hij de veroveringen van Berwick in Spanje vergelijkt met de opmars van Marlborough in 1706, in die zin dat beide generaals hun tanden zouden stukbijten op beter verdedigde bolwerken. De Engelse generaal geraakt uiteindelijk slechts van Leuven tot Kortrijk en Oostende (OSTWALD, "The Decisive Battle..." 677)..

²³⁴ DE ROHAN CHABOT, *Le Maréchal de Berwick*, 173.

²³⁵ Filips V maakt van de gelegenheid gebruik om de plaatselijke constitutie (*fueros*) in Valencia en Aragon af te schaffen, wat nog meer de tweedeling tussen de regio's (Habsburg) en Madrid (Bourbon) accentueert. Hij vraagt aan Filips van Orléans om de archieven en de *fueros* in Saragossa in brand te steken. De Franse administratie (ambassadeur Amelot, financieel controleur Orry en de *camarrera mayor* van de nieuwe Savoyaanse koningin, prinses Orsini, dichte vriendin van... de alomtegenwoordige Madame de Maintenon) wil de in haar ogen inefficiënte Spaanse bestuursstijl uitbannen, terwijl de Habsburgse administratie (net als in de Nederlanden) de lokale machtigen voor zich wil winnen. Met dat doel roept ze de Catalaanse *Corts* terug samen (J. ALBAREDA, "La Catalogne et Philippe V d'Espagne dans la guerre de Succession d'Espagne: des espérances de 1705 à la perte des libertés de 1714," *Revue d'histoire diplomatique*, no. 3 (2007): 231-248, KAMEN, *Philip V*, 63).

De succesvolle campagne van Berwick is voor Versailles zowel een kans als een probleem. Spanje lijkt geconsolideerd in de invloedssfeer van de Bourbons. Dit opent zowel de binnenlandse markt als de handel op de kolonies voor haar handelaars. Bovendien doorbreekt de koning van Frankrijk definitief de Pyreneeën en de fysieke omknelling van Frankrijk. Anderzijds bevindt Lodewijk zich niet meer in een positie waarin Spanje kan gebruikt worden als pasmunt voor de andere aspecten van de onderhandelingen met de geallieerden. Handelsconcessies zijn denkbaar en uitvoerbaar, maar territoriale toegevingen zijn dat niet. Onvermijdelijk heeft dit consequenties voor wat men in de Nederlanden of Italië hoopt te verkrijgen of te behouden.

3) Italië: de Keizer haalt zijn buit binnen

“e l'interesse austriaco, inteso nel senso di asburgico, i quel momento era Napoli, Napoli e solo Napoli, poi c'era il resto”²³⁶

De Oostenrijkse Monarchie ziet in 1707 haar Italiaanse ambitie volledig gerealiseerd. Door de chaotische terugtocht van de Fransen uit Milaan en Piemonte, na een van de meest briljante campagnes van Eugenius, ligt de weg naar het zuiden open²³⁷. Na de laatste Franse troepen ongehinderd te hebben laten wegtrekken uit Milaan, maakt generalissimus Eugenius van Savoye er zijn intrede op 16 april. In Italië is de strijd zo goed als afgelopen in 1706: na een eerste fase van Frans overwicht tot 1704 en een evenwichtige periode door de verbeterende financiële (en dus ook militaire) toestand bij de keizerlijke troepen, verliest Lodewijk XIV elke voet aan de grond in de nasleep van het beleg van Turijn²³⁸.

Was de eeuwig voorwaardelijke loyaleiteit van de Italiaanse onderdanen ten opzichte van Spaanse Habsburgers steeds een onderwerp van discussie²³⁹, voor Filips V is ze in elk geval van korte duur geweest. Wanneer de Napolitanen op 7 juli de troepen van generaal Daun binnenhalen, bevindt het hele Italiaanse schiereiland zich onder Oostenrijkse dominantie²⁴⁰. De inzet van 10 000 man van de schaars beschikbare Oostenrijkse troepen in een richting waar weinig tegenstand te bespeuren valt, heeft evenwel een directe weerslag op de plannen van de alliantie: terwijl Jozef I zijn troepen opdraagt om de kleinere Italiaanse centrumstaten in te palmen (Parma, Piacenza), kunnen ze de expeditie van Eugenius en Victor Amadeus, die maar over 35 000 soldaten beschikken, niet schragen²⁴¹.

Op de achtergrond trekt ook het hevige conflict met de Hongaarse en Transylvaanse rebellerende edelen van Frans Rakoczy evengoed keizerlijke troepen weg van het strijdtoneel

²³⁶ PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, 328.

²³⁷ Wat nogmaals illustreert hoe relatief instabiel de krijgskansen zijn: in de overgang van 1705-1706 lijkt Vendôme het volledige Noorden van Italië onder controle te hebben en worden in paniek fondsen overgemaakt naar de geïsoleerde Savoyaanse bondgenoot (D.W. JONES, "Sequel to Revolution: The economics of England's emergence as a Great Power, 1688-1712," in *The Anglo-Dutch moment: essays on the Glorious Revolution and its world impact*, ISRAËL, J. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 392).

²³⁸ PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, 327.

²³⁹ M. PEYTAVIN, "Les possessions italiennes dans la monarchie espagnole," in *Les Monarchies Française et Espagnole (milieu du XVIIe siècle-début du XVIIIe siècle)*, Association des Historiens Modernistes des Universités; 26, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2001.

²⁴⁰ Nochtans was Filips V in 1701 de eerste Spaanse soeverein sinds Karel V die zich in de eeuwige stad liet inhalen. De partij van de *Gallispans* verzet zich evenwel niet tegen de al bij al kleine kolonne van Daun (5 regimenten infanterie en evenveel cavalerie) (Y.-M. BERCÉ, "Les Etats italiens," in *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, BÉLY, L., et al. ed., Paris, S.E.D.E.S., 1991, 172).

²⁴¹ Een neveneffect van de Oostenrijkse militaire acties, is het isolement van de Albani-paus Clemens XI (in functie tussen 1700 en 1721). Initieel gekant tegen de Habsburgse aanspraken op de Spaanse troon, wordt hij door de Keizerlijke troepen ingesloten en verplicht Karel III te erkennen als katholiek koning. Voor een overzicht van de in Italië ingezette troepen, zie KIRCHHAMMER, *Feldzüge (X)*, 71-85.

waar de belangen van de bondgenoten liggen²⁴². Het inpalmen van Napels en Toulon zijn in dat opzicht des te meer tegengestelde objectieven²⁴³.

4) Stollhofen

Figuur 22 De lijnen van Stollhofen (Pieter Husson, 1707)²⁴⁴

Maarschalk Villars bevindt zich in Duitsland opnieuw tegenover het rijksleger aan de boven-Rijn. Zijn campagnedoelwit: de lijnen van Stollhofen, die van Baden laat aanleggen vanaf 1702, naar het beeld van die van Boufflers in de Nedelanden. Op de rechteroever van de Rijn, tussen de door de Fransen bezette versterking van Kehl en het Zwarte Woud, blokkeert een uitgegraven en opgehoogd versterkingencomplex de doorgang voor een aanval vanuit Straatsburg²⁴⁵.

Onder de dekmantel van een bal voor de generale staf in Straatsburg verzamelt het Franse leger in de nacht van 21 op 22 mei. Tot grote verrassing van de Franse soldaten blijkt niemand de lijnen te bezetten: de markgraaf van Bayreuth, die van Baden opgevolgd is, heeft zich uit voorzorg al teruggetrokken en zijn kamp onbewaakt achtergelaten²⁴⁶.

²⁴² INGRAO, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, 114, MCKAY, *Prince Eugene of Savoy*, 77.

²⁴³ L. BÉLY, "Vers un équilibre européen," in *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, BÉLY, L., et al. ed., Paris, S.E.D.E.S., 1991, 301.

²⁴⁴ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire Militaire et Campagnes), §2, Section 1, Cartons (1707).

²⁴⁵ FREY en FREY, *A question of Empire*, 50.

²⁴⁶ ZIEGLER, *Villars*, 175. Villars neemt ook het kasteel van Rastatt, waar zijn voormalige tegenstander in januari is overleden, zonder het te plunderen (BRAUBACH, *Prinz Eugen von Savoyen: eine Biographie*, 183).

Villars maakt van de gelegenheid gebruik om contributies te heffen in Stuttgart en Heidelberg en 160 kilometer in het rond, tot Zwaben en Franconië. Ten dienste van Lodewijk XIV (het leger in Duitsland kost... niets in 1707²⁴⁷), maar evengoed *pour engraisser son veau*²⁴⁸.

²⁴⁷ “On dit à Versailles que le maréchal de Villars est fou... je désirerais que le roi eût plusieurs de ces fous-là” (Maintenon, geciteerd bij ZIEGLER, *Villars*, 180). Lynn stelt in algemene termen dat het Franse leger voor een vierde wordt onderhouden op basis van contributies (LYNN, *The Wars of Louis XIV...* 57).

²⁴⁸ Villars koopt in 1705 het kasteel Vaux-Le-Vicomte van Fouquet voor een half miljoen ponden tournois (ZIEGLER, *Villars*, 160). Later dient het ook als residentie voor Maarschalk de Saxe. Bemerkt dat contributies zowel een publieke (ten dienste van het vorstelijke leger) als particuliere bestemming (ten dienste van de bevelhebber) kennen: Villars toont zich bijzonder ijverig en laat ook de gebieden van Hessen-Darmstadt en de Paltsgraaf plunderen. Uit Württemberg alleen komen 2 200 000 ponden tournois. Een derde van de contributies gaat naar de kosten van het leger, het volgende derde wordt gebruikt om de officieren hun subsistentiebiljetten van de vorige campagne uit te betalen, het laatste derde beweert Villars voor eigen rekening te houden (ZIEGLER, *Villars*, 182).

IV. De Revanche voor Ramillies

A. De terugkeer van de Nederlanden in de *cockpit of Europe*

1) Algemene Strategie

De algemene Franse strategie is, net zoals in 1707, gericht op het ontlasten van de rechtstreekse grens met de Nederlanden, door een aanval te doen op de Maasvestingen. Waar het vorige jaar de klemtoon lag op het te allen prijze vermijden van een rechtstreekse ontmoeting, kiest Lodewijk XIV voor een offensief *avec la plus grande vigueur*²⁴⁹. Naast een duidelijke ontlasting van het *pays très fort mangé* in Artesië en de kasselrij Rijsel, biedt een aanval ook het voordeel van een gevecht in open terrein, waar de Franse cavalerie kan worden ingezet. Infanteriegevechten in gesloten landschap, waar enkel grote verliezen en weinig beslissende resultaten te verwachten zijn, dienen te allen prijze vermeden te worden²⁵⁰.

Voor de aanval op de Maasvestingen ziet Chamlay, die het front persoonlijk bezoekt in april met Chamillart²⁵¹, twee assen: Luik/Hoei, door het hoofdleger (1) en Maastricht (2), dit laatste door een apart korps onder bevel van Matignon²⁵². De verzamelde 131 bataljons en 216 eskadrons (97 900 man²⁵³) moeten deze twee operaties tegelijk toelaten. Eens het beleg aangevat, moeten de Franse legers zich in de meest voordelige situatie bevinden om een ontmoeting met het ontzettingsleger succesvol te overleven.

Marlborough, Eugenius en Heinsius komen in april overeen Brabant op te geven en zo nodig de bestuursorganen van het condominium naar Antwerpen over te plaatsen²⁵⁴. De keizer heeft Eugenius van Savoye met een commando belast aan de Moezel met keurvorst Georg van Brunswijk-Lüneburg, maar de prins wil zich met Marlborough verenigen, om samen een grotere

²⁴⁹ F.E. DE VAULT en J.-J.G. PELET, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, vol. VIII, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: histoire politique), Paris, Imprimerie Nationale, 1835, 6.

²⁵⁰ LYNN, *The Wars of Louis XIV...* 69. Lodewijk houdt dit als algemene gedragslijn aan sinds de negenjarige oorlog. Ook het verlies in Ramillies, twee jaar eerder, is niet vreemd aan de instructie.

²⁵¹ CÉNAT, *Chamlay*, 295. De markies koestert plannen voor een beleg van Ath, Menen of Oudenaarde en vervolgens voor een aanval op Brussel, om uiteindelijk bij Gent uit te komen (S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 103bis, "Mémoire sur la campagne prochaine aux Pays-Bas, Doornik, 13 april 1708 en nr. 104bis: "Grand mémoire sur la campagne prochaine aux Pays-Bas", Bergen, 17 april 1708). De stelling van Cénat, dat deze plannen uiteindelijk uitlopen op de verrassing van Gent in juli 1708, denken we te kunnen weerleggen: in de correspondentie tussen Versailles en Vlaanderen blijkt duidelijk dat de aanval op Hoei de prioritaire is in het begin van de campagne. Zie ook PÉNICAUT, *Chamillart...* 147.

²⁵² 1647-1729, Charles Auguste, comte de Gacé; luitenant-generaal in 1693, tot maarschalk bevorderd op 18 februari 1708, bij de inscheping van de Schotse expeditie (zie verder in dit hoofdstuk; MAZE-SENCIER, ed., *Dictionnaire des maréchaux de France*, 635-637).

²⁵³ Gezien de berichten over de sterkte en de goede staat van de Franse regimenten gaan we uit van 500/150 man per bataljon/eskadron, i.t.t. het gemiddelde voor de Spaanse Successieoorlog, dat op 400/135 staat: LYNN, *The Wars of Louis XIV...* 60-61. "Ordre de Bataille de l'armée de Flandre 1708", S.H.D., Archives du Génie, Article 15, §2, Section 1, cartons, 1708. Gezien het vertrek van Max Emmanuel naar Duitsland verdwijnen de Beierse troepen uit de opstelling. De Spaans-Nederlandse cavalerie- (Aquaviva, Egmont, Acosta) en infanterieregimenten (Coigny, Nassau, Wemmel, Laerne, Grimaldi) blijven, samen ongeveer 3 550 man. De Keulse troepen blijven vrij onbetekenend (Gardes de Cologne, dragonders Chaussonville en Nautaff, samen 2 100 man).

²⁵⁴ MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires du marquis de Souches sur le règne de Louis XIV (11)*, ed. DE COSNAC, G.J. en PONTAL, E., Paris, Hachette, 1891, 39, A.J. VEENENDAAL SR., "The opening phase of Marlborough's campaign of 1708 in the Netherlands," *History, The Journal of The Historical Association* XXXV, no. 65 (1950): 37. Ook Hop, Slingelandt en Geldermarsen (de "Big Four" van de Staatse politiek) nemen deel aan de beraadslagingen. Renswoude en Van den Bergh, de Staatse afgevaardigden in Brussel, moeten ondanks hun protest, maatregelen treffen om de voornaamste akten, documenten en de ornamenten van de orde van het Gulden Vlies te verpakken voor transport.

overwinning op de Fransen te behalen in de Nederlanden en, indien mogelijk, door te stoten in Frankrijk zelf²⁵⁵.

De aanstelling van Eugenius wordt mogelijk gemaakt door de wapenfeiten van de vorige Italiaanse campagne: nagenoeg het hele schiereiland staat onder controle van Jozef I, de expeditie tegen Toulon is mislukt. Oorspronkelijk denkt Wenen eraan om Eugenius in te zetten tegen de Turken, of aan de Rijn. Hierop volgt groot protest van de Engelse bondgenoten, aangezien de keizer zo de fronten in de Nederlanden en Spanje verwaarloost. De Engelsen, die twee derden van de vloot en troepen van aartshertog Karel in Barcelona betalen²⁵⁶, eisen (gesteund door Heinsius) dat Eugenius naar Spanje wordt gestuurd, om de benarde situatie na Almanza te herstellen.

Jozef I weigert het verzoek²⁵⁷: hij kan niet aanvaarden, na de geallieerde druk om hem het verdrag van Altranstadt met Karel XII te laten aanvaarden, nog een tweede keer te plooiën voor de wensen van zijn bondgenoten, als het gaat om aangelegenheden waar Oostenrijk maar weinig belang bij heeft²⁵⁸. Starhemberg²⁵⁹ kan naar Spanje, maar niet zijn beste generaal. Uiteindelijk komt een compromis uit de bus: Marlborough, keurvorst Georg Wilhelm van Hannover en Eugenius mogen samen de campagne van Maas tot Rijn voorbereiden in Den Haag, waaruit het aanvalsplan geboren wordt.

De geallieerde sterkte in de Nederlanden hoe dan ook wordt opnieuw opgedreven: 60 bataljons Staatse troepen (waarvan er 38 een garnizoensfunctie hebben²⁶⁰) en 40 000 Britse soldaten (waarvan de helft huurlingen²⁶¹) geven samen 112 bataljons en 180 eskadrons of pal 70 000 soldaten²⁶². Met de 29 000 man van Eugenius zou dit moeten volstaan om een overwinning te behalen op Vendôme en Bourgogne.

2) Bourgogne en Vendôme: de devoot en de libertijn?

"Vous comprenez aisément quelle est ma joie, ce m'est un grand plaisir, après une interruption de quatre années, de me voir, en quelque sorte, rentrer au service et ne pas toujours demeurer inutile à Versailles, Marly et Fontainebleau"

Bourgogne aan Filips V²⁶³

²⁵⁵ CHANDLER, *Marlborough as military commander*, 208. Keurvorst Georg Wilhelm, die de markgraaf van Bayreuth vervangt als bevelhebber van het leger in Duitsland, bewaakt de nieuwe lijnen van Ettingen, die ten noorden van de doorbroken versterkingen van Stollhofen worden aangelegd.

²⁵⁶ O. KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Grossbritannien und Irland in Zusammenhange der europaischen Angelegenheiten von 1660-1714*, vol. XIII (Die Kriegsjahre 1708-1710), Wien, Wilhelm Braumüller, 1885, 15.

²⁵⁷ Keizerlijk rescript aan graaf Gallas, ambassadeur in de Republiek, geciteerd bij Ibid., 18. Petkum, op dat ogenblik aan de kant geschoven door Torcy (Zie Deel III Hoofdstuk 2), meldt dat Bernardo de Quiros, die namens Karel III in de Nederlanden optreedt, hem in Den Haag met veel vreugde heeft bevestigd dat Eugenius het bevel in Catalonië aanvaard heeft (AE, CP, Hollande, 214, f. 80r, le sieur Rivière aan Torcy, 9 februari 1708, vanuit Den Haag).

²⁵⁸ Zie deel III Hoofdstuk 1.

²⁵⁹ Guido Starhemberg, keizerlijk generaal en later veldmaarschalk, 1657-1737. Zie BKO XXXVII, 202-208.

²⁶⁰ De rest wordt opnieuw aangevuld met buitenlandse hulpstroepen (Palts, Hessen-Kassel, Denemarken, zie KIRCHHAMMER, *Feldzüge (X)*, 79.

²⁶¹ Brief van Marlborough aan de Paltsgraaf, 30 mei 1708, geciteerd bij KIRCHHAMMER, *Feldzüge (X)*, 76. Pruisen heeft in Vlaanderen 26 eskadrons en 14 bataljons (10 900), de keurvorst Hannover ongeveer hetzelfde aantal, op basis van een bilaterale overeenkomst met de Engelse koningin (Ibid., 85). Karel van Habsburg heeft slechts 5 bataljons in Vlaanderen (Sarrablanca, D'Avila, Lorpín, Hartop Notiz), met de 4 eskadrons dragonders van d'Audignies (zie volgend hoofdstuk) en de 4 van Westerlo.

²⁶² Uitgaande van de berekening van Kirchhammer, die met 400 man per bataljon en 140 per eskadron rekening houdt. Een rooskleurigere voorstelling van zaken (80 000) is te vinden bij CHANDLER, *Marlborough as military commander*, 334.

²⁶³ Begin 1708, geciteerd bij DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*, 48.

Net als in de vorige campagne, blijft La Mothe het bevel voeren over het korps dat West-Vlaanderen en Noord-Frankrijk moet beschermen. De bevelvoerders in de hoofdmoot van het leger veranderen evenwel fundamenteel. Tot hier toe vonden we het niet nodig dieper in te gaan op afkomst en levenswandel van de bevelhebbers. Voor de verstandhouding met de Beierse keurvorst is dat ook niet relevant: met Max Emmanuel, die het bevel aan de Franse generaal laat en zelf een ervaren militair is, ontstaan er geen hoogoplopende ruzies. De keurvorst lijkt Vendôme drie jaar later nog steeds te appreciëren²⁶⁴. Met Bourgogne wordt dat anders.

Figuur 23 Naissance du Duc de Bourgogne à Versailles le 6 août 1682 et représentation des différentes réjouissances faites à Paris à cette occasion (Almanach Royal, 1682)

²⁶⁴ Max Emmanuel aan Vendôme, BNF, Ms. fr. 14178, f. 342, 2 november 1710, vanuit Compiègne (geciteerd bij C. PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme et la campagne d'Espagne de 1710 à 1712 (Maîtrise)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1999, 133). Vendôme bemiddelt als generaal in Spanje kortstondig als diplomaat tussen Max Emmanuel en Filips V in de soevereiniteitskwesie over de Zuidelijke Nederlanden.

Wat ook de kwaliteiten van Max Emmanuel van Beieren zijn, die van de hertog van Bourgondië hebben, ondanks een campagne onder Boufflers in 1702²⁶⁵ en een onder Tallard in 1703, de oppervlakte nog lang niet bereikt. Bij de geboorte van Bourgogne in 1682 zijn de verwachtingen hooggespannen: voor het eerst sinds Saint-Louis beschikt de regerende Franse koning over een kleinkind²⁶⁶. Voor de opvoeding van de toekomstige kroonprins en koning van Frankrijk, krijgt hij Fénelon²⁶⁷, pupil van Bossuet en Maintenon, toegewezen. Het befaamde algemene onderzoek naar de staat van Frankrijk dat in 1698 wordt bevolen, komt er ter instructie van de jonge prins²⁶⁸. Om Bourgogne vertrouwd te maken met de taken van een koning, komt hij vanaf 1702 in de Conseil d'en Haut²⁶⁹.

Figuur 24 Bourgogne als kind (anoniem, eind zeventiende eeuw)

We gaan niet in detail in op de redenering die Saint-Simon en de biografen van Bourgogne hebben opgezet rond het complot van de *cabale de Meudon* tegen de troonsopvolger. In een

²⁶⁵ “On ne peut, sire, trop louer l’ardeur que monseigneur le duc de Bourgogne témoigne pour la gloire, et pour chercher dans le commandement de vos armées, les occasions et moyens de suivre les traces de votre majesté, et de faire connaître qu’il est digne petit-fils du plus grand roi du monde” (S.H.A.T. A¹, 1560, nr. 103, Boufflers aan Lodewijk XIV, 15 februari 1702, gepubliceerd bij Pelet en de Vault, I, 161).

²⁶⁶ O. CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2005, 489. De meest recente (maar ondanks dat zeer traditionele en moraliserende) biografie van Bourgogne is die van Sabine Melchior-Bonnet (*Louis et Marie-Adélaïde de Bourgogne: la vertu et la grâce*, Paris, Robert Laffont, 2002).

²⁶⁷ S. MELCHIOR-BONNET, *Fénelon*, Paris, Perrin, 2008 en <http://www.recherche-fenelon.com>. Zie ook J. ORCIBAL, J. LE BRUN, en I. NOYE, ed., *Correspondance de Fénelon*, vol. XIV (Guerre, négociations et théologie, 1708-1711) Genève, Droz, 1992.

²⁶⁸ CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 172-173. Beauvillier stuurt aan de intendant van elke generaliteit een uniform en gedetailleerd formulier, met de bedoeling een overzicht van het Rijk te creëren voor de jonge prins. Hoewel de resultaten verschillend naargelang de respondent, leveren ze een indrukwekkende hoeveelheid aan gedetailleerde statistische informatie.

²⁶⁹ F. LEBRUN, *La puissance et la guerre*, (Nouvelle Histoire de la France Moderne; 4), Paris, Seuil, 1997, 256.

conversatie met de hertog van Beauvillier, een van de devoten uit de clan rond Maintenon, minister van staat en voormalig gouverneur van de jonge Bourgogne, meent de memorialist de hand van de Dauphin te ontwaren in de benoeming van zijn onervaren oudste zoon: hij moet zoveel mogelijk beschadigd worden²⁷⁰.

Bourgogne zelf verkeert in sterke mate onder de invloed van zijn leermeester: de jonge prins is overdreven vroom en gaat psychologisch gebukt onder het gewicht van zijn opdracht: elk politiek probleem wordt gezien als een morele opgave. Ook na de verwijdering van Fénelon aan het Hof, blijft hij contact houden met zijn leermeester. Het zou ons te ver brengen in te gaan op de anti-absolutistische kritiek van de bisschop op Lodewijk XIV, maar voor een goed begrip van de fracties in Versailles is het essentieel dat de alliantie tussen de hervormingsbeweging van Fénelon en de aristocratische reactie van Beauvilliers en Saint-Simon samen gaan. Fénelon, *plus royaliste que le roi*²⁷¹ vindt dat Lodewijk zich sinds de Hollandse Oorlog is te buiten gegaan aan het blind nastreven van persoonlijke glorie, terwijl oorlog slechts de *ultima ratio regum* kan zijn.

Figuur 25 Bourgogne als aanvoerder van het Franse leger (Hyacinthe Rigaud, 1703)

Hij verzet zich tegen een aparte morele sfeer voor de handelingen van statelijke actoren en dus tegen de hele Franse *raison d'état*-politiek sinds Richelieu. Lodewijks logica van de Réunions kan de Franse veroveringen tot in China brengen!²⁷² De vorst bekommert zich niet om het welzijn van zijn onderdanen en geselt het land met hoge belastingen²⁷³. Wie Lodewijk XIV opvolgt, moet regeren met het nodige respect voor het goddelijke recht dat zijn positie beheerst. Zijn specifiek

²⁷⁰ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 122.

²⁷¹ F. BLUCHE, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, 819.

²⁷² W.F. CHURCH, "Louis XIV and Reason of State," in *Louis XIV and the craft of kingship*, RULE, J.C. ed., Columbus, Ohio State University Press, 1969, 397.

²⁷³ We verwijzen naar deel III hoofdstuk 3 voor de gelijkaardige kritiek van Vauban.

voor Bourgogne uitgewerkte vorstenspiegel *Télémaque*²⁷⁴, een anonieme brief met remonstranties tegen de koning en de quietistische rel rond Madame Guyon, die Fénelon tot voor de paus brengt, bezorgen hem de verbanning van het hof. Lodewijk XIV ontnemt hem in 1699 ook de titel van *précepteur* voor Bourgogne²⁷⁵. Cambrai, het best opbrengende diocees van Frankrijk, is in dat verband geen onaangenaam ballingsoord: dicht tegen de frontlijn in de Spaanse Successieoorlog, komen de leden van de devote vredespartij er regelmatig op bezoek²⁷⁶.

Bourgogne heeft nog een bijkomende link met de groep rond Maintenon. In 1698 huwt hij de 13-jarige dochter van hertog Victor Emmanuel van Savoye, Marie-Adélaïde. De entourage van de toekomstige koningin, die na de overlijdens van Marie Thérèse en de vrouw van de Dauphin de eerste dame in rang aan het hof is, wordt gevuld met creaturen van Lodewijks clandestiene echtgenote²⁷⁷. Naarmate de prinses ouder wordt, wordt haar een zekere koninklijke sympathie toegeschreven, die het haar mogelijk maakt een aan haar positie proportionele invloed uit te oefenen op Lodewijk en Maintenon.

Bourgogne zelf toont zich in zijn correspondentie bijzonder onzeker. Onstandvastig in zijn meningen, ervan overtuigd dat hij niet opgewassen is tegen de taak die hem wacht, vraagt hij voortdurend om advies aan Lodewijk XIV, Fénelon en Beauvilliers. Hoewel het voor een eerder ervaren bevelhebber aantrekkelijk lijkt over de prins heen te lopen en zelf in discussie te gaan met de vorst, is een conflict met Bourgogne een tijdbom. De steun die de prins aan het hof geniet, leidt tot de dichtste omgeving van de koning²⁷⁸.

De verhouding tussen Bourgogne en Vendôme wordt door Lodewijk nooit uitgeklaard. Bij het begin van de veldtocht geeft hij aan de eerste de bevoegdheid om beslissingen te nemen (*voix de décision*), maar aan de tweede tegelijk het recht om bij elke stap geconsulteerd te worden en om de prins initiatieven te doen nemen (*voix d'exhortation*)²⁷⁹.

Wanneer Vendôme in 1708 op Marly²⁸⁰ is, tussen 1 en 4 mei, brengt hij de hiërarchische kwestie opnieuw ter tafel. De aanwezigheid van Bourgogne maakt dat hij voor het eerst te maken krijgt met een medebevelhebber die hoger in rang staat, maar Vendôme eist respect voor zijn afstamming en verdiensten ten opzichte van de andere officieren. Lodewijk XIV geeft in die omstandigheden toe en vraagt aan de nieuwe maarschalk Matignon om Vendôme te gehoorzamen²⁸¹.

²⁷⁴ We verwijzen naar L. DHONDT, *Verlichte monarchie, Ancien Régime en revolutie : een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Nederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700/1775-1790)*, 6 vols., (Studia; 89), Brussel, Algemeen rijksarchief, 2002, I, 245-248.

²⁷⁵ L. BÉLY, ed., *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, Paris, PUF, 1996, 1042.

²⁷⁶ Onderweg naar het front gaat Bourgogne met zijn biechtvader, de jezuïet Martineau, op bezoek in Cambrai (DESPRAT, *Les bâtards...* 603).

²⁷⁷ M. BRYANT, "Partner, matriarch, and minister: Mme de Maintenon of France, clandestine consort, 1680-1715," in *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, CAMPBELL ORR, C. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 88.

²⁷⁸ Marie-Adélaïde houdt zo een openlijke uitbarsting aan het hof tegen de klik rond Vendôme na de polemiek over de slag bij Oudenaarde. Bourgogne zelf wil de zaken niet op de spits drijven en vraagt om het conflict te matigen, maar heeft de zaken allerminst onder controle (Bourgogne aan Maintenon, 7 augustus 1708, gepubliceerd bij DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*, 253).

²⁷⁹ *Ibid.*, 231.

²⁸⁰ Marly wordt door de koning gebruikt van oktober tot in de lente, van de late woensdag tot de zondag (J.C. RULE, "Louis XIV, Roi-bureaucrate," in *Louis XIV and the craft of kingship*, RULE, J.C. ed., Columbus, Ohio State University Press, 1969, 81). De indruk van een rondtrekkend hof, die zo ontstaat, valt wel enigszins te relativiseren: voor Marly (dat dicht in de buurt van Versailles ligt) moet men worden uitgenodigd, in tegenstelling tot het grote paleis, waar de grote appartementen toegankelijk zijn voor eender wie die een zwaard draagt.

²⁸¹ DESPRAT, *Les bâtards...* 601. De *prima facie* onduidelijkheid over Vendômes militaire graad heeft vele auteurs in verwarring gebracht. Ook vooraanstaande historici vergissen zich door hem maarschalk van Frankrijk te noemen, een hoedanigheid die hij nooit bekleed heeft (HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, 273, J.B. WOLF, "Louis

Vendôme slaagt er bovendien in de voorbereiding van de veldtocht in om zich te brouilleren met Bergeyck: in Versailles bij Maintenon, op Marly en in het bureau van Chamillart maken ze een week lang ruzie over de geografie van het Maasgebied²⁸². Wanneer de graaf op 6 mei in Marly wordt ontvangen om de campagne voor te bereiden, blijkt de generaal al vertrokken naar het kasteel van Clichy, bij Antoine Crozat²⁸³. Wanneer Bergeyck, Puységur en Chamlay hem daar komen opzoeken, op vraag van Lodewijk XIV, treffen ze de hertog met de handen op de rug aan in het biljartsalon: *Monsieur, je suis venu ici pour me reposer et non pas pour parler d'affaires; nous verrons quand nous serons sur les lieux*²⁸⁴.

XIV, soldier-king," in *Louis XIV and the craft of kingship*, RULE, J.C. ed., Columbus, Ohio State University Press, 1969, 217).

²⁸² In zijn Spaanse glorieperiode neemt Vendôme met groot genoegen weerwraak op Bergeyck. In oktober 1711 raadt de graaf hem af om Pratz del Rey te belegeren. De agressieve reactie van de hertog "*si je voulais m'étendre davantage, je vous ferais toucher au doigt et à l'oeil la fausseté et la friponnerie de ceux qui vous ont dépêché des courriers en ces mots*" en de dreiging bij Filips V om onmiddellijk ontslag te nemen, doen Bergeyck terugkrabbelen en zijn excuses aanbieden (PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme*, 107).

²⁸³ 1655-1738, "Le Riche". Klimt op van algemeen ontvanger van de directe belastingen (de *taille*) in de generaliteit van Bordeaux, over schatbewaarder van de staten van de Languedoc, tot een van de belangrijkste financiers van Lodewijk XIV (Zie Deel III Hoofdstuk 1 en D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne et l'alliance Savoyarde*, vol. III, Paris, Calman-Lévy, 1903, 189). Desprat brengt de frequente Parijse verblijven en die bij de financiers in verband met Vendômes delicate pecuniaire situatie (Chenonceaux, het kasteel dat de familie via de erfenis van Gabrielle d'Estrées in haar bezit heeft, ligt in 1708 al twintig jaar onbezocht, DESPRAT, *Les bâtards...* 600).

²⁸⁴ MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires* (11), 75.

B. De Schotse expeditie en de verijdelde opstand

1) Schotland²⁸⁵

Begin 1708 koestert Lodewijk XIV het plan voor een via Franse landingen op de Oostkust ondersteunde opstand in Schotland, die een groot deel van Marlborough's soldaten zou doen terugkeren uit de Nederlanden. Een algemene opstand in de Nederlanden vormt de tweede component van het plan²⁸⁶. Bergeyck, "*l'homme le plus instruit de l'état de ce pays, par les amis et les intelligences qu'il y avoit toujours conservés, et dont la capacité, le grand sens et la connoissance des personnes et des lieux seroient les plus capables d'éclairer*", krijgt de opdracht om zijn contacten in de Belgische steden af te gaan²⁸⁷. Eens de landing in Schotland onder leiding van de Stuart-pretendent "de ridder van Saint-George²⁸⁸", bekend is, moeten de geallieerden in de rug worden aangevallen door een gecoördineerde beweging van het Franse landleger en een opstand, terwijl dan de ware identiteit van de prins kan onthuld worden²⁸⁹.

De expeditie van eskadercommandant Forbin²⁹⁰ en de nieuwe maarschalk Matignon loopt echter op niets uit. Jacobus III krijgt de mazelen, wat de afvaart uit Duinkerken een week vertraging doet oplopen en de Engelsen de tijd geeft om een observatie-eskader voor de haven te leggen. Na uitdrukkelijk bevel van Lodewijk XIV, overgebracht door de Frettable, vaart Forbin, die de zieke prins in lakens gewikkeld aan boord laat dragen²⁹¹, toch nog uit, in de nacht van 16 maart. Twee dagen later schepen de 5 000 man van Cadogan, die hun winterkwartieren in Brugge hadden, bij Oostende in op de Britse vaartuigen²⁹².

Wanneer de Franse vloot na een omweg in de zandbanken voor Nieuwpoort en een traject van twaalf dagen de Firth of Forth voor Edinburg bereikt, ligt een ander Engels eskader van Byng hen op te wachten. Na een kort gewapend contact, waarbij twee schepen verloren gaan, houdt Jacobus krijgsraad. Het idee van een tweede landing wordt overwogen, maar in Iverness komt het niet tot contact met zijn Schotse partijgangers²⁹³. Op 7 april keert de pretendent, die met aandrang vraagt om onder Vendôme in het landleger te mogen dienen, met de zwaar gehavende schepen van Forbin terug op de Franse kust. Tien dagen later staan ook de soldaten van Cadogan terug in Vlaanderen.

2) Het project op Antwerpen

Sinds september 1707 loopt Bergeyck rond met een plan om Antwerpen te overvallen²⁹⁴. Via een zekere Fargina doet Catharina van Oostenrijk het voorstel om de markies van Taracena weg te leiden van de citadel, naar een plezierslot op het platteland, waar een aanzienlijke Franse bende hem moet opwachten en onder druk zetten om hen binnen te laten in de stad. Taracena moet worden voorgespiegeld dat hij gratie kan krijgen voor zijn verraad na Ramillies.

²⁸⁵ Voor de implicaties voor Lodewijks buitenlandpolitiek en het probleem van de protestantse successie in Engeland, zie deel III, hoofdstuk 2 (III. Engeland en de Frans-Hollandse betrekkingen).

²⁸⁶ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 99-100.

²⁸⁷ Bergeyck is enthousiast over het plan en hoopt op een gelijktijdige opstand in Engeland, samen met een omkering van de conjunctuur in de Republiek (S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 70 (Bergeyck aan Chamillart, 10 maart 1708, vanuit Bergen).

²⁸⁸ Jacobus Francis Edward Stuart (1688-1766), oudste zoon van de verjaagde Jacobus II van Engeland/Jacobus VII van Schotland en Maria van Modena. Door Lodewijk XIV erkend als koning van Engeland bij het overlijden van zijn vader (zie Deel III Hoofdstuk 1), dient incognito in het leger in de Nederlanden in 1708.

²⁸⁹ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* V, 480.

²⁹⁰ Claude, graaf van Forbin (1656-1733). Gerenommeerd Frans *commandant d'escadre*. Zie Deel III, Hoofdstuk 2.

²⁹¹ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 102. J.S. GIBSON, *Playing the Scottish Card: the franco-jacobite invasion of 1708*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1988, 116.

²⁹² S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 91 (La Mothe Houdancourt aan Chamillart, 29 maart 1708, vanuit Ieper).

²⁹³ "Relation du voyage d'Ecosse", MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires (11)*, 60-62.

²⁹⁴ S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 67 (Bergeyck aan Chamillart, vanuit Bergen, 17 september 1707). Zie ook de brieven van Catharina van Oostenrijk en de Spaanse van Taracena (nr. 68-69).

Bergeyck blaast het eerste voorstel weg: het lijkt hem zeer onwaarschijnlijk dat de luitenant van Karel III in Antwerpen²⁹⁵ geen lucht zou krijgen van een plan om de gouverneur van de stad naar buiten te lokken, al was het maar voor een dag. De kolonel die met zijn 300 man garnizoen houdt in de citadel, lijkt bovendien erg gehecht aan de Quiros²⁹⁶.

Bovendien zijn de Antwerpse handlangers niet in staat om bindende beloften namens de koning van Spanje te leveren aan de afvallige bevelhebber. Als Fargina hem daarop antwoordt dat Catharina al naar Filips V geschreven heeft, haalt Bergeyck een derde argument aan: strategisch is het onmogelijk om Antwerpen te houden, zonder ook Brussel en Mechelen in zijn macht te hebben. Deze laatste twee zijn wel relatief slecht verdedigde steden, maar het leger van Vendôme is op het einde van de campagne van 1707 niet in staat om een dergelijke ingrijpende operatie uit te voeren, zonder overweldigd te worden door Marlborough²⁹⁷.

De conjunctuur voor een aanval op Antwerpen verbetert, aangezien Marlborough expliciet vraagt om Brabant te mogen opgeven bij de start van de nieuwe campagne. De hertog is gefrustreerd door de geringe verdedigbaarheid van Brussel, Mechelen en Leuven, die doorstoten in zuidelijke richting verhindert, omdat het leger van Vendôme stevast in noordelijke richting kan afbuigen. Bovendien trekken de effectieven voor de garnizoenen bezetting weg uit het veldleger²⁹⁸.

Ondanks de bezwaren van de Staten-Generaal²⁹⁹ en de lopende onderhandelingen met Mesnager (cf. *infra* deel III), geeft Heinsius uiteindelijk carte blanche. Het nieuws over het opgeven van de noordelijke *bicoques* verspreidt zich al in januari als een lopend vuurtje in Bergen en doet de hoop bij de Bourbongezinden in Vlaanderen en Brabant terug opleven³⁰⁰.

Bergeyck onderneemt een tweede poging, maar de correspondentie van de Antwerpse vertrouwelingen wordt onderweg naar Bergen onderschept in Brussel door postmeester Jaupain³⁰¹. Renswoude is onmiddellijk gealarmeerd en informeert Marlborough en Cadogan³⁰². De Britten nemen het verhaal niet ernstig en verdenken de Nederlanders van intriges om eigen, Staatse, troepen in het Antwerpse kasteel te kunnen leggen. Desondanks is het afgelopen met het *secret impénétrable* van de operatie: Bergeycks handlangers onder de Spaanse troepen³⁰³ verlaten de

²⁹⁵ “Un officier vif, de valeur et intelligent” (ibid.)

²⁹⁶ don Barbiero de Quiros (+ 1709). Spaans diplomaat die in september 1707 met Max Emmanuel onderhandelt over de uitwisseling van krijgsgevangenen. Krijgt van Karel III (die op dat ogenblik op het Iberisch schiereiland vertoeft) de bevoegdheid de eed van trouw in de Nederlanden te ontvangen na Ramillies en verblijft tot 1708 in Antwerpen: Y. SCHMITZ, *Bergeyck, Le Colbert belge*, Nijvel, Les Archers, 1961, 145, VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 127.

²⁹⁷ “quand l'on ne pourroit s'emparer de ces deux villes pour la soutenir les ennemis pourront la reprendre assez aisé avant de separer (sic) leur armée” (Bergeyck, geciteerd)

²⁹⁸ VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 180.

²⁹⁹ Brabant opgeven, impliceert het verhuizen van de organen van het Condominium (de herrezen Raad van State en de bestuursraad) naar Antwerpen, de mogelijkheid voor de Fransen om het kanaal Antwerpen-Brussel af te sluiten, stelt de Republiek bloot aan directe aanvallen op de Generaliteitslanden en snijdt de verbinding met de Maasvestingen Hoei en Luik af. Bovendien speelt ook de buitenlandpolitiek van Willem III nog mee: de stadhouder heeft stevast de Republiek verdedigd in het Zuiden en heeft, ondanks zijn nederlagen tegen Luxemburg, ook in de Negenjarige Oorlog het theater nooit verlaten (Ibid., 182).

³⁰⁰ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 166 (Bergeyck aan Chamillart, 15 mei 1708, vanuit Bergen); VEENENDAAL SR., “The opening phase...” 35.

³⁰¹ Ibid.: 39. Zie ook BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 150. Jaupain wordt door de Franse gezanten in Utrecht beschreven als hun grootste vijand, omdat hij, ook na het verwijderen van Marlborough en het begin van het congres, hun post onderschept en de Britse vredespartij stokken in de wielen probeert te steken.

³⁰² William Earl of Cadogan (1671-1726), dient onder Marlborough als kwartiermeester-generaal en wordt gebruikt bij belangrijke, logistiek moeilijk uit te voeren militaire operaties, maar heeft ook een belangrijke politieke rol in het Anglo-Bataafs condominium vanaf 1706 (zie eerder in de tekst). Slaagt erin om na de val van Marlborough terug in de gratie te komen bij de troonsbestijging van George I en onderhandelt uiteindelijk nog het Barrièretraktaat (zie de bijdrage van William Falkner in H.C.G. MATTHEW en B. HARRISON, ed., *Oxford Dictionary of National Biography*, vol. 9 Oxford, Oxford University Press, 2004, 417-421).

³⁰³ Die in 1706 al eens in de omgekeerde zin waren overgelopen, bij de nadering van Marlborough's leger na Ramillies (cf. supra).

stad halsoverkop op 5 mei, en nemen op de terugweg de Habsburggezinde kolonel Laspiur gevangen³⁰⁴.

³⁰⁴ Manuel-José de l'Aspiur, markies van Vilalta, Catalaans kolonel in dienst van Karel III (A.J. VEENENDAAL JR., ed., *De Briefwisseling van Anthony Heinsius: 1702-1720*, vol. VII (1708: 1 januari-30 september), (Rijksgechiedkundige Publicatieën; Grote Serie; 194) Den Haag, Martinus Nijhoff, 1985, 483, VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 186).

C. Wachten op Eugenius

1) Brussel, Halle of Hoei: het lange aftasten

Pas op 15 mei verlaat Max Emmanuel van Beieren, onder het afvuren van drie kanonsalvo's, Bergen, om samen met de held van Almanza de Duitse campagne te voeren³⁰⁵. Chamillart en Bergeyck zien hun inspanningen om hem te verwijderen beloond³⁰⁶. Een kleine week later komt Vendôme hem vervangen. Vanuit de vijf verzamelaars in St-Sauve (onder Valenciennes), Fresne (onder Condé), Le Quesnoy, Maubeuge en Bossut (onder Mons) verzamelt hij de troepen in Saint-Guislain (24 mei), waar ook de prinsen Bourgogne en Berry hun hoofdkwartier nemen³⁰⁷. Ter uitvoering van het plan van Vendôme op naar Halle te marcheren en Marlborough de indruk te geven dat hij in Brussel wordt bedreigd, gaat het de volgende dagen naar Saint-Symphorien en Zinnik (26 mei).

Twee opties komen op dat ogenblik in concurrentie. Vendôme ziet ofwel een aanval op de vijand bij Halle, ofwel een beleg van Hoei, met opnieuw een veldslag, als enige mogelijkheid. Bourgogne wil daarentegen tussen Eigenbrakel en Tubeke kamperen, om te leven *au dépens du pays* en Henegouwen te beschermen tegen een aanval. Een aanval bij Halle lijkt hem onmogelijk: Vendôme negeert daarmee het uitdrukkelijke bevel geen infanterieslagen of ontmoetingen in moeilijk te overzien terrein aan te gaan³⁰⁸.

De reactie uit Versailles is duidelijk: het standpunt van Bourgogne verdient de voorkeur. Vendôme houdt geen rekening met de nadering van Eugenius van Savoye, die op de Moezel gesignaleerd is op 26 mei met 46 bataljons en 60 eskadrons (bijna 30 000 soldaten³⁰⁹). Lodewijk vreest voor het verstoren van de communicatie tussen het Rijnleger (Berwick/Max Emmanuel, 79 bataljons en 38 eskadrons of 45 000 man) en dat van Vendôme, wat de relatieve Franse superioriteit op beide fronten zou teniet doen³¹⁰. Omgekeerd is Bourgogne ertoe gehouden, wanneer Marlborough zijn mars naar de Donau uit 1704 zou willen overdoen, zijn troepen bij die van Berwick te voegen en de achtervolging in te zetten.

Het geallieerde leger trekt vanuit Gaasbeek en Anderlecht tot onder Halle en neemt zijn kamp in tussen Bellingen en Lembeek. Marlborough laat de gevangenen openingen en wegen uithakken tussen Zinnik en Edingen, maar dit is enkel een *feinte*: op 29 mei trekt hij de Zenne over naar Tubeke, om vier dagen later terug te keren en te kamperen tussen Anderlecht en Sint-Kwintens-Lennik³¹¹. Het signaal wordt nog sterker, wanneer Marlborough net hetzelfde lijkt te doen als het vorige jaar: het geallieerde leger trekt tot achter de Dijle terug naar Leuven. Gezien de afwijzing

³⁰⁵ Chamillart beklagt zich over de benodigde 800 000 pond tournois aan gratificaties om de keurvorst te doen opkrassen (Chamillart aan Amelot, ambassadeur in Spanje, S.H.A.T., A¹, 2075, nr. 444, geciteerd bij PÉNICAUT, *Chamillart...* 147).

³⁰⁶ Cf. supra: in 1707 proberen beiden nog om Max Emmanuel met Villars naar Duitsland te sturen, maar die wil daar niet van horen.

³⁰⁷ Bourgogne vertrekt een dag voor Vendôme uit Versailles, maar spendeert een tijd bij Fénelon in Cambrai (L. BÉLY, "Fénelon face à la guerre et à la frontière," in *Fénelon: évêque et pasteur en son temps, 1695-1715*, DEREGNAUCOURT, G. en GUIGNET, P. ed., Villeneuve d'Asq, Centre d'Histoire de la Région du Nord et de l'Europe du Nord-Ouest, Université Charles de Gaulle - Lille 3, 1996, 243-244). In hun gezelschap verkeert ook Jacobus III, *comme un particulier* (Ibid., 84).

³⁰⁸ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 14-15. Pelet en de Vault halen hun verhaal uit een brief van Puysegur ("Extrait de la lettre de M. de Puysegur à M. de Chamillart", 22 mei 1708, vanuit Valenciennes, S.H.A.T., A¹, 2108, eerste stuk).

³⁰⁹ S.H.A.T., A¹, 2092, nr. 259 (Chamlay, "Mémoire sur le passage de la Moselle par l'amée du Prince Eugène", Fontainebleau, 3 juli 1708), geciteerd bij CÉNAT, *Chamlay*, I, 296. AE, CP, Hollande, 216, f. 57r (copie d'une lettre de La Haye, 22 juni 1708).

³¹⁰ S.H.A.T., A¹, 2075, eerste deel, eerste sectie, nr. 138 (Lodewijk XIV aan Vendôme, 29 mei, vanuit Marly).

³¹¹ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 19.

van beide aanvalsplannen door Versailles, buigt het Franse leger via Zinnik en Nijvel af naar een nieuw kamp bij Eigenbrakel³¹².

Tot eind juni blijven de legers gekampeerd in de voorgenoemde posities: enkel een foerage-incident met een korps van de Saliens in Haacht, dat de geallieerden terugwerpen op de omgeving van Antwerpen en Lier³¹³, en een persoonlijke inspectie door Vendôme van het Zoniënwoud tot in Hoeilaart³¹⁴ verstoren de relatieve rust.

Figuur 26 Het kamp van Eigenbrakel (Vincennes, Archives du Génie³¹⁵; infanterie in het rood)

2) Eigenbrakel

“Dank der Unthätigkeit der Franzosen herrschte den ganzen Juni über Waffenruhe.”
Kirchhammer³¹⁶

Waar ligt de reden voor het immobilisme in de maand juni? Gezien het eerdere duidelijke plan van Chamlay om de Maasvestingen te belegeren, lijkt het vreemd dat Vendôme en Bourgogne geen gebruik maken van hun numerieke superioriteit om de tegenstander te verrassen. Op 29 mei luidt het nog dat het Franse leger de open ruimte moet opzoeken, om de superieure Franse cavalerie te kunnen uitspelen. In geen geval mag het leger het risico lopen in een infanterieslag ten onder te gaan³¹⁷.

³¹² MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires* (11), 87. Souches ontvangt bijna met dezelfde frequentie als Chamillart brieven van het front.

³¹³ KIRCHHAMMER, *Feldzüge* (X), 325.

³¹⁴ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 12.

³¹⁵ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire Militaire et Campagnes), §2, Section 2 (Tablettes), T-169/2.

³¹⁶ KIRCHHAMMER, *Feldzüge* (X), 323.

³¹⁷ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 223 (Lodewijk XIV aan Bourgogne en Vendôme, 29 mei 1708, vanuit Marly).

Vendôme uit zijn ongenoegen in een schrijven naar Lodewijk en Chamillart (3 juni³¹⁸): als Marlborough zich achter de Dijle terugtrekt en bovendien troepen achterlaat in Brussel (wat naar zijn mening aantoont dat er geen plannen zijn om Brabant op te geven ten voordele van een groot Vlaams offensief), zou het zonde zijn niet door de ontstane opening naar Hoei te gaan. Anders volgt er weer een campagne waar hij geen ander genoegen kan uithalen dan te hebben gefoerageerd op vijandelijk grondgebied³¹⁹.

Versailles gaat een week later akkoord met het plan: indien Vendôme erin slaagt om de stad op acht dagen te nemen, mag hij overgaan tot een beleg, maar opnieuw wordt het idee niet uitgevoerd. Bourgogne verzet zich tegen een beleg van Hoei en is bang voor een aanval in de rug, vanuit de Moezelstreek³²⁰. Op 11 juni verstuurt Lodewijk XIV het bevel om ter plaatse te blijven: de pogingen van Eugenius om een detachement te vormen, lijken ernstig te zijn. De operatie op Hoei en Luik wordt opgeschort tot er duidelijkheid is over de ware intenties van Eugenius. Max Emmanuel krijgt de opdracht om een analoge massa troepen de prins te laten schaduw, onder bevel van Berwick³²¹.

Op 14 juni meldt Vendôme aan het hof de aanwezigheid van de partizaan de la Jonquière, die aan Bourgogne, in aanwezigheid van Matignon en Puységur, voorstelt om de Brussel bij verrassing over te leveren aan de Fransen. De partizaan beweert in verbinding te staan met een trouw gebleven luitenant van de koning van Spanje, die bereid is de poorten van de stad te openen. Vendôme ziet wel brood in de operatie en denkt tot tienduizend man 's nachts de omwalling binnen te kunnen brengen. Tegelijk vertrekt een brief van Bourgogne, om zijn geringe geloof in het plan van de partizaan te betuigen, "*auquel je n'ai pas voulu m'opposer ouvertement pour ne point alterer le concert qui est entre moy et M. de Vendome*"³²².

Terwijl het Franse leger inactief gekampeerd ligt, rijpt de rivaliteit tussen de bevelhebbers: Vendôme wil rechtstreeks op het doel afgaan, maar wordt gestopt door Bourgogne, die vindt dat in elk geval de mening van zijn grootvader gevraagd dient te worden voor een beslissing kan vallen, en dat kanaal uiteraard gebruikt om zijn eigen tegenargumenten te laten aanvaarden aan het hof³²³.

Vendôme wordt met de dag ongeduldiger: in een situatie van duidelijk overtal tegenover een vijand die wacht op versterking, blokkeert Eugenius vanuit Koblenz met 25 000 man twee Franse legers in Duitsland en de Nederlanden, die er samen 150 000 tellen³²⁴. Ook het plan op Brussel moet, tot grote tevredenheid van Bourgogne, weer worden opgeborgen: de handlangers van Bergeyck zijn er –alweer– niet in geslaagd het geheim over de operatie te bewaren, wat haar veel te riskant maakt, gezien de versterking van het garnizoen van Pascale³²⁵. De veldtocht vertoont terug wat beweging wanneer op 29 juni de genietroepen wegen naar het noorden

³¹⁸ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 240 (Vendôme en Bourgogne aan Lodewijk XIV en Chamillart, 3 juni 1708, vanuit Eigenbrakel).

³¹⁹ Op 9 juni overvalt een Franse foerage-bende uit Namen 4 compagniën van het Hollandse regiment Grovestein bij Haacht. Marlborough wordt door dit incident verplicht te foerageren in de omgeving van Lier en Antwerpen, en het terrein tussen Demer en Dijle te ontruimen (KIRCHHAMMER, *Feldzüge (X)*, 325).

³²⁰ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 260 (Bourgogne aan Lodewijk XIV, 7 juni 1708, vanuit Eigenbrakel).

³²¹ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 240 (Lodewijk XIV aan Bourgogne, 9 juni 1708, vanuit Marly) en nr. 274 (Lodewijk XIV en Chamillart aan Bourgogne, 11 juni 1708, vanuit Marly)

³²² S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 282 (Vendôme aan Chamillart, 14 juni 1708, vanuit Eigenbrakel) en nr. 287 (Bourgogne aan Chamillart, idem).

³²³ Bemerkt dat dit de omgekeerde situatie is t.o.v. wat Chandler beweert over de offensieve ingesteldheid van Bourgogne, die het ongenoegen over het Anglo-Bataafse condominium zou willen uitbuiten door een rechtstreekse aanval op Brussel (CHANDLER, *Marlborough as military commander*, 209).

³²⁴ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 296 (Vendôme aan Chamillart, 17 juni 1708, vanuit Eigenbrakel): "[...] s'y l n'y auroit pas moyen de marcher a luy, pour l'obliger a repasser le Rhin, et afin quil ne nous tienne pas toujours en ébec". In werkelijkheid vertrekt Eugenius pas op 29 juni vanuit Duitsland naar Brussel.

³²⁵ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 302 (Bourgogne aan Chamillart, 20 juni 1708, vanuit Eigenbrakel).

moeten uithakken tot aan de Zenne, om de weg vrij te maken voor een detachement dat een nieuw plan van Bergeyck, de verrassing van Gent, moet uitvoeren³²⁶.

³²⁶ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 325 (Lodewijk XIV aan Bourgogne, 29 juni 1708, vanuit Versailles).

V. Conclusie

“Vendôme [...] coulait les jours sur sa chaise percée, au jeu, à table; et comme il s'était rendu incapable désormais de pouvoir faire autrement, il ne songeait qu'à jouir d'une gloire qu'il n'avait jamais acquise, et d'honneurs qu'il arrachait comme que ce pût être, laissant à l'Electeur la permission de jouer le plus gros jeu, et à Puysegur tout le faix de l'armée, dont il n'entendait jamais parler; ainsi se passa toute cette campagne, dont il pensa payer la mollesse chèrement; paresseux à son ordinaire de décamper et n'en voulant croire personne, il eut tout à coup l'armée ennemie sur les bras.”

Saint-Simon over 1707³²⁷

Algemene Strategie: Frankrijk in het defensief in de Zuidelijke Nederlanden

De oorlog, die voor Frankrijk vrij voorspoedig lijkt te beginnen, draait vanaf Blenheim uit op een strikt defensieve operatie. Na de ontruiming van Beieren kamperen de Franse en Duitse generaals langs de Rijn oevers. Spanje, dat in de eerste oorlogsjaren met rust wordt gelaten, bevindt zich in 1706 plots tussen twee vuren. De positie van Filips V lijkt zo goed als verloren wanneer hij Madrid moet verlaten en is nog steeds kritiek wanneer hij er terugkeert.

De Nederlanden zijn dan weer voortdurend een defensieve zone. Het Franse leger plooit terug op de lijnen van Boufflers na al vlug de Maaszone verloren te hebben. Bij de terugkeer van de keurvorst slaagt Villeroi er nog in om de situatie te stabiliseren, maar zijn fatale aanval bij Ramillies doet Lodewijk XIV nagenoeg integraal Vlaanderen en Brabant verliezen. Merkwaardig genoeg kan Marlborough geen verlengstuk breien aan de succesvolle campagne van 1706. De slag bij Ramillies is niet alleen het verlengstuk van de loutere wil van Marlborough, maar evengoed van die van Villeroi om zich te pletter te laten op het leger van de geallieerden. De stroom aan veroveringen in de onmiddellijke maanden na de slag, hebben betrekking op relatief eenvoudig te nemen plaatsen. In Dendermonde en Menen duurt het beleg veel langer, Ouwkerk durft zelfs niet aan Nieuwpoort te beginnen.

Hoewel de rechte lijn naar Parijs al op 5 juni 1706, wanneer de geallieerden bij Aarsele liggen, nog maar 210 kilometer of 42 dagen campagne bedraagt, buigt Marlborough op zijn eigen voorstel af naar de kust, waar enkel Oostende valt, terwijl Villeroi en Max Emmanuel op dat ogenblik niet meer over de troepen beschikken om hen tegen te houden op weg naar Frankrijk³²⁸. Wanneer Marlborough naar Doornik kijkt in augustus, is de kans al verkeken: Vendôme en de overgebrachte troepen uit andere fronten vergrendelen het front opnieuw.

Het volgende campagnejaar wordt het Zuid-Nederlandse front geconditioneerd door de troepeninzet elders: Lodewijk XIV concentreert zijn krachten eerst in Spanje, om de instabiele troon van zijn kleinzoon veilig te stellen, en vervolgens in Zuid-Frankrijk, om een invasie van het eigen grondgebied tegen te houden. De geallieerden zetten in op dezelfde fronten en zien hun operaties mislukken. Marlborough en Ouwkerk zitten in de Nederlanden misschien in elk geval in een belangrijke, maar zeker niet in de determinerende positie op het Europese slagveld.

Na de mislukte vredesonderhandelingen concentreren beide partijen hun strategische inspanningen terug op de Nederlanden. De afleidingsoperatie van Forbin in Schotland en de geplande opstanden tegen het Condominium zijn in de eerste plaats bedoeld om de oorlogspartij in Londen te verzwakken en het verzet van de Engelsen tegen het afbreken van de oorlog op te heffen. Wanneer dat mislukt, verandert Versailles het geweer van schouder: het leger van Vendôme en Bourgogne wordt aanzienlijk versterkt en krijgt aarzelend een mandaat om een beslissende slag aan te gaan met de numeriek inferieure vijand.

³²⁷ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 33.

³²⁸ OSTWALD, "The Decisive Battle..." 666.

Tactisch-topografisch: de manoeuvres en foerage-operaties van Vendôme

Waar Villeroi in 1705 de provincie probeerde af te schermen door aangelegde linies, ervaren ook de geallieerden dat Brabant eerder een belemmering dan een troefkaart is, net omdat de vestingswerken er niet in goede staat zijn³²⁹. Vendôme speelt hier in 1707 handig op in: alle Franse bewegingen zijn erop gericht Marlborough in verlegenheid te brengen rond Brussel of rond Leuven. Marlborough moet er bijvoorbeeld niet aan denken om Namen te bedreigen, aangezien dat in zijn rug de weg naar Brabant opnieuw volledig opengooit³³⁰. Als de legers Henegouwen intrekken, gebeurt dat bovendien op aangeven van de Franse bevelhebbers, niet van de geallieerden.

Ondanks de verandering in de numerieke verhoudingen, slagen de Fransen er bij elke schermutseling in om gebruik te maken van de vele verschansingsmogelijkheden die het terrein biedt: Marlborough slaagt er nooit in om de Frans-Spaans-Beierse troepen, die hun bewegingen afstemmen op een grondige kennis van Noord-Frankrijk en België, uit een voordelige opstelling te jagen. Het gebruik van het excuus dat de Staatse gedeputeerden de briljante invallen van de generalissimus afblokken, verhult te sterk dat het in de eerste plaats het andere leger is, dat geen fouten begaat.

De veranderende bevelstructuren

In 1708 redeneert Vendôme verder op dezelfde lijnen. Nu hij de toestemming heeft om voor het offensief te kiezen, gaat zijn voorkeur in eerste instantie uit naar een overval op de waterwegen, met het beleg van Hoei als eerste speerpunt. De onenigheid met Bourgogne, die dezelfde geografisch-defensieve opvattingen deelt als Vendôme en de rest van de Franse staf, maar nog meer aarzelt dan zijn koninklijke grootvader, doet het initiatief van de veldtocht uiteindelijk kantelen naar de operaties van Bergeyck. De Franse prins is als de dood voor de oprukkende Eugenius, die evenwel pas eind juni Koblenz verlaat. De uiterst behoedzame en immer twijfelende kleinzoon is voor Lodewijk XIV de ideale filter voor ook maar de minst impulsieve neiging van Vendôme. Wanneer de koninklijke financiën de aangehouden oorlogsinspanning slechts moeizaam kunnen dragen, is het zeker niet zijn bedoeling om zijn troepen te wagen in een onverhoedse aanval³³¹.

Tot op zekere hoogte kent het geallieerde commando een analoge structuur, met dat verschil, dat Marlborough en de gedeputeerden te velde op gelijke hoogte bevoegd zijn beslissingen te nemen. De Franse discussies worden uiteindelijk via een koerier uit Versailles beslecht, die tussen een en drie dagen doet op zijn traject, maar wel een bindende uitspraak meebrengt, die eens in het voordeel van Vendôme, dan weer in het voordeel van Bourgogne kan uitvallen. Lodewijk XIV arbitreert tussen zijn generaals en probeert op die manier een zo groot mogelijke controle op hun handelingen te krijgen.

³²⁹ Ibid.: 656. Villeroi waarschuwt Lodewijk XIV al in 1704 dat geen enkele vesting in Brabant de vijand langer dan 12 uur kan ophouden. Daar ligt dan ook weer een belangrijke verklarende factor voor de plotse overgave en even vlugge terugkeer in het Franse kamp van steden als Gent en Brugge, die voornamelijk ingegeven zijn door zelfbehoud. Of men nu vecht of niet, veel verschil maakt het niet uit. Max Emmanuel van Beieren rekent op een gelijkaardige meevaller wanneer hij Brussel in november 1708 alsnog probeert in te nemen.

³³⁰ Ibid.: 669.

³³¹ “vous connaissez assez l'état de mes finances pour savoir qu'il n'est plus possible de soutenir longtemps des dépenses aussi peu proportionnées à mes revenus que celles que je fais depuis longtemps” (S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 186, Lodewijk aan Vendôme, 20 mei 1708, vanuit Marly, gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 9-10).

Hoofdstuk 3 : Tussen Gent en Rijsel (juli-augustus 1708)

Na een inactieve maand juni, waarin beide legers gekampeerd blijven rond de Zenne, komt de *overrompeling van Gent* (I.A) als een donderslag bij heldere hemel. Op twee dagen valt het graafschap Vlaanderen het Franse leger in de schoot en wordt Marlborough verplicht zijn hele strategie te herbekijken. Het verhaal van de plotse overrompeling van de provincie wordt vaak chaotisch en contradictorisch beschreven. Dankzij het handschrift van Barbier zijn we in staat om de gebeurtenissen logisch te ordenen.

De operaties op Gent en Brugge gebeuren door afzonderlijke detachementen, die sneller opschieten dan het Franse hoofdleger, dat tegelijkertijd bijna contact maakt met de troepen van Marlborough en aan de Dender op de rand van een veldslag komt (I.B). Bovendien zijn de detachementen naar Gent en Brugge niet de enige die het gros van de troepen verlaten. Bartolomeus de Rantere en Quincy¹ signaleren ook de kolonnes van La Mothe in West-Vlaanderen en die van Chemerault², die voor Oudenaarde opduikt. De Rantere, die zijn geschiedenis van Oudenaarde voor de periode tot 1714 baseert op de *Gedenkschriften* van de Jezuïet De Bleekere, dateert de Franse aanval op de stad nog voor de val van Gent (1 juli³). De *Histoire de Marlborough* zendt hen een week later (9 juli⁴), andere auteurs laten de poging onvermeld en houden het bij de rechtstreekse aanval op Gent en Brugge.

Toch is het vermelden van deze kleinere pogingen betekenisvol ten opzichte van de uitgangspunten die deze laatste auteurs hanteren. Als een handvol soldaten volstaat om Gent te nemen, is het even legitiem aandacht te besteden aan de poging van Chemerault op Oudenaarde (I.C). De reactie van Marlborough na de val van Gent is ook in de eerste plaats gericht op het versterken van het Oudenaardse garnizoen. De stad is belangrijk met het oog op de controle over de Schelde, die het leger van Vendôme net heeft afgesneden ter hoogte van Gent.

Het *Journal* van Barbier stelt ons in staat om de gebeurtenissen te bekijken vanuit de logica van de andere zijde, te zien welke de reële effecten op het terrein zijn en welke de opties zijn voor de legerleiding eens die effecten gekend zijn. De slag bij Oudenaarde (II), waar het bronnenmateriaal dermate overvloedig is dat het niet in extenso behandeld kan worden, kan dan weer indicaties geven over de plaats die Barbier inneemt in de woordenstrijd die achteraf plaatsvindt in Versailles en binnen de generale staf, door zijn posities te vergelijken met die van Saint-Simon en Vendôme (II.B).

De cesuur van dit hoofdstuk ligt *voor het bezoek van Chamillart* aan het kamp van het leger van de Twee Kronen bij Rijsel, begin september. De maanden juli en augustus zorgen immers voor de consolidatie van de strategische posities die tot het einde van de campagne onveranderd zullen blijven (III.B-C). Zorgt 11 juli voor een geallieerde doorbraak naar Rijsel, dan is de val van Gent kardinaal voor de defensieve redenering bij de Fransen (II.C), die van in het begin gevolgd wordt door Lodewijk XIV, Chamlay, Bergeyck en Vendôme.

Een oppervlakkige lezing van de gebeurtenissen leidt tot het terzijde schuiven van het evenementiële tot aan de val van Rijsel (III.A). Maar ook schijnbare inertie kan enkel beredeneerd zijn. Ze leidt er niet toe dat substantiële stukken door het leger van Lodewijk gecontroleerd gebied verloren gaan. Het concrete verloop van de gebeurtenissen moet ons inzicht geven in de reacties en mentale decoderingen van de zetten waarmee Marlborough en Eugenius op het eerste zicht het ritme van de campagne lijken aan te geven.

¹ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire du règne de Louis le Grand*, vol. V, Paris, D. Mariette, 1726, 493-498.

² Jean-Noël de Barbezières, comte de Chemerault (+ 1709), luitenant-generaal in 1704, sneuvelt bij Malplaquet (PINARD, IV, 504)

³ B. DE RANTERE en M. DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde van 1701 tot 1786*, Oudenaarde, Sanderus, 1985, 28-29.

⁴ X., *Histoire de Jean Churchill, duc de Marlborough*, III vols., Paris, Imprimerie Impériale, 1808, II, 320.

I. De val van Gent en Brugge

“Voilà tout mon projet consommé et la Flandre barrée à l'armée ennemie par Gand”

Bergeyck (7 juli 1708)⁵

Figuur 1 Gent overvallen door de Fransen en terug bevrijd op het einde van 1708 (detail, P. Schenk, 1716⁶)

In het Franse kamp blijkt op 2 juli dat er iets op til is. De grote bagages worden weggezonden naar Genappe en tegelijk beveelt Vendôme de inscheping van kanonnen en munitie in Namen, Maubeuge en Charleroi, wat de schijn moet wekken van een operatie tegen een van de Maasvestingen (Luik of Hoei). Er bestaat een Frans plan, maar niet in oostelijke richting. De volgende avond vertrekken in het totaal 4 000 dragonders, grenadiers en infanteristen vanuit Bois St-Isaac naar Ninove, onder het bevel van Luitenant-generaal Chemerault. Hij voert het bevel over de Spaanse regimenten van markies Grimaldi, maréchal de Camp, en de brigadiers baron de Capres⁷ en Ferdinand-Hyppolyte della Faille, deze laatste voormalig hoogbaljuw van Gent. De tocht naar het Noord-Westen is het gevolg van een beslissing van 30 juni, onder aandringen van Bergeyck en dezelfde della Faille, om Gent terug in te palmen.

⁵ S.H.A.T., A1, 2081, nr. 38, Bergeyck aan Chamillart, vanuit Gent, 7 juli 1708.

⁶ Universiteitsbibliotheek Gent, Kaarten en Globes, kaart 513.

⁷ Maximilien-Xavier de Bournonville, baron van Capres, leidt een regiment Waalse infanterie onder Maximiliaan Emmanuël tussen 1695 en 1700: E. ROOMS, *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)*, (Centrum voor Militaire Geschiedenis: Bijdragen; 37), Brussel, Koninklijk Legermuseum, 2003, 289.

Op 4 juli springen de prinsen Bourgogne en Berry 's avonds om zeven uur op hun paard en trekt het Franse leger in de grootst mogelijke stilte weg uit Eigenbrakel, over de Zenne, tot bij Pepingen. Op dat ogenblik heeft Chemerault Ninove al bereikt, van waaruit hij vanaf elf uur verder trekt naar Gent, dat op 7 uur 's ochtends op 5 juli wordt bereikt door de voorhoede van zijn cavaleristen en dragonders.

A. De operatie op Gent

De stad Gent⁸ wordt amper verdedigd. Mérode schrijft de schepenen van de stad kwade intenties toe, wanneer ze van Cadogan voor 4 000 pistolen de inkwartiering van de bataljons van de majoor-generaal Murray afkopen, die met gebonden handen ligt te wachten bij Mariakerke⁹. Zes man, die zich uitgeven voor deserteurs, maar onder hun wijde lompenhemden pistolen verborgen houden, presenteren zich aan de Sint-Lievenspoort. De Spaanse militairen geven zich uit voor deserteurs uit het Franse leger en beweren hun wapens te hebben achtergelaten. Wanneer de stadswachten hen binnenlaten en ondervragen, ontspint zich een burleske situatie¹⁰. De deserteurs fingeren een zekere vermoeidheid en vragen om brandewijn. Naarmate de conversatie met de wachters levendiger wordt en beide groepen op elkaars gezondheid drinken, komt een nieuwe groep zogenaamde deserteurs de stadspoort door, die in volle convivialiteit haar voorgangers vervoegt.

De aankomst van de nieuwe groep doet verdacht aan voor de burgerwachten, maar ze krijgen de kans niet om in actie te komen. Hoogbaljuw della Faille trekt met honderd dragonders de stad binnen en sust een van de wachters, die hij herkent als een deserteur uit zijn eigen regiment. Wanneer de stadswacht alarm wil slaan, halen de zes gefingeerde deserteurs hun wapens boven en zetten ze hen het pistool op de keel¹¹. Della Faille posteert een handvol mannen aan de Sint-Lievenspoort en trekt verder naar de Brugse, onmiddellijk gevolgd door de cavalerie en dragonders van Grimaldi. Gezien het vroege uur bevinden zich slechts enkele ambachtslieden in de straten, die op bepaalde plaatsen vriendelijk, maar op andere dan weer achterdochtig reageren. De reacties van deze laatsten slaan om in "*Vive Philippe V*", nadat della Faille hen nog een paar pistolen toewerpt. Binnen korte tijd krijgen de enthousiaste burgers versterking en zonder problemen weet de commandant voor Filips V de Brugse poort te bezetten, waardoor Murray met zijn soldaten¹² buiten de stad wordt gesloten. Terwijl men in Mariakerke probeert alsnog de stad te benaderen, raken ook de Muide en de Dampoort in Franse

⁸ 49 781 inwoners in 1706 (L. DHONDT, *Verlichte monarchie, Ancien Régime en revolutie : een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Nederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700/1775-1790)*, 6 vols., (Studia; 89), Brussel, Algemeen rijksarchief, 2002, III (in margine), 481).

⁹ Murray (die net als Marlborough de waarschuwing van Mérode-Westerloo ontvangen had) biedt aan zelf de bewaking van Gent op zich te nemen, maar na een nacht patrouilleren brengt de magistraat hem het bericht dat de militaire hulp niet nodig is, gezien de zelf getroffen veiligheidsmaatregelen (Murray aan Heinsius, 8 juli 1708, vanuit Sas-van-Gent gepubliceerd als nr. 788 bij A.J. VEENENDAAL JR., ed., *De Briefwisseling van Antonie Heinsius: 1702-1720*, vol. VII (1708: 1 januari-30 september), (Rijks-geschiedkundige Publicatieën; Grote Serie; 194) Den Haag, Martinus Nijhoff, 1985, 370-371).

¹⁰ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* V, 491.

¹¹ BARBIER, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.A.T., Mémoires et Reconnaissances, 1 M 73-74: s.d.), VII, 17.

¹² Twee bataljons Hollandse infanterie en drie eskadrons Dragonders onder d'Audignies, die Mérode-Westerloo tipt over een mogelijk verraad van de stad. Zijn stijl getrouw, laat deze laatste het niet na om de vermeende verwaandheid en kortzichtigheid van Marlborough aan de kaak te stellen, wanneer hij zijn aanwijzingen in de wind slaat (J.-P.-E. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires du feld-maréchal Cte de Mérode-Westerloo*, ed. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, H.-M.-G., Brussel, Société typographique belge, 1840, 13). Zowel de troepen van d'Audignies als die van Mérode-Westerloo ressorteren overigens onder de (schaarse) Spaans-Habsburgse troepen van Karel III in de Nederlanden (A. KIRCHHAMMER, *Feldzüge des prinzen Eugen von Savoyen nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen*, vol. X, (Geschichte der Kämpfe Österreichs), Wien, Verlag des K.K. Generalstabes, 1885, 81-83). Marlborough heeft het gevaar op Gent volledig genegeerd en interpreteerde de Franse beweging naar het Noorden als een aanval op Oudenaarde. Op 5 juli (wanneer men in het kamp bij Terbank hoort over de beweging naar Ninove) krijgt Murray nog de vraag om het regiment van Prendergast naar de stad te sturen.

handen. Wanneer Murray zich om acht uur aan de Brugse poort presenteert, zijn de bruggen opgetrokken en de toegang vergrendeld¹³. Hij probeert alsnog via een binnenweg het Gravensteen te bezetten, maar ook daar snijdt della Faille af.

Tijdens het vruchteloze duel tussen Murray en della Faille trekt de rest van de Franse cavalerie (ongeveer 1 400 man) de stad binnen via de Sint-Lievenspoort¹⁴. Pleinen en kruispunten worden bezet door kleine benden (in afwachting van de aankomst van de infanteristen), terwijl de stormklok wordt geluid. De burgers, die in groten getale hun huizen verlaten om het ochtendlijke kabaal te kunnen plaatsnemen, maken niet erg veel misbaar, al dan niet uit sympathie voor de bezetter. Om 10 uur brengt della Faille¹⁵ een brief van keurvorst Max Emmanuel naar het stadhuis: ondanks de voorvallen na de slag van Ramillies, is hij ervan overtuigd dat de Gentenaars steeds *bien intentionnés & zélés pour leur véritable roy* zijn geweest. Hij biedt algemene amnestie voor alle daden van samenwerking met Karel III en de geallieerden aan, gecombineerd met een bevestiging van de magistratuur voor twee jaar¹⁶. De stad capituleert¹⁷ en Murray laat zijn kamp achter, ten prooi aan het Franse leger.

Blijft nog de kwestie van het Gravensteen. Chemerault sommeert de commandant, majoor de la Bene¹⁸, tot drie maal toe, zich over te geven en dreigt het steen te bombarderen. Laat in de namiddag, rond vijf uur, komen graaf Bergeyck¹⁹ en het infanteriedetachment toe. De volgende dag richt de la Bene zijn kanonnen op de stad, om een contingent troepen van Murray alsnog de stad in te krijgen, maar Chemerault doet een uitval, waardoor ze terug worden gejaagd naar Sas van Gent. Een delegatie van twee man uit de stadsmagistraat bepleit op het kasteel de overgave, om te allen prijze een bombardement van de binnenstad te vermijden²⁰. 's Avonds capituleert het garnizoen, dat op de 8ste naar Dendermonde wordt afgevoerd.

¹³ A.J. VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands Condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog*, Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht, 1945, 178, insinueert dat op dat ogenblik nog maar zes Fransen de stad in zijn getrokken. De enigszins passieve houding van de Gentse stadswacht lijkt ons wel duidelijk, maar de andere bronnen halen duidelijk en onmiddellijk een grotere Franse aanwezigheid aan.

¹⁴ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* V, 492.

¹⁵ Bergeyck stelt omwille van zijn tussenkomst op 5 juli voor hem te promoveren naar Maréchal de Camp (S.H.A.T. A¹, 2082, nr. 140, Bergeyck aan Chamillart, 12 augustus 1708, vanuit Gent).

¹⁶ Een belofte die niet wordt gehouden. Al op 22 oktober wordt de magistratuur verzet met medewerking van della Faille, gezien de veranderende militaire context (J.E. NEVE, *Gand Sous l'Occupation de Louis XIV*, Gent, Claeys-Verheughe, 1929, 163, VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 216).

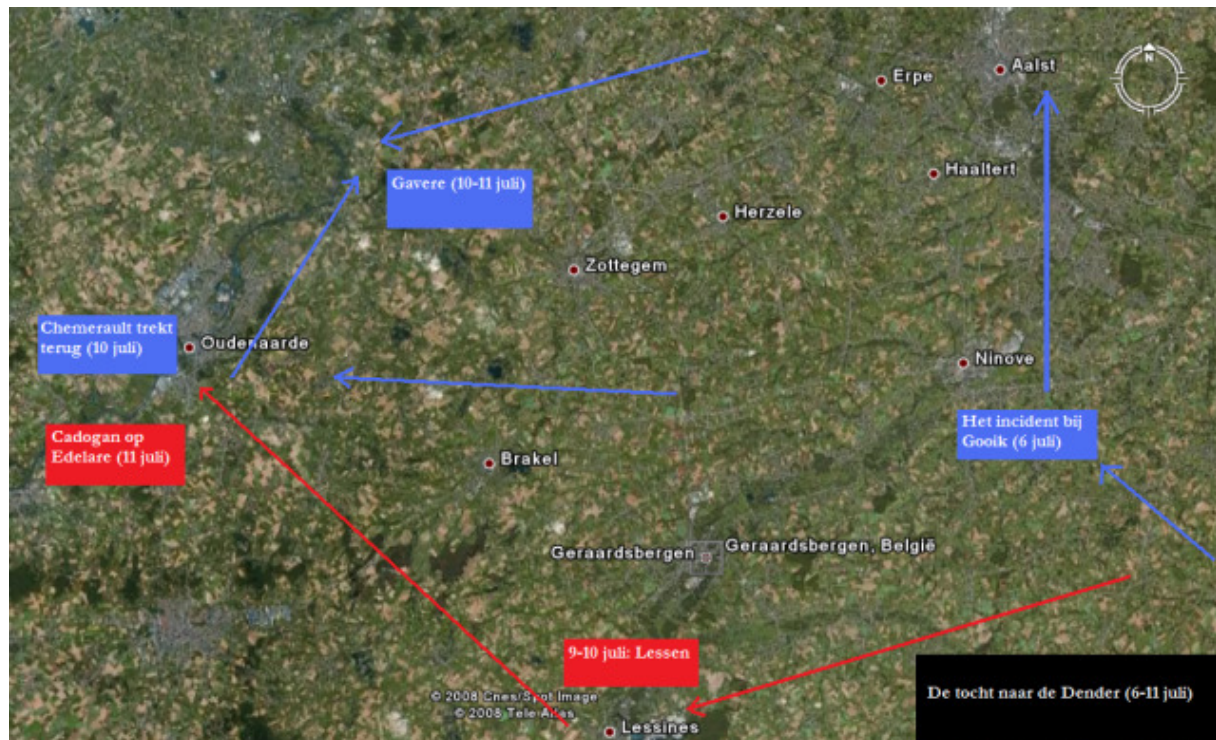
¹⁷ Stadsarchief Gent, Capitulatiën, serie 135, lias 6 (gepubliceerd bij NEVE, *Gand sous l'occupation...* 316-329).

¹⁸ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 27. De la Bene is volgens Sourches een gevlucht Hugenoot (MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires du marquis de Sourches sur le règne de Louis XIV (11)*, ed. DE COSNAC, G.J. en PONTAL, E., Paris, Hachette, 1891, 126).

¹⁹ A.J. VEENENDAAL SR., "The opening phase of Marlborough's campaign of 1708 in the Netherlands," *History, The Journal of The Historical Association* XXXV, no. 65 (1950): 40.

²⁰ Wat bij het beleg van Gent eind 1708 ook in de omgekeerde richting zal werken.

B. De tocht naar de Dender

Figuur 2 De geallieerde opmars naar Lessen en de Franse naar Gavere

De gemiste kans van Gooik

Terwijl de operatie tegen Gent in volle gang is, vordert het hoofdleger in Noordelijke richting. Bourgogne stuurt kort na het vertrek van Chemerault de bagages van het hoofdleger naar Charleroi²¹. Zoals hierboven vermeld, bevindt de voorhoede zich bij Pepingen op 4 juli. De overtocht van de Zenne (via Lembeek en Tubeke) is de volgende dag rond 11 uur voltooid. Twee uur later, terwijl het leger naar Ninove trekt, komt chevalier de Retz met een boodschap van Chemerault uit Gent: de stad heeft zich overgegeven. Het goede nieuws verspreidt zich in de rangen van het leger van de Twee Kronen: men begrijpt nu het doel van de lange en overhaaste mars, weg van Brussel.

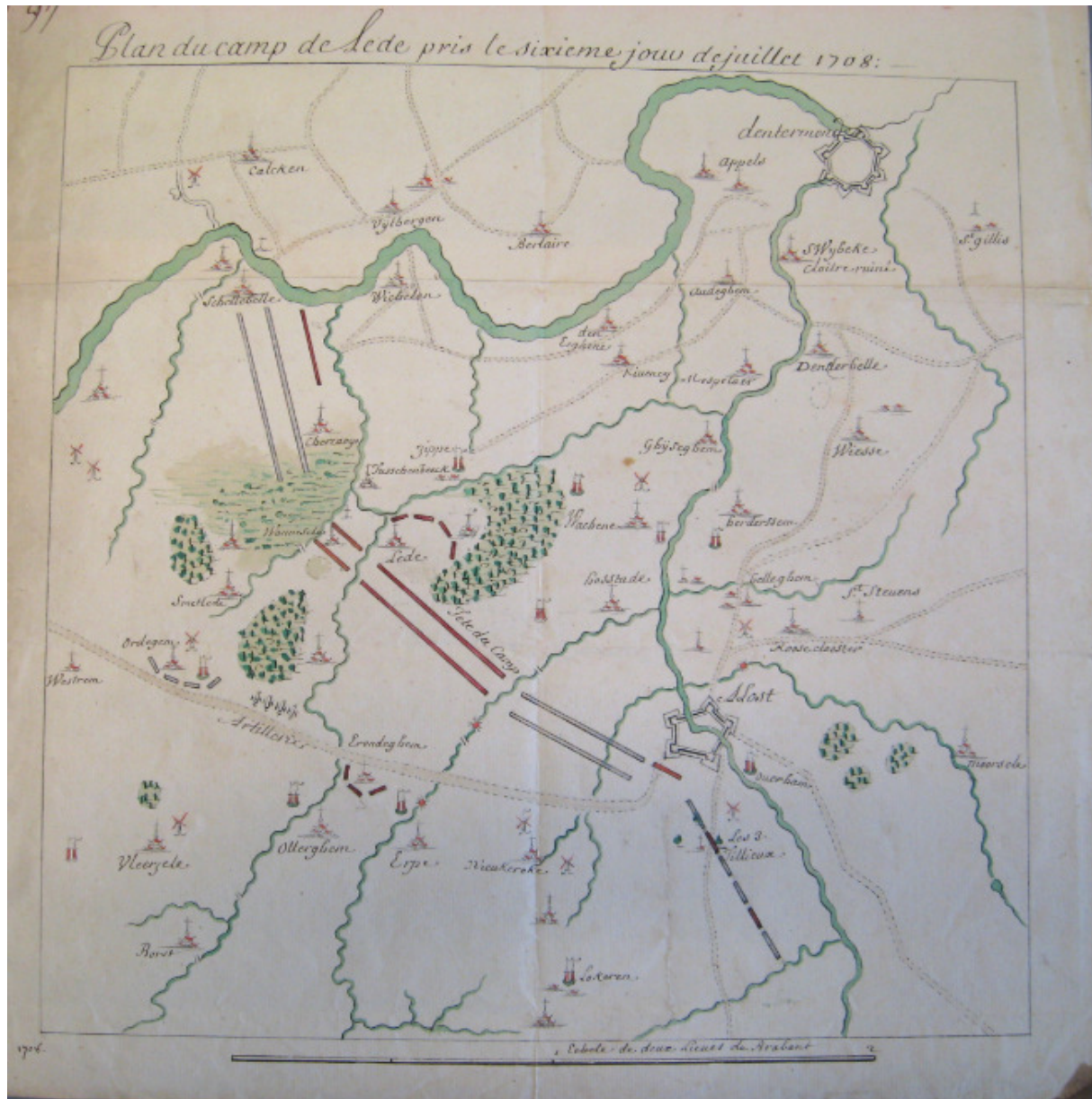
Marlborough is intussen de tegenstander blijven schaduwen. Hij heeft het kamp van Terbank om twee uur 's nachts verlaten, toen het duidelijk werd dat de Fransen weg waren uit Eigenbrakel. De geallieerden willen de Fransen de oversteek van de Dender beletten, vanwaar uit een beleg van Oudenaarde mogelijk wordt. Bij het dorp Gooik komen beide legers evenwel binnen schietafstand van elkaar te staan op 5 juli. De geallieerden stellen zich op in slagorde, klaar om de Gentse blaam uit te wissen. De Franse generaals trekken evenwel verder naar Ninove, waar men kampeert zoals men toekomt, *au bivouac*. Nog voor men zich tegen zes uur 's avonds goed en wel gevestigd heeft, zijn de Waalse dragonders van Pasteur, het infanterieregiment La Reine en de Spaanse ruitery van Cano²² in een gevecht gewikkeld met een groot geallieerd detachement van bijna tienduizend man, dat het gemunt heeft op de Franse bagages²³. Het resultaat zijn 100 doden en een met buit beladen terugkeer van de aanvallers.

²¹ F.E. DE VAULT en J.-J.G. PELET, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, vol. VIII, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: histoire politique), Paris, Imprimerie Nationale, 1835, 24.

²² MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires* (11), 124.

²³ Dat van Generaal-majoor Schulenburg (KIRCHHAMMER, *Feldzüge* (X), 327).

Op 6 juli (terwijl in Gent nog wat schermutselingen rond het Gravensteen plaatsvinden) zet het Franse leger zich nog voor het ochtendgloren in gang richting Aalst. Men wil immers geen veldslag op open terrein met Marlborough aangaan. De wanordelijke overtocht bij Ninove en Zandbergen ontlokt Barbier de opmerking dat het hele Franse leger makkelijk de Dender had kunnen ingedreven worden door een goed geplaatste aanval van de vijand, die dat evenwel niet doet²⁴. Marlborough wou de Fransen wel tot een slag dwingen, maar krijgt pas laat in de namiddag terug contact met de achterhoede. Om een confrontatie in regel aan te gaan, is het intussen al te laat²⁵. 's Avonds kampeert het leger in Lede bij Aalst.

Figuur 3 Plan van het kamp bij Lede (Archives du Génie, Vincennes)²⁶

²⁴ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 24. Een van de punten waarop hij het eens is met Churchill (W. CHURCHILL, *Marlborough. His Life and his times*, vert. WELTZ, E., vol. IV, Bussum, Kroonder, 1948, 367.

²⁵ S.H.A.T., A¹, 2081, 52 (D'Artagnan aan Chamillart, 8 juli 1708, vanuit het kamp van Lede).

²⁶ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire Militaire et Campagnes), Section 1, §2 (Tablettes), T-169/2, nr. 97.

De krijgsraad in Asse

Eugenius, zijn troepen met een escorte van honderd Hongaarse huzaren vooraf gegaan, vervoegt Marlborough in Asse, waar hij het leger naartoe laat trekken om de rumoerige burgerij in Brussel gerust te stellen, op 6 juli²⁷. De frustratie na het nieuws van Gent is enorm: Brabant ongedekt aan de Fransen laten, veronderstelde een stevige communicatielijn met Holland via de Schelde²⁸. Wie durft Ramillies nog een beslissende veldslag noemen? Marlborough's Britse tegenstanders zullen niet aarzelen om de *bévue* in de verf te zetten²⁹. Zeer geërgerd door de zware tegenslag, houden de geallieerden een krijgsraad. Marlborough wil naar Dendermonde, om daar de Schelde over te steken en een aanval op Gent te wagen³⁰ en de Franse positie in de rug aan te vallen³¹.

Figuur 4 Eugenius (Van Schuppen, 1718³²)

Eugenius lijkt hier zeer sterk te hebben aangedrongen op een mars naar het zuidwesten te ondernemen, de Dender over te trekken bij Lessen en vervolgens voor de Fransen in Oudenaarde te zijn. Door de val van Gent bevinden de geallieerden zich immers niet langer tussen Oostende en Frankrijk. Omgekeerd, kan men wel hun bevoorrading afsnijden door de tegengestelde beweging te maken: wie zich tussen Doornik, Bergen en het leger van Vendôme

²⁷ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 369. Voor de datum (uit het Diarium van Eugenius): KIRCHHAMMER, *Feldzüge (X)*, 330. Eugenius gebruikt de volgende twee dagen om zijn moeder, Olympe Mancini (niet van kardinaal Mazarin 1637-1708, via wie Eugenius verwant is aan Vendôme: haar zus, Marie-Anne Mancini, is getrouwd met de vader van graaf d'Evreux, zie verder) te bezoeken, een episode die met veel venijn wordt weergegeven bij COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires...* 16.

²⁸ VEENENDAAL SR., "The opening phase..." 42.

²⁹ AE, CP, Angleterre, 225, f.46v (Génin aan Torcy, 17 juli 1708, N.S.): "on ne murmure que partout de sa mauvaise conduite".

³⁰ C. PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, 2001, 348.

³¹ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 367: Marlborough dacht tot dan nog aan de mogelijkheid van een Franse tegenaanval op Brabant en zag in de tocht naar het Noorden een schijnmaneuver.

³² Belvédère Bilddatenbank (<http://bilddatenbank.belvedere.at>).

plaatst, dwingt hen tot het aangaan van een veldslag³³. Ofwel worden de Fransen ingesloten tussen Dender en Schelde, ofwel moeten ze de terugtocht slaan om tot in Bergen te geraken.

Teneinde de operatie op Lessen en Oudenaarde voor te bereiden, sturen de geallieerden hun grote bagages weg naar Brussel en krijgen de soldaten voor vijf dagen brood toebedeeld. De volgende dag vertrekt de Deense Luitenant-Generaal Jürgen Rantzau met 5 000 man naar Lessen, voor de Fransen de plaats kunnen nemen. In de nacht van 9 op 10 juli is de oversteek van de Dender door het hoofdleger een feit, dat van Asse via Herfelingen in Lessen Rantzau komt vervoegen. Op dit punt heeft de coalitie het initiatief herwonnen.

De Schelde of de Dender?

“les ennemis avoient douze lieues à faire, il n'en avoit que six; ils marchent trois jours de suite et passent l'Escaut à Oudenarde, qu'ils les croit encore sur la Dendre... Il n'a fait que manger quasi et dormir, et en effet sa santé ne lui permet pas de résister à la fatigue, et par conséquent de pourvoir aux choses nécessaires”

Maarschalk Noailles over Vendôme en de aanloop naar Oudenaarde³⁴

Vendôme bepleit eerder die dag (9 juli) op krijgsraad hevig het idee de vijand de pas af te snijden: *“toutes les fois qu'on marqueroit au Prince Eugène, de vouloir éviter un engagement, il nous y obligerait malgré nous”*³⁵. Bezetten de Fransen de oversteekmogelijkheid bij Lessen, dan zijn de geallieerden verplicht zuidelijker te gaan, in de richting van Ath³⁶. Bovendien heeft men dan de mogelijkheid om met het hele leger op Oudenaarde af te gaan en de Schelde volledig te controleren.

Bourgogne wil evenwel naar het Noorden zwenken en bij Gavere de Schelde oversteken, om zich achter die rivier op te stellen, en niet achter de Dender. Hij wil boven alles een beleg vermijden: het tussentijdse samengaan van de legers van Marlborough en Eugenius zou hen toelaten het Franse te overrompelen³⁷. Bergeyck wil dan weer zo vlug mogelijk met het hele leger naar de hoogten van Oudenaarde trekken³⁸.

In Fontainebleau verdedigt Lodewijk XIV een derde optie: het beleg van Oudenaarde³⁹. Hoewel Vendôme zich al op 7 juli voorstander toont van een aanval op de stad, gezien haar strategische positie op de Schelde, wordt de piste verlaten. Niet omwille van de aanwezigheid van Eugenius in persoon, maar om die van zijn troepen. Het korps van Berwick heeft vier dagen achterstand op dat van de Prins, die met 36 bataljons en 70 eskadrons gesignaleerd wordt bij Maastricht en verwacht wordt op 10 juli de Maas over te steken⁴⁰.

³³ PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, 348-349: *“era Eugenio in gran forma e al meglio delle sue capacità”*.

³⁴ Mémoires, geciteerd bij E. MORET, *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*, vol. II, Paris, Didier, 1859, 26.

³⁵ BARBIER, “Champ de Mars...” 32. Hetzelfde citaat bij J. DUMONT, J. ROUSSET DE MISSY, en J. VAN HUCHTENBURG, *Oorlogskundige beschrijving van de veldslagen, en belegeringen, der drie doorluchtige en nydvermaarde krygsoversten, hunne vorstelyke hoogheden, den prins Eugenius van Savoye, den prins en hertog van Marlborough, en den prins van Oranje-en Nassau-Vriesland / Meerendeels beschreeven door den heer Du Mont, baron de Carelskroon ... Oorlogskundige beschrijving van de veldslagen*, Den Haag, Isaac van der Kloot, 1729, I, 76.

³⁶ Zie ook Vendôme aan Lodewijk XIV, 19 juli 1708 uit Lovendegem, S.H.A.T., A¹ 2081, 170: *“j'oubliais de dire à votre majesté que j'avais proposé de défendre aux ennemis le passage du Dender, et même de les empêcher de déboucher d'Ath: mais l'opinion de passer l'Escaut a prévalu sur la mienne.”*

³⁷ S.H.A.T., A¹, 2081, 8 juli 1708 (Bourgogne aan Lodewijk XIV, vanuit Lede).

³⁸ Bergeyck aan Max Emmanuel, 13 juli 1708, Beiers Archief (geciteerd bij R. DE SCHRUYVER, *Jan van Brouhoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 361).

³⁹ S.H.A.T., A¹, 2081, 9 juli 1708 (Lodewijk XIV aan Bourgogne, vanuit Fontainebleau).

⁴⁰ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 28.

De brief van Lodewijk vertrekt op 9 juli, maar wordt een paar uur later gevolgd door een gezamenlijk schrijven van de vorst en Chamillart, waarin het standpunt weer verandert: *différer l'entreprise du siège d'Oudenarde*⁴¹, gezien de nabijheid van Prins Eugenius.

In de cruciale aanloop naar Oudenaarde neemt de krijgsraad in de feiten de beslissingen. Vendôme en Bourgogne volgen de mening van Puységur en besluiten Noordelijk naar Gavere te gaan, met een deel van het leger nog over Gent. Voorzover de *stratégie de cabinet* in 1708 bestaat, is er in de aanloop naar Oudenaarde weinig coherentie in te ontwaren.

⁴¹ S.H.A.T., A¹, 2081 (Lodewijk XIV en Chamillart aan Bourgogne en Vendôme, 9 juli 1708, vanuit Fontainebleau).

C. De controle over het graafschap Vlaanderen

“Durch die Wegnahme von Gent und Brügge waren die Franzosen nicht nur Herren eines sehr ressourcenreichen Gebietes, sondern auch der wichtigsten Wasserverbindungen der spanischen Niederlande geworden. Antwerpen, Audenarde, Courtray und Menin, alle nur mit schwachen Besatzungen versehen, schienen bedroht; insbesondere aber Audenarde, das die Franzosen, wenn sie 800 bis 900 Mann opferten, mit dem Degen in der Faust wegnehmen konnten.”

Kirchhammer⁴²

1) Brugge en Plassendale

Op 5 juli heeft luitenant-generaal graaf de La Mothe-Houdancourt, die het bevel in Ieper voert,⁴³ zich met een korps van 5 000 man aangeboden voor Brugge⁴⁴. De oorspronkelijke opdracht van Murray, die bij Mariakerke gelegerd lag buiten Gent, lag er in om La Mothe-Houdancourt te schaduwen. Het korps van La Mothe bevond zich immers binnen vrij korte afstand van de belangrijkste Vlaamse steden⁴⁵. Brugge heeft geen garnizoen toegewezen gekregen: de magistraat, *qui avoit été mis de la main des Hollandois*, roept de inwoners samen op de Burg en vraagt hen om zelf de wapens op te nemen. De menigte heeft niet veel zin om dat te doen: La Mothe wordt beschoten met een kanon vanop de versterkingen, maar zonder kogel⁴⁶. Na een dag onderhandelen en wachten op de bevestiging van de overgave van Gent, capituleert de magistraat op 6 juli om 11 uur.

⁴² KIRCHHAMMER, *Feldzüge (X)*, 329-330.

⁴³ Charles, graaf (later markies) de La Mothe-Houdancourt (1643-1728). Stam uit een geslacht van maarschalken en uit een van de meest gezaghebbende families van Frankrijk. De ongelukkige voorvallen die zijn campagne in 1708 kenmerken beschadigen zijn reputatie meer dan bijvoorbeeld Villeroy, die ondanks alles gouverneur van Lodewijk XV wordt.

⁴⁴ 36 799 inwoners in 1706 (DHONDT, *Verlichte Monarchie*, III (in margine), 481).

⁴⁵ VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 175. La Mothe wordt door De Bleekere op de hoogte van Bevere signaleerd op 14 juni. Gouverneur Chanlos verdrijft hem na een uitval met 300 man, waarop La Mothe zich terugtrekt op Deinze. Franse partizanen teisteren nagenoeg dagelijks de omgeving van Oudenaarde, wat niet betert tot Marlborough een prijs zet op hun hoofd: 2 rijksdaalders beloning voor wie er een arresteert. De plaatselijke bevolking organiseert dadelijk expedities, *"die weinig wederkeerden of zij bragten er eenige mede, in der voegen dat de Fransche vermetenheid daerdoor zeer wierd ingethoont te meer omdat men gene gerangene van beide partijen en wilde uitwisselen"* (DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 27).

⁴⁶ MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires (11)*, 124.

Figuur 5 Plan voor de verbeteringswerken aan de Brugse versterkingen (Vauban, 1701)⁴⁷

Na het garnizoen in Brugge met 2 400 man versterkt te hebben, trekt La Mothe naar het fort Plassendale op het kanaal Brugge-Duinkerken, dat de geallieerde communicatie met Oostende moet verstoren en de positie in Brugge beveiligen. Het garnizoen wordt voor een derde uitgemoord en voor twee derden gevangen genomen, samen met een fregat van veertien kanonnen⁴⁸. Op die manier verzekert men zich van de volledige controle over de Noordkust. In 1706, noch in 1707 slagen de geallieerden er immers in om Nieuwpoort in te nemen⁴⁹

2) Oudenaarde

Het detachement dat Oudenaarde⁵⁰ komt overvallen op 8 juli, wordt twee dagen eerder uitgestuurd door Bourgogne en Vendôme als een reactie op het incident bij Ninove: men voelt dat de geallieerden in een zekere staat van paniek zijn. Marlborough heeft de garnizoenen tussen de twee campagnes uitgedund ten voordele van het veldleger (wapen van de voornaamste uit te delen slag in de Nederlanden).

Twee keer 2 000 ruiters en 1 000 infanteristen worden weggezonden: de eerste groep naar Oudenaarde, de tweede naar de vestingstad Dendermonde⁵¹, in de hoop de controle te krijgen over Schelde en Dender. De zevende wordt ook luitenant-generaal de Chemerault, die de controle over Gent nam op de vijfde en belast werd met het stroomopwaarts afbreken van de

⁴⁷ S.H.D., Archives du Génie, Article 14 (Places Etrangères), Bruges (cartons).

⁴⁸ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 31.

⁴⁹ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* V, 288.

⁵⁰ 4 242 inwoners in 1706. Dit geringe aantal is op zich een illustratie van het toenemende belang van het platteland als leefkader in de 18de eeuw: de kasselrij Oudenaarde verdubbelt in dezelfde periode in het oosten en verdrievoudigt in het Westen. De tijdens de slag vermelde gehuchten zijn daarom allesbehalve onaanzienlijk en overtreffen in 1708 soms de bevolking van vandaag (DHONDT, *Verlichte Monarchie*, 481).

⁵¹ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 25. Bergeyck biedt al op begin juni aan om een overval op Dendermonde te wagen, na het mislukken van zijn plan op Antwerpen (brief aan Chamillart S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 243, 3 juni 1708, vanuit Mons).

bruggen op de Schelde, naar Oudenaarde gezonden met een reservekorps, met de opdracht om te stad te blokkeren in de richting van Ath (cf. supra de mogelijkheid voor de geallieerden om de Dender over te trekken en terug Vlaanderen te bedreigen)⁵².

Figuur 6 De Franse kolonnes naar Gent, Dendermonde en Oudenaarde (8 juli)

Een dag na zijn uitsturen (8 juli), posteert Chemerault zich op Kerselare, wat strookt met zijn opdracht tot het blokkeren van Oudenaarde in de richting van Ath (dat op de Dender ligt, in zuidoostelijke richting). Marlborough stuurt onmiddellijk na de val van Gent brigadier Chanclos, de gouverneur van de stad, naar het Waasland om Dendermonde en de zone naar Antwerpen te beveiligen voor uitvallen vanuit Gent⁵³. Op het moment dat Chemerault de stad bedreigt, is enkel de plaatsvervangend bevelhebber, de Sigterman, aanwezig.

Het bericht bij De Bleekere, dat de Fransen de bruggen op Schelde en Dender afbreken op 1 juli (tijdstip waarop ze nog gekampeerd liggen bij Eigenbrakel), kunnen we, gezien de latere oversteek van de rivier, ten vroegste op de zesde plaatsen⁵⁴. Vanaf dit punt klopt de chronologie terug: het garnizoen telt amper 700 man en vraagt versterking aan Kortrijk en Menen. De versterkingen zijn pas op de 8ste om negen uur ter plaatse. Vier uur eerder verschijnen de patrouilles van Chemerault op Edelare, Leupegem en de weg van Melden, van waaruit men Kerselare bezet.

De Sigterman, *dans la crainte que les habitants ne songeassent à se rendre*, roept een krijgsraad bijeen, waar men besluit de stad te verdedigen, *jusqu'à la dernière extrémité; mais qu'en cas qu'il fissent la*

⁵² S.H.A.T., A1, 2081, nr. 47 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 8 juli 1708 vanuit Lede).

⁵³ Samen met de Hannoveraan Bothmer, met 4 cavalerieregimenten en twee eskadrons dragonders (over Bothmar, zie ADB, III, 197-199; KIRCHHAMMER, *Feldzüge* (X), 326).

⁵⁴ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* V, 493, bevestigt dit.

moindre tentative pour se rendre, on mettroit le feu aux quatre coins de la ville, aldus de Quincy⁵⁵. Het gevaar lijkt evenwel niet zo groot te zijn geweest als eerst gedacht. Chanclos keert met het regiment dragonders van Walef en 500 infanteristen uit Ath terug naar de stad⁵⁶. Bovendien is het detachement van Chemerault niet sterk genoeg om een beleg te ondernemen, iets wat enkel met het hoofdleger zou mogelijk zijn⁵⁷.

Twee dagen later, wanneer de geallieerden, zoals aangegeven, de Dender oversteken in het Zuiden en via Lessen oprukken naar Oudenaarde, wordt de situatie te gevaarlijk en trekt het Franse contingent zich 's ochtends terug naar het Franse kamp bij Gavere (10 juli). Bij hun terugtocht valt baron de Walef hen met het Hollandse regiment Waldeck onder bevel van Chanclos op de nek in de kouters tussen Mater en Sint-Kornelis-Horebeke⁵⁸. De 400 dragonders van Walef worden in een zeer hevig gevecht verpletterd⁵⁹ door de dragonders van Markies de Vassé, gesteund door de Engelse cavalerie van Neugent⁶⁰. 100 doden, waaronder Walef zelf, blijven achter. 80 anderen worden gevangen genomen

⁵⁵ Ibid., V, 494.

⁵⁶ Mérode-Westerlo ziet het Franse gevaar disproportioneel groot in: men had Oudenaarde kunnen nemen, aangezien er niemand aanwezig was in de stad om haar te verdedigen. Enkel na aankomst van Cadogan in het kamp van de geallieerden, was Marlborough te vermurwen om versterkingen te sturen, die dan nog bijna te laat aankomen: "*pour le bonheur ordinaire des deux héros du siècle, ils sauvèrent tout*" (COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires...* 14-15).

⁵⁷ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 372 ziet wel de intentie van een beleg, maar laat dat plan dan wel uitdoven van zodra men beslist naar Gavere te gaan. Iets wat twee keer tegen de Franse militaire logica ingaat. De eerste keer (8-11 juli) gaat het slechts om een stoordetachment, dat probeert om Oudenaarde te overvallen op een ogenblik dat er een beperkt garnizoen aanwezig is. De tweede keer (11 juli) lijken de intenties wel ernstiger, gezien het kamp op de hoogten van Huise. Het bericht van Chanclos uit Oudenaarde aan Marlborough dat op 10 juli de stad van twee zijden ingesloten is, klopt, maar mag niet zonder meer worden uitgebreid.

⁵⁸ De Bleekere heeft het over begonnen belegeringswerken ter hoogte van Eine en Bevere, die vernietigd worden (DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 29..

⁵⁹ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* V, 496.

⁶⁰ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 35.

II. Oudenaarde

"[...] qu'ils marchèrent d'un camp à un autre, que les alliés ne marchoient pas, et qu'aucun n'avoit passé l'Escaut"

Barbier⁶¹

"selon les apparences, ceux mêmes qui s'y étoient trouvés auroient eu bien de la peine à faire une relation bien juste, tant cette affaire paroissoit embrouillée"

Sourches⁶²

A. Het verslag-Barbier

De Slag bij Oudenaarde is al uittreure uitgebreid beschreven op grond van een ruime diversiteit aan bronnen⁶³. Het leek, gezien het opzet van deze verhandeling, niet opportuun integraal de gangbare hypothesen te herhalen. Wat volgt, is beperkt tot het verslag van Barbier en de correspondentie in Vincennes, die waar nodig zal worden geconfronteerd met de andere bronnen.

1) Cadogan over de Schelde

Het Franse leger zet zich op 10 juli geleidelijk in beweging vanuit Lede (bij Aalst) naar Gavere en het Gentse, terwijl het geallieerde kamp gonst van activiteit.

's Nachts om één uur vertrekt Cadogan uit Lessen met 18 bataljons en 30 eskadrons (ongeveer 20 000 man samen)⁶⁴. Na een nachtelijke mars komt hij aan op de hoogte van Kerselare, waar een paar dagen geleden Chemerault nog geposteed was. Om zeven uur 's ochtends zet het hele geallieerde leger zich in beweging in Lessen. Tegen de middag heeft Cadogan vijf houten noodbruggen over de Schelde geslagen bij Oudenaarde, anderhalf uur na aankomst van zijn pioniers. In Oudenaarde zelf krijgen de twee stenen bruggen twee tijdelijke

⁶¹ Ibid., VII, 41.

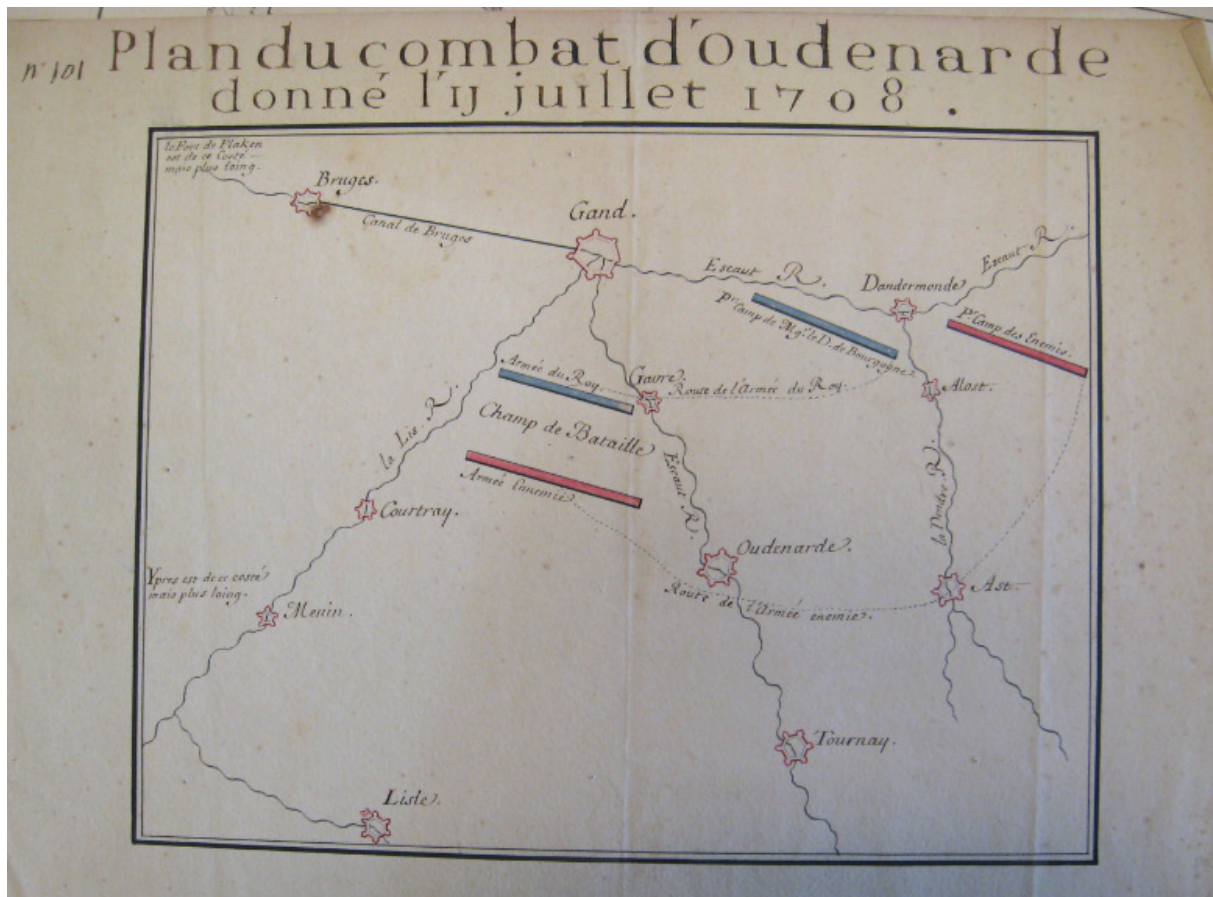
⁶² *Mémoires*, t. XI, 133.

⁶³ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, J.P. DEWEER, *De militaire geschiedenis van Oudenaarde tot 1900*, Erpe-Mere, De Krijger, 2008, J.P. DEWEER, "Nieuwe gegevens nopens de slag bij Oudenaarde op 11 juli 1708 naar het verslag van de Prins Eugene van Savoie," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* (2003): 433-442, F. DHONDT, "De Slag bij Oudenaarde en de Spaanse Successieoorlog," in *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldbeer*, LACHAERT, P.-J. ed., Leuven, Davidsfonds, 2008, F. DHONDT, "De Spaanse Successieoorlog en de slag bij Oudenaarde," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XLIV* (2007): 23-74, J. FALKNER, *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09*, London, Spellmount, 2003, J. FALKNER, *Marlborough's wars : eyewitness accounts, 1702-1713*, Barnsley, Pen and Sword Military, 2005, R. GILS, "De Slag bij Oudenaarde, 11 juli 1708," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XL* (2003): 411-432, P.-J. LACHAERT, "Leven langs de Schelde aan het begin van de 18de eeuw: een manuscript uit Eine over de Slag bij Oudenaarde en de krijgsverrichtingen in de Spaanse Successieoorlog (1708-1711)," in *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldbeer*, LACHAERT, P.-J. ed., Leuven, Davidsfonds, 2008, C. OURY, *Blenheim, Ramillies, Audenarde. Les défaites françaises de la guerre de Succession d'Espagne (1704-1708)*, Paris, Ecole des Chartes, 2005, PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, P. VERGRACHT, "De Slag bij Oudenaarde; Het verloop van de gevechten op 11 juli 1708," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XLV* (2008): 45-72.

⁶⁴ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 377 betwist dit: spreekt over zestien bataljons en acht eskadrons (minder dan tienduizend man). Het is mogelijk dat Barbier de aankomst van Natzmer's cavalerie wat geantidateerd heeft. Hoe dan ook moet hij het overtal aan geallieerden verklaren dat zich tegenover Biron bevindt. Of dit in een dan wel twee fasen gerealiseerd wordt, is eigenlijk niet relevant.

noodbruggen. Eugenius meldt zijn aankomst op de noodpontons, met die van Marlborough en de Pruisische cavalerie van Natzmer (20 eskadrons) om half een⁶⁵.

Om 7 uur 's ochtends⁶⁶ vertrekt het Franse leger bij Gavere: de reservedetachementen van Biron⁶⁷ gaan de Schelde over⁶⁸, met de opdracht via de dorpen Zingem en Asper in de richting van Oudenaarde het garnizoen van Chanclos te observeren en te verhinderen dat uitvallen vanuit de stad naar het Franse kamp nodeloze hinder zouden veroorzaken. 400 cavaleristen, aangewezen om het Franse kamp te bewaken, volgen de reserve parallel, voorbij het kasteel van Asper en de *cense de Gasthuis*. Het detachement van Biron trekt argeloos rond, alsof het van een kamp naar een ander trekt, in de mening dat nog niemand de Schelde was overgestoken.

Figuur 7 Plan du combat d'Oudenarde: ruwe weergave van de Franse en geallieerde bewegingen tussen 7 en 11 juli (1708, Archives du Génie, Vincennes)⁶⁹

⁶⁵ Ibid., 379. Dubislaw Geomar von Natzmer (1654-1715). Pruisisch veldmaarschalk, dient sinds de Hollandse Oorlog (zie ADB, XXIII, 288-290 en H.G. BLOTH, "Soldat und Vermittler : Generalfeldmarschall Dubislaw Gneomar v. Natzmer (1654-1739)," *Baltische Studien* LXX (1984): 81-112).

⁶⁶ Wat zeer vroeg is in vergelijking tot de andere versies (zie verder). CHURCHILL, IV, 377, spreekt over de observatie van Cadogan als zou om negen uur het volledige Franse leger nog bij Gavere liggen.

⁶⁷ Armand-Charles de Gontaut, markies van Biron, op het moment van de slag bij Oudenaarde nog luitenant-generaal (1663-1756). Achterkleinzoon van de eerste maarschalk van Biron, wordt in 1706 aan Villeroi toegewezen in de Nederlanden, organiseert de terugtocht van het Franse leger na Ramillies. Keert in 1712 terug uit gevangenschap (zie verder), verliest zijn linkerarm bij het beleg van Landau, komt onder de polysynodie in de *Conseil de Régence* en wordt in 1721 door Philippe d'Orléans gekozen als premier écuyer. In 1723 verheven tot hertog en pair van Frankrijk (G. MAZE-SENCIER, ed., *Dictionnaire des maréchaux de France*, Paris, Perrin, 2000, 91..

⁶⁸ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 41. Merk op dat Biron in principe niet het bevel voert over de reserve. In het organogram bij QUINCY (VI, 487) staat Chemerault aangegeven, samen met St-Maurice. Gezien de eerdere missie van Chemerault, vervangt Biron hem slechts ad hoc.

⁶⁹ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), §2 (Tablettes), T-169/2.

Wanneer Biron in het dorp Eine aankomt met zijn reserve⁷⁰ is hij zeer verrast de vijand in slagorde aan te treffen achter de beek die voor het dorp stroomt. Bovendien zijn is het detachement van Cadogan merkkelijk talrijker dan het zijne. De luitenant-generaal stuurt onmiddellijk verkenner naar de vijandelijke posities, maar ziet ook met het blote oog dat het geallieerde leger voorbij Oudenaarde de Schelde oversteekt⁷¹. Verward door de situatie stelt Biron zijn reservedetachement veiligheidshalve op in Eine en brengt hij de Prinsen en Vendôme op de hoogte, die op dat ogenblik het leger monstren op de hoogten van Gavere.

Op de hoogten van Huise

Het Franse hoofdkampement installeert zich op dat ogenblik ter hoogte van de molen van Rooigem, waar men wacht op de andere troepen. De stofwolk van de overstekende vijandelijke troepen op de hoogten bij Kerselare en Volkegem is evenwel ook vanuit Rooigem zichtbaar. In groten getale zakken Cadogan en Rantzau, *à toute bride* af naar de Schelde, om bij Ename de rivier over te trekken, terwijl de eerdere detachementen zich formeren op de vlakte van Bevere, voor de stad.

Luitenant-Generaals Puységur en de *maréchaux* de camp Montviel en de la Verruë voeren het bevel over het centrale kampement. Ze beklimmen de molen van Rooigen om *avec des lunettes* de vlakte in ogeschouw te nemen. Barbier⁷² houdt staande dat ze, in weerwil van eerdere berichten van vooruitgeschoven troepen, het niet voor mogelijk houden dat de geallieerden al ter plaatse zouden zijn. Het landschap toont enkel hagen en kapelletjes. En een wazige stofwolk, die ook van de in de julizon dampende velden kan komen.

Vendôme heeft intussen bericht gekregen dat het vrijwel zeker om de geallieerde voorhoede gaat en dat de achterhoede van Marlborough's leger zich op een goede 16 kilometer van Oudenaarde bevindt. De Graaf van Magnac, luitenant-generaal, geeft intussen bevel om het de troepen van het hoofdkampement en de bewakers *en bataille* te laten formeren, om de geallieerden het hoofd te kunnen bieden bij een eventuele verrassingsaanval. Vendôme begeeft zich hierop naar de molen van Rooigem. Aangezien hij denkt dat enkel een voorhoede van Marlborough's troepen over de Schelde is geraakt, moet Biron het ontgelden. *[Vendôme] gronda fort de ce que le Marquis de Biron d'avoit pas attaqué ce qu'il en avoit trouvé en deçà de l'eau*. De ongelukkige markies krijgt de aanmaning om de geallieerden zo vlug mogelijk de rivier over te gooien, ondanks zijn affirmaties dat hij numeriek niet in de meerderheid is. Vendôme beveelt dan ook alle invaliede cavaleristen in het kamp om de markies te volgen en trekt in persoon met 20 compagnieën grenadiers naar de vlakte, om de vijandelijke posities te verkennen.

Het detachement van Cadogan is zich op dat ogenblik aan het versterken in Eine en maakt zich op om de (kleinere) reserve van Biron aan te vallen. 3 bataljons van het regiment de la Reine worden zwaar toegetakeld, de cavalerie achtervolgd tot aan de cijns van Gasthuis en het grootste deel van de resterende infanterie gevangen genomen. Wanneer Eine in hun handen is gekomen, sturen Rantzau en Cadogan hun rechterflank naar Heurne, om er zich *en bataille* te stellen.

⁷⁰ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 378 geeft Biron een duidelijke foerage-missie, maar Bernard vermeldt dit nergens. Ook het plan om een kamp op te slaan bij Huise (amper een paar kilometer van Gavere verwijderd) wijst in de richting van een beleg van Oudenaarde. Zijn aanwezigheid in Eine wordt door Churchill als een vergissing beschouwd, nog steeds in de mening dat Biron aan foerage moet doen op de vlakte van Heurne. Het uitkammen van de streek op zoek naar uitvaldetachementen van het garnizoen van Chanclous, dat de vorige dag nog in een hevig gevecht zat met Chemerault (die zich pas de avond tevoren bij het Franse leger heeft gevoegd), lijkt ons plausibeler om de gang van zaken te verklaren.

⁷¹ De "eindelooze kolonnes infanterie" van Ibid., 379.

⁷² BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 42.

De reactie van Vendôme en de opstelling van het Franse leger

Vendôme, die intussen met zijn grenadiers aan het hagenstelsel bij de Diepenbeek is gekomen, ziet dat de zaak ernstig is. De schaal van de operaties blijkt groter te zijn dan hij oorspronkelijk gedacht had. De grenadiers worden teruggestuurd en naar alle korpsen in het leger worden orders uitgestuurd om met de grootst mogelijke ijver op te trekken. Ook de artillerie, die Noordelijker bij Gent de Schelde overstak⁷³, wordt aangemaand om naar het Zuiden af te zakken.

Op dit punt komen de enige Franse kanonnen van 11 juli in beeld: Vendôme laat door twee brigades een batterij opstellen aan de kapel van Mullem-Ast⁷⁴, op de hoogten van Huise, en bij de volgende heuvelrug, aan de molen van Rooigem. De kapellen moeten de hagen aan de Diepenbeek beschieten, waar de geallieerde infanterie zich intussen opstelt, naarmate meer detachementen de Schelde over raken.

Kort daarop is het leger van de bondgenoten volledig geformeerd en trekt het tot vlak voor dat van de Twee Kronen. De infanterie komt op drie lijnen in het centrum van hun formatie tegenover het kasteel van de Bruwaan. De cavalerie op links komt tot voorbij Moregem en bezet op dit punt al de hoogte voor het dorp Ooike⁷⁵.

Het leger van de Twee Kronen komt in draf de orders van Vendôme na en stelt zich halsoverkop achter de hagen en het beekje voor het kasteel van de Bruwaan op. De opstelling beschrijft een grote cirkel in een afgelijnd bekken (*enclos*): de rechterflank komt tot aan de voet van de hoogte van Ooike, die de geallieerden bezet houden, de linkerflank loopt van de kapel van Rooigem tot aan Herlegem. Achter de infanterie komen de dragonders, te voet of te paard, naargelang het terrein dat toestaat, met achter hen de Maison du Roi⁷⁶ en de cavalerie van de rechterflank, die de plaats niet heeft om zich de *enclos* op te stellen. Maison du Roi, dragonders en cavalerie van de rechterflank stellen zich op de andere *enclos*, waarboven de Molen van Rooigem uit torent.

Achter de troepen bij Rooigem en aan de beken, blijven de cavalerie van de linkerflank en de troepen van de Keulse keurvorst op de hoogte van Huise, tussen de kapel van Mullem-Ast en het kasteel van Asper. Barbier vindt dit getuigen van een blindheid zonder voorgaande: de generaals van de Twee Kronen veronderstellen dat ze noch door het hagenstelsel, noch over de beek bij Mullem kunnen. In de feiten bleek dit geen enkel probleem te stellen. Men gebruikt de nutteloos geworden cavalerie niet gedurende de hele dag, terwijl de bondgenoten hun troepen tot de laatste man inzetten.

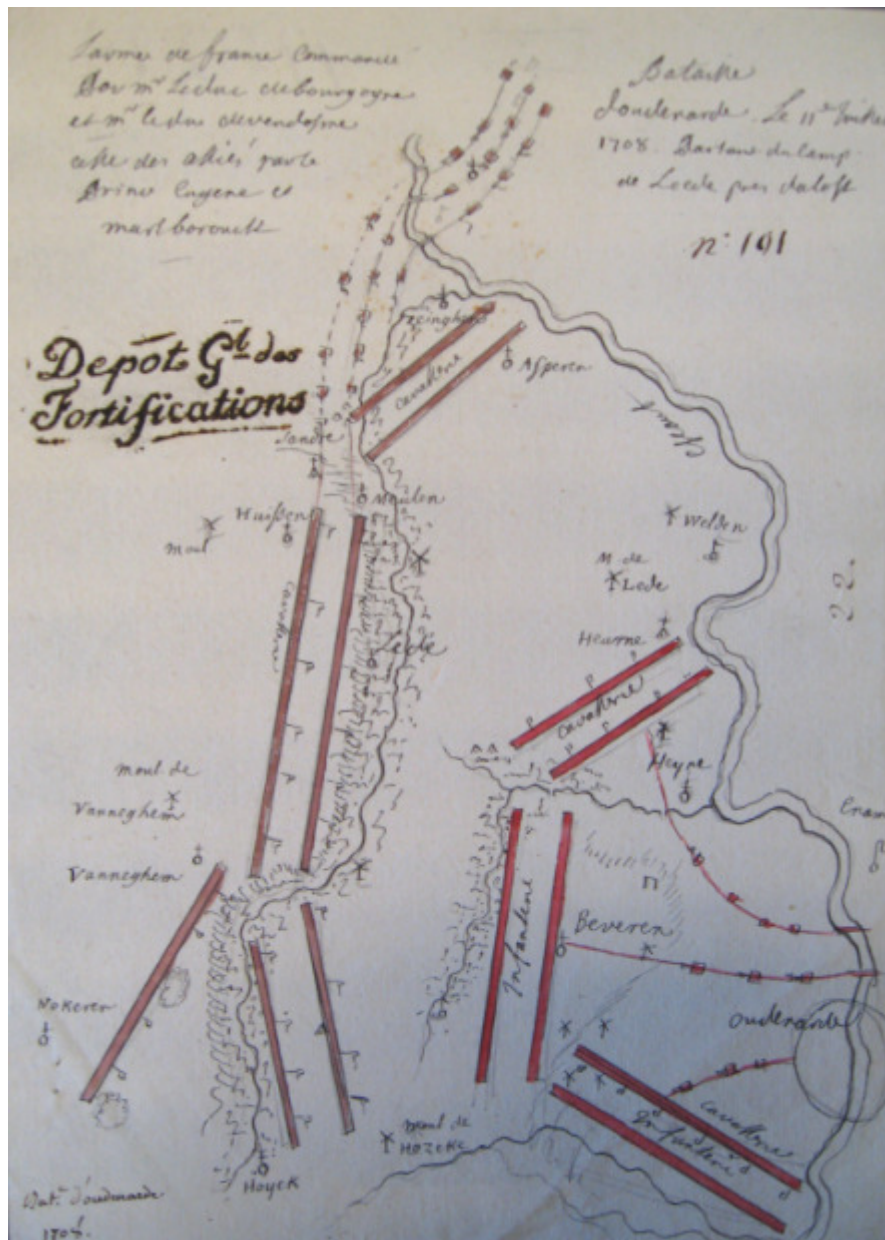
De slechte opstelling van de rechterflank van het Franse leger is (aldus Barbier) zonder twijfel de oorzaak van het debacle. Het mag een mirakel heten dat ze nog wist te ontsnappen uit de twee *enclos* waar het zich had opgesteld. Ingesloten door de geallieerden, had men hieruit normaal enkel met grote problemen en in uiterste verwarring kunnen vertrekken.

⁷³ Ibid., VII, 45.

⁷⁴ Waarschijnlijk is dit de "St-Denast", van W. COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, ed. WADE, J., vol. II, London, Henry G. Bohn, 1848, 264.

⁷⁵ De fameuze "Boser Couter". E. Weltz schrijft in zijn vertaling dat het wellicht over de Heirbroekkouter gaat (CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 394, noot 391.

⁷⁶ F. CHAUVIRÉ, "La Maison du Roi sous Louis XIV," *Revue Historique des Armées*, no. 242 (2006): 144-153.

Figuur 7 "Bataille doudenarde, le 11e juillet 1708; partant du camp de Leede pres dalost"⁷⁷ (1708, Archives du Génie)

Prelude tot de eigenlijke veldslag

De batterij die Vendôme op de Ast heeft geplaatst, bestookt 's middags de cavalerie van de geallieerde rechterflank, die zich in de vlakte van Heurne geformeerd heeft. Door de aanzienlijke schade die de kanonnen weten aan te richten, worden ze verplicht terug te trekken naar Heurne⁷⁸. In de ogen van Barbier laten de generaals van de Twee Kronen hier een uitgelezen kans liggen om in de vlakte te chargeren met hun anders niet gebruikte cavalerie. *Et c'est que le Duc de Vendôme*

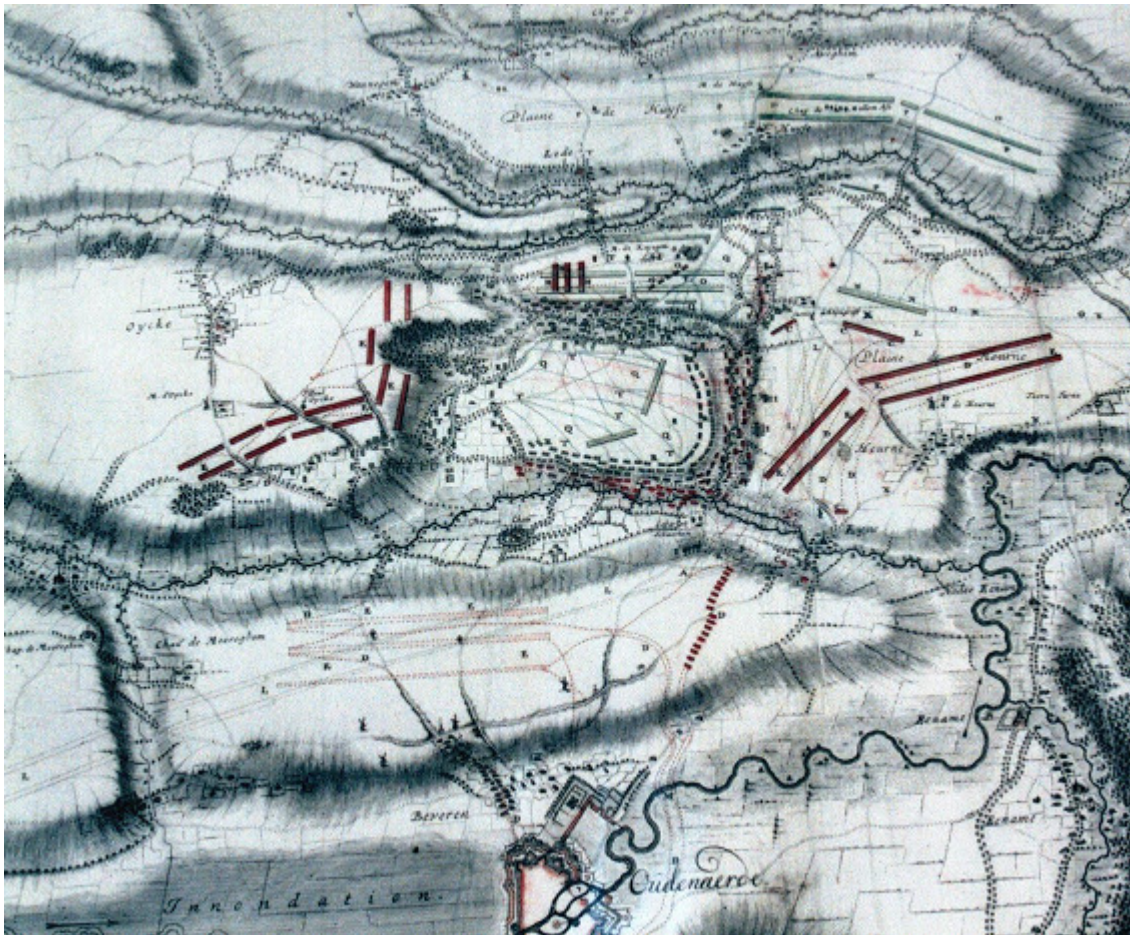
⁷⁷ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), §2 (Tablettes), T-169/2: de kaart (die een kwartslag naar links gedraaid is) geeft in stippellijnen de marsroute van het Franse leger van bij Gavere aan. De weergegeven beek tussen "Zeuvinghem" en "Hoyck" is de Rooigemsebeek (Churchill: Norcken). Het gaat om een vroege fase in de Slag, waarbij het Franse leger nog integraal opgesteld staat tussen Zingem en Wannegem en de geallieerden net de Schelde over geraken.

⁷⁸ L. LECESTRE, *Mémoires de Saint-Hilaire (V)*, Paris, Librairie Renouard, 1914, 130.

*proposa sans être écouté*⁷⁹. Tijdens het salvo van de Franse kanonnen op de cavalerie van Rantzau, hebben de geallieerden batterijen opgesteld in Eine en tegen Herlegem om de infanterie, dragonders en de Maison du Roi te bestoken, die opgesteld staan bij de molen van Rooigem, in het tweede bekken. Ook dit is een reden om het advies van Vendôme in de wind te slaan.

De geallieerden zien nu dat de Fransen geen plannen hebben op de vlakte van Heurne en laten er twee zwakke lijnen cavalerie achter. Alle infanterie en dragonders worden opgesteld achter een haag die paalt aan de “Bruwaan-beek”, van Herlegem tot aan Eine, en van Eine tot aan het kasteel van de Bruwaan. De generaals van beide kronen merken hier niets van en worden in verwarring gebracht door het bekenstelsel, dat valselijk de indruk geeft van een dunne en verspreide opstelling. Ze laten na om hun rechterflank te versterken op de manier waarop de geallieerden dat doen met hun linkervleugel. Men denkt nog steeds dat het maar enkele detachementen betreft en gelooft niet dat de 16 kilometer afstand tussen het slagveld en het punt waarop men hun achterhoede gesignaleerd heeft, te overbruggen valt voor de geallieerden terug de Schelde zijn in gejaagd.

2) De aanval van Grimaldi en de overname door Vendôme

Figuur 8 De Slag bij Oudenarde (Mosburger, 1745). De kaart van Mosburger laat toe de posities op het natuurlijk amfiteater duidelijker te interpreteren.

Bourgogne geeft, nog steeds met dat laatste idee in het achterhoofd, bevel aan Antonio Grimaldi, marquis van Ceva en maréchal de camp in de troepen van Filips V, om rechts en in het centrum

⁷⁹ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 51. Contrasteer met CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 387: die dit moment pas om vijf uur legt en de niet-uitvoering toeschrijft aan een geannuleerd bevel van Vendôme.

(tussen de Bruwaan en Schaerken) de Pruisen⁸⁰ in het gehucht Craeneveld aan te vallen. Grimaldi gaat onvoorzichtig en onbezonnen te werk: zijn infanterie, die naar het strijdtoneel gehold is, komt buiten adem toe, voor die van de geallieerden, die op hun gemak verschanst zitten in de hagen en grachten⁸¹. De Franse aanval wordt gezwind afgeweerd. Bovendien beschikken de verdedigers, door de hoger aangegeven bewegingen, over meer reserves in de onmiddellijke nabijheid van het front dan Grimaldi, die elkaar in een rotatiesysteem kunnen aflossen.

Hoewel Vendôme's aanwezigheid bij de prinsen aan de kapel van Mullem wordt bevestigd, is hij niet op de hoogte van Bourgogne's bevel om aan te vallen. Wanneer hij de flop van Grimaldi verneemt, rijdt hij spoorlags naar het strijdtoneel. Hoewel hij nooit het idee heeft gehad de actie te moeten uitvoeren, wil hij ze nu koste wat het kost doen slagen. De aanwezigheid van Vendôme bij de beken geeft het gevecht de nodige *vigueur* en brengt de zaken terug op orde. De generaal laat geen manier onbenut om zijn troepen⁸² aan te vuren, *en faisant des actions surprenantes de valeur et en s'exposant comme le moindre soldat*. Een luitenant uit zijn persoonlijke gevolg zijgt neer naast hem in het heetst van de strijd, twee van zijn dienstknechten worden dodelijk verwond⁸³.

Vanaf vier uur 's namiddags barst een hevig musket- en artillerievuur los aan beide zijden. Gedurende twee uur blijven de legers in dezelfde positie en zijn ze elk even goed in het voordeel. Een paar brigades van beide kronen slagen erin terugtrekkende geallieerden te achtervolgen, maar lopen daarbij in een hinderlaag van niet terugplooiende troepen, die hun uit positie brengen en achtervolgen tot aan de Franse linies. Hun vervangers worden op hun beurt evengoed teruggedreven door de geallieerden, bij wie een constante stroom aan versterkingen de effectieven op peil houdt⁸⁴.

De charge van de Maison du Roi

De Maison du Roi en het beste deel van de cavalerie van de rechterflank staan intussen nog steeds onder musket- en kanonvuur, hoewel het hen verboden wordt in actie te komen⁸⁵. Wanneer twee bataljons van het regiment van Gondrin in de vlakte van Heurne een paar vluchters willen achtervolgen, worden ze ingesloten door "twaalf Britse dragonereskadrons"⁸⁶. Een furieus salvo van Gondrin drijft hen terug. 4 eskadrons van de Gendarmerie⁸⁷ profiteren van

⁸⁰ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 386.

⁸¹ LECESTRE, *Mémoires de Saint-Hilaire (V)*, 130. Saint-Hilaire (Pierre Mormès de Saint-Hilaire (1651-1740), luitenant-generaal en directeur van de artillerie in het leger van Vendôme) beweert dat Grimaldi met een kolonel aan Bourgogne toestemming komt vragen om de actie uit te voeren en dat de prins, door gebrek aan militaire ervaring, onmiddellijk toegeeft aan zijn verzoek. Bourgogne erkent zijn fout later op het jaar in een brief aan Fénelon (Bourgogne aan Fénelon, 5 december 1708, gepubliceerd bij J. ORCIBAL, J. LE BRUN, en I. NOYE, ed., *Correspondance de Fénelon*, vol. XIV (Guerre, négociations et théologie, 1708-1711) Genève, Droz, 1992, 103).

⁸² Volgens St-Hilaire 20 bataljons, gesteund door de troepen van Albergotti (*Mémoires*, deel V, 130).

⁸³ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 54. Bellerive vertelt hoe Vendôme brigadier Arpajon (die de gehavende regimenten Piemonte en Chartres aanvoert) aanmaant om de Britse infanterie uit de hagen te verjagen en er vervolgens met geheven zwaard, aan het hoofd van zijn mannen ("c'est notre père!") op afstormt (D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne et l'alliance Savoyarde*, vol. III, Paris, Calman-Lévy, 1903, 224).

⁸⁴ Churchill legt de numeriek sterkte net bij de Fransen, eenmaal Vendôme, naarmate hij vat krijgt op toevallig passerende troepen, ze in het strijdgewoel gooit tegen de bataljons van Cadogan (CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 387). De opeenhoping van Franse troepen aan Craeneveld leidt dan weer tot congestie, wat de kracht van hun aanvallen afremt. d'Artagnan (aan Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 78, 12 juli 1708) heeft het over een initiële doorbraak, die wordt teniet gedaan door de inzet van de bataljons van Argyll, waarna het Franse leger zich formeert op twee lijnen van 20 bataljons elk.

⁸⁵ OURY (*o.c.*, II, 45) zoekt hier een verklaring in de voorbeeldfunctie van de Maison du Roi (citaat van Souternon, S.H.A.T., A¹ 2081, 101: "Je puis vous assurer qu'il n'est point d'exemple de fermeté plus grande que celle qu'ils ont marqué, ayans esté exposés pendant trois heures au feu de l'infanterie des ennemis sans avoir jamais brulé; ces régimens-là certainement ont donné des exemples de la plus grande valeur dont on ayt jamais ouy parler").

⁸⁶ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 393. Churchill citeert het dagboek van Eugenius, die over tien tot twaalf eskadrons spreekt, en maakt er zelf twintig van.

⁸⁷ R. CHARTRAND, *Louis XIV's Army*, (Men-at-Arms, 203), Oxford, OSPREY, 1990, 14-16. De Maison Militaire du Roi (sensu lato), bestaat uit zeven (niet-venale) onderdelen: de Gardes du Corps, die de koning in persoon bewaken

de wanorde en chargeren op hun beurt de dragonders, waarvan het grootste deel danig toegetakeld op de vlucht slaat naar de eigen rangen⁸⁸.

De door Marlborough wegens de bereikte tijdswinst legendarisch genoemde charge van de Hannoveraanse en Pruisische (niet Britse) gendarmes loopt dus af op een sisser. Wanneer de 800 *chevaux-légers* de rangen van de Maison du Roi terug willen vervoegen, worden ze zelf ingesloten door vijandelijke infanterie, die hen voor het grootste stuk uitschakelt. du Plessis, majoor-generaal van de gendarmerie, laat het leven bij de actie.

Figuur 9 De Slag bij Oudenaarde (Pieter Husson, 1708) (privé-collectie)

De overrompeling van de Prinsen

Uiteindelijk maken geallieerden een groot detachement van 20 bataljons en een cavaleriekorps om een beslissing af te dwingen. Ze houden aan de beken de zaken in evenwicht, bij gebrek aan Franse infanterie, die het hard te verduren heeft en zwaar uitgedund wordt. Onder Johan Willem Friso⁸⁹ gaat het nieuwe detachement de kuip aan de molen van Rooigem insluiten⁹⁰, waarin de Maison du Roi en andere troepen zich bevinden. Ze maken een ommetje op de hoogten van

(1), de Gendarmes de la Garde, met een eerder honoraire dan militaire functie (2), de musketiers van de Garde (3), de grenadiers te paard (4), de Gardes Françaises (5), de Gardes Suisses (6) en de Gendarmerie de France (7). Enkel de laatste vier onderdelen zijn in Oudenaarde aanwezig (zie *Ordre de Bataille* in appendix). Dat de 8 eskadrons gendarmerie en 13 van de Maison du Roi apart opgesteld zijn, komt omdat de gendarmes rechtstreeks onder de koning ressorteren.

⁸⁸ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* VI, 499 heeft het over de helft verliezen voor de "Gendarmes du roi de Prusse".

⁸⁹ Barbier vermeldt noch Ouwerkerk, noch Tilly, noch Oxenstierna. Het gedrag van Willem Friso wordt ook de "Vaderlandsche Historie" (1757) geroemd als "wakkerlyk" X., *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der vereenigde nederlanden, inzonderheid van Holland, van de vroegste tyden af*, vol. XVII, Amsterdam, Isaak Tirion, 1757, 320.

⁹⁰ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 56.

Ooike en dalen uiteindelijk af in de tweede *enclos*. Dit contingent doet er lang over om het hoogteverschil en de hagen beneden aan de heuvelrug te overschrijden, zodat nog maar een paar uren daglicht resten wanneer ze zich kunnen opstellen om te chargeren.

De Franse Prinsen, die de hele tijd bij de kapel op de Ast blijven, horen dat er een probleem is aan de rechterflank, en haasten zich naar de molen van Rooigem, om de zaken recht te zetten. Ze sturen alle reserve-infanterie en dragonders en zelfs de aanwezige cavalerie het strijdperk in, maar denken niet na over de aanwezigheid van de vijand in hun onmiddellijke omgeving, zodat er geen troepen meer overblijven om hen te bewaken. Ze krijgen tegen de avond het bericht dat de geallieerden naderen, wat ook effectief te zien is (hoewel het al te donker is om uit te maken of het om vijandelijke troepen gaat, of om die van de 2 kronen).

In de onzekerheid waarin ze verkeert, sturen de prinsen verkenners uit, maar nog voor ze terug zijn, chargeren de eerste troepen van Nassau-Friesland op een paar eskadrons, die zich per ongeluk in de buurt bevinden. De slachtoffers van de aanval slaan op de vlucht, waardoor de volle lading van de Hollandse troepen terechtkomt op het eskadron dat de prinsen escorteert⁹¹. Zonder twijfel waren ze ingesloten geweest, hadden de geallieerden geweten om wie het ging⁹². Niemand kon zich inbeelden, dat de vijand zou kunnen doordringen tot op dat punt. Eens de soldaten dat beseffen, denken ze dat de troepen in zodanige wanorde moeten zijn, dat alles verloren is (wat nochtans niet het geval was, aldus Barbier). Gegrepen door een grote schrik, slaan de Franse bataljons overhaast op de vlucht, die de Prinsen alleen achterlaat met hun kleine escorte.

⁹¹ Ibid., VII, 58.

⁹² Wat Lodewijk XIV een maand later tot de richtlijn brengt om in elk geval Bourgogne te scheiden van Berry en de chevalier de St-Georges bij een gewapend treffen (S.H.A.T, A¹, 2082, nr. 218, Lodewijk XIV en Chamillart aan Bourgogne en Vendôme, 19 augustus 1708, Fontainebleau). Het verhaal komt perfect overeen met het Jacobitische verslag uit de serie A¹, 2108 (brieven aan de Duc du Maine), dat het heeft over een analoog incident 's nachts bij de terugtocht na de krijgsraad in Huise, waarbij Vendôme, Matignon en de prinsen een groep vijandelijke soldaten nemen voor Franse reservetroepen (OURY, *Les défaites françaises...* II, 204-205).

Figuur 10 De slag bij Oudenaarde, gravure Jan van Huchtenburg, ingekleurde versie van de plaat bij Dumont op doek, 1729 (privé-collectie)

Ze zijn verplicht direct naar het dorpje Lede te vluchten, waar het reservekorps van de geblesseerden ligt. Omdat de indruk overheerst dat de geallieerden zich meester hebben gemaakt van een hoogte in de buurt, worden twee bataljons van de gardes van de Keulse keurvorst beneden aan het dorp opgesteld, om de terugtocht van de prinsen te vergemakkelijken. *Mais ils ni furent pas plutôt, que la terreur les prenant, ils se mirent lâchement à fuir à vauderoute jouant leurs armes, sans avoir vu l'ennemi*⁹³. Om hen te vervangen, moet men de lijfwachten van de prinselijke suite voet aan de grond laten zetten, maar dat blijkt eigenlijk niet nodig. De vijand is immers nog niet zo ver geraakt. De hofhouding van Bourgogne geraakt zo rustig aan de molen van Huisse, waar de cavalerie van de linkerflank staat, die nog niet in actie is gekomen. Men merkt dat er niet meer aan de hand is dan een panische angst voor de vijand, en dat de zaken er niet zo slecht aan toe zijn als gedacht.

3) De Franse troepen in de tang

Voor wie nog beneden in de kom tussen de heuvels zit, is de situatie veel minder duidelijk dan voor de Prinsen, die vanuit Huisse kunnen constateren dat ze door de verrassingsaanval naar de marge van het slagveld zijn gedreven. De prins van Nassau valt de massa soldaten in de rug aan, wat alle effecten heeft die de geallieerden hadden kunnen wensen⁹⁴. Aangezien de nacht invalt, wordt het onmogelijk uit te maken hoeveel troepen men nog in het veld heeft. Bovendien laat de angst de dingen er groter uitzien dan ze in werkelijkheid zijn! Wat in het bekken een navenante chaos veroorzaakt, die funest had kunnen uitdraaien, was de nacht op dat moment niet volledig ingevallen. De duisternis doet het vuren van beide zijden ophouden.

⁹³ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 59.

⁹⁴ Ibid., VII, 61.

In de mening van Barbier hadden de geallieerden een complete overwinning, naar het model van Ramillies, kunnen behalen, als het nog een paar uur langer licht was geweest⁹⁵. Alle troepen in de enclos, die het meest substantiële deel van het leger uitmaken, waren compleet verloren geweest, gezien de efficiënte omsingeling. Het is een mirakel dat ze er zich uit gered hebben. De artillerie van beide kronen, die boodschap na boodschap heeft ontvangen om terug te trekken op Gent, houdt 's avonds halte in Ouwegem, bij het begin van de vlakke van Huise, maar opstellen aan dat dorp heeft geen nut meer: alle militaire actie stopt, gezien de invallende nacht.

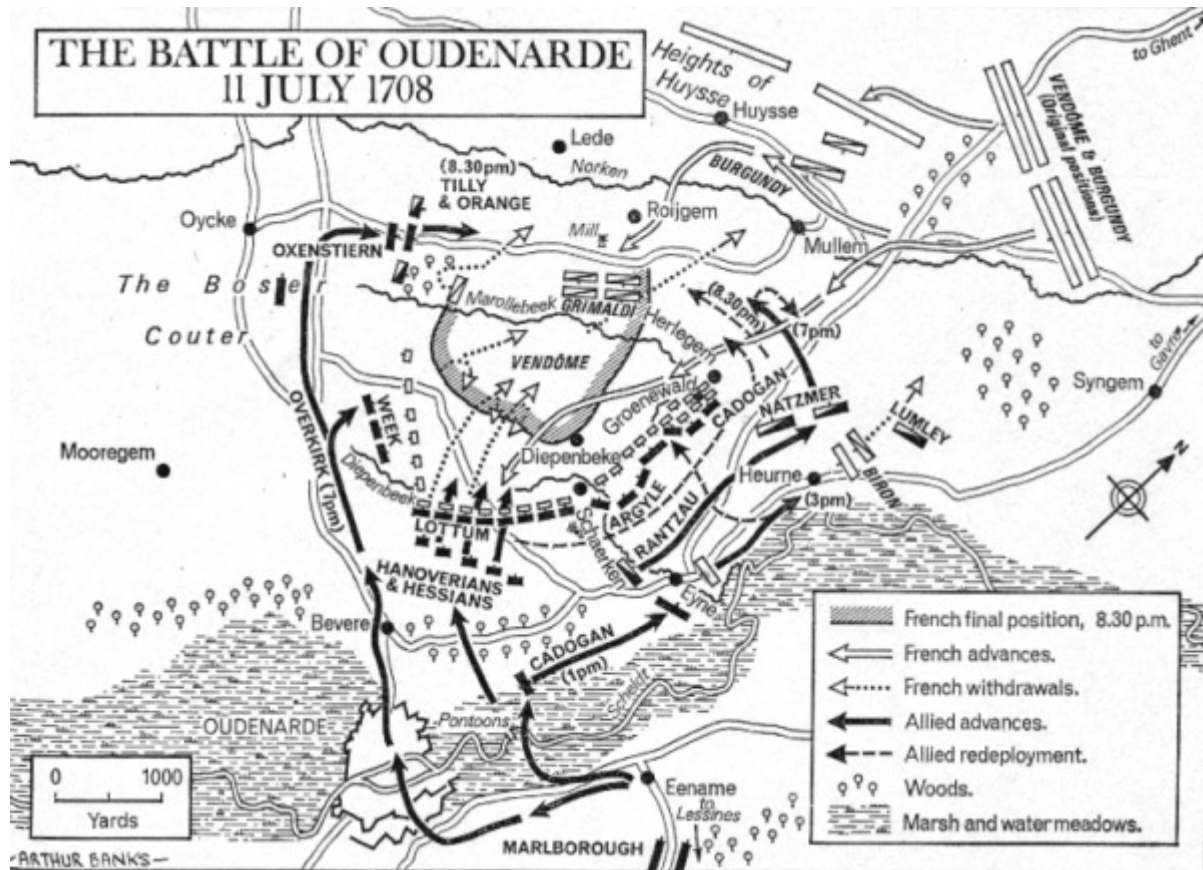
Johan Willem Friso kan de aanval niet meer verder zetten en trekt zich terug op hoogte van Ooike. Hij is bang zelf te worden afgesneden door de troepen van de 2 kronen, wanneer die de zwakte van zijn detachement zouden opmerken, tegenover een heel leger. Op die manier wordt de weg opnieuw vrijgemaakt waarlangs de prinsen waren weggetrokken naar Lede. De troepen van beide kronen maken gebruik van de gelegenheid en maken hun terugtocht over Lede, over de hoogte van Huise, naar de achterliggende vlakke, waar de herstellende linkerflank van het leger zich bevindt.

Veel cavalerie, en zelfs een deel van de gendarmerie, kan geen enkele doorgang vinden, en trekt zich terug via de voet van de hoogte van Ooike, achter alle cavalerie van de linkerflank van de geallieerden⁹⁶. Maar die contingenten stoten op het gros van het geallieerde leger. Om hen te ontwijken, trekken ze hele nacht door langs de Schelde. Via de brug van Spiere komen ze aan in buurt van Doornik. Een deel trekt naar Rijsel, wat een "*alarme générale*" veroorzaakt in de provincie⁹⁷. De vluchtelingen hebben weinig scrupules om toe te geven dat het hele leger van de 2 kronen in wanorde is weggejaagd.

⁹⁵ De mening van Eugenius van Savoye, die men al bij T. BRODRICK, *A compleat history of the late war in the Netherlands*, 2 vols., London/Gent, William Pearson, Inner Temple, 1713, II, 231 terugvindt.

⁹⁶ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 62.

⁹⁷ Zie ook S.H.A.T., A¹, serie 2085, nr. 50 (Intendant Bernières aan Chamillart vanuit Rijsel, 12 juli 1708, de dag na Oudenaarde): "*Nous apprenons aujourd'hui a la pointe du jour par l'arrivée de plusieurs officiers, la triste et douloureuse nouvelle que l'armée du Roy fut deffaitte hier au soir, pas loin d'oudenarde, entre la hys et lescaut*".

Figuur 11 Overzichtskaart (D. Chandler, *Marlborough as Military Commander*)

De Krijgsraad in Huise

Intussen zijn de generaals naar de molen van Huise getrokken, waar ze beraad houden over de te volgen gedragslijn. Enkel Vendôme en de graaf van Evreux⁹⁸, argumenteren sterk om te wachten tot de volgende dag, en zich voordelig op de hoogte van Huise te posteren. Met nieuwe batterijen (aangezien artillerie nog intact is en zich bij Ouwegem bevindt) kan men het vijandelijke kamp beneden aan de heuvel bestoken, en de vijand in een voordelige positie opwachten wanneer hij gevecht het gevecht zou willen herbeginnen.

De meerderheid luistert evenwel niet naar hen. Bourgogne en de luitenant-generaals houden er een andere mening op na : ze willen absoluut de terugtocht⁹⁹. Het leger verlaat het slagveld en laat zo de eer van de overwinning aan de geallieerden. Tussen 11 uur en middernacht marcheert het leger via de achterhoede op haar linkerzijde, naar de weg van Gent, door Ouwegem, het kasteel van Huise (in Lozer) en dat van Wannegem. De terugtocht (aldus nog steeds Barbier) wordt met veel te veel haast gevoerd, wat haar noch mooi noch eerbaar maakt. Volgens Bourgogne is de chaotische aard van de terugtocht te wijten aan de weerbarstige houding

⁹⁸ Henri Louis de la Tour d'Auvergne (1679-1753). Wordt bevorderd tot Luitenant-generaal in de cavalerie in juni 1708, op voorspraak van Vendôme (MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires* (11), 110). Verwant aan Vendôme, door zijn huwelijk met een dochter van de financier Crozat, zoon van Madame de Bouillon, die een tante van de hertog is: J.-P. DESPRAT, *Les bâtards d'Henri IV. L'épopée des Vendôme 1594-1727*, Paris, Perrin, 1994, 605.

⁹⁹ Saint-Hilaire geeft een gedetailleerd, maar afwijkend verslag van de krijgsraad. Hij beweert dat in eerste instantie zijn advies (als commandant van de artillerie) aansluit bij dat van Vendôme en Evreux: hij vreest in de terugtocht alle artillerie te verliezen en wijst op de resterende ongebruikte bataljons. Saint-Hilaire gaat na afloop van de vergadering de artillerie terug posteren op de hoogte van Huise. De cavalerie van de rechterflank krijgt bij het vallen van de nacht evenwel zoveel aanvallen te verwerken van de vijand, dat iedereen terugtrekt. Vendôme krijgt de melding dat, als hij wil verder vechten, dat helemaal alleen zal moeten gebeuren (LECESTRE, *Mémoires de Saint-Hilaire* (V), 133).

van Vendôme: pas om drie uur 's nachts wil hij wijken voor de algemene consensus in de krijgsraad¹⁰⁰.

De geallieerden maken een groot aantal gevangenen, zowel door het slagverloop, als door deze terugtocht. Bevoordeeld door de nacht slaat men de marsritmes van de Franse regimenten en roept men de regimentsnamen¹⁰¹. De meeste verdwaalde soldaten zoeken een verzamelpunt, in de valse overtuiging bij hun korpsen te zijn beland, maar moeten zich overgeven. De geallieerden laten het slagveld voor zich liggen en kamperen in de nacht van 11 op 12 juli met hun verzamelde troepen op twee lijnen. Rechts op Herlegem, in een grote halve cirkel, de linkerflank op Petegem, met Oudenaarde in de rug¹⁰².

De balans

“C'est, que les ennemis y ont perdu plus que nous, et que notre infanterie y a fait des merveilles ; elle a chargé plusieurs fois, mais en détail, au lieu, que les autres ont toujours chargé en gros.”

Baron de Hazy vanuit Rijsel¹⁰³

Een neutraal observator kan stellen, aldus Barbier, dat de kaarten volledig in het voordeel van het Franse leger hadden kunnen liggen, als de generaals iets ijveriger waren geweest en meer geloof hadden gehecht aan de berichten die tot bij hen kwamen. Indien ze 3 uur vroeger waren opgetrokken, was het mogelijk om de geallieerden te overrompelen in de helft van hun Schelde-oversteek. Cadogan had absoluut niet kunnen vermijden terug in de rivier te worden gedreven.

Als resultaat van de verkeerde beslissingen van het commando, telt Barbier 3 000 doden, ongeveer evenveel gewonden, 4 000 gevangenen, 700 officieren, 6 paar timbalen en 36 standaarden en vlaggen. De meest gemaltraiteerde regimenten verliezen tot de helft van hun effectieven. Ook de schatting van Clément Oury (10 à 12 000 doden, gewonden en gevangenen) ligt in dezelfde buurt¹⁰⁴. Op een totaal van 68 Franse bataljons en 50 eskadrons in actie (41 000)¹⁰⁵ op 11 juli, komt dit neer op een verlies van 1 op 4. Gezien de gevechten hooguit vijf uur geduurd hebben, eens te meer een indicatie van de *opiniâtreté* van de veldslag.

Tussen de doden figureren markies de Ximenes, kolonel van de royal Roussillon (cavalerie eerste lijn, linkerflank) en de Montmorin (aanvoerder van de cavalerie van de Maison du Roi). Onder de gewonden komen marquis de Nesle, de Roquelaure (Gendarmerie¹⁰⁶), de Tournemine (Gendarmerie) en de Chazeron.

Gevangenen: Biron¹⁰⁷, Ruffey (Maréchal de Camp uit de eerste lijn¹⁰⁸), de la Verrue (Luitenant-Generaal in de cavalerie¹⁰⁹), Fitzgerald (infanteriekolonel uit de eerste lijn, centrum), Pfiffer (infanteriebrigadier uit de tweede lijn, centrum), baron de Courrières (cavalieregeneraal¹¹⁰),

¹⁰⁰ Bourgogne aan Madame de Maintenon, geciteerd bij OURY, *Les défaites françaises...* II, 292-293.

¹⁰¹ Vandaar ook het nut van de *ordres de bataille*, die bij beide partijen gekend zijn (MORET, *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*, 30).

¹⁰² BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 64.

¹⁰³ S.H.A.T. A1, 2081, nr. 98 (aan Chamillart, 14 juli 1708).

¹⁰⁴ OURY, *Les défaites françaises...* II, 105-107.

¹⁰⁵ "Etat des bataillons qui ont combattu le 11 juillet 1708", S.H.A.T. A1, 2081, nr. 89.

¹⁰⁶ Overlijdt aan zijn verwondingen eind juli (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XII (1707-1709), Paris, F. Didot, 1857, 193).

¹⁰⁷ Biron wordt in de ordre de bataille in appendix opgegeven als luitenant-generaal in de tweede lijn. Lodewijk XIV vraagt echter op 29 mei aan Bourgogne en Vendôme om hem het bevel over de reserve te geven (S.H.A.T. A1, 2080, nr. 224, 29 mei 1708, vanuit Marly).

¹⁰⁸ Wordt net als Biron vrijgelaten op erewoord de rest van het jaar de wapens niet meer op te nemen, leidt de onderhandelingen over de uitwisselingen van gevangenen (cf. Dangeau). Boufflers gebruikt hem als koerier (S.H.A.T. A1, 2082, nr. 42, Boufflers aan Chamillart, 3 augustus 1708, vanuit Rijsel).

¹⁰⁹ Bij Barbier genoemd als Maréchal de Camp.

¹¹⁰ L.P. GACHARD, *Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle*, Brussel, Muquardt, 1880, 146.

de Capres (Luitenant-Generaal uit de tweede lijn), Croy (infanteriebrigadier uit de reserve), Pourrière (cavaleriebrigadier uit de reserve), de la Bretèche (cavaleriekolonel uit de tweede lijn, rechterflank, gewond¹¹¹), Rohan (kolonel van de dragonders uit de tweede lijn), St-Aignan (cavaleriekolonel uit de eerste lijn, rechterflank¹¹²), de Belabre (cavaleriekolonel uit de eerste lijn, rechterflank) en vier andere, niet bij naam genoemde kolonels. Het cavalieregiment Belabre uit de eerste lijn is voor het grootste deel gevangen genomen, idem voor van de dragonders van Risbourg uit de reserve.

Aan geallieerde zijde telt Barbier 1 500 doden, 2 500 gewonden, waaronder Pruisische generaal Natzmer¹¹³, de Majoor-Generaals Ladder, Berensdorf (uit de tweede lijn) en Meredith (uit de eerste), en 2 brigadiers.

Figuur 12 "*Haec sunt spolia de rege suberbo*", "*furor Gallorum fractus*": Chevalier verwijst naar de timbalen, standaarden en vlaggen die de geallieerden op 11 juli nemen, terwijl Marlborough en Eugenius elkaar de hand reiken na de overwinning¹¹⁴.

De definitieve verliesstaat die Contades opstuurt na de slag¹¹⁵, laat goed de impact zien op het Franse leger: de cavalerie van de linkerflank is zo goed als intact (enkel het regiment Royal Roussillon is "gemaltraiteerd"). Bij de infanterie in het centrum vallen de grootste slachtoffers: de regimenten Picardie, Piemont, Chartres, Le Roy, Poitou, Lorraine, Louvigny verliezen allemaal een bataljon. In de tweede lijn verliest het Zwitserse regiment van Villars –dat met de eveneens toegetakelde regimenten Pfiffer en Greder Suisse onder Biron in Eine werd verrast- twee van zijn drie bataljons. Ook de regimenten Sparre, Vendôme, Boufflers, Royal La Marine, La Marck, Ringreff en Tilly verliezen een bataljon. De twee laatste regimenten worden omwille van hun

¹¹¹ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 181 geeft La Bretèche bij de doden van Oudenaarde op. Ook Dumont laat hem sneuvelen tijdens de charge van Rantzau op de Maison du Roi (DUMONT, ROUSSET DE MISSY, en VAN HUCHTENBURG, *Oorlogskundige beschrijving...* I, 77). De kolonel is evenwel gevangen genomen, zo blijkt ook uit het Diarium van Eugenius (KIRCHHAMMER, *Feldzüge (X)*, 347)

¹¹² Broer van Beavillier.

¹¹³ Natzmer wordt na de slag door Quincy bij de doden gerekend. E. MAUVILLON, *Histoire du Prince François Eugène de Savoie*, vol. III, Vienne, Brissaut, 1761, 279: merkt op dat op het ogenblik van zijn schrijven de persoon in kwestie nog "plein de vie" en in leven is.

¹¹⁴ N. CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, Utrecht, 1711, 14. BNF Arsenal 4 H 7986. Een uitgebreidere studie naar de anti-Franse propaganda in Holland valt buiten het bestek van onze masterproef. Algemene krachtlijnen kunnen worden teruggevonden bij P. BURKE, *Louis XIV. Les Stratégies de la Gloire*, Paris, Editions du Seuil, 2007.

¹¹⁵ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 36, Ordre de bataille, na verwerking van de verliezen bij Oudenaarde, Contades aan Chamillart, 3 augustus 1708, vanuit Lovendegem.

foiblesse extrême niet meer ingezet¹¹⁶. Achttien bataljons (ongeveer 9 000 man) worden geschrapt uit het leger van Bourgogne en Vendôme.

Voor de cavalerie beschikken we niet over een dergelijk verslag, enkel voor de gendarmerie, die wordt gereduceerd van 1 109 tot tot 760 man¹¹⁷, zijn er gegevens.

B. Barbier gewogen en getoetst

Ongetwijfeld heldert dit stuk een aantal belangrijke vragen op rond het slagverloop. Barbier gaat niet in detail in op episodes waarvan hij denkt dat ze algemeen bekend zijn. Zo schrijft hij nooit de beslissing om de aanval op de vlakte van Heurne te annuleren aan Puysegur toe, maar eerder aan de generaals van de Twee Kronen. Ook de anekdote met aide-de-camp Jenet¹¹⁸, die rond vijf uur wordt doodgeschoten terwijl hij een negatief bericht van Bourgogne naar Vendôme moet brengen, wordt niet vermeld. Waar we evenmin iets over vernemen, zijn de aanvallen van Eugenius en Marlborough bij de beken, terwijl de omsingeling van Ouwkerk aan de gang is¹¹⁹. De vergissing in de nationaliteit en het aantal eskadrons bij de charge van de Maison du Roi toont misschien net aan dat we hier met een typisch Franse bron te maken hebben, die niet bijster op de hoogte is van de samenstelling van de geallieerde troepen.

Toch wordt het duidelijk dat een aantal vaste veronderstellingen, zoals de aanwezigheid van de prinsen gedurende de hele slag bij de molen van Rooigem, niet kloppen. Als Vendôme het verwijt naar de prinsen slingert, dat ze de slag gevolgd hebben als de opera vanuit de derde loges¹²⁰, slaat dat op de kapel van de Ast. De hoogte van Mullem biedt geen overzicht tot aan de Bruwaan of de hoogte van Ooike. Men mag niet uit het oog verliezen dat de hoogte van Rooigem pas de tweede helling is. Tussen Huise-Mullem en de molen stroomt immers nog de Rooigemsebeek ("Norken" bij de Engelstalige auteurs). Een correct overzicht van het slagveld zal men inderdaad niet gehad hebben vanaf de Ast.

1) De confrontatie met Saint-Simon

Het stuk van Barbier reflecteert de echo's van een aantal kritieken van de clan-Vendôme op het gedrag van Bourgogne en de generale staf. De beslissingen die in de campagne genomen worden, zijn over het algemeen rampzalig. Komt er dan al eens een interessant idee, dan is het toe te schrijven aan de hertog, die zich aangevallen ziet door de meerderheid van het gevolg van de prinsen.

De clan rond Bourgogne laat zich niet onbetuigd in de discussie en biedt weerwerk aan de affirmaties van de Vendôme-getrouwen. Hoewel Saint-Simon ongetwijfeld de meest venijnige en persoonlijk geraakte van onze bronnen is, komen zijn kritieken op het pamflet van Alberoni, Vendôme's secretaris, niet onlogisch over.

¹¹⁶ Samen houden de twee regimenten, die elk uit een bataljon van boven de 500 soldaten bestonden, er nog 369 over (Ibid.).

¹¹⁷ S.H.A.T., A1, 2082, nr. 70, de Montsure aan Chamillart, 6 augustus 1708, vanuit Lovendegem; OURY, II, 102-103.

¹¹⁸ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* VI, 499.

¹¹⁹ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 390-391.

¹²⁰ D'Haussenville, *La duchesse de Bourgogne et l'alliance savoyarde*, Parijs, Calman-Lévy, 1903, III, 257: "Je ne pouvais point me douter que cinquante bataillons et près de cent quatre-vingt escadrons, des meilleurs de cette armée, se contenteraient de nous voir combattre pendant six heures et regarderaient tout cela comme on regarde l'opéra des troisièmes loges".

Figuur 13 Saint-Simon (Viger, negentiende eeuw)

Saint-Simon en Vendôme

Het hoeft niet te verbazen dat Saint-Simon met genoegen de *paresse* van zijn favoriete doelwit laat uitlopen over de hele campagne. Al van bij de val van Gent meldt hij dat de hertog liever rust zou nemen, dan zich bloot te stellen aan de vermoeidheid van de marsen en de ongemakken van het voortdurend van logies veranderen¹²¹. De precieze omstandigheden van Vendômes luiheid worden dan weer duidelijker wanneer de betrokkene het in zijn eigen brieven naar Versailles heeft over een koliekaanval en de vermoeidheid van dertig uur te paard¹²².

Bij het terugtrekken naar Gent krijgt Vendôme opnieuw een veeg uit de pan: waar Berry en Bourgogne onmiddellijk doortrekken naar Lovendegem, legt de hertog zich te slapen in een comfortabel hôtel in de binnenstad, waar hij dertig uur later zorgeloos wakker wordt, om te horen dat zijn leger al verder getrokken is¹²³.

Saint-Simon en de slag

Saint-Simon kleeft een tijdstip op het eerste contact tussen Biron en Cadogan: twee uur in de namiddag¹²⁴. Op dit ogenblik zijn de prinsen en Vendôme nog aan het tafelen. Pas bij de derde boodschapper wil Vendôme opstaan van tafel, geeft hij bevel aan Biron om direct aan te vallen, met de mededeling dat hij op zijn steun kan rekenen. Puységur en Maignon verbieden evenwel Biron om het bevel uit te voeren¹²⁵, wat Vendôme botweg negeert: hij stuurt *hors d'haleine* infanteriekolonnen naar het front, die zich overdreven moeten haasten en in een onderbroken terrein over elkaar struikelen.

De haast waarmee de Franse troepen naar de bekkens en de beken worden gezonden, komt inderdaad terug bij Barbier. Het probleem lijkt eerder te zitten in het moedwillig laat geplaatste tijdstip van twee uur in de namiddag. In de tijd die verloopt tussen het sturen van drie

¹²¹ L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, ed. CHÉRUÉL, M., Paris, Hachette, 1857, 173.

¹²² S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 170 (Vendôme aan Lodewijk XIV vanuit Lovendegem, 19 juli 1708, gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 388.

¹²³ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 179. "Il mit pied à terre, défit ses chausses, et poussa sa selle tout auprès des troupes en les voyant défiler. Il entra aussitôt après dans la ville sans s'informer de quoi que ce fût, se jeta dans un lit, et y demeura plus de trente heures sans se lever, pour se reposer de ses fatigues; ensuite, il apprit par ses gens que l'armée était à Lovendeghem; il l'y laissa, continuant à ne s'embarrasser de rien, à bien souper et se reposer de plus en plus dans Gand plusieurs jours de suite, sans se mêler en aucune sorte de l'armée, dont il était à trois lieues [...]"

¹²⁴ Ibid., 174.

¹²⁵ Ibid.

boodschappers en twee uur, is het gevecht aan de beken al losgebarsten, en heeft de aanval van Grimaldi op Craeneveld plaatsgehad. Een logische lectuur van het verslag van Barbier brengt er ons al onmiddellijk toe om dit te schrappen bij Saint-Simon.

De scène van het overleg in Huise, waar Barbier een zeer korte samenvatting van geeft, wordt door Saint-Simon uitgebreid in de verf gezet. De ontredde van Bourgogne (die volgens Barbier niet strookt met de feitelijke gang van zaken), die met het legendarische “*Qu’il se souvint qu’il n’étoit venu à l’armée qu’à condition de lui obéir*” de mond wordt gesnoerd, de onheilstijdingen van Puysegur, Matignon, Cheyladet en Puyguion¹²⁶ die de barse bevelhebber het “*Oh bien! Messieurs, je vois bien que vous le voulez tous, il faut donc se retirer. Aussi bien, il y a longtemps, Monseigneur [Bourgogne] que vous en aviez envie*” ontlokt, behoren tot de vaste canon over veldslag.

Bronnen

*Prince partez pour la victoire
revenez tout couvert de gloire
et par mille exploits, prouvez-nous
que vous valez mieux qu’on ne pense
et que c’est mal juger de vous
que sur l’apparence*

--
*Notre prince magot
Trop timide et cagot
Avec son Martinot
Sera toujours un sot*

*Mais nostre gros blondin,
Valeureux et mutin,
Avec ses libertins,
Ira toujours son train*

Spotliederen op Bourgogne¹²⁷

De vraag is uiteraard, waar Saint-Simon zijn verhaal haalt. Zoals al eerder aangegeven, bevindt de auteur zich middenin de “cabale” van de hertog van Bourgogne¹²⁸. Het is dus zeer waarschijnlijk –ook in het licht van de latere berichten over Vendôme– dat de entourage van de prins, hoe dan ook niet bijzonder geneigd om veel positief te vertellen over de hertog, hem geïnformeerd heeft over het verloop van de besprekingen.

Bovendien meldt Saint-Simon het bezoek van Biron, die op 25 juli op Fontainebleau verschijnt¹²⁹. De markies wordt op erewoord vrijgelaten door de geallieerden, onder de verbintenis gedurende het jaar de wapens niet meer tegen hen op te nemen. Lodewijk XIV, die na Oudenaarde op zijn honger blijft zitten over het verloop van de *affaire*, ontvangt de militair meerdere keren bij Madame de Maintenon, zelfs niet altijd in aanwezigheid van Michel Chamillart. De precieze teneur van het verslag-Biron is ons niet bekend en mag ook niet worden vrijgegeven. Biron verkrijgt immers de geheimhouding van Lodewijk XIV, in ruil voor zijn verhaal¹³⁰.

¹²⁶ Ibid., 176-177. François de Granges de Surgères, Marquis de Puyguion (1649-1723). Op 19 juni 1708 tot luitenant-generaal bevorderd op voorspraak van Vendôme (Pinard, IV, 632).

¹²⁷ DESPRAT, *Les bâtards...* 608.

¹²⁸ E. LE ROY LADURIE, *Saint-Simon ou le système de la Cour*, Paris, Fayard, 1997, 68.

¹²⁹ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 189. MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires (11)*, 139.

¹³⁰ Het is ons niet duidelijk of Saint-Simon hiermee zinspeelt op eventuele weerwraak van de clan-Vendôme, dan wel op vernederende elementen voor Biron zelf, die uiteindelijk al vrij vroeg van het toneel verdwijnt op 11 juli. Dangeau (*ibid.*, 190) beweert dat de koning geen enkele vraag gesteld heeft over andere dan de aan zijn persoon eigen situaties. Op 5 augustus komt ook markies de Ruffey, maréchal de camp en ook gevangene bij Oudenaarde, aan te Fontainebleau om te onderhandelen over de uitwisseling van gevangenen en zijn verhaal te doen.

Een derde bron is luitenant-generaal Puysegur, van wie het –in tegenstelling tot Biron– zeer aannemelijk is dat hij zijn versie van de feiten tot bij Saint-Simon heeft gebracht. Het wederzijds beschuldigen tussen Vendôme en Puysegur, dat al aan de gang lijkt sinds Oudenaarde, verergert enkel nog naar het einde van de campagne. Tijdens de wintermaanden geeft Puysegur in de Spiegelzaal publiekelijk uiting aan zijn ergernis¹³¹.

De brief van Alberoni

“Mais à qui Alberoni espère-t-il persuader que M. de Vendôme fût assez peu compté dans son armée pour qu’elle ne se remuât qu’à la pluralité des voix?”¹³²

Figuur 14 Giulio Alberoni als kardinaal (Mulinaretto, achttiende eeuw): “bouffon... faiseur de potages et de ragoûts bizarres” (Saint-Simon)

Dat Saint-Simon kennis heeft van de brief van Vendômes secretaris¹³³ kan moeilijk betwijfeld worden. Alberoni¹³⁴ schrijft de advocaat Charles Ponthon d’Amécourt¹³⁵ aan om zijn tekst te verspreiden. Het geschrift wordt als pamflet uitgedragen door colporteurs, met een tekst van de dichter Campistron¹³⁶, die Bourgogne, d’O, Gamaches en Matignon door de mangel haalt¹³⁷ en

¹³¹ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 368.

¹³² *Ibid.*, 185.

¹³³ Brief over de slag bij Oudenaarde, 24 juli 1708 (Alberoni), AE, CP, Hollande, 216, 70 (kopie).

¹³⁴ Giulio, Kardinaal Alberoni (1664-1752). Wordt volgens Saint-Simon door Vendôme gerecrueteerd wanneer hij optreedt als gezant van de hertog van Parma, Francesco Farnese, tijdens de Italiaanse campagne van 1702. Als zoon van een ordinaris tuinier zou Alberoni als enige geestelijke niet zijn weggelopen van de gewoonte van de hertog *de se tocher le cul devant lui* (sic). Giulio Alberoni verovert het hart van zijn nieuwe meester door zijn culinaire talenten, maar ook door zijn grondige kennis van de intern-Italiaanse intriges.

In 1706 volgt hij hem naar de Nederlanden, in 1709 in de eenzame ongenade in Anet. Le *cher abbé* doet ook de Spaanse campagnes vanaf 1710. Wanneer de hertog sterft in Vinaros, blijft hij actief aan het hof in Madrid. Hij suggereert de hertog van Parma zijn dochter uit te huwelijken aan de Spaanse koning. In 1715 wordt hij de voornaamste minister van Filips V en kardinaal gewijd door paus Clemens XI. Vijf jaar later wordt Alberoni de laan uitgestuurd, nadat zijn ambitieuze Italiaanse politiek op een (voorlopig) échec voor zijn meester uitdraait. Zie DBI, I, 662-668 en S. HARCOURT-SMITH, *Cardinal of Spain: the Life and Strange Career of Giulio Alberoni*, New York, Knopf, 1955.

¹³⁵ 1667-1713, raadsheer in het Parlement van Metz en naaste medewerker van de financier Crozat, via wie ook de link met Evreux bestaat.

¹³⁶ Jean Galbert de Campistron (1656-1723). Succesrijk Frans toneelacteur, beschermeling van Vendôme. Lid van de academie Française in 1701, broer van Louis de Campistron, aalmoezenier van Vendômes regiment.

¹³⁷ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 189. *“on ose dire, sans craindre de blesser la réputation de ces trois particuliers, qu’ils étoient plus propres à faire planter des arbres, tondre des buis et ramer des pois de leurs héritages qu’à servir de conseillers au duc de Bourgogne”* (Bellerive, geciteerd bij D’HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne*, 186. Het relaas van de campagnes van Bellerive, dat berust in de reserve van de Bibliothèque Sainte-Geneviève, bevat geen deel over 1708. Boislisle heeft

een extra brief van graaf d'Evreux aan zijn schoonvader, de financier Antoine Crozat¹³⁸, die gefingeerd per ongeluk in de openbaarheid raakt¹³⁹. Het gemeen in Parijs zingt schunnige liederen op Bourgogne, die worden toegeschreven aan de duchesse de Bourbon, een van de vooraanstaande leden van de clan van Meudon¹⁴⁰. Alle openbare plaatsen van geringe reputatie (Les Halles, de Pont-Neuf) galmen van de spot op de legitieme erfgenaam van de Franse Kroon. Uiteindelijk wordt de tekst gepubliceerd in de *Gazette van Amsterdam*¹⁴¹.

Los van zijn morele verontwaardiging, wijst Saint-Simon ook terecht op inhoudelijke discrepanties. Alberoni onderstreept dat Vendôme helemaal alleen staat met zijn herhaalde verzoeken aan Biron om Cadogan aan te vallen en aan Bourgogne om hem te ondersteunen (1). De hertog vindt de adviezen van Puysegur over het beekje, waar hij met 30 (sic) eskadrons is overgetrokken, een schandaal (2). De beslissing om 's nachts terug te trekken, werd in elk geval door d'Evreux en hemzelf zwaar aangevallen (3). Tenslotte neemt het Franse leger pas positie in Lovendegem in, op aanraden van Vendôme, tegen de opinie van Bourgogne in, die met de meerderheid van de staf de verbinding met Berwick wil maken (4).

Saint-Simon richt zijn pijlen op het zwakste punt van de argumentatie: de beslissing om terug te trekken (3). Als Vendôme door Lodewijk is aangesteld als opperbevelhebber, samen met Bourgogne, wat houdt er hem dan tegen om een bevel te geven om door te vechten? Een opperbevelhebber die zich laat insnoeren door zijn ondergeschikten, lijkt toch niet echt zijn belangrijke positie te kunnen afdwingen. Wie zou in 's hemelsnaam Vendôme kunnen overtuigen? Matignon? Hij is een creatuur van Chamillart en Vendôme, zijn maarschalkstaf is niets waard. Bourgogne? Vendôme had hem juist toegeblift dat hij naar het leger was gekomen onder voorwaarde om hem te gehoorzamen. De Luitenant-Generaals? Sinds wanneer voeren die het bevel over de Général en charge, aangesteld door de Koning? Ook de aanwezigheid van een verstandig en wijs mentor, die Vendôme zou kunnen overhalen de mening van Bourgogne te volgen, wordt ironisch uitgesloten. Saint-Simon acht de entourage van Bourgogne (Gamaches, d'O, de Razilly) niet bijzonder hoog. Als Vendôme terugtrekt, is dat omdat hij dat wil, of daartoe gedwongen wordt door de enig mogelijke interpretatie van de zich uiterst dwingend voordoende feitelijke omstandigheden. Die van de nederlaag.

Dat Vendôme al om 10 uur 's ochtends weet zou hebben van de positie van de vijand, vindt Saint-Simon onmogelijk¹⁴² (1). Wie zijn immers de bronnen voor de dag? Biron, Puysegur, Matignon, de entourage van de Prinsen die dineerden met Vendôme en Bourgogne, versus Alberoni. Saint-Simon brengt in herinnering dat Biron op de avond van de 10de het bevel krijgt een ander korps te vervoegen, dat niets anders kan zijn dan dat van Chemerault, dat terugtrekt naar het Noorden¹⁴³. Tussen het tijdstip waarop Chemerault het bevel krijgt, waarop hij Biron vervoegt en waarop Biron uiteindelijk aan de Schelde komt, waar Motet aan noodbruggen werkt en Biron het kamp nog volledig opgespannen ziet staan, verloopt een aanzienlijk interval.

het in zijn editie van Saint-Simon, die van latere datum is dan die van Chéruel, integraal overgenomen, de tekst waaruit ook d'Haussonville citeert).

¹³⁸ D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne*, 267-268.

¹³⁹ DESPRAT, *Les bâtards...* 608. Terzelfdertijd circuleert evenwel ook een valse dépêche met het ontslag van Vendôme aan het hof.

¹⁴⁰ Zie bijvoorbeeld "Pierrot revenant du moulin": *Pres d'Oudenarde, en un moulin // aux soldats il crioit de loin:// Louisot // Louisot reviendra bientôt // bientôt reviendra Louisot. // Louisot revenant du moulin // dit: Messieurs, je me porte bien.// les sots, // les sots se battoient tantost, // tantost se battoient les sots; Jeune Louisot de sainte renommée // soyez dévot comme à l'accoutumée, // mais // mais // priez dieu pour notre armée // ne la commandez jamais* (D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne*, 270).

¹⁴¹ 1708, nummer LVIII (Ibid., 264). Bourgogne vraagt begin augustus aan Beavillier of hij de tekst kan consulteren (11 augustus, gepubliceerd als nummer 71 bij M. DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne et le duc de Beauvillier: lettres inédites: 1700-1708*, Paris, Plon, 1900, 257).

¹⁴² AE, CP, Hollande, 216, f. 70v (Alberoni): "pendant qu'il voyoit la poussière des colonnes de ladite armée qui estoit audela de la rivière a une demye lieue d'oudenarde, mais comme son sentiment [d'attaquer] fut seul, il ne fut point ecoute".

¹⁴³ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 186.

Waarom? Het gekampeerde leger moet haar tenten afbreken, de wapens opnemen en te paard springen, de Schelde over, om uiteindelijk bij de molen van Gavere te geraken, waar Vendôme en de prinsen dineren. Als de meerderheid van de bronnen –en Biron zelf– twee uur aangeeft, dan is Biron er om twee uur geraakt. Hoe kan hij dan om 10 uur 's ochtends Vendôme op de hoogte hebben gebracht met een koerier, zoals Alberoni suggereert?

De stofwolken die Vendôme bij Gavere meende te ontwaren, zijn gezien door Biron, en niet door de hertog. Gezien de omvang van het detachement van Cadogan om 10 uur, lijkt het hoe dan ook uitgesloten dat de hertog ook maar iets gezien zou hebben bij Gavere, 15 kilometer verder. Om twee uur lijkt de troepenopbouw dan weer te groot om Vendôme er niets van te laten merken.

Op dat punt komt opnieuw het verslag van Barbier zeer evenwichtig over, aangezien hij signaleert dat Puysegur op de Molen van Rooigem enige beweging ziet aan de overzijde van de Schelde, maar door het zeer geaccidenteerde terrein niet meteen aan het hele vijandelijke leger denkt. d'Artagnan en Saint-Hilaire plaatsen het tijdstip waarop het Franse leger decampeert op 10 uur, wat in verhouding relatief laat zou zijn voor een leger op weg. De Jacobietische brief in serie A¹, 2108 in Vincennes (brieven aan de duc du Maine) heeft het over 11 uur¹⁴⁴. Vendôme loopt paars aan bij het nieuws van 25 eskadrons vijandelijke cavalerie in de vlakte van Oudenaarde. Het nieuws van Biron komt bij Matignon¹⁴⁵ rond de middag. Ook Quincy signaleert op dat ogenblik een versterking van 7 bataljons naar Biron.

De bevelen van Vendôme worden stipt uitgevoerd, alleen is hij te laks geweest om tijdig de juiste maatregelen te nemen. Nog steeds voortbordurend op de drie boodschappers die tot bij Vendôme komen, stelt Saint-Simon dat de hertog *motu proprio* twee keer negatief antwoordt, en opnieuw alleen bij de derde keer een andere beslissing neemt, terwijl Bourgogne alles lijdzaam ondergaat. Had hij de vijand vroeger willen aanvallen, dan was dat mogelijk geweest. Barbier maakt nergens melding van een dergelijk incident.

Ook de aanval van Grimaldi, die Vendôme later zelf komt ondersteunen, gebeurt buiten medeweten van de hertog. Barbier bevestigt dit: Vendôme is bij de staf op de Ast, maar hoort pas van de aanval wanneer het bevel gegeven is. De vaststelling van Barbier (Vendôme, die bij de rest van de staf is, wordt niet op de hoogte gebracht van het bevel, terwijl Bourgogne dat had moeten doen) wordt tegengesproken door Saint-Simon, die Vendôme om vier uur bij Biron situeert. Precies omdat Grimaldi, die de vijand opmerkt in Craeneveld, Vendôme niet vindt, vraagt hij aan Bourgogne om aan te vallen... Bovendien doet de hertog daar niet meer dan troepen zonder nadenken naar hem toetrekken en hen *de cul et de tête, sans ordre et sans règle* in een lokale schermutseling te sturen.

De impliciete beschuldiging van Alberoni, als zou Bourgogne de plannen van Vendôme gedwarsboemd hebben, is onterecht. Het bevel aan Grimaldi om aan te vallen, wordt gegeven omdat Vendôme niet beschikbaar is op het ogenblik dat de situatie ontstaat waarbij men kan aanvallen. Bovendien zou Bourgogne het niet in zijn hoofd halen zelf iets te ondernemen, zonder consultatie of goedkeuring van Vendôme. Als Grimaldi heeft aangevallen, was dat omdat hij zélf werd aangevallen door de Hannoveranen in Craeneveld.

Het bevel (2) aan Biron om niet aan te vallen, ging niet alleen uit van Puysegur, die met het kampement al vroeg op het slagveld verschijnt, maar werd onmiddellijk bevestigd door Matignon. Het *ravin* dat voor Biron een extra reden vormt om niet aan te vallen, wordt inderdaad door de vijand later op de dag overschreden. Maar slechts met behulp van takkenbossen (*fascines*) om de beek te dempen, die Biron niet ter beschikking had! De verschansing achter het kanaal van Gent is dan weer een gevolg van de interventies van Bergeyck, die zijn inspanningen om de stad te

¹⁴⁴ OURY, *Les défaites françaises...* II, 39.

¹⁴⁵ S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 77 (Matignon aan Chamillart, 12 juli 1708, uit Lovendegem).

doen vallen, niet teniet wil zien gaan (4)¹⁴⁶. d'Artagnan geeft aan dat hij met de Gassion, de Magnac¹⁴⁷, de Rohan¹⁴⁸ en Le Vidame d'Amiens¹⁴⁹ autonoom de beslissing tot de terugtocht heeft genomen¹⁵⁰, gezien de volledige omsingeling.

Barbier maakt geen melding van het incident¹⁵¹ met du Rozel¹⁵² en Nangis¹⁵³. Wanneer het Franse leger 's ochtends op 12 juli wegtrekt, ontdekt Saint-Hilaire, die de hele nacht problemen heeft gehad om zijn artillerie te verzamelen, dat bij het zonsopkomst nog 100 eskadrons van de linkerflank, die niet in actie zijn gekomen op 11 juli, zich tussen Huise en Mullem bevinden, op hun initiële positie¹⁵⁴. Onder bevel van Luitenant-Generaal du Rozel ontkomen ze. Dankzij Maréchal de Camp de Nangis, die zich met 500 grenadiers in een hoeve op een helling verschanst¹⁵⁵. Saint-Simon gebruikt deze honderd *vergeten* eskadrons om de luiheid en het achteloze gedrag van Vendôme te onderstrepen.

Als Alberoni het heeft over het heldhaftige gedrag van de in de minderheid gestelde generaal, die ondanks alles zich neerlegt bij het meerderheidsbesluit om de terugtocht aan te vatten, suggereert hij een actieve rol van Vendôme bij de organisatie van de weg naar Gent. Hij haalt op geen enkel moment een concreet voorbeeld daarvan aan, aldus Saint-Simon. Elk detachement trekt, zo goed het kan, naar het Noorden¹⁵⁶.

De conclusie van Saint-Simon is niet noodzakelijk dat Vendôme niets goed kan doen. De persoonlijke afkeer voor het personage speelt zeker een rol, maar Saint-Simon weet heel goed dat dit op zich niet volstaat om zijn lezer te overtuigen. Het is veel fundamenteler, dat Vendôme zich niet gedraagt naar iemand van zijn toegeschreven rang en stand. Zich in de minderheid laten stellen door een krijgsraad is allerminst een argument à décharge voor de bevelhebber. Wie reageert alsof “*on peut guère disconvenir que la tête lui tourna*”, die zich niet *en capitaine* gedraagt, kan zijn gebreken daarmee niet verhullen¹⁵⁷.

Laat het Barbiers relaas ruimte voor de kritiek van Saint-Simon? De laksheid die Vendôme wordt aangewreven, valt op “de” generaals, niet op hem alleen. Ook Bourgogne, ook het complex van de luitenant-generaals en de maréchaux de camp. Men kan evenwel niet ontkennen dat Barbier af en toe Vendôme de juiste intuïtie toedicht, en hem daarin contrasteert met de anderen, die op geen enkel punt positief beoordeeld worden. Het niet-aanvalsbevel wordt niet herhaald, evenmin als de anekdote met de drie boodschappers van Biron.

¹⁴⁶ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 186.: “*la vérité est qu'il ronflait tranquillement dans son lit à Gand*”

¹⁴⁷ Jules Arnolfini, comte de Magnac (1639-1712). Luitenant-generaal in 1702 (PINARD, IV, 470).

¹⁴⁸ Hercule-Mériadec, prince de Rohan-Soubise (1669-1743). Luitenant-generaal in 1704 (PINARD, IV, 504).

¹⁴⁹ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 178. Le Vidame voert in de Franse cavalerie van de linkerflank onder andere het gemaltraiterde cavalerieregiment van Bourgogne aan. Hij is ook de tweede zoon van Chevreuse, wat een nieuwe informatiestroom naar de clan van de *pacifiques* betekent.

¹⁵⁰ S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 198 (geciteerd).

¹⁵¹ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 178, OURY, *Les défaites françaises...* II, 190.

¹⁵² François du Rozel, rider van Cagny (+ 1716), luitenant-generaal in 1704 (PINARD, *Chronologie historique-militaire, contenant l'histoire de la création de toutes les charges, dignités et grades militaires supérieurs, de toutes les personnes qui les ont possédés*, 8 vols., Paris, C. Hérisart, 1760-1778, IV, 581).

¹⁵³ Louis-Armand de Brichanteau, Markies en dan Hertog van Nangis (1682-1742). Wordt op achtjarige leeftijd ontvangen in de Royal Marine. In de nadagen van zijn carrière (11 februari 1741) bevorderd tot maarschalk van Frankrijk door Lodewijk XV (MAZE-SENCIER, ed., *Dictionnaire des maréchaux de France*, 327).

¹⁵⁴ Het gaat om de cavalerie van Albergotti, du Rozel, Goësbriand, Cheyladet en Luxembourg (zie “*Ordre de Bataille de l'armée de Flandres en 1708*”, Bijlage).

¹⁵⁵ LECESTRE, *Mémoires de Saint-Hilaire (V)*, 135-136, MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires (11)*, 134.

¹⁵⁶ LECESTRE, *Mémoires de Saint-Hilaire (V)*, 136. Saint-Hilaire geeft evenwel aan dat Vendôme, wanneer hij lucht krijgt van het incident met Nangis, onmiddellijk dragonderregimenten terugstuurt vanuit Gent

¹⁵⁷ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 188. Ook D'Artagnan heeft kritiek op de manier waarop Vendôme zich laat meeslepen in particuliere gevechten rond de beken (aan Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 198, 21 juli 1708, vanuit Lovendegem)

Waar Barbier wel de nadruk op legt, is het gebrek aan *inzicht* in de situatie: het gaat niet om een schermutseling, maar het duurt heel lang voor men dat doorheeft. Het "*Eh bien, Monseigneur, si Henri IV avait fait ce qu'on vient d'exécuter, le roi notre maître serait-il sur le trône et vous-même où seriez-vous?*", een van de andere bijtende citaten die men aan Vendôme toeschrijft¹⁵⁸, kan hem niet vrijpleiten.

2) Barbier en Churchill

Het relaas over het begin van de slag laat geen twijfel bestaan dat het leger van de 2 kronen al vroeg op weg is naar Huise om er zijn kampement op te slaan. Het immobilisme van een groot deel van het Franse leger wordt door Churchill in het belachelijke getrokken, wanneer hij Eugenius citeert, die meent nog 's nachts Franse troepen de Schelde te zien oversteken¹⁵⁹. Men kan dit enkel plaatsen voorzover de uitspraak betrekking heeft op de ontkomen detachementen in de richting van Doornik en Rijsel. Een deel van het Franse leger bevindt zich inderdaad nog bij Gent, maar Barbier beperkt dit tot de artillerie.

Het tijdstip waarop Vendôme in actie komt, wordt door Churchill op 2 uur gelegd¹⁶⁰. Vendôme dineert met de prinsen na de oversteek van de rivier bij Gavere en stuurt bevel naar Biron om onverwijld de vijand terug over de Schelde te jagen¹⁶¹. Hij baseert zich hierbij op de kritiek van Saint-Simon op de brief van Alberoni: Vendôme heeft zich zeker niet ter plaatse gehaast en had een hele tijd nodig om zich te laten overtuigen van de ernst van de situatie.

Hoewel ook ons oordeel over het laatstgenoemde document niet erg positief is en de logische tegenwerpingen van Saint-Simon Vendôme zeker terecht met kritiek overladen, spreekt ook Barbier zeer duidelijk tegen dat Vendôme pas laat in actie komt. Hoewel er geen concrete uren worden vermeld bij de positie van de Franse troepen, komt Vendôme niet veel later dan Puysegur aan op Huise en gaat hij *persoonlijk* het terrein verkennen met 20 compagnieën, iets wat Churchill pas plaatst na de aanval van Grimaldi om vier uur. Ook het verhaal van de derde aide-de-camp wordt door Churchill voor waar aangenomen.

Barbier situeert de mentale omslag bij de Franse generaals, van een schermutseling naar een gevecht in regel, pas na de aanval van Grimaldi. Deze gemoedstoestand berust evenwel op interpretatie, niet op nalatigheid om de situatie persoonlijk in ogeschouw te nemen. De getuigenissen van d'Artagnan, Bourgogne en Vendôme wijzen allemaal op een uiterst verwarde situatie, zonder overzicht: "*personne ne peut vous en faire un détail général clair, car chacun étoit tellement dans les bayes, tant a côté, que devant que personne ne se voyoit, que chacun dans son canton [...], chacun s'est battu sans que l'on vit ce qu'on faisoit a droite ou a sa gauche, et jamais ensemble*"¹⁶². Vendôme zal niet beter of slechter op de hoogte geweest zijn van de totale slagsituatie, dan zijn collega's. Barbier licht de paar ogenblikken uit, waarop hij meent dat het juiste aanvoelen bij de hertog zit, maar laat hem geenszins vrij van schuld voor het échec.

Biron wordt in het verhaal van Barbier verlaten eens hij door Cadogan wordt opgerold bij Eine. Churchill vermeldt de interventie van Puysegur, belast met het kampement, pas wanneer Biron zijn bevel van Vendôme ontvangt. Samen met Matignon zou hij een aanval verboden hebben, gezien de ongesteldheid van het terrein tussen de positie van Biron in de buurt van Eine en de geallieerden bij het Schaerken¹⁶³. Barbier schrijft Puysegur persoonlijk geenszins een even belangrijke rol toe.

¹⁵⁸ DESPRAT, *Les bâtards...* 604.

¹⁵⁹ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 398.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 380.

¹⁶¹ *Ibid.*, 379.

¹⁶² S.H.A.T., A¹, serie 2081, nr. 198 (D'Artagnan aan Chamillart vanuit Lovendegem, 21 juli 1708).

¹⁶³ CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 381.

De bewering van Churchill, dat de prinsen uren angstig en geboeid, omringd door hun eierzuchtige maar nutteloze persoonlijke gevolg, naar de veldslag turen van bij de molen van Rooigem sinds de namiddag, moet wat genuanceerd worden. Barbier posteert ze aan de Ast, terwijl Churchill ze van in de namiddag, na een verkenningsopdracht van Grimaldi met zestien eskadrons op de linkerflank van Cadogan¹⁶⁴ aan de molen van Rooigem laat plaatsnemen. Ook het verhaal over de massa's opduikende troepen, die vanaf de beken de tegenaanval inzetten tegen de avond, vinden we niet terug¹⁶⁵.

3) Barbier en Vendôme

“Un habile General peut être vaincu, mais il ne lui est pas permis de se laisser surprendre, ni déconcerter à la tête de son armée; c'est ce que disoit souvent M de Vendosmè”

Bellerive¹⁶⁶

In de dagen die volgen op Oudenaarde, verdedigt de hertog van Vendôme zijn gedrag in de aanloop naar en tijdens de slag in een brief aan Lodewijk XIV¹⁶⁷. Het verslag van Barbier bevindt zich naar ons aanvoelen ergens tussen dit document en dat van Saint-Simon.

De aanloop naar Oudenaarde en de verrassing van Gent

Vendôme komt pas om één uur 's nachts aan in het kamp te Ninove op 6 juli. Hij geeft nog wat orders om Biron de Dender te laten bewaken bij Aalst en gaat slapen. Om tien uur maakt Puyguion hem wakker, met de boodschap dat Bourgogne en Puysegur al om vier uur 's ochtends er vandoor getrokken zijn met de voorhoede van het leger. De rommelige overtocht, waarover Barbier spreekt, wordt gedekt door Vendôme in eigen persoon. Samen met d'Artagnan, de Saint-Hilaire en Palavicini¹⁶⁸ weert hij de aanvallen van het geallieerde leger af.

Tot op de overgave van het Gravensteen (8 juli) kunnen de Fransen er niet aan denken de Schelde over te gaan, aldus nog Vendôme, die voorstelt om zich te gaan ingraven voor Oudenaarde en daar de vijand te dwingen de Fransen aan te vallen in een voor hen voordelige positie. Puysegur blokkeert zijn idee, en stelt kamperen bij Gavere voor, wat hem de meest geschikte plaats lijkt, zowel om Oudenaarde te blokkeren als om een goed verschanste positie in te nemen. Vendôme wijst erop dat het idee van Puysegur voor beide aspecten op los zand berust: Cadogan raakt zonder problemen in Oudenaarde, terwijl de Fransen bij Gavere liggen.

11 juli

Waar Barbier aangeeft dat Biron al om 7 uur over de Schelde kan, wordt dit geenszins tegengesproken door Vendôme, die wel enige vertraging toegeeft in de bruggenconstructie, maar toch zegt dat ze om 4 uur 's nachts klaar zijn¹⁶⁹. Om 10 uur krijgt Vendôme, die een maaltijd neemt bij de molen van Gavere, bezoek van Biron's aide-de-camp. Vendôme stijgt onmiddellijk te paard en geeft Biron bevel zo vlug mogelijk aan te vallen. De hertog zet zich aan het hoofd van in de buurt marcherende troepen, maar wordt –alweer– door Puysegur afgeblokt op amper 200 passen van het dorp dat Biron bezet houdt, omwille van een *ruisseau impraticable*.

Op dit punt wordt het chronologische verslag van Vendôme zeer vaag. Aangezien Cadogan, die om negen uur op Edelare verschijnt met een beperkt detachement, om half elf zijn

¹⁶⁴ Ibid., 386. Barbier vermeldt enkel de persoonlijke inspectietocht van Vendôme.

¹⁶⁵ Ibid., 395-396 beschrijft hoe de hertog in de tang zit tussen massa's rode soldaten. Hij illustreert een uitspraak van Saint-Simon om dit kracht bij te zetten, maar vergeet dat Saint-Simon's voornaamste bron... Biron is, die al in de namiddag gevangen is genomen.

¹⁶⁶ J.-A.-B. BELLERIVE, CHEVALIER DE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, P. Huet, 1714, 451.

¹⁶⁷ S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 170 (geciteerd).

¹⁶⁸ Charles-Emmanuel, baron van Palavicini. Luitenant-generaal, sneuvelt in 1709 bij Malplaquet.

¹⁶⁹ S.H.A.T., A¹, 2081, 170 (geciteerd). Voor CHURCHILL (IV, 377) heeft dit Biron verdraagd bij zijn oversteken, maar dit lijkt ons –alweer– te ver gezocht.

pontons ontvangt en die verder afwerkt tot de middag, wanneer kan Vendôme dan contact krijgen met die troepen, in de buurt van Eine of Heurne? Even na het incident met Puységur ziet Vendôme de vlakte van Heurne bezet door vijandelijke eskadrons, die zonder problemen de beek overschrijden. Terwijl hij die opmerking maakt, stuurt Bourgogne Grimaldi naar voor. Tussen het tijdstip van de bode (10 uur) en het tijdstip van de aanval van Grimaldi (16 uur) ligt een lang verloop, dat Barbier invult door de bevelen die Vendôme uitdeelt op de Ast (installeren van de batterij). Het lijkt onwaarschijnlijk dat Puységur (die door Barbier bij de molen van Rooigem wordt gemeld bij het begin van de slag en zich dus waarschijnlijk voor de prinsen bevindt, die intussen nog in Gavere dineren) samen met Vendôme rechtstreeks naar Eine trekt. Tussen beide heren zit dan een afstand van enkele kilometers. Vendôme doet zonder scrupules aan *tijdsverdichting* in zijn relaas: *Voilà six heures d'une singulière patience depuis des nouvelles si intéressantes des ennemis, et un prodigieux temps perdu que l'apologiste ne remplit de rien!* (Saint-Simon)¹⁷⁰. In zijn aanval op de onredelijke beslissing van Puységur, haalt hij een moment op de middag aan, waarop hij met de graaf van Evreux 20 eskadrons cavalerie de stroom laat overtrekken. Gesteld dat hij op de middag met 20 eskadrons over de beek geraakt, kan men evengoed de vraag stellen waarom hij ze niet inzet voor een aanval in de vlakte van Heurne. Het verwijt van Barbier naar de Franse generaals, dat ze na de beschieting vanop de kapel aan de Ast geen gebruik maken van de gecreëerde ruimte, probeert Vendôme zo op Bourgogne en Puységur te laten vallen.

De aanval van Grimaldi op Craeneveld is voor Barbier een aanval op een genomen positie, waar al te veel Hannoveranen, Pruisen en Britten opgesteld staan. Vendôme stelt het voor alsof hij, in steun aan Grimaldi, de troepen van Cadogan twee kilometer naar achter drijft, *tot aan* de Diepenbeek. Over het vervolg van de gevechten aan de beken is hij dan weer zeer karig met informatie. Vendôme houdt het tegen het hele geallieerde leger uit met alle infanterie van *les deux droites* (i.e. de rechterflank van de eerste en tweede lijn in de ordre de bataille), de Maison du Roi, de gendarmerie, en twee brigades cavalerie. Vendôme rekent de hele dag door op actie van de linkerflank, en ziet te langen leste hoe de vijand hem uiteindelijk begint in te sluiten.

Op dit laatste punt priemt de kritiek van Barbier recht in de verdediging van Vendôme: waarom heeft de generaal de hoogte van Ooike, achilleshiel van zijn opstelling in twee afgesloten bekkens, niet ingenomen? Opnieuw bevinden we ons –net als met de kritiek van Saint-Simon– op het niveau van de verdediging van Vendôme als bevelhebber, die ten onrechte laat uitschijnen dat zijn invloed op het verloop van de gebeurtenissen beperkt is en hij alles moet ondergaan. Wanneer de essentiële elementen van de opstelling van het leger ter sprake komen, die hem zouden moeten toelaten de zaken naar zijn hand te zetten, blijft de hertog stil.

¹⁷⁰ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 187.

C. De Keuzes na Oudenaarde

"Je suis toujours dans l'idée et M de Vendôme y est aussy qu'ils renonceroient a leurs contributions de Picardie et mesme a celles d'Artois pour surprendre Gand en Bruges".

Bourgogne aan Lodewijk XIV¹⁷¹

1) Se mettre à l'abri derrière le Canal

Bij het ochtendgloren merken de geallieerden de Franse terugtocht, maar Marlborough stuurt slechts 3 000 ruiters achter hen aan. De grenadiers van Nangis volstaan om de achtervolgers op afstand te houden. Het Franse leger vervolgt rustig zijn weg naar Gent. Van een tweede Ramillies is dus zeker geen sprake.

Figuur 15 "*Vandomus in Flandria, sicut in Italia eundem fugit, et ut fugiendus docet*", met op de voorzijde Marlborough en Eugenius als de Romeinse tweelinggoden Castor en Pollux (Nicolas Chevalier)¹⁷²

Vendôme gedraagt zich volgens Barbier vastberaden tijdens de terugtocht en verdient alle lof¹⁷³. Ondanks de avances van de prinsen¹⁷⁴, *gouvernez par des Generaux mal-habiles*, die Gent en Brugge willen opgeven, om via Ieper weg te trekken en zich aan te sluiten bij Berwick. Vendôme houdt vast aan het idee om bij Lovendegem te blijven staan. Barbier beschouwt dit als een nuttige beslissing, die verhindert dat 11 juli uitdraait op een ramp. De generaal redt het leger, stelt de troepen gerust en geeft ze terug vertrouwen.

Vendôme en Bergeyck delen dezelfde mening: een versterkte positie achter het kanaal van Gent naar Brugge beschermt zowel de controle op Schelde en Leie en de mogelijkheid om de geallieerde communicatie met Antwerpen te verstoren, als die over West-Vlaanderen, waar

¹⁷¹ S.H.A.T., A1, 2082, nr. 15 (2 augustus 1708, vanuit Lovendegem).

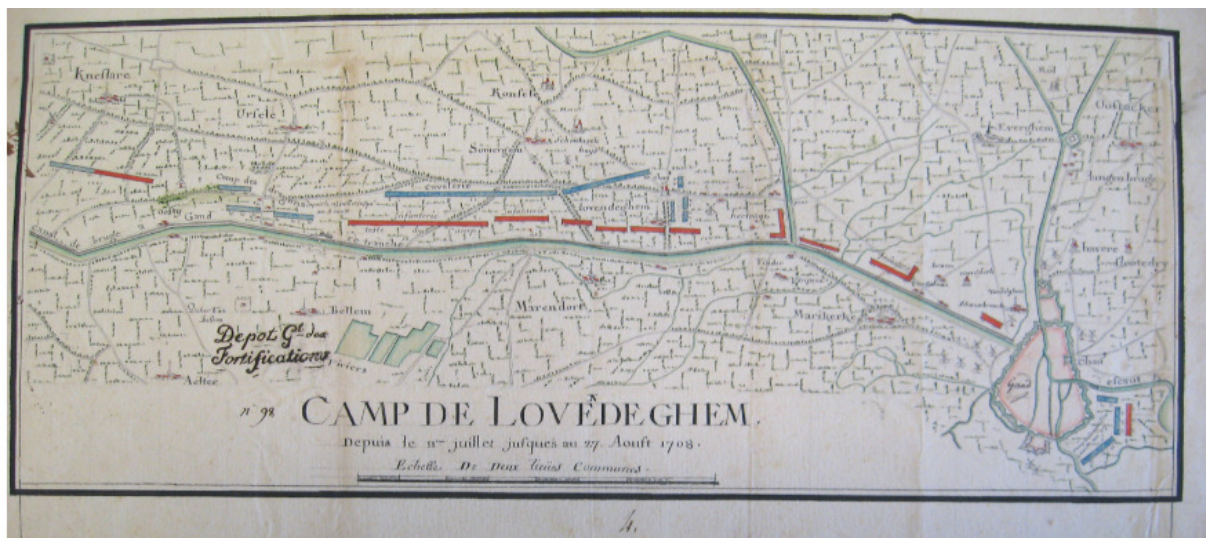
¹⁷² CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, 15. Chevalier merkt op dat Vendôme de prinsen Bourgogne, Berry en Jacobus III moet initiëren in de nobele kunst van het vluchten, zoals hij voor Eugenius ook al moest doen bij Luzzara met Filips V (zie Hoofdstuk 2: de slag van Luzzara wordt zowel door de Oostenrijkers als de Fransen als een overwinning gezien). BNF Arsenal 4 H 7986.

¹⁷³ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 68-69.

¹⁷⁴ John C. Rule schrijft aan Bourgogne identieke houding toe, hoewel Le Roy Ladurie hem klasseert in de cabale van Monseigneur (L. FREY en M. FREY, ed., *The treaties of the war of the Spanish succession: an historical and critical dictionary*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1995, 45.

Oostende kan worden afgesneden. Een terugtocht via Ieper naar Frankrijk, waar de entourage van Bourgogne op aandringt bij de krijgsraad in de Gentse herberg *La Pomme d'Or*¹⁷⁵, is een nutteloze opoffering.

Het vermeende Britse plan om Gent uit te hongeren via overstromingen in Nieuwpoort en een algemene blokkade¹⁷⁶, denkt Bergeyck te kunnen voorkomen door het Waasland, Dendermonde en het Land van Aalst onder contributie te leggen. De graaf speelt persoonlijk foerier voor het Franse leger¹⁷⁷. De munitieaanvoer vanuit Brabant kan dan weer onderschept worden door Menen (vanwaar men Rijsel en Doornik bedreigt) of Oudenaarde (vanwaar men naar Bergen en Valenciennes kan trekken) aan te vallen. Fundamenteel vindt hij de situatie niet veranderd sinds de val van Gent¹⁷⁸, alleen is er dringend nood aan een wijs man die Bourgogne in vertrouwen kan nemen, aangezien Bergeyck dat met Vendôme niet meer mogelijk acht.

Figuur 16 Het kamp bij Lovendeghem. In de feiten liggen de Franse troepen in een langgerekte lijn van Gent over Mariakerke, en Bellem tot aan Knesselare langs het kanaal (Vincennes, Archives du Génie)¹⁷⁹.

Op 12 juli trekt men 's nachts, na de krijgsraad, nog verder door Gent. Bij Lovendeghem wordt het hoofdkwartier gevestigd, met de bedoeling om nog een paar dagen vluchtelingen van het slagveld op te wachten. De volgende dagen worden de verloren troepen met open armen verwelkomd: de Prinsen laten bier en brandewijn uitdelen voor het hele leger. De danig toetgetakelde regimenten Vendôme, Boufflers, St-Second, Royal Roussillon en Spaar wisselen met de garnizoenen van Gent en Brugge.

¹⁷⁵ MAUVILLON, *Histoire du Prince François Eugène de Savoie*, 289.

¹⁷⁶ Ook Heinsius acht dit niet realistisch. De Staten-Generaal verbieden op 27 juli alle uitvoer naar Gent en Brugge, net als de Raad van State in Brussel, maar een bloeiende sluikhandel, "waarin Noord- en Zuidnederlanders broederlijk samengingen" over Antwerpen, Rupelmonde en Lokeren zorgt ervoor dat bepaalde handelswaren nog goedkoper zijn in Gent dan in de Republiek. In oktober wordt de doodstraf ingevoerd voor smokkelaars, maar de Antwerpenaars dreigen uit protest de Staatse uitleggers op de Schelde de grond in te boren. Zie VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 201-202.

¹⁷⁷ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 157 (Brigadier Buisson aan Chamillart, 26 juli 1708, vanuit Gent): *c'est lui qui conserve ce pays et qui nous fait trouver les moyens d'y rester*. Zie ook DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 362-363.

¹⁷⁸ Bergeyck aan Chamillart, 22 juli 1708 uit Gent, CCLII in G. ESNAULT, *Correspondance et papiers inédits recueillis publiés de Michel Chamillart, Contrôleur général des finances et secrétaire d'Etat de la Guerre, 1699-1709*, 2 vols., Genève, Mégariotis Reprints, 1884, II, 203.

¹⁷⁹ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), Section 2 (Tablettes), T-169/2. Het blauw staat voor de cavaleriedetachementen, rood voor de infanterie.

2) Lodewijk XIV en het slechte nieuws uit Vlaanderen

“Les lettres de M. de Vendôme nous consolent un peu. Elles disent que nous avons pris des drapeaux, des étendards et des timbales, que les ennemis n'en ont point des nôtres; mais il ne mande aucun détail qui puisse nous instruire comme l'affaire s'est passé, et ce que nous en savons en gros, c'est qu'elle est mauvaise.”

Dangeau (14 juli)¹⁸⁰

Het nieuws over Oudenaarde moet intussen ook aan het hof gemeld worden. Zowel Vendôme als Bourgogne zijn uiterst karig met informatie. Pas op 14 juli 's middags komt een voetknecht van Bourgogne de nederlaag aankondigen op Fontainebleau. De initiële berichten van Vendôme¹⁸¹ over gelijke verliezen en een onbeduidend incident, worden tegengesproken door de details over doden en gewonden, die in het paleis binnensijpelen met de brieven van het front en de getuigenis over de gevechten in de achterhoede van de schildknaap van Le Vidame d'Amiens¹⁸².

Vendôme laat ook niet na om het vertrek van de prinsen te vragen: hun aanwezigheid kan enkel de zich lastig aankondigende operaties van het vervolg van de campagne verstoren¹⁸³ en slorpt nodeloze energie op, die beter aan de leiding van de tienduizenden soldaten van zijne majesteit kan worden besteed¹⁸⁴. Bourgogne vraagt van zijn kant dan weer meer macht: het advies van Vendôme zou beter vervangen worden door dat van de maarschalken van Frankrijk en *quelques officiers sages et habiles* die zich al in het leger bevinden.

In deze fase van de polemiek zou Vendôme het gehaald hebben: het terugroepen van Bourgogne wordt enkel vermeden door de smekbeden van zijn vrouw, die via Madame de Maintenon verhindert dat de kleinzoon van de koning een eerloze aftocht moet maken¹⁸⁵. *Coup de théâtre* wanneer Lodewijk XIV twee dagen later een bijzonder geërgerde brief naar Vendôme stuurt¹⁸⁶: hij wordt verweten dat het leger te laat de Schelde is overgestoken, wat hem in staat had kunnen stellen de vijand terug te drijven. Naar wat men kan opmaken uit de lijst gesneuvelden en gewonden, heeft hij de Maison du Roi nutteloos doen afslachten, op een terrein dat voor haar niet geschikt was.

De koning keurt wel de nieuwe positie achter het kanaal goed¹⁸⁷ en ziet in het afsnijden van de vijandelijke bevoorradingslijn de voornaamste opdracht voor zijn leger. Vendôme wordt op het

¹⁸⁰ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 182.

¹⁸¹ S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 75 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 11 juli 1708, Gent).

¹⁸² In de klassieke beschrijving van E. LAVISSE, *Louis XIV: histoire d'un grand règne 1643-1715*, ed. PILLORGET, R. en PILLORGET, S., Paris, Robert Laffont, 1989, 28. “*Chaque guerre étrangère rendit au Roi le service d'occuper les désœuvrés; chaque année, la belle saison conviait les princes de quitter les plaisirs de la cour pour aller à la guerre; ces courtisans qui n'avaient pas dépassé la soixantaine les suivaient, et le courrier apportait, avec la nouvelle des victoires, de longues listes de mortes, où figuraient toujours qq-uns des plus grands noms de France. Alors toutes les chambres de Fontainebleau [...] se remplissaient de cris*”.

¹⁸³ Vendôme aan Lodewijk XIV (S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 109, 14 juli 1708, vanuit Lovendegem): *Messeigneurs les princes sont un terrible fardeau dans une armée, je ne l'aurois jamais cru si je ne l'avois éprouvé, il ne s'en est fallu de rien qu'ils n'ayent esté pris à l'entrée de la nuit* [wat in het verslag van Barbier bevestigd wordt], *j'avoue que j'en fremis encore. Je ne sçay ce que Vostre Majesté pensera sur leur sujet, mais il me semble que les manoeuvres que nous avons à faire le reste de la campagne n'exigent gueres leur presence*”.

¹⁸⁴ Vendôme aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 110, 14 juli 1708, vanuit Lovendegem): “*Le commandement d'une armée comme celle cy est assés de quoy occuper un homme tout entier sans qu'il ayt besoin de penser à autre chose*”.

¹⁸⁵ Het verhaal wordt enkel vermeld bij Bellerive, wat tot enige voorzichtigheid maant (D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne*, 253). Het lijkt ons waarschijnlijker dat Lodewijk probeert te schipperen tussen Bourgogne en Vendôme, wat ook uit het verdere relaas blijkt.

¹⁸⁶ S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 127 (Lodewijk XIV en Chamillart aan Vendôme, 16 juli 1708, Fontainebleau).

¹⁸⁷ In die zin het uitgebreide memorandum van Chamlay van een paar dagen eerder (“*Mémoire sur les affaires du Pays Bas depuis le combat de Lindecke, près d'Oudenaarde*”, S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 97, 14 juli 1708, Fontainebleau). Hij stelt voor om het leger te posteren op de Mandel (*un très bon ruisseau*), van waaruit de verbinding met Leper (waar contact met het leger van Berwick mogelijk is) en Kortrijk (waar men de geallieerden afsnijdt op de Leie) kan worden gemaakt.

hart gedrukt in samenspraak met Bourgogne op te treden en de vrienden van Bergeyck in de Nederlanden te benutten¹⁸⁸. Op 19 juli vertrekt het argumentarium van Vendôme (zie hoger), dat de koning milder kan stemmen: *voire zèle est resté le même*¹⁸⁹.

Tegelijk krijgt Bourgogne de dwingende vraag om voortaan Vendôme aan te zetten tot voorzichtiger gedrag en hem eraan te herinneren dat hij verplicht is te overleggen voor hij actie onderneemt. Als aan die voorwaarden voldaan is, verdient de generaal het vertrouwen van de prins, en is hij ook verplicht hem dat te geven¹⁹⁰. Op aandringen van Madame de Maintenon en met de bedoeling de polemiek rond Oudenaarde te doen ophouden, laat Lodewijk de brief van Alberoni, die zijn kleinzoon in een slecht daglicht plaatst, voorlezen op de Conseil d'en Haut¹⁹¹.

3) De Franse verschansing

Na klachten van Berwick over de gebrekkige garnizoensbezetting¹⁹², met de verse herinnering aan Ramillies en de eigen inname van Gent en Brugge in het achterhoofd, worden de garnizoenen van Rijsel, Brugge, Doornik en Ieper versterkt met 10 000 man¹⁹³, een detachement dat zich met de troepen van Berwick verenigt in Doornik. Op 17 juli vertrekken 1 500 soldaten naar de Dender om er contributie te eisen.

Het verzekeren van de positie achter het kanaal van Gent naar Brugge gaat gepaard met het uitvoeren van grote ingraafwerken: de infanterie en dragonders te voet van het Franse legers worden met een aanzienlijk aantal pioniers voor de grondwerken ingezet, de ruitery voor het sprokkelen van takkenbossen. Na het uitvoeren van de werken staat het Franse leger over een lengte van 16 kilometer opgesteld tussen Brugge en Gent¹⁹⁴.

Het terrein wordt verder beveiligd door de sluizen van Damme en Sluis te openen, als represaille voor een vergelijkbare maatregel in Oostende¹⁹⁵. Op 22 juli brengt Vendôme een bezoek aan Brugge en fort Plassendale. In beide plaatsen ontvangt men hem *avec de grandes acclamations et démonstrations de joye publique*¹⁹⁶. Twee dagen later bezet het reservekorps van Puyguion de streek.

Drieduizend gevangenen van de slag bij Oudenaarde (waaronder de Saint-Aignan en de la Verrüe) worden op 18 juli afgevoerd naar Brussel, maar het is de bedoeling hun escorte te onderscheppen. Een dubbel zo sterk detachement infanterie en cavalerie wordt er 's avonds erop af gestuurd om hen te bevrijden. De commandant van de escorte houdt ze evenwel in Oudenaarde.

Slechts de op *parole* vrijgelaten officieren, die zich onder paspoort naar Brussel moeten begeven, waar hun verblijf verlengd zou worden, krijgen de toestemming om de stad te verlaten. Het Franse contingent keert onverrichterzake terug¹⁹⁷. Nochtans, zo meent Barbier, had men een

¹⁸⁸ Lodewijk XIV aan Vendôme (S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 149, 18 juli 1708, vanuit Fontainebleau): "*Tout ce que j'ay vu de luy jusques à present me confirme qu'il veut s'instruire, et qu'il pense juste sur la plupart des choses qui se peuvent faire*".

¹⁸⁹ Lodewijk XIV aan Vendôme (S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 221, 23 juli 1708, vanuit Fontainebleau).

¹⁹⁰ Lodewijk XIV aan Bourgogne (S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 148, 23 juli 1708, vanuit Fontainebleau)

¹⁹¹ D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne*, 279. Chamillart krijgt de opdracht om Alberoni, Crozat en de graaf van Evreux persoonlijk aan te schrijven in sterke bewoordingen: indien ze zich niet schikken naar de richtlijn om de stilte te bewaren, zullen extreme maatregelen volgen. De moeder van Evreux veegt vervolgens Crozat en haar zoon de mantel uit en beveelt de laatste om een verontschuldigende brief naar Bourgogne te sturen, wat ook effectief gebeurt. De *cabale de Meudon* is niet zo sterk, dat ze dit soort activiteiten tegen de koning in kan voorzetten.

¹⁹² MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, ed. PETITOT ET MONMERQUÉ, vol. I, (Collections des Mémoires relatifs à l'histoire de France), Paris, Foucault, 1828, 116.

¹⁹³ QUINCY, VI, 502.

¹⁹⁴ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 73.

¹⁹⁵ Waarop de Nederlandse bevelhebber in Hulst exact hetzelfde doet op de 20ste (QUINCY, VI, 509).

¹⁹⁶ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 77.

¹⁹⁷ Komt overeen met DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 44. Een tweede konvooi, met 1 500 gevangenen, vertrekt de volgende dag via Ronse naar Ath, gezien de Franse benden in de omgeving van Geraardsbergen.

mooie operatie kunnen uitvoeren: gezien de verwarring in de toegangspoorten en bruggen van de Scheldestad, had men zonder slag of stoot de stad kunnen nemen¹⁹⁸.

Een tweede Franse operatie voltrekt zich in Noordelijke richting: Luitenant-generaal d'Artagnan trekt met een substantieel detachement naar Fort Rode, tussen Gent en Sas van Gent, dat nog in geallieerde handen is. Vroeg in de ochtend wordt de versterking stormenderhand genomen. De 150 soldaten uit het garnizoen worden gevangen naar Gent gevoerd¹⁹⁹.

Figuur 17 De lijnen van Gent, door het Waasland tot Fort Liefkenshoek (detail, 1702²⁰⁰)

4) De geallieerde reactie

De geallieerden blijven nog twee dagen op het slagveld in Oudenaarde, om de tijd te geven om de doden te begraven en gewonden te verwijderen. Marlborough stuurt wel een detachement van 40 eskadrons en 30 bataljons (ongeveer 19 000 man) naar de lijnen van Ieper-Waasten, onder Lottum en de Nederlandse generaals Fagel en Dorp²⁰¹. Op 14 juli decampeert het hele leger, op weg naar hun gebruikelijke pleisterplaats tussen Spiere en Helkijn. Een dag later begint men met het slechten van de lijnen van Komen. Op de 16de en 17de vernielen Lottum en zijn troepen die tussen Ieper en Waasten.

Vanuit het kamp in Spiere-Helkijn worden kleine detachementen naar Artesië en Picardië gestuurd. Ze vangen echter bot in de meeste gevallen, gezien hun geringe omvang en de voorbereiding *sur ses gardes et en deffense* van de streek: de plaatselijke boeren verjagen de indringers²⁰² (met in ondergeschikte orde, steun van de garnizoenen).

Als reactie op de Franse garnizoensversterking in Doornik en de nabijheid van Berwick²⁰³, wordt brigadier Chanclos naar Oudenaarde gestuurd met 20 eskadrons. De troepen van Eugenius hebben Marlborough nog steeds niet verwoed en passeren pas op 16 juli in Enghien, vijf dagen later kamperen ze onder Ath, met dezelfde bedoeling als die van Chanclos. De voorzorg blijkt niet onterecht, aangezien Franse detachementen in Aalst de sluizen moeten breken, waardoor de navigatie op de Dender tot Ath moet verstoord worden.

¹⁹⁸ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 74.

¹⁹⁹ MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires* (11). Souches spreekt wel over honderdvijftig doden, maar de andere bronnen spreken dat tegen.

²⁰⁰ DE JOUVILLE, "Mémoire concernant la ligne qui couvre le pays de Waes relatif au plan cy-joint, a commencer par Gand jusques au fort de la Perle," in *S.H.D., Archives du Génie, Article 14 (Places Etrangères), Gand (cartons)* (1702).

²⁰¹ QUINCY, VI, 502.

²⁰² BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 79.

²⁰³ Die gelegerd is tussen Condé en Doornik, precies met de bedoeling de geallieerden te hinderen waar hij kan (Ibid., VII, 75).

III. Naar Rijssel

A. Contributies en konvoeien

“Les troupes qui ont fait cette expédition ont mesme pillé a leurs retours deux villages et eglises du pays de France...”
Bergeyck over de expeditie naar Cadzand²⁰⁴

a) To make war feed war

De geallieerden blijven niet even voorzichtig in het vragen van contributie: op de krijgsraad van 25 juli beslissen de geallieerden om Tilly naar Picardië te sturen met 50 eskadrons en 12 bataljons (11 000 man)²⁰⁵. Hij vat zijn plundertocht al de volgende dag aan: alles wordt platgebrand van Mont St-Eloy (tegen Arras), tot aan de buitenwijken van Hesdin en Doullens. De rest van de maand juli voeren de troepen van de graaf executies uit op de onwillige bevolking. 15 dorpen en een kasteel gaan in vlammen op²⁰⁶. Beladen met buit en voorzien van de nodige gijzelaars keren ze op 3 augustus terug naar Spiere-Helkijn.

Op 29 juli sluiten de gedeputeerden van de staten van Artesië een contributieverdrag met Tilly, waarbij ze 500 000 ecus in speciën beloven op te leveren tot 15 mei 1709²⁰⁷ (art. 1). In ruil zullen *biens, marchandises, bestiaux, denrées, fruits et cru du pays* voortaan in veiligheid zijn en zal de handel met hun soeverein en diens bondgenoten niet meer gehinderd worden (art. 4).

De Franse reactie laat niet op zich wachten. Op 27 juli stuurt Bourgogne ridder du Rozel naar Nieuwpoort om fort Albert in de buurt van Oostende te nemen. Het houdt daar niet bij op. Met de troepen die hij in Maldegem heeft samengetrokken, forceert du Rozel een doorgang bij Koksijde en trekt hij verder Cadzand in, over de Isabellapolder tussen Sluis en Aardenburg, *“pays gras & qui n'avoit point vu de troupes depuis un siècle”*²⁰⁸. Statengeneraal Fagel²⁰⁹ poogt hen tegen te houden in de Condemanspolder voor een 9 kilometer lange lijn, die het kanaal naar Terneuzen moet dekken, enkel bewaakt door 2 Britse bataljons en een regiment dragonders onder de ongelukkige generaal-majoor Murray, die naar Sas van Gent was uitgeweken na de val van Gent.

²⁰⁴ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 62 (Bergeyck aan Chamillart, 5 augustus 1708 vanuit Gent).

²⁰⁵ QUINCY, VI, 505.

²⁰⁶ QUINCY, VI, 506.

²⁰⁷ Tekst in S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 29 (Gedeputeerden van de Staten van Artesië aan Chamillart, 2 augustus 1708). Vergelijk met de 25 000 man en anderhalf miljoen ponden contributie bij CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 422.

²⁰⁸ QUINCY, VI, 509. De suggestie om in Cadzand contributie te heffen, werd eerder al door La Mothe Houdancourt geformuleerd (S.H.A.T., A¹ 2080, nr. 326, La Mothe Houdancourt aan Chamillart, 29 juni 1708, vanuit Waasten).

²⁰⁹ François-Nicholas Fagel (1655-1718). Dient in Portugal tijdens de campagne van 1705, maar raakt er in onmin met de Engelsen. Aanwezig bij Ramillies en Malplaquet, wordt uiteindelijk veldmaarschalk van het Heilig Roomse Rijk.

Figuur 88 “Carte particulière des environs de Bruges, Ostende, Damme, l’Ecluse et autres” (Fricx, 1708, detail²¹⁰)

De troepen van Murray, geholpen door 2 000 gewapende boeren, zijn geen partij voor de plunderbende. De Fransen gaan door tot Biervliet, waar het fort wordt opgeblazen en de Hollandse magazijnen worden in brand gestoken, evenals twee dorpen en achtentwintig huizen van *plaisance* en 50 tot 60 boerenwoningen, na de inwoners *au fil de l'épée* te hebben doen passeren. De lijnen tussen IJzendijke, Axel en Sluis worden vernield, 1 200 paarden en grote aantallen vee worden meegeroofd. Pas wanneer de bevolking zich in Oostburg, voornaamste plaats van het eiland²¹¹, aan contributie onderwerpt, stopt het branden en plunderen. Du Rozel keert tevreden terug, twee dagen na de start van zijn tocht. De in Cadzand geheven contributie compenseert immers die van Tilly in Artois. De overeenkomst wordt ondertekend op 31 juli²¹².

Los van de materiële gevolgen van de actie, is het psychologische belang van een inval op het grondgebied van de Republiek niet te verwaarlozen. Als er aanzienlijke sommen te heffen vallen op het eiland, ligt dat in de eerste plaats aan de relatieve rust die de streek genoten heeft tijdens de voorgaande Frans-Hollandse oorlogen. De Republiek financiert net met het oog op de bescherming van het eigen grondgebied een aanzienlijk aantal soldaten... die met Marlborough aan de Franse grens liggen en dus niet kunnen worden ingezet om Franse plunderbendes af te

²¹⁰ Universiteitsbibliotheek Gent, Kaarten en Globes, Kaart 99.

²¹¹ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 80.

²¹² Ibid., 81. De hypothese van Van Houtte, als zou de vraag om schadevergoeding van de Staten-Generaal voor de in Cadzand geleden plunderingen en brandschattingen, er komen omdat de Fransen er niet in slagen een contributieverdrag af te sluiten, is dus onjuist (H. VAN HOUTTE, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'Ancien Régime*, vol. I, (RUG. Werken uitgegeven door de Faculteit van de wijsbegeerte en letteren 62/64), Gent, Van Rysselberghe et Rombaut, 1930, 203).

weren. De hertog vreest in die zin ook (onterecht) politieke problemen met de Gedeputeerden te velde van de Staten-Generaal²¹³.

b) Le Grand Convoy

“Van het veijlig geleijd van dees groot convoij hing de geheele uijtslag van den veldtogt af, en nogtans was niets bezwaerlijker nog gevaerlijker te doen.”

De Bleekere uit Oudenaarde over het grote konvooi²¹⁴

Marlborough en Eugenius verzoenen op dezelfde krijgsraad waar Tilly wordt uitgestuurd, hun visies voor de grotere strategische objectieven van de campagne: aangezien een rechtstreekse aanval op Frankrijk (wat Marlborough zou willen doorvoeren door tussen de ijzeren gordel van Vauban door te schuiven en tegelijk een maritieme operatie op de kust uit te voeren²¹⁵) onmogelijk blijkt, besluit men Rijsel te belegeren.

De beslissing om Rijsel te belegeren, heeft verstrekende logistieke gevolgen. Door het afsnijden van de verbinding over de Schelde, moet Marlborough konvooien over land laten komen van Brussel; Op 28 juli vertrekt Meredith al met een escorte naar Brussel, om een munitiekonvooi uit Maastricht op te wachten²¹⁶. Op 4 augustus vordert Marlborough 80 stukken groot geschut en 60 mortieren, die op 6 augustus uit Brussel vertrekken. De mars van het konvooi, over Zinnik, Ath, Frasnes-lez-Anvaing, Oudenaarde²¹⁷ en Helkijn, verloopt merkwaardig genoeg zonder problemen.

Ook het geallieerde konvooi gaat nochtans niet voorbij aan de Franse generale staf. Een eerste detachement van 6 000 ruiters wordt naar het land van Aalst gezonden, met de bedoeling de meel- en graankonvooien uit Brabant te plunderen. De artillerietrein van 80 stukken belegeringsgeschut en 20 mortieren²¹⁸, die op 6 augustus uit Brussel vertrekt onder bevel van Cadogan, krijgt een tweede groep van 20 000 man onder du Rozel achter zich aan²¹⁹.

Als we vermeldden dat het vijandelijke konvooi toch zonder problemen in Helkijn geraakt, ligt dat volgens Barbier aan een nieuwe denkfout in het Franse commando: men denkt dat de geallieerden Bergen of Doornik willen belegeren²²⁰. In geval de vijand Rijsel op het oog

²¹³ COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, 274.

²¹⁴ DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 45.

²¹⁵ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 229 (d'Ingueville aan Chamillart, 19 augustus 1708, vanuit Dieppe, nieuws over de vijandelijke vloot).

²¹⁶ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 44 (de Salians aan Chamillart, 3 augustus 1708, vanuit Namen): Salians is er niet in geslaagd om het konvooi te overvallen, gezien de zwakte van zijn garnizoen.

²¹⁷ De Bleekere signaleert het konvooi op 11 augustus, met 94 stukken grof geschut, 62 mortieren en vierduizend wagens: DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 45. Churchill (*Marlborough (IV)*), 425) beweert dat het op die dag al voorbij Pottes is geraakt en legert enkel het detachement van Natzmer en Württemberg in Oudenaarde. Barbier spreekt evenwel niet over Oudenaarde, noch over Pottes. Volgens De Bleekere volgt het konvooi de rivieren Zenne, Dender en Schelde tot aan het kamp van Marlborough.

²¹⁸ Waarbij elk stuk respectievelijk 20 en 16 paarden nodig heeft om zich voort te bewegen: D. CHANDLER, *Marlborough as military commander*, London, Spellmount, 2003, 226.

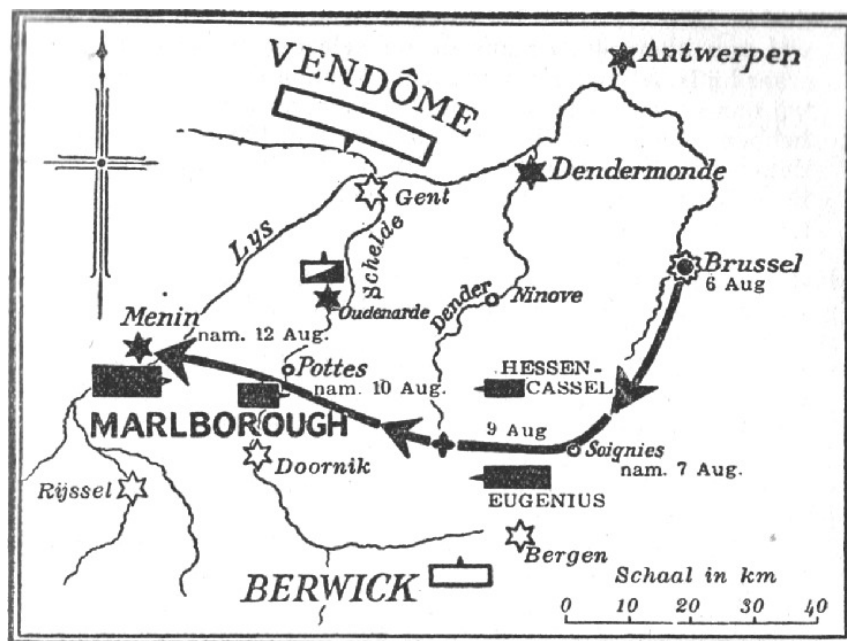
²¹⁹ BARBIER, "Champ de Mars..." 87. Zie ook S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 3 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 1 augustus, vanuit Lovendegem).

²²⁰ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 1 (Bourgogne aan Lodewijk XIV, 1 augustus 1708, vanuit Lovendegem): Bourgogne verzekert de koning dat zowel Rijsel als Doornik beschermd zijn, maar vraagt om instructies wat te doen in geval van een beleg van Bergen. Drie dagen later draagt Lodewijk XIV Vendôme op om Oudenaarde te belegeren als represaille bij een beleg van de Henegouwse stad (S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 46, Lodewijk aan Vendôme, 4 augustus 1708). Zie ook de affirmatie van commandant Dolet in Doornik, dat de stad naar de intentie van zijne majesteit *jusqu'à l'extrémité* zal verdedigd worden bij een beleg (nr. 65, Dolet aan Chamillart, 6 augustus 1708). Ook Bergeyck gokt op een beleg van Doornik of Bergen, gezien de nabijheid van Ath, Oudenaarde en Brussel (nr. 63, hoger geciteerd). Mérode-Westerloo, die in nagenoeg alles Eugenius van Savoye en Marlborough tegenspreekt, is hetzelfde idee genegen: hij vreest de nabijheid van de keurvorst en de creaturen waarop hij in Brabant kan rekenen (COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires...* II, 17).

heeft, kan enkel Berwick het konvooi tegenhouden vanuit Condé, maar die acht zich niet in staat om de escorte van Eugenius alleen de baas te kunnen²²¹. De Franse strategie bestaat er met andere woorden uit om alle plaatsen op de weg van het konvooi te versterken en het ter plekke tegen te houden. Ze zijn niet in staat het onderweg te onderscheppen en vernietigen, zolang de troepen van du Rozel de verbinding met Berwick niet kunnen maken.

De route die het konvooi volgt, geeft ook in zekere mate aanleiding om dat te denken: vanuit Zinnik (7 augustus) of Ath (8-9 augustus) is het niet onwaarschijnlijk dat het naar de hoofdstad van Max Emmanuel zou trekken. De nieuwe commandant Grimaldi, door Bourgogne vanuit Lovendegem weggestuurd (7 augustus)²²², laat de omgeving onmiddellijk onder water zetten en het garnizoen versterken met infanterie van Berwick, terwijl het konvooi in Zinnik verblijft. Onzeker over de precieze bedoelingen van Eugenius, stuurt Berwick dan ook troepen naar Charleroi en Namen²²³.

Eens de oversteek naar Ath gemaakt, komen de 20 000 man van Eugenius, de prins van Hessen-Kassel en Dopf het konvooi vervoegen, en is de kans op een uitval verkeken: de Prins van Savoye trekt met het konvooi richting Schelde en kampeert onder Oudenaarde, terwijl du Rozel nog in Geraardsbergen zit, klaar om in de richting van Mons te interveniëren²²⁴, maar geblokkeerd door 42 eskadrons die Marlborough voor Oudenaarde heeft gelegerd onder bevel van Württemberg en Natzmer, met de rest van het leger op vrij korte afstand. Berwick heeft dit de volgende dag begrepen, en ziet zich veroordeeld te wachten op een extra detachement van 20 eskadrons dat Bourgogne hem gestuurd heeft.

Figuur 19 De route van het geallieerde artilleriekonvooi (zonder vermelding van de 20 000 man van du Rozel, Churchill²²⁵)

²²¹ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 68 (Berwick aan Chamillart, 6 augustus 1708, vanuit Valenciennes).

²²² Op uitdrukkelijke vraag van Lodewijk XIV, die Bergen, Doornik en Ieper bedreigd ziet door Marlborough en Eugenius (S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 45, 4 augustus 1708).

²²³ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 79 (Berwick aan Lodewijk en Chamillart, 7 augustus 1708, vanuit Valenciennes).

²²⁴ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 48 (Contades aan Chamillart, 4 augustus, vanuit Lovendegem). Zie ook de kaart bij CHURCHILL, *Marlborough (IV)*, 417.

²²⁵ *Ibid.*, 425.

c) Het leven achter het kanaal

“Notre grand general aura de la peine a les deloger de l'endroit ou ils sont”
Anonieme berichten vanuit Londen, 31 juli²²⁶

Ondanks de tekenen van een nakend geallieerd beleg, houdt Vendôme met de prinsen een nieuwe *entrée*. Na aandringen van Lodewijk XIV laat Bourgogne zich op 11 augustus opnieuw inhalen in Gent, naar het voorbeeld van zijn *entrée* in 1702 (toen Bourgogne nominaal het bevel voerde in de Nederlanden, boven maarschalk Boufflers)²²⁷. De bevelhebbers en prinsen van den bloede worden ontvangen door de magistraat, *avec le Dais à la Porté*²²⁸. Door met tapijten versierde straten, omstuwd door de burgers (en het gewapende garnizoen), worden de Fransen tot aan de Sint-Baafs geleid, waar de bisschop een mis en een Te Deum opdraagt. Na een schitterend festijn op het stadhuis, waarbij op geen inspanning gekeken wordt, trekken de prinsen rond 6 uur terug naar Lovendegem, niet zonder *quelqu'argent* naar de samengetroefte massa te gooien. Voor de gelegenheid komen de Staten van Vlaanderen over uit Brugge, om hun residentie naar Gent te verplaatsen²²⁹.

De Franse strategie blijft in hoofdzaak een afwachtende: pas wanneer de intenties van de geallieerden duidelijk zijn, zal men overgaan tot een eventueel volgend beleg, waarbij Lodewijk een voorkeur heeft voor Oudenaarde²³⁰. Bovendien laat de toestand van de troepen nog niet toe grotere operaties te ondernemen: Vendôme heeft het op 30 juli over *l'épuisement de nos troupes*²³¹.

Wanneer de geallieerden ernstig Rijsel bedreigen, houden de generaals van de Twee Kronen een week later algemene revue, om met kanonschoten de inname van het Catalaanse Tortosa door Philippe d'Orléans te vieren, een maand eerder op dezelfde dag als Oudenaarde²³². Ook de aankomst van Eugenius voor de stad zal niet direct aanleiding geven tot een verandering van strategie: tot 21 augustus laat men in de eerste plaats de versterkingen van Gent, Brugge en Plassendale verbeteren. Nochtans zijn Bourgogne en Vendôme al op 9 augustus op de hoogte van het nakende beleg via intendant Claude Le Blanc, die na Oudenaarde maritiem Vlaanderen voor zijn rekening neemt om Bernières te ontlasten²³³.

²²⁶ AE, CP, Angleterre, 225, f. 72r (anonieme berichten vanuit Londen, 31 juli 1708 N.S.).

²²⁷ S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 148 (Lodewijk XIV aan Bourgogne vanuit Fontainebleau, 18 juli 1708): "*concertez avec les bourgeois de Bruges et Gand, auxquels vous devez faire valoir l'obligation qu'ils vous ont d'estre plus occupé à leur conservation que de celle de mes places et leur faire connaître en mesmes temps que vous auriez peine à les maintenir si par eux-mêmes ils ne vous en procuraient les facilités, en vous aidant de leur crédit, des magasins qu'ils peuvent faire dans leurs villes, en tirant du pays qui les environne tous les grains et farines qui pourroient esvir aux ennemis ou se transporter ailleurs*". (gepubliceerd bij NEVE, *Gand sous l'occupation...*, 161).

²²⁸ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XII), 200, BARBIER, "Champ de Mars..." II, 86. Zie ook het verslag van Contades (S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 122, 11 augustus 1708) en Bourgogne aan Lodewijk XIV (nr. 130, 12 augustus 1708).

²²⁹ NEVE, *Gand sous l'occupation...* 96 en 161.

²³⁰ Lodewijk XIV aan Bourgogne (S.H.A.T., A¹ 2081, nr. 311, 30 juli 1708, vanuit Fontainebleau). Zie ook de Franse bendes die op 17 juli al terug in Oudenaarde gesignaleerd worden door De Bleekere: DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 43.

²³¹ Vendôme aan Lodewijk XIV (S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 316, 30 juli 1708, vanuit Lovendegem).

²³² D. VAN DER CRUYSSSE, *Madame Palatine, princesse Européenne*, Paris, Fayard, 1988, 454.

²³³ Le Blanc meldt dat overstroming van de Leie onder Menen is drooggelegd, richting Rijsel, en dat het veldhospitaal in Kortrijk wordt opgebroken. Zie C. STURGILL, *Claude Le Blanc. Civil Servant of the King*, Gainesville, Florida U.P., 1975, 16. Claude Le Blanc (1669-1728) maakt net als Chamillart een juridische en administratieve carrière. Hij wordt in zijn laatste twee levensjaren secretaris van Oorlog onder Lodewijk XV en Fleury. Le Blanc gebruikt tijdens het beleg van Rijsel onder andere dorpspastoors en prostituees en helpt zo Chamillart sneller aan informatie dan hij die van Berwick en Vendôme krijgt. De informatie die Sturgill over de campagne in 1708 geeft, komt uit de reeksen S.H.A.T., A¹, 2069, 2085, 2086, die de correspondentie van de intendanten bevatten.

B. Eugenius voor Rijsel

Rijsel komt begin augustus ernstig onder druk te staan, wanneer het grote konvooi aankomt in het kamp van Marlborough. De stad wordt verdedigd door een aanzienlijk garnizoen onder maarschalk Boufflers, die Lodewijk XIV persoonlijk verzocht heeft om het bevel te mogen opnemen. Op 29 juli trekt de maarschalk de stad in. 16 bataljons infanterie, 9 eskadrons dragonders en 800 invaliden maken op dat ogenblik het garnizoen uit²³⁴. Boufflers creëert vier nieuwe bataljons uit de resterende vluchtelingen van Oudenaarde²³⁵. Met deze 11 000 man zal hij het vier maanden uithouden tegen Eugenius.

Luitenant-Generaal de la Frézelière -voor de gelegenheid uit de Bastille gehaald²³⁶-, de Valory en de ingenieurs Puy-Vauban (neef van de in 1707 overleden maarschalk²³⁷) en de Lande worden belast met de artillerie in de stad. De Lée²³⁸ moet het garnizoen leiden. Net als in Gent duikt opnieuw Samuel Bernard op om zijn krediet aan te bieden²³⁹. Naast 200 000 pond die Bernard onmiddellijk kan mobiliseren, doet de hertog een persoonlijke investering van 100 000 écus²⁴⁰.

Boufflers laat hagen, bosjes en gehuchten rond de stad met de grond gelijk maken, verplicht de kasselrij om de palissades te versterken met fascines en piketten. 20 ondernemers maken ovens op alle hoeken van de *chemin couvert*. Alle bomen op de lanen naar de stad sneuvelen.

²³⁴ MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire...* VI, 511.

²³⁵ L. DUSSIEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 328.

²³⁶ Jean-François-Angélique Frézeau, Markies van la Frézelière (1672-1711). MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires* (11), 141.

²³⁷ Antoine Le Prestre, Comte du Puy-Vauban (1654-1731). Luitenant-Generaal in 1704, hoofdgenieur, leidt in 1714 het beleg van Barcelona tegen de Catalaanse opstandelingen (PINARD, IV, 562).

²³⁸ André de Lée (1650-1734). Luitenant-Generaal sinds 1704.

²³⁹ Frans financier (1651-1739), zoon van een naar Frankrijk gevluchte Arminiaan. *Le plus fameux et le plus riche banquier d'Europe* (Saint-Simon). Mede dankzij hem en Antoine Crozat overleeft Lodewijk XIV de Successieoorlog, wat goed is voor een aantal lucratieve wederdiensten. Voor Rijsel, S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 43 (Boufflers aan Chamillart, 3 augustus 1708): “*ayant appris votre arrivée à Lille, j’ay prié M de Tramerie de vous assurer de mes tres humbles respects et de vous offrir l’argent dont vous aurez besoin*” (biljet van Barbier aan Boufflers, verstuurd vanuit Parijs op 31 juli 1708). Voor Gent: Bergeyck aan Chamillart, Gent, 24 juli 1708, gepubliceerd bij ESNAULT, *Correspondance et papiers inédits recueillis publiés de Michel Chamillart, Contrôleur général des finances et secrétaire d’Etat de la Guerre, 1699-1709*, CCLIII, II, 207. Bernard schiet 300 000 ponden parisis voor na de slag bij Oudenaarde, die Vendôme via op zijn naam getrokken wisselbrieven laat uitkeren bij bankiers in Brugge (Le Cerf, 100 000 pond), Gent en Antwerpen (Vendôme aan Lodewijk XIV en Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 109, 14 juli 1708).

²⁴⁰ Wat men als een daadwerkelijke investering in persoonlijke *gloire* kan noteren, gezien Lodewijk XIV het gouvernement van de hele provincie Vlaanderen aan Boufflers en zijn nakomelingen zal toekennen.

Figuur 20 Samuel Bernard (Hyacinthe Rigaud, 1717) en Boufflers (gravure Claude Augustin Duflos, zeventiende eeuw)

Een detachement van 31 bataljons en 34 eskadrons onder Willem Friso en luitenant-generaal Wood vertrekt uit Wervik en bereikt Pont-de-Marquette op 12 augustus, gevolgd door de rest van het geallieerde leger (behalve de escorte van Eugenius), dat bij Menen over de Leie trekt en bij Pottes over de Schelde. Eugenius zelf rijdt voorop naar Willem Friso, met wie hij het cisterciënzerklooster van Marquette overrompelt door er een paar posten uit het garnizoen van Rijsel te verjagen²⁴¹. Het belegeringsleger voor Rijsel bestaat alles samen uit 50 bataljons en 90 eskadrons (ongeveer 34 000 man), terwijl de rest met Marlborough in Helkijn blijft als observatieleger.

De volgende dag sneuvelen alle posten rond Rijsel en begint het werk aan de circonvallatie-lijn (1), die over negen kilometer van La Bassée tot boven Marquette loopt, over Annapes, Flers en Lambersart, om op de Hoge Deûle terug te vallen bij de abdij van Loos²⁴². Tienduizend gevangenen worden ingezet voor de werken, op 14 augustus is Rijsel ingesloten²⁴³. De Rijselse stadsmagistraat ziet de problemen dichterbij komen en verzoekt Chamillart om toestemming geschenken aan te bieden aan de vijandelijke generaals, teneinde hun huizen te sparen voor vijandelijke bommen en kanonnen. Eugenius weigert²⁴⁴.

Op 16 augustus verkennen Eugenius' ingenieurs de versterkingen van Rijsel²⁴⁵ (2), drie dagen later komen Augustus de Sterke en de landgraaf van Hessen-Kassel als prominente toeschouwers het beleg bijwonen. Drie dagen na de aankomst van de hoge gasten opent men om 10 uur 's avonds aan de Noordelijke Madeleinepoort de *tranchée* (3). Op een week bereikt men dus de effectieve start van een beleg, waar Vaubans *Traité de l'attaque des places* normaal tien dagen rekent²⁴⁶. 50 bataljons geallieerden (20 000 man) vallen in een beurtrol (verdeeld tussen een

²⁴¹ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 88.

²⁴² Een overval op de versterking van Cateleu op dezelfde rivier loopt af met grote verliezen. Het geallieerde kamp wordt wat naar achter gelegd nadat de kamerheer van Willem Friso het hoofd wordt afgeschoten door een kanonskogel terwijl hij de prins helpt aan te kleden (QUINCY, V, 514).

²⁴³ A. LOTTIN, ed., *Les grandes batailles du Nord*, (Mazarine Histoire) Paris, Mazarine, 1984, 126, MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XII), 201.

²⁴⁴ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 168 (Rijselse stadsmagistraat aan Chamillart, 14 augustus 1708) en D. CHANDLER, *The art of warfare in the age of Marlborough*, London, Batsford, 1976, 260.

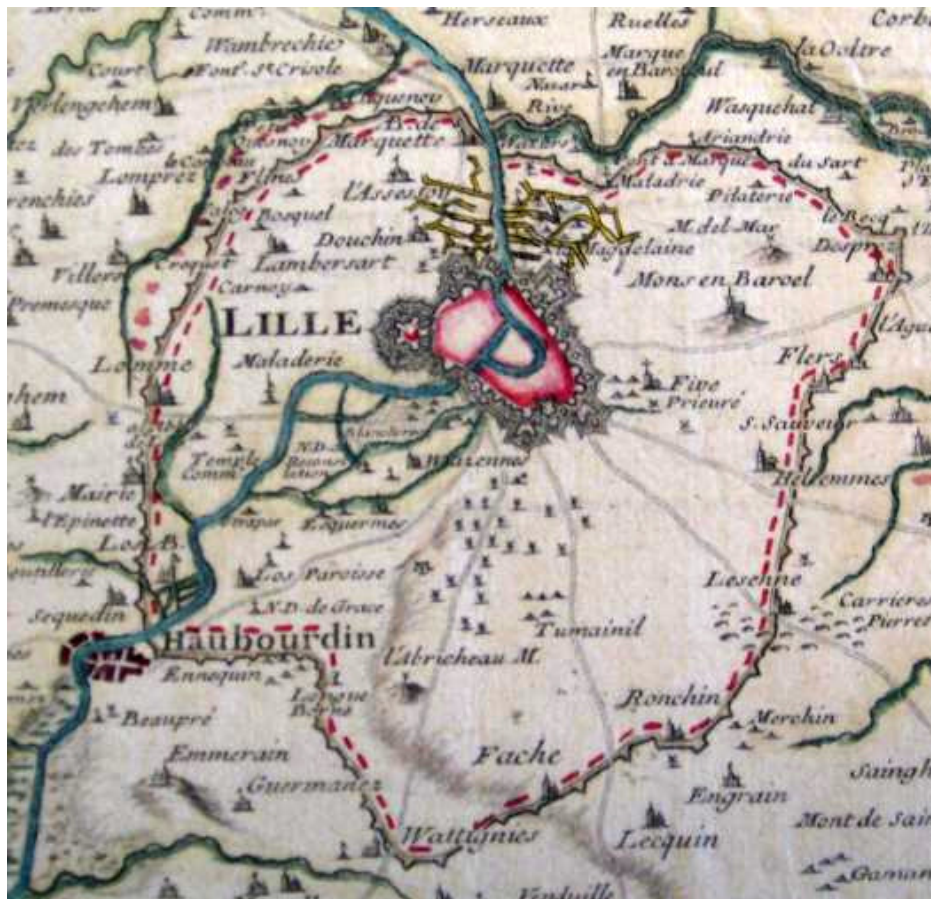
²⁴⁵ QUINCY, VI, 515.

²⁴⁶ CHANDLER, *The art of warfare in the age of Marlborough*, 248.

contingent keizerlijken met Hessen en troepen uit de Palts, en een Engels en Hollands detachement) de stad aan, terwijl 40 000 arbeiders gedwongen verderwerken aan de parallelle lijnen en aanvalswerken²⁴⁷.

Boufflers reageert op de aangevatte werken en doet op 23 augustus een tweede uitval²⁴⁸ met een detachement dragonders, waarbij keizerlijk Luitenant-Generaal Pettendorf, *s'étant égaré* tijdens een schijnmanoeuvre van de belegerden, in Franse handen valt²⁴⁹. De artillerie van het grote konvooi, dat op 11 augustus in het kamp van Marlborough aankomt bij Helkijn, wordt progressief ingezet vanaf de 17^{de}²⁵⁰. Een goed bombardement van tien dagen moet de belegerden tot betere inzichten brengen. Vanaf 27 augustus zijn 70 kanonnen, 20 mortieren en 16 houwitseren in actie, op 30 augustus noteert Barbier 155 vuurmonden.

Boufflers stoort zich evenwel niet aan het vijandelijke overwicht en doet op 26 augustus terug een uitval op de Madeleinepoort, die wordt heroverd en weer opgegeven na een stevige reactie van Willem Friso. De volgende lijf-aan-lijfgevechten hebben plaats aan de versterkte molen van de St-Andreaspoort, die uiteindelijk in de vlammen opgaat om de geallieerden een uitvalsbasis voor een tweede aanval te ontnemen en Boufflers een klaar zicht te geven om hen terug onder vuur te nemen vanuit de stad²⁵¹.

Figuur 21 De geallieerde lijnen om Rijsel ("Plan de la Campagne de 1708", détail)²⁵²

²⁴⁷ QUINCY, *Mémoires Militaires*, V, 517.

²⁴⁸ Na een eerste *sortie* op 15 augustus (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XII), 203.

²⁴⁹ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 91.

²⁵⁰ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 213 (de Chevilly aan Chamillart, 18 augustus 1708, vanuit Rijsel).

²⁵¹ Zie ook het uitgebreidere relaas bij QUINCY, *Histoire Militaire*, V, 522.

²⁵² S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), Section 2 (Tablettes), T-169/2.

C. De trage reactie

1) Afwachten

Op 24 augustus krijgen de Franse generaals zekerheid over het beleg van Rijsel, nu de tranchée geopend is. Een *mouvement de conséquence* tegen Rijsel dringt zich op, des te meer gezien de herhaalde verzoeken van Lodewijk XIV²⁵³: Dangeau noteert al op 11 augustus dat er geen twijfel meer bestaat in Fontainebleau over de richting van het vijandelijke konvooi, maar dat Bourgogne niet zal marcheren voor hij zeker is dat de tranchée geopend is²⁵⁴.

Bourgogne en Vendôme denken aan een vergissing van de vijand, ondanks de aanzienlijke dimensies van de ingezette middelen. *Une entreprise si hardie* kan enkel het teken zijn van de hoogmoed van Marlborough, die aan de onvoorstelbare moeilijkheden van het beleg zijn campagne zal moeten opheffen²⁵⁵.

Alles wordt in gereedheid gebracht om het beleg te gaan ontzetten, *avec la présomption d'une victoire assurée*²⁵⁶. Het reservekorps van Chemerault, dat tussen Bellem (bij Aalter) en Brugge gekampeerd lag, wordt de 26ste teruggeroepen naar het hoofdleger onder Gent, om er met buskruit en lood te worden bediend. Op aandringen van Chamillart stelt men een nieuwe *ordre de bataille* op²⁵⁷.

Figuur 22 De spraakverwarring het Franse kamp aan de kaak gesteld door Chevalier: "Confundamus linguam eorum, ut non audiat unus quisque vocem proximi sui"²⁵⁸

²⁵³ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 251 (Lodewijk en Chamillart aan de generaals in Vlaanderen, 21 augustus 1708, vanuit Fontainebleau).

²⁵⁴ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 200.

²⁵⁵ Mérode-Westerloo deelt de mening van Vendôme: het beleg van Rijsel wordt te traag aangevat door Marlborough en Eugenius, die aan Boufflers ruim de tijd laten een aanzienlijk garnizoen te verzamelen en de stad in paraatheid te brengen. Een beleg van Doornik zou de geallieerden een vrije baan naar Rijsel hebben gegeven, verhindert operaties op Brabant door de troepen van de Keurvorst en de Fransen in Namen, Bergen en Gent (COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires...* 17). Voor de nuances in de wisselende standpunten van Bourgogne, Berwick en Vendôme verwijzen we naar de gepubliceerde brieven bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 77-83.

²⁵⁶ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 92.

²⁵⁷ Met de expliciete bedoeling *qu'il ne parvienne point à la connoissance de l'Ennemy*, zoals dat met zijn voorgangers wel het geval was geweest. De permeabiliteit van de informatiestroom blijft Chamillart een constante zorg, hoewel hij er uiteraard zelf ook gebruik van kan maken (S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 219, Chamillart aan de Contades, 19 augustus 1708, vanuit Fontainebleau), vergelijk bijvoorbeeld met de meldingen van vaste informant Saillans over de versterking van het garnizoen van Brussel en de aankomst van 32 tot de nok gevulde munitieschepen in dezelfde stad (S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 228, 19 augustus 1708, vanuit Namen).

²⁵⁸ CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, 26. BNF Arsenal 4 H 7986.

Al op 16 augustus maakt Chamlay een gedetailleerd ontzettingsplan voor de stad op²⁵⁹, maar Vendôme is lange tijd van mening dat er geen haast mee gemoeid is. Het garnizoen van Ieper verzwakken ten koste van een aanval op Rijsel, waar het beleg nog niet ver gevorderd is, lijkt hem op 18 augustus zelfs helemaal niet verkieslijk: men laat Eugenius beter eerst de klappen incasseren van de onmogelijke opdracht waaraan hij begonnen is²⁶⁰.

Intussen beweert Berwick in Douai knarsetandend het spektakel te moeten aanzien: hij wil onmiddellijk een operatie op Rijsel uitvoeren en de eerste lijnen vernielen²⁶¹. Eens het beleg begonnen is, dringt zich een operatie op Brussel op, en niet langer tegen Rijsel. Het tegenovergestelde van de optie-Vendôme, die wil wachten tot de eerste klappen van het beleg de tegenstander verzwakt hebben²⁶².

2) De instabiele driehoek binnen het Franse commando

“J’avois fait mon possible pour ne pas venir en Flandre, par la raison que je ne croyois pas qu’un maréchal de France pût obéir à d’autres qu’à un prince du sang.”

“[...] une mortification qui me mettra le poignard dans le sein et me mettra malgré toute ma bonne volonté et mon zèle hors d’état ny de penser ny d’agir”

Berwick over dienen onder Vendôme²⁶³

Om een aanval op Rijsel uit te voeren, dient het hoofdleger noodzakelijk samen te gaan met de troepen van Berwick, gezien de eerder verbinding tussen Eugenius en Marlborough. De *incompatibilité d’humeur* met maarschalk Berwick komt als dan extra beslomming de plannen verstoren. Deze laatste weigert, als maarschalk van Frankrijk, Vendôme te gehoorzamen. De discussie over de *lettres patentes* van Lodewijk XIV uit 1706 duikt terug op²⁶⁴. De koning probeert de knoop door te hakken, door Berwick opdracht te geven de orders van Vendôme te gehoorzamen bij de samenvoeging van beide legers, en zich vervolgens te mengen in de entourage van Bourgogne, waarop de maarschalk en Bergeyck hebben aangedrongen. Bergeyck hoopt hierdoor eindelijk een vertrouwenspersoon voor Bourgogne te vinden, om zijn plannen voor de campagne te kanaliseren²⁶⁵.

²⁵⁹ “Mémoire de M. de Chamlay sur la situation de Lille et de ses environs, et sur la manière de secourir cette place”, S.H.A.T., A¹ 2082, nr. 189 (Fontainebleau, 16 augustus 1708).

²⁶⁰ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 205 (Vendôme aan Chamillart, 18 augustus 1708, vanuit Lovendegem): “ne rien précipiter pour le secours de Lille”.

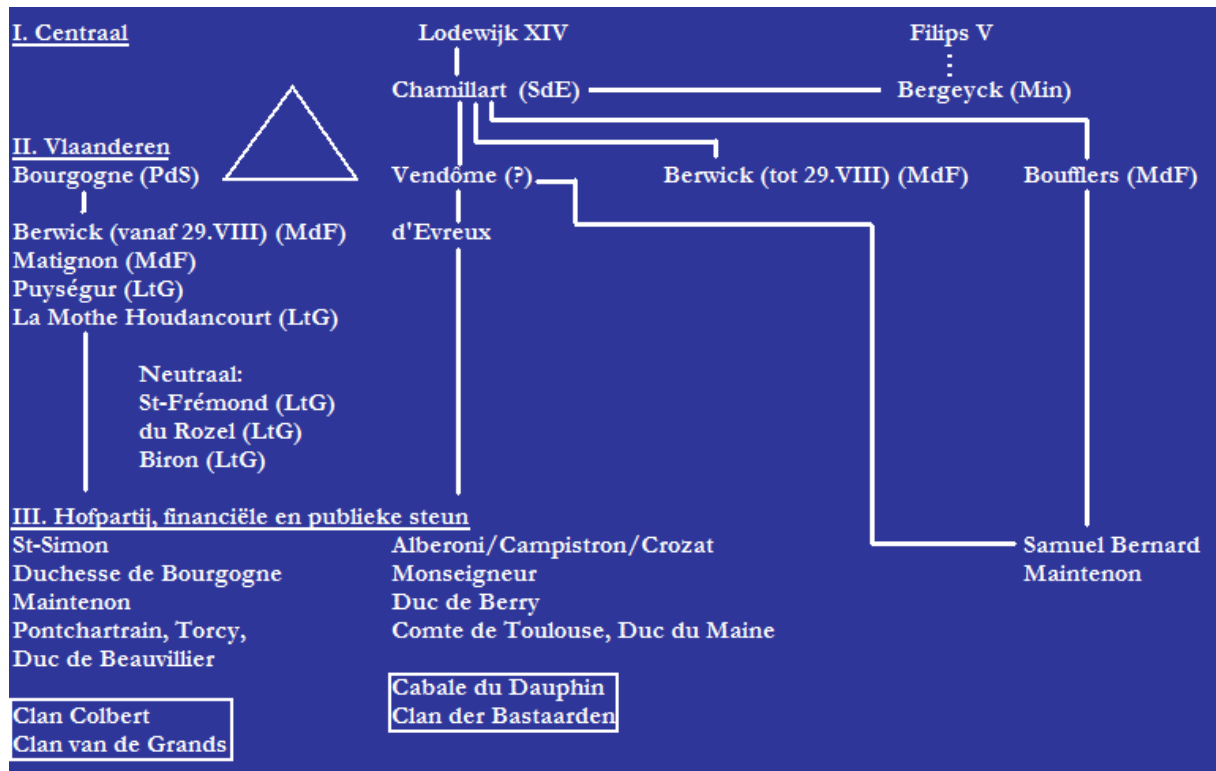
²⁶¹ MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, 119. Dit is ook het moment (12 augustus) waarop Berwick de aanzoeken van Marlborough tot vredesonderhandelingen ontvangt (zie deel III en A. LEGRELLE, *Une négociation inconnue entre Berwick et Marlborough: 1708-1709*, Gent, Dullé-Plus, 1893).

²⁶² Terwijl Berwick en Vendôme ruzie maken, solliciteert Villars (verbannen naar het front in de Dauphiné, aangezien de keurvorst zijn positie in Duitsland heeft overgenomen) openlijk naar het commando in Vlaanderen voor de volgende campagne. Al op 23 augustus richt hij een brief naar Maintenon, waarin hij haar uitlegt dat Vendôme zo vlug mogelijk het beleg moet slaan voor Oudenaarde, om de geallieerden tot een terugtocht te dwingen. Evenmin als Berwick is de maarschalk bereid om onder Vendôme te dwingen, maar hij zou hem eventueel wel willen bijstaan in situaties van hoogste nood (C.J.M. DE VOGÜÉ, *Mémoires du maréchal de Villars (3)*, (Publications de la Société de l’histoire de France), Paris, Renouard, 1899, 24-27)..

²⁶³ MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, 121., S.H.A.T., A¹ 2082, nr. 148 (Berwick aan Chamillart, 13 augustus) (tweede fragment).

²⁶⁴ E. MORET, *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*, vol. III, Paris, Didier et co., 1859, 32, voetnoot, M. SAUTAI, *Une opération militaire d’Eugène et de Marlborough. Le forçement du passage de l’Escaut en 1708*, Paris, 1905, 3.

²⁶⁵ ESNAULT, *Correspondance et papiers inédits recueillis publiés de Michel Chamillart, Contrôleur général des finances et secrétaire d’Etat de la Guerre, 1699-1709*, CCLIII (Bergeyck aan Chamillart, 24 juli 1708 vanuit Gent), II, 1205.

Figuur 23 : De cabales in het leger en in Versailles in aanloop naar het Franse debacle voor Rijssel

Het is de uitdrukkelijke bedoeling van Lodewijk, dat Berwick voor het *volledige korps* van de maarschalken van Frankrijk, die onder *une loi commune* staan, het bevel van Vendôme aanneemt, *pour en rien donner atteinte à la possession de M. de Vendôme*²⁶⁶. Berwick moet *tout ce qu'un homme vertueux peut sacrifier dans une pareille conjoncture* kunnen opzij schuiven, *au bien public, a son souverain, et a son bienfaiteur*. Waar de eerste twee grondslagen juridisch zijn, is de laatste een herinnering aan de feitelijke verhoudingen tussen Lodewijk XIV de Stuarts: als Jacobus III enkel door de steun van de Franse koning een kans op de troon maakt, geldt hetzelfde voor de militaire ambities van zijn halfbroer.

Redeneert *Louis XIV* als *roi juriste* op het ogenblik waarop hij de vernedering van Berwick ziet als een toepassingsgeval van een algemene regel waarbij hij alle maarschalken van Frankrijk onder Vendôme probeert te plaatsen? Ongeacht de juridische basis die men neemt om Vendôme in superieure positie te plaatsen (hetzij de beslissing hem aan te duiden als bevelvoerend generaal bij het begin van de campagne, hetzij de lettres patentes van 1697, als opvolger van die van Hendrik IV aan César de Vendôme), wil Lodewijk gehoorzaamd worden omdat het statuut van Vendôme gebaseerd is op *zijn* wil. Uitgaande van de primauté van de wil van de vorst om een hiërarchisch systeem onder zich te reguleren, kan men zich in het eerste geval (waarbij de campagnebeslissing de grondslag vormt voor de *préséance* van Vendôme) moeilijk verzetten.

Berwick kan (in tegenstelling tot Saint-Simon, die vanuit de *cabale des seigneurs* reageert tegen de arbitraire maatregelen van Lodewijk XIV) voor zijn verzet in zijn *Mémoires* ook moeilijk argumenten uit de *lois fondamentales* putten, als hij de positie van Vendôme in vraag stelt. Vendôme is in geen geval een gewone bastaard, die de koning enkel in beperkte gevallen kan legitimeren²⁶⁷, maar Berwick kan niet verdergaan op het argument. Hij valt de positie van Vendôme aan vanuit het standpunt van de militairen in de hofhouding rond Bourgogne, niet vanuit dat van de prinsen van den bloede of de reactionaire clan rond Fénelon en Saint-Simon. Het doelwit is de

²⁶⁶ Lodewijk XIV aan Berwick (S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 181, 16 augustus 1708, vanuit Fontainebleau). Zie ook J. CHAGNIOT, "Maréchaux de France," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 794.

²⁶⁷ F. GARISSON, "Lois Fondamentales," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 756.

vermeende vorstelijke willekeur, die afbreuk doet aan de collectieve privileges van de maarschalken van Frankrijk.

Berwick moet buigen, hoewel hij dat achteraf niet zo laat uitschijnen. Hij is nu de adviseur van Bourgogne, die op zijn beurt het advies van Vendôme moet inwinnen, voor hij een beslissing kan nemen²⁶⁸. Wat zonder twijfel de discussies in het Franse kamp nog hoger doet opblaaien: Berwick weigert om het symbolische eenmalige bevel van Vendôme te aanvaarden. Als de een wit zegt, zegt de nadere zwart²⁶⁹. Al op 22 augustus stuurt St-Frémond bericht naar Chamillart dat enkel de aanwezigheid van de minister de generaals tot eensgezindheid kan brengen over de aanpak van de ontzetting van Rijsel²⁷⁰. Naar eigen zeggen weet Berwick uiteindelijk zijn slag thuis te halen: Lodewijk XIV zou van een plan om de drie meest ervaren maarschalken van Frankrijk naar Vlaanderen te sturen en hen een bevel van Vendôme te laten uitvoeren, zijn afgebracht door Chamillart en Madame de Maintenon²⁷¹. Uit de correspondentie in Vincennes blijkt daarentegen enkel de uiteindelijke onderwerping van de maarschalk aan de vraag van de vorst²⁷².

Het opnemen van Berwick in de staf van Bourgogne²⁷³ leidt tot een verscherping van de conflicten met Vendôme, die in de loop van de maand augustus weer bekoeld waren. Het ontzettingsleger hinkt voortdurend op twee gedachten en kan eigenlijk geen vaste gedragslijn beloven aan Boufflers in Rijsel, die het moeilijk heeft om een gecoördineerde actie op te zetten met zijn bevrijders. Eigenlijk bevindt de Franse strategie zich in een *drieboek* tussen de wensen van Chamillart en Lodewijk XIV, die Rijsel willen ontzetten, die van Vendôme en die van Berwick (die de inzichten van Bourgogne aanstuurt).

3) De mars naar Rijsel

Wanneer het geallieerde dekkingsleger van kamp wisselt tussen Helkijn en Pottes, *afin de manger le pays* in de richting van Ronse, ziet Barbier de kans voor het Franse om de Schelde-oever te bezetten en de communicatie met de magazijnen in Brabant en de plaatsen in Henegouwen af te snijden²⁷⁴, maar zijn hoop blijkt van korte duur: nog voor de Fransen kunnen reageren, heeft de hertog zich al teruggetrokken.

Op 27 augustus zetten Vendôme en Bourgogne hun mannen dan toch in beweging: via de Schelde gaat het naar de Dender²⁷⁵, Berwick tegemoet, die naar Ninove²⁷⁶ trekt met het plan de legers daar samen te voegen. La Mothe Houdancourt moet met 19 bataljons achter het kanaal de

²⁶⁸ Bourgogne dankt op 24 juli Madame de Maintenon voor het verkrijgen van de *voix décisive* bij Lodewijk XIV. We hebben in de archieven evenwel geen spoor gevonden van een dergelijke beslissing. De Voguë, die de brief gepubliceerd heeft, denkt dat het origineel verloren is gegaan (nr. 64, DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*, 239). Dat lijkt ons evenwel onwaarschijnlijk. Een verklaring voor de bedanking van Bourgogne (die in september tegen Fénelon aangeeft, dat hij de beslissingsbevoegdheid uiteindelijk niet durven gebruiken heeft) ligt o.i. meer in een nood aan bevestiging van zijn status tegenover Vendôme.

²⁶⁹ De uitspraak komt van St-Frémond (aan Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 43, 15 november 1708 uit Saulsoy).

²⁷⁰ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 260 (St-Frémond aan Chamillart, 22 augustus 1708, vanuit Lovendegem).

²⁷¹ MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, 122.

²⁷² S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 286 (Berwick aan Lodewijk XIV, 25 augustus 1708, vanuit Valenciennes).

²⁷³ Waar hij met open armen wordt ontvangen, gezien het terugtrekken van Matignon op Doornik (S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 283, Bourgogne aan Chamillart, 25 augustus 1708, vanuit Lovendegem).

²⁷⁴ Dit wordt ook geïnterpreteerd als een poging van Marlborough om Bourgogne de pas af te snijden bij een beweging in de richting van Rijsel, S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 269 en 274 (Comte de Sezanne aan Chamillart, 23 augustus 1708; Berwick aan Chamillart, 24 augustus 1708, beiden vanuit Château-l'Abbaye). Op 26 augustus geeft dit aanleiding tot een paniekplan, waarbij Bourgogne en Berwick hun legers toch niet moeten verenigen, uit angst voor een aanval van Marlborough op Gent (S.H.A.T., A¹, 2075, eerste deel, eerste sectie, nr. 64, Lodewijk XIV aan Bourgogne, 26 augustus 1708, vanuit Fontainebleau, gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 80-82). Aangezien Bourgogne en Vendôme op het ogenblik van redactie al op weg zijn om zich bij Berwick te voegen en Marlborough zich terugtrekt, krijgt de brief geen uitvoering meer.

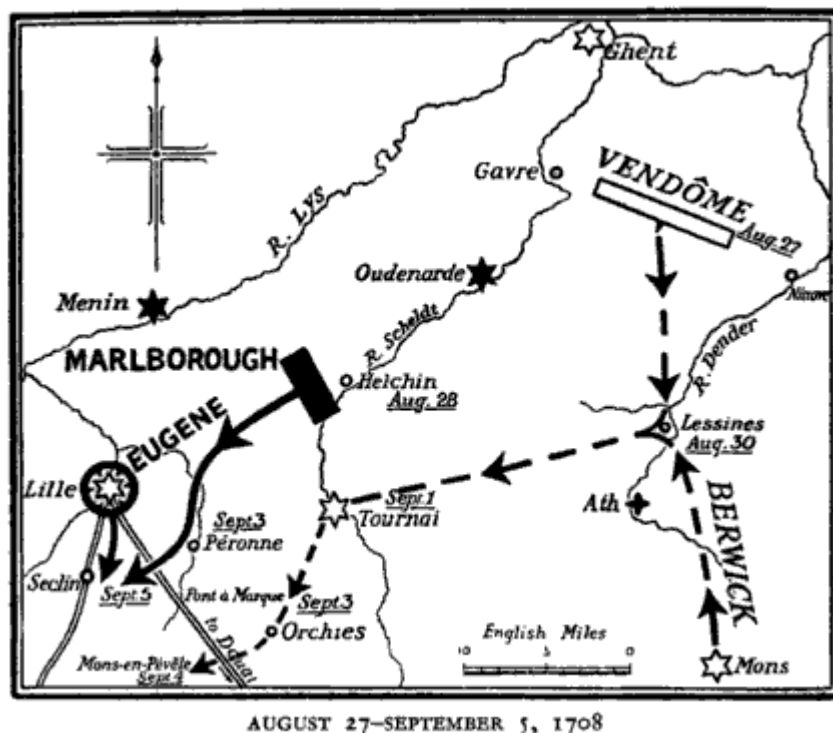
²⁷⁵ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 302-303 (Bourgogne aan Lodewijk XIV, 27 augustus, vanuit Melle).

²⁷⁶ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 308 (Berwick aan Chamillart, 27 augustus, vanuit Hérinnes).

Vlaamse bezittingen bewaken²⁷⁷. Twee dagen later voltrekt de fusie zich in en aanvaardt Berwick daadwerkelijk het symbolische bevel van Vendôme, waarna hij zijn hoedanigheid als autonoom bevelhebber verliest en zich integreert in de staf van Bourgogne²⁷⁸. Het nieuwe grote Franse legerkorps trekt voorbij Flobecq naar Lessen en kampeert er voor Ath, met de Dender in de rug.

Marlborough reageert op de Franse bewegingen. Hij stuurt zijn bagage naar Menen, overschrijdt de Schelde op 30 augustus²⁷⁹ en kampeert op Avelgem en Spiere. Barbier ziet hier opnieuw een kans om de geallieerden te overvallen, die de in aantal superieure Fransen laten liggen. Het leger van de Twee Kronen doet er twee dagen over om voorbij Doornik te geraken²⁸⁰, terwijl Marlborough zich op die tijd terugtrekt op Pont-à-Tressin en Péronne. In de rug van het Franse leger slaagt Fagel erin, ondanks een expeditie in de tegengestelde richting onder La Mothe, om met een munitiekonvoi van Brussel tot in Ath te raken²⁸¹.

Op drie september vertrekken de prinsen uiteindelijk toch. Om vijf uur in de ochtend verlaten de honderdduizend man van Berwick en Vendôme Doornik op vier kolonnen. De grote bagages en toerusting worden naar Condé gezonden en de troepen krijgen brood, wijn en vlees toegediend. Vreugdeschoten weerklinken uit de stad om de nabije verlossing van de belegerde bureu. De 200 verzamelde kanonnen doen inderdaad het beste verhoplen²⁸².

Figuur 24 De ontzetting van Rijsel (Churchill²⁸³)

Vanuit de vlakte van Cysoing zien de Franse verkenners het leger van Marlborough gekampeerd liggen onder Bouvines, op een lijn tot aan het snijpunt van de Marque en de Hoge Deule. Cheyladet trekt met 3 000 ruiters naar Pont-à-Tressin, dat hij tot zijn verrassing volledig leeg

²⁷⁷ QUINCY, *Histoire Militaire*, V, 523.

²⁷⁸ S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 317 (Bourgogne aan Lodewijk XIV, 29 augustus, vanuit Ninove).

²⁷⁹ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 94.

²⁸⁰ *Ibid.*, VII, 100.

²⁸¹ DE RANTERE en DE SMET, *Geschiedenis van Oudenaarde...* 45.

²⁸² QUINCY, *Histoire Militaire*, V, 525.

²⁸³ W. CHURCHILL, *Marlborough: His Life and Times*, Chicago, Chicago University Press, II, 432.

aantreft. De nabijheid van het hele in slagorde opgestelde vijandelijke leger doet hem evenwel terugtrekken²⁸⁴.

Eens het contact gemaakt is, laat Vendôme door verkenners alle posities op de Marque inspecteren van Cysoing tot Templeuve. Wanneer ze naar de krijgsraad het bericht brengen dat de geallieerde lijn zo goed als ondoordringbaar is, wordt de beslissing genomen om rond de bron van de Marque te trekken en naar de vlakte van Temple-Mars te gaan²⁸⁵. 's Avonds ligt het Franse leger bij Orchies, wachtend op de tot dan toe grootste ruzie tussen haar generaals.

²⁸⁴ Waar Marlborough op geanticieerd had door zijn troepen van de Marque naar de Deule te zenden, waardoor het Franse leger haar oversteekplaats verloor (QUINCY, *ibid.*)

²⁸⁵ Berwick beschuldigt in zijn *Mémoires* Vendôme ervan pas na lang aandringen van Bourgogne te hebben ingestemd met een afbuigende beweging naar Cysoing, nadat hij eerst het leger had doen vastlopen in een gebied vol bosjes en moerassen, wat hem door de plaatselijke bevolking sterk was afgeraden: MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, 122..

IV. Conclusie

Het verslag van Barbier scheidt orde in de berichten over her en der opduikende Franse troepen in Vlaanderen, filtert de storing uit de tegenstrijdige verhalen over de keuzes in de aanloop naar Oudenaarde en legt een duidelijke chronologie vast voor de terugtocht van het Franse leger naar Gent. Hoewel de auteur evenmin als andere Franse bronnen een exhaustief zicht geeft over de slag bij Oudenaarde, worden de troepenbewegingen bij aanvang en afloop van de dag veel duidelijker gesteld dan dat bij anderen het geval is.

Maar ook verder dan het evenementiële niveau geeft het inzicht in de geostrategische opstelling van de Fransen achter het kanaal Gent-Brugge en de uitstraling van hun positie in West-Vlaanderen. Het heffen van de contributies in Arras en Cadzand, wat gemakkelijk naar de zijlijn van de campagne wordt verschoven, is in dat opzicht meer dan relevant, al was het maar door de schending van het territorium van de Republiek.

Doorheen de tekst sluimert ook de frustratie om telkens gemiste kansen. De schuld voor de mislukking is evenwel niet rechtstreeks toe te schrijven aan een uit de correspondentie bekend figuur. De fouten zijn hetzij strategisch verschoonbaar (negeren van de bestemming van het vijandelijke konvooi, vanuit een bezorgdheid om ook Doornik en Bergen te beschermen, plaatsen die evengoed bedreigd konden worden door Marlborough), hetzij anoniem (“men” gaat niet over tot actie).

Over de eerste fase van de troebelen tussen Vendôme en Berwick vertelt de militaire correspondentie meer dan het *Journal*, dat zijn informatie enkel uit algemeen verspreide verhalen lijkt te halen. Ondanks de matigende berichten die naar Versailles worden gestuurd en het bezweren van de crisis door Lodewijk XIV, barst de buil terug open wanneer Berwick zijn troepen onder bevel van Vendôme moet plaatsen.

Terwijl Eugenius Rijsel insluit, staat Boufflers voor een geïsoleerde verdediging, door 70 kilometer gescheiden van Gent. Het Franse commando moet, tot handelen aangemaand door een ongeduldige vorst, ondanks haar interne verdeeldheid, proberen om dat van de geallieerden na de val van Gent een tweede keer te verrassen.

Hoofdstuk 4. De bom barst (september-december 1708)

I. Et il ne se passa rien: het échec voor Rijsel

A. Het bezoek van Chamillart

"L'Etat n'a-t-il pas subsisté des siècles entiers sans avoir cette ville, ni même Arras et Cambrai ?"
Bourgogne na de val van Rijsel!

Figuur 1 De situatie bij Mons-en-Pèvele ("Plan de la Campagne de 1708", détail)²

Het grote leger van Bourgogne, Berwick en Vendôme moet actie ondernemen. Bourgogne, Chemerault en Vendôme bestijgen op 4 september de hoogten van Mons-en-Pèvele en zien het geallieerde leger liggen tussen Seclin en Fretin. Hun centrum ligt ingegraven bij het dorp Ennetières. D'Artagnan ruimt met 14 bataljons infanterie hun vooruitgeschoven post bij Marque-en-Pèvele op, wat het Franse leger de kans geeft te kamperen op de rechteroever van de Marque. Het sterk beboste, met hagen en grachten doorsneden terrein verhindert het manoeuvreren. Vier kilometer diep worden paden uitgegraven naar het vijandelijke centrum en de vlakte voor Rijsel.

¹ Toegeschreven door Gaxotte (P. GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, Genève, Famat, 1946, 369).

² S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), Section 2 (tablettes), T-169/2.

Uit de richting van Douai komen de honderd stukken grof geschut die Bourgogne eerder van daar had laten aanrukken, wat het totaal op tweehonderd kanonnen brengt³.

De Franse staf verkent de volgende dag opnieuw het terrein, dat nog steeds vol hindernissen ligt en besluit verdere actie minstens uit te stellen tot de uitgestippelde wegen klaar zijn. Intussen wordt Marlborough vervoegd door Eugenius en Fagel, en trekt hij zijn troepen terug op een front van Péronne tot Noyelles (boven Seclin⁴). Het wordt duidelijk dat de geallieerden de hele nacht hebben gespandeerd aan het ingraven van hun centrum voor Ennetières, wat een aanval nagenoeg onmogelijk maakt⁵.

Vendôme denkt daar evenwel anders over. Dat het vijandelijke centrum vast zit, belet niet dat een aanval van de Franse linker- op hun rechterflank (tussen Seclin en het dorp Attiches), gesteund door een vernietigend vuur van tweehonderd stuks zwaar geschut, hen tot in de mooie vlakte voor Rijsel kan jagen, waarna de batterijen van hun versterkte centrum moeiteloos kunnen worden ontmanteld⁶.

Bourgogne laat zich alweer inpalmen door de *maréchaux de camp* en de luitenant-generaals, die blijkbaar niet schijnen te geven om het verlies van Rijsel of de oneer waarin de prins zal belanden als hij geen initiatieven ontplooit: *depuis le brigadier jusqu'aux soldats, la bonne volonté est au-dessus de tout*⁷. In een brief naar Chamillart is Vendôme nog explicieter: Berwick is de zondebok⁸. Vendôme kan het niet meer aanzien en verzoekt de secretaris van oorlog om zijn ontslag aan te bieden aan de koning.

³ F.E. DE VAULT en J.-J.G. PELET, *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*, vol. VIII, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: histoire politique), Paris, Imprimerie Nationale, 1835, 85. Zie ook S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 18 ("Nouvelles secrètes de l'armée", 4 september 1708).

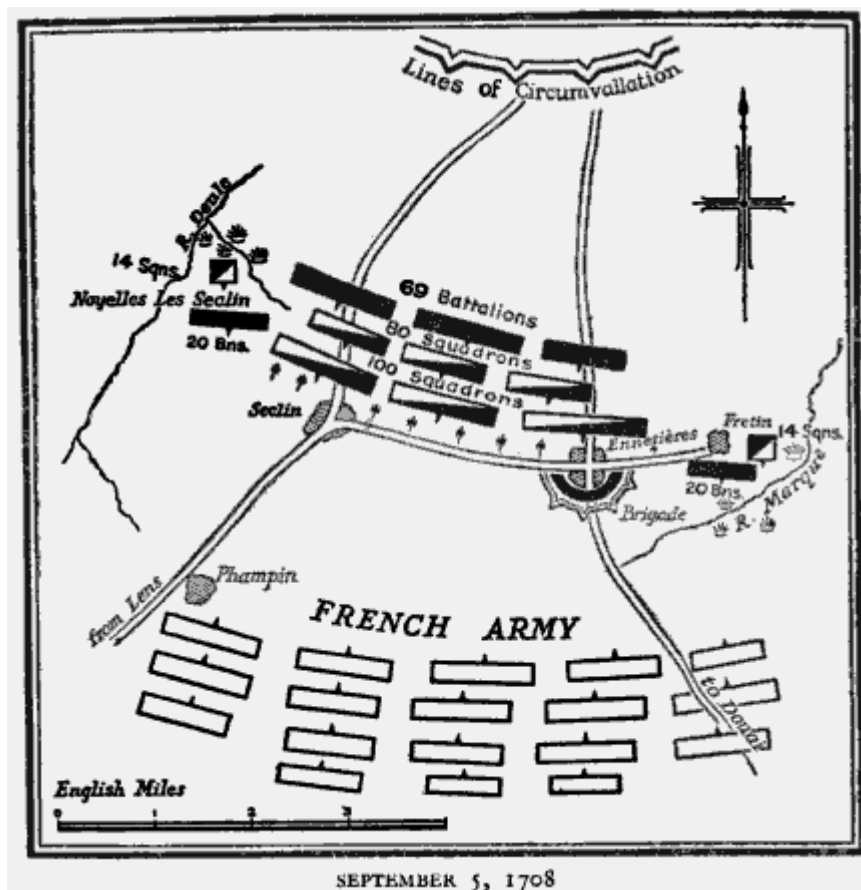
⁴ W. CHURCHILL, *Marlborough. His Life and his times*, vert. WELTZ, E., vol. IV, Bussum, Kroonder, 1948, 465. Churchill schrijft Marlborough aanvallende intenties toe: hij "snakt" naar een beslissende veldslag voor de muren van Rijsel, en zou daarbij gedwarsboemd zijn door de Franse generaals, die rechtsomkeert maken, en Eugenius, die tegelijk een zware aanval tegen de stad zelf opzet. Het tegenovergestelde valt te lezen bij C. PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, 2001, 361.

⁵ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 37 (D'Artagnan aan Chamillart, 8 september 1708, vanuit Mons-en-Pévèle).

⁶ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 28 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 6 september 1708, vanuit Mons-en-Pévèle, gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 88-89).

⁷ Ibid. Het goede moreel van de troepen wordt ook door infanterie-inspecteur Contades onderstreept (S.H.A.T., 2083, nr. 12, Contades aan Chamillart, 2 september 1708, vanuit Doornik).

⁸ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 29 (Vendôme aan Chamillart, 6 september 1708, vanuit Mons-en-Pévèle, gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 90). Zie ook de klachten van St-Frémond, die vindt dat de aanhoudende ruzie tussen Vendôme en Berwick het nemen van beslissingen onmogelijk maakt (nr. 32, zelfde datum en plaats).

Figuur 2 De situatie op 5 september (Churchill⁹)

Chamillart ziet met dezelfde postzending¹⁰ ook Berwick en Bourgogne hun beklag doen. De eerste houdt voor dat de geallieerden in hun versterkingen, door het rommelige terrein, gemakkelijk aan een drie keer zo sterke vijand het hoofd kunnen bieden. Een aanval op de flanken, zoals Vendôme voorstelt, is onuitvoerbaar: Marlborough heeft zich aan alle zijden ingedekt¹¹. Aanvallen zal niet het ontzetten van Rijsel dichterbrengen, maar enkel Frankrijk het laatste leger doen verliezen, dat haar nog rest. Het Franse leger moet zo vlug mogelijk weg van Orchies en Mons-en-Pévèle als er geen slag geleverd wordt, want Ieper en Doornik liggen onbeschermt voor Marlborough.

Bourgogne verwoordt dezelfde argumenten: hij is bang dat het plan van Vendôme, een aanval met de artillerie en de uitgedunde infanterie, geen effect zal hebben tegen een handig ingegraven vijand, die zich in het verleden al tactisch verstandiger heeft getoond. De prins is bij zijn afweging verscheurd tussen het duidelijke bevel van Lodewijk om een slag te riskeren voor Rijsel, het overdreven zelfvertrouwen van Vendôme en de te schuchtere opstelling van de andere stafofficieren. Eender wat Lodewijk XIV antwoordt, een radeloze Bourgogne is bereid het uit te voeren¹².

⁹ W. CHURCHILL, *Marlborough: His Life and Times*, Chicago, Chicago University Press, 2002, II, 433.

¹⁰ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 94.

¹¹ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 31 (Berwick aan Chamillart, 6 september 1708, vanuit Mons-en-Pévèle, gepubliceerd bij *Ibid.*, 90-91).

¹² “*on ne peut se défendre d'une réelle sympathie pour les troubles de conscience du prince, placé entre les avis contradictoires de chefs autorisés, dans une situation au-dessus de son âge et compliquée à plaisir par la mauvaise organisation du commandement*” (M. DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne et le duc de Beauvillier: lettres inédites : 1700-1708*, Paris, Plon, 1900, 276).

Figuur 3 Plan van het kamp bij Marq-en-Pévèle (Vincennes, Archives du Génie)¹³

Lodewijk XIV aarzelt niet en stuurt de volgende dagen onmiddellijk twee brieven terug¹⁴. Het is altijd de expliciete bedoeling geweest Rijsel te ontzetten. Het risico dat het Franse leger daarbij verloren gaat, is niet meer dan proportioneel aan het belang van de plaats. Het ontslag van Vendôme wordt zelfs niet overwogen: hij moet de anderen overtuigen om aan te vallen¹⁵. Wordt Rijsel ontzet, dan moet Bourgogne onmiddellijk Menen belegeren¹⁶. Zoniet, kan hij nog steeds terugtrekken naar Douai en zo de hele zone tussen Nieuwpoort en Valenciennes dekken. Om de boodschap te verduidelijken, stuurt hij Chamillart naar Mons-en-Pévèle.

Chamillart is evenwel geen Louvois. Op 9 september komt hij in het kamp aan, om zich onmiddellijk te laten inpakken door de argumenten die hij verondersteld wordt te weerleggen. De vijand heeft zich intussen zo goed ingegraven, dat de kans om hem aan te vallen, voorbij is. Gezien de scherpe en duidelijke bevelen uit Fontainebleau, trekt het Franse leger eerst naar Seclin over de uitgehakte wegen. Op 12 september laat Bourgogne het dorp in brand steken en de vijandelijke stellingen voor Ennetières bestoken. De volgende dag gaat hij met de kemphanen

¹³ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), Section 2 (tablettes), T-169/2.

¹⁴ "non moins étonné que surpris" (A. LOTTIN, "L'Ancien Régime et la Révolution," in *Les grandes batailles du Nord*, LOTTIN, A. ed., Paris, Mazarine, 1984, 128).

¹⁵ Bourgogne vraagt nochtans expliciet aan Maintenon om druk te zetten op Lodewijk. Als de koning zijn aanvalsplan intrekt, zal Vendôme vrijwel zeker ontslag nemen: *ce serait une occasion de retirer du service un homme qui, par son entêtement, y est peut-être plus préjudiciable qu'utile, ainsi que par les autres défauts qui ne sont que trop connus* (Bourgogne aan Maintenon, 6 september 1708, vanuit Mons-en-Pévèle, gepubliceerd bij DE VOGUE, *Le duc de Bourgogne*, 275).

¹⁶ Een herhaling van eerdere orders (S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 20 (Lodewijk XIV en Chamillart aan Bourgogne, 5 september 1708, vanuit Versailles).

Berwick en Vendôme tot binnen bereik van de vijandelijke kanonnen, om alleen te constateren dat de Franse beschietingen amper effect hebben gehad op de ingegraven vijand. Vendôme houdt desondanks voet bij stuk. Hij zweert bij een voortdurende beschietingen van de Franse 36- en 24-ponders, maar Bourgogne en Chamillart voegen zich bij de absolute weigering van Berwick.

Uiteindelijk plooit ook Vendôme: twee dagen later beslist de krijgsraad om naar Doornik te trekken. Opnieuw is het tendentieuze discours van de stafofficieren rond Bourgogne de aanleiding voor een boze brief naar Versailles¹⁷. Chamillart keert onverrichterzake terug naar Versailles¹⁸. Intussen vallen vijfduizend slachtoffers bij een hevige geallieerde aanval op Rijsel, waarvan Eugenius hoopte dat het de laatste zou zijn.

¹⁷ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 49 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 13 september 1708, vanuit Pont-à-Marque). De hertog vraagt ook opnieuw om een definitieve beslissing, die zijn rang vastlegt ten opzichte van de maarschalken van Frankrijk (nr. 52, Vendôme aan Lodewijk XIV, vanuit Pont-à-Marque, 14 september 1708). Aangezien Matignon al sinds het begin van de maand in Doornik is achtergebleven, gezien zijn slechte gezondheidstoestand, is het niet moeilijk te achterhalen wie Vendôme viseert.

¹⁸ Bourgogne wil eerst een ingegraven kamp maken voor Orcq (tussen Doornik en Orchies), maar de staat van het terrein laat dat niet toe (DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 99). Chamillart probeert de beslissing te verkopen als de gemakkelijkste manier om het beleg te doen opheffen, maar het plan gaat dus opnieuw niet door (S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 51, Chamillart aan Boufflers, 14 september 1708, vanuit Pont-à-Marque).

B. De roemloze aftocht en de slag bij Wijnendale

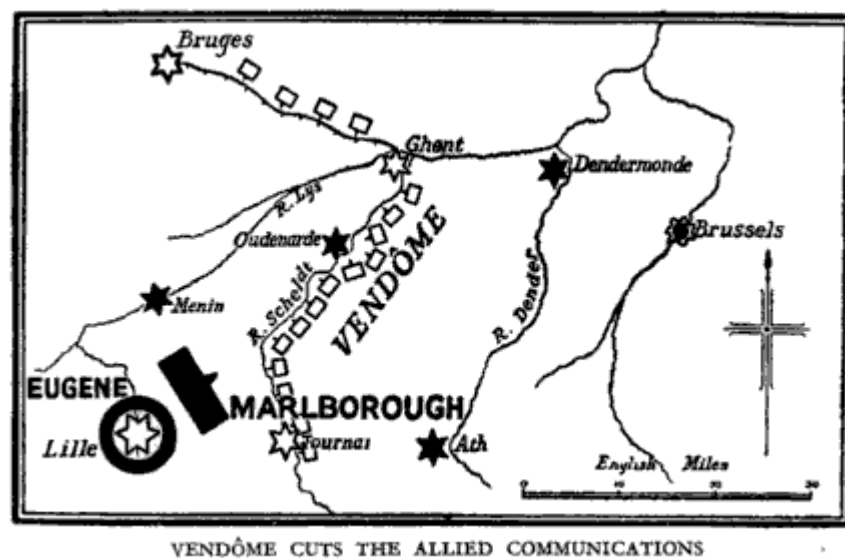
“Lille fut prise au grand étonnement de toute l'Europe, qui croyait le duc de Bourgogne de Bourgogne plus en état d'assiéger Eugène et Marlborough, que ces généraux en état d'assiéger Lille.”

Voltaire¹⁹

1) De nieuwe objectieven: de Schelde en Oostende

De nieuwe strategie van het hoofdleger beoogt de bevoorradingslijnen van het geallieerde leger af te snijden. Marlborough en Eugénie kunnen slechts in beperkte mate op het in al in 1707 duchtig geplunderde terrein rond Rijsel leven. Er is geen overschot om bendes naar Artesië en Picardië te sturen, wat hen voor levensmiddelen afhankelijk maakt van aanvoer over land vanuit Ath, Oudenaarde, Brussel of Oostende. Wat munitie betreft, is de afhankelijkheid nog groter.

Om de weg naar Brussel te versperren, graaft het Franse leger zich langs de Schelde in van Saulsoi bij Doornik²⁰ tot Melden, in de buurt van Oudenaarde²¹. De route van het eerste konvooi, dat zonder problemen anderhalve maand eerder tot in Wervik was geraakt, moet geblokkeerd worden. Het is de bedoeling dat de vier detachementen daarnaast in een tijdspanne van zes uur het hoofdleger kunnen vervoegen om samen een eventuele aanval van Marlborough af te wenden. Artesië en Picardië moeten gedekt worden door een cavaleriecontingent onder Luxembourg²². La Mothe houdt de kanaalzone tussen Gent en Brugge.

Figuur 4 De Scheldebewaking na 15 september (Churchill²³)

Bergeyck doet op 16 september opnieuw een voorstel om Brussel (en Antwerpen²⁴) te verrassen. Hij krijgt daarvoor een detachement van 25 bataljons en 20 eskadrons onder de Spaanse

¹⁹ *Siècle de Louis XIV*, 98.

²⁰ Waar Bourgogne uit Parijs een biljarttafel laat overkomen voor zichzelf en Berry (S. MELCHIOR-BONNET, *Louis et Marie-Adélaïde de Bourgogne: la vertu et la grâce*, Paris, Robert Laffont, 2002, 214).

²¹ Chemerault bezet de hoogten van Melden, de Coigny houdt Berchem, Souternon Escanaffles, de la Chastre Pottes (S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 71, Bourgogne aan Lodewijk XIV, 18 september 1708, vanuit Saulsoi).

²² Charles-François-Frédéric, duc de Montmorency, duc de Luxembourg (1675-1746). De vierde zoon van de befaamde maarschalk Luxembourg.

²³ W. CHURCHILL, *Marlborough: His Life and Times (II)*, Chicago, Chicago University Press, 2002, 442.

²⁴ De Antwerpse buitenburgemeester Del Campo komt op 22 oktober in Brussel melding maken van het intussen al opgegeven plan van Bergeyck om de stad te verrassen, hem gemeld door zijn broer, die als ontvanger van de in- en uitgaande rechten in Brugge uit de entourage van Vendôme lucht zou hebben gekregen van een complot. Meer dan een extra twist tussen de Engelsen en de Staatse gedeputeerden over de aard van de versterkingen (Staatse, dan wel Spaans-Habsburgse troepen) komt er niet uit voort (A.J. VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands Condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog*, Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht, 1945, 206-209)..

commandanten d'Alvelda, Grimaldi en Puyguion. Al na een week moet hij het project laten varen: Pascale heeft zijn garnizoen laten versterken op een manier die de operatie nutteloos maakt²⁵.

2) Wijnendale

Ainsi se passa le Combat de Winendale, et en même tems l'espérance de sauver Lille, étant indubitable que les Alliez, qui manquoient de toutes choses à ce siège, se voyoient dans la nécessité indispensable de le lever, si ce Convoy leur seule ressource eut été enlevé par le C.te de la Mothe, qui acheva dans cette occasion, de perdre entièrement sa réputation, dans l'Esprit de tout le monde, n'ayant sçu une fois supérieur à l'Ennemi faire prévaloir ses armes par une indolence mal-entendue d'abord, et par une précipitation sans mesure dans la suite.

Barbier, "Relation véritable du combat près de Winendal"²⁶

Figuur 5 De kuststreek met de slag van Wijnendale (centrum, "Plan de la Campagne de 1708", detail)²⁷

Op 18 september trekt het dekkingsleger voor Rijsel, eens Bourgogne en Vendôme voor het Noorden gekozen hebben, over Templeuve, Lannoy, Menen en Kortrijk naar Roeselare. Van

²⁵ S.H.A.T., A1, 2083, nr. 96 (Bergeyck aan Chamillart, 20 september 1708, vanuit Bergen), nr. 120 (Vendôme aan Lodewijk XIV en Chamillart, 23 september 1708, vanuit Sauloi). Berwick beschuldigt Vendôme er in zijn mémoires van dat hij te lang in de operatie geloofd heeft en er zelf het hoofd van wou nemen (MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, ed. PETITOT ET MONMERQUÉ, vol. I, (Collections des Mémoires relatifs à l'histoire de France), Paris, Foucault, 1828, I, 128). Op 16 september verschijnen een paar Franse patrouilles op Diegem en Anderlecht. Pascale trommelt inderhaast burgercompagnieën op (VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 204-205).

²⁶ BARBIER, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.A.T., *Mémoires et Reconnaissances*, 1 M 73-74; 1 M 75-76 (kopie): 11 april 1713), 142-147. Zie ook U. NAERT, *De Slag van Wijnendale 1708*, Torhout, Heemkundige Kring Aartrijke, 1978.

²⁷ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), Section 2 (tablettes), T-169/2.

zodra Bourgogne bericht krijgt over de marsrichting van het vijandelijke leger, die wijst op de ontvangst van een maritiem transport over Oostende, vraagt hij aan de commandant van Nieuwpoort, Saint-Maurice, om de omgeving van de kustplaats onder water te zetten²⁸. Zelf denkt hij aan een aparte aanval op Eugenius, maar uiteindelijk durft hij dat niet aan, uit angst zich in de minderheid te bevinden tegen een teruggekeerde Marlborough²⁹. De overstromingen halen niet veel uit: zowel het kanaal tussen Gent en Brugge, als dat tussen Brugge en Oostende, kunnen niet buiten hun oevers treden, wat een opening in zuidelijke richting laat vanuit de haven.

Een paar dagen later landt een Brits transport in de haven van Oostende. 4 700 Engelse soldaten onder leiding van Erle en grote hoeveelheden munitie voor het beleg van Rijsel worden afgezet³⁰, terwijl zeventienhonderd karren, tweeduizend infanteristen en drieduizend cavaleristen onder Webb en Cadogan hen tegemoet trekken vanuit Roeselare. Tegelijk waagt Eugenius opnieuw een grootscheepse aanval op de belegerde stad, waarbij hij zelf gewond raakt en moet worden afgevoerd³¹.

La Mothe, die in Brugge Oostende moet in de gaten houden, krijgt er kortstondig het gezelschap van Berwick en Bergeyck, die aan Bourgogne vraagt om de uitvoering van de operatie aan de maarschalk over te laten³². Terwijl het Britse detachement in Oostende ontscheept, stuurt Bourgogne in allerijl Puyguion met de troepen die voor de operatie op Brussel bestemd waren, naar het Noorden. Nog voor La Mothe iets kan ondernemen, nemen de Engelsen op 24 september Oudenburg en Leffinge, twee strategische versterkingen.

Wanneer de troepen van Puyguion zijn troepen op 34 bataljons en 63 eskadrons hebben gebracht, wil La Mothe hen de pas afsnijden door zich voor Oudenburg te leggen. Op die manier kan hij de dijk naar Leffinge en het kanaal Brugge-Oostende in de gaten houden. Bourgogne, die bang is voor een aanval van het volledige Engelse leger op Brugge, stuurt intussen nog een nieuw contingent van 10 000 man naar het Noorden.

Terwijl een eerste detachement infanterie onder de Villemort op 28 september Oudenburg aanvalt, ligt La Mothe met de rest van zijn troepen in Zedelgem, tussen Torhout en de belegerde plaats. De volgende dag wil de luitenant-generaal naar Moere trekken, vanwaar hij denkt de troepen van Cadogan, die intussen uit zuidelijke richting optrekken, te kunnen tegenhouden.

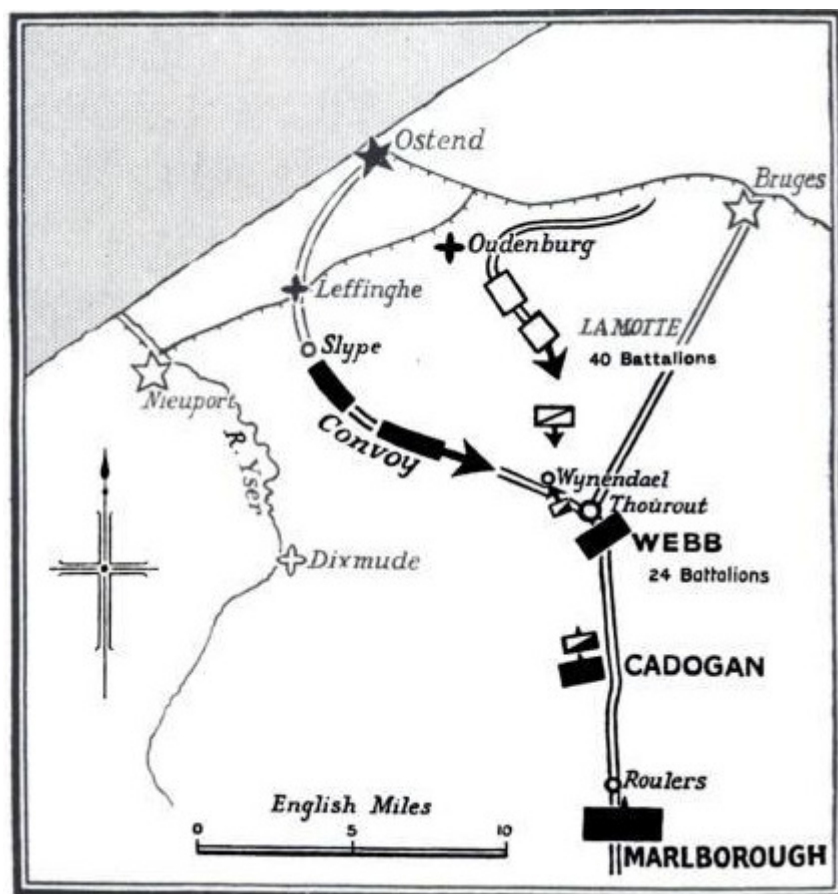
²⁸ Sturgill beweert dat het Le Blanc is, die Chamillart op de hoogte brengt van het nakende Britse transport. Een plan van Vendôme om met alle cavalerie op de magazijnen in Ath en Brussel af te stormen, zou daardoor worden afgebroken: de opslagplaatsen zijn intussen al leeg (C. STURGILL, *Claude Le Blanc. Civil Servant of the King*, Gainesville, Florida U.P., 1975, 19).

²⁹ S.H.A.T., A1, 2083, nr. 254 (Bourgogne aan Lodewijk XIV en Chamillart, 15 oktober 1708, vanuit Saulsoi) en nr. 271 (Chamillart aan Berwick, 17 oktober 1708, vanuit Versailles, waarbij de minister zijn ongenoegen over Bourgogne de vrije loop laat, wanneer hij de kans laat liggen).

³⁰ Erle wordt eerst voortbestemd voor het amfibische project dat Marlborough na de slag bij Oudenaarde wou uitvoeren, met een landing in St-Valery-sur-Somme (W. COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, ed. WADE, J., vol. II, London, Henry G. Bohn, 1848, 316).

³¹ PAOLETTI, *Il Principe Eugenio di Savoia*, 364. Marlborough begint op dit punt aan sabotage te denken (COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, 320).

³² MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, I, 129. Dat is toch wat Berwick beweert in zijn mémoires, geconfronteerd met de ongelukkige beslissingen van La Mothe, die enkel zijn positie zou houden omwille van de *faveur* die hij aan het hof geniet, niet omwille van zijn bekwaamheid. Na de slechte ervaring van Wijnendale vraagt Lodewijk XIV inderdaad expliciet aan Bourgogne om Berwick naar Brugge te sturen (S.H.A.T., A1, 2083, nr. 186, Lodewijk XIV aan Bourgogne, 3 oktober 1708, vanuit Versailles). Ook St-Frémond vraagt tien dagen later aan Chamillart om Vendôme, als bevelhebbend generaal voor het hele leger, terug naar Saulsoi te roepen en in de plaats Berwick naar Brugge te sturen (S.H.A.T., A1, 2083, nr. 247, St-Frémond aan Chamillart, 12 oktober 1708, vanuit Saulsoi).

Figuur 6 De doortocht van het konvooi naar Wijnendale (Churchill³³)

La Mothe kan die beweging niet meer uitvoeren, wanneer hij merkt dat zijn achterhoede, drieduizend man onder bevel van Senneterre, al in aanvaring gekomen is met de infanterie van Webb, die verhuult dat Cadogan in de achtergrond met zijn cavalerie en de zevenhonderd karren op weg is naar Oostende.

De Franse bevelhebber besluit om zich, ondanks het feit dat hij niet over al zijn troepen beschikt, de beschikbare mannen samen met de achterhoede in *bataille* op te stellen en rond vier uur in de namiddag af te gaan op de vijandelijke infanterie³⁴. Na een kanonnade van een uur zet hij de een grondaanval in bij het dorp Wijnendale. Hij loopt recht in de val die het Hollandse infanterieregiment van Heukelum voor hem heeft gespannen³⁵. Geprangd op een dun front in vier lijnen tussen twee bossen³⁶, zonder steun van zijn cavalerie, wordt hij van drie zijden tegelijk onder vuur genomen.

Tot overmaat van ramp, aldus de bevelhebber³⁷, vergeet de infanterie om te chargeren met de bajonet: haar eerste salvo's worden van te dichtbij afgeschoten en zijn nutteloos. In paniek gooien de infanteristen zich op de grond en vluchten de bataljons links en rechts de

³³ CHURCHILL, *Marlborough: His Life and Times* (II), 447.

³⁴ BARBIER, "Champ de Mars..." 144.

³⁵ COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, 319.

³⁶ Barbier verklaart dat La Mothe wel degelijk op de hoogte was dat de vijand beide bossen had geïnfiltreerd en ondanks dat verzuimd heeft ze uit te zuiveren (BARBIER, "Champ de Mars..." 145).

³⁷ S.H.A.T., A1, 2083, nr. 167 (La Mothe aan Chamillart, 29 september 1708, vanuit Zedelgem). De bewering van La Mothe wordt nogal gemakkelijk overgenomen door Pelet en de Vault.

bossen in. Wanneer de duisternis invalt, trekken Webb en La Mothe zich terug en liggen meer dan 1 500 Spaans-Franse doden en gewonden op het slagveld³⁸.

³⁸ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 147-148. Onder hen voornamelijk Spaanse officieren: kolonel Pantoxa (neef van kardinaal Portocarrero, zie deel I), Gimaldi (niet te verwarren met markies Grimaldi, die een hogere graad heeft), de Coupignies, baron Jacob Jozef van Laarne (Bergeycks zoon) en Carracioli. Zie ook S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 279 (Bergeyck aan Chamillart, "Etat des officiers et soldats tuez et blessez a l'affaire de Winendal", 18 oktober 1708)

C. Het exploit van Luxembourgen en het gevecht op de overstromde kustvlakte

"Il n'est pas naturel qu'étant maître des places et du pays, avec une armée au moins égale à celle des ennemis, ils fassent passer tous leurs convois et prennent Lille, sans que monseigneur le duc de Bourgogne leur fasse un obstacle. Le public peu charitable en attribue la cause au peu d'union qui est entre M. de Vendôme et vous."

Chamillart aan Berwick (3 oktober)³⁹

1) L'affaire des poudres

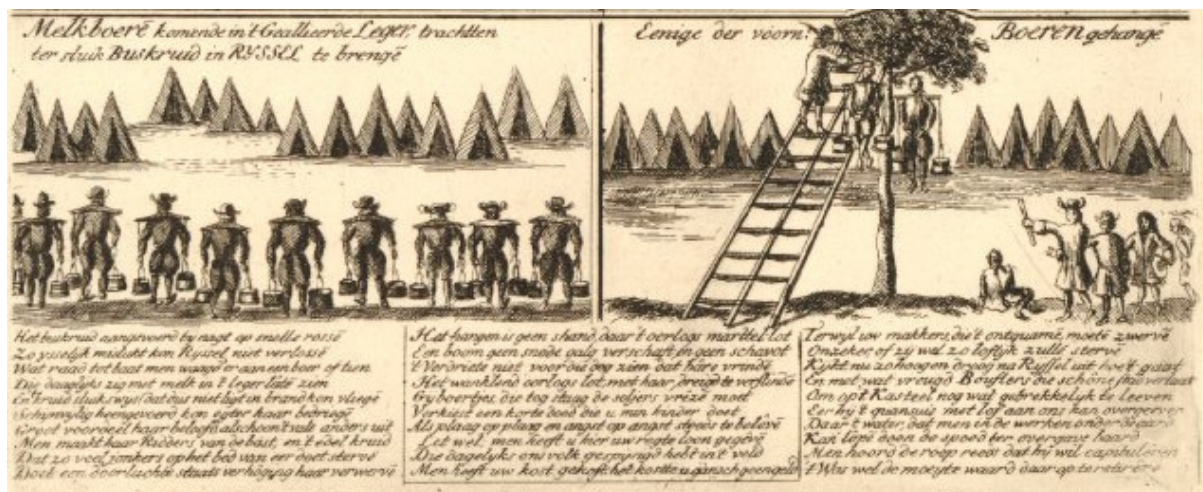
De dag van Wijnendale is ook die van een voor het Franse leger aangename gebeurtenis. Maarschalk Boufflers, had al meermaals aan Versailles gevraagd hem te bevoorraden, desnoods met een in de stad binnengevoerde expeditie⁴⁰. Ridder de Luxembourg, maréchal de camp, vertrekt vlak voor La Mothe zijn beschieting begint, vanuit Douai naar het kamp van Eugénie voor Rijsel met honderdvijftig grenadiers en tweeduizend cavaleristen, elk beladen met een zak van 20 kilogram buskruit⁴¹.

³⁹ S.H.A.T., A¹, 2075, tweede deel, eerste sectie, nr. 142 (gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires* (VIII), 465).

⁴⁰ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 190 (Chamillart aan Charmont, 3 oktober 1708, vanuit Versailles).

⁴¹ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 143 (Bourgogne aan Chamillart, 26 september 1708, vanuit Saulsoi).

Figuur 7 Hollandse spotprenten: de Fransen proberen na de inval van Luxembour nog buskruit Rijsel binnen te brengen met als melkboeren vermomde soldaten (1708)⁴²

Vermomd als door Franse troepen opgejaagde Hollandse soldaten, raken ze rond middernacht voor de eerste wachtposten van de Oostenrijkers, maar na enige tijd verraden ze zich door in het Frans bevelen uit te delen of zich in nesten te werken tijdens conversaties met de Keizerlijke militairen⁴³. De dragonders en grenadiers van maarschalk Schlick vallen de indringers aan wat een aantal van de poederzakken doet ontploffen⁴⁴ en de mannen van Luxembour uiteen drijft. Eugenius wordt gealarmeerd en een deel van de expeditie moet de benen nemen naar Douai, maar uiteindelijk slaagt Luxembour er toch nog in om met 1 500 man en hun voorraad via de Ziekenpoort binnen te dringen in de stad⁴⁵.

De operatie van Luxembour stelt Boufflers in staat het nog een dag langer uit te houden dan verwacht, maar de gelijktijdige doortocht van het konvooi bij Wijnendale weegt er uiteraard niet tegen op. De verdedigers van Rijsel komen in zodanige bevoorradingsnood dat Boufflers de buskruitreserves voor de verdediging van de citadel moet halveren tot 50 000 pond⁴⁶.

2) “Het mirakel van de Polders”

Na het debacle van Wijnendale besluit Vendôme zelf het bevel van de kuststreek op zich te nemen. Hij komt op 3 oktober aan in Oudenburg, waar hij alle dijken van de omgeving laat doorsteken. Lodewijk verbiedt hem, op vraag van een twijfelende Bourgogne⁴⁷, een rechtstreekse aanval op Oostende te wagen: Vendôme moet zich beperken tot het onderscheppen van vijandelijke konvooiën.

Marlborough, die nog een konvooi verwacht dat in Oostende, Sas van Gent en Sluis wordt voorbereid, trekt zelf met een kleine 20 000 man van Roncq naar Roeselare, wat Vendôme

⁴² Detail uit “Het Palmhof der Bondgenoten” (1708, Antwerpen, Erven van J. Peters). Bron: British Museum online database (<http://www.britishmuseum.org/research.aspx>).

⁴³ Luxembour kende Duits, wat hem tot voorbij de eerste wachters van Schlick brengt (J.-P.-E. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires du feld-maréchal Cte de Mérode-Westerloo*, ed. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, H.-M.-G., Brussel, Société typographique belge, 1840, II, 21).

⁴⁴ “Un bruit effroyable et un tremblement de terre” (Ibid., II, 22). Mérode heeft het over cavaleristen die met paard en uitrusting de lucht in vliegen, wat gepaard gaat met rondvliegende afgerukte ledematen en rompen.

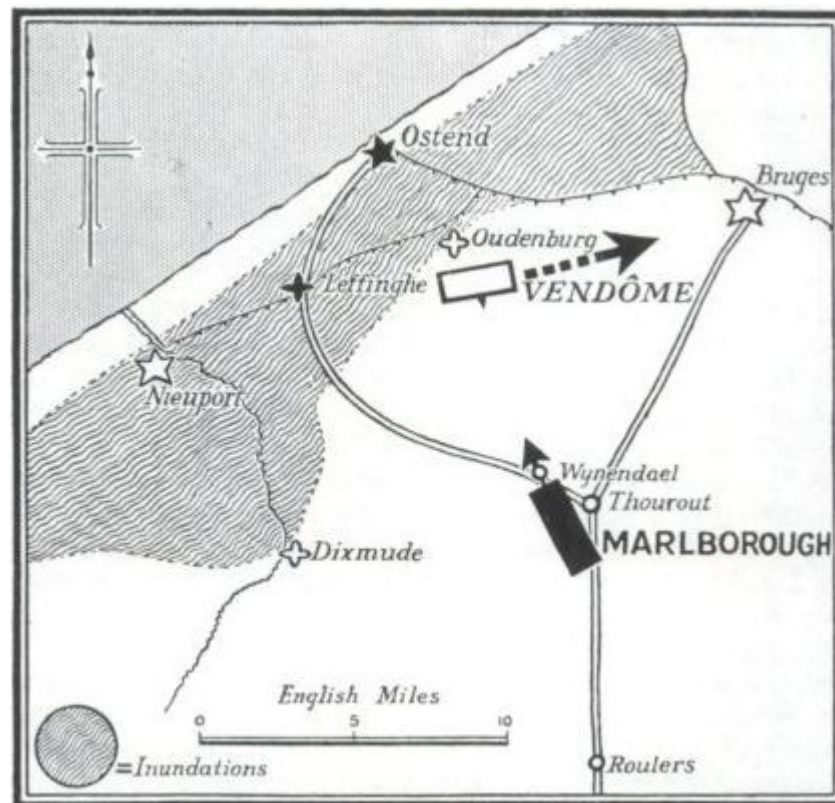
⁴⁵ De koning bevordert hem als dank tot luitenant-generaal (DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires* (VIII), 108). De bewering van Chandler als zou hij de graad hebben sinds 1702, is onjuist.

⁴⁶ Lodewijk XIV maant hem aan de verdediging van de stad ook niet nutteloos te rekken en de plaats op tijd over te geven, wanneer hij nog over genoeg munitie beschikt om ook de citadel te kunnen verdedigen (S.H.A.T., A1, 2083, nr. 252, Lodewijk XIV aan Boufflers, vanuit Versailles).

⁴⁷ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires* (VIII), 109.

naar Brugge doet terugkeren⁴⁸, terwijl Franse benden de doortocht van de geallieerde munitiekonvoien uit Zeeland moeten tegenhouden. Tussen Gent en Nieuwpoort wordt alles onder water gezet.

Toch slaagt de Britse bevelhebber erin om een opening te vinden in het Franse systeem. Na een schijnbeweging tegen de troepen van Puyguion, die de polder van Zandvoorde bezetten, bezet hij op 11 oktober Hoogdele, Koekelare, Torhout, Wijnendale, Kortemark, Zevecote, Sint-Pieters-Kapelle, Zande, Moere en Diksmuide. Een stevige geallieerde corridor verzekert in die omstandigheden de communicatie met de post van Leffinge.

OCTOBER 7, 1708

Figuur 8 De passage voor de waterkonvoien via Leffinge (Churchill⁴⁹)

Vendôme probeert een laatste keer om de dijk van Steene te doorbreken, om zo elke landverbinding tussen Oostende en het geallieerde bolwerk onmogelijk te maken, maar ziet dat de overstromingen zich tegen hem keren. De geallieerden laden immers hun munitie over op kleine barken, die door karren in Leffinge worden afgezet en te water gelaten, en trekken kleine dammen op, die het zwellende vloedwater van de zee tot stilstand brengen. Het dorp van Sint-Pieters-Kapelle wordt gebruikt als afzethaven.

Eens Vendôme weet heeft van de list (13 oktober), stuurt hij commandant de Langeron, die de galeien van Duinkerken onder zich heeft, naar de overstroming tussen Nieuwpoort en Slijpe. De platte barken van Langeron (elk voorzien van vier kanonnen) moeten de doorgang van de Engelse platbodems verhinderen. Die blijken evenwel over een veel geringere diepgang te beschikken, terwijl het water voor de Franse schepen niet hoog genoeg staat⁵⁰.

⁴⁸ "Monsieur de Vendôme eut bien de la peine à se laisser persuader par les officiers généraux de se retirer du trou où il s'étoit mis" (MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, I, 132).

⁴⁹ CHURCHILL, *Marlborough: His Life and Times* (II), 452.

⁵⁰ Voor details: O. VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger: logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)*, Amsterdam, Bataafsche Leeuw, 1995, 231.

Om aan dit laatste euvel te verhelpen, laat Vendôme een kleine vloot van gewapende sloepen uit Brugge komen, onder bevel van de partizaan Dubois. Terwijl Langeron op de overstroming geblokkeerd zit, krijgt hij steun van de grenadiers uit de garnizoenen van Ieper, Veurne, Sint-Winoksbergen en Duinkerken⁵¹.

Saint-Maurice laat de bruggen op het kanaal Nieuwpoort-Veurne afbreken, uit angst voor een Engelse aanval. De obstakels die de Fransen aanleggen, verhinderen echter niet dat de geallieerden vanuit een boerderij bij Leffinge, die ze omvormen tot munitiedepot, op visserssloepen de overstromingen oversteken tot op de andere oever⁵². De nodige fondsen, brandewijn, zout, en 150 000 pond buskruit worden over Zevecote, Zande en Koekelare op karren naar Roeselare, en vandaar naar Rijsel gevoerd.

3) De laatste kans verkeken?

Het wordt zowel Vendôme in Brugge als Bourgogne in Saulsoi duidelijk dat er geen mogelijkheid meer is om Marlborough tegen te houden om het beleg van Rijsel te voltooien, nu ook een derde reeks voorraden gepasseerd is. Vendôme wil eerst alleen Marlborough aanvallen. Onder dekking van de zware regen die een oversteek van de Schelde door het geallieerde onmogelijk maakt, wil hij zich verenigen met een detachement van 25 000 man uit Saulsoi. Indien dat niet lukt, moet er in de winter met verse troepen uit Duitsland en de Dauphiné een poging worden ondernomen om Rijsel terug te nemen⁵³.

Bourgogne vindt het plan overmoedig: Vendôme kan met de 55 000 man die hij dan onder zich heeft, nooit de 72 000 van Marlborough het hoofd bieden en brengt zo Gent en Brugge in gevaar. Albergotti stelt hem voor om met 40 000 man bij Deinze de Leie over te trekken⁵⁴. De troepen van Vendôme moeten dan aansluiten bij het hoofdleger bij Poeke en Bellem. Zowel Berwick als Vendôme zijn er niet voor te vinden: twee rivieren (eerst de Schelde, dan de Leie) overgaan, met 36 kilometer te overbruggen voor beide korpsen en Marlborough op vinkenslag, is onhaalbaar⁵⁵. De hertog schrijft zelfs naar Versailles om een formeel verbod te bekomen om het plan uit te voeren.

Albergotti wordt dan maar door Bourgogne met versterkingen naar Brugge gestuurd, om het eindoffensief tegen Leffinge voor te bereiden. Wanneer hij in de stad aankomt, kan hij Vendôme evenwel van mening doen veranderen, die opnieuw naar Bourgogne schrijft, om mee te delen dat hij best naar Deinze oprukt⁵⁶. Bourgogne, die intussen naar de mening van Berwick is gekanteld, wil terugschrijven dat hij het nut van het plan niet meer inziet, maar ontvangt dan een bevel van Lodewijk XIV om het toch uit te voeren⁵⁷. Tegen 27 oktober moet de vereniging een feit zijn.

⁵¹ Aangezien Vendôme van de Langeron gescheiden wordt door de vijand en de overstromingen rond Leffinge, moet hij wel een beroep doen op de Franse bezittingen ten westen van Nieuwpoort.

⁵² S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 250 (Saint-Maurice aan Chamillart, 13 oktober 1708, vanuit Nieuwpoort).

⁵³ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 239 (Vendôme aan Chamillart, 10 oktober 1708, vanuit Brugge). Een mening die Berwick ook al eerder heeft geformuleerd (nr. 178, 1 oktober 1708, vanuit Saulsoi). De noordelijke intendant Bernières gaat er prat op de nodige fondsen te kunnen voorzien (Bourgogne aan Beauvillier, 12 oktober 1708, vanuit Saulsoi, DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*, 298).

⁵⁴ MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, I, 134.

⁵⁵ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 300 (Berwick aan Chamillart, 22 oktober 1708, vanuit Saulsoi).

⁵⁶ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 274 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 18 oktober 1708, vanuit Brugge) en nr. 298 (Vendôme aan Bourgogne, 22 oktober 1708, vanuit Brugge).

⁵⁷ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 290 (Lodewijk XIV aan Bourgogne, 20 oktober 1708, vanuit Versailles).

II. De laatste stuiptrekkingen

A. De capitulatie van Rijsel en de val van Leffinge

Ondanks de ver gevorderde staat van de campagne en de krimpemde kans om de geallieerden nog tot een slag te dwingen, willen de Franse generaals eerst Ath (stoorzender voor Bergen) en Leffinge nemen. d'Artagnan probeert de eerste plaats te overvallen met een detachement uit het garnizoen van Bergen. Op 17 oktober neemt hij met hulp van de partizaan Le Grand de eerste buitenplaatsen van de versterking, maar de troepen die hem vanuit het hoofdleger worden toegezonden, komen te laat aan, waardoor de operatie mislukt⁵⁸.

Puyguion moet zich van Vendôme bekommeren om het aanvoerknoppunt van Leffinge, meteen de reden waarom het verenigingsplan rond Deinze niet doorgaat⁵⁹. Een paar dagen na het Engelse exploot met de barken, valt hij 's nachts de versterkingen aan onder beschutting van de salvo's van Langeron en Dubois, die een deel van het dorp in brand krijgen. De eerste loopgraven worden geopend in de nacht van de 20ste op de 21ste, maar Vendôme vindt dat de werken te traag opschieten. Drie dagen later bestormt Puyguion de plaats met vijfduizend man op vijf plaatsen tegelijk, terwijl de Langeron een brug legt over het kanaal, die toelaat om het hellend vlak onbeschat te verrassen. De negenhonderd Engelsen die het dorp verdedigen, geven zich krijgsgevangen wanneer ze ook in de rug worden aangevallen. Meer dan een miljoen pond en twaalfhonderd vaten buskruit worden buitgenomen. Wanneer Leffinge gevallen is, kan Vendôme normaal de blik wenden naar Marlborough.

Figuur 9 Minerva, die de wijsheid van Eugenius en Marlborough verpersoonlijkt, brengt de Fransen op de knieën (Nicolas Chevalier)⁶⁰

Op 22 oktober geeft Boufflers de stad Rijsel over aan Eugenius⁶¹. De geallieerden laten aan de maarschalk de gunst om de gewonden en alle cavalerie terug te sturen naar Douai. Het beleg van de citadel, dat het logische verlengstuk vormt van dat van de stad, zal niet van de stadszijde

⁵⁸ S.H.A.T., A1, 2083, nr. 278 (D'Artagnan aan Chamillart, 18 oktober 1708, vanuit Bergen).

⁵⁹ Vendôme neemt zijn beslissing al op 16 oktober, een week voor Puyguion effectief aanvalt (S.H.A.T., A1, 2083, nr. 263, Vendôme aan Chamillart, 16 oktober 1708, vanuit Brugge).

⁶⁰ N. CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, Utrecht, 1711, 25. BNF Arsenal, 4 H 7986.

⁶¹ De geallieerden hebben eerder op 18 oktober Ouwkerk verloren, die in zijn bed overleden is in het kamp bij Roeselare. Tilly volgt hem op als opperbevelhebber (X., *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der vereenigde nederlanden, inzonderheid van Holland, van de vroegste tyden af*, vol. XVII, Amsterdam, Isaak Tirion, 1757, 322).

worden aangevat. Boufflers trekt zich in zijn laatste bolwerk terug met minder dan de helft van het oorspronkelijke garnizoen, terwijl de geallieerden vijftienduizend soldaten buiten strijd tellen.

Marlborough dekt verder het beleg van de citadel met een steunleger in Roeselare (halfweg tussen Brugge en Menen), terwijl het Franse leger in een grote boog van Leffinge tot Doornik de oversteken aan het kanaal Gent-Brugge en de Schelde bewaakt, waar enkel Oudenaarde in geallieerde handen is. Om zijn leger te onderhouden, is Eugenius verplicht foeragedetachment uit te sturen naar Veurne-Ambacht en Artesië, via de post van La Bassée⁶².

Bourgogne twijfelt vanaf de val van de stad aan het nut van een aanval op Marlborough. De prins stuurt weer een wanhopige brief naar Versailles: hij ziet zich in alle richtingen bedreigd door de geallieerden en weet niet waar eerst gelopen om potentiële brandhaarden te doven⁶³.

Na de val van Rijsel moeten de geallieerden de communicatie met de Republiek en het Rijk herstellen. Twee wegen liggen voor de hand: een aanval op het kanaal Gent-Brugge, of een doorbraak van de Schelde tussen Gent en Doornik. Het Franse aanvalsplan wordt geannuleerd door Lodewijk XIV, in afwachting van duidelijkheid over de geallieerde opties⁶⁴.

1) Het Franse defensieve systeem na de val van Rijsel

Op 1 november stuurt Lodewijk XIV, zeer geërgerd door de inactie van het Franse leger voor Rijsel⁶⁵, Chamillart en Chamlay opnieuw op bezoek. Bij een krijgsraad in de abdij van Saulsoi, bijgewoond door Vendôme, Berwick, de prinsen, Chamlay en Bergeyck, slaagt de minister er evenwel niet in om de aanwezigen (ook Vendôme) van hun defensieve plannen af te brengen: het Franse leger behoudt de verdedigende posities in beide sectoren⁶⁶.

(1) Oudenaarde-Doornik

De bewaking van de Schelde wordt versterkt door overstromingen tussen Oudenaarde en het verbeteren van de reeds bestaande lijnen. Onder leiding van ingenieur Mesgrigny, leerling van Vauban en gouverneur van de citadel van Doornik, worden twee dammen opgeworpen bij Berchem en voor Oudenaarde, om te vermijden dat Chanclos in Oudenaarde gebruik zou maken van het sluizensysteem om het waterpeil terug te laten zakken⁶⁷.

⁶² Alweer is het Cadogan die zich met de uitpersingstaak bezighoudt (COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, 327).

⁶³ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 308 (Bourgogne aan Lodewijk XIV, 23 oktober 1708, vanuit Saulsoi, gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 123-125. Een paar dagen later slaat Bourgogne alweer alarm, wanneer hij hoort dat de voorraden van Boufflers in de Rijsselse citadel veel beperkter zijn dan hij dacht en dat Eugenius zijn mannen opdraagt om zich in La Bassée in te graven.

⁶⁴ S.H.A.T., A¹, 2083, nr. 321 (Lodewijk XIV en Chamillart aan Bourgogne, 24 oktober 1708, vanuit Versailles).

⁶⁵ Lodewijk had al op 20 oktober zijn goedkeuring verleend aan het aanvalsprogramma van Bourgogne (DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 121). Door de val van Rijsel mag zijn kleinzoon dat weer opbergen, maar de plunderbendes van Cadogan en Hessen-Kassel, die tot in Lens gaan, stoken ten eerste het koninklijke ongenoegen op (Bourgogne aan Vendôme, 28 oktober 1708, vanuit Saulsoi, gepubliceerd bij DE VOGUË, *Le duc de Bourgogne*, 318).

⁶⁶ “Résultat du Conseil de Guerre tenu au camp du Saulchoi le 3 9bre 1708”, S.H.A.T., A¹, 2075, Eerste deel, Eerste sectie, nr. 111 (gepubliceerd bij DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 504-506). Zie ook het dissidente memorandum van Chamlay (“Mémoire de M. de Chamlay sur les affaires de Flandre, Versailles, 13 november 1708, S.H.A.T., A¹, 2486, nr. 31, DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 507-515). Samen te lezen met S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 32 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 13 november 1708, “Disposition des troupes depuis Nieuport jusqu’à Gand envoyé par M de Fretteville, major général”).

⁶⁷ M. SAUTAI, *Une opération militaire d'Eugène et de Marlborough. Le forçement du passage de l'Escaut en 1708*, Paris, 1905, 18. Een poging om acht schepen tot zinken te brengen bij Berchem en zo de stroom te blokkeren, mislukt door de sterke stroming, die er zes meesleurt en op de oevers doet te pletter lopen. Ook de dammen sneuvelen door de sluizen te manipuleren: enkel de laagst gelegen graaslanden verdwijnen onder het Scheldewater, door ook de sluizen van Condé, Valenciennes en Cambrai aan te wenden.

In Berchem bewaakt luitenant-generaal Souternon de Schelde met een schamele 3 bataljons en 10 eskadrons⁶⁸. Voor Oudenaarde ligt markies d'Hautefort⁶⁹ met 14 bataljons en 25 eskadrons (ongeveer 10 000 man) in drie uitgegraven linies tussen de Schelde en de hoogtes van de Koppenberg⁷⁰. Tussen Oudenaarde en Berchem liggen 6 bataljons in Melden.

Gavere wordt in het initiële Franse plan over het hoofd gezien: de bruggen worden noch door een overstroming, noch door troepen, bewaakt. Bourgogne laat er op 20 november in allerijl dijken opwerpen door de artillerist Dugué.

Figuur 10 Het "camp retranché" van Hautefort tussen Oudenaarde en Ename (detail)⁷¹

Een klein detachement onder de la Chastre⁷² (5 bataljons) ligt bij Escanaffles. In Pottes bewaakt de Goësbriand⁷³ met 7 bataljons de resterende afstand tot Doornik.

(2) Het kanaal Gent-Brugge

La Mothe ligt met 65 bataljons en 80 eskadrons, of een leger van bijna 50 000 man, als bewaker van gebied tussen Nieuwpoort en het Waasland.

⁶⁸ Het overzicht van de Franse posities komt uit een brief van Saint-Frémond aan Chamillart vanuit Saulsoy, waarin hij verslag uitbrengt van de ontvangst van Bourgogne en Berry aan de rijk gevulde tafels van Souternon in Berchem en Hautefort in de abdij van Ename (S.H.A.T, A¹, 2084, nr. 96).

⁶⁹ Louis-Charles d'Hautefort, Marquis de Surville (1658-1721), luitenant-generaal.

⁷⁰ D'Artagnan merkt op dat de lijnen van Hautefort zodanig uitgestrekt zijn, dat hij eigenlijk over het dubbele aantal soldaten zou moeten beschikken om ze te kunnen verdedigen. "*Ces travaux d'Audenarde [sont] si inutiles que, suand les ennemis voudront se présenter une grosse tête à Audenarde, ils contriendront nos troupes qui sont derrière ses retranchements, et les ennemis, en descendant plus bas avec un corps, iront faire leur pont sans nul obstacle entre l'embouchure de la Zwalme, qui tombe dans l'Escaut, et Gavere, où il n'y a nulle troupe et où il y a de beaux abords*" (aan Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 100, 20 november 1708, vanuit Saulsoy; SAUTAI, *Le passage de l'Escaut...* 19, 21-22 (citaat)).

⁷¹ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), §2 (Tablettes), T-169/2.

⁷² Louis-Charles-Edme, Markies van la Châtre, luitenant-generaal, 1661-1730 (PINARD, *Chronologie historique-militaire, contenant l'histoire de la création de toutes les charges, dignités et grades militaires supérieurs, de toutes les personnes qui les ont possédés*, 8 vols., Paris, C. Hérisart, 1760-1778, IV, 553).

⁷³ Louis-Vincent, markies van Goësbriand (1649-1744), luitenant-generaal sinds 1704 (Ibid., VII, 151). Schoonzoon van controleur-generaal van Financiën Desmarests (MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires du marquis de Sourches sur le règne de Louis XIV* (11), ed. DE COSNAC, G.J. en PONTAL, E., Paris, Hachette, 1891, 101).

(3) Artesië

Om vijandelijke aanvallen vanuit Rijsel op Artesië en Picardië te vermijden, bewaakt Luitenant-Generaal Cheyladet vanuit Béthune de voorposten met 10 bataljons en 30 eskadrons (ongeveer 8 000 man).

2) De overplaatsing van Berwick

“Mon cousin, j’ay jugé du bien de mon service de renvoyer le maréchal de Berwick en Alsace pour prendre le commandement de mon armée. Il y agira plus utilement qu’il n’auroit occasion de le faire auprès du duc de Bourgogne, avec lequel vous resterez jusques a ce que les ennemis aient separé leur armée”

Lodewijk XIV aan Vendôme⁷⁴

Het bezoek van Chamillart verandert dan niets aan de strategische opties van het Franse leger, maar het brengt wel een beslissende verandering te weeg in het opperbevel. De aanwezigheid van maarschalk Berwick, die de spanning tussen Bourgogne en Vendôme enkel doet oplopen, is ook in de ogen van de dociele Chamillart niet langer opportuun, wanneer hij zelf om zijn overplaatsing verzoekt⁷⁵. Een week na de terugkeer van de delegatie in Versailles, wordt Berwick –op eigen verzoek⁷⁶– naar Duitsland gezonden, waar hij tot het einde van de campagne blijft aan de boven-Rijn.

Ter vervanging van Berwick komt luitenant-generaal Saint-Frémond, een personage met grote anciënniteit en de gedroomde verzoener tussen de twee bevelhebbers gezien zijn eerder staat van dienst onder Vendôme in Italië, naar het kamp in Saulsoy. Saint-Frémond is nauwelijks aangekomen, of Vendôme wordt alweer geveld door jicht en stekende buikpijn. Terwijl de Franse commandant verlamd te bed ligt, smeden Max Emmanuel van Beieren⁷⁷ en Bergeyck een nieuw plan, voor de verrassing van Brussel met hulp van revolterende fracties in de burgerij.

3) Het plan op Brussel

“M. le Comte de Gallasch, envoyé de l’empereur, disoit il y a deux jours qu’on luy avoit mandé des Paysbas par le dernier poste que les flamans étoient extremement disposes a se revolter et a rentrer sous l’obeissance du roy Philippe [...] on devoit sattendre que les habitants de Bruxelles, danvers et de Louvain prennent la premire occasion, sans attendre, suivant l’exemple de ceux de Gand et de Bruges”⁷⁸?

Het gerucht over een nieuwe opstand in de Nederlanden hangt de hele campagne door in de lucht. Een eerste plan wordt beraamd tussen Bergeyck en Chamillart. Bergeyck stelt voor om met een beperkt aantal mannen de voormalige hoofdstad van de keurvorst te benaderen via een

⁷⁴ S.H.A.T., A1, 2084, nr. 26 (Lodewijk XIV aan Vendôme, 13 november 1708, vanuit Versailles).

⁷⁵ Bourgogne aan Beauvillier, 4 november 1708, vanuit Saulsoy (gepubliceerd bij DE VOGUË, *Le Duc de Bourgogne*, 323; MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires*, I, 137).

⁷⁶ S.H.A.T., A1, 2084, nr. 27bis (Chamillart aan Berwick, 13 november 1708, vanuit Versailles). In een apostille bij de brief van Lodewijk XIV aan de maarschalk, legt Chamillart uit dat hij bij zijn terugkeer uit Saulsoy gevraagd werd of de verstandhouding tussen Vendôme en de entourage van Bourgogne intussen verbeterd is. De minister beweert zelf aan de koning te hebben gesuggereerd om Berwick over te plaatsen naar de Elzas, die daarmee zou hebben ingestemd.

⁷⁷ De keurvorst voegt zich pas op 9 november na een aantal weken kuren in het badoord Luxeuil bij zijn minister in Bergen (R. DE SCHRYVER, *Jan van Brouchoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 366). Max Emmanuel, die blijkbaar niet eerder op de hoogte was van het plan dat Bergeyck met Chamillart, Lodewijk XIV en Bourgogne had overlegd, “ontdekt” de mogelijkheid van een Brusselse opstand pas op 19 november: “des que je suis arrivé en cette ville, plusieurs gens, qui ont quelque crédit sur la bourgeoisie et le peuple de Bruxelles, m’ont fort sollicité de leur part de paroistre en personne à la veue de Bruxelles avec quelques troupes, que du costé du peuple je pourrois m’attendre à en estre secondé de la manière, que je pourrois le souhaitter” (S.H.A.T., A1, 2084, nr. 76, Max Emmanuel aan Lodewijk XIV, 19 november 1708, vanuit Bergen).

⁷⁸ AE, CP, Angleterre, 225, f. 72r. (anonieme berichten vanuit Londen, 31 juli 1708 N.S.)

zwakke plek in de omwalling⁷⁹. De -in de ogen van de graaf- door het bewind van de Staatse en Britse voogden opstandig geworden bevolking moet zich vervolgens herinneren hoe goed de zaken wel gingen onder de fysiek aanwezige keurvorst, zijn zijde kiezen en de stad overleveren.

Lodewijk XIV staat heel sceptisch tegenover het plan, waarvoor hoe dan ook niet veel troepen kunnen worden vrijgemaakt, gezien de nabijheid van het geallieerde leger in Rijsel, maar wil het in de tweede lezing toch een kans geven, gezien de eerdere successen⁸⁰. Uiteindelijk krijgt de Beier van zijn gevraagde 14 bataljons en 17 eskadrons slechts 5 000 infanteristen, 2 500 cavaleristen en een 15-tal stukken belegeringsgeschut mee⁸¹.

Tegenover het Brusselse garnizoen van Pascale, dat zelf al 5 000 infanteristen telt, is dit op zich geen overweldigende troepenmacht. Bovendien gaat het geheim van de operatie, een van de essentiële aspecten bij de verrassing van Gent, al vlug verloren⁸². De operatie kan enkel slagen met hulp van binnenuit: de keurvorst moet hopen dat hij het garnizoen een paar dagen kan bezighouden⁸³.

Een mogelijke val van Brussel is evenwel een aanzienlijke bedreiging voor Marlborough, die de controle over heel Brabant (en zijn communicatie met de Republiek) dreigt kwijt te raken⁸⁴. Van zodra het nieuws van de Franse operatie bekend is, stuurt de hertog Pesters naar Brussel, om er de verdediging mee te organiseren en aan te geven dat het geallieerde leger hoe dan ook de stad komt ontzetten. Met een Franse paspoort, verkregen op grond van een geveinsde ziekte, glipt hij via Doornik naar Brussel⁸⁵.

4) Een tegenoffensief?

Wanneer zijn gezondheid het toelaat, werkt Vendôme aan een plan voor een tegenoffensief. Zonder de bewaking van de Schelde (door Bourgogne) of het kanaal (door La Mothe) te verzwakken, wil hij met 40 bataljons en 80 eskadrons (25 000 man) uit de kampen bij Saulsoy, Pottes en Escanaffles Eugenius aanvallen bij Rijsel, in de rug van Marlborough's dekkingsleger. Intussen voert luitenant-generaal Cheyladet (gelegerd in Béthune) dezelfde operatie uit op La Bassée, in de rug van de prins. Een afleidingsaanval van La Mothe bij Roeselare moet intussen de Britse hertog aan de praat houden. Trekt Marlborough over de Leie terug, dan moet La Mothe Oudenaarde bedreigen.

Het grootste risico aan de aanwezigheid van het geallieerde leger rond Rijsel is niet zozeer de val van de citadel: het beleg gaat redelijk traag. Terzelfdertijd beschikt Eugenius evenwel over de controle van de Leie, waarlangs de bijeen gezochte graanvoorraden uit Artesië en Kassel

⁷⁹ Bergeyck aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 19, 19 november 1708, vanuit Bergen).

⁸⁰ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 106 (Lodewijk XIV aan Max Emmanuel van Beieren, 23 november 1708, vanuit Marly): Lodewijk gaat er vanuit dat, indien de operatie op Brussel mislukt, het belangrijker is dat de keurvorst het nieuws verspreidt in de Nederlanden dat de affectie voor zijn voormalige onderdanen nog steeds intact is. Een intrede in Gent lijkt nog meer waarde te hebben dan de hopeloze gewapende onderneming.

⁸¹ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 80 ("Estat des troupes qui seront employées à l'entreprise sur Bruxelles").

⁸² Op 21 november schrijft Dauger aan de hertog van Maine dat het hele leger er al een week over spreekt, een dag eerder wordt Marlborough op de hoogte gebracht van het nakende beleg door Chanclos en Cadogan (SAUTAI, *Le passage de l'Escant...* 15).

⁸³ Max Emmanuel van Beieren aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 155, 29 november 1708, vanuit Bergen). Het relatief vrije personenverkeer tussen de Frans-Beierse en de bezette gebieden maakt dat de Brusselse gouverneur in augustus nog wachters moest posteren om *slechtgezinden* (Franse partijgangers, dan wel op parole vrijgelaten krijgsgevangenen) uit hun huizen te drijven (VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 202). De vijfde kolonne ten gunste van Filips V lijkt dus wel reëel te zijn geweest.

⁸⁴ Zie ook J. RIGOT en E. RIGOT, ed., *Mémoires de Monsieur de la Colonie, maréchal de camp des armées de l'électeur de Bavière, contenant les événements de la guerre, depuis le siège de Namur en 1692. jusqu'à la Bataille de Belgrade de 1717*, Brussel, Jean Rigot, 2000, 39.

⁸⁵ BARBIER, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.A.T., *Mémoires et Reconnaissances*, 1 M 73-74: s.d.), 108.

kunnen worden afgevoerd. De prins verder zijn gang laten gaan in Rijsel, staat gelijk met het vestigen van een na de winter moeilijk nog uit te roken bruggenhoofd⁸⁶.

Bovendien leent de situatie zich goed tot een tegenaanval: de infanterie die de citadel belegert, is ontmoedigd, zwaar verzwakt door de detachementen die Marlborough opeist en kan de tijdens het beleg aangelegde afweerlinies niet voldoende bemannen. Bij de minste aanval moet ze plaats ruimen⁸⁷.

Wat kan de operatie opleveren? Een vlotte doorbraak brengt de bruggen van Deulémont, Le Quesnoy, Lambrechies en Marquette in Franse handen, waardoor Marlborough zelfs niet meer kan terugtrekken naar de stad om Eugenius te ontzetten. Slaagt Vendôme er niet op tijd in om de Deule op tijd over te trekken over de bruggen, dan kunnen de noodpontons hulp brengen, waardoor de troepen die de prins tegenover Cheyladet heeft geplaatst, in de tang komen te zitten. Loopt de operatie slecht af, dan wint Lodewijk nog steeds alle posten op de Leie en La Bassée, wat de subsistentie van het vijandelijke leger in gevaar brengt. Omgekeerd is het goed mogelijk dat de stad zelf ook sneuvelt⁸⁸. Verzaakt Lodewijk aan deze mogelijkheid, dan kan hij Rijsel enkel nog terugwinnen door een vredesverdrag.

Sautai signaleert dat Bourgogne niet in het plan gelooft: de detachementen voor Max Emmanuel en de bewaking van Artesië (Chyeladet⁸⁹) verzwakken het leger te zeer. Bovendien is de afstand die Vendôme af te leggen heeft tot Rijsel, kleiner dan die tussen Marlborough en de Schelde: Bourgogne vreest ook een verrassingsaanval van de geallieerden op zijn posities.

Nochtans voegt Vendôme in een handgeschreven apostille bij zijn gecijferde brief van 22 november toe dat Bourgogne, net teruggekeerd van een inspectiebezoek aan de versterkingen die d’Hautefort bij Oudenaarde heeft laten aanleggen, het sterk goedkeurt⁹⁰. De volgende dag hebben de twee een gesprek van anderhalf uur aan het ziekbed van de hertog, door Saint-Frémond beschreven als een meest aandoenlijke verzoening⁹¹.

Wanneer het plan vier dagen later wordt opgegeven, ligt dat aan de opmars van Eugenius naar Roubaix, die het onmogelijk maakt om ongemerkt op te rukken naar de Deule of de Leie en het Franse leger inderdaad blootstelt aan een gecombineerde aanval van de twee geallieerde bevelhebbers⁹². Het lijkt ons te ver gezocht hier een nieuwe ruzie tussen Vendôme en Bourgogne in te zien: de hertog is het grootste deel van de tijd aan zijn bed gekluisterd en kan enkel passief deelnemen aan de besluitvorming, terwijl het geallieerde leger al richting Schelde trekt. Geconfronteerd met die situatie, neemt Bourgogne de defensieve maatregelen die hij nodig acht, terwijl hij initieel wél het plan genegen is⁹³. Vendôme lijkt ook niet het minste probleem te hebben met de verandering van koers⁹⁴.

⁸⁶ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 94 (Vendôme aan Lodewijk XIV, 22 november 1708, vanuit Saulsoy, gecijferde brief). Dit idee vindt men ook terug in de poging van Bergeyck op Brussel: worden de geallieerden verplicht zich terug te trekken, dan kunnen ze niet op het land leven in Frans-Vlaanderen. Voor de details van de geallieerde bevoorrading, zie VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger*, 234-235.

⁸⁷ Dit op basis van informatie van de verkenners van Dolet (de commandant van Doornik, Ibid.).

⁸⁸ Vendôme laat alvast de munitiewagens aanrukken vanuit Douai.

⁸⁹ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 93 (Lodewijk XIV aan Bourgogne, 22 november 1708, vanuit Marly).

⁹⁰ “*depuis ma lettre écrite mgr le duc de bourgogne est arrivé d’oudenarde, jay eu l’honneur de luy communiquer ce projet qu’il a fort approuvé*” (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 94, geciteerd).

⁹¹ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 112 (St-Frémond aan Chamillart, 24 november 1708, vanuit Saulsoy): “*M. de Vendosme, charmé d’une si agréable nouvelle, se mit sur son propre dans son lit, barbe fait, chemise camisole blanche, perruque poudrée, les valets balierent la chambre, eurent soin sur une pesle a fen, d’y brusler fleurs d’orange et graine de genievre*”.

⁹² S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 125 (Vendôme aan Chamillart, 26 november 1708, vanuit Saulsoy).

⁹³ Wat in de brief van St-Frémond bevestigd wordt, in een passage die niet door Sautai geciteerd wordt: “*Il n’y a pas d’apparence, Monseigneur, que jusques à tant que cela [een duidelijk teken van de Brusselse burgerij om zich aan de zijde van de keurvorst te scharen] soit fait, ou manqué, de quitter l’Escant, quoyque Monseigneur le duc de Bourgogne ayt une grande envie de le passer, pour l’execution de l’affaire que vous scavés, qui pourroit avoir des suites heureuses.*” (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 112, geciteerd)

⁹⁴ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 125 (geciteerd). Gezien de polemische correspondentiestijl van Vendôme lijkt het ons zeer onwaarschijnlijk dat hij zijn wrok tegen een nieuwe in zijn ogen slechte beslissing van Bourgogne niet zou

B. De oversteek van de Schelde

1) Reageren op de tegenpartij

Zoals hierboven aangegeven, moeten de geallieerden te allen prijze de val van Brussel (en van het hertogdom Brabant) vermijden. Maar ook een andere reden speelt mee: de overgave van de Rijksse citadel laat op zich wachten, door een gebrek aan munitie, die over de Schelde moet worden aangevoerd, na de val van Leffinge⁹⁵.

Marlborough ziet twee plaatsen om de Schelde over te trekken: Kerkhove, dat wordt geïnspecteerd door de Oudenaardse gouverneur Chanclos, en Gavere, dat Cadogan gaat verkennen. Het hoofdleger (40 bataljons en 100 eskadrons onder de hertog en Cadogan) zal de oversteek maken in het zuiden, terwijl Lottum met een kleine 14 000 troepen gebruik moet maken van de relatief onbeschermden bruggen bij Gavere. Wanneer beide contingenten de rivier over zijn, moeten ze in een gecoördineerde aanval met het Oudenaardse garnizoen van de Sigterman, het kamp van d'Hautefort overrompelen⁹⁶. Intussen valt Eugenius in het zuiden de Franse posities tussen Doornik en Kerkhove aan.

formuleren, vooral aangezien de correspondent Chamillart is, die niet op een overdreven hoofse behandeling hoeft te rekenen.

⁹⁵ BARBIER, "Champ de Mars..." 189.

⁹⁶ SAUTAI, *Le passage de l'Escant...* 29.

Figuur 11 De Franse versterkingen tussen Doornik en Oudenaarde (Archives du Génie, Vincennes)⁹⁷

Terwijl de geallieerde troepen naar de Schelde trekken, zijn de Franse bevelhebbers in Saulsoy perfect op de hoogte van hun bewegingen⁹⁸. Een bibberende Bourgogne roept in de nacht van 25 op 26 november Saint-Frémond bij zich, als meest ervaren officier in de staf. Samen besluiten ze om de posities van Souternon⁹⁹ in Berchem en Hautefort in Oudenaarde te versterken, aangezien de bewegingen van Marlborough duidelijk op die sector gericht zijn. Negen bataljons onder

⁹⁷ S.H.D., Archives du Génie, Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires), Section 2 (Tablettes), T-169/2.

⁹⁸ D'Affry spreekt in zijn correspondentie met de hertog van Maine over de informant in het andere kamp die hij gebruikt om nieuws tot bij Bourgogne te krijgen (d'Affry aan de hertog van Maine, 26 november 1708, vanuit Saulsoy, SAUTAI, *Le passage de l'Escant...* 69).

⁹⁹ Antoine d'Aix de la Chaise, graaf van Souternon (+ 1720). Treedt in maart 1709 op eigen vraag uit dienst, wordt in 1704 luitenant-generaal (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XII (1707-1709), Paris, F. Didot, 1857, 367, PINARD, *Chronologie*, IV, 571).

Nangis trekken naar het Noorden¹⁰⁰, het regiment van de Champagne wordt naar de Goësbriand in Pottes gebracht.

Cheyladet moet dan weer vanuit Artesië 12 eskadrons die hem waren toegezonden om het graafschap tegen plunderingen te beschermen, zo vlug mogelijk overbrengen naar Doornik. La Mothe wordt verzocht om d'Estrades met zijn 4 000 man infanterie vanuit Gent naar het onverdedigde Gavere te laten optrekken¹⁰¹. Saint-Frémond loopt met het bevel naar Vendôme, die (geplaagd door buikkolieken) er kermend zijn goedkeuring aan hecht¹⁰².

Door de troepenverplaatsingen houdt Bourgogne in Saulsoy nog 13 bataljons infanterie over, naast de 90 resterende eskadrons cavalerie. Ondanks een zelfverzekerde brief van een licht herstelde Vendôme aan Chamillart de volgende dag¹⁰³, staan de 100 000 soldaten van Lodewijk XIV in verspreide slagorde over een zeer aanzienlijk front (80 kilometer voor de Scheldedekking alleen), terwijl de vijand gecoördineerd oprukt over Harelbeke en Sint-Eloois-Vijve (Malborough) en Roubaix (Eugenius), om tegelijk op drie plaatsen over te steken.

2) Het onvermijdelijke

Bij een wolkenloze hemel, verlicht door een heldere maan, trekken Lottum en Cadogan vanaf vier uur 's nachts vanuit de omgeving van Waregem naar de hun toegewezen oversteekplaatsen bij Gavere, Kerkhove en Outryve. Chanclos verschijnt met de Hollandse gedeputeerden te velde Goslinga en Van Rechteren om een uur na middernacht in alle stilte voor Zingem en Asper. De grenadiers van Fagel trekken zonder problemen over de bruggen¹⁰⁴. Waar zijn de troepen van d'Estrades? Verscholen in de bossen en hagen richting Gavere, is het moeilijk uit te maken hoe sterk het ontzettingsdetachement is¹⁰⁵.

De gedeputeerden besluiten om het leger in slagorde op te stellen voor het dorp en te wachten op de Fransen. Het oorspronkelijke plan van Marlborough, waarbij de Pruisen en Hollanders van Lottum naar Oudenaarde afzakken om d'Hautefort tussen drie vuren te plaatsen, gaat niet door.

In het zuiden slaat Cadogan, achter de rug van de Franse patrouilles van Souternon, beschermd door de uit de rivier opstijgende mist, noodbruggen over de Schelde. Wanneer het scherm terug wegtrekt bij het ochtendgloren, staan al 30 bataljons en 100 eskadrons op de rechteroever: de oversteek is een feit. Tegenover dertigduizend geallieerde soldaten kunnen de 12 Franse bataljons het niet bolwerken. Het kamp in Berchem, dat door amper 2 bataljons verdedigd wordt, krijgt tussen zes en zeven uur 's ochtends een paar kanonsalvo's over zich heen. Souternon trekt met zijn verraste troepen, *nuds en chemise*, terug naar Doornik en laat de brug over de Ronne achter zich instorten, terwijl de Engelsen de Kluisberg innemen¹⁰⁶.

¹⁰⁰ SAUTAI, *Le passage de l'Escaut...* 35.

¹⁰¹ Een garnizoen van zestig man in het kasteel is alles wat er aan te treffen valt. La Mothe schuift de schuld hiervoor in de schoenen van Hautefort, in wiens sector Gavere ligt, en impliciet ook in die van Vendôme, die pas veel te laat d'Estrades ernaar toe stuurt (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 133, La Mothe Houdancourt aan Chamillart, 27 november 1708, vanuit Gent).

¹⁰² Saint-Frémond aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 128, 26 november 1708, vanuit Saulsoy): "*sans la colique qui le tourmentait, [le duc de Vendosme] serait parti sur-le-champ pour s'en aller audit Gavere donner ordre de ce qu'il y aurait à faire*". De wankele gezondheid van Vendôme wordt ook in de correspondentie van de hertog van Maine bevestigd (Dauger aan de hertog van Maine, 26 november 1708, vanuit Doornik, gepubliceerd bij SAUTAI, *Le passage de l'Escaut...* 69-70).

¹⁰³ "*Je me contenterai de vous dire que, par tout ce qui me revient, les ennemis sont dans un état violent, et je ne sais comment ils s'en tireront ... Je vous demande de lire cette lettre au Roi*" (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 125, geciteerd). Het is natuurlijk maar de vraag in hoeverre men Vendôme deze uiting van overdreven zelfvertrouwen kan aanwrijven, gezien zijn fysieke toestand.

¹⁰⁴ "*Ils mettaient le nez au vent et disaient qu'ils sentaient déjà le pays de genièvre et de fromage d'Hollande, et qu'à cette heure chacun d'eux valait bien trois Français*" (Goslinga, *Mémoires*, geciteerd bij SAUTAI, *Le passage de l'Escaut...* 38).

¹⁰⁵ Barbier vergist zich als hij het heeft over het volledige leger van La Mothe dat afzakt naar Gavere en de kans aan zich voorbij laat gaan om Lottum terug over de rivier te lagen (BARBIER, "Champ de Mars..." 198).

¹⁰⁶ De geallieerden plunderen vervolgens het kamp van Berchem leeg en maken 1 500 gevangenen op hun weg naar Oudenaarde (Ibid., 203).

Eugenius heeft zich intussen meester gemaakt van het kasteel van Outryve. Wanneer hij Marlborough vervoegt in Waarmaarde, krijgt hij de aangename mededeling dat de operatie geslaagd is. 80 eskadrons en 6 bataljons van het keizerlijke detachement keren onmiddellijk terug naar Rijsel, terwijl de anderen bij Kerkhove oversteken.

Figuur 12 Marlborough en Eugenius steken de Schelde over bij Kerkhove (anoniem, 1708)

Hoe verklaart men dat het Franse afschrikkingsplan rond de Scheldeoevers op een paar uur verkruiemt? De troepen van d'Estrades, die Bourgogne in de nacht van 25 op 26 november heeft opgetrommeld, vertrekken pas 24 uur later uit Gent. Ze komen net op tijd bij het kasteel van Gavere¹⁰⁷ om te constateren dat Lottum de rivier al over is en om de Hollandse gedeputeerden uit voorzorg hun veel talrijkere korps te doen ingraven¹⁰⁸.

Een gelijkaardige situatie doet zich voor bij Escanaffles: de 5 bataljons van de la Chastre beschieten de troepen van Eugenius bij Outryve en kunnen de post bezet houden, omdat er al een opening bestaat bij Kerkhove.

Souternon getuigt in zijn brieven naar Chamillart van de *fog of war* die zijn reacties bij Berchem vertroebelt: de berichten over de vijandelijke aanwezigheid zijn onvolledig en

¹⁰⁷ Bergeyck aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 156, 29 november 1708, vanuit Bergen).

¹⁰⁸ La Mothe aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 133, 27 november 1708, vanuit Gent).

contradictorisch. Door de mist valt het niet uit te maken waar hij zich precies bevindt¹⁰⁹. Voor de luitenant-generaal het beseft, hebben de geallieerden hem afgesneden van Nangis in Melden, die op zijn beurt gedwongen wordt terug te trekken naar d'Hautefort, die zijn versterkte kamp voor Oudenaarde moet opgeven.

's Avonds komen de geallieerden in Oudenaarde bijeen om krijgsraad te houden en te constateren dat het Franse leger terug in twee gesplitst is: het korps van La Mothe ligt nog achter het kanaal Gent-Brugge, maar Bourgogne en Vendôme spelen geen rol meer, door hun terugtocht naar Doornik. De weg naar Brussel ligt open.

Nangis tekent voor het enige opmerkelijke Franse wapenfeit van de dag. Gezien de omvang van het geallieerde leger, trekt hij samen met d'Hautefort terug in zuidelijke richting. De Franse commandant voor Oudenaarde breekt de bruggen op de Zwalm af, stuurt bagages en kanonnen naar Geraardsbergen en breekt zijn eigen kamp op¹¹⁰. Samen verbranden de 20 000 Franse soldaten bruggen en huizen langs de beek van Etikhove, wanneer Schulenburg hen er aanvalt. De Keizerlijke generaal neemt 3 standaarden en 700 gevangenen, maar wordt zelf in de tang genomen door de Franse cavalerie, waardoor hij zijn tegenstanders moet laten gaan¹¹¹. 500 Britse cavaleristen en hun brigadier Baldwin vinden de dood door de infanterie van Hautefort, die hen verscholen in hagen en bosjes onder vuur neemt¹¹².

3) Het debacle

“Défaites-nous, au nom de Dieu, au plus tôt, de ce fatras d'officiers généraux qui ne font que nous embarrasser”

Vendome aan Chamillart (28 november)¹¹³

Wanneer rond vroeg in de ochtend geschut te horen valt uit Noordelijke richting, denkt men in Saulsoy in eerste instantie aan d'Hautefort in Oudenaarde. La Chastre is de eerste om Vendôme te alarmeren: de geallieerden zijn de rivier over in Kerkhove. De eerste reactie van de hertog, rond acht uur¹¹⁴, is om de hele cavalerie van de rechterflank in Saulsoy samen met de troepen van d'Hautefort voor Oudenaarde en die van Nangis bij Welden, op de vijand te gooien.

Vendôme (die gezien zijn fysieke problemen wordt rondgevoerd in een *chaise*¹¹⁵) laat de troepen optrekken richting Pottes om daar zelf bruggen over de Schelde te slaan en Eugenius in de achterhoede aan te vallen. Bij Pont-à-Ronne komen ze de eerste vluchtelingen van Berchem al tegen, maar even verder blijkt het volledige leger van de prins nog in observatie langs de linkeroever van de Schelde te staan. Oversteken is zo goed als onmogelijk¹¹⁶.

Naarmate verdere berichten van La Chastre, de terugtrekkende Souternon en de ontruiming van Oudenaarde door Nangis het kamp van de achtergebleven Bourgogne in Saulsoy

¹⁰⁹ Souternon trekt zo bijvoorbeeld naar Waarmaarde, maar treft daar enkel wat niet-gebruikte pontons en karren van Marlborough's leger aan, dat intussen al twee bruggen heeft geslagen bij Kerkhove. Wanneer hij daarop naar de plaats van het onheil, tussen het kasteel van Elsegem en het dorp op de linkeroever trekt, staan er al 10 bataljons en 10 eskadrons op de rechter, terwijl Souternon zelf amper 3 bataljons en 10 eskadrons onder zich heeft (Souternon aan Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 133, vanuit Berchem, 27 november 1708). Wanneer Cadogan hem bestookt met een batterij van dertig kanonnen, moet hij zich terugtrekken tot achter de Ronne.

¹¹⁰ Barbier spreekt hier nog steeds over een plan van Hautefort om samen met het korps van La Mothe bij Gavere de geallieerden tegen te houden. De twintigduizend man van Hautefort en de vijftigduizend van de eerstgenoemde hadden dat inderdaad kunnen doen, alleen was het detachement van d'Estrades veel kleiner... Hautefort maakt dus rechtsomkeert en zoekt het contact met Nangis (BARBIER, "Champ de Mars..." 206).

¹¹¹ SAUTAI, *Le passage de l'Escant...* 43-44.

¹¹² BARBIER, "Champ de Mars..." 206.

¹¹³ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 148 (Vendôme aan Chamillart, 29 november 1708, vanuit Doornik).

¹¹⁴ BARBIER, "Champ de Mars..." 204.

¹¹⁵ “*La journée d'hier fut rude pour la première sortie d'un homme qui a gardé le lit trois semaines. Aussi suis-je comme si on m'avait roué depuis le haut des cuisses jusques à la plante des pieds*” (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 143, Vendôme aan Chamillart, 28 november 1708, vanuit Doornik)

¹¹⁶ Saint-Frémond aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 143, 28 november 1708, vanuit Doornik).

bereiken, wordt het aanvalsplan opgegeven. Het heeft geen zin tegen een overmacht in het veld te treden, als alle controleposten op de Schelde al verloren zijn gegaan. Vendôme blaast de aftocht naar Doornik, Bourgogne stuurt zo vlug mogelijk troepen naar Cheyladet in La Bassée.

Aan wie de schuld voor het debacle? Vendôme houdt het bij Goësbriand, La Chastre en *l'incompétent*, Souternon: in plaats van zich te laten inpakken door de nachtelijk manoeuvrerende vijand, hadden ze hem onmiddellijk moeten aanvallen¹¹⁷. Wat baat het om Nangis naar Berchem te sturen, als Souternon, die al twee dagen op voorhand wist hoe de vork in de steel zat, de positie bij het eerste schot uit handen geeft? De versterkingen die Vendôme de 27ste nog wou nasturen, worden dan weer gedwarsboomd door Berry en Bourgogne, beiden ten prooi gevallen aan hun gebruikelijke kapsones. Om zich te verdedigen haalt Vendôme de volgende dag opnieuw zijn door de omstandigheden onmogelijk geworden plan van de 22ste aan.

Bourgogne probeert zich van schuld te ontdoen door onmiddellijk aan te geven dat hij zelf nooit gelooft heeft dat de hele Schelde te verdedigen was tegen Eugenius en Marlborough¹¹⁸.

Figuur 13 "Nunc tu Galle fugis dum Leo Belga fremit": de val van Rijsel en de oversteek van de Schelde (Nicolas Chevalier)¹¹⁹

Slecht nieuws komt nooit alleen: wanneer Vendôme 's avonds in Doornik aankomt, bereikt hem het bericht van de capitulatie van Albergotti in Saint-Guislain¹²⁰. De plaats wordt een paar dagen later (1 december) terug ingenomen door Hautefort, de vorige bezetter en keurvorst Max Emmanuel¹²¹.

¹¹⁷ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 139 en 140 (Vendôme aan Lodewijk XIV en aan Chamillart, 27 november 1708, vanuit Doornik) en nr. 148 (geciteerd). Enkel de Spaanse Maréchal de Camp Zuñiga zou Cadogan hebben willen aanvallen. "Ce qui est bien honteux pour la nation, mais je n'en suis point surpris." (Vendôme zinspeelt op de Franse *zèle*, die maar bleek zou afsteken in vergelijking met die van de onderdanen van Filips V).

¹¹⁸ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 141 (Bourgogne aan Lodewijk XIV, 28 november 1708, vanuit Doornik).

¹¹⁹ CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, 33. BNF Arsenal, 4 H 7986.

¹²⁰ Saint-Guislain is belangrijk, aangezien het tussen Bergen en Condé in ligt, onder de door de geallieerden gecontroleerde lijn Ath-Oudenaarde-Kortrijk. De versterkingen worden in 1706 terug opgericht, wanneer Marlborough dichterbij komt na Ramillies (G. ZELLER, *L'organisation défensive des Frontières du Nord et de l'Est au XVIIe siècle*, Paris, Berger-Levrault, 1928, 60). Zie ook "Capitulation faite entre M. le Marquis d'Albergotti, lieutenant général des armées du Roi, et M. le Lieutenant-Colonel de Dragons de Lamothe, commandant de la ville de Saint-Ghislain", 1 december 1708, S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 166 (DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 518-519). Gouverneur Pallands had aan de 200 dragonders van Lamothe (niet te verwarren met La Mothe Houdancourt) genoeg om de strategisch belangrijke plaats op de Haine te nemen.

¹²¹ BARBIER, "Champ de Mars..." 215. S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 166, "Capitulation faite entre Monsieur le Marquis d'Albergotti, lieutenant-general des armées du Roy et Monsieur le Lieutenant Colonel de Dragons la Motte, commandant dans la ville de Saint Ghillain", 1 december 1708.

C. Brussel keert niet terug

“Les bourgeois de Bruxelles, Monseigneur, se sont bien mal acquittés de leurs promesses.”¹²²

“Je ne vous dirai pas, Monseigneur, combien vive est ma douleur sur tous ces mauvais succès.”¹²³

Figuur 14 Plan de la Ville de Bruxelles avec les attaques par l'armée de France sous les ordres de S.A.E. de Bavière du 24 de novembre 1708 (J. Harrewijn, s.d.)¹²⁴

Max Emmanuel voor Brussel

Op 22 november komt het legertje van de keurvorst aan bij de abdij van Ter Kameren. Ten zuiden van de hoofdstad trekt het over de Zenne, om de volgende dag te kamperen in Etterbeek, ten oosten. In de namiddag stuurt de keurvorst een grootsprakerige trompetter uit naar commandant Pascale, die vrij laconiek zijn spijt uitdrukt niet bij naam gekend te zijn bij zijn belegeraar, en alles in het werk te zullen stellen wat een man van eer vermag in een dergelijke situatie¹²⁵. Max Emmanuel heeft nagelaten om de stad volledig te isoleren, wat het kanaal naar de Schelde en de Vlaanderenpoort openlaat voor een eventuele terugtocht naar Antwerpen of Dendermonde¹²⁶.

¹²² Max Emmanuel van Beieren aan Lodewijk XIV (S.H.A.T., A1, 2084, nr. 154, 29 november 1708, vanuit Bergen).

¹²³ Bergeyck aan Chamillart, 29 november 1708, geciteerd.

¹²⁴ Universiteitsbibliotheek Gent, Kaarten en Globes, kaart 1399.

¹²⁵ BARBIER, "Champ de Mars..." 188. Dit ondanks de slechte plaats die Brussel, ondanks de aanwezigheid van Murray en Wrangel, ook in 1708 was. Op een aantal plaatsen bestaat de omwalling uit gewone baksteen.

¹²⁶ *Ibid.*, 189.

Na een ruzie tussen Bergeyck (die de stad in het noorden, precies via het kanaal naar de Schelde wil binnenvallen) en maarschalk d'Arco (die wil gebruik maken van een droogliggend stuk van de omwalling tussen de Naamse en de Leuvense poort, aan de zijde van het park), kiest Max Emmanuel voor zijn Beierse dienaar¹²⁷. Pas op 24 november wordt de batterij¹²⁸ op de *chemin couvert* (bedekte weg¹²⁹) aan de oostzijde gericht. Op de twee dagen die verlopen tussen zijn naderen en het begin van de beschieting, is de Brusselse verdediging al degelijk georganiseerd, onder andere onder impuls van de Staatse gedeputeerden Van den Bergh en Renswoude.

De eerste Beierse aanval volgt op 26 november: Max Emmanuel neemt fort Monterey in en voert het garnizoen gevangen af, maar wordt door kanonvuur van de belegeraars verplicht om zijn hoofdkwartier in Etterbeek op te breken, aangezien de kogels er hem rond de oren vliegen¹³⁰. De stormloop van de volgende nacht verloopt succesvol¹³¹: de belegeraars, met veel bravoure aangevoerd door de keurvorst en luitenant-generaal Grimaldi, nemen twee plaatsen van de bedekte weg in. De stad wordt met bommen bestookt. Op dit punt rekent de keurvorst op de vermeend opstandige burgers, die een van de poorten moeten kunnen openen.

Helaas. De Brusselse magistraat neemt enkel de beslissing om een neutrale burgerwacht onder de wapens te roepen en niet te schieten op de belegeraars, gezien de nadering van de vijand¹³². De Staten van Brabant schieten Van den Bergh zelfs geld voor tijdens het beleg¹³³. Om zes uur 's ochtends neemt Pascale de verloren posities terug in bezit, na een hels bombardement, dat de Beierse batterij het zwijgen oplegt.

¹²⁷ Bergeyck aan Chamillart (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 129, 26 november 1708, vanuit Elsenne).

¹²⁸ De vertraging bij Max Emmanuel is niet enkel aan de ruzie tussen d'Arco en Bergeyck te wijten, maar ook aan de slechte staat van de wegen en *son canon mal attelé* (St-Frémond aan Chamillart, S.H.A.T., A¹, 2084 nr. 112, geciteerd). De Franse artillerie raakt pas op 5 dagen opgesteld, waar er normaal slechts één voor nodig is: 50 boerenpaarden zijn nodig om een 24-pondskanon uit de modder te krijgen.

¹²⁹ De vertaling is die van VAN NIMWEGEN, *De subsistentie van het leger*, 238.

¹³⁰ SAUTAI, *Le passage de l'Escaut...* 47.

¹³¹ In die mate zelfs dat Brussel geen volgende aanval kan doorstaan, aldus BARBIER, "Champ de Mars..." 210.

¹³² Max Emmanuel aan Lodewijk XIV, S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 154 (29 november 1708, vanuit Bergen).

¹³³ De gedeputeerden te velde aan de Staten-Generaal, Brussel, 28 november 1708 (gepubliceerd bij SAUTAI, *Le passage de l'Escaut...* 97-98).

Figuur 15 De positie van St-Guislain op de Haine ("Plan de la Campagne de 1708", détail)

De keurvorst verneemt de volgende dag het nieuws van de geallieerde doorbraak en van de val van Saint-Guislain uit de mond van Bette, een gevluht cavaleriekapitein uit het regiment van Egmont, die 's ochtends de 27ste nog bij Gavere gelegerd was onder bevel van de Capres¹³⁴. In de wetenschap dat het leger van Marlborough en Eugenius hem op de nek kan vallen¹³⁵, trekt de keurvorst zijn troepen halsoverkop terug in zuidelijke richting¹³⁶. Het late novemberweer eist zijn tol bij de infanteristen, die deels zijn samengesteld uit garnizoenstroepen. Na 24 uur met de voeten in het slijk, onder voortdurende regen te hebben aangevallen aan de Naamse Poort, zonder te worden afgelost door een tweede aanvalsgolf (gezien de beperkte effectieven van Max Emmanuels legertje), kan men een tweede schok niet opvangen¹³⁷.

Zieken, gewonden en bijna alle belegeringsgeschut blijven achter in Elsene, Etterbeek en de abdij van Ter Kameren. Hoewel het mogelijk was geweest ze af te voeren via de steenweg door het Zoniënwoud, naar Namen en Bergen¹³⁸, kan maarschalk d'Arco enkel vaststellen dat ook de boeren die de kanonnen hadden helpen opzetten, voor de vlucht gekozen hebben met hun paarden en alle toebehoren.

¹³⁴ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 156 (Bergeyck aan Chamillart, 29 november 1708, vanuit Bergen).

¹³⁵ Die inderdaad al 40 eskadrons onder de Staatse generaal Dompté had uitgestuurd naar Brussel (Ibid.).

¹³⁶ Max Emmanuel reageert ook op een gerucht als zou de vijand een detachement vanuit Bavay naar Les Estinnes hebben gezonden, om Bergen te bedreigen (Max Emmanuel aan Lodewijk XIV, 29 november, geciteerd).

¹³⁷ SAUTAI, *Le passage de l'Escant...* 47-48. Max Emmanuel zou door zijn voortdurende aanwezigheid en zorg voor de staat van het militaire kamp de vlam brandende gehouden hebben en zou in geen geval hebben bijgedragen tot de mislukking van de operatie, aldus een geciteerde brief van Buisson aan Chamillart (29 november 1708, vanuit Bergen).

¹³⁸ Bergeyck aan Chamillart, 29 november 1708, geciteerd.

Figuur 16 Max Emanuel van Beieren en de Franse kroon: non diadema, sed umbra (Nicolas Chevalier)¹³⁹

Op 29 november trekt Marlborough de stad Brussel binnen. Max Emmanuel van Beieren zit in een situatie waar hij alles kwijt lijkt. De soevereiniteit over de Nederlanden is nog ver weg en kan hem enkel worden overgedragen door Filips V, die nog Namen en een deel van Henegouwen onder controle heeft¹⁴⁰.

¹³⁹ CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, 42. De keurvorst houdt de commandostaf vast bij de veldslagen van de Schellenberg, Blenheim en Ramillies, maar zijn kroon hangt aan een zijden draadje en wordt enkel belicht door de stralen die Lodewijk XIV uitzendt: hij krijgt enkel de schaduw van een vorstentitel: *non diadema, sed umbra*. BNF Arsenal, 4 H 7986.

¹⁴⁰ "rien ne va plus" (L. HÜTTL, *Max Emanuel: der blaue Kurfürst*, München, Süddeutscher Verlag, 1976, 491).

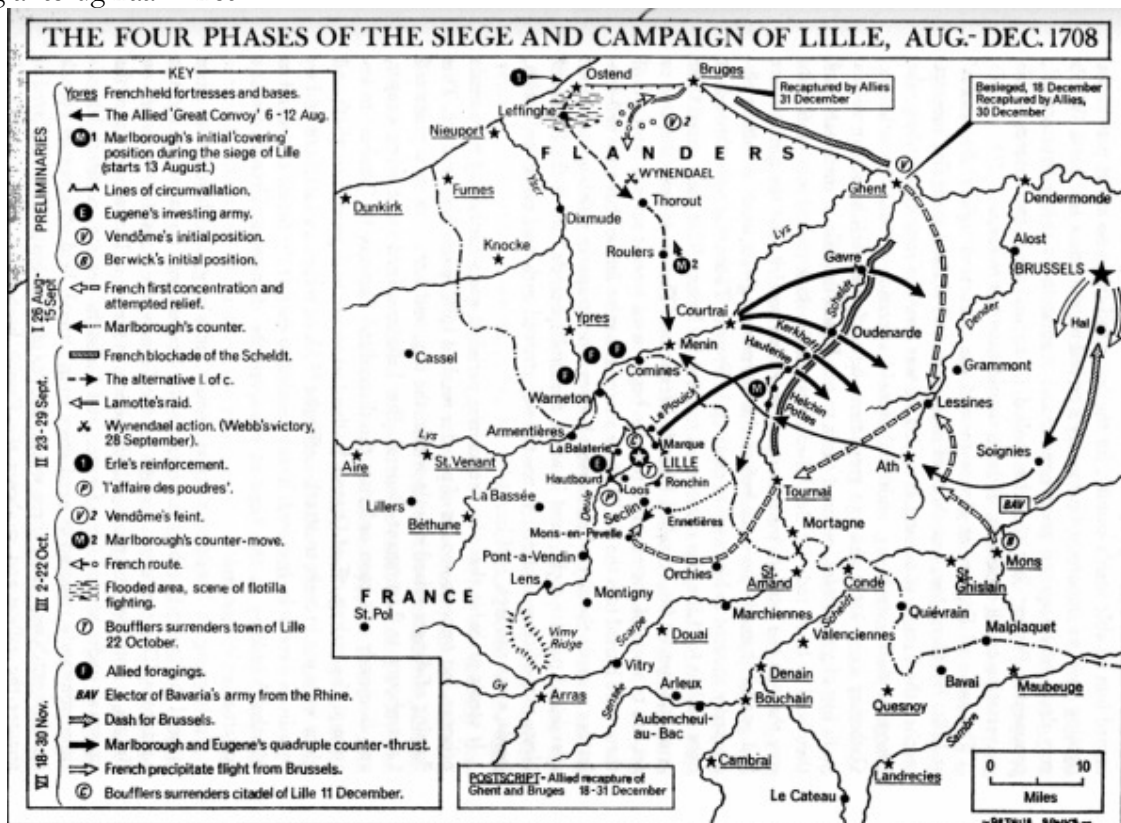
III. Nec cantus, nec numerus: de ontruiming van Vlaanderen

A. Het einde van Boufflers en de terugkeer van Bourgogne

“L’homme du Roi, doit faire corps avec l’honneur du Roi [...] s’il est coupé de l’autorité supérieure, il est censé toujours faire passer l’honneur avant sa propre conception de l’intérêt du service. C’est ce que ne comprendra pas en 1709 le comte de la Mothe¹⁴¹”

De vernederende episode van de Schelde-oversteek is er een te veel voor Lodewijk XIV. Hij vaardigt het bevel uit om het leger van Vendôme, dat intussen kampeert bij Raisnes, tussen Douai en Valenciennes, te ontbinden. Op 2 december krijgen de officieren toestemming om op verlof naar Frankrijk te vertrekken¹⁴², een paar dagen later gaat de hele Maison du Roi in de winterkwartieren, gevolgd door Bourgogne en Berry, die een week later terug in Versailles verschijnen.

Boufflers, *le brave des braves*¹⁴³, geeft op 11 december ook de citadel van Rijsel over aan Eugenius. Drie dagen eerder zag de maarschalk dat munitie en levensmiddelen tot onder een kritiek minimum waren gezakt, terwijl de geallieerde belegeraars een nieuw konvooi lieten binnenlopen uit Brabant. Het Rijselse garnizoen slaat de *chamade* en stuurt gijzelaars uit om te onderhandelen over de overgave. De maarschalk krijgt opnieuw alle militaire eer van Eugenius van Savoye. Als erkenning voor de kranige verdediging van Rijsel en de citadel, krijgt zijn zoon het erfelijk gouverneurschap van Frans-Vlaanderen toegewezen¹⁴⁴. Vendôme trekt de volgende dag al terug naar Anet.

Figuur 17 Synthesekaart van het beleg van Rijsel¹⁴⁵

¹⁴¹ F. BLUCHE, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, 457.

¹⁴² BARBIER, "Champ de Mars..." 216.

¹⁴³ BLUCHE, *Louis XIV*, 462.

¹⁴⁴ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 157.

¹⁴⁵ D. CHANDLER, *Marlborough as military commander*, London, Spellmount, 2003, 230.

Terwijl het Franse leger in zijn rug ontbonden wordt en het beleg van de Rijselse citadel voortgaat, trekt Marlborough met zijn troepen vanuit Enname naar Gent, laatste prijs van de campagne¹⁴⁶. De val van de citadel is voor Marlborough het sein om vanuit zijn kamp bij Beerlegem over Merelbeke en Melle het beleg te slaan voor Gent. 's Avonds op 11 december is de kant langs drie kanten ingesloten: Murray zakt uit het Waasland en Dendermonde af. Eugenius vervoegt hem vanaf de volgende dag: de belegeringsartillerie wordt ongehinderd bij Harelbeke op de Leie gezet en naar het Noorden gevoerd. Een week later is de insluiting voltooid¹⁴⁷.

Gent wordt verdedigd door La Mothe Houdancourt, die beschikt over 33 bataljons en 30 eskadrons (wat gezien de stand van de campagne eerder overeen komt met 17 400 man¹⁴⁸). Bergeyck is evenwel pas laat in actie gekomen voor de bevoorrading van de stad¹⁴⁹, die in geen geval zo goed is versterkt als Rijsel: de situatie die de Franse ingenieurs aantreffen in 1701, is die van een open plaats, met vormloze verdedigingswerken.

La Mothe gelooft begin december eigenlijk niet in een beleg van Gent: het seizoen is te ver gevorderd. De bewegingen van Eugenius, die zijn hoofdkwartier in Deinze vestigt, ziet hij als een schijnbeweging, bedoeld om hem Gent en Brugge te doen ontruimen zonder slag of stoot¹⁵⁰.

Bij de nadering van Marlboroughs troepen scheidt de generaal dan weer op over de heroïsche kwaliteiten van zijn nakende verdediging, die die van Boufflers minstens zal evenaren¹⁵¹. Aangezien de bataljons verspreid over de winterkwartieren aan de grens liggen, de *munitionnaires* niet meer betaald worden en de desertie bij de eveneens slecht betaalde soldaten welig tiert, lijkt het onbegonnen werk om nog iets te ondernemen uit Kust-Vlaanderen¹⁵². Lodewijk XIV, die zich zelf ook niet meer aan een beleg van Gent verwacht had, om dezelfde reden als La Mothe, benoemt Boufflers tot bevelhebber van de garnizoenen aan de Noordgrens, in de hoop de situatie alsnog te kunnen keren¹⁵³.

¹⁴⁶ Bemerkt de blunder van Jeremy Black, die de val van Gent dateert op 30 december 1709 en uitlegt als een gevolg van de slag bij Malplaquet (11 september 1709). Zie J. BLACK, *Britain as a military power 1688-1815*, London, UCL, 1999, 54.

¹⁴⁷ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 271 (La Mothe Houdancourt aan Chamillart, 19 december 1708, vanuit Gent).

¹⁴⁸ BARBIER, "Champ de Mars..." 222. De schatting van 17400 is eerder flatterend. Op basis van het rapport van intendant Le Blanc komt Sturgill aan amper 29 bataljons op halve sterkte en 19 eskadrons die er nog erger aan toe zijn, samen nog geen tienduizend man (STURGILL, *Claude Le Blanc*, 25).

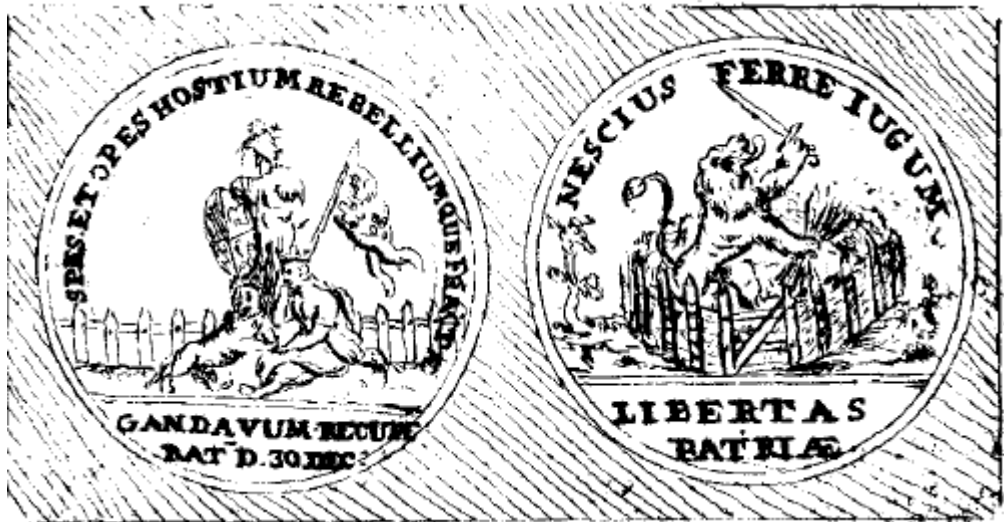
¹⁴⁹ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 307 (Bergeyck aan Chamillart, 26 december 1708, vanuit Bergen): "*on a pensé un peu tard à l'approvisionnement de Gand*". Zie ook de grote bestelling van Bergeyck op 15 december (61 000 pond boter, kaas, spek, gezouten varken, 7 000 tonnen bier, 40 000 pond vlees, 20 000 pond tabak etc., zie J.E. NEVE, *Gand Sous l'Occupation de Louis XIV*, Gent, Claeys-Verheughe, 1929, 169). Le Blanc bevestigt bij zijn verblijf in Gent de algemene indruk van een grote stad, zonder munitie, met slechte vestingwerken en een morrende bevolking (STURGILL, *Claude Le Blanc*, 25).

¹⁵⁰ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 158.

¹⁵¹ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 257 (La Mothe Houdancourt aan Chamillart, 17 december 1708, vanuit Gent). Saint-Simon ziet hierin een poging om de maarschalkstaf te bemachtigen (L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, ed. CHÉRUEL, M., Paris, Hachette, 1857, 276). La Mothe kan opnieuw rekenen op de financiering van Bernard (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 288, Chamillart aan La Mothe, 22 december 1708, vanuit Versailles).

¹⁵² STURGILL, *Claude Le Blanc*, 26.

¹⁵³ Met die nuance, dat Boufflers voor de plaatsen die onder Filips V vallen (Doornik, Bergen, Namen), orders ontvangt van de keurvorst, die bij zijn terugkeer van de expeditie op Brussel terug een prominente rol opeist in het Franse leger en voorstelt om samen met Boufflers op te trekken naar Gent (S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 281, Chamillart aan Max Emmanuel, 22 december 1708, vanuit Versailles en nr. 298, Max Emmanuel aan Chamillart, zelfde datum, vanuit Bergen). Boufflers kan de nieuwe rol van Max Emmanuel, die hij ceremonieel moet laten voorgaan als buitenlandse prins, maar matig appreciëren (id., nr. 322, 29 december 1708, Boufflers aan Chamillart, vanuit Douai). Max Emmanuel zelf maakt zich dan weer kwaad omdat hij buiten de plannen voor de ontzetting van Brugge wordt gehouden, die Bergeyck bekookstooft met Chamillart, hoewel Brugge onder de soevereiniteit van Filips V valt (id., nr. 323, 30 december 1708, Max Emmanuel aan Chamillart, vanuit Bergen).

Figuur 18 Gent herwonnen door de Geallieerden: de Hollandse leeuw brengt de stedelijke vrijheden terug in de stad (Nicolas Chevalier)¹⁵⁴

Dat La Mothe Houdancourt Gent verdedigt, is niet naar de zin van Vendôme, die na zijn *déboire* bij Wijnendale hem geen kans geeft tegen Marlborough en Eugenius. La Mothe, die zijn troepen concentreert in Gent, pakt de zaak volledig verkeerd aan: Vendôme vindt het onzin om de slecht versterkte stad te willen verdedigen van achter de versterkingen en vindt dat hij zich beter zou ingraven tussen de twee Schelde-armen ten zuiden van de stad¹⁵⁵. De hertog stelt voor om in persoon de verdediging van de stad op zich te nemen en een extra versterking van tienduizend man uit de winterkwartieren te halen, om rond Ieper, Veurne, Sint-Winoksbergen en Nieuwpoort te kamperen en vandaar te kunnen tussenkomen achter het kanaal Gent-Brugge¹⁵⁶. Bovendien snijdt La Mothe zich, eens hij ingesloten is, af van 30 bataljons die het kanaal moeten bewaken, waardoor zijn troepen tot de helft worden gereduceerd.

Bourgogne zet Vendôme evenwel de voet dwars: er kan geen sprake van zijn om hem het bevel te geven in Gent. Gezien zijn gekende reputatie van waaghalzerij, zou hij de oorlog de hele winter door kunnen laten aanslepen, om de blaam van de Schelde-oversteek uit te wissen¹⁵⁷. Lodewijk XIV vraagt dan ook aan Vendôme om, net als Bourgogne, terug te keren naar het hof en het bevel aan La Mothe te laten¹⁵⁸.

Op 24 december openen de belegeraars de *tranchée* aan de Sint-Pieterspoort, op kerstmis gaat de beweging verder aan de keizerspoort en aan de oostzijde. La Mothe doet de volgende dag in de ochtendmist een uitval met 2 000 soldaten uit het garnizoen, wat de belegeringswerken doet opbreken, maar moet de volgende dag alweer Fort Rode prijsgeven, dat valt voor de Hannoveranen van de hertog van Württemberg. Op 29 december raken de geallieerde batterijen opgesteld, wat Eugenius en Marlborough gebruiken om de commandant onder druk te zetten: als hij zich overgeeft aan eerbare voorwaarden, zal de stad niet beschoten worden zoals Rijssel. Doet hij dat niet, dan riskeert hij naast een bommentapijt ook te worden afgevoerd als krijgsgevangene, met zijn garnizoen.

¹⁵⁴ CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, 47. BNF Arsenal, 4 H 7986.

¹⁵⁵ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires (VIII)*, 155.

¹⁵⁶ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 194 en 195 (Vendôme aan Lodewijk XIV en Chamillart, 5 december 1708, vanuit Douai).

¹⁵⁷ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 196 (Bourgogne aan Chamillart, 5 december 1708, vanuit St-Venant)

¹⁵⁸ S.H.A.T., A¹, 2084, nrs. 205 tot 207, Brieven van Lodewijk XIV en Chamillart aan Bourgogne en Vendôme, 7 december 1708, vanuit Versailles).

La Mothe denkt niet lang na: het garnizoen bestaat bijna volledig uit Spaanse troepen, *qui le mettoient dans une extrême inquiétude sur leur fidélité, à la quelle il n'osoit se fier*¹⁵⁹. Bovendien zijn de burgers van de stad niet bepaald geneigd om een bombardement te verdragen, als de kansen om stand te houden tegen de overwinnaars van Rijsel hoe dan ook beperkt zijn¹⁶⁰. Als La Mothe zich eerbaar overgeeft, kan hij bovendien het aanwezige cavaleriecontingent redden.

Figuur 19 "Plan du Siege et des Attaques de la Ville et Citadelle de Gand, assiegée par les Armées des Alliez le 22 Decem 1708" (G. Brakel, s.d., Universiteitsbibliotheek Gent¹⁶¹)

Op 30 december besluit La Mothe te capituleren in Gent¹⁶². Zijn beslissing wordt in Versailles op vorstelijke toorn onthaald. Terwijl Chamillart plannen moet smeden om Rijsel terug te nemen in de winter, geeft La Mothe de belangrijkste Franse post in Vlaanderen op. Letterlijk aan de vooravond van de strenge winter van 1709, waarin de geallieerden onmogelijk een beleg van de goed versterkte stad konden aanhouden, geeft de onfortuinlijke commandant toe aan de gemakkelijkste uitweg.

In de nacht van 5 op 6 januari zet een vreselijke vorst in, die alle militaire operaties lam legt voor de komende vier maanden: Marlborough zou de keuze gehad hebben het beleg op te breken, dan wel met zijn leger te sterven in de kou. Lodewijk XIV had aan La Mothe gevraagd

¹⁵⁹ BARBIER, "Champ de Mars..." 225.

¹⁶⁰ Al op 17 december gaat een delegatie van negen Gentse magistraten naar Marlborough en Eugenius met de vraag om de huizen en handelspanden te sparen. Le Blanc, die de verdediging van La Mothe met lede ogen aanziet, merkt geërgerd op dat hij als burger dacht dat belegerden doorgaans minder vriendelijke uitvallen op de vijand doen (S.H.A.T., A¹, 2086, nr. 263bis, Le Blanc aan Chamillart, 18 december 1708, geciteerd bij STURGILL, *Claude Le Blanc*, 26-27).

¹⁶¹ Kaarten en Globes, Kaart 1095.

¹⁶² S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 325 (Buisson aan Chamillart, 31 december 1708, vanuit Gent).

om het onmogelijke te doen om Gent te bewaren. Het tegendeel is waar: het geallieerde leger kan alle bagages overbrengen naar Rijsel en Menen, om rechtstreeks Frankrijk aan te vallen.

Bij Barbier kan hij evenwel op meer krediet rekenen. La Mothe kan niet verweten worden dat hij het weer niet kan voorspellen, en uiteindelijk redt hij toch een belangrijk deel van het Bourbonleger. Hoe dan ook is Marlborough pas in de eerste dagen van 1709 terug in het bezit van wat hij begin juli aan Vendôme moet laten. Bovendien is de stemming in de stad erg verdeeld geraakt: de wet is eind oktober verzet door Bergeyck en de verwijderde ontevreden maken gemene zaak met de Meulemeester, baljuw in Kruishoutem en agent van het Anglo-Bataafse condominium¹⁶³. Half december vreest D'Arpajon, ingenieur in Gent, dat gouverneur de Capres binnenkort oproer van de *mal intentionnez* met de wapens zal moeten neerslaan¹⁶⁴.

De verzachtende omstandigheden die La Mothe meent te kunnen invoeren, zijn hem niet erg tot nut. Lodewijk XIV krijgt van Gavaudan, de aide de camp van de ongelukkige capitulant, het slechte nieuws uit Vlaanderen. Als antwoord krijgt de bevelhebber een *lettre de cachet* teruggestuurd, om zich voortaan op zijn verblijfplaats Fayet tegen Compiègne terug te trekken¹⁶⁵.

In de nasleep van de val van Gent, ontruimt Grimaldi, die het bevel voert over dertig bataljons op halve sterkte, Brugge in de nacht van 1 op 2 januari¹⁶⁶. De uiterste weerstand van het Franse leger is Nieuwpoort, dat door Puyguion wordt bewaakt.

B. De winter en de val van Vendôme

De hele winter door gonst het van de plannen om Rijsel te heroveren. Boufflers en de intendanten Bernières en Leblanc sturen een plan naar Lodewijk XIV, om met vijftigduizend man het beleg te slaan voor Rijsel (86 gehavende bataljons en 150 eskadrons)¹⁶⁷. De intredende barre vrieskou en geldgebrek stellen evenwel een einde aan de operatie¹⁶⁸.

Bij de laatste ruzie tussen Vendôme en Bourgogne, over de verdediging van Gent, vraagt Vendôme aan Chamillart waarom hij niet meer vermeld wordt op de lijst van de winterkwartieren in de Nederlanden¹⁶⁹. Bij zijn antwoord wijst Lodewijk XIV op Douai en St-Venant¹⁷⁰. Niets doet nakend onheil vermoeden. De mémoires van Saint-Simon brengen een met veel plezier over meerdere weken uitgesmeerd verhaal van een drievoudige val¹⁷¹.

De uitsluiting uit het leger

Wanneer Vendôme terugkeert in Anet, wordt hij verder bezoldigd zoals een dienstdoend generaal. Hij brengt nog regelmatig bezoeken aan Marly, bij de intimi van de koning en Meudon, bij die van Monseigneur, waar de vaste klik zich als vanouds rond hem verzamelt. Wanneer hij zich in Versailles aanbiedt voor de *cérémonie de l'ordre*, krijgt hij echter te horen dat hij niet meer zal dienen als generaal en ook niet meer betaald zal worden.

¹⁶³ Zie ook A.J. VEENENDAAL SR., "Gedelegeerde rechters over de verrassing van Gent van 5 juli 1708," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* XXXII (1978): 133-166.

¹⁶⁴ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 251 (D'Arpajon aan Chamillart, 15 december 1708, vanuit Gent).

¹⁶⁵ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires* (IV), 276. "Après tant de bêtises, ni la duchesse de Ventadour, ni Chamillart étaient encore en état de le sauver".

¹⁶⁶ DE VAULT en PELET, *Mémoires Militaires* (VIII), 166.

¹⁶⁷ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 313 tot 316 (Boufflers aan Chamillart, 29 december 1708, vanuit Douai). Zie ook het gedetailleerde X., "Projet pour surprendre Gand," in S.H.D., *Archives du Génie, Article 15, §2, Section 1* (1709). Boufflers vreest dat de communicatie tussen Duinkerken en Ieper kan worden verbroken als de geallieerden in de rug van het Franse garnizoen La Bassée en Lens innemen.

¹⁶⁸ Saint-Simon ontwaart de hand van Maintenon hierin, die een *bongewinterhysterie* zou gecreëerd hebben in Versailles, om Lodewijk XIV van zijn doldrieste heroveringsplan af te brengen (DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires* (IV), 281).

¹⁶⁹ S.H.A.T., A¹, 2084, nr. 195, geciteerd.

¹⁷⁰ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal* (XII), 307.

¹⁷¹ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires* (IV), 281, 365-373 (Disgrâce de M. de Vendôme).

Ogenschijnlijk onbewogen, komt Vendôme in grote financiële problemen terecht: volgens Saint-Simon moet hij zijn équipages verkopen, om zich terug te trekken op het familiekaasteel, waar het gras begint te groeien, teken van de nadering van een nieuw veldtochtseizoen¹⁷². De reden voor de eerste etappe van Vendômes val zou liggen bij de combines tussen Maintenon, Marie-Adélaïde van Savoye en de hertog van Maine, die ook de correspondentie van ondergeschikte officieren aan het front ontvangt¹⁷³. Het volgende slachtoffer van hun acties is d'Evreux, die geen commando meer krijgt in het leger, omwille van zijn brief na de slag bij Oudenaarde¹⁷⁴.

Saint-Simon brengt de val van de generaal in verband met zijn eerste onderhoud met Lodewijk XIV in december 1708. In een korte audiëntie zou hij al het slechte dat hij dacht over Puységur de vrije loop hebben gelaten tegenover de koning en hem verantwoordelijk hebben gesteld voor de verziekte sfeer in de entourage van Bourgogne. Vendôme zou hiermee in een beweging ook Beauvillier willen treffen, met wie Puységur, net als met diens pupil, goede banden onderhoudt.

Het duurt evenwel een tijd voor de luitenant-generaal zelf terug aan het hof verschijnt. Na afloop van de ellendige campagne heeft Puységur zich *en panne* gezet op zijn slot in de streek van Soissons. Pas na twee maanden verschijnt hij in Versailles, waar Lodewijk XIV, die de gewoonte heeft regelmatig met de man te overleggen¹⁷⁵, hem persoonlijk ontvangt. Puységur verklaart zijn wekenlange afwezigheid door zijn verstoorde relatie met Vendôme en de vele problemen gedurende de veldtocht. Hij krijgt de kans om uitgebreid de *fautes, inepties, obstinations et insolences* uit de doeken te doen, van een generaal die Frankrijk wel honderd veldslagen had kunnen doen verliezen, was er niet de wijsheid van andere raadgevers geweest. Na gedetailleerde tegenvragen en enig onbegrip, wil hij de koning volledig over de streep halen.

Puységur laat geen komma onvermeld uit het zedeloze en immorele leven dat de hertog al twee jaar in de Vlaamse kampementen leidt. Hij schildert in zwarte verf zijn eigengereide, arrogant onwetende persoonlijkheid en onnozele tot zelfs gevaarlijke beslissingen, die in elke campagne al tot een zware nederlaag hadden kunnen leiden. Twee uur later is Lodewijk overtuigd om zijn *cousin* uit de gratie te laten vallen¹⁷⁶.

Na afloop van het onderhoud met Lodewijk, dartelt Puységur de spiegelzaal binnen, waar hij onmiddellijk zijn gesprek in alle conversaties rondstrooit. De kliek rond Vendôme kookt van woede en probeert tegengestelde beweringen te verspreiden, terwijl de generaal omhelsd wordt door Maintenon, Beauvillier en Marie-Adélaïde¹⁷⁷.

Tweede fase: l'affaire du brelan

De gevallen Vendôme vraagt de koning om hem nog toe te laten aan het hof en in de twee belangrijke bijresidenties, wat hem wordt toegestaan. Wanneer de hertog net zijn arrogantie en

¹⁷² Bevestigd en gedateerd op 9 februari 1709 bij MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 327. Vendôme bewoont al twintig jaar het kasteel van Chenonceaux niet meer, precies omwille van geldgebrek (J.-P. DESPRAT, *Les bâtards d'Henri IV. L'épopée des Vendôme 1594-1727*, Paris, Perrin, 1994, 600).

¹⁷³ S.H.A.T., A¹, serie 2108 (brieven uit Vlaanderen aan de hertog van Maine, 1708).

¹⁷⁴ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 359. Lodewijk XIV stuurt de graaf van Toulouse uit om het nieuws over te brengen. Zie ook de toevoegingen van Saint-Simon bij *Ibid.*, 386-387.

¹⁷⁵ Gezien de eerdere staat van dienst van Puységur als Maréchal des Logis tijdens de campagnes van Luxemburg in de Negenjarige Oorlog, waarvoor Saint-Simon hem met alle lof overlaadt, en zijn positie als luitenant-kolonel in het (niet-venale) régiment du roi.

¹⁷⁶ Het is dus niet zo, zoals Falkner beweert, dat Vendôme elders wordt ingezet (J. FALKNER, *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09*, London, Spellmount, 2003, 165).

¹⁷⁷ Dangeau meldt dat Vendôme (zonder appartement in het paleis sinds hij niet meer in het leger dient) op 1 april terug in Versailles verschijnt, naar daar gelokt door een tijdelijke ziekte van Lodewijk XIV (in de wetenschap dat de Dauphin hem dan opvolgt), om er meteen in de Spiegelzaal Puységur aan te laten vallen, die hem zou belasterd hebben (Brief van markiezin d'Huxelles aan Dangeau, 10 april 1709, geciteerd bij MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 379-380).

door alle vertrekken galmende, zelfverzekerde stem terugkrijgt, haalt de vrouw van Bourgogne een tweede mes boven. Bij de eerste Marly na Pasen, zit Monseigneur met een gezelschap van drie personen, waaronder Marie-Adélaïde, *brélan* te spelen. Een vijfde speler is evenwel noodzakelijk, en Vendôme, fervent kaarter, biedt zich graag aan. De Grand Dauphin wil zijn vertrouweling wenken, maar zijn schoondochter laat duidelijk verstaan dat de loutere aanwezigheid van de hertog haar al zwaar valt en ze hem in geen geval als medespeler wil.

De afwijzing doet haar schoonvader een ander personage uit het vertrek uitnodigen, maar Vendôme heeft de suggestie niet goed begrepen. Hij biedt zich toch opnieuw aan bij de tafel, maar krijgt de nijdige opmerkingen van de hertogin recht in het gezicht. Rood aangelopen van woede keert hij terug naar zijn appartement, *où il ragea à son loisir*. De volgende dag wordt hij gewekt door Bloin, die hem mededeelt dat de koning hem verzoekt zich voortaan niet langer op Marly te vertonen, waar zijn alleen al zijn aanwezigheid de hertogin in een ongemakkelijke situatie kan brengen. De financieel gefragiliseerde generaal vertoont zich vanaf dan enkel nog bij Antoine Crozat op Clichy. Wanneer in Parijs het gerucht de ronde doet dat hij is verwijderd uit Marly, keert hij er twee dagen terug, om het nieuws te ontkrachten. Na achtenveertig uur ongemak trekt hij naar Anet, terwijl het hof naar Versailles gaat: Vendôme, die uitgaven moet schrappen nu hij in geldnood zit, laat zijn appartement in het paleis over aan Madame de Montbazon.

Figuur 19 Vendôme en de Grand Dauphin aan de kaarttafel in Meudon (Trouvain, 1694)

Derde fase: l'affaire du papillon

De afwijzing van de koning slaat niet op Meudon, dus laat Vendôme zich daar nog steeds zien. Monseigneur merkt evenwel dat zijn gekrenkte schoondochter niet van plan is om haar aanvallen te staken. Twee maanden na zijn verwijdering uit Marly, probeert Vendôme de brokken te lijmen wanneer de Dauphin op reis is, maar dat veroorzaakt enkel meer tegenwerking: Marie-Adélaïde, die op het kasteel met Maintenon en Lodewijk XIV komt dineren in afwezigheid van haar

schoonvader, beklagt er zich over dat Vendôme van Meudon een asiel maakt voor samenzweerdere tegen haar echtgenoot.

Figuur 18 Marie-Adélaïde op valkenjacht (Martin, rond 1710)

Monseigneur neemt bij zijn terugkeer de kritiek over, en maant de hertog aan om haar voortaan niet meer te kruisen. Amper een dag later wordt Vendôme tijdens een partij *papillon* op Meudon door d'Antin, die uit Versailles terugkomt, apart genomen. Lodewijk XIV draagt zijn zoon op om Vendôme voortaan te weren uit Meudon, zoals hij hem zelf weert uit Marly. Vendôme probeert de kroonprins nog aan te klampen, maar tevergeefs.

In woede en schaamte rest er hem niets anders meer dan terug naar Anet te trekken. Wanneer hij met zijn honden gaat jagen in zijn domein van Ferté-Allais, gebeurt dat alleen. Evreux laat zich niet meer zien en ook Crozat, die het financiële beheer van zijn zaken in het begin van het jaar waarnam, wil zich niet meer verbranden¹⁷⁸. Verlaten door iedereen, richt hij wanhopige brieven tot prinses Orsini om in Spanje te mogen dienen. Niemand komt nog naar de feesten¹⁷⁹ die hij organiseert in Anet, onder het voorwendsel van de slechte staat van de wegen, dat voorheen nooit werd ingeroepen¹⁸⁰.

Vendôme keert terug: tempo e pazienza

Het verhaal van Saint-Simon is uiteraard enigszins gekleurd. Het is juist dat Vendôme, na het slechte jaar 1708, van het front verwijderd wordt en terugvalt op zijn dichtste medewerkers Alberoni en Bellerive. De tijd wordt echter nuttig besteed: de clan werkt aan de terugkeer van de hertog op het voorplan, onder andere door te informeren naar tewerkstellingsmogelijkheden in

¹⁷⁸ Ibid., 387.

¹⁷⁹ "Orgieën" (C. PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme et la campagne d'Espagne de 1710 à 1712 (Maîtrise)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1999, 11).

¹⁸⁰ E. MORET, *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*, vol. III, Paris, Didier et co., 1859, 40.

Spanje: Alberoni onderhoudt voor Vendôme een correspondentie met de hertog van Alva, ambassadeur van Filips V in Versailles¹⁸¹.

Vendôme wordt volledig opnieuw gelanceerd in januari 1710. De *Conseil d'en Haut* geeft de toestemming om naar Spanje te laten vertrekken, op formele vraag van Filips V via zijn ambassadeur. Tussen de principiële beslissing en de afreis van de generaal verlopen enkele maanden, die hij op financieel nuttige wijze doorbrengt: Vendôme huwt de drieëntwintig jaar jongere Mademoiselle d'Enghien, Marie-Anne van Bourbon-Condé, telg uit een van de rijkste (en meest voorname, aangezien op legitieme wijze aan de Bourbons verwante) families van Frankrijk. In Lodewijks Frankrijk is er geen betere manier om uit te drukken dat de generaal terug in hoog aanzien staat, wanneer de koning in mei persoonlijk het huwelijkscontract valideert¹⁸².

¹⁸¹ *Lettres intimes de J.M. Alberoni adressées au comte I. Rocca*, Paris, 1892, geciteerd bij PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme*, 20.

¹⁸² BLUCHE, *Louis XIV*, 815.

IV. Conclusie: 1708, een verloren jaar?

"Le roi est touché jusqu'au vif de voir une de ses premières conquêtes au pouvoir de ses ennemis, cette belle ville si française, au pillage de toutes les nations qui y sont entrées. Il n'est pas moins sensible à la honte de notre armée de n'avoir rien fait pour secourir cette place; il l'a ordonné positivement plusieurs fois; il avait donné sa parole au maréchal de Boufflers qu'il serait secouru."

Maintenon¹⁸³

Aan het einde van het verslag-Barbier van de campagne volgt zijn *discours général*¹⁸⁴, waarin de auteur zijn sporadisch opgenomen analyse herneemt. De campagne van 1708 gaat zonder twijfel doorvoor *une des plus considerables qui se soient vuës dans la flandre*. Men ziet er zowel het beste als het slechtste wat de oorlog te bieden heeft en heeft genoeg duidelijke exempla nagelaten aan de volgende generaties.

De gelukkige voorvallen rond Gent en Brugge na een inert begin van de campagne, die het Franse leger op vele manieren in staat stelden om de geallieerden hun wil op te dringen, zijn het tenietgedaan door grove fouten tegen het gezond verstand van de generaals. Barbier geeft de schuld aan het opperbevel van de Twee Kronen voor hun terugtocht naar Gent en Brugge. Op die manier liet men de weg vrij voor de geallieerden om incursies tot in Picardië te doen, en vooral het beleg van Rijsel ongemoeid te kunnen voeren¹⁸⁵. De tegenoperaties in Cadzand wegen niet op tegen de schade die wordt aangericht in Picardië. Barbier begrijpt niet hoe het Franse leger, *quelque superiorité qu'ils eussent n'ayent osé attaquer les alliéz, nonobstant une marche des plus fières, ni hazarder le secours de Lille apres bien de deliberations*. Het idee om de geallieerden ertoe te verplichten het beleg op te heffen, door zelf achter de Schelde post te vatten, was geen goed idee¹⁸⁶. Dat de geallieerden ondanks de Franse aanwezigheid in West-Vlaanderen erin slagen een doorgang te vinden via Oostende en Leffinge, om een konvooi met een bewakingsmacht van 18 000 man te laten doortrekken onder de neus van La Mothe, die met 32 000 ruim in de meerderheid was, vormt enkel een illustratie van de inadequate maatregelen van Vendôme en Bourgogne.

Ondanks het geallieerde materiële gebrek aan *pain, vin, eau de vie et autres choses absolument necessaires*, triomfeert hun volharding boven de logistieke moeilijkheden die de vijand hen veroorzaakt. De val van Leffinge (25 oktober) komt drie dagen te laat om de druk op Rijsel te bevrijden en verhindert niet dat de Britse en Hollandse konvooien door overstromingen en tussen batterijen door tot in Roeselare kunnen laveren.

Maar zelfs op dit punt blijft de staf prediken dat alles nog niet verloren is¹⁸⁷. Waarom de Citadel blijven verdedigen, terwijl de stad niet meer in Franse handen is? Vendôme en Bourgogne vertrouwen erop dat de logistieke problemen van Eugenius en Marlborough niet opgelost zijn, en verwaarlozen in hun eigenwaan zelfs de bewaking van de Schelde, die nog eens verzwakt wordt met een extra contingent voor Max Emmanuel's beleg van Brussel¹⁸⁸. Dat de geallieerden er geen enkel probleem mee hebben om tegelijk de citadel van Rijsel verder te belegeren en de Schelde over te trekken, zet de gammele Franse strategie enkel nog meer in de verf. De terugtocht van de

¹⁸³ Geciteerd bij L. DUSSIEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 355.

¹⁸⁴ BARBIER, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.A.T., Mémoires et Reconnaissances, 1 M 73-74: s.d.), VII, 231-242.

¹⁸⁵ Ibid., VII, 233.

¹⁸⁶ De enige melding over een onderschept konvooi die we vonden, was die van La Colonie, over een transport dat door de Broglio (luitenant-generaal onder Berwick, PINARD, III, 290) werd vernietigd (RIGOT en RIGOT, ed., *Mémoires de Monsieur de la Colonie, maréchal de camp des armées de l'électeur de Bavière, contenant les événements de la guerre, depuis le siège de Namur en 1692. jusqu'à la Bataille de Belgrade de 1717*, II, 38).

¹⁸⁷ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 235.

¹⁸⁸ Ibid., VII, 236.

Beierse keurvorst, die nochtans alle tijd had en niet genoodzaakt was zijn kanonnen en gewonden achter te laten, is dan weer van die aard, dat er moeilijk *une plus honteuse* kan bedacht worden.

Dat Max Emmanuel zo gemakkelijk zijn troepen en geschut achterlaat, heeft volgens Barbier een veel grotere morele impact op het leger van de Twee Kronen dan eender welke voorgaande gebeurtenis. De generaals zien na de zoveelste blunder eindelijk in dat er niets meer inzit voor de campagne. *Par la terreur des troupes* en het gevorderde seizoen wordt het leger ontbonden en naar de winterkwartieren gestuurd. De herinname van Gent en Brugge was in dat opzicht een futiliteit. Hoewel tegen de verwachtingen van iedereen en zelfs het Hof, trekken de vermoeide troepen nog naar Gent, dat zo hevig wordt aangevallen dat La Mothe verplicht wordt zich over te geven na vijf dagen *tranchée*. De Luitenant-Generaal is dan nog eens zo goed om ook Brugge, Leffinge en Plassendale te ontruimen¹⁸⁹.

De scènes uit de terugtocht zijn niet stichtend. De terugtocht van Hautefort¹⁹⁰ en de heldendaden van Maarschalk Boufflers, die uiteindelijk in een hopeloze en van alle noodzakelijke voorraden verstoken een eervolle capitulatie van Eugenius verkrijgt, zijn de enige opbeurende feiten van de laatste maanden. De prestatie van Boufflers belaadt de generaals van de Twee Kronen nog meer met de publieke verontwaardiging¹⁹¹. Door hun fouten hebben ze meer bijgedragen tot de val dan tot het behoud van de stad.

De geallieerden, daarentegen, hebben hun campagnedoelstellingen op voortreffelijke wijze bereikt. Ondanks de initiële tegenslagen, zijn ze erin geslaagd op een briljante wijze de situatie te herstellen, om te buigen in hun voordeel, tegenover een in aantal aanzienlijk sterk vijandelijk leger. Dit met een verbazende *conduite et oeconomie*. Bovendien hebben ze, door niet ogenblikkelijk noordwaarts af te buigen, maar de ruimte in het zuiden te benutten, het leger van de Twee Kronen ertoe gedwongen een campagne op eigen terrein te voeren, hun troepen zelf de vernieling in te leiden, en op het einde van het jaar de verliezen uit het begin als een rijpe vrucht opgeraapt.

¹⁸⁹ Ibid., VII, 241.

¹⁹⁰ SAUTAI, *Le passage de l'Escant...* 42-44, BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 238.

¹⁹¹ BARBIER, "Champ de Mars..." VII, 239-240.

Algemene conclusie Deel II

Mensen en bevelstructuren: politieke intriges, gematigd door vorstelijke bevelen

De verstoorde campagne van 1708 maakt als geen ander duidelijk in welke mate het geoliede leger van Lodewijk XIV afhangt van de mensen die het aanvoeren. Het moeilijke karakter van Vendôme is geen obstakel om met Max Emmanuel van Beieren een incidentloze campagne te voeren eind 1706 en het volgende jaar. Pas met de aankomst van Bourgogne reageert het leger niet meer zoals Lodewijk wil. Tussen het gekibbel door blijft de koning wel degene die de knopen doorhakt, maar het vermogen van zijn leger om adequaat te reageren op veranderende omstandigheden, is helemaal weg. Niemand is in staat beslissingen nemen en het vervangen van de bevelhebber is een dermate extreme maatregel, dat die pas na de campagne kan genomen worden.

Het getalm mondt uit in een nodeloos rekken van de strijd. Vanaf de val van Rijsel is het enkel wachten op de terugkeer van het geallieerde leger in de Nederlanden, om de verloren posities te hernemen. Het verlies van Wijnendale en de gemakkelijke Schelde-oversteek zijn symptomen van eenzelfde syndroom: niemand heeft het leger nog onder controle. Bijna zonder een schot te lossen wordt het grootste leger van Frankrijk terug naar huis gestuurd. Zowel Vendôme als La Mothe fulmineren tegen hun ondergeschikten, die ze de schuld geven voor het uit handen geven van gunstige uitgangssituaties.

De aanhoudende onenigheid tussen Vendôme en Bourgogne verhult een conflict over de toekomst van Frankrijk na de schijnbaar eeuwige regering van Lodewijk XIV. De clan rond Bourgogne ziet in de prins haar instrument om de klok terug te draaien: de morele orde van de notabelensamenleving moet terugkeren, met een aan tegenmachten en fundamentele wetten gebonden monarchie. Dat is ook de betekenis die moet worden gegeven aan de weerwraak op de bastaard Vendôme, na de publicistische ophef rond de slag bij Oudenaarde: de legitieme orde herwint haar rechten op de usurpator. Naarmate de zaken er slechter voorstaan in de volgende jaren, zal de groep rond Bourgogne nog aan invloed winnen en alles in het werk stellen om tot een snelle vrede te komen.

Terwijl de zaken in de Nederlanden desintegreren, wordt ook vanuit een andere richting aan de positie van Vendôme getornd. Villars, die zich onledig moet houden in de Dauphiné, bestookt Maintenon met brieven. Heeft de koning geen nood aan zijn beste generaal om Parijs te beschermen? Kan een zo ongelukkig generaal wel het bevel voeren over de maarschalken van Frankrijk, enkel omwille van zijn afstamming? Net als Vendôme Villars bij de minister van Oorlog onderuit heeft gehaald in de campagne van 1707, doet dezelfde dat met hem.

Keurvorst Max Emmanuel, die door de overkomst van Bourgogne naar de Nederlanden op een zijspoor is gezet, hoopt zijn positie te herwinnen. Angstig als geen ander om wat er met de hem beloofde gebieden gebeurt als hij er niet is, ontbindt hij het leger aan de Moezel om Brussel -veel te laat- te belegeren, en zich te laten opmerken in zijn provincies. Gezien de relatieve anarchie in het kamp van Sauloi en het eerdere succes van Bergeycks plannen, krijgt hij een *sui generis*-detachment mee.

Graaf Bergeyck treedt intussen op als voltijds foerier voor het Franse leger bij Gent. De succesvolle Franse keuzes in 1708 zijn grotendeels ontsproten aan zijn initiatief. De aanwezigheid van de keurvorst kan hem enkel aanzetten tot wanhoop over zijn gokschulden. De landvoogd wordt overal zoveel mogelijk buiten gehouden en is het best zo ver mogelijk van het operatieterrein van de minister, die in de eerste plaats aan zijn eigen invloed denkt. Lodewijk XIV heeft een grote achting voor Bergeyck, die op Marly wordt ontvangen. De wandeling die Lodewijk met Samuel Bernard maakt in de tuin van zijn buitenverblijf, die als een grote eer en teken van het belang van de financier wordt gezien, vindt plaats na een ontmoeting met... de

minister van de koning van Spanje, die met Chamillart is komen werken ter voorbereiding van de nieuwe campagne in de Nederlanden.

Het nut van de Zuidelijke Nederlanden: de wegwijnende buffer

Het verhaal van de voorgaande drie hoofdstukken speelt zich af op de grens tussen Frans-Vlaanderen en de Zuidelijke Nederlanden: Marlborough ziet na de doorbraak van Ramillies in 1706 de kans om Lodewijk in Frankrijk zelf aan te vallen. De tegenzetten van Vendôme en het algemene Franse versterkingensysteem houden hem evenwel tegen voor de rest van de campagne.

De campagnes in de Nederlanden worden gespeeld op een groot schaakbord, waar het zo goed als onmogelijk is te winnen, zonder eerst de versterkte plaatsen in de onmiddellijke nabijheid een na een uit te schakelen¹. Vandaar de frustratie van 1707: als het Franse leger zich tussen de geallieerden en hun doelwitten legt, is er geen doorkomen aan. Bovendien bedreigt Vendôme altijd de slecht versterkte plaatsen Brussel, Leuven en Hoei.

De defensieve fixatie van de Fransen brengt hen echter in verwarring wanneer het artilleriekonvooi uit Brussel vertrekt: wordt Bergen, Namen, Doornik, dan wel Rijsel bedreigd? Wanneer Berwick samen met het hoofdleger uiteindelijk de stad wil gaan ontzetten, laten ze de kans onbenut, opnieuw uit voorzorg en angst voor grote verliezen, gezien de nabijheid van het laatste leger om het hart van Frankrijk te verdedigen. Tegen het einde van de campagne kan een gedesorganiseerd Frans leger de ontzetting van een te laat aangevat beleg van Brussel en de herovering van de Vlaamse steden niet meer tegenhouden. Toch kan de vraag gesteld worden wat er was gebeurd, als La Mothe Gent een paar dagen langer had in handen gehouden en het Franse leger Gent en Brugge tijdens de winter had kunnen behouden. Wie zou dan als overwinnaar uit de campagne gekomen zijn?

De rol van de Oorlog

In 1708 vormen de Nederlanden zonder twijfel het strategische zwaartepunt van de militaire operaties. De andere fronten blijven zo goed als inactief, met uitzondering van de Middellandse Zee, waar Sardinië en Minorca worden ingenomen door Engelse vlooteskaders². In een poging om de onderhandelingen in een beslissende plooi te leggen, maken zowel de Bourbons als de geallieerden de Zuidelijke Nederlanden tot een microkosmos van de vroeg-achttiende-eeuwse oorlogvoering. De maritieme expeditie tegen Schotland, het verraad van Gent en Brugge, de grote veldslag bij Oudenaarde en het kolossale beleg van Rijsel zijn evenveel vormen van groots opgezette acties. 1708 kan zonder veel overdrijving het meest actieve jaar uit de Spaanse Successieoorlog worden genoemd.

Op het eerste gezicht redeneren beide partijen dus perfect volgens het Clausewitziaanse schema: oorlog is een middel om op beslissende wijze tot de realisatie van politieke doelstellingen te komen. Om die doelen te halen, wordt de militaire krachtinspanning het beste geconcentreerd op punt waar op de meest efficiënte wijze een doorbraak verwacht wordt.

Niets is minder waar. Eens de gedeputeerden te velde erin toestemmen om de kwetsbare Brabantse vestingen op te geven, wordt hun leger dan nog eens bij volledige verrassing in de rug aangevallen door de Fransen, die perfect op de lijn van de *minste weerstand en de kleinste voorspelbaarheid* (Liddel Hart) Gent en Brugge wegkopen, waarmee de controle over de waterwegen –en dus ook de geallieerde bevoorrading in de Zuidelijke Nederlanden- verloren gaat.

De nederlaag bij Oudenaarde en de val van Rijsel laten de geallieerden niet toe rechtstreeks in Frankrijk door te dringen, zolang Gent en Brugge behouden blijven. Terwijl Vendôme en Bourgogne achter het kanaal Gent-Brugge kamperen, lijkt het leger van Eugenius en Marlborough gedoemd om te verhongeren in een monsterbeleg, want het is *logistiek* uit

¹ G. ZELLER, *L'organisation défensive des Frontières du Nord et de l'Est au XVIIe siècle*, Paris, Berger-Levrault, 1928, 124.

² D. CHANDLER, *Marlborough as military commander*, London, Spellmount, 2003, 238.

evenwicht. Dat Vendôme dit plan van Bergeyck volledig steunt, toont aan dat de generaal niet redeneert op korte krachtmetingen, zoals uit zijn impulsieve gedrag bij Oudenaarde zou kunnen worden afgeleid.

Enkel de onmacht om het konvooi van Webb en Cadogan, of de wateroperaties in de polders te stoppen, leiden tot een eerste barst in de versterkingen van de verdedigingsgordel. De grootste Franse nederlaag uit 1708 is ongetwijfeld de *slechte organisatie* van de bewaking van de belegeringsmacht voor Rijsel: terwijl zowel Gent als Doornik op de Schelde, of nog Brugge en Nieuwpoort aan de kust, onder hun controle zijn, laten ze de munitie doorkomen die tegen hen zal gebruikt worden. De kanonnen van Eugenius en de barken in de polders zijn de echte inzet van de campagne.

Hoewel de geallieerden op de hoogte zijn van de te verwachten Franse tegenmaatregelen, moeten ze naar dit soort kunstgrepen terug om hun voorraden ter plaatse te krijgen, gezien de sterke Franse positie. Alles op de achtergrond van het Rijselse beleg is voorspelbaar, alleen mislukken de ontzettingspogingen. Hetzij omwille van tactische incompetentie (Wijnendale), hetzij door natuurlijke obstakels (polders).

Een bijkomend nadeel voor Lodewijk XIV komt voort uit de *contributies en opeisingen* die de geallieerden doorvoeren op zijn geteisterde grensprovincies. De streek rond Rijsel krijgt al sinds 1706 plunderbenden te verwerken, terwijl de revanchemogelijkheden voor het eigen leger kleiner worden. Het financiële draagvlak voor de oorlog wordt verkleind door de het land kaalvretende geallieerde benden.

DEEL III

Onderhandelen in de marge van de prinsensamenleving

Afbeelding: Filips V presenteert de prins van Asturië (BNF, Almanach Royal 1708, detail)

“Resolving the issues at stake and drafting an acceptable peace involved the interplay of three factors: battlefield success, financial exhaustion, and diplomatic finesse. Diplomacy was not just the handmaiden of martial victory, as it was in Napoleonic war-as-event [...] Napoleon dictated, Louis negotiated.”

John Lynn¹

“If Louis loved war, or, rather, the mechanics of warfare, he loved diplomacy more”

John C. Rule²

Lodewijk XIV hecht een bijzonder groot belang aan het buitenlands beleid. Torcy is de meest geconsulteerde van alle ministers: Lodewijk ontvangt hem tijdens de oorlog twee maal per dag, ’s ochtends en ’s avonds³. De secretaris beschikt over een budget van meer dan 3 miljoen pond en over een gekwalificeerde staf van medewerkers met Callières⁴, d’Avaux⁵, Polignac, Pecquet, Eusebius Renaudot⁶ en Mesnager⁷. Het departement van buitenlandse zaken verdubbelt tijdens zijn ambtsperiode.

Het derde en laatste deel van onze masterproef behandelt de Franse buitenlandpolitiek tijdens de Spaanse Successieoorlog. Waar we het verhaal in onze inleiding hebben beëindigd bij de aanvaarding van het Spaanse testament, gaat die lijn ook op een andere dan militaire manier verder. Zoals Vauban het in zijn brief over de *pré carré* stelt, zijn *une bonne guerre* en *un traité* parallele instrumenten voor de monarch.

Het is onze bedoeling de lijnen te trekken van het kader waarin de diplomatieke onderhandelingen tijdens de oorlogsjaren plaatshebben (Hoofdstuk 1). Naast het verloop van de krijsgebeurtenissen drukt de oorlog zich immers ook uit in gesprekken tussen de verschillende Europese partners. Het verloop van die onderhandelingen is zeker niet lineair, van de aanvaarding van het Spaanse testament tot de eerste wapenfeiten. Bondgenoten worden soms nog voor de laatste wil van Karel II op papier staat aangetrokken, of nog na de formele oorlogsverklaring in mei 1702. Tussen 1700 en 1702 zit Europa juridisch in een soort niemandsland, tussen oorlog en vrede. Willem III, een van de motoren achter de Grote Alliantie, verdwijnt nog voor de oorlog begint (I).

Bij de zoektocht naar bondgenoten, spreken beide kampen in de eerste plaats de prinsen van de Duitse ruimte aan (II). Nog voor het Spaanse testament aanvaard is, onderhandelen Lodewijk XIV en de keizer, die de twee voornaamste pretendents herbergen, al met potentiële bondgenoten in het Duitse Rijk. Die bondgenoten blijken allerminst woordvast en voeren in de eerste plaats hun eigen politieke agenda uit.

Tijdens de twee campagnes die het zwaartepunt van ons onderzoek vormen, ligt het zwaartepunt van de onderhandelingen in de Republiek (Hoofdstuk 2). De mislukte poging van de winter 1707-1708, die in zich de voorwaarden draagt waarop de oorlog in 1713 en 1714 beëindigd wordt (2, I en II), trekt hierbij het sterkste onze aandacht. De conjunctuur van 1707-1708 zal zich

¹ J.A. LYNN, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, ed. SCOTT, H.M. en COLLINS, B.W., (Modern Wars in Perspective), London, Longman, 1999, 374 en 375.

² J.C. RULE, "Louis XIV, Roi-bureaucrate," in *Louis XIV and the craft of kingship*, RULE, J.C. ed., Columbus, Ohio State University Press, 1969, 53.

³ Ibid.

⁴ François de Callières (1645-1717). Onderhandelaar bij de vrede van Rijswijk, zie J.-C. WACQUET, *François de Callières. L'art de négocier en France sous Louis XIV*, Paris, Editions rue d'Ulm, 2005.

⁵ Voormalig ambassadeur in Amsterdam, overlijdt in februari 1709 (zie portret bij MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XII (1707-1709), Paris, F. Didot, 1857, 329-330).

⁶ 1646-1720, Verantwoordelijk voor de *Gazette de France*.

⁷ 1648-1714, L. BÉLY, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Paris, Fayard, 1990, 576-595. Zie biografische noot in Hoofdstuk 2, II.

hierna niet meer herhalen: praten met de Republiek wordt een lijdensweg, die enkel tot verdere uitputting van de strijdende partijen leidt (2, III).

Een oplossing voor het aan de oorlog ten grondslag liggende probleem, de verdeling van de koloniale handel en het continentale machtsevenwicht, wordt slechts bereikt wanneer de onderhandelingen het kanaal over gaan (Hoofdstuk 3). Pogingen om de interne verdeeldheid na de breuk van 1689 te laten uitlopen op een splitsing van de alliantie, lopen op niets uit (3, I). De Franse diplomatie slaagt er pas in 1711 in om de naar haar oordeel structureel verdeelde zeemachten te splitsen (3, II). Tegelijk zorgt dynastiek toeval ervoor dat de Oostenrijkse Habsburgers, derde pijler van de allianties, hun ambities voor dominantie op het continent moeten opbergen (3, III).

Hoofdstuk 1. Europa en de oorlog

I. De vorming van twee blokken

A. “A state of war, though in peace”

Om een correcte interpretatie van de verdere afwikkeling van de gebeurtenissen tot het begin van de successieoorlog te formuleren, is het van essentieel belang een aantal duidelijke scheidingslijnen af te bakenen. De formele oorlogsverklaring van de Haagse Alliantie in mei 1702 vormt immers in geen geval het begin van het conflict. Na het steekspel tussen Lodewijk XIV en de Keizer na het tweede verdelingsverdrag, dat uitloopt op de aanvaarding van het Spaanse testament, belandt het internationale systeem in een niemandsland van gespannen verhoudingen.

Gedurende meer dan een jaar sterven de onderhandelingen over de verdere ontwikkeling van de situatie langzaam uit en neemt de militaire machtsopbouw de bovenhand. Als er al van onderhandelingen sprake is, hebben die vooral plaats tussen Frankrijk en de Zeemachten. Eens Engeland en de Republiek de steven gewend hebben naar een oorlogskoers, vormen ze samen met de keizer de Haagse Alliantie, zodat opnieuw, net als in de negenjarige oorlog, twee gelijkwaardige blokken tegenover elkaar staan, die geleidelijk op de vier fronten rond Frankrijk elkaar in de haren vliegen.

1) Drie “misstappen” van Lodewijk XIV

De bewaring van de rechten van Filips V

“Le Roi de France a commencé aussi-tôt à gouverner despotiquement, tant à l’égard de la Police que de la Guerre, les Roiaumes & Domaines d’Espagne, sous le nom de son Petit-Fils, & les a tellement réunis aux siens, que le tout n’est plus que comme une même Monarchie & un seul Gouvernement”

Filips V moet, luidens het testament van Karel II, zijn rechten op de Franse kroon opgeven. Net het tegenovergestelde gebeurt: op 1 december 1700 verklaart Lodewijk XIV bij patentbrief dat de rechten van zijn kleinzoon *behouden* blijven. Het Parlement van Parijs registreert de brief op 1 februari²: als de Dauphin en de hertog van Bourgondië, zijn oudste zoon, komen te overlijden, bestijgt Filips V de Franse troon, “*de la manière que s’il faisait sa résidence actuelle dans notre royaume*”³.

Vanuit Frans oogpunt vormt deze verklaring louter de bevestiging, zoals Hendrik III of de prins van Conti aflegden voor ze een poging ondernamen om de kroon van Polen te veroveren, dat, in geval van mislukking van het buitenlandse avontuur, de prins zijn rechten op de troon herwint. Bovendien wordt hiermee een rivaliserende tak, die van de Orléans⁴,

¹ Oorlogsmanifest van de Staten-Generaal, 15 mei 1702, gepubliceerd bij DE LAMBERTY, *Mémoires pour servir à l’histoire du XVIIIe siècle, contenant les négociations, traités, résolutions, et autres documents authentiques concernant les affaires d’état*, vol. II, Amsterdam, Pierre Mortier, 1735, 109.

² A. CORVISIER, *La France de Louis XIV : Ordre intérieur et place en Europe*, ed. DEVEZE, M., (Regards sur l’histoire; Histoire Moderne), Paris, S.E.D.E.S., 1979, 328.

³ L. BÉLY, *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1999, 331.

⁴ Vanuit het idee dat, bij een mislukking van het buitenlandse experiment, de prins nog steeds in aanmerking kan komen voor de Franse troon. John Lynn en Mark Thomson zien hier een zeer logische beslissing van Lodewijk, die de wetten van de successie, door God bepaald, niet wil aanpassen ten gunste van het Spaanse testament (J.A. LYNN, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, ed. SCOTT, H.M. en COLLINS, B.W., (Modern Wars in Perspective), London, Longman, 1999, 269. M.A. THOMSON, "Louis XIV and the origins of the war of Spanish Succession," *Transaction of the Royal Historical Society* V, no. 4 (1954): 111-134).

Hoewel een dergelijke redenering coherentie geeft aan een Lodewijks daden en hen onder de sluier van de ‘legende noire’ kan halen, komt ze bevreemdend over, als men bedenkt dat Lodewijk zowel de graaf van Toulouse als de hertog van Maine terug in de successie wil plaatsen bij het einde van de regeerperiode en hij bij het begin hetzelfde probeerde met de hertogen van Lotharingen. Als het wantrouwen ten opzichte van de familie van zijn eigen broer (Orléans) groter is dan zijn respect voor fundamentele normen, waarom zou hij die dan wel respecteren tegen het

uitgesloten. Voor Lodewijks tegenstanders is het echter een bijkomend teken van zijn ambities tot het vestigen van een universele monarchie, aangezien de kronen van Frankrijk en Spanje in deze constructie kunnen samenkomen.

Mark Thomson⁵ brengt de bewaring van Filips' rechten in verband met Lodewijks wens om een Frans-Spaanse belangengemeenschap tot stand te brengen⁶. Door de Spaanse koningen het vooruitzicht te stellen eens de Franse troon te kunnen innemen, zou men een anti-Franse buitenlandpolitiek onmogelijk maken.

Figuur 1 Filips V (J.P. Van Bourscheit, 1701)

De ontruimde barrière

“Par-là, l’Etat s’est vu privé tout d’un coup de la Barrière pour laquelle ikel avoit déjà soutenu deux sanglantes Guerres, & que le Roi de France même, dans les conditions du Traité de Paix de l’année mil six cent soixante & dix sept, lui avoit sepciaalment assigné [...] que les susdits Pais-Bas Espagnols demeureroient à l’Archiduc d’Autriche⁸”

De nieuwe Spaanse koning verzoekt zijn grootvader om in zijn naam het bestuur van de Zuidelijke Nederlanden over te nemen, wat op zich al een schending vormt van de eerdere

testament van zijn halve neef Karel II? Kan men Lodewijks gedrag niet eerder verklaren door een pragmatische afkeer van de Orléans, dan door het navolgen van fundamentele wetten? (zie ook L. ANDRÉ, *Louis XIV et l'Europe*, Paris, Albin Michel, 1950, 302, R. HATTON, "Louis XIV and his fellow monarchs," in *Louis XIV and Europe*, HATTON, R. ed., London, MacMillan, 1976, 40, J. SPANGLER, "A lesson in diplomacy for Louis XIV: the treaty of Montmartre, 1662, and the princes of the house of Lorraine," *French History* XVII, no. 3 (2003): 225-250).

⁵ THOMSON, "Louis XIV and the origins of the war of Spanish Succession," 119.

⁶ Waarbinnen ook het toekennen van dezelfde *préséance* als de *ducs et pairs* aan de Spaanse *Grandes*, valt (ANDRÉ, *Ibid.*).

⁷ Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen. Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, on-line databank (<http://www.kikirpa.be/>).

⁸ Oorlogsmanifest van de Staten-General tegen Lodewijk XIV, 15 mei 1702, gepubliceerd bij DE LAMBERTY, *Mémoires (II)*, 107-112.

afspraken met Willem III: Frankrijk kan in geen enkel voorliggend scenario de controle over de buffer met de Republiek overnemen. Boufflers en Puysegur trekken de Nederlanden binnen en overrompelen op een nacht (4-5 februari 1701) de garnizoenen in de barrièrevestingen, die Willem III in 1698 met Max Emmanuel had bedongen⁹, “*jusques à ce que Sa Majesté Catholique aura formé un corps d’infanterie ou en voudra autrement disposer*”¹⁰. In maart worden de achtduizend Staatse soldaten terug naar huis gestuurd.

Lodewijk verklaart dat de barrière slechts tijdelijk werd vastgelegd¹¹, tot de Spaanse koning (in casu Filips V) voldoende troepen en administratief personeel had op de been gebracht om zelf de versterkingen over te nemen. De Franse troepen kunnen evengoed de versterkingen bewaken als de Staatse. Toch is dit een bijzonder onverstandige zet ten opzichte van collegamonarch Willem III en de publieke opinie in het Duitse Rijk¹². Men kan aanvoeren, zoals Lossky en Thomson dat doen, dat Lodewijk met de bezetting van de barrièrevestingen in een sterke positie verkeert, die hem toestaat om de Republiek rechtstreeks te bedreigen. Zijn onthoudingsgedrag levert dan een argument *à décharge* op¹³.

Ook John Lynn en Lucien Bély hebben het hier over een “offensief-defensieve” strategie, net als ten tijde van de Réunions-politiek en de bezetting van de Palts: Frankrijk moet verdedigd worden buiten de eigen grenzen, maar dat betekent nog niet dat Lodewijk verdere offensieve plannen koestert. Bovendien worden de Hollandse troepen zonder probleem terug naar de Republiek geleid¹⁴.

Alweer lijkt de legitimatie van Lodewijks verondersteld rationeel coherente handelen zeer artificieel. Hoewel de chronologie van de gebeurtenissen, waarbij Engeland en de Republiek ook na het barrière-incident overgaan tot de erkenning van Filips V¹⁵, dat lijkt tegen te spreken, handelt Lodewijk in een “offensieve verdedigingslogica” enkel coherent, indien men als premisse aanvaardt dat hij zich voorbereidt op een komende oorlog. Maar dan kan het de andere actoren bezwaarlijk verweten worden dat ze dit interpreteren als een daad van agressie¹⁶.

Lodewijk draait de redenering rond de barrière om: ze dient als een bescherming van de Spaanse Nederlanden en de Republiek tegen Frankrijk. De bezetting van de vestingen door het Bourbonverbond tussen Parijs en Madrid elimineert de symbolische buffer¹⁷. Ook de bezetting

⁹ R. DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 119-123, 228. We verwijzen naar de deplorabele staat van de Spaans-Nederlandse troepen in 1697 (net meer dan zesduizend man). De verdragstekst voorzag wel in een voorafgaande opzegtermijn van zes maanden, waar Filips V (lees: Lodewijk) geen rekening mee heeft gehouden.

¹⁰ *Ibid.*, 123.

¹¹ Op vraag van de Staten-Generaal opent d’Avaux onderhandelingen in februari, die duren tot in juni, wanneer Willem III hen dwingt om ze te staken. De ambassadeur legt de ontruiming van de vestingen uit als een noodzakelijke maatregel, gezien de niet-erkenning van Filips V (wat uiteraard niets afdoet aan het niet-respecteren van de opzegtermijn). Zie ANDRÉ, *Louis XIV et l’Europe*, 305.

¹² J. KLAITS, *Printed propaganda under Louis XIV: absolute monarchy and public opinion*, Princeton, Princeton University Press, 1994, 105.

¹³ A. LOSSKY, *Louis XIV and the French monarchy*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1994, 264. Zie in dezelfde zin C. OURY, *Blenheim, Ramillies, Audenarde. Les défaites françaises de la guerre de Succession d’Espagne (1704-1708)*, Paris, Ecole des Chartes, 2005, 110. Ook Klaitz suggereert dat Lodewijk eind januari op de hoogte is van de Britse vastberadenheid om ten oorlog te trekken en zijn propaganda-offensief in Londen op dat ogenblik staakt (KLAITS, *Printed Propaganda...* 107).

¹⁴ Waarvoor Lodewijk kritiek krijgt van Villars en ambassadeur d’Avaux (DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 228, P. GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, Genève, Famat, 1946, 356).

¹⁵ 22 februari, resp. 20 maart (CORVISIER, *La France de Louis XIV : Ordre intérieur et place en Europe*, 328).

¹⁶ De econoom Charles Davenant (1656-1714), die nog tot in maart 1701 met de Franse gezant Nicolas Poussin onderhandelt om zijn naam te lenen aan een pamflet dat de belangen van Filips V verdedigt, bouwt uiteindelijk in zijn *Essay upon Universal Monarchy* argumenten voor een Britse aanval uit, vanuit de onrechtmatige bezetting van de barrièrevestingen (KLAITS, *Printed Propaganda...* 108).

¹⁷ De bezetting van de vestingen heeft nooit meer dan 8 200 man geteld (DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 124).

van Oostende en Nieuwpoort, gericht op het kanaal en niet op het grondgebied van de Republiek, valt in Engeland in slechte aarde¹⁸.

De handel op de kolonies

“Le Roi de France [...] qui s’est rendu maître de Cadix, de l’entrée dans la Méditerranée, & des ports de l’Espagne dans les Indes Occidentales, par le moyen de ses Flotes, dans le dessin d’envahir par tout les Libertez de l’Europe, d’empêcher la Liberté de Navigation & du Commerce¹⁹”

In tweede instantie verkrijgt Marineminister Jérôme de Pontchartrain in februari 1701²⁰ de toekenning van de *asiento de negros* aan de Franse *Compagnie de Guinée*, opgericht onder zijn eigen impuls²¹. De druk van de Atlantische kustondernemers en van de financierswereld (Antoine Crozat²² en Samuel Bernard) treft de zeemachten waar ze het meest gevoelig zijn: de handel op de kolonies. In 1700 is de Republiek de meest actieve in de driehoekshandel met de Spaanse kolonies²³. Franse eskaders bewaken voortaan de haven van Cadiz, stapelplaats voor de kolonies.

Figuur 2 Antoine Crozat (Belle, 1715)

¹⁸ J.B. HATTENDORF, *England in the war of the Spanish succession : a study of the English view and conduct of grand strategy, 1702-1712*, (Modern European History), New York, Garland, 1987, 4. Al in juni 1701 vertrekken 12 Ierse regimenten naar Holland, om steun te leveren bij een eventueel Frans offensief.

¹⁹ Oorlogsverklaring van Anna van Engeland aan Frankrijk en Spanje, DE LAMBERTY, *Mémoires (II)*, 113-114.

²⁰ Via Ducasse, de Franse gouverneur van Santo Domingo (ANDRÉ, *Louis XIV et l'Europe*, 306).

²¹ D.C. BAXTER, "Asiento," in *The treaties of the war of the Spanish Succession*, FREY, M. en FREY, L. ed., London, Greenwood, 1995, 17-19. Lodewijk XIV verklaart dat de zeemachten maar te onderhandelen hebben met Madrid, om dezelfde mate van bevoordeling te verkrijgen. Louis André legt de erkenning van Filips V door Willem III en Heinsius dan ook uit als tijd winnen om de publieke opinie en met name de handelsburgerij te kunnen overtuigen van de noodzaak van een oorlog (ANDRÉ, *Louis XIV et l'Europe*, 306, GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, 354-356, J. LEFÈVRE, *L'Angleterre et la Belgique à travers les cinq derniers siècles*, Brussel, Editions Universitaires - Les Presses de Belgique, 1946, 111).

²² Die in 1712 van Pontchartrain de exclusiviteit op de Franse kolonies in Louisiana krijgt (F. BLUCHE, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, 842).

²³ L. BÉLY, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Paris, Fayard, 1990, 564.

Hoewel het belang van de *asiento* sterk overdreven wordt²⁴, vormt de toegang tot het Spaanse imperium (Florida, Mexico, Cuba, Santo Domingo, Peru) de basis voor zowel de ondersteuning van de oorlogsinspanning²⁵ als voor het persoonlijke fortuin van Lodewijks financiers.

2) De reactie van de andere spelers

Na het ontruimen van de barrièrevestingen en de toekenning van de *asiento*, erkennen de Verenigde Provinciën en Engeland toch Filips V op de Spaanse troon in maart en april 1701. De hertog van Savoye (die uiteindelijk niets uit de Successie haalt) stelt zelfs zijn dochter voor als nieuwe koningin. Aanvaardt Europa het nieuwe statuut van de Spaanse gebieden?

De omslag in de houding van de zeemachten

Door de hierboven beschreven contentieuze stappen van de Franse koning, hoeft het weinig verbazing te wekken dat het Britse en Hollandse sentiment zich van Lodewijk afkeert, een stelling die de meeste historici aanhouden²⁶. De beide machten halen financiële middelen op om de armlastige keizer te ondersteunen en een coalitie tegen Frankrijk op de been te brengen²⁷.

Deze mobilisatie, die Willem III (aandrijver van de verdelingsverdragen) op gang brengt, kan dan weer aanleiding geven tot twee alternatieve standpunten: ofwel handelt Willem uit pure rancune tegen Lodewijk, mobiliseert hij het ongenoegen van de keizer en ontketent hij zo de successieoorlog²⁸, ofwel zijn zowel de aanvaarding van het testament als het samenbrengen van de coalitie uitingen van de ongemakken in het internationale systeem na Rijswijk, dat men moet zien als een bestand, eerder dan als een echte vrede²⁹.

a. De Republiek na Willem III

De toenadering tussen Willem III en de keizer wordt na het overlijden van de koning-stadhouder verdergezet door twee figuren die tijdens de laatste jaren van zijn regeerperiode aan invloed wonnen: de hertog van Marlborough en raadspensionaris Anthonie Heinsius³⁰. Is de oorlog in het voordeel van de eerste, dan is dat niet noodzakelijk zo voor de laatste.

De Republiek treedt toe tot het verbond om twee redenen: territoriaal zelfbehoud door de Barrière³¹ (1) en een aandeel in de handel op de Spaanse kolonies (2), beiden in gevaar gebracht

²⁴ W. DOYLE, *The Old European Order 1660-1800*, ed. ROBERTS, J.M., (The Short Oxford History of the Modern World), Oxford, Oxford University Press, 1992, 63 ziet het commerciële manna eerder uit de handel op Brazilië komen.

²⁵ De aanvoer vanuit de zilvermijnen wordt door de vijand nauwlettend geobserveerd. Zie bijvoorbeeld de ergernis die de aankomst van de door Ducasse geëscorteerde zilvervloot, die op 3 miljoen pond sterling geschat wordt, veroorzaakt in Londen (AE, CP, Angleterre, f. 140r, Guénin aan Torcy, 18 september 1708, vanuit Londen).

²⁶ D.J. STURDY, *Louis XIV*, Basingstoke, MacMillan, 1998, 148. Legrelle en André Louis zijn de tegenovergestelde mening toegedaan en werpen de schuld op Willem III, die bij de verdelingsverdragen niet oprecht zou zijn geweest van in den beginne.

²⁷ E. WANGERMAN, *The Austrian Achievement*, ed. BARRACLOUGH, G., (Library of European Civilisation), London, Thames and Hudson, 1973, 22. We verwijzen naar het volgende hoofdstuk voor de alliantiebouw.

²⁸ De opvatting van Legrelle: Willem III zou in de onderhandelingen over de erkenning van Filips V de cessie van Oostende en Nieuwpoort gevraagd hebben als teken van Lodewijks goede trouw, wat door de Franse koning als een daad van agressie wordt geïnterpreteerd (A. LEGRELLE, *La Diplomatie française et la Succession d'Espagne: 1659-1725*, Vol. I, Gent, Dullé-Plus, 1888, 110 e.v.).

²⁹ W.J. ROOSEN, "The Origins of the War of the Spanish Succession," in *The Origins of War in Early Modern Europe*, BLACK, J. ed., Edinburgh, 1987, 171-185. Ook Hattendorf sluit zich bij deze stelling aan: Willem III erkent Filips V louter in afwachting van een regeling voor de koloniale hand, maar uit intussen al zijn plannen voor een alliantie met de Duitse prinsen en de keizer (HATTENDORF, *England in the war of the Spanish Succession...* 10-15).

³⁰ Voor een Franse visie op het "Duivelse triumviraat", zie J.-C. PETITFILS, *Louis XIV*, Paris, Perrin, 2002, 592-594. Heinsius kwam in 1682 als gezant van Willem III naar Versailles om te onderhandelen over de enclave Orange, maar werd door Lodewijk bedreigd met embastillering (H. HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, Brussel, Racine, 2005, 272).

³¹ J. ISRAËL, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806*, ed. EVANS, R.J.W., (Oxford History of Early Modern Europe), Oxford, Oxford University Press, 1995, 968. Met als bijkomende zorg eventuele prohibatieve Frans-Spaanse toltarieven op de Schelde en dus een aantasting van het regime van 1648.

door Lodewijk XIV³². Deze twee fundamentele punten zullen de hele oorlog door de loop van de onderhandelingen met de Fransen bepalen: komt het niet tot een aparte vrede voor 1713, dan ligt dat aan (1) voor Lodewijk overdreven Nederlandse eisen met betrekking tot de Barrière of (2) een gebrek aan zekerheid over handelsconcessies in Spanje, zolang er een Bourbonvorst regeert.

Intern verandert het regime drastisch: zes dagen na het overlijden van Willem III kondigt Heinsius aan dat de Hollandse staten geen stadhouder meer aanduiden voor het gewest. De jonge Johan Willem Friso³³ kan, in weerwil van het testament van Willem III, zijn oom enkel opvolgen in de provincies waar het stadhouderschap erfelijk is (Friesland en Groningen). De partij van de *ware vrijheid* grijpt terug naar de periodes van Oldenbarneveldt en de broers De Witt en zet zich af tegen de absolutistische regeerstijl van Willem³⁴.

b. Groot-Brittannië: meer dan Anne en Marlborough

“En Angleterre, le sentiment national, c’est le loyalisme envers la géographie de l’Angleterre et ses exigences, c’est le loyalisme envers la religion de l’Angleterre, c’est le loyalisme vers l’insularisme des mode de vie, de pensée et d’action”

Bourde³⁵

Na het wegvallen van Willem III³⁶ (die op 19 maart 1702 overlijdt op Hampton Court), neemt zijn schoonzus *Anna Stuart*³⁷ de kroon over. Gehuwd met de eerder onbetekenende prins Georg van Denemarken (1653-1708), wordt de koningin geplaagd door fysiek ongemak (jicht, zwaarlijvigheid, plaatselijke verlamming) en mentale inconsistentie³⁸. Tot de overwinning van de Tories in 1710 laveert koningin Anna, net als Lodewijk XIV of Leopold I dat doen met de clans aan hun hofhouding, tussen de twee grote partijen en kiest ze figuren die steun vinden in beide kampen.

Heen en weer schipperend tussen de hen gunstig gezinde fracties bij Whigs en Tories, proberen Marlborough³⁹ en kanselier Sidney Godolphin⁴⁰ via de gammele alliantie in hoofdzaak hun eigen belangen te beredderen. Voor de hertog komt dit (ondanks de overvloedig aanwezige

³² Ibid. Op het ogenblik waarop Lodewijk XIV het testament aanvaardt, domineren de Amsterdamse handelaars als tussenpersonen, via het eiland Curaçao en een pact met het Portugese consortium, dat de *Asiento de Negros* houdt, het verkeer tussen Cadiz en de kolonies. Bij de gunning van het contract aan de Compagnie de Guinée trekt men onmiddellijk de posten in Cadiz, Sevilla, Alicante en Malaga terug.

³³ 1687-1711.

³⁴ We zullen hier niet verder ingaan op de ontwikkeling van de Hollandse partijstrijd en de successiekwestie in Kleef, die de Republiek tegenover Frederik III van Brandenburg en de bisschop van Münster plaatst, aangezien hun incidenties op de algemene buitenlandse politiek vrij beperkt zijn (K. SELLESLACH, *"Amitié sincère?" Het prinsbisdom Münster en de Haagse Alliantie tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) (licentiaatsverhandeling)*, Leuven, KU Leuven, 2001, J.G. STORK-PENNING, *Het grote werk: vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successie-oorlog 1705-1710*, (Historische Studies; 12), Groningen, Wolters, 1958, xxvi).

³⁵ A.-J. BOURDE, "Louis XIV et l'Angleterre," *XVIIe siècle*, no. 46-47 (1960): 76.

³⁶ "ce perturbateur universel du repos public de la Chrétienté, je veux dire cette âme damnée qui n'est faite que pour tourmenter les autres" (Vauban, geciteerd bij THOMSON, "Louis XIV and the origins of the war of Spanish Succession," 131).

³⁷ E. GREGG, *Queen Anne*, London, Routledge, 1980.

³⁸ "She has no original thoughts on any subject; [She] is neither good nor bad, but as put into: that she has much Love & Passion, while pleas'd for those who please" (Sarah Churchill over Anne) De opinie van Karel II (Anne's oom) over Georg van Denemarken is al evenmin flatterend: "I have tried him drunk and I have tried him sober and there is nothing in him". Beiden geciteerd bij J. HOPPII, *A land of liberty? England 1688-1727*, ed. ROBERTS, J.M., (The New Oxford History of England), Oxford, Clarendon Press, 2000, 280-281. De suggestie van de Orangisten om George in 1702 aan te stellen als stadhouder en kapitein-generaal van de Republiek wordt dan ook niet gevolgd (ISRAËL, *The Dutch Republic*, 961).

³⁹ De hertog wordt in het tumult na de aanvaarding van het Spaanse testament tot buitengewoon ambassadeur in Den Haag benoemd door Willem III, een positie die hij te danken heeft aan zijn vrienden in de Commons en die hij zal houden tot in 1711 (S. JETTOT, *Représenter le roi ou la nation? Les membres de la Chambre des Communes au Service de la Diplomatie anglaise (1660-1702) (diss.doc.)*, Paris, Université Paris-Sorbonne, 2007, 57).

⁴⁰ 1645-1712; W. CALVIN DICKINSON, *Sidney Godolphin, lord treasurer, 1702-1710* (Studies in British History; 18), Lewiston, Edwin Mellen Press, 1990. Ligt fundamenteel overhoop met iedereen: gehaat door zowel Tories als Whigs.

flatterende portretten van de man⁴¹) in de eerste plaats neer op het vergaren van persoonlijke roem en het verbeteren van zijn financiën.

Het Britse beleid passeert wel langs de tent van de hertog in de Nederlanden, maar wordt nog steeds aangestuurd vanuit Londen, gebaseerd op de opinies van een zeer diverse verzameling dignitarissen⁴². Marlborough en Godolphin hebben zelf hun wortels in de Tory-partij, maar zien zich door de omstandigheden genoodzaakt de steun van de Whigs te zoeken voor een oorlog in de Nederlanden. Ze voeren een intern-Brits gevecht om de richting die de buitenlandpolitiek uitmoet⁴³ en kunnen in geen geval zonder meer hun mening opleggen, of pretenderen het nationale belang te incarneren.

De Tories verdedigen een *mercantiele buitenlandpolitiek*, gericht op het vergroten van het Britse commerciële overwicht, terwijl het marktaandeel van de Nederlandse concurrenten tanende is, onder andere door de protectionistische *Act of Navigation* (1700), die de eerdere *Staple Act* van Cromwell aanvult. De grote Franse expansie, die de Britse handel op de koloniale markten bedreigt, is het volgende doelwit⁴⁴.

Het prioritaire front voor de Tories is met andere woorden Spanje⁴⁵. Indien er een militair engagement op het continent moet plaatshebben, hoort het offensief op het Iberisch schiereiland plaats te vinden, en dienen de Nederlanden als defensief front te worden gebruikt. De oorlogspolitiek wordt sinds de negenjarige oorlog in sterke mate gefinancierd op de staatsschuld, waardoor Engeland grotere financiële inspanningen kan leveren dan Frankrijk (200 miljoen ponden tournois per jaar tegenover 188⁴⁶).

De politiek van Marlborough, en die van de Whigs, is daarentegen gebaseerd op continentaal engagement en het op de knieën brengen van Frankrijk. Waar het doel de middelen heiligt voor de Tories (dominantie op zee), maken de Whigs van de onttroning van Filips V en de installatie van een Habsburger in Madrid een breekpunt⁴⁷.

⁴¹ Ook de schitterende biografie van Chandler bezondigt zich daaraan (D. CHANDLER, *Marlborough as military commander*, London, Spellmount, 2003). Zie ook PETITFILS, *Louis XIV*, 593. A.J. Veenendaal sr. heeft niet alleen de verdienste met zijn doctoraat uit 1945 de onjuiste perceptie van de Staatse bewindslieden als eeuwige rem op de briljante plannen van de hertog definitief gekeerd te hebben, maar toonde ook aan dat Cadogan ("*insigne voleur, fripon achevé, qui avoit enlevé en Flandre plus de deux cent mille pistoles, indépendamment des autres vols ignorés*") en Marlborough de campagnes in de Nederlanden voornamelijk gebruikt hebben om er zelf beter van te worden. Van den Bergh beschuldigt de generalissimus ervan aan het einde van 1708 zeshonderdduizend rijksdaalders en 15 ton goud te hebben laten overmaken via de Antwerpse bankiers (A.J. VEENENDAAL SR., "The opening phase of Marlborough's campaign of 1708 in the Netherlands," *History, The Journal of The Historical Association* XXXV, no. 65 (1950): 45). Uiteraard dient deze moralistische benadering van Marlborough niet te ver te worden doorgedreven. Hij is zeker geen uitzondering: ook Villars laat zeker niet na om voor persoonlijke doeleinden "op het land" te leven (cf. supra, Deel II, Hoofdstuk 2).

⁴² Hattendorf beschouwt om die reden de samenvattingen van buitenlandse informanten en diplomaten als een betere bron dan de werken van de Britse historici, die zich te veel richten op het partijparadigma ("the Whig-Tory ballyhoo") en de figuur van Marlborough (HATTENDORF, *England in the war of the Spanish Succession...* xv en 21).

⁴³ De overwinning bij Oudenaarde geeft Marlborough bijvoorbeeld de extra *leverage* om negenduizend infanteristen, bestemd voor Portugal en het Spaanse front, waar de geallieerde situatie er slecht voorstaat in 1707-1708, naar de Nederlanden te laten overbrengen (AE, CP, Angleterre, f. 149v, Guénin aan Torcy, 25 september 1708, vanuit Londen).

⁴⁴ ISRAËL, *The Dutch Republic*, 969.

⁴⁵ Jeremy Black lijkt aan de vaststelling van Hattendorf compleet voorbij te gaan (J. BLACK, *Britain as a military power 1688-1815*, London, UCL, 1999, 48).

⁴⁶ F. BRAUDEL en E. LABROUSSE, ed., *Histoire économique et sociale de la France, II (1660-1789)*, Paris, PUF, 1970, 271. We verwijzen naar de *Lottery Act* (1694), die staatsleningen voor het bredere publiek mogelijk maakt (i.t.t. de Franse of Oostenrijkse situatie, waar het kapitaalcrachtige individuen zijn die de belastingen pachten). Zie R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van Engeland*, Antwerpen, Martinus Nijhoff, 1984, 207.

⁴⁷ Wat hen in de Country-partij komt te staan op beschuldigingen van persoonlijke begunstiging: de klasse die zich onder Willem III heeft verrijkt tijdens de negenjarige oorlog, zou bewust op oorlog aansturen uit eigenbelang. De anti-Whigpropaganda (Charles Davenant, *The True Picture of a Modern Whig*) wordt wel gefinancierd door Lodewijk XIV (KLAITS, *Printed Propaganda...* 108-110).

Is de koningin politiek eerder wankelmoedig ingesteld, dan heeft ze wel één vitaal belang, dat haar dynastieke eer betreft: nooit mogen de katholieke Stuarts terugkeren. Haar halfbroer Jacobus III vormt een bedreiging voor het protestantisme, dat bij de *Act of Settlement* (juni 1701) parlementair vergrendeld wordt⁴⁸. Het overlijden van Anne zal de zaken op dit vlak ook gemakkelijker maken. Ze sluit in deze bekommernis evenwel naadloos aan bij het programma van de Whigs, die eind 1701 gebruik maken van het anti-Franse klimaat om de verkiezingen te winnen⁴⁹: Willem III verandert op dat ogenblik van politiek: hij ontbindt het parlement, dat hem niet steunde in de verdelingskwestie (1698-1700), gezien de schade voor de Britse handelsbelangen in de Middellandse Zee bij de toewijzing van Napels en Sicilië aan de Dauphin⁵⁰.

Tabel 1 Britse verkiezingsuitslagen, 1701-1713⁵¹

<i>Jaar</i>	<i>Tories</i>	<i>Whigs</i>	<i>Niet toe te wijzen</i>
1701	240	<u>248</u>	25
1702	<u>298</u>	184	31
1705	<u>260</u>	233	20
1708	225	<u>268</u>	20
1710	<u>329</u>	168	16
1713	<u>254</u>	148	11

Ondanks het verschillende parlementaire discours, mag men niet uit het oog verliezen dat de Britse politiek in de uitvoering niet veel verschilt tussen Whigs en Tories⁵². Hoe dan ook maakt de aanvaarding van het Spaanse testament voor het geheel van de parlementaire partij in Londen een *casus belli* uit, gezien de commerciële gevolgen⁵³. Ze bezetten samen de voornaamste organen van buitenlands beleid. Bij machtswissels pogen de verschillende clans posities te bezetten in Westminster, met de hulp van een stuk van de grommende *country*-partij, die op haar beurt eerder een erfenis is van de oudere tegenstelling tussen monarch en parlement⁵⁴.

⁴⁸ JETTOT, *Représenter le roi ou la nation?*, 57. Tijdens de Successieoorlog zal de koningin ook niet aarzelen om bij de keizer tussen te komen voor de protestanten in zijn Habsburgse erflanden. Voor een uitgebreidere behandeling van de Hannover-Jacobietische kwestie verwijzen we naar hoofdstuk 3 in deel III (De Schotse expeditie van maart 1708).

⁴⁹ HATTENDORF, *England in the war of the Spanish Succession...* 4.

⁵⁰ JETTOT, *Représenter le roi ou la nation?*, 506-507. Meer dan de helft van de parlementairen komt uit *rotten boroughs* met minder dan 100 kiezers.

⁵¹ Overgenomen uit HOPPIT, *A land of liberty ? England 1688-1727*.

⁵² HATTENDORF, *England in the war of the Spanish Succession...* xvii. Zie ook J. BLACK, *Parliament and Foreign Policy in the Eighteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, B. SIMMS, "The Connections between foreign policy and domestic politics in eighteenth-century Britain," *Historical Journal* 49, no. 2 (2006): 605-624.

⁵³ Wat niet zeker was geweest bij een militaire afdwinging van de verdelingsverdragen, gezien de Britse handel op de kolonies niet noodzakelijk bedreigd zou worden door een nieuwe Habsburger of een Wittelsbach in Spanje (LOSSKY, *Louis XIV and the French monarchy*, 261).

⁵⁴ Wat het geval zal zijn met de publicatie van Jonathan Swifts *On the conduct of the allies*: de Tories van St-John recupereren het financiële ongenoegen en het gemor in de publieke opinie, om aan een verkiezingsoverwinning en sterkere posities in het kabinet te raken.

De geopolitieke ambities van de keizer

a. Wat na de vrede van Karlowitz ?

De Oostenrijkse Monarchie vertoont bij het begin van de 18de eeuw een dubbel gezicht. Dankzij de kolossale gebiedsuitbreidingen in Hongarije en op de Balkan (Vrede van Karlowitz, 1699) verdrievoudigt de oppervlakte van de erflanden. Anderzijds is de Weense administratie inefficiënt en corrupt. De politieke besluitvorming verloopt lethargisch en de keizer is niet in staat op de inkomsten van zijn gebieden een leger te onderhouden dat zijn geografische ambities kan waarmaken⁵⁵.

Ondanks de fragiele basis van het Oostenrijkse succes, slaagt Leopold I, *fondateur de la puissance Autrichienne*, er wel in om de stugge Hongaarse en Transylvaanse grondwetten om te buigen. De erfelijkheid van de Sint-Stefanskroon (Rijksdag van Pressburg, na de tweede slag bij Mochacs van 1687⁵⁶) en de administratieve afsplitsing van het recalcitrante Transylvanië, broeinest van allerlei protestantismen en toevluchtsoord voor ontevreden opstandige Magnaten tijdens de Ottomaanse bezetting (Diploma Leopoldinum, 1690) zijn evenveel tekenen van de handige exploitatie van een tijdelijke politieke situatie (de steun van de Heilige Liga bij de herovering op de Turken).

Na de val van Belgrado (1689) en de slag van Slankamen (1691) stokt de opmars: de Negenjarige Oorlog mobiliseert middelen in het Duitse Rijk. Hoewel het op zich een verwezenlijking is op twee fronten tegelijk te kunnen oorlog voeren, is de keizer niet meer in staat verdere offensieven in de Balkan te ondernemen. Wanneer de opstand van de Serviërs, waartoe de keizer expliciet oproept omdat hij zelf niet over de middelen beschikt zijn offensief door te trekken, hard wordt onderdrukt door de sultan (1690, met de befaamde migratie naar de Militaire grenzen onder leiding van patriarch Arsenius III Carnojevic tot gevolg), stabiliseert de grens zich terug.

De Oostenrijkers kunnen geen verbinding maken met de Venetiaanse bondgenoten in de Peloponnesos en een algemene opstand in de Griekse gebieden breekt niet uit. Ook de slag bij de Zenta (11 september 1697), waar Prins Eugenius het tegenoffensief van de twee keer zo talrijke Turken de rivier in drijft⁵⁷ verandert niets aan de relatieve onbestuurbaarheid van het Rijk en de ontoereikendheid van de keizerlijke middelen. De Hongaarse gebieden zullen pas later rendabel worden. Structureel is Wenen wel buiten bereik gebracht van de Tataarse cavalerie van de Ottomanen: de stad kan uitbreiden voorbij de middeleeuwse versterkingen en de buitenwijken inpalmen. De plannen van Fischer von Erlag voor een paleis in Schönbrunn waren voor 1700 onuitvoerbaar.

Als in 1700 de vraag naar verdere uitbreiding gesteld wordt, komen de Spaanse gebieden in Italië naar voor. Sinds de vrede van Karlowitz (1699) beschikt het keizerrijk over een bruggenhoofd op de Balkan, een –naast de traditionele erflanden- tweede verbindingspunt met het schiereiland⁵⁸.

⁵⁵ J. BÉRENGER, *Léopold Ier (1640-1705) : fondateur de la puissance autrichienne*, (Perspectives Germaniques), Paris, PUF, 2004.

⁵⁶ Merk op dat het uitroepen van Jozef tot koning van Hongarije en zijn aanduiding als Rooms Koning een argument zullen vormen voor de weinige Duitse vorsten die zich met Lodewijk XIV verbinden, tegen de ambitie van de Habsburgers om ook de keizerskroon erfelijk in hun huis te brengen.

⁵⁷ D. MCKAY, *Prince Eugene of Savoy*, ed. HATTON, R., (Men in office), London, Thames and Hudson, 1977, 45.

⁵⁸ ROOSEN, "The Origins of the War of the Spanish Succession," 166.

Figuur 3 La ville de Bude reprise aux Turcs par le prince Charles de Lorraine (Almanach Royal, 1687): keizer Leopold en zijn echtgenote Eleonora van Neuburg worden wel afgebeeld, maar de Franse suggestie is duidelijk: Buda wordt op de Turken heroverd dankzij de christelijke hulptroepen uit Lotharingen, Beieren en Polen

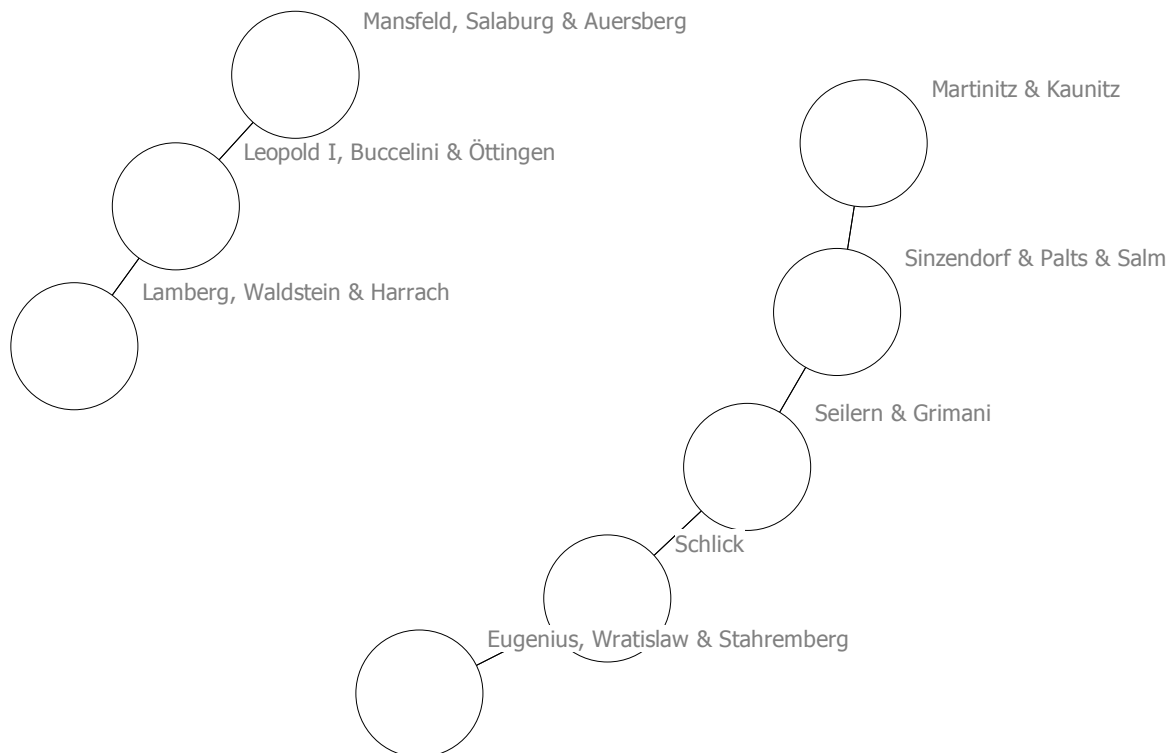
b. Interne machtsstrijd: de opkomst van de oorlogspartij

“Une équipe médiocre, certainement inapte à résoudre les problèmes [...] on y tient des Conseils, on y prend des résolutions, mais souvent, et très souvent ces résolutions ne sont suivies d'aucun, ou de peu de ces effets avantageux au bon service du Maître.”

Jean Bérenger⁵⁹

Aan het Hof in Wenen woedt een machtsstrijd tussen de hervormingsgezinde clan van de aartshertogen Jozef en Karel, gesteund door Eugenius, Wratislaw⁶⁰ en Starhemberg⁶¹, en de oude hofpartij, die bestaat uit Mansfeld (1640-1715, grootkamerheer en voorzitter van de oorlogsraad), von Harrach (die het dichtste bij de keizer staat), kanselier Buccelini en Öttingen (voorzitter van de *Hofrat*). De partijen worden van elkaar gescheiden door hun visie over de verdere evolutie van het Rijk en –uiteraard- door persoonlijke aversies.

Mansfeld, Buccelini en Öttingen willen Leopold voorsturen in een voorzichtige keizerlijke, eerder dan een Oostenrijkse politiek: de Italiaanse gebieden van Karel II zijn het doelwit, niet Spanje, dat te ver af ligt en moeilijk te besturen is. De oude hofpartij krijgt hiervoor de steun van Dominik Andreas Kaunitz. Rooms Koning Jozef is veel minder voorzichtig in zijn opstelling en kiest voluit voor de verovering van de Spaanse erfenis.

Figuur 4 De Fracties aan het hof van Leopold I in 1701 (Frey, *A Question of Empire*)⁶²

⁵⁹ J. BÉRENGER, *Finances et Absolutisme Autrichien*, (Travaux du centre de recherches sur la civilisation de l'Europe moderne; 17), Paris, Publications de la Sorbonne, 1975, 61.

⁶⁰ Johann Wenzel, Graaf van Wratislaw tot Mitrowitz (1669-1712).

⁶¹ Gundakar Thomas, Graaf Starhemberg (1663-1745). Niet te verwarren met Guido Starhemberg (Deel II, hoofdstuk 2). Zie BKO, XXXVII, 179.

⁶² M. FREY en L. FREY, *A Question of empire : Leopold I and the war of Spanish succession, 1701-1705*, (Brooklyn college studies on society in change), New York, Columbia University Press, 1983, 34-38. Ter linkerzijde de keizer en zijn entourage. De Oude Hofpartij van Buccellini (1639-1712) en Öttingen (+ 1708) bezet het terrein. Rechts de andere fracties, waarbinnen de groep rond Eugenius en Wratislaw de hervormingspartij vormt. Schlick steunt Wratislaw bij de machtswissel in 1704, hoewel hij Eugenius hartgrondig haat. Ook Seilern (Johann Friedrich Baron Seilern, 1646-1715) en Grimani bekleeden een intermediaire positie. Karl Theodor, Prins Salm koestert een sterke rivaliteit ten opzichte van Eugenius en Wratislaw, maar bevindt zich samen met Kaunitz niet in de hofpartij, waarmee die laatste

De problemen met de opstand van Rakoczy, het failliet van geldschieter en *Hofjude* Samuel Oppenheimer⁶³ en het Frans-Beierse offensief op Wenen in 1703-1704 brengen de oude hofpartij ten val. Keizer Leopold, die tot dan toe voornamelijk op vertrouwde adviseurs steunt⁶⁴, verandert van koers op aanraden van aartshertogen Jozef en Karel, die het ontslag vragen van de incompetente Mansfeld en Salaburg.

In het jaar van Blenheim neemt Eugenius zelf de leiding van de oorlogsraad, Starhemberg leidt de *Hofkammer* in de plaats van Salaburg⁶⁵. Graaf Wratislaw, tot dan toe ambassadeur in Londen, wordt door de steun van de nieuwe hofpartij en de neutrale fracties naar de *Geheime Konferenz* gebracht⁶⁶.

Figuur 5 Jozef I als Rooms Koning en koning van Hongarije (Seiller, na 1690⁶⁷)

(evengoed als met Eugenius) overhoop ligt. De rivaliteit tussen Eugenius en Salm verhindert overigens niet dat hij van Jozef I de functie van Mansfeld als grootkamerheer krijgt toegewezen. Philipp Ludwig Wenzel, graaf Sinzendorf (1671-1742) voegt zich bij de nieuwe Hofpartij, wordt later hofkanselier en minister in de Geheime Conferentie en een steunpunt voor Marlborough. De Paltsgraaf uit het schema is Johann Wilhelm (1658-1716, zie afdeling II van dit hoofdstuk).

⁶³ Ibid., 57. Zie J. BÉRENGER, "Samuel Oppenheimer (1630-1703), banquier de l'Empereur Léopold Ier," *XVIIe siècle*, no. 183 (1994): 303-320. Oppenheimer schiet niet alleen geld voor, maar is ook de architect van het keizerlijke magazijnensysteem en voorziet zo de troepen van levensmiddelen.

⁶⁴ Iets wat Lodewijk XIV bij het einde van de regeerperiode ook doet.

⁶⁵ Een functie die hij onder de drie volgende keizers zal bewaren, tot in 1717 (BKO, XXXVII, 179). Zie ook M. BRAUBACH, "Prinz Eugen und die Kampf um die Macht 1701-1705," *Historisches Jahrbuch* LXXIV (1955): 294-318.

⁶⁶ In de *Geheime Konferenz* tekent de Keizer het buitenlands beleid uit (naar analogie met de *Conseil d'en Haut* in Frankrijk en het *Secret Besogne* in de Republiek). Net als zijn tegenhangers is het orgaan zeer beperkt in samenstelling (ten hoogste vijf ministers), vandaar het belang van een inbraak (FREY en FREY, *A question of Empire*, 35).

⁶⁷ British Museum, On-Line Catalog (<http://www.britishmuseum.org/research.aspx>).

De troonsbestijging van Jozef in 1705 betekent een duidelijke versterking voor de oorlogsgezinde fractie in Wenen, die de instellingen naar eigen goeddunken kan hervormen. De concrete prioriteitenhiërarchie wordt echter niet aangetast: Italië en Hongarije blijven de belangrijkste fronten voor de keizer.

De machtsovername van het Jonge Hof betekent ook minder invloed voor de Jezuïeten, die het moreel rigide programma van Leopold –een van de redenen voor de Hongaarse opstandwisten vorm te geven. Keizer Jozef laat een van hen defenestreren, wanneer die, verkleed als het spook van de overleden keizer, om de verwijdering van zijn praeceptor Ferdinand van Rummel uit de vorstelijke entourage komt vragen⁶⁸.

⁶⁸ C.W. INGRAO, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, ed. BLEIK, W., BLANNING, T.C.W., en SCRIBNER, R.W., (New Approaches to European History), Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 112.

B. De Haagse Alliantie

1) Prelude naar een Europese oorlog

Het Italiaanse schiereiland ziet als eerste troepen opduiken: prins Eugenius wordt in mei 1701 naar Noord-Italië gestuurd om de hand te leggen op het hertogdom Milaan, waar de gouverneur zich tot de Franse partij bekeerd heeft⁶⁹. Men kan de maritieme mogelijkheden niet meteen verdenken van een overschot aan vertrouwen in de Oostenrijkse politiek. Willem III wil Frankrijk niet aanvallen voor hij een Oostenrijkse overwinning in Italië gezien heeft⁷⁰. Dat lijkt ook onwaarschijnlijk, aangezien maarschalk Catinat, die de *de jure* Spaanse troepen van Filips V ter hulp komt⁷¹, de Tioolse bergpassen blokkeert.

De aarzelende generaal wordt door Lodewijk XIV aangepord om een veldslag aan te gaan⁷². Wanneer hij dat weigert, wordt hij vervangen door zijn collega Villeroi, die tot zijn verbazing, via een door de Alpenvalleien uitgegraven doorgang, bij Chiari door Eugenius wordt verslagen. Terwijl de geallieerde diplomaten in Den Haag samenkomen om een gezamenlijke tekst op te maken, heeft ook de Republiek gemobiliseerd en 80 000 man onder de wapens gebracht⁷³.

2) Machtsevenwicht

Op 7 september 1701 sluiten de Verenigde Provincies, Groot-Brittannië en de Keizer de Grote Alliantie van Den Haag af⁷⁴. De drie bondgenoten willen komen tot een *aequa et rationi conveniens satisfactio* voor Karel van Habsburg: een verdeling van de Spaanse erfenis, die de rust en de stabiliteit in Europa garandeert⁷⁵. Voor de redelijke en billijke genoegdoening voor Karel van Habsburg verkregen is, kan er geen sprake van zijn dat een van de partners een aparte vrede sluit⁷⁶.

Binnen dat algemene kader, gelden de volgende principes:

- De billijke genoegdoening voor Karel van Habsburg omvat de controle over zowel Spanje, de koloniale, als de Italiaanse bezittingen (art. V). Nooit mag Frankrijk in bezit komen van de Spaanse kolonies (art. VIII).
- De Zuidelijke Nederlanden moeten heroverd worden op de Franse troepen die er gelegerd zijn, om als barrière te dienen voor de Republiek, *obex et [ut] repagulum* (art. V)
- Engelsen en Hollanders behouden hun aandeel in de handel op de kolonies en in de Middellandse Zee, zoals dat onder Karel II het geval was (artt. V en VI).

De alliantie opereert onder een systeem van voortdurend onderling overleggen van informatie (art. VII). Lodewijk XIV krijgt een termijn van twee maanden om toe te treden tot de

⁶⁹ MCKAY, *Prince Eugene of Savoy*, 57. De keizer beroept zich op het statuut van Milaan als leen van het Heilig Roomse Rijk: de erfopvolging moet er gebeuren volgens de rijkswetten en... aan hem toekomen (KLAITS, *Printed Propaganda...* 97).

⁷⁰ HATTENDORF, *England in the war of the Spanish Succession...* 17. Dit gaat opnieuw in tegen de interpretatie van André, die al op 16 november 1700 een dépêche van Willem III aan Heinsius meldt, waarbij hij zijn intentie uit om de Britten stap voor stap tot de oorlog te bewegen (ANDRÉ, *Louis XIV et l'Europe*, 306).

⁷¹ ANDRÉ, *Louis XIV et l'Europe*, 306.

⁷² Voor een biografie van Catinat, zie L. DUSSIEUX, *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 270-287.

⁷³ GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, 356.

⁷⁴ Verdrag van 7 september 1701 tussen Willem III, de Staten-Generaal en Leopold I, gepubliceerd als nummer 18 bij H. VON SRBIK, *Österreichische Staatsverträge. Niederlande. Erster Band: bis 1722*, Wien, Adolf Holzhausen Verlag, 1912, 343-250.

⁷⁵ Art. III, *ibidem*.

⁷⁶ Art. VIII, *ibidem*.

voorwaarden die de alliantie formuleert, analoog aan de bepaling uit het verdelingsverdrag van maart 1700 voor Leopold I⁷⁷.

3) De Pretendent

Een laatste, symbolische provocatie voor Willem III komt er wanneer Lodewijk negen dagen later, bij het overlijden van Jacobus II, diens zoon erkent als opvolger in Groot-Brittannië (16 september 1701). De Protestantse successie, die Lodewijk bij Rijswijk en in de verdelingsverdragen impliciet erkende door tot drie keer toe een overeenkomst te sluiten met Willem III, gooit hij met gemak overboord.

Figuur 6 *"La très puissante et héroïque protection du roi accordée au roi et à la reine d'Angleterre et au prince de Galles leur fils contre leurs sujets rebelles dans l'audience que sa majesté leur a donnée à St-Germain-en-Laye le 7 janvier 1689"* (Almanach Royal, 1690)

⁷⁷ Art. 7 Verdelingsverdrag. We verwijzen naar Deel I.

Gaat het opnieuw om een schending van een internationale verplichting? Zeker. De legitimatie voor Lodewijks beslissing (tegen de mening van Torcy), na de smeekbede van Maria van Modena⁷⁸, de verdreven koningin van Saint-Germain-en-Laye en een vermeende belofte aan de stervende Jacobus II, lijkt ver te zoeken⁷⁹. Respect voor de verjaagde dynastie en een doctrinaire, intern-legalistische fixatie op de universele regels in de *Société des Princes* kunnen Lodewijks gedrag enkel antropologisch verklaren⁸⁰.

De Franse diplomatie hanteert als tegenargument dat de erkenning van Jacobus enkel ceremoniële kwesties betreft en artikel 4 van de Vrede van Rijswijk, waarbij Willem III het ongestoord uitoefenen van zijn vorstelijke soevereiniteit in Engeland wordt gegund, dit niet behandelt. Lodewijk zal Jacobus geld noch troepen sturen om terug te keren in Engeland⁸¹. Torcy probeert hier met andere woorden een scheiding te maken tussen de regels van de prinsensamenleving, waar Jacobus, omwille van zijn geboorte, behandeld moet worden als een vorst en die van de feitelijke internationale betrekkingen, waar Willem als gesprekspartner wordt aanzien.

Op interstatelijk gebied is dit echter een openlijk negeren van de Britse soevereiniteit, amper een paar maand na het aannemen van de *Act of Settlement* (juni 1701) en niet anders te interpreteren dan een oorlogsverklaring⁸². Vanuit een gewrongen intern-Franse logica is het gedrag van Lodewijk misschien nog als legalistisch geïnspireerd te verklaren⁸³, maar de kortstondige terugkeer van de *roi de gloire* uit de Hollandse oorlog lijkt ons dichter bij de realiteit. Wil men Lodewijk XIV bestempelen als een *roi juriste*, dan is voor dit voor zijn internationale optreden enkel mogelijk vanuit de monarchale premissen die niet bij alle actoren gelden.

Op 15 mei 1702 verzenden de bondgenoten, zoals eerder onderling afgesproken, hun oorlogsverklaringen aan Frankrijk. Op 30 september volgt die van de Rijksdag.

⁷⁸ Om haar zoon niet tot "*un simple particulier*" te laten verworden (HATTON, "Louis XIV and his fellow monarchs," 23). Een mogelijke verklaring is de sympathie van Maintenon voor de koningin-moeder (M. BRYANT, "Partner, matriarch, and minister: Mme de Maintenon of France, clandestine consort, 1680-1715," in *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, CAMPBELL ORR, C. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 86). Lodewijk zou deze beslissing, die Torcy al van na de vrede van Rijswijk hoofdbreken bezorgde, nemen tegen de opinie van zijn ministers in, en ze vervolgens proberen aanvoeren als argument om steun te krijgen van Clemens XI voor een strijd tegen de verenigde Europese protestanten (THOMSON, "Louis XIV and the origins of the war of Spanish Succession," 127-129).

⁷⁹ Lodewijk voert de erkenning uit met de melding dat hij niet van plan is Jacobus op militaire of financiële wijze te steunen (LOSSKY, *Louis XIV and the French monarchy*, 263).

⁸⁰ BÉLY, *La Société des Princes*, 303, E. CORP, ed., *A court in Exile: The Stuarts in France, 1689-1718*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 159.

⁸¹ PELET en DE VAULT, I, 127.

⁸² Lodewijk helpt de anti-Franse Whigs zo aan een verkiezingsoverwinning. Samen met die van 1708 de enige voor de Whigs in de hele Spaanse Successieoorlog (HOPPIT, *A land of liberty? England 1688-1727*, 298).

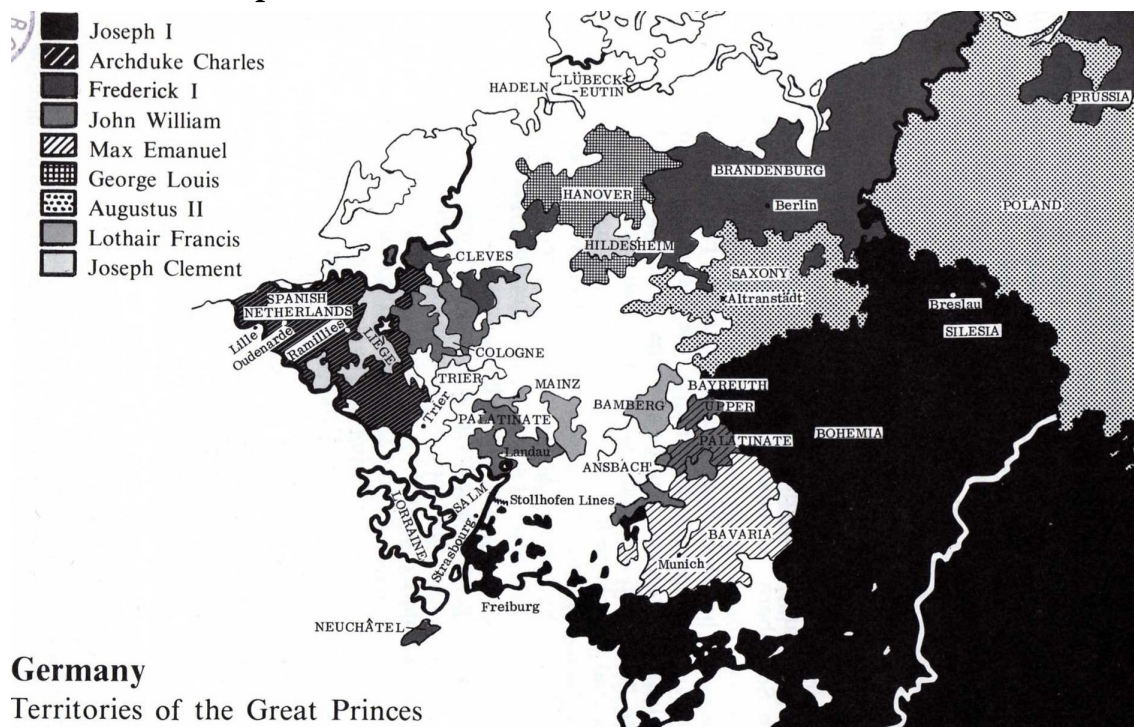
⁸³ Zie BLUCHE, *Louis XIV*, 412 e.v. Bluche leidt Lodewijks buitenlandpolitiek af uit de twee grote fundamentele wetten van de Franse monarchie: de successieregels en de onvervreemdbaarheid van het grondgebied, die samen de kern vormen van het publiekrecht, dat Colbert vanaf 1679 laat onderwijzen in Parijs.

II. Allianties uitbouwen: de zoektocht naar buffers en troepen

“Unser sittliches Empfinden kann es nicht verstehen, wie es Jahrhunderte lang möglich sein konnte, dass der Mensch gleichsam zur Ware wurde, dass ein Herrscher seine Untertanen gegen schnödes Geld verkaufte.”

Max Braubach (1923⁸⁴)

A. De Duitse marktplaats

Figuur 7 Het Duitse Rijk (1705)⁸⁵

1) De Geallieerde diplomatie

Zoals het Haagse Alliantieverdrag bepaalt, staat het bondgenootschap open voor alle vorsten die de algemene vrede in Europa in het hart dragen⁸⁶. De politiek versnipperde Duitse ruimte zal de *maritieme mogendheden* het merendeel van de troepen leveren. De nieuwe rijksconstitutionele ordening van Münster, die de meer dan 300 rijksvorsten een diplomatieke autonomie garandeert⁸⁷, consacreert in dat opzicht enkel de *condottierisatie* bij de diverse soevereinen.

De troepen die een vorst op zijn grondgebied weet te lichten, brengen normaal immers zware kosten mee. Het verhuren van het voornaamste instrument tot het voeren van een buitenlands beleid, kan evenwel dubbele winst betekenen. In eerste instantie kan men vrijgesteld worden van het onderhoud van een staand leger, wat op zich de aanwendingsmogelijkheden van aanzienlijke bedragen verhoogt. Bovendien brengt de eigenlijke verhuurprijs van de troepen fondsen binnen die ook de door de essentiële levensomstandigheden van een soeverein meegebrachte kosten kunnen dekken. Een dekking die gezien de vaak bescheiden omvang van het te besturen gebied, de belastingopbrengsten of de daarop zeker gestelde inkomsten gemakkelijk te boven kan gaan.

⁸⁴ M. BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien für die Politik im Spanischen Erbfolgekriege*, ed. HAUSMANN, S., (Bücherei der Kultur und Geschichte; 29), Bonn, Kurt Schroeder, 1923, 1.

⁸⁵ C.W. INGRAO, *In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy*, West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 1979.

⁸⁶ Art. XIII, Alliantieverdrag Den Haag (geciteerd): “*ad huius foederis societatem admittentur cuncti reges, principes et status, qui volent et quibus pax generalis cordi est*”.

⁸⁷ H.A. KISSINGER, *Diplomacy*, New York, Simon and Schuster, 1995, 65.

De hertog van Holstein-Gottorp, zijn collega van Saksen-Gotha of de landgraaf van Hessen-Kassel beheren allen relatief onaanzienlijke staten, maar dienen desondanks hun plaats in de *société des princes* met de nodige waardigheid te vervullen. De te verwachten inkomsten zijn immers niet te versmaden. De inzet van zijn onderdanen kan een vorst van onderhoud voorzien, gaande van het *Werbegeld* (forfaitaire som per gerekruteerde eenheid, die ook kan toegekend worden voor reeds in dienst zijnde troepen) tot indemniteiten voor verloren manschappen of paarden⁸⁸.

Bijna twee derden van de door Londen gefinancierde troepen in Marlborough's leger in de Nederlanden bestaat uit huurlingen⁸⁹. In 1702 zijn 31 000 van de 52 000 "Britse" troepen buitenlanders, op het piekmoment in 1710 is de verhouding 42 500/69 000.

Loyauteit aan een nationale bevelhebber speelt in dit verband slechts een beperkte rol. Uitgestuurde troepen zijn betrouwbaar, ingehuurde generaals zijn dat ook. In 1703 heeft slechts 15 van de 72 hoge officieren in het leger van keurvorst Max Emmanuel van Beieren zijn wortels in het hertogdom. De bekende voorbeelden zijn die van Berwick in Franse dienst of Ruvigny/Galway in Britse, prins Eugenius in Italië en de Nederlanden, of zijn collega Schomberg in Spanje, die voor de Fransen optreedt. De Deense huurtroepen van de Staten-Generaal worden op hun beurt door de hertog van Württemberg geleid. Frans Rakoczy krijgt in de Hongaarse opstand de Franse generaal Rabutin en zijn Italiaanse collega Nigrelli tegenover zich⁹⁰.

De Rijnvorstendommen

De Keizer verzekert zich op 7 oktober 1701 van de steun van Lothar Franz van Schönborn (1655-1729), de bisschop van Mainz⁹¹. In ruil voor 100 000 gulden subsidie per jaar bekeert de kerkvorst zich tot Leopold I. Zijn collega Johan Hugo van Orsbeck (Trier, 1634-1711) gaat acht dagen later overstag voor 150 000 Rijnse gulden ten behoeve van zijn hof in Koblenz. In ruil voor een doortochtrecht in zijn gebieden krijgt de eerste jaarlijks extra 50 000 kronen (of 100 000 Rijnse gulden) toegezegd van de Haagse Alliantie (8 mei 1702). De paltsgraaf Johann Wilhelm (1658-1716), schoonbroer van keizer Leopold I, schaart zich al in 1698 met een leger van 4 000 op eigen middelen verzamelde manschappen aan de Keizerlijke zijde⁹². Hij krijgt een verbeterde overeenkomst in 1701 (26 mei en 21 juli), waarbij 7 bataljons en 18 eskadrons worden geleverd aan het keizerlijke leger van Maarschalk Ludwig von Baden in ruil voor 300 000 rijngulden subsidies, een aantal dat in 1706 stijgt tot 7 000 voor de Italiaanse campagnes van Eugenius.

⁸⁸ Het in 1709 afgesloten subsidieverdrag tussen Engeland en Pruisen bepaalt zo een vergoeding van 20 rijksdaalder voor een infanterist... tegenover 40 voor een doodgeschoten paard (BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 14).

⁸⁹ D.W. JONES, "Sequel to Revolution: The economics of England's emergence as a Great Power, 1688-1712," in *The Anglo-Dutch moment: essays on the Glorious Revolution and its world impact*, ISRAËL, J. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 392.

⁹⁰ BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 21.

⁹¹ Ibid., 32. De bisschop van Mainz is samen met zijn Trierse en Keulse collega's in de keurvorstelijke waardigheid verheven sinds de Gouden Bul van keizer Karel IV van Luxemburg (J. BÉRENGER, "L'Europe Centrale et ses prolongements," in *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle*, BÉLY, L., BÉRENGER, J., en CORVISIER, A. ed., *Regards sur l'histoire*, Paris, S.E.D.E.S., 1991, 81). De von Schönborns controleren de belangrijke Rijkskanselarij, wat hen in conflict brengt met de keizer, die rijksaangelegenheden onder de bevoegdheid van zijn eigen kanselier wil brengen (C.W. INGRAO, *In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy*, West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 1979, 37).

⁹² BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 137. Dit hoeft geenszins te verbazen. De nieuwe katholieke paltsgraaf komt in de plaats van de uitgestorven calvinistische lijn en wordt pas geïnstalleerd na een conflict van negen jaar met Lodewijk XIV, die de rechten van Madame Palatine inroept. Johann Wilhelm onderhoudt aan zijn hof te Düsseldorf de Zuid-Oost-Vlaamse beeldhouwer Gabriel Grupello (1644-1730) (E. VANDERMEESCH-LANTMEETERS, "Zuid-Oostvlamingen in Europa in de 17de en 18de eeuw," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XXVII* (1990): 155-164).

Figuur 8 Aartsbisschop Lothar Franz von Schönborn (Christian Schilbach, 1715)

Het belang van de Rijnbisdommen Mainz en Trier ligt niet zozeer in de troepen die ze leveren, als wel in hun positie langs de rivier. Samen met de keurvorst van de Palts en de kerkvorst in Keulen controleren ze de doortocht op de Neder-Rijn, vanwaar zowel de Republiek, de Oostelijke acquisities van Frankrijk, als de Zuidelijke Nederlanden bereikt kunnen worden. Het gebied valt onmogelijk te verdedigen bij invallen van buitenaf als die van Gustaaf Adolf in 1631, maar is het interessantste kruispunt in het Noorden van het Rijk.

De bisschop van Münster, Friedrich Christian von Plettenberg (1644-1706)⁹³, gaat niet in op de Franse aanvragen en begeeft zich *par crainte du voisinage des Hollandais*⁹⁴ naar de Haagse Alliantie.

Hannover en Hessen-Kassel

Keurvorst Georg Wilhelm van Hannover (1660-1727), die in 1701 in de opvolging van Queen Anne wordt geplaatst door het Britse Parlement, stuurt onder generaal-majoor Bülow 17 000 manschappen het veld in, zowel voor rekening van de Staten-Generaal (die hem om de veertien dagen met 203 715 Hollandse gulden betoelagen), als voor het Britse Parlement (dat hem jaarlijks £ 170 000 overmaakt)⁹⁵.

Landgraaf Karl van Hessen-Kassel (1654-1730)⁹⁶ is na Hannover en Pruisen de voornaamste leverancier voor de legers van Marlborough. 12 000 Hessische troepen dienen in Hollandse en Britse soldij. Subsidies, wervingspremie en indemniteiten (onder andere voor het

⁹³ SELLESLACH, *Amitié sincère*.

⁹⁴ BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 64.

⁹⁵ Ibid., 133-134.

⁹⁶ Grootvader van Frederik II van Hessen-Kassel, die troepen levert aan de Engelse koning George III tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (Ibid., 148).

overbrengen van troepen naar Italië in 1706-1707) lopen op tot een totaal van 790 000 rijksdaalder per jaar⁹⁷.

Pruisen

Keurvorst Frederik III (1657-1713), markgraaf van Brandenburg en hertog van Pruisen (dat zich buiten het Rijk bevindt), bekent zich via een analoge koehandel aan die van Max Emmanuel van Beieren tot de meest gunstige voorwaarden van de keizer. Op 18 januari 1701 kroont hij zich te Königsberg eigenhandig tot koning “in” Pruisen, keizerlijke wederdienst voor zijn steun in de Successieoorlog⁹⁸. Braubach beschuldigt de zoon van de grote keurvorst ervan zijn 40 000 man sterke leger niet te hebben ingezet in het Oosten, waar volgens hem de ware territoriale belangen van zijn land lagen⁹⁹ en insinueert dat de vorst veeleer geïnteresseerd was in zijn hofhouding, die alleen al de aanzienlijke som van 600 000 daalders per jaar opeiste.

Figuur 9 Keurvorst Frederik III van Brandenburg (anoniem, Londen, 1703¹⁰⁰)

⁹⁷ Ibid., 159.

⁹⁸ Frederik III wordt door de keizer unilateraal erkend als koning in Pruisen bij het “Kontraktat” van 16 november 1700, maar de internationale consecratie van deze zelfverheffing gebeurt pas bij het verdrag van Utrecht, door de erkenning die Lodewijk XIV en Filips V hem geven (in de loop van de oorlog stellen de leden van de grote alliantie al dezelfde handeling). *Stricto Sensu* wordt pas zijn zoon Frederik Willem I (1688-1740) erkend als koning van Pruisen. Paus Clemens XI protesteert overigens onmiddellijk tegen de autoproclamatie, deels uit onwil om de geldigheid van de seculiere toekenning van een koningstitel te erkennen, maar ook deels gezien het statuut van Pruisen als gebied van de Teutoonse orde. De ligging van Pruisen (buiten het Roomse Rijk), is voor Leopold dan weer de aanleiding om hem toch de koningstitel toe te kennen. Voor een gebied binnen het Rijk is het niet mogelijk om in concurrentie te komen met de Rooms Koning (L. BÉLY, *Louis XIV: le plus grand roi du monde*, Paris, Jean-Paul Gisserot, 2005, 239).

⁹⁹ BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 104. Braubach haalt het citaat van Droysen (“*Im Westen Krieg ohne Politik, im Osten Politik ohne Armée*”) aan om zijn stelling kracht bij te zetten.

¹⁰⁰ British Museum, on-line databank (<http://www.britishmuseum.org/research.aspx>).

Frederik verhuurt zo in 1700 (16 november) een korps van 8 000 man aan de keizer, aan 150 000 gulden per jaar, maar stuurt in 1702 luitenant-generaal Lottum met 12 000 Pruisen naar de Nederrijn, om er de Republiek bij te staan. De volgende jaren herhaalt het patroon zich: de Pruisen vertrekken naar Italië voor 300 000 daalders (verdrag van 28 november 1704), in 1706 zijn 25 000 Pruisen onder de wapens, verspreid over Vlaanderen, Italië en de Nederrijn. Marlborough maakt zelf meerdere keren de reis naar Berlijn, om zich van de inzet van de Pruisen in Vlaanderen te kunnen vergewissen¹⁰¹. Uiteindelijk komt hij aan 1,35 miljoen daalders per jaar uit de verhuur van troepen tussen 1702 en 1713¹⁰².

Linda Frey heeft een genuanceerdere visie op de Pruisische politiek. Frederik III is immers ook actief in de kwestie rond Neuchâtel en de successie van de Nassaus¹⁰³, komt met de koningskroon uit de Spaanse Successieoorlog en laat uiteindelijk enkel zijn territoriale en dynastieke ambities binnen het Rijk spelen¹⁰⁴. Men speelt in Berlijn stevast op twee fronten, waaronder ook dat aan de Rijn. Zeggen dat de koning buiten de Noorse oorlog blijft, is overdreven. De voordelen van een koningskroon zijn evenwel groter dan het mogelijke territoriale gewin op Zweden.

*De interne verhoudingen*¹⁰⁵

De Engelse en Hollandse subsidies moeten de keizer uitkomst bieden na het failliet van hofbankier Samuel Oppenheimer¹⁰⁶. Leopold en Jozef I beschikken ook lange tijd niet over de inkomsten van de Hongaarse gebieden, door de opstand van Rakoczy¹⁰⁷. Rond de kwalificatie als subsidie van de overgemaakte bedragen bestaat betwisting¹⁰⁸, maar de Staten-Generaal en Queen Anne zijn in elk geval meermaals tussengekomen in het verstrekken van leningen.

Braubach schat de Britse interventies ten gunste van de keizer tot 1713 op 1,75 miljoen rijksdaalder (£ 438 000) en die van de Republiek op 2,95 miljoen (7,743 miljoen gulden). In verhouding tot de aan de Duitse prinsen verstrekte subsidies, gaat het desondanks om relatief beperkte bedragen¹⁰⁹. De oprichting van een staatsbank na het failliet van Oppenheimer verlicht de druk enigszins.

2) De Franse diplomatie

Voor de Franse diplomatie is het zich verzekeren van troepen een interessante mogelijkheid, maar geen prioriteit. De reus van de Grand Siècle, steunend op een stabiele demografie van 21

¹⁰¹ INGRAO, *Joseph I and the Habsburg Monarchy...* 52. Dat is niet zonder reden: Bergeyck wordt in 1707 door Chamillart gepolst of hij Frederik namens Filips V Spaans Gelder kan aanbieden, om de keurvorst te doen overlopen (S.H.A.T., A¹, 2017, nr. 56, Chamillart aan Bergeyck, 17 januari 1707, vanuit Versailles). Bergeyck gaat in op het verzoek en onderhandelt maandenlang met Diest, minister van Frederik III, maar zonder succes (ibid., 2018, nr. 137, Bergeyck aan Chamillart, 2 mei 1707).

¹⁰² Ter illustratie van Frederiks troepeninzet: na Oudenaarde protesteert de koning “in” Pruisen bij koningin Anna tegen het overmatig blootstellen van zijn troepen in de slag. Het Engelse antwoord op zijn vraag om *prompte et entière satisfaction* bestaat uit... vijftigduizend pond sterling (AE, CP, Angleterre, 225, f. 95r, anonieme berichten vanuit Londen, 17 augustus 1708).

¹⁰³ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 29.

¹⁰⁴ FREY en FREY, *A question of Empire*, 17-18.

¹⁰⁵ De kleinere vorstendommen Würzburg (bisschop Johann Philipp von Greiffenklau-Vollraths, die 4 000 man levert aan 380 000 rijngulden) en Württemberg (4 000 man aan 375 000 Hollandse gulden per jaar) vervolledigen de Duitse bondgenoten.

¹⁰⁶ BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 38: na het failliet van Oppenheimer staan de Staten-Generaal (onder voorbehoud van zekerheidsstelling op de belastingopbrengst van de erflanden) een lening van 32 miljoen gulden toe. Een andere geldschieter van de keizer is prins Adam van Liechtenstein, die van de gelegenheid gebruik maakt om een eigen bank te openen in Wenen (FREY en FREY, *A question of Empire*, 57).

¹⁰⁷ INGRAO, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, 111.

¹⁰⁸ BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 36.

¹⁰⁹ Brewer schat de totale Britse subsidies aan derde-partijen tijdens de Spaanse Successieoorlog op meer dan £ 7 miljoen (J. BREWER, *The sinews of power: war, money and the English state, 1688-1793*, Boston, Routledge, 1994, 32).

miljoen onderdanen, is het best georganiseerde leger van de tijd en heeft –in tegenstelling tot de koopliedenrepubliek in het Noorden, de protestantse eilandbewoners of de armlastige keizergeen nood aan vreemde troepen om de gaten op te vullen. De koning van Frankrijk heeft wel nood aan obstakels voor de keizerlijke legers die vanuit het Oosten aangerold komen.

De Duitslandpolitiek voor de Devolutieoorlog

Het afsluiten van de verdragen van Westfalen in 1648 betekent niet het einde van de sinds 1519 kenmerkende tegenstelling in de verhoudingen tussen de Weense en Madrileense Habsburgers en de Bourbons. De Franse politiek ten aanzien van de Duitse gebieden aarzelt tussen de verdediging van de *libertés germaniques* van de Duitse vorsten, die moeten optreden als bondgenoten tegen de Habsburgers en gebiedsuitbreiding ten koste van het Heilig Roomse Rijk. Tussen 1552 en 1648 zijn de koning van Frankrijk en de Duitse Keizer officieel in oorlog. Westfalen brengt voor Frankrijk het voordeel van de scheiding tussen de twee takken: artikel 3 van de vrede van Münster verbiedt de keizer immers de Spaanse koning enige militaire hulp te verstrekken, hoewel de oorlog in de Bourgondische Kreis nog steeds verder woedt. Dat voordeel is evenwel slechts tijdelijk: na 1659 keert de samenwerking tussen Madrid en Wenen terug.

Het antagonisme tussen Parijs en de beide takken van het Habsburgse Huis blijft na 1659 een bepalende factor van het internationale politieke spel. Waar de achteruitgang van Spanje voor historici evident lijkt, was dit niet noodzakelijk zo voor de tijdgenoten. Ook het herwonnen prestige van de Oostenrijkse Habsburgers na 1648 is lange tijd onderbelicht gebleven¹¹⁰. Zonder deze factor kan men evenwel moeilijk verklaren waarom de retoriek van de *libertés germaniques* in Duitsland ingang kan blijven vinden en waarom de bij de vrede tussen Lodewijk XIV en Ferdinand III bedongen rol van Frankrijk als garant van de constitutionele vrijheden van 1648 een valabel argument blijft.

Een prima facie tegenslag van de Duitsland-politiek die Mazarin voert, ligt in de Keizersverkiezing van 1658¹¹¹. Wanneer Ferdinand III komt te overlijden na zijn oudste zoon, Rooms Koning Ferdinand IV, staan de Habsburgers voor het probleem dat ze er niet tijdig in geslaagd zijn een opvolger te laten verkiezen op de Rijksdag. Hoewel een kandidatuur van Lodewijk XIV nooit ernstig wordt overwogen door de Franse diplomatie¹¹², mikt Parijs wel op een alternatief voor de keizer, door eerst Ferdinand Maria van Beieren en vervolgens Wilhelm Philipp van Neuburg aan te porren zich kandidaat te stellen. Desondanks wordt Leopold I zonder grote tegenstand op het schild gehesen. Ook pogingen om Lodewijk XIV als landgraaf in de Elzas te laten erkennen als Rijksvorst, mislukken.

De mislukking bij de Keizerskeuze en het wantrouwen tegenover de gezamenlijke Habsburgse initiatieven in de Nederlanden zorgen er evenwel voor dat aartsbisschop Johann Philipp van Schönborn van Mainz, de Paltsgraaf, de drie hertogen van Brunswijk, Hessen-Kassel en Zweden zich verenigen in de Liga van de Rijn. Dit initiatief moet een blok vormen tegen de Habsburgse dominantie in het rijk (14 augustus 1658). Mazarin laat de kans niet aan zich voorbij gaan. Frankrijk kan zijn rol van pacificator in het Rijk verder vervullen, als garant van de Duitse Vrijheden in de Rijnliga¹¹³.

Een eerste verwerkelijking van de Rijnliga komt er met de interventie in de oorlog van Montecuccoli tegen de Turken (1664), waarbij een Frans detachement onder de vlag van de

¹¹⁰ G. BRAUN, *La connaissance du droit public allemand en France de la paix de Westphalie au Renversement des Alliances (1648-1756) (diss. doc.)*, III vols., Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 2006, 838-839.

¹¹¹ Zie ook K. MALETTKE, "Empire," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 481-484.

¹¹² BRAUN, *La connaissance...* 846.

¹¹³ Verdrag tussen Lodewijk XIV en de prinsen van de Duitse Staten, gedaan te Mainz 15 augustus 1658, gepubliceerd bij A. MIGNET, *Négociations relatives à la Succession d'Espagne sous Louis XIV*, vol. II, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France; Première série: histoire politique), Paris, Imprimerie Nationale, 1835, 14-18. Bemerkt dat de Rijnliga zowel protestantse als katholieke Duitse vorsten in haar rangen telt (LOSSKY, *Louis XIV and the French monarchy*, 56).

Rijnliga deelneemt aan de slag van Sint-Gothard. In 1665 telt de Rijnliga ook de prins-bisschop van Münster, de keurvorst van Trier en de keurvorst van Brandenburg in haar rangen.

De politique de Gloire en de desintegratie van de Franse allianties

Het Franse expansionisme ten koste van de Spaanse Nederlanden verandert de situatie evenwel¹¹⁴. Aartsbisschop Johann Philipp van Mainz is de eerste om zijn ongerustheid te uiten over toch wel erg agressief ingestelde beschermer, die territoriaal dichterbij de buurt van het Duitse Rijk komt. Lodewijk XIV verandert de ingesteldheid van Richelieu (collectieve veiligheid door overeenkomsten met de Duitse Rijnvorsten) en Mazarin (deelnemen aan het Duitse politieke spel door zelf een rol te spelen in het Rijk) door voortaan zijn *wil* op te leggen met militaire macht. Bilaterale allianties met Duitse vorsten, gebaseerd op het overmaken van subsidies, vervangen in de feiten de collectieve afspraken van de Rijnliga, die enkel nog retorisch aangehouden wordt¹¹⁵.

De voorbereiding van de Hollandse Oorlog gaat verder op dezelfde lijn: ondanks verontruste berichten van de Franse zaakgelastigden in de Duitse staten, gebruikt Lodewijk de Rijnliga en de Vrede van Westfalen louter ter legitimatie van zijn militaire doeleinden. De vorsten op de rechteroever van de Rijn moeten neutraal blijven tijdens de Hollandse operatie, maar tegelijk onderhandelt hij ook met de keizer over neutraliteit in de komende oorlog en de verdeling van de Spaanse erfenis¹¹⁶. De juridische en legalistische argumenten die Richelieu (in eerste instantie) en Mazarin (in meer interventionistische vorm) hebben opgebouwd, worden terzijde geschoven voor een op pragmatische en militaire gronden gestoeld discours¹¹⁷.

De militaire gebeurtenissen tijdens de Hollandse Oorlog, zowel voor wat de protestantenvervolgingen als de invallen van Turenne in de Palts betreft, vervreemden de Duitse publieke opinie volledig van de voormalige beschermer. Waar Richelieu in 1635 de gevangenschap van de Trierse keurvorst aanvoert als legitieme reden om Spanje de oorlog te verklaren¹¹⁸, vallen Franse troepen in september 1673 precies in de residentie van Johann Hugo van Orsbeck binnen. De inval van Turenne levert dan weer het perfecte voorwendsel voor Leopold I om zijn eigen troepen in het Rijk binnen te brengen, met instemming van de Rijksorden: de inval van Lodewijk XIV op de rechteroever van de Rijn betekent voor Leopold meer dan de grootste militaire overwinning¹¹⁹. Ondanks de positieve balans van het verdrag van Nijmegen en het opnieuw losweken van de Grote Keurvorst uit de anti-Franse alliantie, is het imago van de Franse vorst structureel beschadigd.

De beweging gaat enkel verder in dezelfde richting met de politiek van de Réunions. Lodewijk schendt het verdrag van Münster door de feitelijke bezetting van Straatsburg (dat niet in de cession van de Habsburgse territoria in de Elzas begrepen kon zijn, gezien haar statuut als Rijksstad). Het juridische discours van 1658 telt niet meer. De Duitse vorsten reageren door de stemming van de *Reichskriegsverfassung* in 1681¹²⁰, die de Keizer de theoretische mogelijkheid geeft 60 000 man te verzamelen in naam van de vorstencollectiviteit. Hoewel men deze stap geenszins buiten zijn proporties moet laten treden (het rijksleger zal ook in de Spaanse Successieoorlog geen aanzienlijke rol spelen), is de verenigingspolitiek op de Rijnsoever en in Luxemburg een

¹¹⁴ Johan De Witt maakt zich in 1659 al zorgen over het defensieve lot van de Nederlanden, die in twee campagnes voor de bijl kunnen gaan voor de Fransen. Onvermijdelijk voelen ook de Rijnvorsten de bedreiging die uitgaat van hun bondgenoot (LOSSKY, *Louis XIV and the French monarchy*, 56).

¹¹⁵ BRAUN, *La connaissance...* 847.

¹¹⁶ P. ROMAIN, *La France et L'Autriche (1668-1673): l'échec d'un rapprochement (diss. doc.)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1984.

¹¹⁷ BRAUN, *La connaissance...* 848.

¹¹⁸ R. LESAFFER, "Defensive warfare, prevention and hegemony: The justifications for the Franco-Spanish War of 1635," *IIIJ Working Paper* 8 (2006).

¹¹⁹ BRAUN, *La connaissance...* 849.

¹²⁰ *Ibid.*, 850.

Pyrrusoverwinning voor Lodewijk. Het bestand van Regensburg (1684) wordt aan een veel te hoge prijs gekocht: Frankrijk is niet meer geloofwaardig als beschermer¹²¹.

De Successie in de Palts

De Negenjarige Oorlog wordt, vanuit Frans perspectief, essentieel vanuit defensieve overwegingen aangevat: de verervingen van de Réunions kunnen enkel geconsolideerd worden door het bruggenhoofd op de Rijn te verstevigen. Wanneer de paltsgraaf overlijdt zonder opvolgers, eist Lodewijk het gebied uit voorzorg op voor zijn schoonzus Elisabeth-Charlotte. Dat hier uiteindelijk een globaal Europees conflict uit voortkomt, is te wijten aan de politiek van Willem III, die zich in de Engelse successie bedreigd ziet door het verbond tussen Jacobus II en Lodewijk, maar ook door diens verkeerde inschatting van de Duitse reactie op zijn aanvallen.

Het beleg van Wenen verschaft Lodewijk immers de mogelijkheid om zonder inmenging van Leopold zijn gang te gaan op de Franse Oostgrens. Gezien de staat van de heroveringsoorlog tegen de Turken, is het onwaarschijnlijk dat de Weense Habsburger een oorlog op twee fronten zal uitlokken. Wanneer Heidelberg door de Franse soldaten verwoest wordt, vecht Leopold nog om Boedapest. Lodewijks (en Louvois') intenties zijn alweer van strategisch-defensieve aard: de verdediging van Frankrijk verzekeren door een zone van verwoesting te scheppen van Koblenz tot Spiers¹²². Toch krijgt hij het deksel op de neus: de Rijksdag verklaart Frankrijk de oorlog (3 april 1689) en een uitputtende serie van veldslagen in een economisch en demografisch deplorabele context leidt tot de consensus van de Vrede van Rijswijk (1697)¹²³.

Le roi fait sa cour

Al sinds de vorming van de anti-Franse Liga van Augsburg (1686) maakt Lodewijk XIV keurvorst Maximiliaan II Emmanuel van Beieren het hof. De strategische ligging van Beieren (als barrière tegen Frankrijk meer gewenst door Prins Eugenius dan de Zuidelijke Nederlanden) de ambities van het huis Wittelsbach (lange tijd dynastiek de gelijke van de oudste Habsburgse tak¹²⁴) en ook wel de militaire reputatie van de Beierse troepen uit het recente¹²⁵ en verdere¹²⁶ verleden zijn, los van Max Emmanuels statuut als landvoogd in de Zuidelijke Nederlanden, op zich voldoende om de interesse van Torcy in de handtekening van zijn collega graaf de Monasterol te rechtvaardigen.

De Wittelsbachs controleren niet enkel Beieren. Max Emmanuels jongere broer Jozef Clemens wordt door hun vader naar de religieuze carrière gedreven en verovert in samenspraak met zijn de eerste al zeer vroeg het belangrijke rijksselectorale episcopaat in Keulen en het prinsbisdom Luik¹²⁷. Als de brugfunctie van Mainz en Trier (beiden in de alliantie tegen

¹²¹ Zie ook H. GILLOT, *Le règne de Louis XIV et l'opinion publique en Allemagne*, Nancy, Crepin-Leblond, 1914, 254-296.

¹²² BLUCHE, *Louis XIV*, 665-666.

¹²³ De consensus van Rijswijk wordt betwist door Braun, die het opgeven van de bezetting van Lotharingen (1670-1697) als een kleine concessie ziet en de bevestiging van de Franse steunpunten in de Elzas als een overwinning voor Lodewijk. Indien men de schaal van de Franse overwinningen in de Nederlanden bekijkt, lijkt dit evenwel sterk overdreven: BRAUN, *La connaissance...* 651.

¹²⁴ R. DE SCHRYVER, "Das dynastische Prinzip : Max Emanuels Ambitionen auf das spanische Erbe, Gebietserweiterung und Königskrone," in *Die Schlacht von Höchstädt: Brennpunkt Europas 1704* ERICHSEN, J. en HEINEMANN, K. ed., Ostfildern, Thorbecke, 2004, 13-25.

¹²⁵ Max Emmanuel nam deel aan de succesvolle heroveringscampagne van de Heilige Liga tegen de Ottomanen na de ontzetting van het beleg van Wenen, door onder andere bij de intocht in Boeda (1686), Belgrado (1688) en de (tweede) slag bij Mohacs (1687) het bevel te voeren (H. BOGDAN, *Histoire des Habsbourg*, Paris, Perrin, 2002, 194-195).

¹²⁶ De troepen van hertog Maxiliaan I (die tijdens de dertigjarige oorlog de keurvorstelijke titel van de in de ban geslagen Frederik V van de Palts overneemt) hebben een belangrijk aandeel gehad in de legendarische overwinning bij de Witte Berg (1621) (O. CHALINE, *La bataille de la Montagne Blanche*, Paris, Noësis, 1999, 119-120).

¹²⁷ B. DE MOULIN, "Un succès diplomatique de Louis XIV lors de la succession d'Espagne: l'alliance de 1701 avec l'électorat de Cologne et la principauté de Liège," in *L'Europe, l'Alsace et la France: problèmes intérieurs et relations internationales à l'époque moderne : études réunies en l'honneur du doyen Georges Livet pour son 70e anniversaire*, X ed., Colmar,

Lodewijk) belangrijk is, vormt het complex Keulen-Luik (met controle over zowel de vestingen van Bonn, Kaiserwerth Rheinberg, als die van Luik en Hoei¹²⁸) onmiddellijk een bruggenhoofd in het Rijk.

Na een hevig opbod met de Keizer, gaan de Wittelsbachs overstag voor de voorstellen van Lodewijk. Het toekennen van de keurvorstelijke waardigheid aan de hertog van Hannover en de belofte aan Frederik III van Brandenburg om zich voortaan met de titel “koning in Pruisen” te tooien, marginaliseert de dynastie.

Bovendien verkeert aartsbisschop Jozef Clemens, in de woorden van maarschalk Boufflers “*un prince faible, pauvre et gouverné par plusieurs domestiques intéressés*”, in constante geldnood. Al op 13 februari 1701 tekenen zijn kanselier Karg van Bebenburg¹²⁹ en luitenant-generaal Puységur een eerste alliantieverdrag, dat, naarmate de financiële behoeften van de spoedig landloze vorst toenemen, wordt uitgebreid tot een maandelijks geld van 40 000 daalder¹³⁰.

Figuur 10 Joseph Clemens van Beieren (Hyacinthe Rigaud, 1713)

Editions de l'Alsace, 1986, 272-276. Bemerkt dat de keuze van Jozef Clemens als aartsbisschop in Keulen, tegen Lodewijks kandidaat, een van de aanleidingen vormde voor de negenjarige oorlog.

¹²⁸ HATTENDORF, *England in the war of the Spanish Succession...* 101.

¹²⁹ Johann Friedrich Ignaz Karg, baron van Bebenburg (L. BÉLY, "Fénelon face à la guerre et à la frontière," in *Fénelon: évêque et pasteur en son temps, 1695-1715*, DEREGNAUCOURT, G. en GUIGNET, P. ed., Villeneuve d'Asq, Centre d'Histoire de la Région du Nord et de l'Europe du Nord-Ouest, Université Charles de Gaulle - Lille 3, 1996, 246). Zie L. JADIN, ed., *Correspondance du baron Karg de Bebenbourg, chancelier du prince-évêque de Liège Joseph-Clément de Bavière, archevêque électeur de Cologne, avec le cardinal Paolucci, secrétaire d'Etat, 1700-1719*, Rome, 1968.

¹³⁰ BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 52.

De traktaties tussen Max Emmanuel, de Franse gezant Ricous en zijn keizerlijke concurrent Schlick¹³¹ hebben uiteindelijk tot resultaat dat de keurvorst de toezeggingen van Lodewijk weet op te trekken naar een bijzonder aantrekkelijk pakket. In ruil voor het monteren van 20 000 soldaten (gefinancierd voor 200 000 daalder *Werbegeld* op de inkomsten van de Spaanse kroon in de Nederlanden) en het versperren van de doorgang door Beieren aan de keizer, ontvangt de keurvorst 66 000 daalders per maand aan persoonlijke toelage (792 000 op jaarbasis)¹³².

Het op die wijze geamendeerde initiële verdrag (dat de helft aan Beierse troepen, en 40 000 daalders subsidie voorzag), wordt op 17 juni 1702 door Torcy en Monasterol uitgebreid met 10 geheime artikelen. Naast de financiële toezeggingen, garandeert Lodewijk XIV de Rijnpalts¹³³, hetzij de erfelijke regering in de Zuidelijke Nederlanden, in combinatie met de volle soevereiniteit over Gelre en Limburg. Daarnaast maakt de koning van Frankrijk zich sterk te zullen aandringen bij de andere rijksvorsten om de koningstitel toe te kennen aan de keurvorst¹³⁴.

De volgende vorsten die men met subsidies denkt te kunnen overhalen, zijn de leden van de “*anti-keizerbond*” die in 1693 tot stand kwam tegen de beslissing van Leopold I om de electorale waardigheid toe te kennen aan Ernst August van Hannover¹³⁵. De Koning van Denemarken, de hertog van Saksen-Gotha en de landgraaf van Hessen-Kassel doen een beroep op Lodewijk om zich op de rijksdag van Regensburg (14 november 1700) te verzetten tegen deze beslissing. Gezant Chamoy gaat in op het verzoek, maar niet alle Duitse prinses volgen ook de bredere intenties van de Franse diplomatie.

Hertog Rudolf August van Brunswijk-Wolffenbüttl (verwant aan het huis van Brunswijk-Lüneburg, dat de keurvorst in Hannover levert), die de facto sinds 1685 de regeringszaken heeft overgelaten aan zijn broer Anton Ulrich, ontvangt Franse subsidies sinds 1698. Drie jaar later (9 maart 1701) zegt hij Lodewijk in twee schijven 12 000 troepen toe, wat gepaard gaat met een subsidie van 20 000 daalders per maand en een rechtstreeks betaald voorschot van 250 000 ponden tournois. Het motief van Anton Ulrich lijkt voornamelijk rivaliteit met de andere familietak te zijn¹³⁶.

Hertog Frederik II van Saksen-Gotha (1676-1732), aangezocht door zijn collega Brunswijk-Wolffenbüttl, sluit op 13 april 1701 een analoge overeenkomst. Door middel van een reël *Werbegeld* van 200 000 ponden voor 6 000 fictieve (reeds in dienst zijnde) rekruten en een subsidie van 57 000 ponden per maand, wordt een nieuwe bondgenoot gekocht. Koning Frederik IV van Denemarken (1671-1730) gaat al vroeg in op geallieerde voorstellen¹³⁷, maar zijn Noordelijke rivaal Frederik IV van Holstein-Gottorp (° 1671) hapt wel toe. Een geheim verdrag, afgesloten op 18

¹³¹ Leopold Anton Joseph von Schlick. Schoonbroer van Wratisslaw, later aanvoerder van de Keizerlijke troepen in de veldtocht tegen Max Emmanuel, veldmaarschalk van het rijk en hofkanselier van Bohemen (BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 655).

¹³² BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 46 en 54-56.

¹³³ Nadat de Opperpalts, bij een eerste verdeling van het patrimonium van Frederik V, al in 1648 aan Maximiliaan I was toegevalen.

¹³⁴ R. DE SCHRYVER, *Max II. Emanuel von Bayern und das spanische Erbe : die europäischen Ambitionen des Hauses Wittelsbach 1665-1715*, vol. 156, (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz), Mainz am Rhein, von Zabern, 1996, 133.

¹³⁵ K. MALETTKE, *Les relations entre la France et le Saint-Empire au XVIIe siècle*, (Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine; 5), Paris, Honoré Champion, 2001, 522, E. SCHNAKENBOURG, “Louis XIV et les couronnes du Nord à la veille de la Guerre de la succession d’Espagne”, *Revue d’histoire diplomatique* (2003): 273.

¹³⁶ SCHNAKENBOURG, “Louis XIV et les couronnes du Nord à la veille de la Guerre de la succession d’Espagne”, 237.

¹³⁷ Hij is sinds 15 juni 1701 met 12 000 troepen per jaar (wat vergoed wordt aan 300 000 kronen per jaar en een premie van 450 000 daalder bij ratificatie) even belangrijk als de landgraaf van Hessen-Kassel (BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 98-99..

oktober 1701 in Hamburg, krijgt evenwel geen uitwerking. De hertog sneuvelt in de slag bij Kliszow in 1702¹³⁸ (Noorse Oorlog).

Figuur 11 Augustus II de Sterke van Polen (detail uit kopergravure P. Schenk, 1711¹³⁹)

Een laatste –en potentieel gevaarlijke- poging wordt ondernomen op *Augustus II de Sterke* (1670-1733), na bekering katholiek koning van het belangrijke complex Polen-Litouwen (1697¹⁴⁰) en keurvorst van het lutherse Saksen. De Franse diplomatie benadert Augustus, die een toenadering met Lodewijk zeer genegen is, via zijn gezant in Versailles en via de post in Warschau¹⁴¹. Op 15 december 1700 wordt een Frans-Saksische alliantie voor 10 jaar afgesloten, waarbij 30 000 Polen en Saksers Wenen in de rug komen aanvallen. De entourage van de keurvorst vindt de plannen evenwel wat te gewaagd. Hoewel Lodewijk 800 000 rijksdaalder (2,4 miljoen ponden tournois) in het vooruitzicht stelt, worden de onderhandelingen in mei 1701 afgebroken. Vijf maanden later heeft Augustus een alliantie op zak... met de Keizer¹⁴². Tot het einde van de oorlog vechten 10 000 Saksers mee (ondanks de betrokkenheid in de Noorse oorlog, die het grootste deel van de middelen opeist¹⁴³), betaald met 150 000 £ subsidies (600 000 rijksdaalder) per jaar.

¹³⁸ De voor zijn minderjarige zoon ingestelde regentschap geeft de controle over de Holsteinse troepen aan de grote alliantie (Ibid., 65). De Haagse resident van Holstein-Gottorp, Petkum, zal verder wel een belangrijke rol spelen in de toenaderingspogingen van 1708 (zie verder).

¹³⁹ Universiteitsbibliotheek Gent, Kaarten en Globes, Kaart 674.

¹⁴⁰ De electieve kroon werd veroverd tegen de Franse kandidaat, de prins van Conti (die gehoopt had net als Henri III te slagen in dit opzet). Augustus wordt tussen 1704 en 1709 verdreven door Karel XII, die Stanislas Leczynski op te troon plaatste. Zijn engagementen zullen dan ook meer in de Noorse dan in de Europese oorlog liggen.

¹⁴¹ Die in de Spaanse Successieoorlog zal gebruikt worden voor de financiering van de Transylvaanse opstand van Rakoczy, gezien de gemeenschappelijke grens tussen Transylvanië en Galicië (B. KÖPECZI, *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle*, Budapest, Akadémia Kiado, 1971, 40-51.. Hetzelfde was in 1683 het geval was met die van Imre Thököly (P. ROY, *Louis XIV et le second siège de Vienne*, (Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine; 2), Paris, Honoré Champion, 1999, 38.). De Hongaarse leider krijgt wel merkkelijk minder middelen toegewezen (van 30 000 in 1703 tot 50 000 ponden tournois per maand in 1705) (BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 188.).

¹⁴² BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 65-68.

¹⁴³ INGRAO, *Joseph I and the Habsburg Monarchy...* 39.

Propaganda

Parallel met de diplomatieke inspanningen, wordt Torcy door Ulrich Olbrecht, titularis van de leerstoel publiekrecht aan de universiteit van Straatsburg en *préteur royal* in dezelfde stad, overtuigd om de Duitse publieke opinie te bewerken met juridische argumenten die de aanspraken van Filips van Anjou, en de rechtvaardiging voor de aanvaarding van het testament, moeten onderpinnen¹⁴⁴. Tussen december 1700 en maart 1701 verschijnt maandelijks een compilatie van vijftien tot twintig pagina's Frankrijk gunstig gezinde Spaanse rechtsleer onder de titel *Excerpta historica et juridica de natura successionis in monarchiam Hispaniae*¹⁴⁵.

Het overlijden van Olbrecht verhindert dat de reeks verder loopt. Torcy zint op een omstandiger en uitgebreider traktaat, dat net als het *Traité des droits de la Reine* uit 1667 kan dienen als stavingsstuk, maar verliest zijn voornaamste propagator¹⁴⁶. In zijn plaats publiceert ambassadeur Louis Rousseau de Chamoy¹⁴⁷ vijf anonieme brieven, om de Duitse vorsten te overtuigen van het misbruik dat de keizer maakt van zijn positie om zijn loutere eigenbelang als aartshertog van Oostenrijk te dienen¹⁴⁸.

De eerste opvolger van Olbrecht is Jean de la Chapelle¹⁴⁹, die tussen 1702 en 1709 zijn *Lettres d'un Suisse à un françois* publiceert in Genève. Torcy staat evenwel wantrouwig tegenover hem, omdat hij noch de praktische bekwaamheid van de diplomatie, noch de academische van Olbrecht heeft. De Zwitserse pamfletten worden gebruikt als tegenvuur voor de geschriften van keizerlijk ambassadeur Trautmansdorff en om commentaar te leveren op de ontwikkelingen in Engeland, Spanje en Italië. 3 500 exemplaren per nummer rollen in zes talen van de persen, wat meer is dan de Engelse *gazettes*¹⁵⁰. Ook de stukken die de *Gazette de Hollande* oppikt, raken in Europa verspreid. Veel juridische argumenten bevatten ze niet.

Het valse *Testament politique ou derniers conseils d'un ministre de l'Empereur Léopold* (1705) is het pronkstuk in de publicaties van La Chapelle¹⁵¹: de keizer gaat tekeer tegen de Hongaarse rebellen die zijn rijk plagen, verklaart zijn jaloezie over de glorie van Lodewijk XIV en vraagt zijn opvolger om zo vlug mogelijk heel Italië te bezetten. Wanneer zijn beschermheer, de prins van Conti, overlijdt, stopt de pamflettenstroom.

Conclusie

Uiteindelijk ziet de Franse diplomatie zich geconfronteerd met het *verlies* van de voordelen van het verdrag van Münster, waar Frankrijk zich wist te positioneren als de garant van de Duitse vrijheden en het tegelijk de Spaanse Weg naar het Noorden definitief wist af te snijden¹⁵². In een beweging die gaat van de Hollandse oorlog tot de tweede verwoesting van de Palts in 1688¹⁵³,

¹⁴⁴ KLAITS, *Printed Propaganda...* 94-95. Zie ook C. RINGHOFFER, *Die Flugschriftenlitteratur zu Beginn des spanischen Erbfolgekriegs*, Berlin, 1881.

¹⁴⁵ BNF, Imprimés, O^e 565.

¹⁴⁶ AE, CP, Allemagne, 343, f. 252r. (Lodewijk XIV aan Olbrecht, 21 juli 1701, vanuit Marly) (geciteerd bij KLAITS, *Printed Propaganda...* 97).

¹⁴⁷ Auteur van een handboek over diplomatie (*L'Art de négocier*, Paris, 1912).

¹⁴⁸ *Lettre de M***** écrite à M*** Envoyé Extraordinaire de *** à La Haye contenant diverses reflexions sur le traité conclu entre l'Empereur, le Roy d'Angleterre et les Etats-Généraux des Provinces Unies le 7 septembre 1701*, Frankfurt, 1701. In samenwerking met von Bebenburg, de kanselier van Jozef Clemens van Beieren, publiceert hij ook de *Réflexions sur les mandemens impériaux contre M. Lelecteur de Cologne*, Frankfurt, 1702 (AE, CP, Cologne, 52, f. 149r-125v.). Beiden geciteerd bij KLAITS, *Printed Propaganda...* 99.

¹⁴⁹ 1655-1723. Zoon van een professor aan de rechtenfaculteit van Bourges, studeert klassieke literatuur, lid van de Académie Française in 1688, kent succes met de opvoering van zijn toneelstukken en bekleedt een financiële functie in de entourage van de prins van Conti. La Chapelle hoop een diplomatieke carrière te kunnen uitbouwen met de publicatie van zijn pamfletten (Ibid., 115-119). Zie ook BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 265.

¹⁵⁰ KLAITS, *Printed Propaganda...* 154.

¹⁵¹ BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 279, KLAITS, *Printed Propaganda...* 160 e.v.

¹⁵² C. GANTET, *Guerre, Paix et Construction des Etats 1618-1714*, (Nouvelle histoire des relations internationales; 2), Paris, Seuil, 2003, 143.

¹⁵³ G. LIVET, "Louis XIV et l'Allemagne," *XVIIe siècle*, no. 46-47 (1960).

geeft de Franse koning enkel redenen om geloof te hechten aan de beschuldigingen van Lisola¹⁵⁴. Hoewel de intenties van Lodewijk er van offensieve verdediging zijn, worden zijn daden bij de rijksvorsten geïnterpreteerd als agressie¹⁵⁵. Heeft Frankrijk niet te maken met een sterke oostelijke buur, dan laat men wel na de vorsten aan de Rijn oevers tot vazalstaten te maken¹⁵⁶.

De alliantie met Beieren, die ook door Lodewijk XV opnieuw zal worden opgenomen, is een poging om als arbiter op te treden tussen de Duitse staten. Het begunstigen van de Hohenzollerns en de Brunswijk-Lüneburgs boven de Wittelsbachs is een rijks-interne zaak, waarin de Franse koning zich komt mengen. De toezeggingen die Lodewijk doet in verband met de Beierse koningstitel, komen neer op de inmenging van een derde in Duitse aangelegenheden. Net als de kandidatuur van Frans I voor de keizerstitel in 1519, of de overwogen Franse coup van 1658, tijdens de glorie-dagen van de *Ligue du Rhin*, bij de nieuwe keizerkeuze na het vooroverlijden van Rooms Koning Ferdinand IV. In 1700 steken pragmatische (gezien de militaire voorgeschiedenis) en ideologische (de principes van de Duitse vrijheden, bedreigd door de *Mars Gallicus*¹⁵⁷) factoren stokken in de wielen van de Franse diplomatie.

De neutrale partij in het Rijk valt niet te overtuigen met financiële steun, waarvoor met name geconcurrereerd dient te worden met de Staten-Generaal en Groot-Brittannië, die in het geheel niet krap bij kas zitten. Gezien de hoge oorlogsuitgaven, worden de ambassadeurs overigens op het hart gedrukt spaarzaam om te gaan met subsidievoorstellen.

De Duitse bondgenoten zullen Lodewijk ook niet bijster tot nut zijn. Het leger van maarschalk Villeroi loopt zonder problemen de gebieden van Jozef Clemens onder de voet (20 november 1701), maar wordt net iets meer dan een jaar later (15 mei 1703) door Marlborough tot uitwijken gedwongen wanneer zijn residentie Bonn valt. Drie maanden later sneuvelt ook Hoei en bevindt de prins-bisschop zich zonder grondgebied in de Zuidelijke Nederlanden¹⁵⁸.

Vanaf dit punt is hij slechts een handpop van Lodewijk XIV en verliezen de gestorte subsidies al hun militaire en strategische betekenis. De bisschop onderhoudt immers zelf amper nog troepen¹⁵⁹. Louter de wil om de dynastieke kaart van het oude geslacht Wittelsbach niet uit handen te geven, legitimeert de steun aan het enkel ceremonieel bruikbare personage¹⁶⁰.

Na de slag bij Blenheim is het ook met Max Emmanuel van Beieren afgelopen voor wat zijn Duitse gebieden betreft. Hij houdt zijn hof in Brussel, maar wijkt na de revolutie van Ramillies uit naar Bergen¹⁶¹, en in 1709 naar Compiègne, om uiteindelijk in Namen te belanden. 100 000 rijksdaalder maandelijkse rente moeten in de onderhoud van zijn gevolg voorzien¹⁶².

¹⁵⁴ De *Bouclier d'Etat* kent in 1701 een herdruk in grote oplage, ten teken van de internationale context (GANTET, *Guerre, Paix et Construction...* 204).

¹⁵⁵ W. TROOST, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke Biografie*, Hilversum, Verloren, 2001, 157.

¹⁵⁶ KISSINGER, *Diplomacy*, 66.

¹⁵⁷ Vandaar ook de referentie aan de bedreiging die Lodewijk zou vormen voor het Duitse "volk" (A. OSIANDER, *The states system of Europe, 1640-1990: peacemaking and the conditions of the international stability*, Oxford, Clarendon Press, 1994, 106).

¹⁵⁸ Zie bijvoorbeeld S.H.A.T., A¹, 2082, nr. 282 (Chamillart aan Jozef Clemens, vanuit Fontainebleau, 25 augustus 1708), waarbij de keurvorst verzocht wordt zijn hofhouding van Valenciennes te verleggen naar Amiens, aangezien de eerste stad niet meer in staat is zijn hele gevolg te logeren.

¹⁵⁹ S.H.A.T., A¹, 2017, nr. 12 (Rouillé aan Chamillart, vanuit Mons, 4 januari 1707), 33 (Baron de Hazy aan Chamillart, vanuit Rijsel, 12 januari 1707).

¹⁶⁰ Jozef Clemens wordt gebruikt om het Te Deum te vieren n.a.v. de geboorte van de prins van Asturias in september 1707 in de kathedraal van Doornik (SIEUR BERNARD, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.A.T., *Mémoires et Reconnaissances*, 1 M 73-74: s.d.), VI, 37).

¹⁶¹ J.-P.-E. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires du feld-maréchal Cte de Mérode-Westerloo*, ed. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, H.-M.-G., Brussel, Société typographique belge, 1840, 32-35 beschrijft hoe hij het meubilair van Max Emmanuel op aandringen van graaf d'Arco naar Bergen weet te smokkelen, tegen de claims van Staats afgevaardigde Jozef Hop in.

¹⁶² In de eerste maanden van 1707 brengen karren uit Frankrijk 450 000 op het krediet van Samuel Bernard getrokken ponden tournois naar de keurvorst in Bergen (DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 353).

Keizer Jozef I neemt de kans te baat om af te rekenen met de Wittelsbachs: op de rijksdag van Regensburg (27-29 november 1705) komt het bijna tot een inlijving van Beieren bij de erflanden van de Oostenrijkse Monarchie en een toewijzen van de Opperpalts aan Johan Willem van de Palts. Het veto van de Pruisische en Saksische keurvorsten verhindert een liquidatie van het hertogdom, dat evenwel onder Oostenrijkse bezetting blijft¹⁶³. Jozef gaat in een “overweldigende ceremonie” over tot het vernietigen van de keurvorstelijke investituurpatenten en emblemen¹⁶⁴. De Wittelsbachs zijn tot vijand van het Rijk geworden. Een situatie die tijdelijk zal blijken tot bij het verdrag van Rastatt, maar hen tot de status van de Jacobieten in Saint-Germain reduceert¹⁶⁵.

De kleinere bondgenoten zijn van nog minder nut. Rudolf August van Brunswijk-Wolffenbüttel stuurt zijn broer wandelen na sterke druk van de keizer, die de hertog van Celle machtigt met de executie van zijn beslissing¹⁶⁶. Als in maart 1702 de voor de Fransen gemonsterde troepen ontwapend worden, vervoegt Rudolf August (die zich aan staatszaken niet veel gelegen liet) de Haagse Allantie¹⁶⁷. Ook Saksen-Gotha verandert van idee en verhuurt, via een overeenkomst met Frederik I in Pruisen, zijn troepen aan de keizer. De tot dan toe aan hem overgemaakte 690 000 ponden tournois zijn Lodewijk volkomen nutteloos gebleken. De hertog heeft hem geen enkele soldaat gestuurd. Een gekochte bondgenoot kan zich dus ook terug laten verkopen. “*L’argent versé n’engage que celui qui le verse*”.

Bovendien kan de Franse buitenlandpolitiek niet heen om de *geostrategische verandering* aan de Oostgrens van het Rijk. Keizer Leopold I slaagt er immers in –met de hulp van een door Innocentius XI op de been gebrachte alliantie- de grens te verschuiven van Hoog-Hongarije tot de Balkan. De Ottomaanse nederlaag is –in het licht van de nieuwe Turkse offensieven na de Spaanse Successieoorlog- slechts tijdelijk, maar structureel verschuift de Habsburgse ruimte –en dus ook de machtsbasis van de keizer- naar het Oosten. Bovendien is de Keizer, door het optreden in coalitie, in staat om tegelijk de Turken en de Fransen het hoofd te bieden, iets wat bij de eerdere invallen in 1664 onmogelijk was geweest. In de Successieoorlog herhaalt zich hetzelfde patroon als tijdens de negenjarige oorlog, met het verschil dat de voornaamste offensieven niet meer in de Oostelijke achterhoede liggen.

Het is overdreven, door de tegengestelde stelling te verdedigen, voor te houden dat de rijksvorsten voortaan “*dépendant plus de l’Empereur que le Conseil Aulique*” zijn. Had elk van de hierboven vermelde vorsten zijn militaire verbintenissen jegens het rijksleger nagekomen, dan waren de subsidieverdragen overbodig geweest. Toch is het significant dat, in een situatie waar men zijn steun kan verkopen aan de meest biedende, enkel de Wittelsbachs het Franse en niet het geallieerde bod verkiezen.

Het voorbeeld van de onderhandelingen met Augustus van Saksen brengt bovendien duidelijk naar voor dat het kopen van bondgenoten in de Spaanse Successieoorlog een zeer onstabiel en vluchtig gegeven is. Wisselende loyauteiten zijn eerder de regel dan de uitzondering. De anti-Franse bocht in de Duitse diplomatie is hoegenaamd niet definitief, zoals de kwestie rond de Pragmatieke Sanctie van 1713 zal aantonen. De gegeven opportuniteiten voor de

¹⁶³ INGRAO, *Joseph I and the Habsburg Monarchy...* 49.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Max Emmanuel bindt zich via aparte verdragen in 1711 (3 juli) en 1714 (20 februari) aan Lodewijk, maar bevindt zich niet meer in de situatie om hier hard over te onderhandelen. Het nieuwe verdrag dat zijn broer afsluit op 20 januari 1711, wordt gezien als een gunstmaatregel, bewerkstelligd door Madame Maintenon (BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 70-71).

¹⁶⁶ De lijnen van Stollhofen, die von Baden aanlegt in de rug van de hertog, snijden hem af van Franse hulp (FREY en FREY, *A question of Empire*, 50).

¹⁶⁷ Uiteindelijk huwt aartshertog Karel van Habsburg in augustus 1708 met Elisabeth Christina van Brunswijk-Wolffenbüttel, de oudste dochter van hertog Rudolf. Dat Elisabeth Christina, verwant aan de Hannoverers die in Engeland als *protestantse vorst* op de troon moeten komen, hiervoor met de steun van de Lutheraanse universiteit in Halmstadt van confessie verandert, veroorzaakt een klein schandaal in de anglicaanse kerk (AE, CP, Angleterre, 225, f. 64r, Vasseur aan Torcy, 27 juli 1708, vanuit Londen).

Brandenburgse keurvorst zijn onder Frederik III en Frederik Willem lang niet dezelfde als die onder Frederik II¹⁶⁸.

¹⁶⁸ BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 122-128 maakt al in 1710 gewag van een Franse bocht bij Frederik III. Zie ook M. FREY en L. FREY, "Le roi Soleil et le Singe, Louis XIV and Frederick I: Franco-Prussian Relations 1707-1713," *Proceedings of the Annual Meeting of the Western Society for French History*, no. 5 (1997).

B. De Middellandse Zee

1) De Spaanse bezittingen in Italië

“Notre cour n’est pas contente du duc de Savoye [...] nous sommes persuadés que ce Prince ne cherche que l’agrandissement et l’avancement de ses propres affaires, et qu’il ne se soucie pas beaucoup des nôtres”

Anonieme berichten vanuit Londen, 1708¹⁶⁹

Gezien de verspreide positie van de Spaanse bezittingen (Napels, Milaan en de Toscaanse presidiën) en de permanente discussies tussen de Franse en Spaanse monarchieën sinds de inval van Karel VIII in 1494¹⁷⁰, lijkt het maar weinig waarschijnlijk dat de soevereiniteitsoverdracht aan Filips V in 1700 zonder problemen zal verlopen. Bovendien drukt de loyaleiteit van de provincies zich allerminst uit in een grote gehechtheid aan de verre monarch in Madrid¹⁷¹. Italië telt bij het einde van de 17de eeuw 13 miljoen inwoners¹⁷² en wordt bestuurd via het adellijke, al dan niet soevereine cliënteel van Spanje en Frankrijk.

Figuur 12 Victor Amadeus II van Savoye (1713, M. Mytens)

¹⁶⁹ AE, CP, Angleterre, 225, f. 72r (anonieme berichten vanuit Londen), 31 juli 1708 N.S.

¹⁷⁰ R. LESAFFER, *Europa: een zoektocht naar vrede? : 1453-1763 en 1945-1997*, Leuven, Universitaire Pers, 1999, 27.

¹⁷¹ M. PEYTAVIN, "Les possessions italiennes dans la monarchie espagnole," in *Les Monarchies Française et Espagnole (milieu du XVIe siècle-début du XVIIIe siècle)*, Association des Historiens Modernistes des Universités; 26, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2001, 177-206.

¹⁷² Y.-M. BERCÉ, "Les Etats italiens," in *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, BÉLY, L., et al. ed., Paris, S.E.D.E.S., 1991, 103.

De geostrategische ambities van hertog Victor Amadeus II van Savoye (1665-1732)¹⁷³ zijn glashelder gericht op gebiedsuitbreiding in Oostelijke richting. Milaan ligt als Spaanse bezitting in Italië afgesneden van Frankrijk (door Savoye-Piemonte), van Oostenrijk (door de Republiek Venetië) en van Napels (door de Kerkelijke Staten). In deze situatie heeft de hertog twee opties: ofwel sluit hij zich aan bij zijn Westelijke Franse buur, in de wetenschap dat gebiedsuitbreiding enkel kan bekomen worden als concessie bij een latere vredesregeling, ofwel sluit hij zich aan bij de Oostelijke Oostenrijkse macht, die evenwel analoge ambities heeft op Milaan. “*I believe the Duke of Savoy would as willingly have the French at Milan as the Imperialists; but he would rather see the Turk than either of them*”, aldus de Britse gezant Hill¹⁷⁴.

De hertog kan zijn steun dus verkopen aan de meestbiedende, maar met dit verschil ten opzichte van kleinere Duitse staten als Hessen-Kassel (die een puur financieel belang hebben bij het uitsturen van troepen), dat zijn territorium integraal in de vuurlijn kan komen te liggen. Bovendien wil de hertog, net als Max Emmanuel van Beieren, de koningstitel (die hem zal worden toegekend door het koninkrijk Sicilië aan hem toe te wijzen). Tijdens de Negenjarige Oorlog is hij in 1696 uit de alliantie tegen Lodewijk XIV gestapt, wat gepaard ging met het uithuwelijken van zijn tienjarige dochter aan de hertog van Bourgondië. Prinses Marie-Adélaïde van Savoye (1685-1712) verovert de gratie van Lodewijk.

Bovendien is Savoye een traditionele Franse vazalstaat: de episode met de regentschap van Chrétienne de France, de zus van Lodewijk XIII, tijdens de Savoyaanse opvolgingscrisis van de jaren 1630, ligt nog vers in het geheugen¹⁷⁵. De alliantie van 1696, waar Victor Emmanuel het grote verbond van Willem III en Leopold I tegen Lodewijk verlaat, schenkt de Fransen evenwel slechts ijdele hoop. Victor Amadeus treedt op als “*caring for nothing on God's earth but his own dear self*”¹⁷⁶. In 1701 sluit hij zich terug bij Lodewijk XIV aan, maar eist hij uitbreiding met Montferrat, Lombardije en Milaan, wat de Franse koning hem niet wil toestaan. Desondanks lijken 150 000 ponden tournois per maand, in ruil voor 10 500 troepen, de vorst te plezieren. Yves-Marie Bercé verklaart de veranderde positie van Victor Amadeus door het vermeende Franse overwicht, met een netwerk aan informateurs, agenten en troepen van Milaan, over Napels, tot Palermo en een reële kans om Italië voorgoed in te nemen¹⁷⁷.

¹⁷³ Victor Amadeus behoort tot een andere tak van de familie dan die van Prins Eugenius (telg uit de Savoie-Carignans, naar prins Thomas, de derde zoon van hertog Karel Emmanuel), die uiteindelijk in de negentiende eeuw de vorsten van de Italiaanse eenmaking zal leveren na uitsterven van de oudste. Zie G. SYMCOX, *Victor Amadeus. Absolutism in the Savoyard State 1675-1730*, ed. HATTON, R., (Men in Office), London, Thames and Hudson, 1983.

¹⁷⁴ Geciteerd bij Ibid., 135.

¹⁷⁵ C. STORSS, "Savoyard diplomacy in the eighteenth century (1684-1798)," in *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy*, FRIGO, D. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 210.

¹⁷⁶ Zie ook de typering van Tessé: “*Un prince qui n'a ni confesseur, ni ministre, ni maîtresse, est un fagot d'épines que l'on ne sait par où aborder*” (ANDRÉ, *Louis XIV et l'Europe*, 312).

¹⁷⁷ BERCÉ, "Les Etats italiens," 164. Chamlay ziet Victor Amadeus' beslissing om de geallieerden (en niet Frankrijk) te steunen in 1689, als het typevoorbeeld van een irrationeel handelend vorst, die het welbegrepen geopolitiek eigenbelang van zijn gebieden uit het oog verliest: Savoye is even hard aan Frankrijk gebonden als Lotharingen en kan elk moment onder de voet gelopen worden: J.-P. CÉNAT, *Stratégie et direction de la guerre à l'époque de Louis XIV: Jean-Louis Bolé de Chamlay, conseiller militaire du Roi (diss. doc.)*, Paris, Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2006, I, 236.

Figuur 13 Het huwelijk van de hertog van Bourgondië en Marie-Adélaïde van Savoye (Dieu, 1697)

Grote *coup de théâtre* wanneer de hertog -net in die omstandigheden- in 1703 (8 november) opnieuw van kamp wisselt en zich aansluit bij Leopold I¹⁷⁸. £ 160 000 uit Londen en 840 000 Hollandse gulden per jaar hebben de maritieme mogendheden veil om Lodewijk last te bezorgen in Italië, waar de zaken relatief goed gaan¹⁷⁹. De hertog van Vendôme (op dat ogenblik bevelhebber van de Franse troepen in Italië) laat prompt alle Savoyaanse soldaten ontwapenen, maar uiteindelijk zal de defectie van Victor Amadeus ertoe leiden dat Milaan territoriaal compleet onhoudbaar wordt voor de Bourbons. Indien ze er niet in slagen om Turijn te ontmantelen of de neutraliteit van de Venetiaanse Republiek te doorbreken¹⁸⁰, zitten ze permanent in de tang tussen de legers van Eugenius en die van de hertog¹⁸¹.

Karel-Ferdinand, de hertog van Mantua (1652-1708), wiens gebied aan Milaan paalt, geeft al op voorhand (22 februari 1701) aan Lodewijk te kennen dat hij er niet aan houdt in het conflict betrokken te raken: zowel Mantua als Legnano worden tegen de bescheiden som van 12 000 ponden tournois, met een jaarlijkse persoonlijke toelage van 6 000 ponden, aan de Fransen overgelaten. In 1706 bezet Victor Emmanuel Montferrat, twee jaar later neemt Jozef I het hertogdom in beslag, dat uiteindelijk aan Milaan gekoppeld onder Oostenrijkse soevereiniteit zal komen. De hertog wordt beschuldigd van hoogverraad tegenover de keizer, wat, gezien zijn erfgenaamloze bestaan, het gepaste voorwendsel is om hem te liquideren¹⁸².

¹⁷⁸ FREY en FREY, *A question of Empire*, 60-62.

¹⁷⁹ Aan de hand van de conversieverhoudingen die Braubach (16) aanhaalt (1 pond Sterling = 4 kronen of rijksdaalder = 10,5 Hollandse gulden = 8 Rijnse gulden = 12 ponden tournois/tournois), kan men zeggen dat Victor Amadeus een bijzonder royaal bod krijgt, iets wat de hypothese, dat Lodewijk niet voldoende fondsen opzij kan zetten om zich van bondgenoten te verzekeren (zie hoger) kan ondersteunen.

¹⁸⁰ De Republiek laat wel niet na om Prins Eugenius de vrije doortocht te verlenen (BERCÉ, "Les Etats italiens," 155.

¹⁸¹ We verwijzen naar het hoofdstuk over de onderhandelingen van 1707.

¹⁸² D. FRIGO, "'Small states': Mantua and Modena," in *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy*, FRIGO, D. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 174.

Paus Clemens XI bekleedt in de Spaanse Successieoorlog een weinig prominente plaats. Wanneer zijn staten onder de voet worden gelopen door de Oostenrijkse troepen in 1707, erkent hij, ondanks zijn afkeer van de keizer, Karel III als katholiek koning. Genua, traditioneel bondgenoot van Spanje, deemstert weg¹⁸³. Ook de andere Italiaanse vorsten, met uitzondering van de hertog van Savoye, ondergaan de gebeurtenissen¹⁸⁴.

2) De Portugese positie: tussen Parijs en Madrid

De situatie van Portugal op het Iberische schiereiland was in de 17de eeuw een manier voor de Franse koning om een voet tussen de deur te krijgen bij de Habsburgse concurrent. Zelfs na de Vrede van de Pyreneeën ziet Parijs er geen graten in de Portugese opstandelingen tegen Filips IV te ondersteunen door hen Schomberg met troepen te sturen¹⁸⁵. De strijd met *El Rey Planeta*, (begonnen in 1641) eindigt met de erkenning van de Portugese onafhankelijkheid bij de vrede van Lissabon in 1668. Koning Pedro II van Braganza (1688-1706) kan dan ook een andere positie innemen dan zijn voorgangers, die zich in de kolonies tijdens de troebele periode van de onafhankelijkheidsstrijd bedreigd zagen door Hollands koloniaal imperialisme.

De alliantie met Lodewijk XIV en Filips V (18 juni 1701) beveiligd de westelijke grens van Castilië en Leon, maar amper twee jaar later bekokstooft Pedro met de Britse diplomaat John Methuen een voor de Engelsen uiterst voordelig handelsverdrag, dat de Portugese markt opent voor het Engelse laken, dat elders in de Middellandse Zee opgang maakt¹⁸⁶.

Bewust van zijn strategische kwetsbaarheid eist de Portugese koning het uitsturen van een Britse expeditiemacht¹⁸⁷, die het volgende jaar de oorlog, in de persoon van Karel van Habsburg, naar het Iberische schiereiland zal brengen. De betalingen die hij daarbij ontvangt, zijn niet gering. 1 miljoen kronen per jaar, waarvan twee derden worden gedragen door Londen¹⁸⁸. De 28 000 Portugese troepen (doorgaans niet echt betrouwbaar) dienen wel voor meer dan de helft gefinancierd te worden door de vorst zelf¹⁸⁹.

¹⁸³ D. FRIGO, "Introduction," in *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy*, FRIGO, D. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 19.

¹⁸⁴ Tessé probeert in 1708 nog om een anti-Keizersgezinde liga rond paus Clemens XI en Venetië op te richten, maar mislukt in zijn pogingen (BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 656).

¹⁸⁵ R. QUATREFAGES, "La péninsule ibérique," in *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, BÉLY, L., et al. ed., Paris, S.E.D.E.S., 1991, 94-96. Schomberg is zelf als buitenlander (Palts) in dienst van Lodewijk (A. CORVISIER, "Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale," *Bulletin de la Société d'histoire du XVIIe Siècle* (1959): 47).

¹⁸⁶ JETTOT, *Représenter le roi ou la nation?*, 67, D.W. JONES, *War and economy in the Age of William III and Marlborough*, Oxford, Blackwell's, 1988, 183: de wolexport vertegenwoordigt bijna 17% van de totale Britse handel met Portugal en stijgt drastisch in 1702.

¹⁸⁷ Een precedent voor de landing van Wellington in Portugal tijdens de Napoleontische oorlogen.

¹⁸⁸ De Britse toegang tot Brazilië, die tot een aanzienlijke exportstijging heeft bijgedragen, is op zich even significant te noemen als die tot de Spaanse kolonies (JONES, *War and economy in the Age of William III and Marlborough*, 316).

¹⁸⁹ Verdragen van 16 mei (subsidies) en 27 december 1703 (handelsverdrag), BRAUBACH, *Die Bedeutung der Subsidien...* 179.

C. Skandinavië: los van Europa¹⁹⁰ ?

1) Twee gescheiden strijdtonelen

Ondanks het mercantiele belang van de handel op het Balticum voor Europa¹⁹¹, stappen de Noorse vorsten (met uitzondering van de op basis van subsidies afgestane troepen van Frederik IV van Denemarken) niet in de Successieoorlog. Het conflict dat in 1701 uitbreekt tussen Karel XII van Zweden, Tsaar Peter van Rusland en Augustus de Sterke van Polen, woedt als het ware in de coulissen van het West-Europese treffen om Spanje en de kolonies, zonder implicaties op de rechtstreekse wapenfeiten in Vlaanderen, Italië, Spanje of West-Duitsland.

2) De dubbele rol van de Zweedse koning

De concrete aanleiding voor het gesprek dat Marlborough heeft met Karel XII¹⁹² in mei 1707 ligt in de interne Duitse situatie, die via Saksen verbonden is met het Noorse conflict om Polen en het Balticum. Bij een successiecrisis om de Poolse troon, wil de Zweedse koning Augustus de Sterke van Polen doen terugtrekken ten gunste van zijn eigen kandidaat, Stanislas Leczynski¹⁹³. Hij trekt na zijn overwinning op Augustus bij Fraustädt met een aanzienlijk legercontingent (40 000 man) het hertogdom Saksen binnen in de winter van 1706. De werkelijke draagwijdte van de interventie is evenwel breder dan de Poolse kwestie.

Karel is immers de garant van de Duitse politieke, maar ook godsdienstige vrijheden die in 1648 zijn vastgelegd. De Weense Habsburgers hebben naast hun oostelijke gebiedsuitbreiding een tweede politieke prioriteit: het religieus homogeniseren van hun gebieden. De nieuwe Duitse grondwettelijke orde van 1648 is de erkenning van de onmacht van het plan van keizer Ferdinand II om dit te verwezenlijken voor het hele Rijk. In Bohemen-Moravië en Silezië liggen de zaken evenwel anders. Leopold I verbiedt er het vrij beoefenen van de Lutherse godsdienst, wat Karel XII een tweede voorwendsel geeft om een invasie van Saksen te wagen, ter uitoefening van zijn “permanente interventierecht”¹⁹⁴.

De Franse diplomatie ziet haar kans om een koppeling met de Spaanse Successieoorlog tot stand te brengen: een brief van Rakoczy, waarin hij Stanislas Leczynski steunt, kan een ketting van allianties tegen de keizer smeden¹⁹⁵. Het bezoek van Marlborough aan Karel XII in 1707, door Voltaire¹⁹⁶ vereeuwigd als de ontmoeting van twee moderne Alexanders, moet dienen om het spook buiten de deur te houden. De Engelsen en Hollanders zetten druk op de keizer om het zogenaamde compromis van Altranstadt te aanvaarden: de in 1648 erkende centra van de protestantse eredienst (*Friedenskirche*) moeten worden gerespecteerd. Wanneer Karel XII in 1708 aan een reeks nederlagen tegen de Russen begint, neemt Koningin Anna zijn rol over als beschermer van de protestanten in Wenen¹⁹⁷ en wordt de keizer zelfs bedreigd met het einde van de Britse steun voor de aanspraken van Karel van Habsburg, wanneer hij de godsdienstvrijheden van Münster en Altranstadt niet uitvoert¹⁹⁸.

¹⁹⁰ E. SCHNAKENBOURG, *Pars septentrionalis: la place du Nord dans la politique étrangère de la France au début du XVIIIème siècle (1700-1721)* (Diss. doc., Univ. Paris VII, 2004), Lille, Atelier National de Reproduction des Thèses, 2007.

¹⁹¹ We verwijzen naar HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, 11-20.

¹⁹² 1682-1718 zie VOLTAIRE, *Histoire de Charles XII*, Leipzig, Bernard Tauchnitz, 1845.

¹⁹³ 1677-1766, koning van Polen tussen 1705 en 1709, opnieuw tussen 1733 en 1736, daarna hertog van Lotharingen.

¹⁹⁴ L. BÉLY, *L'Art de La Paix en Europe: Naissance de la Diplomatie Moderne, XVI-XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 2007, 241.

¹⁹⁵ INGRAO, *Joseph I and the Habsburg Monarchy...* 54.

¹⁹⁶ VOLTAIRE, *Histoire de Charles XII*, 95-97.

¹⁹⁷ Zie bijvoorbeeld AE, CP, Angleterre, 225, f. 218v-219r: tegelijk met de vroege devuren voor de overwinning van de Moscovieten op Karel XII, stuurt Anna haar ambassadeur bij Jozef I instructies om tussen te komen ten gunste van de *protestants et calvinistes de Silesie*, die in haar ogen dezelfde privileges moeten genieten als de Lutheranen.

¹⁹⁸ AE, CP, Angleterre, 225, f. 233r-v, “Extraits de la Gazette de Londres”: “*le mémoire du Sr Meadons, envoyé extraordinaire d'Angleterre à la Cour Impériale, rapporté dans l'article de Vienne du 3e novembre, dit que l'empereur ne peut animer plus efficacement les alliés à continuer la guerre contre la France avec vigueur qu'en accordant aux protestants calvinistes de la Silesie la*

Na zijn nederlaag bij Poltava in 1709, vlucht Karel XII naar Constantinopel, in de hoop sultan Ahmed III ertoe te overhalen in het strijdperk te treden tegen de Russen¹⁹⁹. Na een serie successen sluit de Sultan evenwel een aparte vrede met Peter de Grote, wat de Zweden alleen achterlaat²⁰⁰.

mesme jouissance pleine et paisible de leur droits, libertés et exercice de religion suivant le traité de Westphalie [...] et que la presente guerre n'avoit esté entrepise que pour punir la France de ses violations perfides des traittes les plus sacrez”.

¹⁹⁹ Bemerkt dat de vrede van Karlowitz (1699) met de Habsburgers ook een Russische component kent. De Ottomanen probeerden Azov aan de Zwarte Zee terug te nemen op de tsaar, maar dat mislukte. Zie G. POUMARÈDE, "Empire Ottoman," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 484-487.

²⁰⁰ In 1708 is er even sprake van de intrede van Rusland in de Westerse oorlog, naar aanleiding van een diplomatiek incident met zijn ambassadeur in Londen. *Maltraité de coups de poings et mesme menacé de coups de bâtons, outre plusieurs violences*, door Engelse handelaars (anonieme berichten uit Londen, AE, CP, Angleterre, 225, ff. 96r-v.). De strijd tegen de Zweden verhindert evenwel een interventie.

Conclusie: Het schaakbord van Torcy

Na de aanvaarding van het Spaanse testament kristalliseren de twee machtsblokken in de oorlog. Eens de zeemogendheden en de keizer elkaar gevonden hebben, vullen de financiële middelen van de eerste partij de dynastieke ambities van de tweede aan. Samen proberen de drie grootmachten om het gros van de Europese spelers aan hun kant te krijgen.

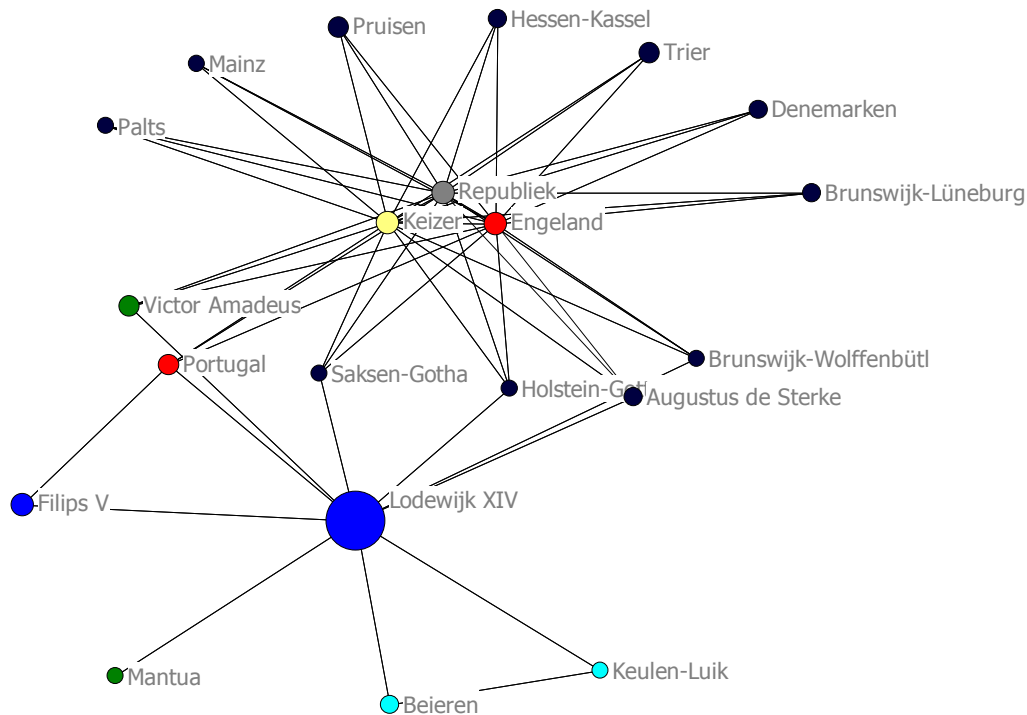
Het is niet mogelijk om één van de actoren aan te wijzen als de verantwoordelijke voor het conflict. Zoals William Roosen het terecht stelt, kan het gedrag van de grote Europese machten na de Vrede van Rijswijk beschreven worden als dat van kinderen in een zandbak. *To a distant observer, the children appear to be peacefully playing together. Suddenly, one child hits another and a general fight erupts [...] For practical reasons the adult may decide to blame one of the children for starting the fight, especially if the adult can determine who did hit first.* Lodewijk XIV gaat zich niet te buiten aan respect voor zijn tegenspelers, maar is dat bij hen anders? Wanneer Jozef Ferdinand van Beieren overlijdt in 1699, groeit het onderlinge wantrouwen tot zodanige hoogtes, dat het tweede verdelingsverdrag geen voet aan de grond meer heeft²⁰¹. Leopold zal nooit vrede nemen met het akkoord, wat ook het woord van Willem III opblaast. Ook Engeland en de Republiek, die zich hebben aangeboden als bemiddelaars, hebben belangen die botsen met de Franse en zijn allerminst loyale partners.

Gebruik makend van de slechte Franse reputatie in het keizerrijk na de Hollandse oorlog, de Réunions en de Negenjarige Oorlog, trekt het drievoudige verbond van Den Haag het gros van de Duitse troepen aan. Alle vorsten met ambitie (Augustus de Sterke, Frederik van Brandenburg) scharen zich achter Leopold, gepaaid met Hollandse florijnen en Britse ponden. Enkel de anti-Habsburgse ambities van de Wittelsbachs wegen ditmaal door in een andere richting dan gebruikelijk, maar het verloop van de krijgsverrichtingen reduceert hen tot financiële en diplomatieke ballast.

Torcy slaagt er aanvankelijk in om de Spaanse bezittingen in Noord-Italië en het Spaanse vasteland af te grendelen door Victor Emmanuel van Savoye en Peter van Portugal naar zich toe te trekken. De Franse subsidies volstaan evenwel niet om de territoriale eisen van de eerste in te tomen en de tweede ziet meer heil in een commercieel pact met de Engelsen. In de marge van de confrontatie tussen de twee blokken (Lodewijk XIV-Filips V en de Haagse Alliantie), kiezen de mogendheden uit de tweede lijn het zog van de partij die hen de grootste kansen biedt.

Het essentiële verschil tussen beide machtsblokken ligt in de mate waarin ze over eigen *mobiliseerbare staande legers* beschikken. De Franse demografie en militaire organisatie maakt militaire hulp van bondgenoten een welkome verlichting, maar geen noodzaak. Voor de Republiek en Engeland ligt dit niet zo. Ook de Habsburgse monarchie, geplaagd door organisatorische problemen, geconfronteerd met nog steeds van de Turkenoorlogen herstellend nieuw gebied en een extra front in de rug, gecreëerd door de Hongaarse opstand, is niet bij machte om enkel met troepen in de erflanden de *Géant du Grand Siècle* te evenaren. Frankrijk hoeft geen coalities te smeden, het moet ze enkel breken.

²⁰¹ ROOSEN, "The Origins of the War of the Spanish Succession," 116.

Figuur 14 Allianties tijdens de Spaanse Successieoorlog²⁰²

Territoriaal heeft de coalitie van de Bourbons en de Wittelsbachs alles te verliezen. De aanspraken die hun bondgenoten maken, zijn evenwel dermate verschillend –en in de feiten in onderlinge concurrentie- dat al van bij de start de *onenigheid over de te volgen strategie* is ingebakken. De *aequa satisfactio* voor aartshertog Karel is in de ogen van de zeemogendheden louter een middel om, hun toegang tot de kolonies te verzekeren, zonder al te hoog oplopende investeringen. Die toegang tot de kolonies is op haar beurt initieel geformuleerd als een terugkeer naar de gelijke behandeling onder Karel II, maar evolueert in de loop van de oorlog meer naar het buitenspel zetten van de Hollandse koopvaart door de Britse bondgenoot. De rol van de Nederlanden als barrière lijkt dan weer duidelijk in principe, maar niet in de invulling: eens de controle over Luik, Opper-Gelre, Brabant en Vlaanderen verkregen is, kan de discussie beginnen over de keizerlijke, dan wel Britse, of Hollandse bestuurlijke invulling.

Wanneer Lodewijk XIV een onderhandelingspoging onderneemt na de campagne van 1707, bepalen deze drie factoren de mogelijkheden aan de onderhandelingstafel. Torcy moet proberen met een van de stichtende partners tot een vergelijk te komen over hun basisaanspraken en zo *de coalitie te ontbinden*. Onderhandelen met de keizer, betekent Karel van Habsburg erkennen en de geografische insluiting van Frankrijk herstellen. Onderhandelen met de Engelsen, hen genoegdoening geven over de handel op de kolonies. Eind 1707 zal dit niet volstaan. *No peace without Spain* is nog steeds de richtlijn. Blijft over: de Republiek, die al van bij het begin zich de oorlogslast boven het hoofd ziet groeien.

²⁰² Uitgevoerd met de effectieve troepensterkte in 1708 (Kirchhammer) als referentie en de onderlinge relaties (Braubach) als verbinding.

Hoofdstuk 2. Onderhandelen met de Republiek

Vrijwel de hele Successieoorlog door, staat de Republiek in het middelpunt van de Franse belangstelling om tot een oplossing te komen. Nu Willem III niet meer is, ziet Torcy een mogelijkheid om terug te komen tot de oude alliantie en de Hollands-Engelse rivaliteit te bespelen. De voor Frankrijk zeer nadelige vereniging van de twee protestantse zeemachten in 1689 lijkt enkel te kunnen worden verbroken door in te spelen op het welbegrepen eigenbelang van beide partijen: waar ze in de Spaanse Successieoorlog gelegenheidsbondgenoten zijn tegen een gezamenlijke tegenstander zijn, gaat het op lange termijn om permanente vijanden¹.

Ook tussen 1707 en 1708 probeert Torcy voor Lodewijk XIV de zeemachten uiteen te spelen. Fundamentele tegenstellingen tussen gelegenheidsbondgenoten kunnen doorbroken worden. Als Engeland in 1658 en in 1670 Lodewijks bondgenoot kan zijn², en de Verenigde Provinciën in 1635 en 1666, moet er een mogelijkheid zijn om de rivaliteit tussen beide staten opnieuw uit te spelen.

Stork-Penning ziet de vredesopgingen van 1707 en 1708 niet als ernstig aan. Ondanks de groeiende invloed van de vredespartij (onder andere door de mislukking van invasie in Frankrijk via Toulon), binnenlandse moeilijkheden en toenemende financiële druk, durven Heinsius en Buys geen afzonderlijke vrede sluiten, zonder hun Britse bondgenoot. Als Heinsius onderhandelt, is dat om alle opties open te houden en zo nodig over een alternatief te beschikken bij problemen binnen de alliantie.

Deze nuchtere vaststelling mag ons niet doen voorbij gaan aan het belang van Mesnagers interventie. Uiteindelijk zal deze *négociant devenu négociateur* de fundamentele stap naar de vrede van Utrecht zetten. Het idee, dat een akkoord over de koloniale handel, naar een akkoord over de hele Successie zal leiden, wordt in 1711 met succes toegepast op de andere zeemogendheid. Dat een handelaar wordt uitgestuurd door Lodewijks belangrijkste minister, in het beleidsdomein waar de vorst persoonlijk de meeste tijd aan besteedt, geeft ook een ander beeld van Lodewijk XIV dan het puur dynastieke en belligerente uit de positieve en negatieve imagocultuur rond de *Grand Siècle*. Mesnager onderhandelt in de marges van de prinsensamenleving, waar graven en hertogen de vertegenwoordigers zijn van prinsen, die hun meningsverschillen hopen op te lossen door een verdrag of *une bonne guerre*. Als Utrecht de structurele lijnen voor een Europees machtsevenwicht vastlegt, ligt een groot stuk van de verdienste voor de economische balans, bij deze “randfiguur”.

¹ R. ARON, *Paix et guerre entre les nations*, Paris, Calmann-Lévy, 2004, 40.

² L. BÉLY, *La France moderne 1498-1789*, (Quadrige. Manuels), Paris, PUF, 2003, 408.

I. De Noordelijke uitweg, 1701-1707

A. Franse voorwaarden voor vrede

“Les finances sont dans un tel épuisement que l'on ne scauroit rien se promettre pour l'advenir, pas mesme de pouvoir fournir les fonds aux troupes pour le reste de la campagne; il leur est dû des sommes immenses de l'année 1706 et beaucoup de celle-cy. Les revenus de l'année 1708 sont mangés d'avance, le crédit est épuisé par les engagements outrés que l'on a pris de toutes parts, et pour avoir forcé le crédit infiniment au-dessus de toute proportion”

Chamillart aan Lodewijk XIV, 22 september 1707³

“Eh bien... nous périrons ensemble”

Lodewijk XIV aan Chamillart⁴

De eerbare vrede

Dankzij een voorspoedig verlopen jaar op de Duitse en Spaanse slagvelden groeit in Versailles de hoop om tot een oplossing te komen van het Spaanse conflict, waarbij Filips V zijn kroon kan behouden. Na de nederlaag van Blenheim heeft Chamillart de handen in elkaar geslagen met Beauvillier en Chevreuse⁵ om Lodewijk tot een vrede *zonder Spanje* te bewegen⁶. Gezien de voorspoedige gang van zaken in Spanje, kan er evenwel geen sprake zijn van een dergelijk defaitisme. Anjou zal nog liever sterven dan plaats te ruimen.

La paix à tout prix?

De oorlogsuitgaven drukken al zeven opeenvolgende jaren zeer zwaar op de schatkist. Een gedeprimeerde controleur-generaal van financiën Chamillart drukt Lodewijk eind september met de neus op de feiten. De situatie van Lodewijk lijkt al niet veel beter dan die van Max Emmanuel van Beieren. 50 miljoen ponden parisis van de inkomsten van het volgende jaar (1708) zijn op dat ogenblik al verpacht of uitgegeven⁷.

Chamillart zelf is niet van plan om zich nog met de onderhandelingen of de deplorabele staat van zijne majesteits financiën in te laten en wordt geplaagd door steeds grotere gezondheidsproblemen. Hij trekt zich in februari, wanneer zeer hevige vapeurs, angstaanvallen en uitputting hem verhinderen om deel te nemen aan de *Conseil d'en haut*, terug als controleur-generaal en wordt vervangen door Desmaretz⁸, die tot dan toe als adjunct in de feiten de Franse inkomsten en uitgaven bestuurde⁹.

³ Mémoire sur les Finances, présenté au Roi par M. de Chamillart, 22 september 1707, Versailles (gepubliceerd bij G. ESNAULT, *Correspondance et papiers inédits, recueillis et publiés de Michel Chamillard, Contrôleur général des finances et secrétaire d'Etat de la Guerre, 1699-1709*, 2 vols., Genève, Mégariotis Reprints, 1884, 156-159).

⁴ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XII (1707-1709), Paris, F. Didot, 1857, 436.

⁵ Charles Honoré d'Albert, hertog van Chevreuse, van Chaulnes en Luynes, gouverneur van Guyenne (1646-1712). Invloedrijk figuur in Versailles, hoewel geen lid van de Conseil d'en Haut, aparte werksessies met Lodewijk XIV. Behoort tot de devote coterie van Beauvillier en Saint-Simon (L. BÉLY, "Fénelon face à la guerre et à la frontière," in *Fénelon: évêque et pasteur en son temps, 1695-1715*, DEREGNAUCOURT, G. en GUIGNET, P. ed., Villeneuve d'Asq, Centre d'Histoire de la Région du Nord et de l'Europe du Nord-Ouest, Université Charles de Gaulle - Lille 3, 1996, 249)..

⁶ P. GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, Genève, Famat, 1946, 366.

⁷ E. PÉNICAUT, *Faveur et pouvoir au tournant du grand siècle, Michel Chamillard : Ministre et secrétaire d'état de la guerre de Louis XIV*, (Mémoires et documents de l'Ecole des chartes), Paris, Ecole des chartes, 2004, 142-143. De totale verwachte inkomsten voor 1708 bedragen slechts 82 miljoen, vanaf 1703 is er een deficit van om en bij de zeventig miljoen per jaar.

⁸ Nicolas Desmaretz, markies van Maillebois (1648-1721). Neef van de grote Colbert, via zijn moeder, Marie Colbert (zie "Nicolas Desmaretz", in F. BAYARD, J. FÉLIX, en P. HAMON, *Dictionnaire des surintendants et des contrôleurs généraux des finances*, Paris, Comité pour l'Histoire Economique et Financière de la France, 2000, 108-111..

⁹ PÉNICAUT, *Chamillard...* 89 en 144.

In een anonieme brief van 24 november 1707¹⁰ zet een Hollandse correspondent aan Torcy zijn twijfels uiteen over het Franse financiële systeem. Tijdens een eerder gesprek met een van de leden van de Conseil d'en Haut in 1694 (*ne parlant point en ministre d'état, mais en honnête homme*), zou deze laatste er prat op gegaan zijn dat Frankrijk na de muntdevaluatie in de Negenjarige Oorlog, over 480 miljoen Franse ponden in zilver en goud kon beschikken. Een jaar oorlog kost de koning 160 miljoen, zowel op de gewone als de buitengewone krijgsuitgaven.

Om het land te voorzien van edelmetalen, aldus de Hollandse bankier, bestaan slechts vier wegen: verovering (1), contributie (2), reizigers (3) of handelsbetrekkingen (4). Als Frankrijk dezelfde fout maakt als de Spaanse monarchie in de zeventiende eeuw, door onophoudelijk oorlog te voeren en de universele monarchie na te streven, zal het verworden tot *une pitoyable carcasse sans vie, sans esprit et sans force*. Uit het Spaanse échec moet de Franse controleur-generaal onthouden dat hij nooit meer edelmetaal het land mag uitsturen door oorlog en import, dan wat hij laat binnenkomen via de externe handel.

Die handelsbalans lijkt net deficitair te zijn: Frankrijk heeft 296 miljoen pond het land zien uitgaan tussen 1702 en 1707 en kan er amper meer dan 100 hebben binnengekregen. In Hollandse gulden blijft nog 300 miljoen over van de nationale rijkdommen.

Figuur 1 "Peace Peace Peace For Ever" (anonieme Engelse Spotprent, na Ramillies, 1706¹¹)

¹⁰ AE CP Hollande 212, f. 242r-256v. (anonieme correspondent aan Torcy, vanuit Rotterdam, 24 november 1707).

¹¹ British Museum, On-line database (<http://www.britishmuseum.org/research.aspx>).

Waar haalt Frankrijk dan de kracht vandaan om de oorlog te blijven verder zetten? De Hollandse correspondent citeert uit de *Dîme royale* van Vauban:

- een tiende van de Franse bevolking is veroordeeld tot bedelen en doet dat ook effectief; de helft beschikt niet over de middelen om aalmoezen te verstrekken aan de tien procent bedelaars; 30% is *fort mail-aisé et embarrassé de dettes et de procès*; de resterende 10% bestaat uit maximaal honderdduizend gezinnen, misschien zelfs amper tienduizend, die kunnen zeggen *fort à leur aise* te zijn (*Dîme Royale*, pagina 9)
- als Lodewijk XIV zich de moeite zou doen opnieuw een onderzoek uit te voeren naar de staat van zijn provincies zou hij ontdekken, *que tous ces pays, qui composent le royaume, sont universellement ruinés* (*Dîme Royale*, pagina 165)

Vauban, *si versé dans les finances et revenus du roi*, schrijft het grootste deel van de ellende toe aan misbruiken, ergernissen en *désordres* bij de inning van de rechtstreekse belasting (de taille) en de verpachte onrechtstreekse (aydes, gabelle). Zelfs de *capitation*¹² en de uitgave van voor 150 miljoen pond aan papiergeld (dat vlug zijn waarde verliest) kan de leegloop niet stoppen. Het kwaad valt niet te genezen, behalve *par une prompte et longue paix*.

B. Ménagement, Prudence, Modération: politiek in de Republiek

1) De oorlog en de kelderende positie van de Verenigde Provinciën

In dezelfde brief waarin hij de benarde Franse financiële situatie beschrijft, moet de Rotterdamse bankier zich ook verdedigen tegen de suggesties van Torcy rond de schuldenberg die de Staten torsen. Eind 1707 bedraagt de schuld volgens de Fransen 400 miljoen gulden. Het bedrag wordt niet ontkend, maar valt sterk te relativiseren: dankzij de gematigde interesten, bedraagt de totale jaarlijkse rentelast hoogstens twaalf miljoen gulden per jaar¹³.

Bovendien zijn krediet en vertrouwen nog in sterke mate aanwezig: *si l'état lève pour l'extraordinaire de la guerre 8 ou 10 M par an, tout le monde y court comme un bénéfice pour placer son argent*. Structureel zou de Republiek, net als Engeland¹⁴, de oorlog nog jaren kunnen volhouden, dankzij het verstrekken van openbaar krediet aan het grote publiek. De Franse financiële infrastructuur lijdt onder de kolonisatie door enkele belangrijke financiers (Bernard, Crozat), wat het aanbod van kapitaal verkleint, de rente omhoogdrijft en de risico's ook vergroot.

Toch ontsnapt een belangrijk element aan de analyse van de Rotterdammer: de Republiek heeft de handel met Frankrijk in oorlogstijd nodig om haar eigen economie op peil te houden. Enkel in 1703-1704 vaardigt de Republiek een handelsembargo tegen Frankrijk uit, dat na verloop van tijd meer de eigen economie blijkt te wurgen¹⁵: ondanks de wederzijdse oorlogsverklaringen, gaan de commerciële contacten gewoon door. Pas in 1710 vaardigt Lodewijk XIV een handelsverbod uit, maar dit heeft in de feiten niet veel effect, dankzij een bloeiende smokkelhandel, waar de Franse belastingpachters voordeel bij hebben¹⁶.

¹² Forfaitaire belasting volgens sociale klasse, ingevoerd tijdens de Negenjarige Oorlog, na de vrede van Rijswijk weer verdwenen, maar opnieuw opgelegd tijdens de Spaanse Successieoorlog.

¹³ AE, CP, Hollande, 212, f. 255v (anonieme correspondent aan Torcy, vanuit Rotterdam, 24 november 1707). De Hollandse staatsschuld zou voor een deel op negen en voor een deel op vier procent per jaar lopen, waarbij de overheid via belastingen nog een honderdste recupereert.

¹⁴ "Borrowing reached such heights that if eighteenth-century Britain had gone to the modern International Monetary Fund for a loan it would certainly have been shown the door" (J. BREWER, *The sinews of power: war, money and the English state, 1688-1793*, Boston, Routledge, 1994, xvii). De Britse staatsschuld na de Successieoorlog verdubbelt van 20 naar 40 miljoen, maar zal in de achttiende eeuw nog eens verzesvoudigen, zonder noemenswaardige economische problemen, onder andere door de (hoge) belastingen rechtstreeks aan te wenden ter aflossing van de schuldenlast (Ibid., 115, 117 en 134).

¹⁵ De Zweedse en Deense handelaars nemen de markt over van de Hollanders. De Engelse bondgenoot moet na overweldigend protest van de Staten aanvaarden dat het verbod in 1704 terug wordt opgeheven (J.G. STORK-PENNING, *Het grote werk: vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successie-oorlog 1705-1710*, (Historische Studies; 12), Groningen, Wolters, 1958, 6).

¹⁶ L. BÉLY, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Paris, Fayard, 1990, 562-563.

2) Instellingen en mensen

"Laat ons nu bij elkander gaan zitten, en zien hoe ver we de zaken kunnen brengen..."
Heinsius¹⁷

"que cette regance est sans chef, et que les affaires doivent passer, pour le moins par trois et quatre reprises, par toutes les villes de chasque province et en fait revenir aux estats generaux"

Bergeyck¹⁸

Het buitenlandse beleid van de Republiek wordt gevoerd door de Commissie voor Buitenlandse Zaken, die als orgaan optreedt binnen de Staten-Generaal¹⁹. Elke provincie vaardigt een lid af. Naast deze collectieve vertegenwoordiging, zetelen de raadspensionaris van Holland (Anthonie Heinsius²⁰) en de griffier van de Staten-Generaal (François Fagel²¹). De raadspensionaris van Holland wordt voor vijf jaar per instructie aangeduid door de Staten van zijn provincie en verwerft op basis van het belang van het gewest binnen de unie het nodige gezag om inzake buitenlands beleid zijn stempel te drukken. Heinsius heeft dit voordeel op Fagel, dat hij er niet toe gehouden is de inhoud van zijn correspondentie mee te delen. Alleen hij beschikt dus over het voordeel van de geheimhouding, essentieel in diplomatieke aangelegenheden, wat hem tot het eerste aanspreekpunt maakt voor buitenlandse afgevaardigden.

In tegenstelling tot zijn voorganger Johan De Witt werkt Heinsius veel meer op consensuele en collegiale basis²². De raadspensionaris voert geen in hoofdzaak persoonlijke buitenlandse politiek, maar besteedt ruim de tijd aan overleg met de Hollandse machthebbers, voor hij een zaak op de commissie ter sprake brengt. De taak van Fagel beperkt er zich toe de externe correspondentie voor te leggen aan de vergadering, die een advies aan de algemene Staten moet formuleren, die vrij zijn het al dan niet in een beslissing om te zetten tijdens een van hun zittingen²³.

¹⁷ Geciteerd bij STORK-PENNING, *Het grote werk...* 13.

¹⁸ S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 280 (Bergeyck aan Chamillart, 28 november 1707, vanuit Bergen).

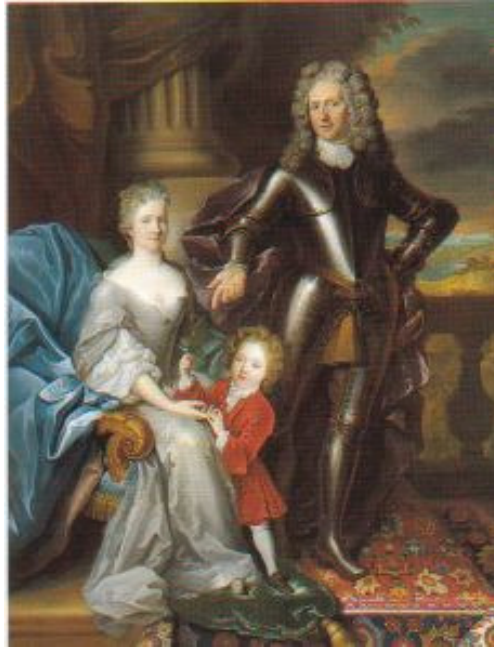
¹⁹ Zie algemeen J.G. STORK-PENNING, "The ordeal of the States. Some remarks on Dutch politics during the war of the Spanish succession," *Acta Historicae neerlandica* II (1967): 107-141.

²⁰ 1641-1720.

²¹ 1659-1746. Griffier van de Staten-Generaal tot in 1744. Niet te verwarren met generaal François-Nicholas Fagel (1655-1718) (zie deel II Hoofdstuk 3).

²² Wat uiteraard niet betekent dat we zouden stellen dat De Witt op een autocratische manier te werk zou gaan. Stork-Penning suggereert dat Heinsius eerder opinies vormt uit zijn gelijken, terwijl zijn voorganger aan het einde van een discussie zijn eigen standpunt in de plaats van dat van de anderen weet te stellen ("*nae 't exempel van de visschers met de bengelroede in 't waeter te blyven sitten, omme, de occasie daer sijnde en de visch aenbytende, aenstondts te kunnen ophaelen*", geciteerd bij K.H.D. HALEY, "De Republiek in de tijd van het eerste stadhouderloze tijdperk, 1650-1672," in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (VIII)*, BLOK, P., et al. ed., Brussel, Unieboek bv, 1979).

²³ In februari, juni, september of november, of bij bijzondere aangelegenheden (STORK-PENNING, *Het grote werk...* 24).

Figuur 2 Arent van Wassenaer, heer van Duivenvoorde, met zijn gezin (Jacob Jan Brillanus, begin achttiende eeuw)

De Hollandse steden domineren ook via andere figuren dan Heinsius de buitenlandse politiek: bij informele contacten worden dikwijls eerst Rotterdamse (Duivenvoorde²⁴) of Amsterdamse (pensionaris Willem Buys²⁵) politici aangezocht, die de zaak vervolgens in eigen, Hollandse kringen bespreken, om pas bij onderlinge overeenstemming de zaak naar het centrale niveau te brengen via de eigen vertegenwoordiger. Het aanzoeken van de Staten, zowel op Statelijk niveau als daarboven, wordt soms volledig overboord gegooid, om het geheim van de onderhandelingen niet te schaden²⁶.

Voorals Buys²⁷ en Amsterdam drukken hun stempel op de buitenlandse politiek, wat door de andere staten, en door de consensuele Heinsius, ook stilzwijgend wordt aanvaard. Stork-Penning ziet in de onderhandelingen tijdens de oorlog meer de mening van Heinsius neigen naar die van de Amsterdamse vertegenwoordigers, dan omgekeerd. Dat de Rotterdammer Duivenvoorde deel uitmaakt van het *Secreet Besogne*, belet niet dat het de Amsterdammer Buys is die samen met Bruno Van der Dussen²⁸ uit Gouda de motor is achter de diplomatieke inspanningen van de Republiek. Amsterdam voert een *jaarlijkse nationale politiek*, aldus Stork-Penning. De politieke discussie tussen de Staten betreft interne aangelegenheden, maar niet de

²⁴ Arent IX van Wassenaer, heer van Duivenvoorde (1669-1721). Zetelt vanaf 1707 in het *Secreet Besogne* namens het gewest Holland, als opvolger van zijn vader. Maakte deel uit van het gevolg van stadhouder Willem bij diens oversteek naar Engeland in 1688 en huwde met de dochter van Willems favoriet Willem Bentinck (E. BOURGEOIS en L. ANDRÉ, ed., *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les Traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française* (XXIII: Hollande, 1698-1730), Paris, E. de Boccard, 1923, 168).

²⁵ 1661-1749. Amsterdams Raadspensionaris van 1693 tot 1725, op het einde van zijn leven dienstdoend Hollands raadspensionaris. Treedt als buitengewoon ambassadeur in Engeland op in 1711.

²⁶ Wat in 1705, 1706 en 1709 telkens het geval is.

²⁷ Die door de Engelse regering in nagenoeg alle gevallen gecontacteerd wordt, ook wanneer hij geen publieke functies bekleedt (STORK-PENNING, *Het grote werk...* 25).

²⁸ 1660-1742, burgemeester, senator en raadspensionaris van de stad Gouda, een van de onderhandelaars namens de Republiek bij de vrede van Utrecht en conferenties in Den Haag en Geertruidenberg (A.J. VEENENDAAL JR., "Dussen, Bruno Van Der," in *The treaties of the war of the Spanish Succession*, FREY, L. en FREY, M. ed., London, Greenwood, 1995).

fundamentele lijnen van het buitenlands beleid, zoals die zijn vastgelegd door Willem III. De Staten laten aan Buys *persoonlijk* de geheime correspondentie met de Engelse bondgenoot over²⁹.

C. De Frans-Hollandse contacten tijdens de Spaanse Successieoorlog, 1705-1707

1) De weifelende conjunctuur van 1705

Al onder Willem III probeert Frankrijk de Staatsgezinde partij in Holland te bespelen, door zich te mengen in de successiediscussie. De eerste ernstige pogingen worden ondernomen vanaf 1705, wanneer de subsidieverdragen met Savoye en Portugal de Republiek in financiële problemen brengen³⁰. François Mollo, sinds meer dan dertig jaar resident voor de koning van Polen bij de Staten-Generaal en op die manier goed bevriend met meerdere Amsterdamse regenten, biedt zijn diensten als tussenpersoon aan bij Callières, die de boodschap doorgeeft aan Torcy. Een tweede spoor gaat via de Franse hugenoot en advocaat Du-Puy³¹, die keurvorst Frederik III van Brandenburg vertegenwoordigt in Den Haag bij het dispuut rond de successie in Nassau.

Wanneer maarschalk Villeroi in hetzelfde jaar het beleg slaat voor Hoei³², vreest men in de Republiek voor een aanval op Maastricht. Een nieuwe contactpersoon, Jean-Claude-Adrien Helvétius³³, de lijfarts van secretaris van Oorlog Michel Chamillart, wordt door de Rotterdamse belastingpachter Nieuwpoort aangezocht. Ook Baron van Haveskerke de Lichtervelde, gedeputeerde van de Staten van Vlaanderen³⁴, wordt via Bergeyck en Dugué de Bagnols³⁵, legerintendant van Frans-Vlaanderen en schoonbroer van minister Torcy, benaderd om te onderhandelen met Bruno Van der Dussen, door de tussenpersoon van de Haagse advocaat Lansbergen³⁶. De militaire situatie verbetert in juli 1705, wanneer Marlborough door de lijnen van Brabant gebroken is in de omgeving van Tienen³⁷. Bij de operatie neemt hij markies d'Alègre gevangen, die in augustus een paspoort krijgt om twee maanden naar Frankrijk terug te keren. Op zijn terugkeer brengt hij verslag uit bij Chamillart.

²⁹ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 108.

³⁰ *Ibid.*, 14.

³¹ L. ANDRÉ, *Louis XIV et l'Europe*, Paris, Albin Michel, 1950, 324.

³² Zie Deel II Hoofdstuk 2.

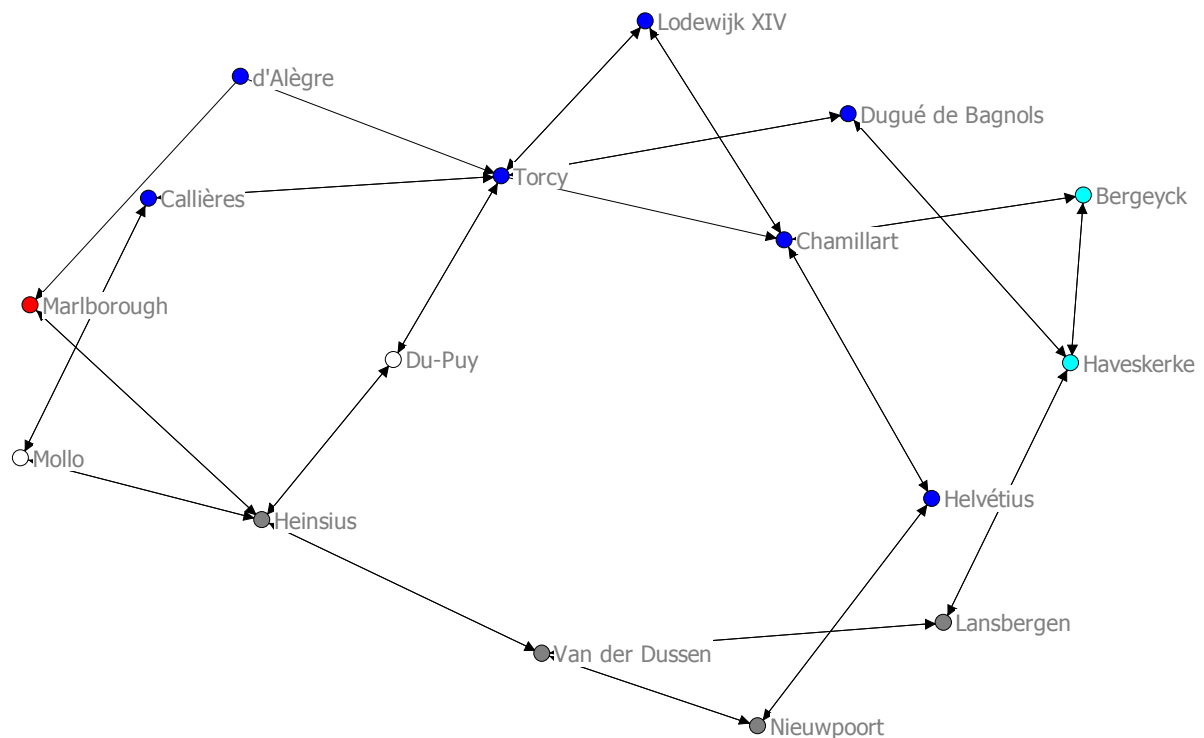
³³ 1662-1727, lijfarts van Philippe d'Orléans en uiteindelijk ook van Lodewijk XV (M. DA VINHA, *Les Valets de Chambre du Roi au XVIIème siècle, vers 1640-1720 (diss. doc.)*, II vols., Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 2003, 618).

³⁴ + 1735, officieel in Den Haag om te onderhandelen over de oorlogsschatting die op de provincie drukt (STORK-PENNING, *Het grote werk...* 26). Zie ook H. VAN HOUTTE, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'Ancien Régime*, vol. I, (RUG. Werken uitgegeven door de Faculteit van de wijsbegeerte en letteren 62/64), Gent, Van Rysselberghe et Rombaut, 1930, 204.

³⁵ + 1709, Louis Dugué de Bagnols (L. BÉLY, ed., *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, Paris, PUF, 1996, 671).

³⁶ Die als vast tussenpersoon bij de contributieonderhandelingen optreedt voor dezelfde Haveskerke (VAN HOUTTE, *Les occupations (I)*, 204).

³⁷ Voor, tijdens en na de doorbraak van de lijnen van Brabant contacteert Marlborough nog Versailles via Berwick. Hij betuigt zijn trouw aan de Jacobieten in St-Germain en gaat er prat op zijn contacten bij de Whigs te kunnen mobiliseren om Jacobus III op de troon te krijgen (A. DE ROHAN CHABOT, *Le Maréchal de Berwick*, Paris, Albin Michel, 1990, 138-139).

Figuur 3 De netwerken in de onderhandelingen van 1705 (op basis van Stork-Penning en Legrelle)

Ramillies

Ontzet door het oplopende aantal Franse correspondenten, vindt Van Der Dussen het niet langer opportuun de besprekingen verder te zetten met d'Alègre en Mollo. Alleen Helvétius blijft behouden, hoewel die allerminst het vertrouwen van Buys en de andere Amsterdammers geniet³⁸. Als tweede voorwaarde formuleert Van Der Dussen dat Lodewijk in vooraf afgesloten preliminaria de barrière moet erkennen.

Ondanks de weigering om via Mollo en Callières verder te werken, onderhoudt Van Der Dussen wel zijn correspondentie met Bergeyck in 1706³⁹. Met instemming van Heinsius⁴⁰, maar tegen de mening van Buys en de Amsterdammers, die gezien de militaire successen het niet opportuun achten om openingen (en eventuele toegevingen) voor de Fransen te maken.

Een nieuwe speler duikt op: Gualterus Hennequin, lid van de Rotterdamse vroedschap⁴¹. Na een onderhoud met Heinsius in juli 1706 trekt hij persoonlijk naar Parijs om er d'Avaux en Chamillart van te overtuigen de onderhandelingen te hervatten op basis van een verdeling van Spanje: Filips van Anjou krijgt het Noord-Westen (dat aansluit bij Frankrijk) en Milaan, Karel van Habsburg het Zuid-Oosten, de Nederlanden en de kolonies.

Hoewel Chamillart op basis van deze voor Frankrijk zeer nadelige voorstellen toch nog in dialoog wil treden, krijgt Marlborough er lucht van via de Amsterdammers, die de expeditie van Hennequin niet genegen zijn. Om de onderhandelingen tussen Heinsius en Chamillart te

³⁸ Buys ziet in Helvétius het instrument van Rotterdamse intriges (STORK-PENNING, *Het grote werk...* 25).

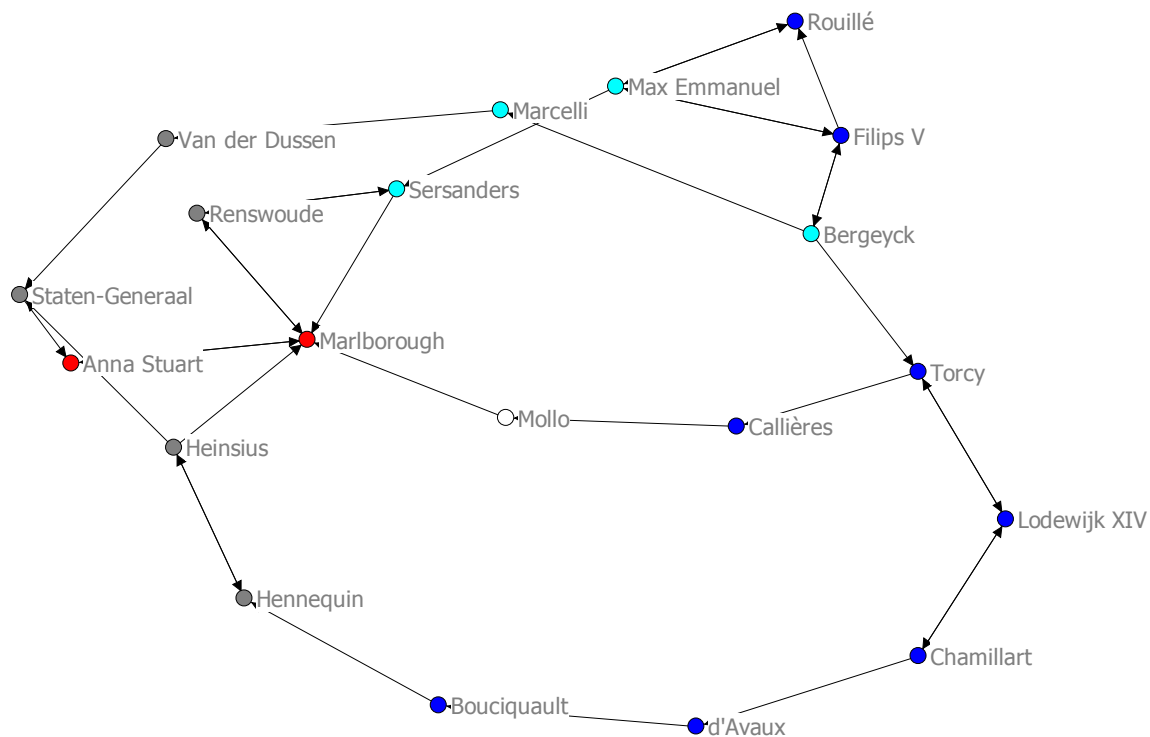
³⁹ Via de Tongerse premonstratenzer Michael Franciscus Marcelli (1665-1740) en Rouillé (S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 25, Bergeyck aan Van der Dussen, 15 januari 1708, vanuit Bergen; R. DE SCHRYVER, *Jan van Brouchoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 392.).

⁴⁰ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 77.

⁴¹ X., *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der vereenigde nederlanden, inzonderheid van Holland, van de vroegste tyden af*, vol. XVII, Amsterdam, Isaak Tirion, 1757, 292. Gualterus Hennequin (+1738) bekleedt verschillende bestuursfuncties in Rotterdam, tussen 1711 en 1712 is hij er burgemeester (NNBW, I, 1108).

saboteren, begint Marlborough een eigen circuit met Antoon Sersanders de Luna, voorzitter van de Raad van Vlaanderen⁴², die voorstellen van de hertog en Renswoude, afgevaardigde in het condominium, moet doorspelen aan Max Emmanuel van Beieren.

Wanneer Hennequin in Amsterdam een tegenvoorstel van Chamillart⁴³ overbrengt aan Heinsius en Buys, is de zaak al zo goed als afgelopen: de aandacht van de Staatse bewindvoerders wordt getrokken door het afleidingsmanoeuvre van Marlborough. Sersanders houdt drie weken Rouillé⁴⁴ en Torcy aan de praat, waardoor het in Versailles duidelijk wordt dat Chamillart achter de rug van de secretaris van oorlog zit te onderhandelen op basis van zeer slechte voorwaarden⁴⁵.

Figuur 4 Het verwarde netwerk van tussenpersonen tijdens de onderhandelingen van 1706 (naar L. Bély⁴⁶)

Torcy wil geen vernederende vrede sluiten, net zomin als Buys geneigd is om bij een voorspoedige militaire conjunctuur met de Fransen te spreken: enkel het positieve oordeel van Heinsius over de bruikbaarheid van Hennequins relaties verhindert dat het spoor wordt afgebroken⁴⁷. De doodsteek wordt gegeven wanneer Torcy aan Rouillé vraagt om een openbare

⁴² Antoon Sersanders de Luna, heer van Oudemere (1668-1721). Schepen van de Gentse Keure, daarna vanaf 1706, met een kleine onderbreking in 1720, tot aan zijn overlijden president van de Raad van Vlaanderen. Zie K. ENGELRELST, *Gent en de Gentse schepenbank onder de regering van Karel II van Spanje (1665-1700) (licentiaatsverhandeling)*, Gent, Universiteit Gent, 1988, 180-181.

⁴³ Chamillart probeert nog Napels en Sicilië uit de brand te slepen voor Filips V en de Nederlanden “ter beschikking van de Staten-Generaal” laten, maar Heinsius en Buys weigeren een onderhandeling zonder Engeland en merken op dat de Nederlanden al nagenoeg volledig onder geallieerde controle staan na Ramillies. De mogelijkheid van een aparte vrede zonder de Keizer wordt wel niet uitgesloten (Jozef I heeft per slot van rekening nauwelijks bijgedragen aan de oorlogsinspanning: de Engelse en Hollandse troepen moeten zijn broer redden in Spanje, terwijl hij zelf in Italië gebieden wil binnenrijven) (STORK-PENNING, *Het grote werk...* 86).

⁴⁴ 1657-1712, Frans Diplomaat en na 1705 permanent gezant bij keurvorst Max Emmanuel van Beieren.

⁴⁵ PÉNICAUT, *Chamillart...* 172. Chamillart en d'Avaux hebben bovendien geen idee van de verhoudingen in de Republiek: ze schrijven de beslissingen toe aan Heinsius en wachten tevergeefs op de beraadslagingen van het Secretet Besogne, terwijl de hele discussie tussen Buys en Heinsius in Amsterdamse kringen plaatsheeft.

⁴⁶ BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 108. Het schema van Bély is evenwel niet volledig, aangezien hij Renswoude niet opneemt. De Bouciquault die Bély vermeldt, is bankier in Parijs en staat in verbinding met Hennequin (AE, CP, Hollande, 212, f. 233r, d'Avaux aan Torcy, 20 november 1707). Het gaat niet om de kapitein die Chamillart gebruikt.

⁴⁷ PÉNICAUT, *Chamillart...* 93-94.

vredesconferentie te starten, in de wetenschap dat het antwoord van de Hollanders enkel afwijzend kan zijn. Buys formuleert inderdaad elf onaanvaardbare punten⁴⁸, maar wil die niet openbaar maken, gezien de moeizaam verlopende barrièreonderhandelingen met de Engelsen.

De pogingen van 1707

“Je suis outré qu'on puisse seulement s'imaginer qu'on m'obligera à sortir d'Espagne tant que j'aurai une goutte de sang dans les veines”

Filips V aan Lodewijk XIV⁴⁹

De zaak lijkt definitief opgeborgen, maar eind 1706 keert Filips van Anjou terug in Madrid. Torcy haast zich om de contacten opnieuw aan te leggen. Du-Puy brengt in februari 1707 een nieuw Hollands voorstel⁵⁰, dat helemaal geen rekening houdt met de nieuwe situatie. Spanje verliezen en tegelijk Frans gebied afstaan, is voor Torcy onaanvaardbaar. Ook een reis van Hennequin naar Versailles in maart (met de goedkeuring van Heinsius en de nieuwe Amsterdamse burgemeester Trip) draait op niets uit⁵¹: *“il estoit impossible d'abandonner des peuples fideles, qui sacrifient avec joye leurs biens et leurs vies pour le service du Roy leur maistre, de les livrer a un prince qu'ils regardent presentement comme leur plus cruel ennemy et de le faire dans un temps où la grosesse de la Reyne donne de justes esperances”*⁵².

Renswoude wordt niet meer benaderd door Haveskerke, maar door abbé de Saint-Rémy⁵³, in opdracht van Dugué de Bagnols. Torcy laat zich na de successen in Spanje verleiden tot het opstellen van een instructie aan St-Rémy⁵⁴, maar die geraakt zelfs niet aan een wederkerig onderhoud met Renswoude, die zich op bevel van Heinsius beperkt tot het beluisteren van zijn voorstellen en zelf geen enkel initiatief mag nemen⁵⁵.

⁴⁸ Met onder andere de toewijzing van de volledige Spaanse monarchie aan Karel van Habsburg, met uitzondering van de voldoening van Savoye en Portugal of nog de toevoeging van Veurne, Valenciennes, Condé, Maubeuge, Doornik en zelfs Rijsel aan de barrière (STORK-PENNING, *Het grote werk...* 125-126)..

⁴⁹ Geciteerd bij O. CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2005, 418.

⁵⁰ Waarbij een schriftelijke en openbaar gemaakte verklaring van Lodewijk XIV geëist wordt, de hele erfenis aan Karel III toevalt, de Republiek een gunstig handelsverdrag krijgt en de barrière met Condé, Ieper, Menen, Maubeuge en Doornik wordt uitgebreid (STORK-PENNING, *Het grote werk...* 140).

⁵¹ Torcy eist eerst heel Italië als Filips V Spanje moet ontruimen (Ibid., 142). Hoewel Lodewijk XIV na de afwijzende reactie uit Holland vraagt om terug te komen tot het voorstel dat Hennequin overbrengt, verandert dat niets aan de situatie (AE CP Hollande, 212, ff. 55r-56v (Torcy aan Hennequin, 28 maart 1707, vanuit Versailles en CP Hollande 213, f. 13v, Memorandum van Torcy in verband met de onderhandelingen met Hennequin en Mollo).

⁵² AE, CP, Hollande, f. 6v (Memorandum Torcy).

⁵³ Voormalig praeceptor voor de zoon van Frans ambassadeur Briord in Den Haag, treedt bij het begin van de oorlog in dienst van de hertog van Arenberg, *maison suspecte, même déclarée pour les ennemis*, wat hem verdacht maakt in Parijs (BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 185).

⁵⁴ AE CP Hollande, 212, ff. 195r-202r. (Mémoire van Torcy aan Dugué de Bagnols, 6 november 1707, vanuit Marly).

⁵⁵ BOURGEOIS en ANDRÉ, ed., *Recueil (Hollande)*, 151-153, STORK-PENNING, *Het grote werk...* 148-155. Renswoude en St-Rémy lijken elkaar voornamelijk met valse aanwijzingen te willen overtuigen van hun respectieve bevoegdheden: de eerste beweert aanvaardbaar te zijn voor de vredespartij in de Republiek, omdat hij geen Hollander is. De voorstellen die St-Rémy doorgeeft, gaan uit van een verdeling van de kern-Spaanse gebieden en de Nederlanden (Filips V), tegenover de Italiaanse (Karel III). Wat de barrière aangaat, mogen Menen en Ieper eventueel geruild worden voor het graafschap Chiny en Luxemburg, maar van gebiedsafstand kan geen sprake zijn. Renswoude antwoordt enkel over de commerciële kant van de zaak te mogen spreken (wat zonder garanties over de soevereiniteit over de kolonies niet veel inhoudt, aangezien net daar het breekpunt van de onderhandelingen zit). Zie ook AE CP Hollande, 212, 292r-v. (Renswoude aan St-Rémy, 29 december 1707, vanuit Brussel, kopie).

Figuur 5 Frederik Adriaan van Reede, heer van Renswoude (1659-1738) (Van Heusden): “un homme sage, bien intentionné, mais fort timide et qui aprehende de se faire des ennemis⁵⁶”

Een relatie van Hennequin, kapitein Bouciquault, onderhoudt op zijn beurt het kanaal met Chamillart vanuit het kamp van Gembloux, waar het Franse leger in juni zijn tenten opslaat⁵⁷. De enige opdracht van Bouciquault lijkt het saboteren van de onderhandelingen van St-Rémy te zijn: in zijn brieven naar Hennequin ontkent hij dat St-Rémy en Bagnols de opdracht hebben gekregen om met Renswoude te onderhandelen. Voor hij tot concrete voorstellen kan komen, wordt hij op bevel van Chamillart gearresteerd. Het motief voor de arrestatie? Onderhouden van correspondentie met de vijand.

Eind 1706 komt ook een nieuwe correspondentieschakel in het spel: Petkum, de resident van Holstein-Gottorp in Den Haag, die onder het pseudoniem Rivière met Torcy communiceert⁵⁸. De graaf biedt zich aan bij Torcy, keert terug naar Holland en bestookt de minister vervolgens het hele jaar 1707 door met berichten over de goede intenties van de vredespartij.

4) De Republiek en het lot van de barrière

John C. Rule heeft het in zijn klassieke “Louis XIV and the craft of kingship” over vier Franse oplossingen voor de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Grand Siècle⁵⁹: een onafhankelijke kantonrepubliek naar Zwiters model (1), een Franse annexatie (2), bestuur door een

⁵⁶ AE, CP, Hollande, 214, f. 17v (Dugué de Bagnols aan d’Avaux, 3 januari 1708, vanuit Rijsel).

⁵⁷ Zie Deel II Hoofdstuk 2.

⁵⁸ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 171.

⁵⁹ J.C. RULE, “Louis XIV, Roi-bureaucrate,” in *Louis XIV and the craft of kingship*, RULE, J.C. ed., Columbus, Ohio State University Press, 1969, 13.

onafhankelijke derde partij⁶⁰ (3) of een cessie van de Bourgondische landen aan de keizer (de optie die men uiteindelijk in Utrecht volgt) (4). De Franse diplomatie lanceert elke van deze vier pistes, zonder echte voorkeur voor een van de oplossingen, maar binnen het duidelijke kader van de *pré carré*: als de onderhandelingen spaak lopen, is gebiedsaantasting de steen des aanstoets, niet het regime van de Zuidelijke Nederlanden, wiens overrompeling geen prioriteit is.

Haveskerke haalt het neutraliteitsplan voor de Zuidelijke Nederlanden uit de kast: een federatie van onafhankelijke kantons moet de Republiek een buffer garanderen met Frankrijk (met behoud van de barrièrevestingen uit 1698) en tegelijk verhinderen dat een van de pretendentes op de successie zijn hand legt op het strategische gebied⁶¹, terwijl Filips van Anjou in Spanje kan blijven en Karel van Habsburg de Italiaanse bezittingen krijgt. Buys wil er niet van horen. Enkel onder het bewind van een vorst kan er sprake zijn om de onafhankelijkheid van het Zuiden te erkennen⁶². Haveskerke bezoekt niet alleen Van Der Dussen, maar ook de Utrechtse burgemeester Weyland.

Naast de erkenning van een onafhankelijke kantonfederatie, vraagt Haveskerke de bevestiging van de protestantse successie in Engeland en voldoening voor de nieuwe bondgenoten Savoye en Portugal, gelijkberechtiging in de handel op de Spaanse kolonies, de toekenning van de Italiaanse bezittingen, met uitzondering van Milaan, aan Karel III.

Markies d'Alègre wordt op 1 oktober 1705 terug met een missie naar Holland gestuurd. Versailles is het idee van een onafhankelijke staat in de Zuidelijke Nederlanden niet ongenegen. Hoewel de soevereiniteit over de Nederlanden, gezien het verlies van Beieren, volgens de alliantie met Max Emmanuel aan hem zou moeten toekomen, stelt Torcy voor om ze aan de hertog van Lotharingen te geven, in ruil voor zijn hertogdom⁶³. Stemt de Republiek niet in met de persoon van hertog Leopold van Lotharingen, dan is Lodewijk steeds bereid om te praten over de invulling van de soevereiniteit, maar wil hij in elk geval zelf de Zwitserse huurlingen betalen die de barrièrevestingen moeten bezetten⁶⁴.

Ook een verdeling tussen Frankrijk en de Republiek is mogelijk, maar Torcy is ervan op de hoogte dat de gesprekspartner niet zozeer gebiedsuitbreiding, als wel veiligheid zoekt. In Lodewijks standpunt hoeft het niet te verwonderen dat hij, als eerste monarch van Europa, het idee van een soevereine kantonrepubliek (wat Haveskerke voorstelt) niet genegen is.

⁶⁰ Bemerkt in dat verband dat bij de aanstelling van Max Emmanuel van Beieren tijdens de Negenjarige oorlog, de Beierse keurvorst in balans lag met Johan Willem van de Palts, broer van de Spaanse koningin Maria-Anna van Neuburg: het gouverneur-generaalschap of de volledige juridische soevereiniteit over de neutrale Nederlanden kan voor eender welk kleiner Duits vorstenhuis een middel tot promotie zijn in de prinsensamenleving (DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 72).

⁶¹ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 27. Bemerkt ook de veroordeling van het onafhankelijkheidsplan van de Jansenistische Augustijner monnik Bernard Diserant, die in Leuven geschiedenis onderwijst, door een Jointe van universitaire assessoren en leden van de Raad van Brabant, gesignaleerd bij A.J. VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands Condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog*, Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht, 1945, 146 en 147. Voor een globale bespreking van het concept "België" in het Ancien Régime, zie S. DUBOIS, *L'Invention de la Belgique: Genèse d'un Etat-Nation*, Brussel, Racine, 2005, 60-102, R. MUCHEMBLED, "Koningstrouw," in *België in de 17de eeuw (I)*, JANSSENS, P. ed., Brussel, Dexia - Snoeck, 2006.

⁶² STORK-PENNING, *Het grote werk...* 48. Zie ook het eerdere standpunt van Willem III, die enkel een onafhankelijke republiek in nauwe alliantie met Amsterdam wou (DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven...* 133).

⁶³ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 47. Max Emmanuel wordt danig doorgeschoven in dit voorstel: Beieren gaat, met een koningstitel naar Karel van Habsburg, die in ruil aan Filips van Anjou Spanje, Napels, Milaan, de Toscaanse Presidia en de kolonies laat. De Beierse keurvorst belandt dan op zijn beurt in Sicilië, als koning. De commerciële zorgen van de Republiek moeten verholpen worden door de gelijke concurrentie toe te staan op basis van een meest begunstigde-natiestatuu.

⁶⁴ In de andere modaliteiten gaat Sicilië naar Leopold van Lotharingen en Napels samen met Sicilië naar Karel III. Filips V houdt de Nederlanden en de kolonies.

De mislukte poging van Chamillart om via Hennequin tot bij Heinsius te raken, loopt (weliswaar niet in de eerste plaats, zoals de bovenstaande paragrafen aantonen) spaak op zijn weigering om Condé, Maubeuge, Ieper, Menen en Doornik toe te voegen aan de Nederlandse barrière. Het uitbreiden van de barrière ten koste van plaatsen die Lodewijk houdt sinds 1679, is een garantie op het stokken van de onderhandelingen.

D. De Republiek en Engeland

“wile the Dutch live at peace under protection of our arms...”
Haversham in het House of Commons⁶⁵

“Si la mer cessoit, de servir de barrière entre l’Angleterre et la Hollande, je ne scay pas comment cette République si jalouse d’une barrière de la part de la France s’accomoderoit de n’en avoir aucune entre les Anglois et elle et de les voir aussy voisins de son pays.”

Torcy over de Britse plannen met Oostende⁶⁶

Al van bij het begin staat de verhouding tussen de maritieme mogendheden onder spanning. Het succes van Blenheim vermindert de druk, maar naarmate de oorlogsuitgaven zwaarder wegen en duidelijk wordt dat de partner geen gelijke tred kan houden met de Engelse uitgaven⁶⁷, wordt de alliantie in de *Commons* in vraag gesteld door de extreme Tories. Anderzijds doen de Britse handelaars enkel voordeel bij een verderzetting van de oorlog, gezien die de Hollandse concurrent verzwakt⁶⁸.

Het plan dat Buys in september 1705 lanceert om dat van Haveskerke te kelderen, dient er in de eerste plaats toe om de Britten te sussen. Tot zijn verrassing vindt Marlborough het onvoldoende: Engeland houdt niet meer aan de doelstellingen van de Haagse alliantie, maar wil Filips V verjagen uit Spanje. Een erkenning van Koningin Anna en een verdeling van de Spaanse erfenis op zich, zijn onvoldoende.

Een ander aspect van de Brits-Hollandse tegenstelling is de continentale handel met Frankrijk: ondanks de oorlogstoestand, blijven Franse wisselbrieven omgaan in Amsterdam, wat voor de Engelsen de aanleiding vormt om het einde van het vrije wisselverkeer te eisen. Na een bezoek van de Zwitserse bankier Saladin in september 1705, weigeren Heinsius en Buys evenwel in te gaan op het verzoek: de Hollandse handel ondervindt veel meer schade van een opschorting van de betrekkingen, dan de Franse⁶⁹.

⁶⁵ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 53.

⁶⁶ AE, CP, Hollande, 214, f. 34v (Torcy aan Mesnager, 19 januari 1708, vanuit Versailles).

⁶⁷ J. ISRAËL, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806*, ed. EVANS, R.J.W., (Oxford History of Early Modern Europe), Oxford, Oxford University Press, 1995, 971. Al in 1706 is er geen geld meer voor de admiraliteiten (STORK-PENNING, *Het grote werk...* 68).

⁶⁸ In de instructies voor Mesnager legt Torcy er de nadruk op dat schepen uit de Republiek, door de *Act of Navigation*, niet het recht hebben de Britse havens te bedienen, terwijl het omgekeerde -zonder enige vorm van compensatie- wel het geval is (BOURGEOIS en ANDRÉ, ed., *Recueil (Hollande)*, 165). Ook de keizer vaardigt protectionistische maatregelen uit, die de handeldrijvende onderdanen van zijn bondgenoten geenszins ten goede komen (M. FREY en L. FREY, *A Question of empire : Leopold I and the war of Spanish succession, 1701-1705*, (Brooklyn college studies on society in change), New York, Columbia University Press, 1983, 43).

⁶⁹ FREY en FREY, *A question of Empire*, 44, STORK-PENNING, *Het grote werk...* 45. Zonder handel met de vijand zouden de Franse kolonies in de Antillen economisch gewurgd zijn tijdens de Negenjarige Oorlog. Ook het Rijk probeert het verder zetten van de commerciële betrekkingen te rechtvaardigen, maar dan op basis van de gewoonte.

Figuur 6 Willem Buys, Amsterdams Raadspensionaris (1661-1749)

Vandaar ook de twisten tussen Marlborough en de gedeputeerden te velde: de Republiek is ten oorlog getrokken om een beperkte doelstelling te realiseren: de eigen fysieke veiligheid en de koloniale handel. Nodeloos troepen riskeren in Frankrijk kan er enkel toe leiden dat Spanje kantelt, maar dat is nog ver van zeker. Omgekeerd, vormt een nederlaag tegen het Franse leger een rechtstreekse bedreiging. De Republiek moet Marlborough zelfs beloven om generaal Slangenburg, die de hertog stokken in de wielen steekt, te ontslaan⁷⁰.

De argwaan van de Staten heeft voornamelijk betrekking op eventuele Britse ambities met betrekking tot de kanaalhavens: Oostende en Antwerpen⁷¹. Initieel weigert de Republiek om het beleg voor Oostende te slaan. Marlborough moet persoonlijk naar Den Haag gaan om het ongenoegen bij de Staten weg te masseren, maar die houden voet bij stuk.

De na Ramillies veroverde gebieden worden de aanleiding voor een ernstige interne crisis bij de geallieerden, wanneer aartshertog Karel het levenslange gouverneur-generaalschap aanbiedt aan Marlborough, iets wat hij onder druk van de Republiek moet opgeven in afwachting van een betere kans⁷². Merkwaardig genoeg brengt Marlborough's gemiste benoeming de Engelsen en de Republiek dichter bij elkaar: Godolphin en Buys houden samen vast aan de doctrine dat er geen aparte vrede met Frankrijk kan gesloten worden, zonder dat de zeemogendheden samen een standpunt bepaald hebben.

⁷⁰ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 42.

⁷¹ Zie bijvoorbeeld AE CP, Hollande, 212 f. 42r-v (Mollo aan Callières, 4 maart 1707, vanuit Den Haag) en AE, CP, Hollande, 213, f. 2r (Memorandum van Torcy over de onderhandelingen van Hennequin in Versailles, 3 maart 1707). Bij de capitulatie van Antwerpen in 1706, wordt bedongen dat de Spaans-Habsburgse gouverneur Taracena geen andere dan Spaanse soldaten in zijn garnizoen duldt, wat de aanwezigheid van de Engelsen uitsluit (VEENENDAAL SR., *Het Engels-Nederlands condominium...* 206-209)..

⁷² Verdedigers van de hertog proberen dit uit te leggen als een teken van 's mans financiële desinteresse en onthechting. De hertog blijft evenwel koningin Anna bestoken met verzoeken om in plaats het levenslange (uiteraard bezoldigde) opperbevel van de Britse troepen te krijgen (R. GEIKIE et al., *The Dutch barrier, 1705-1719*, Cambridge, Cambridge University Press, 1930, 13-14). Iets wat ook Torcy in 1707 niet ontgaan is (AE, CP, Hollande, 213, f. 4r: "*quoiqu'il ne l'a pas accepté, il en garde la patente*"). Karel III biedt Marlborough na Oudenaarde overigens het ambt opnieuw aan (Karel van Habsburg aan Marlborough, 8 augustus 1708, vanuit Barcelona, weergegeven bij W. COXE, *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, ed. WADE, J., vol. II, London, Henry G. Bohn, 1848, 315).

Net als de overeenstemming binnen het gewest Holland eerst in Amsterdamse kringen moet bereikt worden voor een standpunt besproken kan worden in de Staten of het Secret Besogne, willen beide heren de zaken onderling bedisselen voor ze op het niveau van de alliantie of een onderhandeling met Frankrijk te brengen, waar de kans bestaat dat ze uiteen worden gespeeld⁷³.

⁷³ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 110.

II. In de marge van de prinsensamenleving: “le commerce du compagnon à La Haye”

“Je pense que le sieur helvetius se flatte, et est trop credule, quand il croit que les bolandois auroyent resolu de faire une paix particuliere pourvu que l'on leur donne une entiere seurete pour leur commerce”

Bergeyck⁷⁴

A. Het gesternte van een zending

Op 16 december vraagt Torcy aan Nicolas Mesnager om in Amsterdam een uiteenzetting te geven over de concessies die Frankrijk bereid is te doen in de koloniale handel⁷⁵. Mesnager stuurt in februari 1706 in Madrid aan op de uitvaardiging van een nieuw reglement voor West-Indië. De nieuwe tekst behoudt de verbindingen met de kolonies voor aan onderdanen van Filips V, of zijn bondgenoten⁷⁶. Na een mislukte poging in april 1707 om een nieuw handelsverdrag af te sluiten in Madrid, denkt Torcy een kans te zien in het dossier om de Hollanders naar zich toe te trekken, gezien de schade die de tekst uit 1706 aan hun economie toebrengt.

Het idee om Mesnager te zenden, wordt gesuggereerd door Helvétius. In zijn berichten naar Parijs meldt hij dat Van der Dussen hem te verstaan gegeven heeft apart en geheim te willen onderhandelen met een tussenpersoon die wél over de vereiste bevoegdheid beschikt⁷⁷, indien de commerciële garanties voldoende substantieel zouden blijken⁷⁸. De Republiek heeft maar weinig boodschap aan de belangen van bondgenoten als Savoye en Portugal, en wil in de eerste plaats zekerheid over het lot van hun barrière⁷⁹ en de handel ter zee. Net als in het rapport van Hennequin begin 1706, bevestigt Helvétius de verdeeldheid van de Staten zijn in drie partijen: de *pacifiques*, de twijfelaars, en de *obstinez*⁸⁰.

Duivenvoorde, van wie Helvétius beweert dat hij de depositaris is van een nieuw vredesplan van het Secretet Besogne, meldt in november ziek te zijn en wil een beroep doen op de medische gaven van de Franse arts, die na aandringen bij Lodewijk XIV de toestemming krijgt om zijn patiënt een tweede keer te bezoeken⁸¹. De Republiek verleent hem een paspoort voor vijf personen, waaronder een zekere Le Feron, paardenkoopman⁸².

⁷⁴ S.H.A.T A1, 2020, nr. 291 (Bergeyck aan Chamillart, 10 december 1707, vanuit Bergen).

⁷⁵ AE, CP, Hollande, 212, f. 259r (Torcy aan Mesnager, 16 december 1707). Instructie gepubliceerd in BOURGEOIS en ANDRÉ, ed., *Recueil (Hollande)*, 160-171.

⁷⁶ AE CP Espagne, 157, f. 179r, geciteerd bij Ibid., 160. Voor schepen van andere naties dient een prohibitief recht betaald te worden.

⁷⁷ “le grand nombre de gens sans autorités qui s'ingèrent a parler d'eux mesmes, suspend la croyance qu'on m'auroit donnée dans une autre conjoncture” (AE CP Hollande 212, f. 232r: Ontwerp van brief van Helvétius aan Duivenvoorde, 18 november 1708).

⁷⁸ STORK-PENNING, *Het grote werk...* 173. De informatie over de ‘zieke’ Duivenvoordes intenties blijkt niet in de Nederlandse bronnen op te duiken, enkel in de Franse. Stork-Penning vermoedt dat Helvétius de zaken bewust mooier voorstelt.

⁷⁹ “[Les Anglois] agissoient en souverains dans la Flandre Espagnole pendant que, du côté de la mer, leur commerce s'augmentoit aux dépens de celui des Hollandais” (BOURGEOIS en ANDRÉ, ed., *Recueil (Hollande)*, 163).

⁸⁰ S.H.A.T., A1, 2020, nr. 275 (Extrait de la lettre du Sr Helvétius à la Haye, le 24 9bre [1707]).

⁸¹ Helvétius fluistert Duivenvoorde en Van der Dussen -op bevel van Torcy- de mogelijkheid in: “si vous voulez de marquer seulement de concert avec luy, que l'état de sa maladie, demande que je m'en retourne, on me laissera passer aussitôt avec un de mes amis, et mon premier soin en arrivant sera de vous aller rendre mes devoirs aussibien qu'à M Vanderdussen” (AE, CP, Hollande, 212, f. 232f, Projet d'une lettre de M. Helvétius à M. Duivenvoirde, 18 november 1707).

⁸² AE CP Hollande, 209, f. 210r. (Duivenvoorde aan Helvétius, 24 november 1707).

Figuur 7 Nicolas Mesnager (Hyacinthe Rigaud, voor 1714)

Nicolas Mesnager, die het bovenvermelde pseudoniem aanneemt, laat zich in Versailles vanaf 1700 opmerken als afgevaardigde van de kamer van koophandel van Rouen in de nieuwe *Conseil de Commerce*, opgericht door Pontchartrain⁸³. Ook Torcy apprecieert zijn technische bekwaamheid en intelligentie en stuurt hem op missie naar Madrid in 1705. Op 16 december krijgt Mesnager zijn instructie mee⁸⁴. Petkum en Mollo worden volledig aan de kant geschoven⁸⁵.

Hij moet onderhandelen met Duivenvoorde, Van der Dussen en Heinsius, zonder dat de minste informatie uitlekt naar anderen in de Republiek⁸⁶. De instructies van Mesnager zijn gericht op de handel, de handel en niets dan de handel. Duivenvoorde en Van der Dussen moeten geïmpregneerd geraken met de *sincères intentions* van Lodewijk XIV om hen een eerlijk deel van de Amerikaanse rijkdommen toe te kennen. Pas wanneer ze daarvan overtuigd zijn, mag er over de barrière gesproken worden⁸⁷.

Zijn incognito als paardenkoopman laat hem toe vlot door de vijandelijke linies te reizen: handelaars krijgen het merendeel van de in oorlogstijd uitgereikte paspoorten toegewezen⁸⁸, Mesnager kan onopgemerkt opgaan in de normale verkeersstromen, wat voor een –steevast hoogadellijk en met het nodige decorum reizende- ambassadeur niet het geval zou zijn geweest⁸⁹.

⁸³ Eerder stond hij al in de gratie van Chamillart tijdens zijn periode als intendant in Normandië (1688-1692) (BOURGEOIS en ANDRÉ, ed., *Recueil (Hollande)*, 160).

⁸⁴ *Ibid.*, 163-173.

⁸⁵ De tussenpersonen proberen zich te wreken op Torcy en hem op andere gedachten te brengen, maar hun pogingen werpen geen vruchten af. Zie bijvoorbeeld de smekende brief van Petkum, die beweert zelf in rechtstreeks contact te staan met de raadspensionaris: “*on ne prend pas en France la bonne voye, qui est pourtant celle de M Heinsius*” (AE, CP, Hollande, 214, f. 24r, Petkum aan Torcy, 7 januari 1708, vanuit Den Haag).

⁸⁶ Weylandt (*extremement suspect*) wordt door Helvétius expliciet genoemd als buiten te sluiten persoon, gezien zijn vermeende betrokkenheid in een complot met Alvina, burgemeester van Dorth (AE CP Hollande 212, f. 215, Helvétius aan Torcy, 14 december 1707). Nieuwpoort wordt op afstand gehouden op vraag van Van der Dussen (*ibid.*, f. 213r).

⁸⁷ AE, CP, Hollande, 212 f. 259r (Torcy aan Mesnager, 16 december 1707): “*après qu’ils seront convaincus que Sa Majesté songe effectivement a procurer par la paix les avantages et la seureté de leur commerce*”.

⁸⁸ BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 610-643.

⁸⁹ *Ibid.*, 373-410. (“*Une sociabilité européenne*”).

Bovendien zijn paarden voor beide legers in de Nederlanden een noodzaak, ook tijdens de periode van winterkwartieren, waarin Mesnagers reis plaats heeft⁹⁰. Onder de dekmantel van een prospectief marktonderzoek slaagt de gezant erin om met Helvétius en een paar knechten door de militaire controles te geraken in een gewone publieke postkoets⁹¹. Mesnager communiceert met Torcy als “Monsieur de la Caussade, Rue Aubry Boucher à Paris⁹²”. De correspondentie tussen Den Haag en Versailles doet ongeveer een week over het traject, over Brussel⁹³.

B. Confereren over vrede: Franse hoop en Hollandse kilheid

Enkel Heinsius, Duivenvoorde en Van Der Dussen zijn op de hoogte van Mesnagers missie. Op 5 januari vindt een eerste conferentie plaats in het stadhuis van Rotterdam. Van der Dussen, die de voornaamste gesprekspartner van Mesnager moet worden, vraagt hem om een geschreven bewijsstuk om zijn onderhandelingsbevoegdheid vast te stellen. De instructie van Torcy (16 december) wordt formeel voldoende geacht⁹⁴.

Na de eerste inleiding van de onderhandelingen, waarin Van der Dussen de economische noodzaak erkent om vrede te sluiten, formuleert de Goudenaar de drie essentiële eisen om tot een aparte vrede te komen: (1) een redelijke en billijke genoegdoening voor de bondgenoten, (2) het verzekeren van de barrière in de Nederlanden en (3) het vrijwaren van de vrije handel op de kolonies, waar Filips V en Lodewijk XIV stevig de hand op hebben gelegd sinds 1701.

Mesnager pikt in op dit laatste punt, en verduidelijkt dat zijn handelssysteem in hoofdzaak is opgezet om de geërgerde Spanjaarden, die de Franse inmenging in de kolonies te verregaand vonden, tot bedaren te brengen. De doelstelling van het Handelsreglement, aldus Mesnager, is vermijden dat Franse handelaars door de eigen bondgenoot behandeld worden als de Hollanders en Engelsen, die als smokkelaars optreden tegen de door hun soevereinen uitgevaardigde handelsverboden met de Frans-Spaanse coalitie.

Van der Dussen volgt deze redenering, maar vindt het dan weer bedrieglijk dat Lodewijk XIV en Filips V een handelsverdrag hebben afgesloten om de handel op de kolonies enkel aan hun onderdanen te reserveren⁹⁵. Opnieuw volgt een ontkenning van Mesnager: er is enkel een voorlopig ontwerp, dat als overgangsregeling geldt, voor de verdere duur van de oorlog. Het voorliggende, tijdelijke reglement, geldt niet langer eens er vrede gesloten is met een of meerdere leden van de grote alliantie.

Voortgaande op de inschikkelijkheid van Mesnager (die nog steeds geen geschreven zekerheid biedt over de intenties van Lodewijk, maar enkel een interpretatie vormt van zijn voorliggende wederkerige verbintenissen met de Spaanse vorst), suggereert Van der Dussen dat Frankrijk, ten teken van haar waarlijk oprechte intenties, het vigerende strenge douanetarief zou terugbrengen tot het niveau van 1664, toen Frankrijk en de Republiek nog in een alliantiesituatie verkeerden.

⁹⁰ Ibid., 612. In de correspondentie duiken regelmatig berichten op over paardenverkopen, gericht door Helvétius aan Torcy, om de onderliggende mededelingen te maskeren.

⁹¹ AE, CP, Hollande, 212, f. 267 (Mesnager aan Torcy, 11 december 1707).

⁹² AE, CP, Hollande, 212 f. 287 (Torcy aan Mesnager, 18 december 1707).

⁹³ In tegenstelling tot wat men zou verwachten, maken Mesnager en Helvétius slechts spaarzaam gebruik van gecijferde brieven. Ligt hier een van de redenen voor het gebrek aan geheimhouding rond de missie? Het lijkt ons evenwel niet aannemelijk dat Torcy zonder aanwijsbare reden zou terugvallen op niet-gecodeerde communicatiewegen.

⁹⁴ In de latere onderhandelingen tussen Engeland en Frankrijk zal Matthew Prior met een klasje van Koningin Anna ook in Versailles als volwaardig vertegenwoordiger worden behandeld.

⁹⁵ Petkum beweert de Hollanders vrij eenvoudig te hebben overtuigd van het tegendeel. Het lijkt erg waarschijnlijk van Van der Dussen enkel wat retorisch weerwerk biedt aan Mesnager (AE, CP, Hollande, 214, f. 15r, le sieur Rivière (Mollo) aan Torcy, 3 januari 1708, vanuit Den Haag): “*je trouve presentement les esprits plus dociles sur 87 33 [la paix] qu'ils n'étoient depuis la fausse nouvelle dudit traité*”.

Figuur 8 Jean-Baptiste Colbert de Torcy (François de Troy, 1706)

Mesnager weet heel goed dat dit de toegeving is, die Torcy hem machtigt te doen: met uitzondering van twaalf handelsgoederen, *qui les [Etats-Généraux] interessoient peu et qui estoient importantes aux sujets du roy*, is Lodewijk bereid om terug te keren naar 1664. Van der Dussen weet niet of die uitzondering aanvaardbaar zou zijn voor zijn opdrachtgevers (Heinsius, maar vooral de Amsterdammers), maar toont zich tevreden over de evolutie van de besprekingen. Wat hem evenwel van kardinaal belang lijkt, is dat Lodewijk als *voorafgaande voorwaarde* aanvaardt om Filips V te doen aftreden, in ruil voor de soevereiniteit over Napels en Sicilië-Sardinië. Ieper, Menen, Condé, Maubeuge en Sint-Winoksbergen moeten dan weer bij de Staatse barrière komen. Op zich zal dit engagement nog *niet* tot een aparte vrede leiden. Om dit te verwezenlijken, moeten de Fransen ook met de andere partners apart tot een vergelijk komen over hun aanspraken en hun instemming verkrijgen met het voorstel van de Republiek. Weigeren de bondgenoten, dan is er geen verdrag⁹⁶.

Het antwoord van Van der Dussen betekent zo goed als een weigering⁹⁷, maar Mesnager hamert terug op dezelfde vitale vraag: als het belang van de Staten-Generaal ligt in het bewaren

⁹⁶ Torcy merkt op dat dit op volmaakte wijze de onmogelijkheid van het Hollandse voorstel duidelijk maakt: de belangen van de Oostenrijkse Monarchie liggen in de Italiaanse staten, niet in Spanje of de kolonies. De keizer zal nooit instemmen met een dergelijke verdeling: als aartshertog Karel Spanje neemt, zal dat pas zijn nadat hij de hand heeft gelegd op Italië (AE, CP, Hollande, 214, f. 23v, Torcy aan Mesnager, 12 januari 1708, vanuit Versailles): *“on pense sur ce sujet à Vienne d’une manière bien différente des projets que l’on fait en Hollande”*.

⁹⁷ AE, CP, Hollande 214, f. 23r (Torcy aan Mesnager, ibidem): *“je suis mesme estonné qu’après une declaration aussy franche que celle que M. Van der Dussen vous a faite, il ne vous ait pas prié de reprendre le chemin de Paris”*.

van de koloniale handel en de barrière, hoe kunnen ze dan toestaan dat hun bondgenoten hen daarbij openlijk bedriegen? Karel van Habsburg bevoordeelt de Engelsen in de Nederlanden en voor de handel op de Indiën. Van der Dussen wordt in het nauw gedreven en kan enkel antwoorden dat de bondgenoten de Franse bedreiging op de Republiek willen uitschakelen door barrière-garnizoenen te legeren in de Nederlanden, die door de Engelsen ontruimd zullen worden, in ruil voor een vast aandeel van drie procent op de invoerrechten in de Nederlanden. Voor hij een einde maakt aan de gesprekken, drukt Van der Dussen wel de hoop uit dat de aan de gang zijnde onderhandeling betere resultaten zal kennen dan die met Mollo. Groot obstakel is evenwel de stad Amsterdam (Buys) die een derde van de oorlogsfinanciering levert en vastbesloten is de strijd verder te zetten. De kans van Mesnagers opening ligt in de onduidelijkheid over de precieze clausules van het Spaanse handelsreglement. Het idee om het tarief van 1664 terug te brengen, was al eerder bekend, maar niemand heeft vertrouwen in de oprechte intenties van Lodewijk XIV⁹⁸.

Het nieuwe economische Systeem van Mesnager

“J’ay leu au roy l’addition que vous avez faite a ce nouveau sisteme [...] cet ouvrage est tres bon”⁹⁹

Een week later wordt Mesnager, met Helvétius, opnieuw ontvangen bij een ontstemde Van der Dussen en Duivenvoorde: Mollo krijgt nog steeds berichten uit Versailles en doet gewoon verder met zijn avances. Op die manier gaat het geheim van de onderhandelingen verloren en is het maar een kwestie van tijd voor de wantrouwige Engelse bondgenoot op de hoogte is¹⁰⁰. Helvétius opent de dans door de regenten voor de voeten te werpen dat Karel van Habsburg aan Marlborough de landvoogdij over de Nederlanden heeft toegezegd en Oostende aan de Engelsen wil afstaan¹⁰¹. Op die manier komen de Engelsen voor het eerst sinds 1662 terug op het vasteland¹⁰². Hoe kan de Republiek verder een dergelijke bondgenoot vertrouwen, die slechts met veel tegenzin zijn patent niet eens aan de kant schuift, maar het gewoon in reserve houdt, tot de tijden beteren¹⁰³?

Duivenvoorde toont zich hier inschikkelijker dan Van der Dussen. De Republiek heeft inderdaad een zwaar drukkend financieel probleem: ze financiert 120 tot 130 000 soldaten in het leger, zonder de zeemacht in de berekeningen te betrekken. De voorstellen om het tarief van 1664 te herstellen en de handel op de kolonies op vrijwillige basis te laten verlopen, lijken redelijk. Mesnagers plan om van Cadiz een vrijhaven te maken en in ruil de forfaitaire omslagrechten te schrappen, is zeer aanvaardbaar. Het blijft evenwel onaanvaardbaar om Filips V op de troon te laten in Madrid.

Mesnager, die zijn partners intussen op de hele lijn voor zich heeft weten te winnen op de handelskwesties, betreedt nu het politieke pad. Heeft het zin Filips te verdrijven, nu zijn onderdanen hem lijken te hebben aanvaard? De geallieerden zullen hem *manu militari* uit Spanje

⁹⁸ Een punt dat ook Mollo, die voor de onderhandelingen van Mesnager links wordt gelaten, meldt aan Torcy begin januari: “*les zellés pour la paix sont fort chagrins et surpris de ce que le Roy ne peut pas trouver bon de faire lez avances nécessaires en faveur de son retablissement [...] les offres qu’on a fait faire par le passé n’ont pas été sincères*” (AE, CP, Hollande, 214, f. 13r-v, Mollo aan Torcy, 2 januari 1708, vanuit Amsterdam).

⁹⁹ AE, CP, Hollande, 214, f. 33v (Torcy aan Mesnager, 19 januari 1708, vanuit Versailles).

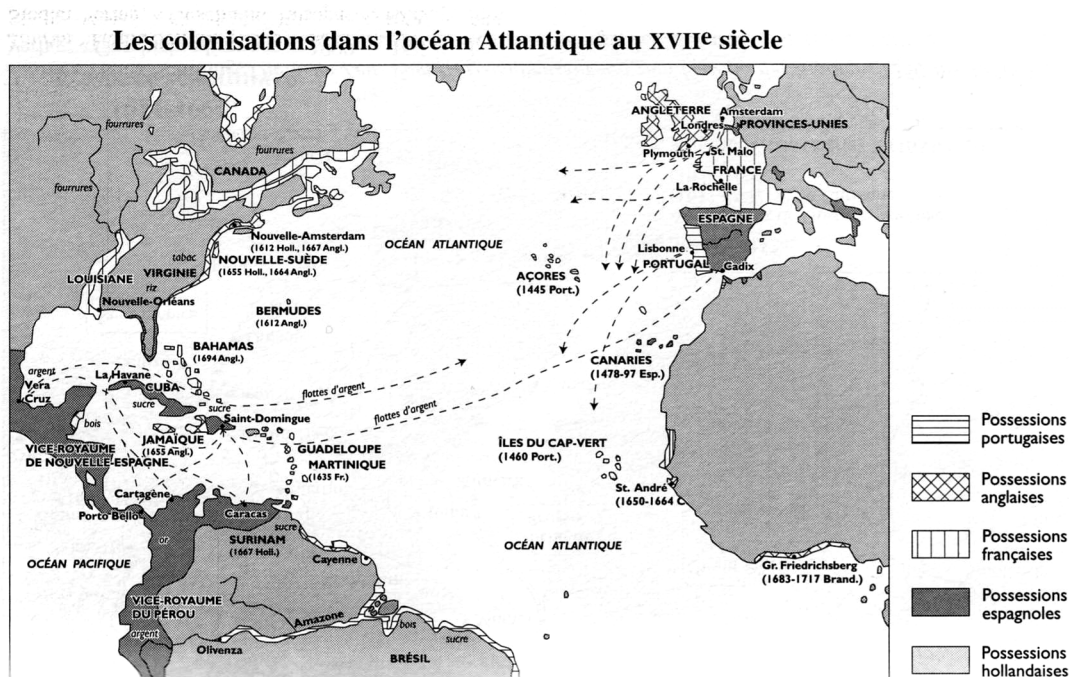
¹⁰⁰ De bal wordt door Torcy teruggekaatst: “*Mr Molo n’a point été informé des propositions que vous avez faites, a moins qu’il ne les ait apprises en Hollande*” (AE, CP, Hollande, 214, f. 33v, Torcy aan Mesnager, 19 januari 1708, vanuit Versailles). De Poolse gezant probeert op geregelde tijdstippen “in te breken” in de onderhandelingen door aan Torcy vermeende vragen om verduidelijking van Hollandse regenten door te spelen. Het is niet duidelijk of Mollo ze zelf uitvindt en verder borduurt op de lijnen van de voorgaande onderhandelingen, dan wel of hij effectief contact onderhoudt met een van de loslippige gesprekspartners van Mesnager (zie *ibid.*, f. 36r, Mollo aan Torcy, 16 januari 1708, vanuit Amsterdam).

¹⁰¹ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 16 (Helvétius, 10 januari 1708, vanuit Den Haag, kopie).

¹⁰² Bedoeld wordt de verkoop van Duinkerken aan Lodewijk XIV door Karel II. CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 447.

¹⁰³ AE, CP, Hollande, 213, f. 102v.

moeten verdrijven, maar de kans is nog veel groter dat hij zich terugtrekt in de kolonies, om daar op eigen houtje te gaan regeren. Op die manier is de beoogde vrijhandel nog verder weg. De beste manier om de eerlijke verdeling van de koloniale rijkdommen te garanderen, is het afsluiten van een multilateraal garantiepak, dat Spanje verplicht alle naties de gelijke toegang te verlenen. Op die manier vervallen de mogelijke bezwaren tegen zijn koningschap en kan de Republiek haar drukkende oorlogsuitgaven afbreken.

Figuur 9 De Spaanse kolonies bij het overlijden van Karel II¹⁰⁴

a. Mesnagers voorstel

Het idee van een multilateraal garantieverdrag vereist een formele conferentie van gevolmachtigde ministers die alle Europese prinsen vertegenwoordigt, zo zet Mesnager uiteen in een brief naar Torcy¹⁰⁵. Inhoudelijk veronderstelt het dat men de registerschepen op de Canarische eilanden schrapt en dat het vrije schip van de Filippijnen beperkt wordt tot Acapulco. Het internationaal handelsmagazijn bij Cadiz moet uitgebreid worden tot de hele stad. In oorlogssituaties moet het gebied omgevormd worden tot een neutrale zone, waar elke natie haar eigen consuls en handelaars houdt. Het internationale regime in Cadiz geldt evenwel enkel voor import naar Europa. Uitvoer naar de kolonies blijft strikt voorbehouden aan de Spaanse schepen en valt onder de Spaanse wetgeving.

Wie de bepalingen van het internationale reglement schendt, moet door zijn *eigen* soeverein met een *peine corporelle* gestraft worden. Handelaars die voor de kusten van de kolonies betrappt worden, lopen het risico te worden tewerkgesteld in de mijnen, onder confiscatie en verbranding van hun schepen en lading. Naast het behoud van de Spaanse jurisdictie over de uitvoer naar de kolonies, voorziet Mesnager ook in de restitutie van Jamaïca (verovering van Cromwell) en Curaçao, na vernieling van de versterkingen en buiten werking stellen van de havens.

b. De reactie uit Versailles

¹⁰⁴ C. GANTET, *Guerre, Paix et Construction des Etats 1618-1714*, (Nouvelle histoire des relations internationales; 2), Paris, Seuil, 2003, 352.

¹⁰⁵ AE, CP, Hollande, 213, f. 105v-106r (Mesnager aan Torcy, 12 januari 1708, vanuit Rotterdam).

Lodewijk XIV gaat akkoord met de voorgestelde regeling, maar wil dat Filips V een garnizoen behoudt in Cadiz. Mesnager is evenwel te voortvarend als hij Jamaica en Curaçao terug bij Spanje wil: een dergelijk voorstel kan enkel afgeschoten worden in de huidige conjunctuur en moet achter de hand worden gehouden voor een echte vredesconferentie. Bovendien kan men het niet doorvoeren zonder de instemming van de Spanjaarden zelf¹⁰⁶.

Het openstellen van de koloniale handel in oorlogstijd vindt hij baarllijke nonsens: waarom zouden de Republiek of Engeland vrede willen sluiten, als ze de gevraagde voordelen zonder eigen toegeving in de schoot geworpen krijgen? Mesnager mag met wortel en stok te werk gaan, maar moet de verleiding nog even rekken: het reglement van Madrid is uitstekend en mag gerust gehandhaafd blijven voor de rest van de oorlog. Het is enkel de vrede, *qui feroit jouir toutes les nations d'un avantage considerable que les Hollandois seront plus pressez de partager en finissant la guerre*¹⁰⁷.

Figuur 10 Bruno Van Der Dussen (1660-1741)¹⁰⁸: "D'un tempérament vif, son humeur est brusque, hautaine, dure et défiante, fort prévenu contre les desseins et la sincérité de la France, laborieux, actif, intrigant... un homme très dangereux et qu'on doit surtout ménager" (Helvétius)

No Peace Without Spain

Intussen brengen Van der Dussen en Duivenvoorde het Franse plan over naar Heinsius in Den Haag. De pensionaris verzamelt een beperkt aantal vertrouwelingen rond zich heen en deelt hen het voorstel van Mesnager mee¹⁰⁹. Het Hollandse overleg laat het initiatief terug aan de Fransen:

¹⁰⁶ AE, CP, Hollande, 214, f. 33r (Torcy aan Mesnager, 19 januari 1708, vanuit Versailles).

¹⁰⁷ Ibidem, in margine (autografe aantekeningen Torcy, zie ook AE, CP, Hollande, 214, f. 34r).

¹⁰⁸ BOURGEOIS en ANDRÉ, ed., *Recueil (Hollande)*, 164.

¹⁰⁹ De Franse delegatie eist een aparte eed, die de uitdrukkelijke geheimhouding garandeert (17 januari 1708, Ibid., f. 106v.).

Heinsius vraagt zekerheid over de troonsafstand van Filips V¹¹⁰. In afwachting van een antwoord, weigert hij Mesnager te ontvangen. Op 19 januari keldert Torcy elke toegeving in die richting: Filips V terugroepen uit Spanje is onmogelijk. “*Dans l’etat ou les affaires des alliez sont en Espagne, les Holandois insultent serieusement à demander le retour du Roy Catolique [...] ils font seulement une dernière brutalité pour voir si le desir de la paix disposeroit le Roy a promettre une chose qu’en eux mesmes ils ne doivent pas esperer*¹¹¹”.

Mesnager voelt het momentum wegglijpen en vraagt met aandrang een onderhoud met Heinsius. De pensionaris houdt zich bij zijn standpunt en vaardigt Duivenvoorde af¹¹². Waar Duivenvoorde zich het vorige gesprek min of meer inschikkelijk betoont, deelt hij Mesnager nu mee dat Engeland en de Republiek samen van mening zijn dat er geen vrede kan gesloten worden zonder een scheiding tussen de Franse en de Spaanse kronen.

De regenten vertrouwen Lodewijk XIV nog steeds niet. Het handelsreglement dat de Bourbons voorstellen, moet hen enkel in staat stellen verder profijt te halen uit de koloniale rijkdommen, zonder enige tegenprestatie of toegeving aan de internationale gemeenschap. Van zodra de Haagse Alliantie uiteengevallen is en beide vorsten hun militaire sterkte hebben opgedreven, zullen ze de oorlog hervatten en op die manier de gevreesde *monarchia universalis* bereiken. De Staten-Generaal zijn bereid tot hun laatste snik te vechten om dit extreme gevaar te vermijden.

Na de frontale aanval van Duivenvoorde, blijkt waar het hem om te doen is. Heinsius heeft besloten om het onderste uit de kan te halen. De Hollander laat verstaan dat de Republiek enkel vrede kan nemen met een regeling die uitgaat van de voorstellen van het dramatische jaar 1706.

Mesnager, die begrepen heeft dat zijn wederpartij de prijs enkel opdrijft, besluit hetzelfde te doen. De bezwaren van Duivenvoorde zijn onbegrijpelijk: de geboorte van de prins van Asturië en van de hertog van Bretagne (de zoon van de hertog van Bourgondië) maken het zo goed als uitgesloten dat de Franse en Spaanse monarchie zich ooit nog zullen verenigen. Heeft Lodewijk XIV overigens niet altijd voluit de kandidatuur van Jozef Ferdinand van Beieren gesteund om de Spaanse troon in handen te krijgen? Welk argument kan beter aantonen dat Zijne meest Christelijke Majesteit nooit de Universele Monarchie heeft gewild?

Hoe kan Filips V overigens profijt halen uit de kolonies? Alle mijnexploitaties zijn de eigendom van particulieren, die heer en meester zijn over de bodemextracten en hun verhandeling. De natuurlijke rijkdommen overzee zijn enkel door handel weg te halen. Welke vorst houdt zich daar mee bezig? *Les Roys n’ont ny les fonds, ny les autres moyens de le faire*¹¹³.

Duivenvoorde is nog om een andere reden ziende blind: Karel van Habsburg dankt enkel de Engelsen. Zij zullen hem koning maken, niet de Republiek. Wie zal de Oostenrijker bevoordelen? Niet de Republiek, maar *cette nation déjà ennemye du commerce des hollandois*. De Republiek zal weldra zelfs de steun van Frankrijk nodig hebben in de meedogenloze concurrentiestrijd om de Amerikaanse rijkdommen.

Mesnager heeft zijn gesprekspartner opnieuw waar hij hem wil hebben. Duivenvoorde erkent dat Karel van Habsburg met de Republiek niet veel goeds lijkt voor te hebben, maar probeert de Franse gezant opnieuw op eigen terrein terug te dringen door hem te vragen wat de Staten te winnen zouden hebben bij een Franse oplossing. Uiteindelijk blijven Lodewijk XIV en zijn opvolgers een veel grotere, want veiligheids-bedreiging.

¹¹⁰ Conform het bevestigde standpunt van de Staten-Generaal uit oktober 1707 (S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 27, Bergeyck aan Chamillart, 18 januari 1708, vanuit Bergen).

¹¹¹ AE, CP, Hollande, 214, f. 34r (Torcy aan Mesnager, 19 januari 1708, vanuit Versailles).

¹¹² AE, CP, Hollande, 214, f. 42r (Mesnager aan Torcy, 18 januari 1708, vanuit Den Haag).

¹¹³ AE, CP, Hollande, 213, f. 107v.

Hoe kan Duivenvoorde beweren dat hij daarvan niet op de hoogte is? Lodewijk heeft hem alles aangeboden waar de regenten met zoveel nadruk om vragen en is steeds verbaasder dat hij niet toestemt. Het gesprek loopt opnieuw vast: Duivenvoorde plooit terug op het antwoord van Heinsius. De voorafgaande voorwaarde voor elke vredesregeling is een troonsafstand van Filips V, die naar Frankrijk moet terugkeren. De Republiek is inschikkelijker dan de Engelse regering, omdat ze hem nog Sicilië-Sardinië en Napels wil gunnen.

Mesnager en Helvétius krijgen hetzelfde voorgeschoteld in een nieuw onderhoud met Van der Dussen en Duivenvoorde. De Hollanders blijven onwrikbaar: Helvétius probeert hen te overtuigen dat het een waanidee is om te denken dat de Bourbons de koloniale handel, over meer dan 90 breedtegraden kunnen controleren en de andere naties de toegang zullen ontzeggen¹¹⁴. Het antwoord blijft onveranderbaar hetzelfde: het plan van 1706 vormt het uitgangspunt voor een vrede. Stemt Lodewijk XIV hiermee in, dan is de zaak op twee weken beklonken. Voor het overige voldoet het handelsplan van Mesnager in alle aspecten en vraagt Duivenvoorde een Nederlandse vertaling ervan¹¹⁵.

De uitgestelde terugkeer

“C’est un opéra d’approcher ce ministre”
Mesnager over Heinsius¹¹⁶

Torcy vraagt Mesnager op 1 en 2 februari om terug te keren. De gezant is uitgestuurd om een akkoord af te sluiten over de handelsbetrekkingen, wat het geval schijnt te zijn. Indien de heren Staten-Generaal toch nog tot het besluit komen dat ze willen gebruik maken van de inzichten die hij hen heeft aangereikt en bereid zijn om ernstig aan een vredesoplossing te werken, kunnen ze hem dat ook laten weten als hij terug in Parijs is. De koning zal hem met plezier terug naar Den Haag sturen, mocht dat het geval zijn. De terugkeer van Mesnager is essentieel om de Hollanders te laten inzien dat Lodewijk XIV hem geen ruimere volmachten gegeven heeft dan de handelskwesties en dat hij er zelfs binnen het diplomatieke geheim niet aan denkt zijn kleinzoon op te geven¹¹⁷. De zilvervloot uit West-Indië is inmiddels heelhuids in Spanje aangekomen en kan de komende campagne financieren¹¹⁸: de tijd loopt niet meer in het nadeel van Frankrijk.

De brief van Torcy kruist evenwel een andere van Mesnager, gedateerd op 31 januari. Helvétius meldt dat Heinsius en een vijftal van zijn partijgangers –die de Nederlandse vertaling van Mesnagers handelsvoorstel gezien hebben– met aandrang om vrede verzoeken en bedreigd worden met een echte interne machtswissel. Mesnager wordt kort daarna ontvangen bij Duivenvoorde, die hem meedeelt overtuigd te zijn van zijn voorgaande argumenten. Alle snaren die de Franse gezant bespeeld heeft, komen terug als argumenten om toenadering tot Frankrijk te zoeken: *l’affaiblissement de cet Etat, l’inquiétude qu’on y a des Anglois et l’envie de faire la paix*¹¹⁹.

Plots is het voor de Rotterdammer geen probleem meer om in te zien dat Filips V de eerlijke concurrentie kan waarborgen. Het enige probleem ligt in de interne machtsverhoudingen: *ceux qui desirent la paix seroient lapidés s’ils la proposoient sans le rappel du Roy d’Espagne*. Het zou interessant zijn, mocht Mesnager verdere toegevingen kunnen doen die de opinie in de Republiek gerust kunnen stellen. De Franse gezant antwoordt echter ontkennend.

Mesnager duikt vanaf eind januari onder, om de gesprekken niet te doen uitlekken, en heeft enkel nog ’s nachts contact met Helvétius. De Franse dokter gaat overdag eten bij Duivenvoorde en

¹¹⁴ “*Les indiens ont toujours ouvert le chemin a ceux qui leur ont donné les marchandises à meilleur marché*” (AE, CP, Hollande, 213, f. 108v.).

¹¹⁵ AE, CP, Hollande, 214, f. 58v (Mesnager aan Torcy, 27 januari 1708, vanuit Den Haag).

¹¹⁶ AE, CP, Hollande, 214, f. 65 v (Mesnager aan Torcy, 31 januari 1708, vanuit Den Haag).

¹¹⁷ AE, CP, Hollande, 213, f. 109v.

¹¹⁸ AE, CP, Hollande, 214, f. 46r-v (Torcy aan Mesnager, 29 januari 1708, vanuit Versailles).

¹¹⁹ AE, CP, Hollande, 214, f. 65 v (Mesnager aan Torcy, 31 januari 1708, vanuit Den Haag).

probeert zo een beter beeld te krijgen op de interne politieke situatie in de Republiek. Volgens Helvétius spelen twee factoren mee, waarvan de eerste in het nadeel en de tweede in het voordeel van de Fransen speelt.

De eerste is de onzekerheid over de Franse interne situatie: de Hollandse spionnen in Parijs bestoken Den Haag met berichten over een lege schatkist. Er zal nog een extra jaar campagne nodig zijn om uit te maken of Frankrijk inderdaad het hoofd kan blijven bieden aan de coalitie. Mesnager leidt hieruit af dat de dominante oorlogspartij van Buys de Staten-Generaal het heeft verboden om andere vredesplannen aan te nemen dan degene die uitgaan van de onttronning van Filips V.

Daartegen staat dan weer dat Heinsius, om zijn eigen positie te handhaven, met zijn eigen medestanders bestookt en bedreigd wordt, *méprisés par ceux qui sont les moins emportez pour avoir les emplois que chacun brigüe*¹²⁰. Bovendien maken de belastingen ontevredenen, *qui se croient aussi puissants que ces regens*. Valt uit het eerste punt de stabiliteit van de politieke overtuigingen in de Republiek af te leiden, dan hoopt Mesnager uit het tweede een *révolution dans les armées ou bien dans les sentiments des peuples* te kunnen uitlokken. De uitvaardiging van het nieuwe handelsreglement zou de burgers van Amsterdam ertoe moeten brengen om terug een stadhouder te verkiezen, *pour servir de chef à ce gouvernement*.

Mesnager trekt met deze argumenten persoonlijk naar de woonst van Duivenvoorde, die toegeeft dat Buys hem heeft genuilkorfd: de vijf of zes regenten *estant chargez du soin impossible et ingrat du gouvernement de cet estat*, worden enkel geduld als ze naar de pijpen van de oorlogspartij dansen. De Rotterdamse burgemeester wordt vanaf dat punt een muis in de klauwen van Mesnager: na een zoveelste poging om van de Franse gezant een antwoord te krijgen over de troonsafstand van Filips V, werpt die hem voor de voeten dat hij aan Torcy om een paspoort zal vragen voor Helvétius en zes gezellen. Mesnager wil de druk opvoeren: gezien de stugge houding van de vredespartij, moet haar hand geforceerd worden *à la dernière extrémité*. Als het bijna onmogelijk is om Heinsius te benaderen, komt dat door de voorafgaande voorwaarde voor het onderhoud, om Spanje op te geven. Het enig mogelijke antwoord voor Mesnager bestaat uit het proportioneel opvoeren van de druk.

In een volgend onderhoud gaat Duivenvoorde opnieuw overstag voor het voorgeschotelde handelssysteem¹²¹: Mesnager stelt voor om, naast de herziening van het Spaanse reglement, de Hollandse schepen bijkomend vrij te stellen van vrachtrechten, wat hun tanende rol als *voituriers du monde* zou herstellen. De Rotterdammer ziet de toegevingen van de Fransen als een mogelijk breekijzer om de recalcitrante Amsterdamse Senaat op de lijn van het secreet besogne te krijgen: misschien is er een mogelijkheid om Spanje aan Lodewijks kleinzoon te laten, *puisque le Roy affectoit si fort l'Espagne pour son petit-fils*. Uiteraard veronderstelt dit wel andere toegevingen van Franse zijde, waarover Lodewijk dan weer duidelijkheid moet scheppen: is hij bereid om – bijvoorbeeld in de Zuidelijke Nederlanden- toegevingen te doen aan de Republiek? Wat die toegevingen zijn, wil Duivenvoorde dan weer niet zeggen. Het is aan de koning van Frankrijk om er zelf voor te stellen. Opnieuw lijkt de Hollandse vredespartij te willen peilen hoever ze kan gaan: de coherentie tussen Duivenvoordes verschillende verschijningen is ver te zoeken.

Torcy schrijft Mesnager terug dat hij het gevraagde paspoort krijgt, en dat Lodewijk XIV het moment niet meer geschikt acht om vrede te sluiten: de Republiek is duidelijk van plan tegen haar eigen belangen in de strijd verder te zetten. Hoe dan ook loopt het paspoort voor Helvétius een volledige maand: Mesnager heeft de tijd om de Hollanders alsnog op de Franse lijn te krijgen¹²².

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ AE, CP, Hollande, 213, f. 113v-114v (Mesnager aan Torcy, 7 februari 1708, vanuit Den Haag).

¹²² AE, CP, Hollande, 214, f. 72r-v (Torcy aan Mesnager, 9 februari 1708, vanuit Versailles).

Een tweede bericht van Torcy brengt evenwel grotere problemen¹²³: Chamillart, wiens eerdere interferentie met de minister van buitenlandse zaken bekend is, heeft de besprekingen van in het begin gevolgd en is op de hoogte van de gedane voorstellen. De minister zou zich evenwel tegen een *personne de considération* details over de onderhandelingen hebben laten ontvallen, die daarna door Amisson, afgevaardigde in de Conseil de Commerce, in de openbaarheid zijn gegooid. Hij zou het nieuws niet enkel op de zitting, maar ongeveer overal in de stad, verspreid hebben. De missie van Mesnager is in Versailles geen geheim meer!

Figuur 11 De Spaanse zilvervloot gekneld in de baai van Vigo (anoniem Hollands schilderij, 1705)

Nog voor dit onheilspellende nieuws hem bereikt heeft, wordt de gezant geveld door een jichtaanval, die hem een week aan zijn bed kluistert en de onderhandelingen onmogelijk maakt¹²⁴. Terwijl Mesnager geveld is, produceert hij memoranda over de toestand in Spanje: waarschijnlijk zal de stad Sevilla, traditioneel Spaans handelsknooppunt, problemen maken met de nieuwe rol die hij voor Cadix voorziet. Ook de *Consejo de Indias* en de *Casa de contratacion* lijken problemen te zullen maken. Om de problemen aan te pakken, wil Mesnager na afloop van zijn Hollandse missie, terug met ambassadeur Amelot de touwtjes in handen nemen in Madrid¹²⁵. Intussen stuurt Marlborough Cadogan naar Heinsius om de vredesonderhandelingen compleet te torpederen¹²⁶.

Mesnager besluit uit de brieven van Torcy en de mededeling van Helvétius, dat Eugenius de Staten heeft gesommeerd de onderhandelingen stop te zetten¹²⁷, dat het tijd wordt om terug te

¹²³ AE, CP, Hollande, 215, f. 84r-v (anoniem biljet, 8 februari 1708).

¹²⁴ AE, CP, Hollande, 214, f. 82 r (Mesnager aan Torcy, 10 februari 1708, vanuit Den Haag).

¹²⁵ AE, CP, Hollande, 214, f. 88r-89v (Mesnager aan Torcy, 14 februari 1708, vanuit Den Haag). Wat ook gebeurt in mei 1708 (BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 584-585).

¹²⁶ AE, CP, Hollande, 214, f. 83v (Torcy aan Mesnager, 16 februari 1708, vanuit Marly).

¹²⁷ AE, CP, Hollande, 214, f. 110r (Mesnager aan Torcy, 28 februari 1708, vanuit Den Haag).

keren en vraagt aan Duivenvoorde wanneer hij hem zijn afscheidsbezoek mag brengen¹²⁸. Tot zijn verrassing kan die hem niet ontvangen. Helvétius wordt echter wel bij Duivenvoorde geroepen, onder het voorwendsel dat zijn gezondheidsproblemen een onmiddellijke interventie vragen¹²⁹. Samen met Heinsius zet hij een plan op om een ultieme poging te doen om de Amsterdamse Stadssenaat aan zijn zijde te krijgen: een van de burgemeesters zal worden uitgenodigd naar een voorvergadering van het secreet besogne, om samen het handelsplan en de aanvaarding van Filips V te bespreken.

Het nieuwe gesprek met Duivenvoorde stukt terug op de gekende lijnen: de Rotterdammer probeert nog om Mesnager ervan te overtuigen dat het zijn meest oprechte wens is terug te treden in de oude Frans-Hollandse alliantie uit de zeventiende eeuw, maar zolang Lodewijk zijn kleinzoon niet terugtrekt, is dat niet mogelijk. De aanwezigen zijn het erover eens om het verloop van de komende campagne af te wachten. Een week later wordt dezelfde scène nog eens overgedaan in aanwezigheid van Van der Dussen, die de absolute discretie vraagt, *afin de n'être point compromis avec leurs alliés ny avec leurs compatriotes*.

Eindelijke bij Heinsius

Na een afscheidsdiner bij Van der Dussen op 24 februari hoopt Mesnager met het aflopende paspoort voor Helvétius te kunnen terugkeren naar Parijs. De volgende dag volgt uiteindelijk nog een onderhoud met Heinsius. Op de terugweg is er nog een stop in Rotterdam bij Van der Dussen.

Anthonie Heinsius praat met Mesnager over handel, zoals hij expliciet vraagt, maar toont zich allerminst tevreden met het voorstel om terug te keren naar het tarief van 1664. De Franse onderhandelaar stelt voor om de Hollandse suikerraffinaderijen, waar Portugese en Engelse import verwerkt wordt, dood te drukken¹³⁰ en de haringexport lam te leggen. Waarom zou de pensionaris de Franse vissers in Dieppe en de plantages op de Antillen moeten redden? De openingszet wordt door Mesnager met zijn gebruikelijke charme beantwoord: hij probeert Heinsius in te palmen door de details van het Spaanse koloniereglement uiteen te zetten.

Op dit punt keldert de missie volledig: de raadspensionaris vindt het plan voortreffelijk, maar vraagt waarom het niet is meegedeeld aan zijn bondgenoten. Er kan geen sprake van zijn, de Haagse Alliantie te schenden in ruil voor handelstoegevingen. Mesnager werpt hem voor dat *raison d'état* een even geldig argument kan zijn om over bondgenootschappen heen te stappen. Heinsius laat dan weer zeer duidelijk verstaan dat *raison d'état* voor de Republiek bestaat uit ... andere dan commerciële toezeggingen. Als er kan teruggekeerd worden tot de voorwaarden van 1706, is alles terug bespreekbaar: de Spaanse monarchie moet verdeeld worden, de barrière versterkt en het tarief van 1664 zonder uitzonderingen ingevoerd. Mesnager kan enkel antwoorden dat de omstandigheden veranderd zijn en het plan al lang niet meer terzake doet.

C. Déterminer les Hollandois à la paix: bedenkingen van een afgewezen onderhandelaar

1) De Europese vrijhandelszone van Mesnager

Voor Mesnager naar Heinsius trekt, formuleert hij in een lijevig memorandum zijn volledige gedachtengang, hoe de Republiek over de streep te trekken naar een duurzame vrede¹³¹.

¹²⁸ AE, CP, Hollande, 214, f. 90r-91r (Mesnager aan Torcy, 17 februari 1708, vanuit Den Haag).

¹²⁹ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 46 (Mesnager aan Torcy, 17 februari 1708, vanuit Den Haag, kopie).

¹³⁰ Wat klopt, cf. onderstaand geheim memorandum van Mesnager.

¹³¹ AE, CP, Hollande, 214, ff. 105r-109v ("Réflexions sur les moyens qui peuvent ayder à déterminer les Hollandois à la paix", 24 februari 1708, Den Haag).

De Amerikaanse zilver- en goudmijnen produceren elk jaar 80 miljoen ponden, enige bron van de rijkdommen in Europa¹³². Zoals bekend, is een van de belangrijkste motieven voor de Republiek om in de oorlog te stappen, is precies hun angst om uit de verdeling te vallen. Frankrijk kan dit ongedaan maken, door aan Filips V te vragen het reglement uit februari 1706 open te stellen voor hen. Er is geen sprake van dat Franse handelaars rechtstreeks op de kolonies zouden mogen varen: Lodewijk XIV heeft uitdrukkelijk de *contrebande* in noordelijke en zuidelijke richting verboden.

Als de Republiek een bondgenootschap sluit met Filips V, kunnen haar handelaars niet enkel op gelijke voet, maar ook op duurzame wijze met de Fransen deelnemen: *cette nation scait mieux qu'une autre qu'un commerce une fois établi se détruit très difficilement*. Het kind van de rekening moeten de Engelse handelaars worden: de daartoe veel meer aangepaste Hollandse afgewerkte producten afzetten op de Amerikaanse markt, zal leiden tot een *squeeze-out* van de bondgenoot en onverzoenlijke handelsrivaal¹³³.

In tweede instantie moet deze zekerheid gelden voor de binnenlandse Franse handel: de beloftes van de handelsverdragen van Nijmegen (art. 7) en Rijswijk (art. 15), die de groshandel openstellen, moeten uitgevoerd worden. Analoog aan het handelsregime op de Spaanse kolonies, moeten de onderdanen van de Republiek dezelfde belastingvrijstellingen en -immuniteiten genieten als Franse onderdanen¹³⁴, mogen ze niet beschouwd worden als *aubains* en dus ook nooit onder de vreemdelingenbelasting vallen¹³⁵.

Wat de handel in Spanje betreft, ziet Mesnager de situatie van de Franse en Hollandse handelaars onderling verbonden¹³⁶. Alle invoerrechten in Castilië zijn verpacht aan particulieren, wat maakt dat de Fransen er in 1708 eigenlijk slechter behandeld worden dan voor het overlijden van Karel II.

2) Veües secretes: de stok achter de deur

“Il semble que cette égalité de traitement entre des étrangers et des regnicoles, soit le comble des avantages que l'on puisse faire a des alliés, mais, cette même égalité ouvrira un moyen pour mettre des justes bornes à la cupidité des Hollandois”

De intenties van Mesnager lezen bijna als de bepalingen van het EEG-verdrag, maar in een bijlage van niet aan de Staatse afgevaardigden overgemaakte bemerkingen, stelt hij wel paal en perk aan de Hollandse handel.

De Franse handel

Lodewijk XIV heeft niet zonder reden de uitvoering van Rijswijk en Nijmegen tegengehouden: de verdragen onverkort volgen, zou een overrompeling van de Franse markt door Hollandse producten met zich mee brengen. Een crisis in de manufacturen zou dan bovendien ook leiden tot een exodus van geschoold personeel naar de buurlanden en een crisis in de Franse scheepvaart. *La Hollande s'enrichit de nos propres déponilles*¹³⁷.

¹³² Het cijfer van Mesnager stemt overeen met de gegevens voor de inkomsten van de Spaanse schatkist op de kolonies bij J. LYNCH, *Bourbon Spain*, London, Blackwell, 1989, 19.

¹³³ *Ibid.*, f. 107v.

¹³⁴ Mesnager wil hen ontslaan van alle invoerrechten, met uitzondering van de vrijstellingen en quota die de koning kan opleggen voor de visvangst, de zijdehandel en een limitatieve lijst van twaalf, ook aan Fransen verboden producten (tabak, spiegels, haring, suiker...) (*Ibid.*, ff. 106 r-v).

¹³⁵ Lodewijk XIV gebruikt dit instrument in financiële crisisperiodes, bij gebrek aan te verwachten tegenstand (zie J.-F. DUBOST en P. SAHLINS, *Et si on faisait payer les étrangers? Louis XIV, les immigrants et quelques autres*, Paris, Flammarion, 1999).

¹³⁶ *Ibid.*, ff. 107r-v.

¹³⁷ *Ibid.*, f 108r.

Hoe kan Frankrijk dit voorkomen? In de huidige omstandigheden moeten er toegevingen gedaan worden om de andere partij over de brug te krijgen. Mesnager ziet het beloven van gelijke rechten en verplichtingen voor onderdanen van beide staten als een manier om de Hollandse economie in te snoeren in beperkingen. Als Lodewijk de reglementering verandert, kan hij niet worden beschuldigd van discriminatie, aangezien de regels gelijkelijk van toepassing zijn op Franse en andere onderdanen.

Waar de situatie formeel gelijk lijkt, is ze dat in de feiten *niet*. Lodewijk kan bijvoorbeeld verbieden om in Frankrijk verwerkte producten te verhandelen: enkel wat *du cru et fabrique des pays* voortkomt, mag verhandeld worden. Gezien de rol van de Republiek als doorvoernatie, een uitstekende manier om haar de voet dwars te zetten.

In tweede instantie spoort Mesnager Lodewijk aan om een eigen *Navigation Act* uit te vaardigen: geen enkel handelsgoed dat door vreemde schepen wordt ingevoerd, kan in Franse havens worden ontladen. Gezien de clausules van Rijswijk en Nijmegen kan dit weliswaar niet voor de Nederlanders gelden, maar het zou de Franse handelsscheepvaart ten goede moeten komen. Het uitsluiten van buitenlandse transport- en stapelfaciliteiten zou nog tot voordeel hebben, dat de Franse handelaars die bij hun gevluchte Hugenotencollega's in Hamburg, Holland of Engeland koopwaar laten stapelen, die terug naar Frankrijk moeten laten komen.

Handel met Spanje

Mesnager rekt op een overspoeling van de Spaanse markt door de Franse textielindustrie. Lodewijk XIV moet zijn kleinzoon verplichten zijn onderdanen gewoon te maken aan de Franse mode. Eens dit gebruik in Spanje gevestigd is, zal het zich verspreiden tot in de kolonies: wie een betrekking als commandant of officier wil krijgen, moet zich in Madrid aandienen en zal de stijl van het hof volgen¹³⁸. Problematisch is wel, dat de Spanjaarden houden aan hun verouderde vestimentaire stijl en niet rijk zijn: ze zullen de uitgaven slechts met veel moeite kunnen dragen, zodat Lodewijk waarschijnlijk ook de invoerrechten in Spanje zal moeten schrappen.

Daarnaast, moeten de Franse handelaars de Castiliaanse rechten ontduiken door zich in te kopen in een van de 4 routes in het koninkrijk. Voor 56 000 écu per jaar¹³⁹ kan er een tolvrije weg van de Languedoc tot in Valencia worden gecreëerd.

Om de gelijke behandeling in Amerika te doorbreken, moet Lodewijk samenwerken met Filips om registerschepen uit te rusten, die exclusief op bepaalde havens uitvaren (Havana, Buenos Aires). Achteraf wordt de winst gedeeld tussen de twee Bourbonvorsten, met uitsluiting van de Nederlanders.

3) Het échec van de missie

Ondanks het uitblijven van een akkoord, ziet de onderhandelaar een aantal structureel positieve punten: gebruik maken van de weg Van der Dussen-Duivenvoorde is een goede en zekere weg om via de vredespartij tot Heinsius te raken. Mesnager zet in zijn verslag van het bezoek aan Heinsius zelfs uiteen dat de pensionaris met een zeker ontzag voor Lodewijk XIV spreekt.

Dat de poging mislukt is, ligt aan het gebrek aan geheimhouding in Parijs: als de geallieerden op de hoogte zijn van zijn bezoek in Den Haag, waar hij amper buitenkomt, zich voortbeweegt onder incognito en ook de Hollandse gesprekspartners op uiterste discretie aandringen, hoe kan men dan tot in Turijn op de hoogte zijn van de gesprekken?

Wanneer Mesnager Heinsius verlaat, is de raadspensionaris nog steeds de innemendheid zelve. Heinsius geeft aan al een week zonder ophouden lastig gevallen te worden door zijn

¹³⁸ Ibid., f 109r.

¹³⁹ Eenvoudig te recupereren door invoerrechten in te stellen op alles wat via de Middellandse Zee komt. Mesnager vult nog aan dat de Hollanders hetzelfde doen op de Sund en dus de laatste zijn om bezwaren te kunnen formuleren tegen de regeling.

Engelse bondgenoot, die het fijne willen weten over de onderhandelingen. Hij herhaalt de achting die hij heeft voor Torcy en drukt nogmaals zijn spijt uit over wat er aan de gang is in het Franse ministerie¹⁴⁰. De kreupele gezant wordt tot aan zijn koets begeleid door de pensionaris en keert terug naar Parijs.

D. Bergeyck, Chamillart en de missie in Holland

“Je ne comprends rien à la conduite de ceux qui ont désiré, Monsieur, de rentrer en commerce avec vous, et dont la bonne foy doit vous estre devenue suspecte par le mistère qu’ils vous font de ce qui s’est passé entre eux et le compagnon¹⁴¹”

Chamillart aan Bergeyck over Van der Dussen en Mesnager

De woorden van Heinsius insinueren een verdeeldheid in het Franse kamp over de onderhandelingen. Chamillart, minister van Oorlog, krijgt getrouw de kopieën van Mesnagers en Helvétius’ brieven uit Den Haag. Hij ontplooit eigen initiatieven via Bergeyck, die rechtstreeks schrijft naar Van der Dussen. Chamillart ziet zijn eigen onderhandelingen gedwarsboomd.

De weg via Bergeyck

Van der Dussen wordt door Bergeyck begin november 1707 benaderd om de draad van de onderhandelingen uit 1706 terug op te pikken¹⁴². De graaf ziet dit als zijn persoonlijke bijdrage om de oorlog te beëindigen: hij wil de Hollanders genezen van hun wantrouwen tegen Frankrijk, bij voorkeur via Chamillart. Eens de Republiek overtuigd is om te onderhandelen, zal Bergeyck zich terugtrekken: hij wenst geen enkele rol meer te spelen in de preliminaria of het uiteindelijke vredescongres.

Torcy heeft het wel bijzonder gemakkelijk om over vrede te onderhandelen, wanneer hij niet de leiding heeft over het departement van oorlog, *dans le temps le plus difficile qu’il y ayt eu depuis un siècle¹⁴³*. Bergeyck wil het werk van zijn vader afmaken en wraak nemen op de Spaanse monarchie, die zich door eigen *mauvaise conduite* in een slechte situatie bevindt, door haar ontmanteling te voltooien. Dit strookt perfect met een latere brief van Bergeyck, waarin hij zich opmaakt de dienst van Filips V te verlaten en zich volledig aan Lodewijk XIV te wijden¹⁴⁴.

In de ogen van de graaf is de wederpartij slechts door een kenner tot inkeer te brengen: alle beslissingen moeten minstens drie tot vier keer door de provinciale staten en belangrijke gemeenteraden herkauwd en overlegd worden, voor er ook maar een begin van een beslissing mogelijk is. Heinsius kan in die bijna anarchische omgeving overleven door zijn *menaigement, prudence et moderation infinie pour porter les resolution a une uniformité¹⁴⁵*. Bergeyck gelooft niet in de missie van Mesnager, die hij niet goed kent¹⁴⁶. De Hollanders zijn *au fait du commerce plus subtils qu’une aultre nation*, het is een illusie te denken dat de Franse gezant zich niet zal laten inpakken. Het beste zou nog zijn, dat hij gewoon naar Den Haag komt om voorstellen te aanhoren en verslag uit te brengen: op die manier zal hij Frankrijk niet tot gevaarlijke verbintenissen brengen.

¹⁴⁰ Van der Dussen probeert Rouillé in 1709 met hetzelfde argument te bewerken: dankzij de spionnen van de Republiek in het Franse departement van Buitenlandse Zaken en in het kabinet van Bergeyck, is Heinsius evengoed op de hoogte van wat Versailles denkt, als de Franse gezant (J.-B.C. MARQUIS DE TORCY, *Mémoires du marquis de Torcy pour servir à l’histoire des négociations depuis le traité de Riswick jusqu’à la paix d’Utrecht*, ed. PETITOT en MONMERQUÉ, (Collections des mémoires relatifs à l’histoire de France; LXVII), Paris, Foucault, 1828, 175).

¹⁴¹ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 29 (Chamillart aan Bergeyck, 19 januari 1708, vanuit Versailles).

¹⁴² S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 242 (Bergeyck aan Chamillart, 2 november 1707, vanuit Bergen).

¹⁴³ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 3 (Bergeyck aan Chamillart, 2 januari 1708, vanuit Bergen).

¹⁴⁴ S.H.A.T., A¹, 2081, nr. 232 (Bergeyck aan Chamillart, 24 juli 1708, vanuit Gent): “*si sa Majesté venoit à me donner quelque distinction, je mettrai toute mon esperance pour ma famille dans les mains du Roy*”.

¹⁴⁵ S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 280 (Bergeyck aan Chamillart, 28 november 1707, vanuit Bergen).

¹⁴⁶ S.H.A.T., A¹, 2020, nr. 291 (Bergeyck aan Chamillart, 10 december 1707, vanuit Bergen).

Van der Dussen moet met Mesnager spreken over Bergeycks opening, of rechtstreeks met de graaf onderhandelen.

Waarom spreekt Van der Dussen in zijn correspondentie met Bergeyck niét, of slechts zeer cynisch, over de opening van Duivenvoorde naar Helvétius ? Als de Staten geen vrede willen sluiten in 1706, waarom zou dat dan anders zijn in 1708? Het hoogst haalbare voor Mesnager zijn geheime preliminaria, met een wederzijds en formeel engagement om over te vrede te onderhandelen. Maar hoe in 's hemelsnaam kan de zwakke clan rond Heinsius¹⁴⁷ de anderen ertoe brengen om een apart akkoord te ondertekenen, in de wetenschap dat vrede met de twee kronen nagenoeg zeker een oorlog met de Engelsen zal veroorzaken?

Wanneer Mesnager amper vertrokken is, informeert de graaf al bij Van der Dussen naar de slaagkansen van de missie. Op 9 januari schrijft die hem terug dat *la personne* (Helvétius) en zijn *compagnon* (Mesnager) een volstrekt nutteloze reis maken, als hun instructies zich daadwerkelijk beperken tot handelonderwerpen¹⁴⁸. Het verloop van de volgende gesprekken laat evenwel een meer genuanceerd beeld zien: Mesnager is een sterk manipulator en weet de Staatse onderhandelaars soms te krijgen waar ze niet willen raken¹⁴⁹.

Woede en wantrouwen: Bergeyck buitenspel

Groot is de verrassing bij Bergeyck, wanneer Chamillart hem de correspondentie van Mesnager doorstuurt, die iets anders laat lezen dan de brieven van Van der Dussen. Bergeyck is verbolgen niet op de hoogte te zijn gebracht van de voorstellen die in Holland gedaan worden: zijn correspondent wil hem buiten de gesprekken houden¹⁵⁰. Chamillart krijgt een kopie van de verontwaardigde brief van Bergeyck aan Van der Dussen: de graaf wordt behandeld als een gewoon tussenpersoon zoals Mollo of Petkum, wiens informatielijnen zijn afgesneden, terwijl Van der Dussen zelf Mesnager probeert om de tuin te leiden¹⁵¹.

De boodschap van Bergeyck aan Chamillart is duidelijk: Van der Dussen probeert Torcy te bedriegen, net zoals hij met hem gedaan heeft. Van der Dussen is perfect op de hoogte van de gevoelens van Bergeyck tegenover Torcy¹⁵²: hij laat de weg van Chamillart vallen, en kiest voor de minister van Buitenlandse Zaken. Als hij wil onderhandelen, heeft dat meer te maken met de wankelende positie van de vredespartij in de Republiek, die de Franse toegevingen naar haar toe wil trekken om haar eigen positie te stabiliseren¹⁵³. Op 18 januari meldt Bergeyck zekerheid te hebben van zijn netwerk in Holland, dat de vredespartij nooit afstand zal willen doen van de

¹⁴⁷ AE, CP, Hollande, 216, f. 73r (Mesnager aan Torcy, 14 augustus 1708, vanuit Parijs): “*la paix ne se fera avec cet état là, que par le moyen du triumvirat que vous connaissez*” (Heinsius-Duivenvoorde-Van der Dussen).

¹⁴⁸ AE, CP, Hollande, 216, ff. 8 r-v (Van der Dussen aan Bergeyck, 9 januari 1708, vanuit Den Haag, kopie). Deze brief bevindt zich ook in de archieven van Defensie (S.H.A.T., A1, 2080, nr. 14). Naar alle waarschijnlijkheid maakt hij deel uit van de correspondentie die Bergeyck heeft overgemaakt naar Torcy, wanneer hij ziet dat Van der Dussen dubbel spel speelt.

¹⁴⁹ Zie het verslag van Helvétius over zijn eerste gesprek met Van der Dussen en Mesnager (S.H.A.T., A1, 2080, nr. 16, 10 januari 1708, vanuit Den Haag, kopie) Reden te meer voor de Republiek om bij nieuwe gesprekken in Geertruidenberg (1710), de aanwezigheid van Mesnager uitdrukkelijk te verbieden: Torcy en Rouillé krijgen een paspoort, hij niet (BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 586).

¹⁵⁰ S.H.A.T., A1, 2080, nr. 24 (Bergeyck aan Chamillart, 14 januari 1708, vanuit Bergen).

¹⁵¹ S.H.A.T., A1, 2080, nr. 25 (memorandum van Bergeyck aan Van der Dussen, 15 januari 1708, kopie): “*je vous prie de rompre plus tost tout commerce avec moy que de me faire des propositions pareilles à celles que vous avez fait au compagnon [Mesnager]*”

¹⁵² S.H.A.T., A1, 2080, nr. 12 (Bergeyck aan Chamillart, 9 januari 1708, vanuit Den Haag): “*je luy [Van der Dussen] ai prié de vouloir cacher à M. de Vendosme, et audit Helvétius, afin que celle ne deviendrait pas par ce dernier à M. le Marquis de Torcy [...] Je luy ay expliqué mes réponses, et laissé le choix au pensionnaire de traiter l'affaire par une relation avec V.E., où avec M. le marquis de Torcy, comme il le trouve plus à propos*”

¹⁵³ S.H.A.T., A1, 2080, nr. 26 (Bergeyck aan Chamillart, 16 januari 1708, vanuit Bergen).

claim dat Filips V de troon moet laten¹⁵⁴. Om zijn woorden kracht bij te zetten, volgt er ook een kopie van de briefwisseling met Van der Dussen, aan Torcy¹⁵⁵.

Chamillart erkent dat de informanten van Bergeyck kwade intenties hebben, maar twijfelt niet aan de loyauteit van de gezanten in Holland¹⁵⁶. Het gedrag van Van der Dussen is onbegrijpelijk: hij vraagt zelf om een eind te maken aan de verschillende onderhandelingskanalen en door één, gemeenschappelijke, geheime en hermetisch afgesloten weg te onderhandelen. Waarom schildert hij de poging van Mesnager dan af als futiel en zonder kans op slagen? Chamillart verduidelijkt zijn discours niet verder, maar geeft te kennen aan Bergeyck dat hij hem de volgende twee uur in persoon zal ontmoeten in Versailles om de situatie te bespreken.

Katharsis?

Na zijn onderhoud met Chamillart is Bergeyck opvallend gematigder: hij gelooft niet meer aan de kwade trouw van Van der Dussen, omdat hij niet meer inziet welk voordeel hij kan halen bij een parallel diplomatiek kanaal. Zijn correspondent¹⁵⁷ laat niets meer weten, wat waarschijnlijk ligt aan de delicate interne politieke structuur in het Noorden: om de alliantie met de Engelsen te verbreken, is de unanieme toestemming van alle provincies en voornaamste handelssteden nodig. Mesnager onderhandelt wel over het juiste thema, maar zal de Hollanders nooit kunnen laten instemmen met de aanvaarding van Filips V¹⁵⁸.

Als Frankrijk en Spanje zich samen de Amerikaanse handel toe-eigenen, knippen ze de navelstreng van de Engelse en Hollandse macht door. Een meerderheid van de Hollandse beslissingsmakers mag dan al gewonnen zijn voor een toenadering tot Frankrijk, de meest radicalen, onontbeerlijk om aan een unaniem standpunt te raken, zullen nooit te overtuigen zijn van een dergelijk standpunt.

Torcy legt in zijn mémoires¹⁵⁹ de band tussen Bergeycks rol als gezant van Filips V en zijn keuze voor de handelsconcessies. Wanneer na de campagne van 1708 de zaken er zeer slecht voorstaan, denkt Lodewijk XIV eraan om toch de wisseloplossing te aanvaarden, waarbij zijn kleinzoon Spanje moet opgeven. Als Bergeyck in januari 1709 in Versailles aankomt met een handelsplan¹⁶⁰, is het duidelijk dat Filips er niet aan denkt het koninkrijk te verlaten. Vandaar misschien de correcte interpretatie van Bergeycks ergernis met de houding van Van der Dussen: Mesnager maakt concessies over het handelsregime in Spanje, maar zonder dat de graaf er als minister van de koning van Spanje enige vat op heeft. Van der Dussen moet in de onderhandelingen van 1708 het oog van Bergeyck spelen en hem overbrengen welke toegevingen worden gedaan *in naam* van Filips V.

Waar zit in dit alles de rol van Chamillart? Dangeau¹⁶¹ komt in zijn dagboek kort terug op het conflict tussen de secretaris van Oorlog en die van Buitenlandse Zaken, wanneer hij vermeldt dat enkel Torcy over vrede mag onderhandelen in maart 1709, wanneer Rouillé in Moerdijk en Bodegraaf onderhandelt met Van der Dussen en Buys. De verklaring hiervoor zou zijn dat

¹⁵⁴ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 27 (Bergeyck aan Chamillart, 18 januari 1708, vanuit Bergen). Bergeyck steunt op baron de Guasso (*de nation et religion Suisse, par conséquent pas en employ, mais fort accrédité par sa richesse et commerce, marié à une fille des plus puissans juifs de Londres*), die hij laat benaderen via Cardoso, een Spaanse connectie.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 29 (Chamillart aan Bergeyck, 19 januari 1708, vanuit Versailles).

¹⁵⁷ “*Qui est une marque que M le Pensionnaire Heinsius n’a pas trouvé à propos qu’il m’en fût, parce qu’il ne fait rien sans son ordre*” (S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 34, Bergeyck aan Chamillart, 23 januari 1708, vanuit Bergen).

¹⁵⁸ “*Le principe que l’Angleterre leur inflaie qu’il n’y a pas de seureté pour le commerce des deux nations, si le roy philippe reste sur le throne d’Espagne, fait plus de force sur l’esprit des Hollandais, que la seureté de la barrière, parce que le commerce est le seul bien qu’ils adorent, et le seul fondement de leur estat*” (Ibid.).

¹⁵⁹ MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 113.

¹⁶⁰ S.H.A.T., A¹ 2084, nr. 302 (Bergeyck aan Chamillart, 26 december 1708, vanuit Bergen).

¹⁶¹ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 357.

Chamillart Helvétius naar Holland heeft gestuurd, tot grote ergernis van de onderhandelaars aan de andere zijde. Onze voorgaande bevindingen maken duidelijk dat dit niet juist is.

Torcy stuurt instructies naar de onderhandelaars, controleert hun handelingen en brengt regelmatig verslag uit aan Lodewijk XIV. Chamillart en Bergeyck volgen de onderhandelingen met een houding die tussen wrok en cynisme staat. Op geen enkel ogenblik komen ze rechtstreeks tussen om Helvétius of Mesnager andere instructies te geven. De voorbereidingen van de Schotse campagne laten overigens zien dat Chamillart op het ogenblik van Mesnagers zending het grootste deel van de tijd fysiek buiten strijd is en op Etang verblijft¹⁶².

E. De dunne grens tussen vriendschap en diplomatieke vertegenwoordiging: de diefstal uit de koninklijke bibliotheek

1) De Affaire

Nicolas Clément¹⁶³, directeur van de Koninklijke Bibliotheek, richt op 16 november 1707 een schrijven aan *deux amis à la Haye*¹⁶⁴. Hij vraagt hen tussen te komen in een ophefmakende diefstal uit de collecties. Een zekere Jean Aymon¹⁶⁵, uitgeweken onderdaan van de koning, heeft zich eind 1705 gepresenteerd aan kanselier Louis Phélypeaux, die regelmatig optreedt als mecenas voor litteratoren. Hij stelt zich voor als overtuigd katholiek en wil op basis van bronnenstudies nieuwe theologische vergissingen aantonen bij de zogenaamd gereformeerde godsdienst¹⁶⁶. Pontchartrain verschaft hem een paspoort en vraagt aan Dugué de Bagnols om hem vanuit Brussel te laten overkomen.

Clement ontvangt de bezoeker bij hem thuis en leidt hem naar de minister, die hem aanspoort om zich nuttig te maken voor de koning van Frankrijk en de katholieke godsdienst. Jean Aymon schrijft twee lijvige traktaten, een over de motieven die hem ertoe brengen de Kerk opnieuw te vervoegen, de ongefundeerde stellingen van de protestantse confessie en een over de politieke aspecten van zijn terugkeer. De stukken hebben succes bij de minister, die Aymon doorverwijst naar de Aartsbisschop van Parijs, kardinaal de Noailles¹⁶⁷, die op zijn beurt de bekeerling bij hem thuis ontvangt, waar opnieuw een uiteenzetting volgt over de interne tegenstellingen van het calvinisme en de zedenverloedering waar die aanleidingen toe geven. De tijd is rijp om een scherp pamflet te schrijven, die de massa tot inzicht kan brengen om terug te keren naar het ware geloof en de Republiek ook politiek kan destabiliseren.

Op aanbeveling van de aartsbisschop wordt Aymon toegelaten in het seminarie voor buitenlandse missies, waar hij het vertrouwen wint van de meest eminente Parijse theologen. Regelmatig laat Clement de bezoeker toe in de koninklijke collecties aan de Place Vendôme¹⁶⁸, waar hij de meest zeldzame en uitzonderlijke stukken te zien krijgt en op den duur alleen wordt

¹⁶² L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, ed. CHÉRUÉL, M., Paris, Hachette, 1857, 98-99.

¹⁶³ 1647-1712, *Commis à la garde de la bibliothèque du Roi* tussen 1691 en 1712, ontwerper van het huidige classificatiesysteem (zie S. BALAYÉ, *La bibliothèque nationale des origines à 1800*, Genève, Droz, 1988, 77-130).

¹⁶⁴ AE CP Hollande 212, 221r-225r (Clément aan Deux Amis de Hollande, 16 november 1707, vanuit Parijs).

¹⁶⁵ °1661, studeert theologie en filosofie in Turijn, wordt kapelaan op aanbeveling van bisschop de Brezet van Saint-Jean-de-Maurienne. Innocentius XI benoemt hem tot protonotaris in 1687, maar Aymon vlucht weg uit Rome naar Zwitserland, om er zich te bekeren tot het calvinisme. Hij belandt in de Republiek, trouwt er, maar trekt dan terug naar Frankrijk, zoals Clément in zijn brief vertelt (S. BARING-GOULD, *Freaks of fanaticism and other strange events*, Londen, Methuen & Co., 1891 (reprint 2004, Kessinger Publishing), 129-130).

¹⁶⁶ Aymon probeert de bibliotheek ook de 40 volumes in-folio van het herbarium van Paul Hermann te verkopen voor 3200 pond, maar de superintendent van de Jardin-Royal vraagt aan Clément om niet op het verzoek in te gaan (Ibid., 132).

¹⁶⁷ Net als Fénelon en Pontchartrain deel van de gunstelingen van Maintenon (M. BRYANT, "Partner, matriarch, and minister: Mme de Maintenon of France, clandestine consort, 1680-1715," in *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, CAMPBELL ORR, C. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 88).

¹⁶⁸ Het plein wordt door Vendôme verkocht aan Louvois, op het tijdstip van de transactie intendant van de gebouwen, die het laat herdopen tot "Place Louis-le-Grand". Zie T. SARMANT en L. GAUME, eds., *La Place Vendôme: art, pouvoir et fortune*, Paris, Action Artistique de la Ville de Paris, 2002.

gelaten. Aymon maakt van de gelegenheid gebruik om bij zijn steeds frequenter wordende bezoeken kostbare manuscripten opzij te leggen en bij sluitingstijd onder zijn wijde mantel mee naar buiten te smokkelen. Terwijl de operatie in volle gang is, wint Aymon het vertrouwen van een andere minister (wiens naam niet vermeld wordt in de brief van Clément) en verkrijgt hij een paspoort om Frankrijk terug te verlaten en zijn missie in protestants gebied uit te voeren. Zonder iemand te verwittigen verdwijnt hij in het holst van de nacht naar Den Haag.

Eenmaal in Den Haag stelt hij vast dat zijn pensioen als uitgeweken Hugenoot van 400 pond is ingetrokken, toen het nieuws van zijn vertrek naar Frankrijk bekend werd. Om zijn bezoldiging hersteld te zien, legt Aymon de geroofde manuscripten voor aan de Haagse Raad van State. Net als aan Pontchartrain, legt hij hen uit dat hij de teksten kan gebruiken om de perfidie van de katholieke godsdienst onloochenbaar aan te tonen, met alle bekeringen en politieke gevolgen van dien.

Figuur 12 "Le triomphe de l'église sur Calvin et Mahomet" (Almanach Royal, 1686)

Clément wordt op de hoogte gebracht van de diefstal door zijn netwerk in Holland: bij de experts die de teksten bestuderen, bevinden zich ook regelmatige bezoekers van de Parijse bibliotheek. Ze brengen hem ervan op de hoogte dat Aymon met de teksten van het concilie van Jeruzalem en de brieven van pauselijk nuntius Visconti tijdens het concilie van Trente¹⁶⁹ aan de haal is gegaan. Onmiddellijk stuurt Clément zijn personeel uit om de meer dan twaalfduizend manuscripten van de bibliotheek te controleren. Beide teksten blijken verdwenen te zijn, maar het zijn lang niet de enige. Nieuwe berichten uit Holland geven aan dat Aymon op verschillende plaatsen pagina's uit manuscripten heeft losgerukt. Aangedaan geeft de directeur opdracht aan zijn vriend Willem de Voys, boekverkoper in Den Haag, om in zijn naam en voor zijn rekening de boeken te revindicieren in een proces¹⁷⁰.

Aymon is evenwel niet van plan de boeken gemakkelijk terug te geven: in een pamflet beschuldigt hij Clément van valse aantijgingen: een monnik van de abdij van Saint-Germain-des-Prés zou hem de teksten ter beschikking gesteld hebben. Nooit hebben de opgeëiste stukken het koninklijke zegel gedragen. Meer nog, de aantijging dat hij tegen de protestantse religie zou willen schrijven hebben, is volledig vals. De tekst zou hem net zijn aangeraakt door de in grote twijfel verkerende Franse clericus, om de ware aard van het katholicisme duidelijk te maken. Aymon rekent op de publieke opinie om zijn Nederlandse rechters te bewerken. De pamflettenoorlog gaat over en weer verder.

2) Hennequin als vertegenwoordiger van de Bibliotheek van de Koning

De brieven van Clément verdwijnen uit de papieren van de Quai d'Orsay, om plaats te maken voor die van Hennequin, die de zaak op zich genomen heeft¹⁷¹. Terwijl de onderhandelingen van Mesnager aan de gang zijn, schrijft de voormalige tussenpersoon naar Clément over het verloop van het proces tegen de boekendief. Na veertien dagen wachten wordt de zaak eindelijk geagendeerd door een commissie van bijzondere raadsheren, die zich over de vordering van de Franse kroon moet buigen.

Aymon laat zich vertegenwoordigen door een zekere Benoît, pastor in de calvinistische gemeenschap van Delft. De verdediging van de publicist voert op de eerste zitting een eenvoudig ontkenningstoeg met betrekking tot de constitutieve elementen van de diefstal: Clément heeft enkel kunnen aantonen dat Aymon vast besloten was om van godsdienst te veranderen. Hij kan evenwel niet bewijzen dat de boeken eigendom zijn van de Koninklijke Bibliotheek. Bovendien valt Benoît de bevoegdheid van de bijzondere commissie aan: Aymon wil behandeld worden *en justice réglée, voie naturelle et généralement revue par tout*. Door de commissie samen te roepen, geeft de Republiek toe aan een *créance opposée et ennemie*, die de belangen van de hervormde godsdienst grote schade kan toebrengen.

Het mag duidelijk zijn dat Aymons verdediger de zaak grotendeels politiek moet spelen, aldus Hennequin. Hij vraagt in naam van de koning van Frankrijk de voorlegging van de originelen. Als de heren commissarissen een exemplaar vinden dat niet de rode stempel met de wapens van Frankrijk en de vermelding *bibliothecae regiae* draagt, mag Aymon het houden. In tweede instantie is het veranderen van godsdienst geenszins een ondergeschikte klacht tegen de theoloog: hij is fundamenteel te kwader trouw.

Benoît wordt vervolgens -in afwezigheid van Aymon- ondervraagd door de commissarissen over de boeken die zijn cliënt heeft binnengebracht. Het relaas van de pastor is zodanig incoherent, dat de raadsheren besluiten de boeken in beslag te nemen en ze zelf aan een onderzoek te onderwerpen.

¹⁶⁹ Zie A. TALLON, *La France et le concile de Trente (1518-1563) (diss. doc.)*, Paris, Université Paris X-Nanterre, 1996.

¹⁷⁰ AE, CP, Hollande, 212, f. 224v (Clément aan een van de twee vrienden uit Holland, 16 november 1707).

¹⁷¹ AE, CP, Hollande 214, ff. 37v-39v (Hennequin aan Torcy, 10 januari 1708, s.l.) en ff. 99r-100r (23 februari 1708).

Meer dan een maand later beslissen de commissarissen om de boeken persoonlijk bij Aymon te gaan inspecteren. Tot grote ergernis van Hennequin, die Aymon *affectant de se faire un plaisir de ne rien cacher*, een uitgebreide uiteenzetting ziet geven over de vermeende valsheden en tegenstrijdigheden die de katholieke teksten van het concilie van Jeruzalem bevatten. De commissarissen, verrukt door de ijver en toewijding van de geleerde, beslissen om de boeken ter plaatse te laten, aangezien de ze hervormde godsdienst klaarblijkelijk tot groot nut kunnen zijn. Hennequin ziet de juridische procedure wegglijden in een achteruitgaand politiek klimaat in de Republiek. De naderende campagne is het gedroomde tijdsvenster om kopijen te nemen van de zeldzame werken, hoewel de authenticiteitskenmerken al met de nodige certificaten en door Aymon uitgevoerde amputaties¹⁷² al afdoende aangetoond zijn.

De affaire van de verdwenen boeken werpt een smet op de carrière van koninklijk bibliothecaris Clément, die naar eigen zeggen uit smart overlijdt aan de psychologische gevolgen van de onterende diefstal. De collectie zal haar stukken niet voor het einde van de oorlog terugzien.

Boven dit evenementiële niveau blijkt wel duidelijk in welke mate persoonlijke en nationale loyaleiteit ook voor deze zaak, op het snijpunt van normale internationale betrekkingen en een oorlogssituatie, in conflict komen. Net als Mesnager als gezant de informatie- en onderhandelingstaken van een ambassadeur op zich neemt, moet Hennequin dat doen voor de procesvertegenwoordiging. Op het niveau van de feiten lijkt de zaak vrij duidelijk: Aymon heeft zich onder valse voorwendsels aangeboden bij de hoogste gezagsdragers in de Franse politieke en religieuze oorlogsmachine tegen het calvinisme en is er op bedrieglijke wijze met de manuscripten vandoor gegaan. De bijzondere commissie die zich over de zaak buigt, is niet gehouden om binnen een vaste termijn uitspraak te doen. Ze stelt haar oordeel uit op algemeen-politieke gronden, zodat de documentendief zonder problemen zijn plaats in de Hollandse maatschappij terug kan innemen en de juridische werkelijkheid kan eroderen tot het niveau van de feitelijke verhoudingen.

¹⁷² “Il ne s’est trouvé de cachet sur iceux, mais à l’endroit où il semble avoir aposé le papier se trouve coupé un rond” (AE, CP, Hollande, 214, f. 99v).

III. De laatste Hollandse onderhandelingen

“Comment pouvez-vous dire que Dieu ne se déclare pas contre nous quand il nous envoie un hiver dont on n’a point vu d’exemple depuis cinq ou six cents ans, qui gèle tous les blés et toutes les vignes, qui ne laisse pas un fruit, non seulement pour le présent, mais qui fait mourir tous les arbres? Nous voyons mourir de faim les pauvres sans pouvoir les secourir parce que nos terres ne produisent plus et que les bienfaits du Roi ne sont plus payés.”

Maintenon aan prinses Orsini¹⁷³

A. Van defaitisme naar gelukkige patstelling

1) Moerdijk, Bodegraaf en Den Haag

Wanneer de harde winter van 1708 intreedt, een paar dagen na de capitulatie van La Mothe in Gent¹⁷⁴, liggen de krijgsverrichtingen voor maanden stil. De nooit geziene temperaturen doen flessen op de schoorsteenmantel van de hertog van Villeroi springen¹⁷⁵ en de ruiters van Mérode-Westerloo te paard doodvriezen¹⁷⁶. In Londen vriest de Thames twee keer volledig vast, in Parijs meet men temperaturen tot min vijftientig. Gevolg is niet alleen dat de oorlogshandelingen stil liggen, maar ook dat de graanprijzen vertienvoudigen en in april hongersnood uitbreekt in Frankrijk: boerenmeutes vallen de steden binnen. Dysenterie, tyfus, scheurbuik en pokken drijven het aantal overlijdens op met honderdduizend¹⁷⁷. Het leger dat Villars in maart 1709 onder zijn bevel krijgt, bestaat voor een groot stuk uit slecht gevoede en deels muitende troepen.

Bovendien breken rellen uit door de hoge graanprijzen en de voedselschaarste¹⁷⁸. Boze menigtes eisen het ontslag van Chamillart, die verantwoordelijk wordt geacht voor de nederlagen¹⁷⁹. Samuel Bernard gaat gedeeltelijk bankroet in februari¹⁸⁰, Boufflers moet muitende troepen in de grensvestingen onder bedwang houden en Lodewijk vraagt om het zilverwerk uit Versailles te laten omsmelten voor het leger, in de hoop dat de adel zijn voorbeeld volgt¹⁸¹. De vredespartij aan het Hof (die nu nagenoeg alle ministers verenigt¹⁸²) vindt het, onder impuls van Fénelons opvattingen over de rol van de monarch en de moraliteit van met geweld afgedwongen gebiedsuitbreiding, zelfs niet meer nodig om de verloren gegane plaatsen te herwinnen. Er blijven Bourgogne genoeg provincies over om te besturen, ook zonder degene die hij verliest aan de geallieerden¹⁸³.

¹⁷³ Geciteerd bij GAXOTTE, *La France de Louis XIV*, 367.

¹⁷⁴ We verwijzen naar deel II Hoofdstuk 4.

¹⁷⁵ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 331.

¹⁷⁶ J.-P.-E. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, *Mémoires du feld-maréchal Cte de Mérode-Westerloo*, ed. COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, H.-M.-G., Brussel, Société typographique belge, 1840, 20.

¹⁷⁷ M. LACHIVER, *Les années de misère. La famine au temps du Grand Roi, 1680-1720*, Paris, Fayard, 1991.

¹⁷⁸ Intendant Le Blanc heeft in mei geen brood meer voor zijn eigen huishouden (C. STURGILL, *Claude Le Blanc. Civil Servant of the King*, Gainesville, Florida U.P., 1975, 38-39).

¹⁷⁹ “Donnez-nous notre pain, qui nous manque de tous côtés. Pardonnez à nos ennemis qui nous ont battus, et non à vos généraux qui les ont laissé faire. Ne succombez pas à toutes les tentations de la Maintenon, mais délivrez-nous de Chamillart” (L. BÉLY, *Louis XIV: le plus grand roi du monde*, Paris, Jean-Paul Gisserot, 2005, 259).

¹⁸⁰ F. BLUCHE, *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, 827. Desmarts redt Bernard evenwel van het bankroet (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 415). De financiële problemen (enkel de indirecte belastingen blijven nog over om te verpachten) worden enigszins verlicht door de regelmatige aankomst van eskaders uit Latijns-Amerika (1703, 1706, 1708-1709, 1711-1712). Zo brengt Chabert in maart 1709 voor 10 miljoen pond zilver en goud binnen, die Desmarts in staat stellen om voor 72 miljoen pond papiergeld uit te geven. Het is de vaste politiek van Desmarts om alle heerlijke en domaniale rechten op de ingevoerde edelmetalen tot nul te herleiden, om de handelstroom naar Frankrijk te verleggen, zie MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires du marquis de Sourches sur le règne de Louis XIV (11)*, ed. DE COSNAC, G.J. en PONTAL, E., Paris, Hachette, 1891, 167.

¹⁸¹ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 394. “le roi en parla au conseil des finances, et témoigna pencher fort à recevoir la vaiselle de tout le monde”.

¹⁸² MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 194.

¹⁸³ A. CORVISIER, *La France de Louis XIV : Ordre intérieur et place en Europe*, ed. DEVEZE, M., (Regards sur l'histoire; Histoire Moderne), Paris, S.E.D.E.S., 1979, 334.

Eerst via Petkum, dan rechtstreeks via een brief naar Van der Dussen, brengt Torcy de boodschap over dat Lodewijk bereid is om te onderhandelen over vrede en daarbij de positie van zijn kleinzoon in Spanje op te geven¹⁸⁴. Rouillé (voormalig Frans gezant bij Max Emmanuel van Beieren en een van de tussenpersonen uit de voorgaande jaren) ontmoet in maart 1709 in Streydensaas bij Moerdijk in persoon Van der Dussen en Buys¹⁸⁵.

Het is echter de Amsterdammer die het gewicht van de onderhandelingen draagt en Van der Dussen domineert¹⁸⁶. De gesprekken lopen dan ook spaak: Buys wil geen enkele compensatie voor het verjagen van Filips V erkennen en eist een barrière van de Maas tot aan de Noordzee¹⁸⁷. Tot overmaat van ramp kruisen afgevaardigden van de staten van Zeeland het gezelschap. Binnen afzienbare tijd zijn alle buitenlandse gezanten in Holland op de hoogte van de gesprekken en komen zowel Cadogan als Eugenius tussen bij de Staten om hun ongenoegen kenbaar te maken¹⁸⁸.

Tijdens een tweede conferentie in Woerden en het tijdens de Hollandse oorlog door de troepen van Luxemburg verwoeste Bodegraaf, hameren de Hollanders op de aanhechting van Rijsel bij hun barrière, wat voor Lodewijk XIV onaanvaardbaar is. Rouillé stelt voor om Mesnager op te nemen in de onderhandelingen, maar Van der Dussen en Buys weigeren: als hij iets te melden heeft, kan hij evengoed een memorandum schrijven¹⁸⁹. De gesprekken worden vervolgens helemaal getorpedeerd door de aankomst van Petkum, die beweert door Heinsius te zijn gezonden om de zaak te doen vooruitgaan.

2) Het ontslag van Chamillart en het appel aan de Franse natie

“Ce même matin, le roi, en entrant au conseil d’État, appela le duc de Beauvilliers, le prit en particulier, et le chargea d’aller l’après-dînée dire à Chamillart qu’il était obligé, pour le bien de ses affaires, de lui demander la démission de sa charge et celle de la survivance qu’en avait son fils; que néanmoins il voulait qu’il demeurât assuré de son amitié, de son estime, de la satisfaction qu’il avait de ses services”

*Saint-Simon*¹⁹⁰

Door het slechte weer, dat de campagnestart vertraagt, blijft er eind april, wanneer Rouillé terugkeert, nog een korte periode over om verder te praten. Torcy biedt zich in persoon aan om de vredesvoorwaarden van de Staten-Generaal te gaan aanhoren in Den Haag¹⁹¹. Hij reist incognito over Brussel naar Holland en dient zich via Franse handelaar (niet via Petkum) aan bij Heinsius thuis¹⁹². Heinsius, Van der Dussen en Buys doen hun best om het onderste uit de kan te halen. Op 15 juni 1709 moet een vredesconferentie met alle partijen starten. In afwachting

¹⁸⁴ MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 114.

¹⁸⁵ Die handelen op informeel mandaat van Heinsius en de Amsterdamse Burgemeesters, zonder medeweten van de Staten (STORK-PENNING, *Het grote werk...* xxv).

¹⁸⁶ Bergeyck omschrijft hem als *très intéressé* en suggereert aan Lodewijk XIV om hem om te kopen voor 300 000 tot 400 000 pond (BOURGEOIS en ANDRÉ, ed., *Recueil (Hollande)*, 164). Ook een idee van Torcy om Marlborough om te kopen, werpt geen vruchten af (L. BÉLY, "Vers un équilibre européen," in *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, BÉLY, L., et al. ed., Paris, S.E.D.E.S., 1991, 310).

¹⁸⁷ MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 144.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 156. Jozef I stuurt op begin april al Sinzendorf als waakhond naar Den Haag (MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 383).

¹⁸⁹ MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 159. "Il niendra, entêté de son idée; et, sans entrer dans les vues générales, il ne songera qu'à la soutenir, au risque de faire échouer l'affaire principale". Als men dit laatste moet interpreteren als de uitbreiding van de barrière, maken de onderhandelaars inderdaad referentie aan 1708, waar Mesnager zolang ingaat op de voordelen van het nieuwe handelssysteem, dat Van der Dussen uiteindelijk niet meer over de barrière spreekt.

¹⁹⁰ DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, 403-404.

¹⁹¹ MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 197-198.

¹⁹² "Nul faste dans sa maison; son domestique n'indiquoit pas le crédit d'un premier ministre" (*Ibid.*, 211).

daarvan, ontruimt het Franse leger alle plaatsen in de Nederlanden. Voor de eigenlijke onderhandelingen kunnen beginnen, moet Lodewijk de volgende concessies doen:

- Een maximale barrière, met Ieper, Veurne, Rijsel, Doornik, Condé en Maubeuge¹⁹³; herstel van het tarief van 1664, zonder de twaalf uitzonderingen
- De teruggave van Straatsburg aan het Rijk, terugkeer tot de situatie van de vrede van Münster in de Elzas; erkenning van Frederik III als koning van Pruisen¹⁹⁴
- De vernietiging van de haven van Duinkerken, erkenning van Anna als koningin, George als keurvorst in Hannover en van de protestantse successie in Groot-Brittannië, verjagen van de Pretendent uit Frankrijk; overgave van Newfoundland aan de Britten¹⁹⁵
- Erkenning van Karel III als koning in alle gebieden van de Spaanse erfenis; verbod voor Frankrijk om handelsschepen uit te sturen naar de Spaanse kolonies¹⁹⁶
- Als extra argument, bovenop de gesprekken met Rouillé: Franse ontruiming van Spanje en belofte om Filips V op geen enkele wijze bij te staan wanneer hij door de coalitie met geweld moet verwijderd worden¹⁹⁷

Deze laatste voorwaarde scheidt een briljante uitweg uit de patstelling. Het verjagen van zijn eigen kleinzoon, *contraint à vivre désormais sans états*, wordt door Torcy gebruikt als angel om de situatie in het voordeel van Lodewijk XIV te keren.

Figuur 13 De Grand Dauphin bij het beleg van Philipsburg in de Negenjarige Oorlog, atelier van Hyacinthe Rigaud

¹⁹³ Ontwerpverdrag, art. XXII (gepubliceerd bij Ibid., 304-326). De Republiek speelt opnieuw hetzelfde spel als in 1708: bij gebrek aan duidelijkheid over de barrière, probeert ze de Britse toegevingen op te drijven door de druk op de Franse onderhandelaars te verhogen. Op hetzelfde ogenblik zijn immers onderhandelingen aan de gang met de Britse ambassadeur Townsend over een nieuw barrièreverdrag.

¹⁹⁴ Ontwerpverdrag, artt. VIII-X en XXI.

¹⁹⁵ Ontwerpverdrag, artt. XIV-XVIII.

¹⁹⁶ Ontwerpverdrag, art. III en VIII.

¹⁹⁷ Ontwerpverdrag, art. V.

In twee maatregelen weet Lodewijk de algemene pacifistische stemming om te keren. Een eerste vergadering van de Conseil d'en Haut, waar Beauvillier, Chamillart en Chevreuse aandringen om de voorwaarden te aanvaarden, wordt gevolgd door een tweede, waar de Grand Dauphin de bovenhand haalt: de belangen van Filips van Anjou worden op vernederende wijze geschaad¹⁹⁸.

De daarop volgende *disgrâce* van Chamillart op 9 juni¹⁹⁹, (waarvan de hoger weergegeven beschrijving perfect het weinig officiële karakter van de Conseil d'en Haut illustreert) is het eerste ministeriële ontslag dat Lodewijk XIV doorvoert sinds dat van Arnauld de Pomponne als secretaris van Buitenlandse Zaken in 1678²⁰⁰.

Torcy doet de koning een tweede plan aan de hand: drie dagen na het ontslag van de onpopulaire minister van Oorlog²⁰¹, richt hij zich rechtstreeks tot de bevolking, in een discours dat een beroep doet op een collectief eergevoel. Lodewijk kan argumenteren dat het ontruimen van alle plaatsen in de Nederlanden enkel strategisch voordeel verleent aan de alliantie, om de gevechten te hervatten, eens de vredesonderhandelingen spaak lopen²⁰², maar het dynastieke argument kan beter worden aangegrepen om de situatie alsnog te keren.

Lodewijk is in zijn toegevingen zo ver gegaan als hij kon: "*Quoique ma tendresse pour mes peuples ne soit pas moins vive que celle que j'ai pour mes propres enfants, quoique je partage tous les maux que la guerre fait souffrir à des sujets aussi fidèles, et que j'aie fait voir à toute l'Europe que je désirais sincèrement de les faire jouir de la paix, je suis persuadé qu'ils s'opposeraient eux-mêmes à la recevoir à des conditions également contraires à la justice et à l'honneur du nom FRANÇAIS*" (Brief aan de bisschoppen, gouverneurs en intendanten van Frankrijk, 12 juni 1709²⁰³). De koning en zijn minister halen via een beroep op de natie hun gelijk, tegen de steeds talrijker wordende voorstanders van een vernederende vrede en een terugkeer naar een archaische samenleving²⁰⁴.

3) Malplaquet

"Neither the British nor the Dutch government would allow Marlborough to bleed the army so again; Malplaquet was his last battle."

John Lynn²⁰⁵

Marlborough en Eugenius proberen in de daarop volgende campagne, die door de klimatologische omstandigheden later start dan gebruikelijk, de militaire doorbraak te forceren. Na de val van Doornik, met Rijsel een van de meest indrukwekkende bolwerken van Vauban,

¹⁹⁸ CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 419. Falkner vergist zich hier opnieuw, wanneer hij beweert dat artikel XXXVII van het ontwerpverdrag Lodewijk verplicht om Filips met de wapens te verjagen. Dat is helemaal nog niet het geval: pas in 1710 vraagt de Republiek daarom. Artikel XXXVII bevat enkel de voorwaarden om het bestand tussen de strijdende partijen om te zetten in duurzame vrede (zie J. FALKNER, *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09*, London, Spellmount, 2003, 165). In 1709 wordt het verdrag weliswaar verworpen na interventie van de Dauphin, maar in de eerste plaats omdat Lodewijk XIV te veel plaatsen moet opgeven, zonder zeker te zijn van een effectief einde van de vijandelijkheden (zie de annotatie van Torcy bij artikel XXXV).

¹⁹⁹ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 438.

²⁰⁰ J. BÉRENGER en B. BARBICHE, "Secrétaire d'état des affaires étrangères," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 1143. Zijn vervanger, Daniel Voysin, zal een actievere rol spelen. Zie J. FALQUE-CADOR en E. PÉNICAUT, "Voysin de la Noiraye," in *Les Ministres de la Guerre*, SARMANT, T. ed., Paris, Belin, 2007, 307-318.

²⁰¹ Chamillart wordt door Villars gedwongen om de bevolking in de generaliteiten van Amiens, Soissons, Chàlon en Rouen voedsel aan het leger te laten leveren onder de graanprijzen, op straffe van confiscatie van alle goederen, een maatregel die pas in 1793 terug wordt bovengehaald (STURGILL, *Claude Le Blanc*, 40).

²⁰² MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 330.

²⁰³ *Lettre du Roi à M. le duc de Tresmes, pair de France, premier gentilhomme de la chambre de S.M. et gouverneur de la ville de Paris, au sujet des propositions extraordinaires qui avoient été faites pour la paix de la part des puissances alliées*, Paris, Imprimerie Royale, 1709. De tekst is integraal weergegeven bij MARQUIS DE DANGEAU, *Journal (XII)*, 448-450.

²⁰⁴ BÉLY, "Fénelon face à la guerre et à la frontière," 256.

²⁰⁵ J.A. LYNN, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, ed. SCOTT, H.M. en COLLINS, B.W., (Modern Wars in Perspective), London, Longman, 1999, 334.

bedreigen ze Bergen. Villars, die samen met Boufflers het leger in het Noorden aanvoert, reageert op hun aanvallen en probeert hen te verrassen bij het dorp Malplaquet tussen beide steden (11 september²⁰⁶). In een lang aanslepend bloedbad, wanneer het korps van Johan Willem Friso de verkeerde orders opvolgt en verzuimt door te stoten, ruimt het Franse leger bij de invallende duisternis het veld.

Om te constateren dat de geallieerden meer slachtoffers hebben achtergelaten: 21 000 doden en gewonden, tegenover 11 000 voor de Fransen²⁰⁷. Marlborough's reputatie als gewetenloos slager is gevestigd, die van Villars wordt er alleen maar groter op. "*Si Dieu nous fait la grâce de perdre encore une pareille bataille, Votre Majesté peut compter que tous ses ennemis seront détruits*". De beslissing valt opnieuw niet op het slagveld.

²⁰⁶ H.G. BOWEN, "The Dutch at Malplaquet, 11 september 1709: did the Prince of Orange exceed his orders?," *Journal of the Society for Army Historical Research* XL, no. 161 (1962): 39-41, A. CORVISIER, *La bataille de Malplaquet 1709: l'effondrement de la France évitée*, ed. RICALENS, P. en PEDRONCINI, G., (Campagnes et Stratégies), Paris, Economica, 1997, A. CORVISIER, "Le moral des combattans, panique et enthousiasme: Malplaquet, 11 septembre 1709," *Revue Historique des Armées*, no. 3 (1977): 7-32.

²⁰⁷ De interpretaties van de precieze cijfers lopen uiteen, maar deze minimale omvang lijkt wel aannemelijk: CORVISIER, *Malplaquet*, 121-124.

B. Vrede op andere voorwaarden? De tranen van Torcy

"Je ne scay pas comment la chose pourroit estre executée; car aparament on n'ira pas jusqu'au point de luy proposer de joindre ses troupes à celles de l'archiduc pour oster la couronne au Roy son petitfils"

Torcy, januari 1708²⁰⁸

1) Geertruidenberg

Na Malplaquet wordt opnieuw een uitweg gezocht uit de oorlog. Lodewijk stuurt abbé de Polignac²⁰⁹ en maarschalk d'Huxelles²¹⁰ naar Holland, om te onderhandelen over de uitvoering van de preliminaria die Heinsius in een jaar eerder, in mei 1709 had voorgesteld aan Torcy²¹¹. Buys en Van der Dussen voeren tijdens de onderhandelingen op de Hollandse binnenwateren, de prijs opnieuw op: Douai (waarvan de belegering amper begonnen is), Valenciennes en Kassel moeten bij de barrière.

Het volstaat niet dat Lodewijk zich onthoudt van financiële en militaire steun aan Filips V, hij wordt nu verplicht die te geven aan zijn bondgenoten om zijn kleinzoon te ontronen²¹². De Franse koning kan hier niet mee akkoord gaan, maar biedt in ruil aan om de geallieerden subsidies van een miljoen pond per jaar te verstrekken, waarmee ze zelf tot actie overgaan²¹³. Zelfs de hertog van Beauvillier, voorman van de vredespartij, kan dat laatste punt niet aanvaarden²¹⁴. De dramatische zitting van de Conseil d'en Haut op 28 april wordt door Torcy beschreven in zijn *Journal*²¹⁵ en vormt een van de eerder theatrale episodes uit de Spaanse Successieoorlog.

Sinzendorf, ambassadeur van de Keizer²¹⁶ en Townsend, de Britse vertegenwoordiger, vragen aan Heinsius evenwel om de onderhandelingen af te breken en de campagne verder te zetten²¹⁷. Van der Dussen en Buys voeren de druk dan nogmaals op: als Lodewijk niet wil meewerken aan het verjagen van zijn kleinzoon, moet hij alle territoriale concessies die in de plaats kunnen komen (Sicilië, Sardinië, Toscaanse praesidia), laten varen. Op 20 juli keren d'Huxelles en Polignac, na vier maanden van ondraaglijk en frustrerend trage onderhandelingen, terug naar Parijs.

2) Harley, Vendôme en Desmarets

²⁰⁸ AE, CP, Hollande, 214, f. 35r (Torcy aan Mesnager, 19 januari 1708, vanuit Versailles).

²⁰⁹ Melchior de Polignac (1661-1741). Zie L. BÉLY, "Le Cardinal de Polignac, courtisan ou négociateur?," *Cahiers Saint-Simon*, no. 22 (1994): 7-15.

²¹⁰ Nicolas de Bled, markies van Huxelles (1652-1730). Maarschalk van Frankrijk sinds 1703, na 1715 voorzitter van de raad voor Buitenlandse Zaken onder Filips van Orléans. *Un homme de plaisir, d'esprit fin* (H. VAST, *Les grands traités du règne de Louis XIV. III: La Succession d'Espagne*, Paris, Picard, 1899, 69).

²¹¹ MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 359-360.

²¹² *Ibid.*, 376.

²¹³ *Ibid.*, 393.

²¹⁴ J.-C. PETITFILS, *Louis XIV*, Paris, Perrin, 2002, 641.

²¹⁵ De tekst werd uitgegeven in 1884 en is gedetailleerder dan de hier in voetnoot geciteerde mémoires. Torcy beschrijft er onder andere hoe ook Beauvillier en Lodewijk XIV tranen laten in de uitzichtloze situatie en hoe hij zelf zijn emoties in bedwang moet houden bij het voorlezen van de brieven uit Holland (zie L. BÉLY, "Les larmes de Monsieur de Torcy, essai sur les perspectives de l'histoire diplomatique, à propos des conférences de Gertruydenberg, mars-juillet 1710," *Histoire, Economie et Société*, no. 3 (1983). Integraal overgenomen in L. BÉLY, *L'Art de La Paix en Europe: Naissance de la Diplomatie Moderne, XVI-XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 2007, 431-464).

²¹⁶ Philip Ludwig Wenzel, graaf van Sinzendorf (1671-1742, zie BKO, XXXV, 21-22 en Deel III, hoofdstuk 1). Vergezelt Jozef I op campagne in 1702 en 1704, bekleedt vanaf 1705 samen met Seilern de hoedanigheid van *Oberst-Hofkanzler*. Ambassadeur in de Republiek, gevolmachtigde voor Karel VI op het congres van Utrecht.

²¹⁷ MARQUIS DE TORCY, *Mémoires*, 395.

Bij hun terugkeer draait de diplomatieke constellatie: Sarah Jennings, Marlborough's vrouw, wordt als koninklijke favoriete vervangen door Abigail Masham, die de benoemingen van Robert Harley, de graaf van Oxford (als vervanger van Godolphin als kanselier²¹⁸) en Henry St-John, burggraaf Bolingbroke²¹⁹, als minister van buitenlandse zaken, voorstelt. De onderhandelingen zullen nu met een inschikkelijkere Britse regering verlopen.

Tijdens de onderhandelingen van Geertruidenburg heeft Lodewijk XIV toestemming gegeven aan Vendôme om met Alberoni naar Spanje te trekken en het bevel van de resterende troepen van Filips V op zich te nemen²²⁰. Begin december veegt de hertog bij Brihuega en Villaviciosa de vloer aan met de troepen van de Oostenrijker Starhemberg en herstelt hij zo op duurzame wijze Filips V, die enkel Catalonië aan Karel van Habsburg moet laten.

Desmarets houdt de *capitation* in stand en creëert de nieuwe *dixième*, geïnspireerd op het project van Vauban voor een egalitaire belasting, die zonder onderscheid alle inkomens treft²²¹. De nieuwe belastingen brengen jaarlijks 45 miljoen pond binnen en moet de andere actoren overtuigen van de Franse financiële veerkracht²²².

²¹⁸ Robert Harley, 1st earl of Oxford and Mortimer (1661-1724) (ODNB, v. 25, 317-326).

²¹⁹ Henry St-John, Viscount Bolingbroke (1678-1751) (ODNB, v. 48, 614-628).

²²⁰ Eind september staat Karel van Habsburg opnieuw in Madrid. Lodewijk XIV stuurt maarschalk Noailles naar Spanje om Filips V alsnog te overtuigen troonsafstand te doen, zodat er kan onderhandeld worden over een equivalent, maar hij weigert. De zending van Vendôme is dus eerder te begrijpen als een gok van de laatste kans, dan als een bewust vasthouden aan de Spaanse monarchie (C. PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme et la campagne d'Espagne de 1710 à 1712 (Maîtrise)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1999, 3).

²²¹ Weliswaar gebaseerd op een door de belastingplichtige in te dienen inkomensaangifte (behalve voor de sommen die geheven worden op overheidsbezoldigingen, die aan de bron worden ingehouden). Zie M. TOUZERY, "Capitation" en "Dixième" in BÉLY, ed., *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, 201-202, 416. Eerder had Chamillart een forfaitaire belasting op dopen, huwelijken en begrafenissen ingesteld (E. MORET, *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*, vol. II, Paris, Didier, 1859, 272).

²²² De inkomsten volstaan allesbehalve om de oorlogsuitgaven te voldoen. Uit de gewone belastingen haalt Lodewijk nog amper 32 miljoen pond. Desmarets moet uiteindelijk teruggrijpen naar het opdrijven van de venaliteit, die samen met de nieuwe belastingen 1 200 miljoen pond extra binnenbrengen op 7 jaar (BAYARD, FÉLIX, en HAMON, *Dictionnaire des surintendants et des contrôleurs généraux des finances*, 110).

IV. Conclusie

Ondanks het structurele meningsverschil met de Britse bondgenoot, durft de Republiek het niet aan om los van de Alliantie vrede te sluiten met Frankrijk. Hoewel alle gesprekspartners van Mesnager naar vrede verlangen, heerst het *wantrouwen*. In de eerste plaats tegen het gebrekkige geheim van de operatie, die de geloofwaardigheid van de gezant ondermijnt, maar structureler tegenover de intenties van Lodewijk XIV, die klaar lijkt om een aantal jaar later opnieuw de Republiek binnen te vallen. De kanttekeningen die de onderhandelaar maakt bij zijn eigen vrijhandelsvoorstel tonen ook aan dat dit zeker niet ongegrond is.

Mesnager en Helvétius reizen in de aanzienlijke vrije onderstroom van uitgereikte paspoorten door oorlogsgebied naar Den Haag, op een manier die voor traditioneler gezanten niet mogelijk is. De handelaar en de dokter moeten optreden waar hertogen of graven-ambassadeurs dat niet kunnen. Als de belangen van de koninklijke bibliotheek verdedigd worden voor Hollandse rechters, nemen de Rotterdammer Hennequin en de literaire connecties van Nicolas Clément de taak op zich.

Het lek dat Chamillart organiseert in de *Conseil de Commerce* en de dubbele rol van Bergeyck lijken te wijzen op een poging om Mesnager te torpederen. Net als in de Republiek, willen alle Franse politieke verantwoordelijken een eerbare vrede, maar ook hier worden de contouren van het akkoord de inzet van een politiek spel. Bergeyck wil in de eerste plaats niet worden weggedrongen uit de top van de besluitvorming. Welke rol rest er aan een minister van de wankele koning van Spanje, eens de oorlog voorbij is?

Chamillart wil zo vlug mogelijk vrede en staat erop dagelijks op de hoogte te worden gehouden van het nieuws uit Amsterdam. We weten niet wat hij Bergeyck heeft toevertrouwd op hun onderhoud eind januari op Versailles. Sust Chamillart de wrok van zijn gesprekspartner, omdat hij weet dat het initiatief van Torcy op niets zal uitdraaien, en organiseert hij daarna het lek? Tegelijk met de missie in Holland gaat immers ook het project van Hooke voor een landing in Schotland om (dat behandeld wordt in ons volgende hoofdstuk). Of schaaft hij zich als loyaal en bedeesd dienaar van de koning, die enkel hoopt dat de uitzichtloze uitgavenspiraal onder beheersing kan worden gebracht door een aparte vrede, achter Torcy?

Hoofdstuk 3. Van Schotland naar Utrecht: de Engelse oplossing

"les diverses nations doivent se faire, dans la paix, le plus de bien, et, dans la guerre, le moins de mal qu'il est possible, sans nuire à leurs véritables intérêts"

Montesquieu¹

"La guerre est une épreuve de volontés [...] n'est vaincu que celui qui se reconnaît tel"

Toenadering tot de Engelse rivaal lijkt lange tijd de minst haalbare optie. Hoewel de Franse informanten in Londen net als in Den Haag een vredespartij ontwaren bij de handelsburgerij en onder de Tories, verhindert het in oorlogstijd voortdurende vergrotende comparatieve voordeel op de Hollandse bondgenoot een toenadering voor 1711.

De expeditie van 1708 naar Schotland, die we eerder kort aanhaalden, toont bovendien aan dat Lodewijk XIV de Pretendent op meer dan symbolische wijze ondersteunt. De Spaanse successieoorlog begeleidt tegelijkertijd de twist over de Britse successie. De mislukking is niet van aard de steun van koningin Anna aan de Whigs aan te tasten (I, A).

Tegen deze achtergrond hebben we de berichten van Vasseur en Guénin, Franse informanten in Londen, over de perceptie van de oorlogsgebeurtenissen in het bewogen jaar 1708, onderzocht (I, B). Uiteindelijk passeert ook voor de Engelsen een oplossing langs de figuur van Mesnager, die op economische voorwaarden een congres mogelijk maakt (II). De Republiek verdwijnt van het toneel als partner. Tegen de achtergrond van de pompeuze ceremonies in Utrecht, hertekenen Tocy en Bolingbroke samen de kaart van Europa, in een oplossing die uiteindelijk ook de Keizer moet aanvaarden (III).

¹ R. ARON, *Paix et guerre entre les nations*, Paris, Calmann-Lévy, 2004, 13.

² ARON, *Ibid.*, 37.

I. Onderhandelen met de andere bondgenoot: Engeland voor de preliminaria

A. De mislukte uitstap van Jacobus III

1) De Engelse successie

Van de Tudors tot de Exclusion Crisis

Het verhaal van de Britse successie is terug te voeren tot het testament van Hendrik VIII in 1546. Uit de huwelijken van de monarch waren een reeks kinderen voortgekomen, die hij naar eigen goeddunken in volgorde had gerangschikt: eerst de lijn van zijn zoon Edward, vervolgens de dochters Mary en Elisabeth, om uit te komen bij de afstamming van de jongste dochter, de hertogin van Suffolk³. Op die manier werden de Stuartkoningen in Schotland⁴, die via het huwelijk van Jacobus IV en Margaretha Tudor, de zus van Hendrik VIII, ook aanspraken koesterden, achteraan in de rij geplaatst.

Bij het overlijden van Elisabeth I zijn de andere kandidaten evenwel overleden zonder afstammelingen of om andere redenen buiten de successie geplaatst, zodat de koningin op haar beurt de Schotse koning Jacobus VI moet aanduiden als haar opvolger. De personele unie tussen Engeland en Schotland wordt verdergezet door zijn zoon Karel I en kleinzoon Karel II. De dynastieke problemen duiken evenwel opnieuw op wanneer Karel II geen wettige erfgenamen voortbrengt. Bij het overlijden van de vorst in 1685 moet zijn broer, Jacobus Stuart, de troon bezetten. De tweede zoon van Karel I heeft in twee huwelijken meerdere kandidaten voor zijn opvolging verwekt: Mary en Anna uit een eerste unie met Anne Hyde, Jacobus uit zijn tweede met Maria-Beatrix van Modena.

Voor het tweede huwelijk met Maria van Modena wordt Karel II evenwel geconfronteerd met de weigering van zijn parlement om zijn katholiek geworden broer (1673) als kandidaat voor de troon te handhaven. De *uitsluitingscrisis* van 1679 leidt uiteindelijk tot het afkondigen van de *Habeas Corpus Act* en een eerste golf van partijvorming tussen Whigs (gekant tegen de katholieke troonsopvolger) en Tories (die de prerogatieven van de koning in soevereiniteitszaken steunen). De parlementaire polarisatie leidt ertoe dat Karel II de kwestie niet tot een onmiddellijke oplossing kan brengen. Van 1682 tot 1685 regeert hij zonder parlement, met Franse financiële steun.

Jacobus II, de Glorious Revolution en de ballingschap in Saint-Germain

Wanneer Jacobus zijn broer opvolgt, wordt hij in eerste instantie aanvaard door de parlementaire partijen: zijn beide dochters zijn anglicaans en hebben protestantse prinses gehuwd (Mary met Willem III van Oranje in 1678, Anna met Georg van Denemarken, 1683). Jacobus komt evenwel op de troon in een religieus bijzonder woelige periode. Lodewijk XIV betwist de keizer het leiderschap van de katholieke reconquista en verbant de calvinisten uit Frankrijk met het Edict van Fontainebleau. Karel II had eerdere (geheime) beloftes om zich tot het katholicisme te bekeren, nooit ten uitvoer gebracht, gezien de moeilijke verhouding met het Britse Parlement. Jacobus II vindt een minder kneedbare oppositie en komt dan nog eens openlijk uit voor zijn katholicisme: net zoals zijn broer probeert hij steun te vinden bij de protestantse dissidenten en katholieken, maar nu niet enkel geheim.

Het proclameren van de *Declaration of Indulgence* in 1687 jaagt ook de Tories in het parlement tegen hem in het harnas. Wanneer Jacobus de verklaring in 1688 herhaalt (tot groot protest van de anglicaanse clerus), laat hij ook nog eens zijn pas geboren zoon Jacobus katholiek dopen. De geboorte van een opvolger kan het katholicisme in Engeland terug duurzaam inplanten en stelt een einde aan de hoop op een kortstondig paaps interregnum. De protestantse

³ L. BÉLY, *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1999, 296.

⁴ Op zich al duurzamer dan het Tudor-huis in Engeland: de Stuarts regeren sinds 1371. M. DUCHEIN, *Les derniers Stuarts, 1660-1807*, Paris, Fayard, 2006, 9.

oppositie doet een beroep op Willem van Oranje, de echtgenoot van Jacobus' oudste dochter Mary. In november 1688 landt Willem in Torbay op de zuidkust, een maand later gooit Jacobus II het koninklijk zegel in de Thames en vlucht hij naar Frankrijk. Lodewijk XIV ontvangt de verjaagde vorst met open armen en installeert hem in Saint-Germain-en-Laye, voor Versailles zijn voorkeursverblijfplaats⁵. 1689 maakt Engeland van mogelijke bongenoot tegen de Republiek, tot een maritiem-commerciële, politieke en religieuze tegenstander van Lodewijk XIV⁶.

Figuur 1 La Foi Catholique triomphante en Angleterre (Almanach Royal, 1688)

De installatie en consolidatie van Willem III

Na een discussie over de juridische kwalificatie van Jacobus' op de vlucht slaan, besluiten de parlementairen en de Londense gemeenteraad dat een nieuwe koning moet worden gekozen.

⁵ E. CORP, ed., *A court in Exile: The Stuarts in France, 1689-1718*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

⁶ A.-J. BOURDE, "Louis XIV et l'Angleterre," *XVIIe siècle*, no. 46-47 (1960): 58.

Willem III dringt erop aan persoonlijk de titel koning te mogen dragen, samen met zijn echtgenote. In ruil voor het uitbrengen van een *Bill of Rights* wordt de calvinistische prins, nog voor zijn echtgenote, gekroond in Westminster (11 april 1689). In een coalitie tussen parlementarisme en anticontinentaal sentiment slaagt de oppositiepartij erin de successieregels te wijzigen (Jacobus II heeft eigenlijk niet geabdiceerd) ten gunste van een protestantse vorst, maar slechts met instemming van het parlement.

Tijdens de negenjarige oorlog hoopt Lodewijk XIV op een instorting van de Britse monarchie: opstanden in Ierland en eventuele problemen in Schotland, het thuisland van de Stuarts, zouden Willem moeten immobiliseren om op het continent tussen te komen. De stadhouder-koning houdt evenwel meer dan stand. In 1695 doet ambassadeur Callières het aanbod om de nieuwe situatie te erkennen. Twee jaar later komen maarschalk Boufflers en graaf Portland in Rijswijk overeen dat de Franse koning de bestaande situatie zal respecteren, in ruil voor de vrede. Lodewijk engageert zich geen hulp te verlenen aan derden bij een opstand tegen Oranje.

Zoals aangehaald in het vorige hoofdstuk, erkent de Franse koning desondanks toch Jacobus III als koning van Engeland in opvolging van zijn vader. Willem verbreekt daarop de diplomatieke relaties en schrijft nieuwe verkiezingen uit, waarbij de Whigs aan de macht komen. Denkt Lodewijk nog een akkoord te kunnen vinden met de Tories om de Stuarts te laten terugkeren? Willem van Oranje laat uit voorzorg in juni nochtans de *Act of Settlement* stemmen.

Anna Stuart heeft geen erfgenamen die haar kunnen opvolgen⁷. Bij een overlijden van Willem⁸ komt de lijn van Jacobus II normaal terug in aanmerking. Om dit te vermijden, worden de katholieke Stuarts uitgesloten van aanspraken op de kroon, waarbij ze dient toe te vallen aan de afstammelingen van Elisabeth van Bohemen (1596-1620), de met winterkoning Frederik V van de Palts gehuwde dochter van Jacobus I.

Haar dochter Sophie heeft op haar beurt hertog Ernst August van Brunswijk-Lüneburg als echtgenoot, wat maakt dat de Britse kroon in Duitse, maar protestantse handen belandt, bij hun oudste zoon Georg Wilhelm (1660-1727). Juridisch is dit een essentiële stap: de nieuwe soeverein zal zijn legitimiteit halen uit de aanduiding door een *parlement*, niet door geboorte of traditie⁹. Hoewel het externe leven van de monarch nog steeds plaats heeft in de *société des princes*, volgt de binnenlandse grondwettelijke traditie niet langer dezelfde, biologische en religieuze opvolgingsregels.

⁷ Na het overlijden van haar laatste zoon, William van Gloucester, in 1700.

⁸ Die sinds 1692 (het overlijden van Mary) uit eigen naam regeert.

⁹ J. LEFÈVRE, *L'Angleterre et la Belgique à travers les cinq derniers siècles*, Brussel, Editions Universitaires - Les Presses de Belgique, 1946, 114.

2) Een opstand in Schotland?

“Jamais je n’eusse été assez sot pour entreprendre une descente en Angleterre, le seul cas excepté d’une révolution intérieure dans ce pays”¹⁰

“Le Roy a pris la resolution de faire armer les Vaisseaux; de donner ses Torupes & ses Generaux pour l’execution d’un si beau dessein, quoiqu’il lui puisse coûter: il donne à ce jeune Monarque l’argent, les armes, les Munitions de guerre & de bouche, sans prétendre que de faire une action de justice [...] il ne va point dans ce Pais-là pour se servir du droit de conquête; mais pour y établir l’ancienne forme du Gouvernement; selon les Loix pratiquées depuis tant de Siecles”¹¹

Landingen op de Britse kust zijn op zich niet ongebruikelijk. De Republiek suggereerde het Lodewijk tijdens de Holland-Britse zeeoorlog van 1665-1667, in de Negenjarige Oorlog wordt Jacobus II aan land gezet in Ierland bij Kinsale¹². Telkens is het idee om de Engelsen tot krachtenspreiding te verplichten, wat de druk op hun troepen in de Nederlanden moet verhogen. Een andere mogelijkheid, is het zaaien van financiële verwarring in Groot-Brittannië: door een landing op de kust van Schotland, zou de edelmetalenschaarste nog verscherpt worden, schuldenaars insolvent worden en de Engelse oorlogsmachine, die sterk op financiering via de nationale schuld draait, zand in de raderen krijgen¹³.

Al in 1703 duikt het plan op voor een maritieme afleiding van de Engelse militaire inzet. Nathaniel Hooke, een figuur uit het gevolg van Saint-Germain¹⁴, stelt aan Torcy voor om met een klein legertje te landen in de *Highlands*, waar het lokaal ongenoegen woekert. De bevolking haat de Engelsen en verwerpt de opvolging door de vreemde dynastie van de Hannoveraars: wat subsidies en een geringe militaire inspanning zouden moeten volstaan om het Schotse parlement een Hannoverse opvolging te doen afwijzen¹⁵. Het plan wordt verworpen: Lodewijk wil de inspanning voor 1704 concentreren op Duitsland, waar de keizer kan worden ingesloten tussen Max Emmanuel van Beieren en Rakoczy. Ook in 1705 vangt Hooke bot¹⁶.

Een derde voorstel, twee jaar later, wordt ernstiger bestudeerd. Hooke, die in februari 1707 persoonlijk steun ronselt over het kanaal, gaat er prat op een leger van 20 000 Schotten en katholieke Ieren te kunnen mobiliseren. Het armlastige koninkrijk kan de uitgaven evenwel niet zelf dragen: de opstandelingen vragen 20 Franse fregatten (verspreid over Brest, Rochefort, Port-Louis, Le Havre en Duinkerken, om geen overdreven aandacht te trekken) voor de oversteek, wapens voor 30 000 infanteristen, 15 000 paarden, buskruit en kanonnen. Ten Noorden van de

¹⁰ Napoleon, geciteerd bij O. KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Grossbritannien und Irland in Zusammenhange der europaischen Angelegenheiten von 1660-1714*, vol. XIII (Die Kriegsjahre 1708-1710), Wien, Wilhelm Braumüller, 1885, 34.

¹¹ “Lettre circulaire du Roi de France a ses Ministres sur l’entreprise du Pretendant en Ecosse au commencement de 1708”, gepubliceerd bij DE LAMBERTY, *Mémoires pour servir à l’histoire du XVIIIe siècle, contenant les négociations, traités, résolutions, et autres documents authentiques concernant les affaires d’état*, vol. V, Amsterdam, Pierre Mortier, 1735, 17.

¹² W. TROOST, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke Biografie*, Hilversum, Verloren, 2001, 275.

¹³ AE, CP, Angleterre, 225, f. 83r (Vasseur aan Torcy, 7 augustus 1708, O.S., vanuit Londen). “S’il [Jacobus III] avoit débarqué en Ecosse, ou resté seulement quelques jours davantage sur les costes de ce royaume, la banque [Bank of England, 1693] auroit fait faillite, et par ce coup fatal support de la Ligue et de la Guerre auroit ausy manqué, ce qui auroit rendu la France maîtresse absolue de donner à l’Europe la paix qu’elle auroit voulu”. D.W. JONES, *War and economy in the Age of William III and Marlborough*, Oxford, Blackwell’s, 1988, 73. Kanselier Godolphin laat voor de duur van de expeditie al het edelmetaal in de Tower vergrendelen en schort de terugbetaling van alle overheidsleningen op.

¹⁴ 1661-1738, “Gentilhomme anglais, plein d’esprit et de savoir, et qui surtout possédoit les lois de son pays”. Spion van Jacobus II in Engeland, door Willem van Oranje meerdere keren in de Tower opgesloten en opnieuw ontsnapt. Eindigt zijn carrière als maréchal de camp in het leger van Lodewijk XV, dient in het regiment van Sparre in het leger in de Nederlanden. L. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires (IV)*, ed. CHÉRUEL, M., Paris, Hachette, 1857, 98, J.S. GIBSON, *Playing the Scottish Card: the franco-jacobite invasion of 1708*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1988, 31.

¹⁵ DUCHEIN, *Les derniers Stuarts, 1660-1807*, 353.

¹⁶ GIBSON, *Playing the Scottish Card...* 65.

Firth of Forth moet een onuitroeibare weerstandskern tegen de Engelsen worden uitgebouwd, ten voordele van de enig wettige (sinds 1706 meerderjarige) koning Jacobus VIII (III).

Het voorstel (8 mei 1707) wordt mee ondertekend door 10 Schotse edelen, teleurgesteld door de stemming van de *Act of Union* (16 januari – 19 maart 1707) in het Schotse en Engelse Parlement¹⁷. Indien Jacobus III bereid is de protestantse religie te erkennen, staan ze klaar om het leger van proviand te voorzien, wanneer Lodewijk een charismatisch generaal van hoge rang en maandelijkse subsidies wil leveren¹⁸. De voordelen voor Frankrijk zijn dubbel: Engeland wordt in de rug aangevallen, wat de terugtrekking van troepen en schepen op andere fronten tot gevolg zal hebben, en zal in een kredietcrisis terechtkomen¹⁹.

Lodewijk XIV steunt na zes maanden intriges uiteindelijk het plan van Hooke, op positief advies van Torcy en Maintenon²⁰. Luitenant-Generaal Charles de Gacé krijgt een maarschalkstaf beloofd als hij de operatie met een detachement van 6 000 Franse soldaten succesvol leidt. De verscheping van de Fransen naar Schotland valt onder de verantwoordelijkheid van de graaf van Forbin, die zijn sporen heeft verdiend met het kapen van Engelse schepen vanuit Duinkerken²¹. Dat Lodewijk XIV Berwick niet inzet, wordt gezien als een teken van de geringe slaagkansen die hij de tocht toekende²².

De Schotse onderneming is de Engelsen al vroeg bekend. De *Habeas Corpus Act* uit 1679 wordt opgeschort en gekende Jacobieten worden verscherpt in de gaten gehouden. Op 6 maart 1708 vertrekt de pretendent vanop Vendôme's kasteel in Anet naar Duinkerken, onder strikt incognito. Het vervolg van de expeditie is bekend: Forbin wordt onderschept door het eskader van Byng en kan –afgezien van een verkenningsschip– geen contact maken met de Schotse opstandelingen.

¹⁷ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van Engeland*, Antwerpen, Martinus Nijhoff, 1984, 147-148. De Act of Union impliceert onder andere dat de Schotse en Engelse parlementen vanaf november 1707 samen zitting hebben, terwijl Ierland een formeel afzonderlijk bestaan leidt (KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart* (XIII), 1).

¹⁸ A. DE ROHAN CHABOT, *Le Maréchal de Berwick*, Paris, Albin Michel, 1990, 185. De Schotse edelen denken aan Berwick, de overwinnaar van Almanza.

¹⁹ GIBSON, *Playing the Scottish Card...* 99.

²⁰ Het plan passeert eerst via Callières, de hertogen van Chevreuse en Beauvillier, Chamillart en Desmarets. Chamillart, overwerkt als steeds, is fysiek niet in staat om op te treden als promotor van het plan. Chevreuse probeert vervolgens om via Louis de Pontchartrain tot bij zijn zoon Jérôme, de minister van Marine te geraken, maar de oude kanselier houdt hem aan het lijntje, tot maarschalk Noailles er uiteindelijk mee naar Maintenon loopt (Chevreuse aan Chamillart, 2 augustus 1707, S.H.A.T., A¹, 2019, nrs. 207-210; DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires* (IV), 98-99). De goede relaties tussen Maintenon en Maria van Modena, de weduwe van Jacobus II, zouden haar een aarzelende Lodewijk XIV, die de Schotse Hooglanders niet vertrouwt en de poging van Mesnager niet wil kelderen, hebben doen overtuigen (M. BRYANT, "Partner, matriarch, and minister: Mme de Maintenon of France, clandestine consort, 1680-1715," in *Queenship in Europe 1660-1815: the role of the consort*, CAMPBELL ORR, C. ed., Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 86).

²¹ Forbin zelf is zeer weinig enthousiast over de campagne. In zijn mémoires heeft hij het over 6 000 man op het zand gooien, zonder verdere mogelijkheid om ze te steunen of terug te trekken. "*Disposez-vous à exécuter les ordres qu'on vous donne, sans vous embarrasser de la réussite*" zou het antwoord van Pontchartrain geweest zijn (C. DE FORBIN, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 1993, 461).

²² W. CHURCHILL, *Marlborough. His Life and his times*, vert. WELTZ, E., vol. IV, Bussum, Kroonder, 1948, 336. Anders: GIBSON, *Playing the Scottish Card...*, die de interpretatie van Churchill afdoet als Engels negationisme. De steun voor een pro-Jacobietische opstand onder de voornaamste Schotse families en het risico voor Anna Stuart zou veel steviger zijn geweest dan aangenomen.

Figuur 2 De mislukking van de Schotse expeditie: "*inimicus odor appetitu fortior*" (de Franse ezel krijgt een Schotse distel aangeboden door Anna Stuart, verdraagt de geur niet en trekt zich terug)²³

In welke zin moet men de Schotse expeditie interpreteren? Acht Versailles het mogelijk om Jacobus III tot opvolger van Anna Stuart te maken?

Vanaf 1706 verklaart Lodewijk XIV zich bereid om de protestantse successie in Engeland te erkennen, wat een desavouering van de Stuarts inhoudt²⁴. Dit is ook wat er zal gebeuren na de vrede van Utrecht: Maria van Modena en Jacobus III worden geëxporteerd naar Lotharingen. De politieke kwestie van een terugkeer van de Jacobieten is eerder een stok achter de deur: de landing in Schotland dient enkel om een interne burgeroorlog op te stoken, op een voor Lodewijk XIV relatief goedkope manier²⁵.

In tweede instantie is er de timing van de expeditie. Wanneer in Versailles het besluit wordt genomen om te landen in Edinburgh, loopt de missie van Mesnager op haar laatste benen. Het uitsturen van de vloot van Forbin naar Schotland is eerder het eerste teken van de campagne van 1708. Het is een afleidingsmanoeuvre in dezelfde zin als de landingen in Ierland tijdens de Negenjarige Oorlog: een voordelige manier om een op eigen bodem ongenaakbare tegenstander politieke en financiële²⁶ schade te berokkenen. De Engelsen in eigen huis splitsen is eenvoudiger dan een echte invasie over het kanaal.

Het enige structurele effect van de Schotse expeditie, is dat de Engelse binnenlandse verdediging en de patrouilles in het kanaal voor de rest van de oorlog worden versterkt²⁷. De mogelijkheid van een Schotse opstand blijft in de rug van het Engelse leger priemen en verplicht hen tot het op peil houden van de verdediging van hun eiland. Ook na de mislukte expeditie in maart blijft Hooke actief contacten onderhouden met de rebellen²⁸.

²³ N. CHEVALIER, *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, Utrecht, 1711, 6. BNF Arsenal 4 H 7986.

²⁴ KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart* (XIII), 31.

²⁵ "Im Besitze der königlichen Familie von England und Herr ihres Willens hoffte Ludwig XIV. in England einen inneren Krieg zu erregen, nicht indem er selber zuerst Truppen und Geld daran wagte, sondern indem er zuerst die Engländer unter einander zu entzweien hoffte" (Ibid., 33). Voor een afwijkende visie, zie GIBSON, *Playing the Scottish Card*..

²⁶ AE, CP, Angleterre, 225, f. 83 v (anonieme berichten vanuit Londen, 7 augustus 1708 O.S.).

²⁷ J.B. HATTENDORF, *England in the war of the Spanish succession: a study of the English view and conduct of grand strategy, 1702-1712*, (Modern European History), New York, Garland, 1987, 169.

²⁸ AE, CP, Angleterre, 225, f. 152v (Hooke aan Torcy, 23 september 1708, vanuit Saulsoi): "*les dispositions sont plus louables que jamais... ce peuple est prest a prendre les armes et de prester un prompt secours*". Hooke krijgt het bezoek van de hertog van Gordon, Schots edelman, geëscorteerd door een aide-de-camp van Chemerault, die hem op de weg naar Oudenaarde had onderschept. Gordon beweerde correspondentie voor Jacobus III en Maria van Modena over te brengen. Hooke regelt hem een audiëntie met de Pretendent en zijn vertrouwensman Middleton in Doornik en vraagt aan Bourgogne om het nieuws via Beauvillier aan Versailles over te brengen.

In plaats van een versterking van de binnenlandse Engelse vredespartij, zoals ook Bergeyck had gehoopt²⁹, komt de oorlogspartij als overwinnaar uit de vervroegde parlamentsverkiezingen, die koningin Anna op 15 april laat doorgaan onder impuls van Marlborough en Godolphin³⁰.

²⁹ “*Un coup de party dont nous pourrons esperer des tres heureux succez partout*” S.H.A.T., A¹, 2080, nr. 70 (Bergeyck aan Chamillart, 10 maart 1708, vanuit Bergen).

³⁰ E. GREGG, *Queen Anne*, London, Routledge, 1980, 263.

B. De Britse publieke opinie in 1708

“Il faut avouer que jamais rien ne pourrait estimer de plus à propos de Marlborough sur le gain de cette bataille, car sans cela toute l’Angleterre seroit tombée sur luy a son retour et la cour n’auroit été demander au parlement de nouveaux subsides pour continuer la guerre³¹”

1) Informanten en agenten in oorlogstijd

De archieven van de Quai d’Orsay bevatten voor 1708 de neerslag van de rijke correspondentie tussen de Franse informanten in Londen, de bankiers Vasseur³² en Guénin en minister Torcy. Hoewel deze boodschappen operationeel-militair bitter weinig kunnen bijbrengen, gezien de gemiddelde overleveringsduur van een brief, die rond de elf dagen schommelt³³, geven ze wel aan hoe de intern-Britse politieke tribulaties worden geïnterpreteerd op Torcy’s internationale *mind map*.

Een deel van de berichten uit Londen komt overeen met de standaardtaak van de ambassadeur: informatie overbrengen over het hofleven of de gezondheid van het ziekelijke staatshoofd³⁴, over benoemingen en *faveurs*³⁵, of over de partijpolitieke ontwikkelingen³⁶. Vasseur en Guénin besteden evenwel grote aandacht aan de evoluties in de bredere publieke opinie, waar ze denken meer steun te kunnen vinden voor vredesplannen.

Indien we ons de vraag stellen of een publieke opinie op dat ogenblik wel bestaat in Engeland, zijn er twee argumenten om deze stelling positief te ondersteunen: in de eerste plaats het formeel-juridische, verkozen, parlementaire systeem, dat het debat over het beleid van de natie uitbreidt, enkel en alleen door het loutere feit van het verhoogde aantal deelnemers in kwesties van buitenlandse politiek. Internationale problemen worden gebruikt als hefboomen door de verschillende fracties om elkaars dominantie te contesteren, teruggekoppeld aan de belangen van hun samenstellende elementen. Die binnenlandse contestatie vindt uit de aard van het systeem zelf, plaats op een breder forum dan in Frankrijk.

³¹ AE, CP, Angleterre, f. 64r., anonieme berichten uit Londen, 27 juli 1708.

³² Vasseur wordt volgens Legrelle enkel gebruikt als dekmantel, in 1711 voor abbé Gaultier (A. LEGRELLE, *La Diplomatie française et la Succession d’Espagne: 1659-1725, Vol. IV*, Paris, Pichon, 1892, 584).. Bij het onderzoek van de stukken die we hebben gezien, is het evenwel niet mogelijk gebleken om ze aan iemand anders dan de informant toe te schrijven.

³³ Een uitzondering hierop vormen de speculaties op lange termijn: zo houdt vanaf juni een aanzienlijk detachement zich gereed op het eiland Wight en in Plymouth, waarvan Vasseur vermoedt dat het zal gebruikt worden voor een landing op de Franse kust. De link met het amfibische plan van Marlborough (zie Deel II Hoofdstuk 3), om Frankrijk rechtstreeks te bedreigen door tussen de *ceinture de fer* door naar Parijs te trekken, gecombineerd met een landing in Abbeville, is niet ver weg (AE, CP, Hollande, 216, f. 63r, Petkum aan Torcy, 17 juli 1708, vanuit Den Haag). Ook een landing in Portugal of een raid op Duinkerken, behoren tot de mogelijkheden. In september blijken de schepen met de troepen van Erle naar Oostende te vertrekken, om de bevoorrading van het beleg van Rijsel te verzekeren. AE, CP, Angleterre, 225, f. 29r, 6 juli 1708: “*on nous veut faire croire icy que nous allons assieger dunkerque par mer et par terre... ce qui en même temps vengeroit la G.B. de l’invasion que la France avoit méditée sur l’Ecosse*”. Zie Deel II Hoofdstuk 4.

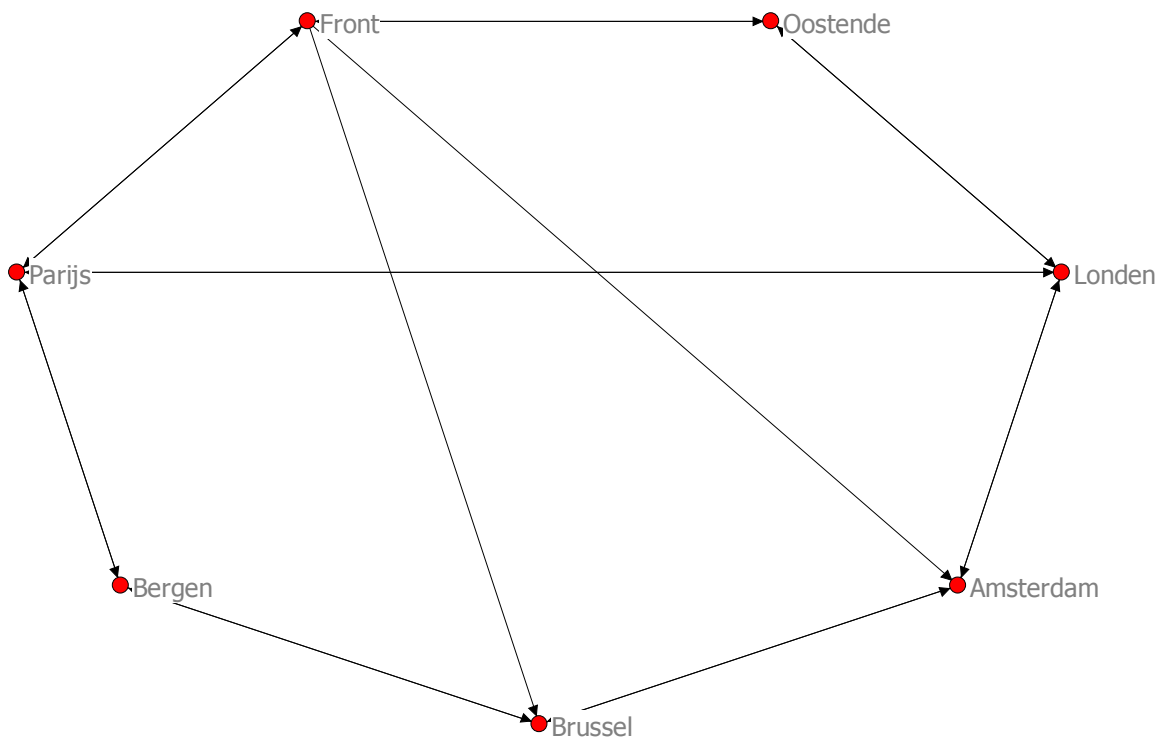
³⁴ Zie bijvoorbeeld AE, CP, Angleterre, 225, ff. 23r-v.(3 juli 1708, Guénin): “*La reine est encore incommode de la goutte au genoux et a la main droite, ce qui l’empêche d’aller a Windsor; elle est fort touchée des divisions qu’elle voit augmenter tous les jours dans le gouvernement*”. F. 33v (10 juli 1708): “*La reine paroît fort triste de quelque affaire qui luy cause un chagrin secret*”. Of nog 102r (21 augustus), waar men spreekt over een moordplan op de koningin tijdens een jachtpartij en 120r. (4 september), waar de *santé chancelante et imbécile* van haar echtgenoot (die op 28 oktober zal overlijden) hem verhindert om de viering van de Franse nederlaag bij Oudenaarde bij te wonen.

³⁵ Zie bijvoorbeeld AE, CP, Angleterre, 225, f. 27v (3 juli 1708, Vasseur): “*le chevalier Salathuel prit sa place dans le banc de la cour de l’échequier en qualité de cinquième baron du siège, et le lendemain il eût l’honneur de baiser la main à S.M. pour la remercier d’avoir brigüé cette nouvelle charge en sa faveur*”.

³⁶ Zie ibidem, waar de prominenten van de Anglicaanse partij worden gerangschikt volgens hun potentieel om het tot *speaker* in het Lagerhuis te schoppen.

In tweede instantie moet men het geheel aan niet-formeel *raderwerk* voor discussie in rekening nemen. Londen, waar de operatiebasis van de Franse informanten ligt, kent een respectabel netwerk van discussie- en verspreidingsplaatsen voor gedrukte media. De *Gazette de France*³⁷ wordt er evengoed gelezen als de *Gazette de Londres*, propaganda-orgaan van de Britse regering.

De algemene politieke analyse van de informanten is immers pessimistisch: *ce parlement qui durera 3 ans sera d'avis incessamment de continuer la guerre, nonobstant les dettes publiques et la rareté des especes qui se fait sentir tous les jours de plus en plus, quelque soin qu'on prenne de lever les taxes également et avec moderation. Et quoyqu'il semble que l'Angleterre ayt autant besoin de la paix que la France, il est sur qu'on n'en parlera pas, a moins que les hollandois ne trouvasent à propos de rompre la glace sur des vues et des reflexions importante (sic) pour le bien de leur Republique.* Het parlement gijzelt de koningin, die het niet zal aandurven aparte onderhandelingen te openen. De Whigs en Godolphin hebben het land in hun macht, hoewel dit ingaat tegen de belangen van haar inwoners³⁸.

Figuur 3 De postnetwerken in 1708

2) Oudenaarde: tussen propaganda en Tory-ressentiment

Een belangrijke episode vormt de val van Gent en Brugge. In het eerste bericht van Guénin naar Versailles, verstuurd op 17 juli³⁹, ligt de Slag bij Oudenaarde al achter de rug. Toch is het opvallend in welke mate de Franse informanten de *bévue* van de hertog van Marlborough meer laten doorwegen dan het succes van zijn overwinning, en op die manier zelfs menen te kunnen stellen dat de publieke opinie hem vijandiger gezind wordt, naarmate het beleg van Rijsel vruchteloos blijft. Het studieobject van de Franse agenten, waarin ze de vredespartij in de Britse publieke opinie proberen te ontwaren, is duidelijk: *les esprits des commercans*⁴⁰.

³⁷ Zie bijvoorbeeld AE, CP, Angleterre, 225, f. 68r (anonieme berichten vanuit Londen): “on a déjà publié avec grand soin parmy le temple que la première gazette de Paris ne dira pas un seul mot de vérité.”

³⁸ AE, CP, Angleterre, 225, ff. 32 r-v. (Guénin aan Torcy, 10 juli N.S., ontvangen 24 juli).

³⁹ AE, CP, Angleterre, 225, f. 46v-47 (Guénin aan Torcy, 17 juli N.S.).

⁴⁰ AE, CP, Angleterre, 225, f. 59r (Guénin aan Torcy, 20 juli 1708 N.S.).

Anonieme nieuwsberichten laten het zelfs uitschijnen, alsof de nederlaag absoluut niet overtuigend wordt overgebracht: na Graaf Stair, Marlboroughs vaste heraut, en nog twee latere berichten, roept Anna haar raad bijeen. Net als bij Lodewijk lijken de concrete implicaties van de slag niet duidelijk. De overwinning wordt gevierd met kanonsalvo's, klokkenluiden en vreugdevuren, maar het verslag over 11 juli is *fort suspecte et bien embrouillée a tous ceux qui l'on leüe*⁴¹.

Wanneer verdere verduidelijking over Marlborough's overwinning uitblijft, verspreiden de *mal intentionnés* in de hoofdstad geruchten die ertoe strekken de omvang van de overwinning te relativiseren, gezien het Franse leger zich kranig heeft geweerd en een mooie terugtocht heeft gemaakt⁴². Ook de berichtgeving in de *Gazette de Londres* wordt op de korrel genomen, omdat ze de rol van Eugenius van Savoye in de veldslag zou minimaliseren ten voordele van Marlborough. Drie weken na de aankomst van Stair is er nog steeds geen gedetailleerd verslag van Oudenaarde beschikbaar: *L'avantage qu'on nous assure que nous avons eu, n'est pas aussy considerable qu'on la publié parmy le peuple et qu'a la fin nous pourrions bien apprendre que les choses se sont passees aupres d'Oudenaarde comme celles se passèrent il y a quelques années a Luzzara*⁴³.

Guénin beschrijft twee weken na Oudenaarde drie partijen in de opinie. *Le pays modéré*, de partij van handelaars en hovelingen⁴⁴, die Eugenius van Savoye in haar armen heeft gesloten, schrijft het succes van de slag toe aan de aanwezigheid van de Oostenrijkse generaal, die de *par la conduite estropiée du Duc de Marlborough* slabakkende zaken in de Nederlanden heeft rechtgezet.

Radicaal tegenover de gematigde partij staat het gemeen. Naar de smaak van de Londense *populace* waren het verslag van Stair en de brief van de Hollander Geldermarsen te bescheiden, wat de overheid ertoe gedwongen zou hebben om een *fanfaronade de valet de chambre d'un brigadier de l'armée* uit te geven ter compensatie. Guénin denkt verder dat niemand het aandurft om in Engeland of de Republiek het nieuws van een nederlaag te brengen, *sans risque d'être lapidé*. Zonder het nieuws van de overwinning, was *la belle maison que le Duc de Marlborough a à Blenheim*, in gevaar gekomen.

Algemeen is men in Engeland evenwel *las de la guerre*. Enkel door het nieuws van Oudenaarde wil het hof zich niet langer de wet laten stellen door de gematigden. Mocht blijken dat de slag toch minder goed is uitgevallen dan de opgehitste gemoederen willen geloven, zal de Engelse oorlogsinspanning terugvallen.

3) Het beleg van Rijsel

Het beleg van Rijsel vormt in dat opzicht de ultieme test voor Marlborough's geloofwaardigheid en de verdere steun van de handelaars en bankiers: *si tout cela n'aboutissoit qu'à lever un siège, beaucoup de monde en murmurerait et se plandroit hautement que nous avons dépensé pres de quarante millions de livres Sterlins*⁴⁵". Deze beweging blijft we steeds voorwaardelijk: in de opbouw van de Engelse oorlogsinspanning naar de lang verwachte definitief beslissende campagne tegen Lodewijk, worden kosten noch moeite gespaard: *"notre parlement n'épargnera ny hommes ny argent (quoy que ces deux choses soient devenues prodigieusement rares) pour porter le dernier coup a cette puissance"*.

Om de steun voor de oorlog intact te houden, organiseert koningin Anna openbare vieringen van het succes bij Oudenaarde: de aartsbisschop van Canterbury krijgt, vier weken na de overwinning, wanneer de geallieerde insluiting van Rijsel begint en het duidelijk is dat Lodewijk XIV de opdracht heeft gegeven aan Berwick en Bourgogne om hun legers samen te brengen, de opdracht voor te gaan in een Te Deum op 6 september en overal in het land dankmissen op te dragen⁴⁶. In eerste instantie houdt de golf goed nieuws aan: de bevolking

⁴¹ AE, CP, Angleterre, 225, f. 55r. (anonieme berichten vanuit Londen, 17 juli N.S.)

⁴² AE, CP, Angleterre, 225, f. 56r (Guénin aan Torcy, 20 juli 1708 N.S.).

⁴³ AE, CP, Angleterre, 225, f. 58r (Vasseur aan Torcy, 20 juli 1708 N.S.).

⁴⁴ "*Les réjouissances ont été assez moderées à la Cour*" (AE, CP, Angleterre, f. 59r, Guénin aan Torcy, 24 juli 1708 N.S.).

⁴⁵ AE, CP, Angleterre, 225, f. 84v (anonieme berichten vanuit Londen, 7 augustus 1708 O.S.).

⁴⁶ AE, CP, Angleterre, 225 f. 88r (Guénin aan Torcy, 7 augustus 1708 N.S.). Verslag van het Te Deum in de St-Paul op 20 augustus (O.S.) op ff. 117r-118r (anonieme berichten vanuit Londen, 31 augustus N.S.).

herhaalt met plezier de stelling van Eugenius, dat hij met achtduizend cavalieristen in Versailles de vijf mooiste schilderijen van Lodewijk XIV kan gaan roven⁴⁷. De Hugenotenkolonie in Londen beweert dat Rijsel ten hoogste achttien dagen na het openen van de tranchée moet vallen⁴⁸.

Naarmate het beleg van Rijsel langer aansleept, krijgen de negatieve stemmen in Engeland meer weerklank: wie gelooft dat Marlborough het beleg zal kunnen uithouden tegen een veel groter Frans leger⁴⁹? Geruchten over de krijgsverrichtingen volgen elkaar op: een keer heeft Berwick 17 bataljons van Eugenius in stukken gehakt, de volgende dag beweert men dan weer het omgekeerde over een ontmoeting tussen een Engels korps en dat van de maarschalk, waar Marlborough vijfduizend gevangenen zou hebben genomen⁵⁰. Het gebrek aan goed nieuws vanuit Rijsel brengt de kroonraad in Windsor evenwel tot besluiteloosheid. De parlementaire oppositie (*le party modéré*) beraadt zich over maatregelen bij de Parlementsvernieuwing⁵¹, aldus Guénin (die consequent optimistischer is dan Vasseur of de anonieme nieuwsberichten).

Figuur 4 "Veldheere klokspys op 't Kasteel van Ryssel" (Hollandse spotprent, 1708): Boufflers en Luxembourg moeten hun eigen paarden opeten tijdens het beleg⁵²

Het nieuws over de val van de *contrescarpe* in Rijsel stelt een einde aan de onrust over de slechte bevoorrading van het belegeringsleger: het parlement lijkt vastbeslotener dan ooit om geen vrede te aanvaarden zonder Spanje aan "Koning Karel" toe te kennen⁵³. Opnieuw countert Guénin dit idee: als de publieke opinie zich geen zorgen meer maakt om het beleg, komt dat omdat informatie over de geleden verliezen bij de achterenvolgende stormlopen systematisch wordt achtergehouden. In werkelijkheid fluistert men aan het hof over de vermeende onbekwaamheid

⁴⁷ AE, CP, Angleterre, 225, f. 115r (Guénin aan Torcy, 18 augustus 1708 N.S.).

⁴⁸ AE, CP, Angleterre, 225, f. 119r (Vasseur aan Torcy, 31 augustus 1708 N.S.).

⁴⁹ AE, CP, Angleterre, 225 f. 107 (anonieme berichten vanuit Londen, 2 september 1708 N.S.).

⁵⁰ AE, CP, Angleterre, 225, f. 120r (Guénin aan Torcy, 4 september 1708 N.S.).

⁵¹ AE, CP, Angleterre, 225, f. 140r (Guénin aan Torcy, 18 september 1708 N.S.).

⁵² British Museum, On-line database (<http://www.britishmuseum.org/research>).

⁵³ AE, CP, Angleterre, 225, f. 133 (anonieme berichten vanuit Londen, 14 september 1708 N.S.).

van Eugenius van Savoye, *plus capitaine qu'ingénieur*, die het beleg op een onhandige manier zou aanpakken.

Er is een schrijnend tekort aan munitie, belegeringsgeschut en werktuigen, de geallieerden hebben al tussen de vier- en vijfduizend man verloren. De Staten-Generaal verwijten Koningin Anna dat de twee veldheren op eigen houtje beslist hebben Rijsel te belegeren, tegen de gedeputeerden te velde in. Intussen is het leger van Vendôme en Bourgogne helemaal niet weggetrokken en wordt Marlborough beschoten bij Ennetières⁵⁴.

Niet enkel de reisafstand tussen Rijsel en Londen, maar ook de weersomstandigheden op het kanaal conditioneren de mate waarin Guénin en Vasseur in Londen nieuws van het front kunnen verzamelen. Elk bericht over de onzekere situatie rond Rijsel wordt met veel aandacht gelezen. Zo verspreidt zich begin oktober het gerucht dat Marlborough door de Fransen verslagen is en Eugenius het beleg van Rijsel, *qui va aussy mal et meme plus mal que nos ennemis ne peuvent souhaitter*, heeft moeten opgeven, op basis van een brief van *un des premiers et des principaux de nos officiers*⁵⁵.

Het geallieerde leger ligt voor Rijsel zonder brandewijn of tabak voor de soldaten, de broodprijs staat veel te hoog en het buskruit wordt buitensporig vlug opgebruikt. Van de veertig ingenieurs die bij aanvang het beleg leidden, blijven er nog negen over, *qui par leur ignorance faisoient perir tous les jours un nombre infini de morts*. Vasseur ziet dit relaas bevestigd door een handelaar uit Rotterdam⁵⁶.

Guénin bespeelt verder dezelfde motieven als na de slag bij Oudenaarde: Marlborough en zijn partijangers vallen uit de gratie van de publieke opinie⁵⁷ (1) en de Britse regering probeert zoveel mogelijk flatterend nieuws aan de bevolking te brengen (2), ondanks de verwonding van Eugenius, die voor de informant symbool staat voor het nakende onherroepelijke kredietverlies van het geallieerde duo.

De val van Rijsel lijkt de berichtenstroom in de andere richting te moeten duwen, maar in de communicaties van Vasseur en Guénin lijkt het alsof het verleggen van het beleg naar de citadel niets verandert aan de zaak. *Les trois quarts de l'Angleterre souhaitent passionnement la paix [...] la cour sera obligée de l'accepter, autrement elle n'aura point d'argent, pour continuer la guerre*⁵⁸.

C. Marlborough en Berwick: de parallelle onderhandelingen van 1708

“M de Marlborough ne s'y opposera pas. Il est picqué des louanges donnés au Prince Eugène, jaloux de voir qu'on luy attribue en Hollande et en Angleterre tout le succès de la campagne, et enfin embarrassé des cabales qui se forment contre luy, aussy bien que des plaintes, que le duc de Hanovre fait d'avoir esté trompé par ses promesses”

Torcy⁵⁹

Wanneer Mesnager wegtrekt uit Den Haag, zeilt de expeditie van Forbin naar Schotland en is de campagne geopend. Dat betekent evenwel niet dat er geen verdere bilaterale pogingen

⁵⁴ Zie Deel II, Hoofdstuk 4.

⁵⁵ AE, CP, Angleterre, 225, f. 153r (Vasseur aan Torcy, 25 september 1708 N.S.): *“Tout le monde est icy dans une consternation épouvantable, il semble que tout soit déjà perdu”*. Vasseur maakt ook referentie aan de escorte van Webb, die Marlborough heeft uitgestuurd om voorraden via Leffinge naar Roeselare te sturen. Ze zou niet meer dan drieduizend man tellen, *toutes nouvelles levées à la reserve de trois régiments*. La Mothe, die het detachement in West-Vlaanderen beveelt, zou hen zonder problemen de baas kunnen in geval van een gewapend treffen...

⁵⁶ AE, CP, Angleterre, 225, f. 156r (Vasseur aan Torcy, 28 september 1708 N.S., weergave): de landkonvooien vanuit Holland vinden geen doorgang meer, door de positie van het Franse leger langs de Schelde. Tussen Gent en Nieuwpoort heeft La Mothe de sluisen op het kanaal Brugge-Oostende laten springen.

⁵⁷ *“La famille du duc de Marlborough et les partisans sont dans une tristesse et dans un silence extraordinaires”* (AE, CP, Angleterre, f. 158r., Guénin aan Torcy, 2 oktober 1708 N.S.).

⁵⁸ AE, CP, Angleterre, 225, f. 229r (Vasseur aan Torcy, 30 november 1708 N.S.).

⁵⁹ AE, CP, Hollande, 216, f. 107r (Memorandum van Torcy aan Lodewijk XIV, 3 december 1708, Marly).

ondernomen worden. De motor van de gesprekken is dit keer dan wel de hertog van Marlborough. Marlborough wordt voor de Fransen terug interessant door zijn ruzies met keurvorst Georg August van Hannover, de protestantse troonsopvolger. In tegenstelling tot wat Eugenius en Marlborough hem hadden beloofd in juni, heeft de “hertog⁶⁰” een zeer onopvallende rol gespeeld aan de Neder-Rijn.

Wanneer zijn neef Berwick (kind uit een relatie tussen Jacobus II en zijn maîtresse Arabella Churchill, de zus van de hertog) gelegerd ligt voor Rijsel, ontstaat er een hoffelijke correspondentie tussen de twee aanvoerders. Berwick brengt evenwel onmiddellijk Torcy op de hoogte, die de poging niet veel kans tot slagen toedicht. Arsène Legrelle, die een kleine studie aan het onderwerp heeft gewijd, denkt dat Marlborough slechts twee doelstellingen voor ogen had: enerzijds zijn kansen gaaf houden bij de Jacobieten, waarvan het niet uitgesloten was dat ze zouden terugkeren en waar altijd een dubbele loyautéit gespeeld heeft, anderzijds de aandacht afleiden van de rechtstreekse onderhandelingen met de Republiek⁶¹.

⁶⁰ Torcy bestempelt Hannover als hertog, aangezien zijn verheffing tot keurvorst tijdens de negenjarige oorlog, waartegen de Wittelsbachs in het getouw komen (zie vorig hoofdstuk) door de Fransen niet erkend wordt. Het erkennen van de protestantse successie en de electorale status van Hannover vormen op die manier twee troeven die kunnen worden uitgespeeld op een latere vredesconferentie.

⁶¹ A. LEGRELLE, *Une négociation inconnue entre Berwick et Marlborough: 1708-1709*, Gent, Dullé-Plus, 1893. Voor uitgebreidere interpretaties, als zou Berwick erop gerekend hebben terug te keren als voornaamste raadgever van een tot het anglicanisme bekeerde Jacobus III, zie DE ROHAN CHABOT, *Le Maréchal de Berwick...*

II. Dynastiek toeval en welbegrepen eigenbelang: de oorlog kantelt

“Gagner, ou ne pas perdre⁶²”

A. Karel VI, een nieuwe Karel V?

Jozef overlijdt op 17 april 1711 aan de pokken⁶³. Karel van Habsburg wordt hierdoor verplicht om uit Barcelona terug te keren naar Wenen om zijn broer op te volgen. Het nieuws doet er een week over om Versailles te bereiken, waar Lodewijk XIV net voor het slapengaan door Torcy op de hoogte wordt gebracht van het belangrijkste vorstelijk overlijden sinds dat van Karel II⁶⁴. De Franse doelstelling van de laatste kans na Geertruidenberg, het uithouden tot zolang de alliantie breekt, lijkt plots binnen bereik. Op 12 september 1703 moet Leopold zijn bondgenoten immers beloven dat hijzelf en Rooms Koning Jozef afstand doen van hun aanspraken op de Spaanse kroon⁶⁵.

Het verdwijnen van Jozef opent perspectieven omdat het de doelstellingen van de Haagse alliantie, met name het verzekeren van een continentaal machtsevenwicht (1) in gevaar brengt én omdat het tegelijk de positie van Filips V in Spanje –die hetzij behouden, hetzij ingeruild kan worden voor een Habsburgse positie in Italië– zo goed als verzekert (2). Het opgeven van zijn kleinzoon is nu in geen geval een optie meer⁶⁶.

In 1703 sluiten de aartshertogen Karel en Jozef immers, onder druk van Keizer Leopold, een onderling pact over de erfopvolging in de Habsburgse gebieden af. Karel krijgt de Spaanse erfenis, maar niet integraal: Milaan en het hertogdom Finale moeten aan Rooms Koning Jozef komen. Bovendien willen de Oostenrijkse prinses hun eigen opvolging regelen, door in de eerste plaats de Salische Wet in te voeren in hun eigen erfopvolging: latere mannelijke afstammelingen zullen voorgaan op eerstgeboren dochters. Bij ontstentenis van mannelijke erfgenamen, zullen de dochters van Jozef voorgaan op die van Karel, die een aparte tak sticht in Madrid⁶⁷.

Het overlijden van Jozef zorgt ervoor dat het huis van Habsburg binnen afzienbare tijd met problemen geconfronteerd wordt. Om een Spaanse situatie te voorkomen, past Karel het successiepact aan in 1713. Zijn Pragmatieke Sanctie bepaalt dat, naar het voorbeeld van die van Karel V, de Habsburgse gebieden samen in één hand zullen overgaan en dat, bij ontstentenis aan mannelijke opvolgers, de vrouwelijke lijn kan opvolgen. Vanaf de geboorte van aartshertogin

⁶² ARON, *Paix et guerre entre les nations*, 42.

⁶³ Voor een alternatieve hypothese, waarin Jozef door inoculatie met de pokken wordt geïnjecteerd en vergiftigd, zie het uitgebreide historische dossier achteraan de roman van Monaldi en Sorti (R. MONALDI en F. SORTI, *Veritas*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2006, 661-725). De auteurs stellen zich ook vragen bij de houding van prins Eugenius, die afgunst tegenover de militaire exploitatie van Jozef I wordt verweten, en Karel VI, die de persoonlijke papieren van zijn broer laat vernietigen en de publicatie van Spannagels biografie *Josefo il Vittorioso* zou hebben tegengehouden. Het lijkt ons eigenaardig dat de twee belegeringen van Landau waar Jozef aan deelnam, de vergelijking met Eugenius' successen in de slag bij de Zenta, Blenheim, het ontzetten van Turijn, Oudenaarde, de val van Rijsel of Peterwardein zouden kunnen doorstaan. De auteurs zien in de beslissing van Jozef I om Eugenius niet naar Spanje te zenden in 1708 een reden tot ergernis voor de prins, aangezien hem dat de kans zou ontnemen met grote overwinningen de Successieoorlog te beslechten. Klopp, die de kwestie uitgebreid behandelt, schuift evenwel zelf een sterk argument tegen deze hypothese naar voor: “*Auch selbst, wenn der Kaiser einwilligte, könnte es doch geschehen, dass der Prinz Eugen oder auch Graf Starbemberg Bedenken trügte, ein Commando auf sich zu nehmen, bei welchem aus Mangel einer genügenden Macht keine Ehre zu erwerben sei, wohl aber die erlangte Reputation in Gefahr kommen sollte*”. Exact het tegenovergestelde van wat Monaldi en Sorti beweren (keizerlijk resident Hoffman in Londen, geciteerd bij KLOPP, *Der Fall des Hauses Stuart* (XIII), 15).

⁶⁴ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XIII (1709-1711), Paris, F. Didot, 1857, 395.

⁶⁵ L. BÉLY, *Louis XIV: le plus grand roi du monde*, Paris, Jean-Paul Gisserot, 2005, 241.

⁶⁶ Lodewijk geeft onmiddellijk opdracht aan Torcy om het nieuws naar zijn bondgenoten Jozef Clemens in en Max Emmanuel in Compiègne te brengen (Ibid.)

⁶⁷ M. FREY en L. FREY, *A Question of empire : Leopold I and the war of Spanish succession, 1701-1705*, (Brooklyn college studies on society in change), New York, Columbia University Press, 1983, 67.

Maria Theresia (1717) poogt Karel het document te laten erkennen bij de Europese hoven, in die interpretatie, dat het zijn dochters bevoordeelt boven die van Jozef⁶⁸.

B. De Tories aan de macht

1) De Franse onderhandelingen

Ondanks de inname van Bouchain (14 september) slagen Eugenius en Marlborough er niet in om tot Parijs door te dringen. Villars houdt de *pré carré* intact. Wanneer de beslissende overwinning uitblijft, gecombineerd met een dermate grote omwenteling op het continent, verandert de Britse politiek van koers. De Tories, die in oktober en november 1710 na de koningin ook het Britse Parlement veroveren, achten het moment gekomen om onderhandelingen op te starten.

Abbé Gaultier⁶⁹ wordt door Tallard voorgesteld als Frans onderhandelaar. Hij komt in januari 1711 aan in Londen om de Britse intenties te polsen. Na het overlijden van keizer Jozef steekt de dichter Matthew Prior in juli het kanaal over. Op zijn terugreis krijgt hij Nicolas Mesnager mee, die drie documenten meeneemt met de essentie voor een vredesakkoord: Lodewijk erkent de protestantse successie, vernietigt de versterkingen van Duinkerken (van waaruit de Jacobitische expeditie van 1708 vertrok⁷⁰), zal verhinderen dat de kronen van Frankrijk en Spanje verenigd worden en wil zowel de keizer als de Republiek een barrière gunnen (1). In tweede instantie maken Lodewijk en Anna zich sterk, een koningskroon te schenken aan de hertog van Savoye (2). In een derde, evenzeer als het tweede, geheim document, spreken Mesnager en St-John af om Saint-Christophe in de Franse Antillen af te staan, naast Gibraltar en Minorca, de *asiento de negros* en een tijdelijke slavenstapelplaats op de Rio de la Plata⁷¹.

2) On the conduct of the allies

"We have been the great supporters of the King of Spain, to whom the Dutch have hardly contributed any thing at all [...] the Dutch are always slow in paying their subsidies, by which means the weight and pressure of the Payment lies upon the Queen, as well as the Blame.

The Emperor drained the Wealth of those Countries into his own Coffers, without encreasing his Troops against France by such mighty Acquisitions, or yielding to the most reasonable Requests we have made.

What is it to Us that Bouchain is taken, about which the Warlike Politicians of the Coffee-House make such a Clutter?"

Jonathan Swift, *On the Conduct of the Allies*⁷²

Om de publieke opinie voor te bereiden op de radicale verandering in de buitenlandpolitiek, publiceert Jonathan Swift zijn pamflet *On The Conduct of The Allies*, waarin de verzuchtingen van de Britse handelsburgerij tegen de Republiek worden opgesomd. Wie er niet in slaagt zijn financiële engagementen na te komen, zadelt de andere partner op met te zware uitgaven en drijft

⁶⁸ J.-P. BOIS, *De la paix des rois à l'ordre des empereurs, 1714-1815*, (Nouvelle histoire des relations internationales; 3), Paris, Seuil, 2003, 123.

⁶⁹ De voormalig aalmoezenier van Tallard (die vanaf 1704 in Engeland gevangen zit), beschikt over relaties met alle in Londen vertegenwoordigde naties en correspondeert met Torcy sinds 1709 (LEGRELLE, *La Diplomatie française (IV)*, 582).

⁷⁰ Claude Le Blanc wordt de volgende campagne door Voysin gevraagd om de nodige afspraken te maken met de Britse generaal Hill. Ook de overgaves van Veurne en Ieper aan Tilly, die de Staatse troepen aanvoert, zijn zijn werk (C. STURGILL, *Claude Le Blanc. Civil Servant of the King*, Gainesville, Florida U.P., 1975, 80).

⁷¹ Bemerkt dat deze laatste reeks afspraken, net als het programma dat Mesnager in Den Haag verdedigt begin 1708, onder de bevoegdheid van Pontchartrain vallen. Nu de onderhandelingen van Mesnager niet langer geheim zijn, krijgt hij een agressieve tussenkomst van de secretaris voor marine en kolonies te verwerken, die zich (net als Bergeyck in 1708) ergert aan het gebrek aan betrokkenheid bij de gesprekken, die Torcy en Mesnager onderling lijken te bedisselen (L. BÉLY, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Paris, Fayard, 1990, 590).

⁷² J. SWIFT, *On the Conduct of the Allies and of the Late Ministry, in Beginning and Carrying on the Present War*, London, John Morphew, 1711, 40, 46, 55 en 90.

de oorlog door tegen diens belangen in. Engeland wil geen vereniging van de Spaanse en Oostenrijkse gebieden, geen territoriale veranderingen op het continent, maar enkel de welvaart van haar handel. Die handel lijdt disproportioneel onder de oorlog, ook al omdat de Franse kapers ravages aanrichten bij de handelsschepen naar de kolonies, in de Middellandse Zee en in de Noordzee⁷³.

Swift krijgt tegenwind van Daniel Defoe (*A Defence of the Allies and the Late Ministry*) en Hare, Marlboroughs kapelaan (*The Allies and the Late Ministry Defended against France and the Present Friends of France*⁷⁴), maar ook steun van abbé Du Bos, die door Torcy wordt betaald om de Engelse publieke opinie te bewerken⁷⁵. Dat de optie van Swift en de Tories het haalt, heeft in niet geringe mate te maken met de steun van de grondbezitters, die tijdens de Spaanse Successieoorlog menen het grootste deel van de belastingdruk te torsen hebben⁷⁶.

Op 8 oktober tekenen Mesnager en Bolingbroke⁷⁷ het geheime voorakkoord, dat voorziet in de opening van een congres in Utrecht⁷⁸. De nieuwe meerderheid geeft op 31 december het bevel om Marlborough te ontslaan en vijf maanden later de opdracht aan de hertog van Ormonde, zijn opvolger, om zijn troepen niet in te zetten bij gewapende acties tegen de Fransen⁷⁹.

Het blijft niet bij het vooruitzicht van een aparte vrede met Frankrijk. Zoals de motivatie voor de Engelse demarche aangeeft, willen de Tories de verhoudingen met de Republiek corrigeren. Een nieuwe pamfletoorlog barst los tussen Swift⁸⁰ en Hare, over het Barrièreverdrag van 29 oktober 1709, dat de bondgenoten het recht geeft om in 19 plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden garnizoenen te leggen en tolrechten te heffen⁸¹.

Als een Chinees het verdrag zou lezen, aldus Swift, zou hij denken dat de Republiek een of ander onmetelijk imperium vertegenwoordigt, en de Britse koningin slechts een tweederangsfiguur is op het internationale toneel, die door de legers van de grootmacht tegen

⁷³ J.S. BROMLEY, "The French privateering war, 1702-1713," in *Historical Essays presented to D. Ogg*, BELL, H.E. en OLLARD, R.L. ed., London, A & C Black, 1963, 203-231, F. LEBRUN, *La puissance et la guerre*, (Nouvelle Histoire de la France Moderne; 4), Paris, Seuil, 1997, 246. Tussen 1702 en 1712 maken de Fransen uit Tortuga, Brest, Saint-Malo en Duinkerken voor 150 miljoen Franse ponden en meer dan tweeduizend zeshonderd Engelse en Hollandse schepen buit. Duguay-Trouin, kaperhoofdman uit Saint-Malo, onderneemt in september een raid op het Portugese Rio de Janeiro, die alleen al dertienhonderd kilo goud, twee miljoen aan koopwaar en zestig gekaapte handelsschepen binnenbrengt.

⁷⁴ 1660-1731; zie D. COOMBS, *The Conduct of the Dutch: British opinion and the Dutch alliance during the War of the Spanish succession*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1958. BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 269.

⁷⁵ *Les Intérêts de l'Angleterre mal entendus*

⁷⁶ "We have now been twenty years engaged in the two most expensive wars that Europe ever saw. The whole burthen of this charge has laid upon the landed interest during the whole time" (Bolingbroke, geciteerd bij J. BREWER, *The sinews of power: war, money and the English state, 1688-1793*, Boston, Routledge, 1994, 200).

⁷⁷ Henry St-John, 1st Viscount Bolingbroke (1678-1751, zie ODNB, XXV, 317-326). Helpt Swift bij de redactie van zijn pamflet, wordt minister van Buitenlandse Zaken na de Tory-overwinning. Theoretisch belangrijk omwille van zijn bijdrage tot de theorievorming rond het Europese machtsevenwicht. Beschuldigd van steun aan de Pretendent, vlucht na het verdrag van Utrecht naar Frankrijk. Zie H.T. Dickinson, "Bolingbroke", in ODNB, XLVIII, 614-628.

⁷⁸ Zie L. BÉLY, *L'Art de La Paix en Europe: Naissance de la Diplomatie Moderne, XVI-XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 2007, 503-524.

⁷⁹ De nieuwe meerderheid telt een aantal fervente tegenstanders van Marlborough en Godolphin, zo ook Robert Harley, eerste graaf van Oxford (1661-1724), aan wie Lucien Bély een belangrijk aandeel toeschrijft bij de vrede van Utrecht. Harley wordt begin 1708, nog voor de Schotse expeditie, door de koningin de laan uitgestuurd op aanraden van de Marlborough-clan. Harley vervangt in 1710 Godolphin als kanselier. Het ontslag van de hertog in 1711 is zijn revanche voor de toenmalige coup. C. JONES, "The Vote in the House of Lords on the Duke of Ormond's 'Restraining Orders, 28 May 1712'," *Parliamentary History* XXVI, no. 2 (2007): 160-184.

⁸⁰ J. SWIFT, *Some remarks on the Barrier Treaty*, London, John Morphew, 1712.

⁸¹ "Traité de la Barrière entre les Etats Generaux & La Grande Bretagne", 29 oktober 1709, gepubliceerd bij DE LAMBERTY, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIIe siècle, contenant les négociations, traités, résolutions, et autres documents authentiques concernant les affaires d'état*, 464-469.

barbaarse invallen beschermd moet worden. Terwijl de toestand net andersom is: de Britse troepen hebben alle plaatsen voor de Hollanders veroverd.

Die Hollanders trekken dan nog niet enkel de garnizoenen in de vestingen naar zich toe, maar meteen alle kasselrijen en dependenties van de versterkte plaatsen, zodat de Zuidelijke Nederlanden eigenlijk een Hollandse verovering worden⁸². Als de Staten-Generaal in het bezit worden gelaten van het kasteel in Gent, Dendermonde en Oostende, hebben die plaatsen niets te zien met bescherming tegen Frankrijk, maar alles met hun ambitie om Vlaanderen te domineren⁸³.

⁸² SWIFT, *Some remarks*, 8.

⁸³ *Ibidem*, 10.

III. De vrede

A. Utrecht: in de sporen van Mesnager

“La France et l’Angleterre ont [...] un ennemi commun qui ne peut subsister qu’à leurs dépens et s’enrichir de leurs dépouilles. On conçoit assez que c’est la république de Hollande: ce pays renfermé dans des bornes étroites n’a lui-même ni aucun commerce ni aucune consommation, et ils ne se sont élevés au point où on les a vus qu’en faisant le commerce de tous les pays de l’Europe dont ils sont devenus les magasins et les voituriers”

Instructies aan de Franse gevolmachtigden in Utrecht (1712)⁸⁴

Het congres doet er uiteindelijk meer dan een jaar over om tot de sluiting van de vredes tussen alle partijen, behalve de Keizer, te komen (11 april 1713⁸⁵). De Republiek vertrouwt de Engelse gezanten immers niet en Karel VI probeert de onderhandelingen te torpederen. In mei 1712 brengt Torcy St-John tot het ondertekenen van een wapenstilstand tussen Frankrijk, Spanje en Koningin Anna. De Hollandse en Oostenrijkse troepen van Eugenius worden een paar maanden later bij Denain verslagen, waarop ook de Republiek de oorlog verlaat.

Fundamenteel is Utrecht niet veel anders dan het vertalen van het Frans-Engelse politieke plan in een multilaterale oplossing, waarbij ook aan de verzuchtingen van de secundaire machten tegemoet wordt gekomen. Het eigenlijke machtscompromis wordt in bilaterale afspraken en per correspondentie onderhandeld tussen Torcy, Bolingbroke en Brits eerste minister Robert Harley⁸⁶.

In zijn synthese over het Europese veiligheidssysteem op lange termijn ziet Andreas Osiander Utrecht als de vestiging van nieuw orderingsprincipe, dat van het machtsevenwicht. Dit evenwicht moet dan wel begrepen worden in termen van *politieke belangen*, niet in juridisch respect voor geldende afspraken⁸⁷. De geschonden verdelingsverdragen met Willem III of de (niet-bestaande) bevoegdheid voor de aanwezigen om stukken van de Spaanse erfenis te verdelen, zijn geen argument. Wel de feitelijke onmogelijkheid om Frankrijk op de knieën te krijgen of de aanspraken van de keizer te realiseren.

De Noordgrens

De grens tussen Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden wordt gehomogeniseerd, door de afstand van Menen, Ieper, Veurne en Doornik aan Karel VI⁸⁸. In ruil keert Rijssel terug onder Frans bewind. Tussen Frankrijk en de Republiek wordt het akkoord al op 30 januari 1713

⁸⁴ AE, Mémoires et Documents, France 1425, f. 101 e.v. (geciteerd bij BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 553).

⁸⁵ Verdragen tussen Frankrijk en Engeland, Frankrijk en Portugal, Frankrijk en Pruisen, Frankrijk en Savoye (13 april 1713); Verdrag tussen Frankrijk en de Republiek (4 november 1713); Verdrag tussen Spanje en Engeland en Savoye (13 juli 1713); verdrag tussen Spanje en de Republiek (26 juni 1714). Het laatste verdrag van de Utrechtse conferenties is dat tussen Filips V en Portugal (6 februari 1715). Alle verdragen zijn gepubliceerd bij H. VAST, *Les grands traités du règne de Louis XIV. III: La Succession d'Espagne*, Paris, Picard, 1899, 68 e.v. Alle verdragen zijn onderling verweven: zo worden de vredes met Savoye en Portugal opgenomen in het Frans-Engelse verdrag, met koningin Anna als garant (artt. XXIV-XXV, Frans-Engels verdrag, *Ibid.*, 85).

⁸⁶ Artt. IV (erkenning van de Protestantse Successie) en V (verjagen van de Pretendent uit Frankrijk) komen uit de preliminaria, net als Art. VI (scheiding van de Franse en Spaanse kronen, *Ibid.*, 72-74).

⁸⁷ M.S. ANDERSON, "Eighteenth-century theories of the balance of power," in *Studies in diplomatic history, essays in Memory of D.B. Horn*, HATTON, R. en ANDERSON, M.S. ed., London, Longman, 1970, 183-198.

⁸⁸ Formeel gebeurt dit pas door art. XX van het verdrag van Rastatt (VAST, *Les Grands Traités (III)*, 175 e.v.). Frankrijk doet ook afstand van alle aanspraken op Veurne-Ambacht en Fort Knokke en de kasselrij Ieper (art. XXXI).

getekend, hoewel vooral de afstand van Doornik voor Lodewijk XIV geen evidentie was⁸⁹. Over de barrière komen Engeland en de Republiek niet tot een akkoord tijdens het congres.

In mei 1713 tekent Max Emmanuel de afstand van zijn soevereiniteit over de Nederlanden. De eisen van 1709 en 1710 lijken ver weg: Lodewijk XIV staat enkel Veurne, Menen, Ieper en Doornik af⁹⁰.

Italië

Het barrière-idee beheerst niet alleen de Republiek. Ook de andere soevereinen willen zich wapenen tegen hun burens. Na Lodewijk XIV en Willem III willen de andere vorsten ook een eigen zoveel mogelijk vooruitgeschoven *pré carré*. De Portugese koning Jan V ziet zijn pogingen teniet gaan. Hertog Victor Amadeus van Savoye wil tot over de Alpen een buffer tegen zijn Franse buur. Torcy laat het zo ver niet komen en wil de bergen als natuurlijke grens instellen. Savoye moet de vallei van Barcelonnette afstaan aan Frankrijk⁹¹. In de plaats krijgt hij als tegengewicht tegen zijn Oostenrijkse bondgenoot, met wie de relaties sinds eind 1706 al slecht zijn, het koninkrijk Sicilië, dat losgemaakt wordt van Spanje⁹². Aan de oostzijde van zijn bezittingen is de grens met Lombardije niet bezaaid met natuurlijke obstakels als bergketens en zijn er nog uitbreidingsmogelijkheden. Op die manier wordt de aanspraak van de Savoyes op de Spaanse kroon toch nog enigszins gehonoreerd. Victor Amadeus wordt voortaan met de nodige *égards* behandeld in de prinsensamenleving.

Milaan en Napels, eeuwige doelstelling van de keizer, vallen dan weer aan Karel VI toe, samen met de Toscaanse praesidia⁹³. De erkenning van de Keizerlijke veroveringen in Italië gaat gepaard met het uitroepen van Italië tot neutraal gebied. In ruil belooft Karel VI Catalonië te ontruimen, wat hem toelaat Maria Anna van Neuburg te evacueren⁹⁴. De Beierse keurvorst krijgt –in ruil voor zijn cessie van de Nederlanden– de kroon van Sardinië⁹⁵ in het vooruitzicht gesteld, maar gezien de voortdurende oorlogstoestand in het Rijk, is deze beslissing nog niet definitief.

Het in Italië bereikte evenwicht zal wel op de helling komen door het hoger vermelde huwelijk van Elisabeth Farnese met Filips V: de nieuwe echtgenote van de Spaanse koning brengt Parma en Piacenza mee, basis voor een nieuwe Spaans-Oostenrijkse oorlog, die ontketend wordt door Giulio Alberoni, na de dood van Vendôme Spaans eerste minister en uit een vorig leven diplomaat voor de hertog van Parma⁹⁶.

⁸⁹ Ibid., 175. Lodewijk wil het enkel afstaan indien het “onzalige” Barrière-idee van de Duitse rijksvorsten in de Elzas vervalt. Over het concept barrière, zie het briljante G. LIVET, *L'équilibre européen de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle*, (Collection SUP-l'historien; 28), Paris, PUF, 1976.

⁹⁰ P. SAHLINS, "Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century," *American Historical Review* XCV, no. 5 (1990): 1434, VAST, *Les Grands Traités* (III), 170.

⁹¹ C. GANTET, *Guerre, Paix et Construction des Etats 1618-1714*, (Nouvelle histoire des relations internationales; 2), Paris, Seuil, 2003, 381.

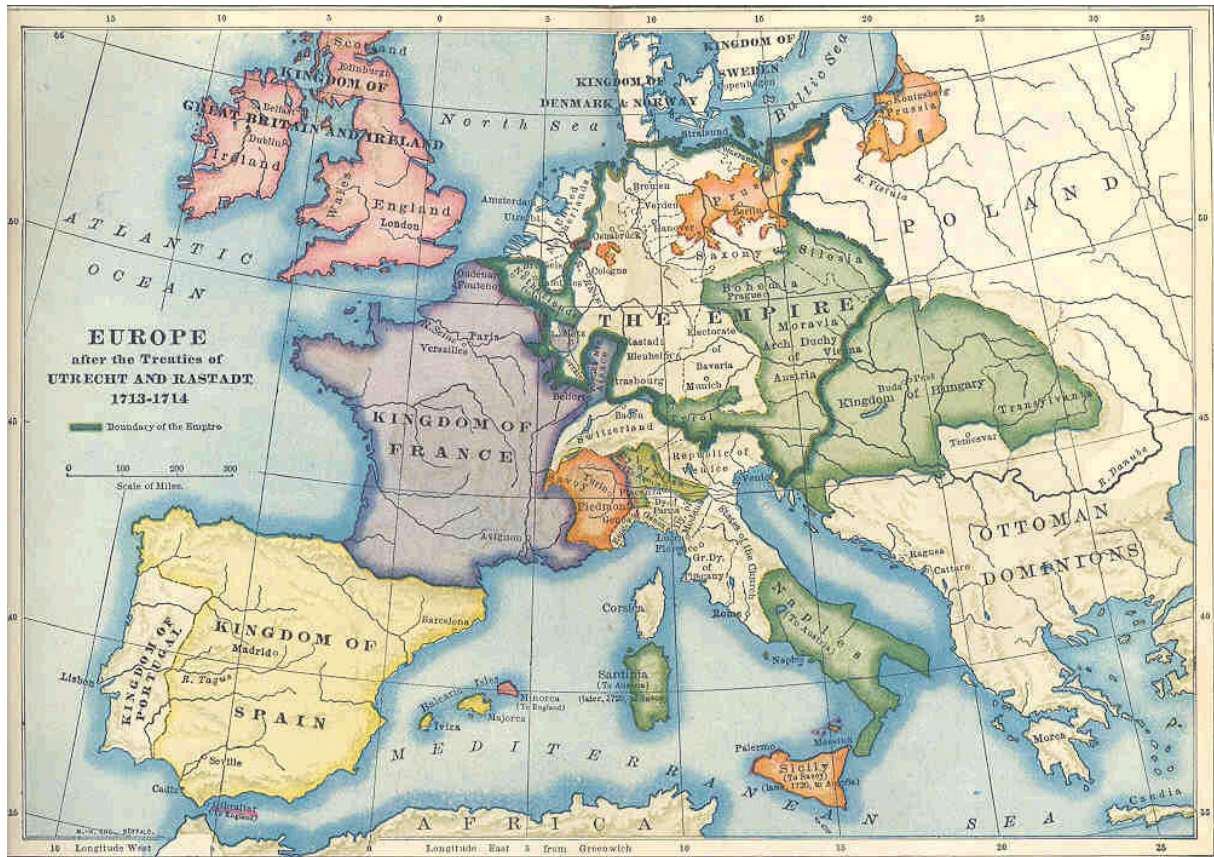
⁹² Art. 4, verdrag tussen Frankrijk en Savoye (VAST, III, 131-132). A. OSIANDER, *The states system of Europe, 1640-1990: peacemaking and the conditions of the international stability*, Oxford, Clarendon Press, 1994, 106. Karel VI een mes in de rug geplant door zijn Engelse bondgenoot, die toegeeft aan de verzuchtingen van Victor Amadeus van Savoye. De hertog is bang fijngemalen te worden tussen de Keizer en de Franse koning en onderhandelt tegelijk met beide vorsten wanneer de Fransen Noord-Italië verlaten hebben. Wanneer zijn expansie in Westelijke richting niet slaagt, eist hij toch een tegengewicht tegen de Habsburg-dominantie in Italië. Torcy en Bolingbroke wijzen hem om die reden Sicilië, waar veel Britse handelaars gevestigd zijn, toe: op die manier wordt de handelsroute in de Middellandse Zee beveiligd (G. SYMCOX, *Victor Amadeus. Absolutism in the Savoyard State 1675-1730*, ed. HATTON, R., (Men in Office), London, Thames and Hudson, 1983, 154).

⁹³ Alweer moet deze bepaling gezocht worden in het verdrag van Rastatt (art. XXX).

⁹⁴ Verdrag tussen de “oorlogvoerende partijen”, 13 maart 1713, VAST, *Les Grands Traités* (III), 181. Karel noch Filips worden bij naam genoemd, aangezien geen van beide vorsten de ander erkent.

⁹⁵ In 1708 in Oostenrijkse handen gekomen.

⁹⁶ Parma en Piacenza vormen een belangrijke strohalm voor Filips V. In 1736 kan kardinaal Fleury de Bourbons naar Napels brengen, door de gebieden van de Bourbon-Parma's aan de keizer over te maken, wanneer Frans van Lotharingen de groothertog van Toscane opvolgt (BOIS, *De la paix des rois...* 140).

Figuur 5 Europa na de verdragen van Rastatt en Utrecht

Het Rijk

Gezien de onwil van de Oostenrijkse gezanten om tot een vrede te komen, kan geen oplossing gevonden worden voor de situatie met de keizer. De algemene motivatie van Torcy en Bolingbroke om de erfenis te verdelen, verplicht Karel VI evenwel om de nieuwe situatie te aanvaarden⁹⁷. De nieuwe Brandenburgse keurvorst Frederik Willem ziet zich ook door de Bourbons erkend als koning van Pruisen⁹⁸.

Spanje en de kolonies

Filips V kan dan wel plaatsnemen op de Spaanse troon, hij moet toch de Engelse aanwezigheid in Gibraltar en op Minorca dulden. Lexington verkrijgt in Madrid nog voor de Vrede van Utrecht de toekenning van de *asiento* aan de South Sea Company (26 maart): jaarlijks mogen 4 800 slaven naar de Rio de la Plata worden gebracht⁹⁹.

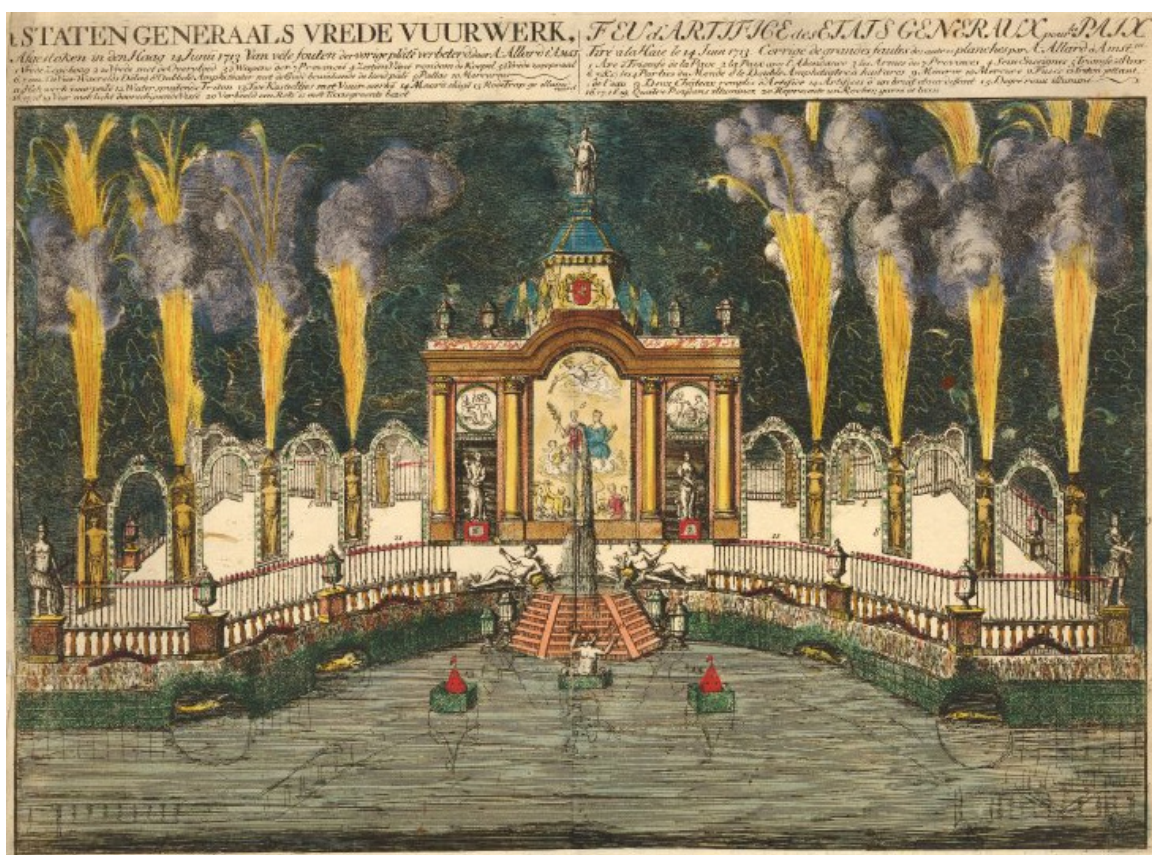
⁹⁷ Eugenius van Savoye zou betreurd hebben dat Karel VI de oorlog verder liet aanslepen. Het akkoord van Utrecht wordt zo door de andere machten aan Oostenrijk opgelegd: de Habsburgse bezetting van de Nederlanden komt enkel de Republiek en Engeland goed uit. Voor de algemene Oostenrijkse strategische positie komt het veel beter uit Beieren te vragen als buffer. Het herstel van de Wittelsbachs en de onwil van de keizer om Sardinië aan Max Emmanuel te geven, snijden Eugenius' onderhandelingsmogelijkheden volledig af.

⁹⁸ Dit gebeurt niet in het vredesverdrag, maar in een separaatartikel van dezelfde datum, dat ook Filips V onderschrijft (OSLANDER, *The states system of Europe, 1640-1990 : peacemaking and the conditions of the international stability*, 107, VAST, *Les Grands Traités* (III), 120).

⁹⁹ De onderhandelingen worden door Bergeyck gevoerd, die in 1712 buiten de besprekingen van Utrecht gehouden, in Parijs enkel ter observatie kan optreden voor Filips V en uiteindelijk teruggedreven wordt naar Madrid (R. DE SCHRYVER, *Jan van Brouchoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 432).

De onderhandelaars in Utrecht maken enkel een kaderafsprake rond de gebiedsafstanden in de Amerikaanse kolonies, die zelfs op kaart *terra incognita* zijn voor hen¹⁰⁰. Een limietenconferentie moet in Londen bijeenkomen om de precieze limieten van de nieuwe Britse gebieden af te lijnen. Van een afstand van Jamaica of Curaçao is geen sprake: voor de Antillen verandert er niets, behalve de afstand van Saint-Christophe. In Noord-Amerika ziet Frankrijk Nova Scotia (Acadia) de Hudsonbaai en Newfoundland ontsnappen, maar met behoud van visrechten en aanmeerplaatsen¹⁰¹. Wat de toegevingen concreet inhouden, is de onderhandelaars dus evenwel allesbehalve duidelijk.

Het Frans-Britse handelsverdrag dat in Utrecht getekend wordt, zou moeten worden verduidelijkt volgens dezelfde procedure, maar Mesnager adviseert om dat niet te doen, gezien het voor Frankrijk benadelend karakter van het document¹⁰². Utrecht is dan ook een gedeelde Frans-Britse dominantie ter zee en in de kolonies, geen eenzijdig Britse zoals na het verdrag van Parijs (1763¹⁰³).

Figuur 6 Vuurwerk in Den Haag naar aanleiding van de Vrede (Abraham Allard, Amsterdam, 1713)

¹⁰⁰ BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 717.

¹⁰¹ Net zoals ook Mesnager beklemtoond heeft in zijn memoranda en bij de onderhandelingen, die hij dreigde af te breken als de visrechten niet werden toegekend (art. XIII, VAST, *Les Grands Traités (III)*, 79). In de loop van de achttiende eeuw varen tot 450 000 Franse vissers op "Terre Neuve" (J.-P. POUSSOU, "Commerce", in L. BÉLY, ed., *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, Paris, PUF, 1996, 293). Zie artt. X tot XVI Verdrag Frankrijk-Engeland (Ibid., 76-83), die ook in compensatie voorzien voor de schade die de Engelse handelaars geleden hebben door de Franse kaperschepen.

¹⁰² Art VII Verdrag Frankrijk-Engeland, Handels- en navigatieverdrag, 11 april 1713 (Ibid., 87-111); George I laat het verdrag na zijn troonsbestijging vallen. Zie E. SCHNAKENBOURG, "Les interactions entre commerce et diplomatie au début du XVIIIe siècle: l'exemple du traité de commerce franco-anglais de 1713," *Histoire, Economie et Société*, no. 3 (2004): 349-365.

¹⁰³ O. CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2005, 386.

De vrede van Utrecht wordt met het nodige ceremonieel gevierd in Parijs (waar Max Emmanuel en Rakoczy op de Place de Grève het vuurwerk bijwonen) en Londen (waar Tallard als ambassadeur zijn herintrede maakt over het water van de Thames)¹⁰⁴. Tegelijk is de situatie met de keizer evenwel nog lang niet opgelost.

B. De Franse successieproblemen

1) De ravages van 1711-1712

“Je suis persuadée que les médecins ont achevé aussi sûrement cette pauvre princesse que je l'affirme à Votre Dilection”

Madame Palatine over de sterfgevallen van 1711¹⁰⁵

De dynastieke problemen van de Habsburgers leken ver weg voor de Bourbons bij de geboorte van de prins van Asturië (25 augustus 1707). Op dat ogenblik beschikt Lodewijk XIV over een weelde aan mogelijke opvolgers: Monseigneur, Bourgogne, de hertog van Bretagne, Filips V, de prins van Asturië en de hertog van Berry zijn samen zes kinderen en kleinkinderen uit zijn eigen bloed. De zoon van Monsieur, de gewantrouwde Filips van Orléans, komt pas in een verder stadium in aanmerking. Wanneer de kroonprins in februari 1710 nog een tweede kleinkind te beurt valt, lijkt de situatie steviger dan ooit.

Figuur 7 De familie van de Grand Dauphin (Pierre Mignard, rond 1690): Filips van Anjou zit op het kussen, de hertog van Bourgondië draagt de lans en Berry bevindt zich op de armen van zijn moeder. Van de vier prinsen zal niemand in 1715 Lodewijk opvolgen

¹⁰⁴ BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 680-694.

¹⁰⁵ D. VAN DER CRUYSSSE, *Madame Palatine, princesse Européenne*, Paris, Fayard, 1988, 520.

De algemene demografische condities van de *Grand Siècle* zouden nochtans moeten aanzetten tot enige voorzichtigheid: Lodewijk XIV en Maria Theresia verloren vijf van hun zes kinderen op vroege leeftijd¹⁰⁶. De *Grand Dauphin*, de enige die de volwassen leeftijd bereikt heeft, wordt getroffen door de pokken¹⁰⁷. Hoewel de eerste tekenen vlug lijken weg te gaan, zwelt het hoofd van de bijna vijftigjarige prins in de loop van 14 april 1711 zodanig, dat de artsen in paniek Lodewijk XIV op de hoogte brengen van het nakende overlijden. Voor middernacht is hij dood en vullen zijn vertrekken zich met schreeuwende en huilende prinsessen in nachtgewaad. Meteen het einde voor zijn fameuze *cabale*.

Bourgogne, die dan Dauphin wordt, lijkt te kunnen gaan regeren als een *anti-Louis XIV*. In november 1711 stellen Chevreuse en Fénelon hem de *Tables de Chaulnes* voor. Het twintig bladzijden tellende document moet Bourgogne leiden naar een waarlijk koninklijke politiek, weg van de lijn die Frankrijk sinds Richelieu is ingeslagen. Een gelimiteerde monarchie, waar alle provincies eigen staten kennen en bisschoppen ook wereldlijke macht krijgen en de staten-generaal opnieuw bijeenkomen, moet het model van de hovelingen en intendanten vervangen: Frankrijk moet geregeerd worden door *les hommes les plus sages et le plus considerables de la nation*¹⁰⁸.

Figuur 8 Charles-Honoré d'Albert, hertog van Chevreuse (1679, Antoine Masson)

Een paar maanden later is het evenwel Marie-Adélaïde van Savoye die door parse mazelen wordt getroffen. Na een doorgedreven behandeling met kokend hete baden en herhaalde aderlatingen, geeft ze uiteindelijk de geest op 12 februari 1712, terwijl het congres van Utrecht al aan de gang is¹⁰⁹. Minder dan een week na haar verdwijnt ook de kroonprins, die na het overlijden van zijn echtgenote sidderend van de koorts op Marly aan het bed gekluisterd blijft (18 februari).

¹⁰⁶ Zie ook MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, vol. XII (1707-1709), Paris, F. Didot, 1857, 356. Wanneer een van de vijf overlevende kinderen van Max Emmanuel overlijdt in maart 1709, draagt de Beierse ambassadeur Monasterol geen uiterlijke rouwtekenen, aangezien de overledene de leeftijd van zeven jaar nog niet bereikt heeft.

¹⁰⁷ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, XIII, 381. De Dauphin wordt op dezelfde dag ziek als Jozef I.

¹⁰⁸ L. BÉLY, "Fénelon face à la guerre et à la frontière," in *Fénelon: évêque et pasteur en son temps, 1695-1715*, DEREGNAUCOURT, G. en GUIGNET, P. ed., Villeneuve d'Asq, Centre d'Histoire de la Région du Nord et de l'Europe du Nord-Ouest, Université Charles de Gaulle - Lille 3, 1996, 255.

¹⁰⁹ BÉLY, *Louis XIV*, 248.

De volgende Dauphin, de hertog van Bretagne, wordt door dezelfde ziekte uitgeschakeld op 8 maart. Enkel zijn jongere broer, Lodewijk van Anjou, op dat ogenblik net twee jaar oud, blijft over in de rechtstreekse lijn. De clan van Fénelon, Saint-Simon en Beauvillier krijgt een rake klap door het verdwijnen van het dynastieke vehikel voor hun ideeën. Chevreuse overlijdt in hetzelfde jaar, Fénelon zelf verdwijnt in 1715¹¹⁰. Maintenon beschuldigt Filips van Orléans, die nu zelf van de achtste op de derde plaats komt, van een vergiftigingspoging op de koningskinderen. Tussen Orléans en de tweejarige prins staan enkel nog Filips V, die intussen koning van Spanje is geworden, en de kleurloze hertog van Berry.

2) De wederzijdse verzakingen

1. Filips V

In deze dynastieke context is het nog maar de vraag of Filips V bereid is zijn rechten op de Spaanse troon op te geven. Verdwijnt de kleine Lodewijk van Anjou, dan komt Filips V immers in zijn plaats op de Franse troon. De politieke realiteit noopt evenwel tot een redelijke oplossing. Wil Filips V koning van Frankrijk worden, dan moet hij noodgedwongen Spanje opgeven. Het duurbevochten koninkrijk is net gestabiliseerd na de dubbele overwinning van Vendôme bij Brihuega en Villaviciosa¹¹¹. De onbuigzame Catalaanse opstandelingen buiten beschouwing gelaten, beschikt de Bourbonkoning over een sterke populaire basis.

De psychologie van Filips V belet evenwel om hem tot deze keuze te komen. De vorst wordt soms enigszins karikaturaal neergezet als een slaaf van de verschillende vrouwen, die zijn lange regeerperiode hebben gekenmerkt¹¹². Op 14 februari 1712 overlijdt Marie-Louise van Savoye, zijn eerste echtgenote. Dat Filips V na de Spaanse Successieoorlog niet nalaat om de nadruk te leggen op zijn geboorte en aanspraken op Frankrijk, wordt verklaard door te wijzen op de invloed van Elisabeth Farnese, zijn tweede vrouw, die vanaf 1714 in Madrid de raadgevers van Lodewijk XIV verjaagt. Prinses Orsini moet dan het veld ruimen en Giulio Alberoni, voormalig secretaris van Vendôme, wordt kortstondig eerste minister¹¹³.

De verklaring lijkt ons niet noodzakelijk in Filips' huwelijken te liggen. Zijn oudste broer, de hertog van Bourgondië, is op 26-jarige leeftijd al niet opgewassen tegen de campagne in de Nederlanden. Filips V, die op 18-jarige leeftijd koning van Spanje wordt, probeert zich in zijn onzekere bestaan (de vorst wordt twee keer uit zijn hoofdstad verjaagd en weet dat de strijd op de andere fronten en de bredere internationale politieke conjunctuur hem toch nog terug naar Frankrijk kunnen sturen) te enten op de vertrouwde Franse steunpunten. Het is niet

¹¹⁰ CHALINE, *Le règne de Louis XIV*, 704-709.

¹¹¹ De officiële Vendôme-hagiograaf Bellerive verwoordt het zo: "*La Pharsale décida autrefois de l'Empire du monde entre César & Pompée, & Villaviciosa a été de même un coup de foudre qui a renversé tous les vains projets d'une Ligue formidable, à qui elle a imposé la loi de se soumettre*" (J.-A.-B. BELLERIVE, CHEVALIER DE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendôme*, Paris, P. Huet, 1714, iv). Ook wie Vendôme niet goed gezind is, moet evenwel de verdienste van de dubbele overwinning erkennen. "*Toutes les fautes de M. de Vendôme sont oubliées, et c'est un héros: il n'aurait aucun talent, s'il était malheureux*" (Maintenon aan maarschalk Noailles, 7 maart 1711, geciteerd bij A. NIDERST, "Madame de Maintenon et la Guerre de Succession d'Espagne," in *Autour de Françoise d'Aubigné Marquise de Maintenon*, NIDERST, A. ed., Paris, Honoré Champion, 1999, 272). Wanneer hij aan de Conseil d'en Haut voorstelt om direct Barcelona te belegeren, is de reactie van Torcy niet meteen afwijzend: "*la proposition du siège de Barcelone portée dans le conseil fut regardée comme l'effet de la confiance ordinaire de M. de Vendôme, qu'on n'osait pas cependant traiter absolument de téméraire depuis les derniers événements*" (Torcy, *Journal*, 31 december 1710, geciteerd bij C. PAMPAGNIN, *Le duc de Vendôme et la campagne d'Espagne de 1710 à 1712 (Maîtrise)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1999, 144).

¹¹² P. ERLANGER, *Philippe V d'Espagne: un roi baroque esclave des femmes*, Paris, Perrin, M. RÍOS MAZCARELLE, *La Vida Privada de los Borbones*, Vol 1 (De Felipe V a Carlos IV), Madrid, Merino, 1993. Dezelfde hypothese (de koninklijke echtgenote beïnvloedt het handelen van haar echtgenoot op aantoonbare wijze) wordt ook geformuleerd t.a.v. Karel II, die zich veel actiever en vrolijker zou hebben gedragen tijdens zijn huwelijk met Marie-Louise van Orléans (1679-1689) dan in de unie met Anna Maria van Neuburg (1689-1700) en in zekere zin om een "rustigere" periode te ontwaren in de laatste decennia van Lodewijk XIV (zie bijvoorbeeld de recente zeer psychologisch ingevulde roman van Max Gallo, waar het politieke leven van de koning geritmeerd wordt op zijn verhoudingen; M. GALLO, *Louis XIV*, Paris, XO éditions, 2007).

¹¹³ J. LYNCH, *Bourbon Spain*, London, Blackwell, 1989, 76-78.

verwonderlijk dat hij om Vendôme verzoekt nadat hij in 1710 opnieuw uit Madrid wordt gejaagd door Starhemberg¹¹⁴. Ondanks de consolidatie in Spanje, is de kans nog steeds reëel dat Filips als koning van een aantal Italiaanse gebieden, of als in Frankrijk teruggekeerd prins van den bloede, de kroon van Lodewijk XIV kan overnemen.

De jonge vorst geeft dan ook slechts met veel tegenzin, en op aandringen van Lodewijk XIV, die dreigt zijn militaire steun op te zeggen, zijn aanspraken op de Franse troon op. Begin november 1712 doet hij voor de Cortes afstand van zijn rechten door een verklaring voor te lezen die de Britse ambassadeur Lexington uit voorzorg door een collectief juristen uit Oxford laat opstellen¹¹⁵. Dat Elisabeth Farnese de Italiaanse ambities van haar man zal gevoed hebben, lijkt zeer waarschijnlijk. Men mag evenwel niet uit het oog verliezen dat de periode-Alberoni niet erg lang duurt (in 1719 valt de kardinaal uit de gratie en verzoent Filips zich terug met de Regent). Hierna kijkt Filips V weliswaar nog steeds naar Italië, maar als zelfstandig Spaans vorst. De hoop om Parijs over te nemen is misschien niet vervlogen, maar in elk geval veel minder concreet dan in de onzekere laatste jaren van Lodewijk XIV¹¹⁶.

2. Orléans en Berry

De Engelsen, die een uiteindelijke vereniging van de Franse en Spaanse kroon willen voorkomen, vragen ook aan Filips van Orléans en de hertog van Berry om te verzaken aan hun rechten. Op 15 maart 1713 wordt hun verklaring geregistreerd in het Parlement van Parijs, om een maand later met die van Filips V als bijlage aan het verdrag van Utrecht te worden gehecht¹¹⁷.

3) De koning neemt zijn voorzorgen

“Voilà tout ce qui me reste de toute ma famille”

Op 15 mei 1714 overlijdt de hertog van Berry na tien uur bloed braken aan de gevolgen van een jachtongeval¹¹⁸. Lodewijk XIV, die hem na de dood van Bourgogne alsnog had opgenomen in de beschikt enkel nog over Filips van Orléans¹¹⁹ om bij zijn overlijden de regering waar te nemen. Om dit te voorkomen, besluit hij om de erfopvolging aan te passen. Hoewel de vorst over de mogelijkheid beschikt om zijn bastaarden te legitimeren volgens het *privaatrecht*, heeft hij die bevoegdheid niet meer wanneer het de *fundamentele wetten* van het koninkrijk betreft, die enkel afstammelingen of zijverwanten uit een canonic geldig huwelijk aanvaarden¹²⁰.

Begin augustus laat Lodewijk door het parlement een zeer bekritiseerd edict registreren, dat de hertog van Maine¹²¹ en de graaf van Toulouse¹²² opneemt in de successie, na de prinses

¹¹⁴ MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*, XIII, 300.

¹¹⁵ BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 43.

¹¹⁶ J.-P. AMALRIC, "Guerre et paix. Nouvelles équipes et nouveaux usages," in *Histoire des Espagnols*, BENASSAR, B. ed., Paris, Robert Laffont, 1992, 521.

¹¹⁷ VAST, *Les Grands Traités (III)*, 74.

¹¹⁸ VAN DER CRUYSSSE, *Madame Palatine, princesse Européenne*, 553. Zijn negentienjarige echtgenote bevalt een paar maanden later, maar blijkt een dochter op de wereld te zetten, die even later alweer overlijdt.

¹¹⁹ Monsieur overlijdt in 1701, wat zijn titel van hertog van Orléans doet overgaan op de hertog van Chartres, zijn oudste zoon. Het praktische belang van Monsieur voor de Spaanse Successie leek, gezien de hoger opgesomde wettelijke nakomelingen van Lodewijk XIV, vrij beperkt (zijn aanspraken vloeien slechts voort uit het huwelijk tussen Anna van Oostenrijk en Lodewijk XIII, waarmee hij na de kinderen van Maria Theresia en Margaretha Theresia komt). De koninklijke overlijdens in 1712-1714 brengen Filips van Orléans evenwel een stuk dichterbij de Franse, en dus ook de Spaanse, troon (M.A. THOMSON, "Louis XIV and the origins of the war of Spanish Succession," *Transaction of the Royal Historical Society* V, no. 4 (1954): 119).

¹²⁰ F. GARISSON, "Lois Fondamentales," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 756.

¹²¹ Louis-Auguste van Bourbon, hertog van Maine (1670-1736). Zoon van Lodewijk XIV en zijn tweede officiële maitresse, Madame de Montespan. Wordt opgevoed en beschermd door Madame de Maintenon, gelegitimeerd in 1673.

¹²² Louis-Alexandre de Bourbon, graaf van Toulouse (1678-1737). Broer van de hertog van Maine, gelegitimeerd in 1681. Verkrijgt het admiraalschap van Frankrijk voor hem en zijn nakomelingen, wat in de achttiende eeuw de basis van het fortuin van de familie Bourbon-Penthièvre zal uitmaken: de admiraal strijkt 10% van alle gekeapte schepen

van den bloede. Als Lodewijk op één gebied zijn persoonlijke prerogatieven uitoefent, is het dat van de essentiële vorstelijke attributies. Wanneer Bolingbroke suggereert dat Lodewijk de Staten-Generaal zou bijeenroepen om de vrede van Utrecht een plechtiger karakter te verlenen, wordt dat categoriek van de hand gewezen.

C. Rastatt

“L’Empereur continua la guerre jusqu’à l’année 1714, mais, hors d’état de la soutenir, il signa, et l’Empire après lui, les conditions de paix que le roi dicta, plus conformes à sa modération qu’à l’état triomphant de ses affaires”

Torcy, *Mémoires*¹²³

Eugenius van Savoye ziet door de vrede van Utrecht de toestand in de Nederlanden gepacificeerd en de troepen van de Republiek wegtrekken. Het enig overblijvende front in de Spaanse Successieoorlog wordt op dat ogenblik het Zuid-Duitse. Villars bundelt alle overblijvende Franse troepen in campagne tegen het Keizerlijke leger, dat de ene nederlaag na de andere incasseert.

Had Karel VI, die net als Jozef I verder gaat op de absolute geldigheid van de Habsburgse aanspraken op de Spaanse erfenis¹²⁴, in Utrecht de vrede getekend, dan had dit ten koste kunnen gaan van de *Réunions* uit de tachtiger jaren. De verovering van Landau en Freiburg¹²⁵ dringt Eugenius echter zo sterk terug Duitsland in, dat de Vrede van Baden, onderhandeld door maarschalk Villars en Eugenius, voor Frankrijk een zeer voordelig verdrag wordt¹²⁶.

Lodewijk XIV kan immers Straatsburg, Landau en de hele Elzas behouden zoals hij ze bezet, en *niet* zoals bij de vrede van Münster erkend. Het territoriale succes van Rijswijk gaat in het Oosten dus allesbehalve verloren. Frankrijk blijft meester over de dubieus verworven aanhechtingen: Lodewijk geeft enkel Brisach, Kehl en Freiburg terug¹²⁷, waardoor de Duitse prinsen niet kunnen rekenen op een eigen buffer tegen Frankrijk¹²⁸. Tussen Milaan en Napels verwerft de keizer ook de Toscaanse praesidia, Mantua en Mirandola. De erkenning van de Brunswijk-Lüneburgs als keurvorsten van Hannover is dan weer een erkenning van een feit uit de negenjarige oorlog¹²⁹.

Artikel 15 van het Verdrag van Rastatt herstelt de Wittelsbachs in hun Keulse, Luikse en Beierse bezittingen. De bedoeling van Torcy, om Max Emmanuel van Beieren de kroon van Sardinië te schenken, vond geen genade in de ogen van de keizer, die het verraad van de Wittelsbachs niet ongestraft wou laten. Jozef Clemens en Max Emmanuel verwerven wel opnieuw al hun verloren gegane gebieden¹³⁰. De Oostenrijkse situatie – waar de twee dochters van Jozef I de troon naar Karel VI zien gaan, die op zijn beurt niet over mannelijke erfgenamen

op en krijgt alle boetes uitbetaald die worden uitgesproken door de admiraliteiten (J. MEYER, "Amiral," in *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, BÉLY, L. ed., Paris, PUF, 1996, 55).

¹²³ Geciteerd bij BOIS, *De la paix des rois...* 22-23.

¹²⁴ W.J. ROOSEN, "The Origins of the War of the Spanish Succession," in *The Origins of War in Early Modern Europe*, BLACK, J. ed., Edinburg, 1987, 170.

¹²⁵ Op 20 resp. 16 november, PELET en DE VAULT, XII, 615 en 648.

¹²⁶ Vrede van Rastatt tussen Karel VI en Lodewijk XIV, 6 maart 1714, gepubliceerd bij VAST, *Les Grands Traités (III)*, 162 e.v.

¹²⁷ artt. IV-VII, Verdrag van Rastatt (Ibid., 165).

¹²⁸ Engeland en de Republiek beloven aan Schönborn (aartbisschop van Mainz) de cessie van de Elzas en de herovering van de drie bisdommen (Metz, Toul, Verdun) bij verdrag op 22 augustus 1711, maar laten dit engagement volledig vallen eens ze zelf met Frankrijk vrede hebben gesloten (G. BRAUN, *La connaissance du droit public allemand en France de la paix de Westphalie au Remersement des Alliances (1648-1756) (diss. doc.)*, III vols., Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 2006, 852).

¹²⁹ Art. XIV, Verdrag van Rastatt (Ibid., 170).

¹³⁰ Artt. XV tot XIX, Verdrag van Rastatt. De verdragstekst is de neerslag van een door Torcy en de Beierse gezant Monasterol opgemaakt apart verdrag (VAST, *Les Grands Traités (III)*, 170 e.v.).

beschikt- kan in de ogen van Torcy evenwel een troost zijn voor de Wittelsbachs, die op territoriale uitbreiding in het Oosten kunnen hopen als een nieuwe oorlog uitbreekt¹³¹.

Villars staat in naam van Lodewijk XIV (tot groot ongenoegen van Filips V) symbolisch toe dat Karel VI de titel “koning van Spanje”¹³² kan voeren. Een symbolische toegeving, die niet mag doen vergeten dat Karel VI intussen drie vazallen uit het Rijk moet behandelen met een eigen koningstitel: Frederik-Willem van Brandenburg-Pruisen, Augustus de Sterke van Saksen-Polen en Georg Ludwig van Hannover-Groot-Brittannië.

Figuur 9 De conferenties in Rastatt

In nagenoeg identieke bewoordingen wordt de tekst overgezet in de vrede van Baden met het Rijk, wat een formeel einde stelt aan de Spaanse Successieoorlog¹³³. Het statuut van de Hollandse barrière in de Nederlanden wordt pas beslecht in 1715, met het Antwerpse Barrièretraktaat (15 november), dat uiteindelijk in hoofdzaak financiële lasten voor de bezetting afwentelt op de

¹³¹ BÉLY, *Espions et ambassadeurs...* 674.

¹³² Karel zal die pas afstaan in 1725, bij de vrede van Wenen (BOIS, *De la paix des rois...* 125). Vandaar ook de keuze van Arsène Legrelle om zijn werk te laten lopen van 1659 tot 1725. Bij het verdrag van Rastatt voert Karel alle mogelijke titels: Aragon, Castilië, Leon, Jeruzalem, Galicië, Mallorca, Sevilla, Gibraltar, de Canarische eilanden, de Indiën... (preambule, *Vast (III)*, 162).

¹³³ Eugenius beschikte niet over de bevoegdheid om de Rijksprinsen te vertegenwoordigen, die sinds 1648 apart over de *Landeshoheit* beschikken. Om aparte verdragen met tientallen vorsten te vermijden, wordt de kwestie voorgelegd aan de Rijksdag (art. XXXIII, Verdrag van Rastatt). Uit het opstellen van het verdrag van Rastatt in het Frans, en het pas achteraf omzetten van de tekst in het Latijn, bij het verdrag met de Rijksdag, leidt men de formele overwinning van het Frans als diplomatieke taal af. Dat de tekst van Baden volledig identiek zou zijn, is evenwel niet juist: vijf artikelen ondergaan wijzigingen (artt. 12, 24, 26, 32 en 38, gepubliceerd bij VAST, *Les Grands Traités (III)*, 188 e.v.).

Zuidelijke Nederlanden. Tien weken later deelt Johan Van den Bergh de collaterale raden mee dat de zeemogendheden de soevereiniteit over de Nederlanden overdragen aan Karel VI.

IV. Conclusie

De Britse onderhandelingen vertonen *gelijkenissen* met die in de Republiek. Telkens gebruikt Torcy handelskwesities om tot overeenstemming te komen en wordt hij door zijn informantennetwerk gevoed met berichten over een verdeelde opinie bij de beslissingsmakers. Zijn de berichten van Guénin en Vasseur een getrouwe weergave van de werkelijkheid? Waarschijnlijk niet. De informanten worden vergoed voor hun diensten en hebben er alle belang bij om in 1708 het Britse alternatief in leven te houden. Als de blik van de staatssecretaris moet worden gedraaid naar een andere richting, moet hij minstens evenveel hoop vinden in Londen als in Den Haag. De argumenten die worden aangehaald over de Britse handelaars en bankiers lezen als de beschrijving van hun Amsterdamse collegae.

Eens de onderhandelingen met Groot-Brittannië geopend zijn, verlopen ze inhoudelijk op dezelfde lijnen als de interventie van Mesnager in 1708. Een *compromis over de handel* op de kolonies vormt de basis voor een eindakkoord, enkel gemoduleerd met voor de Engelse belangen specifieke toegevingen, zoals de vernieling van Duinkerken en de erkenning van de protestantse successie. Aspecten die in de Hollandse variant kunnen worden vervangen door de uitbreiding van de barrière ten koste van plaatsen die deel uitmaken van Lodewijks kern-Frankrijk en de herstelling van het tarief van 1664 voor de handel met Frankrijk zelf.

De basisbekommernissen van de *société des princes* (legitimiteit op basis van fundamentele wetten, dominantie van de persoonlijke verhoudingen) zijn uiteraard nog prioritair, maar moeten terrein ruimen voor politieke compromissen¹³⁴. De verzaking van Filips V op de Franse troon en de daarmee gepaard gaande veranderingen in de successieregeling *veranderen* de fundamentele wetten van de monarchie, die bepalen dat niemand afstand kan doen van zijn aanspraken of eigenmachtig nieuwe kandidaten in de opvolging kan plaatsen. De oplossing voor de Spaanse Successie wordt ook niet gevonden tussen de twee voornaamste monarchale tegenspelers: tussen Karel van Habsburg en Filips van Anjou zijn de verschillen onoverbrugbaar. Wat in 1668 mogelijk was, geldt niet meer in 1708, wat leidt tot de *sui generis*-oplossing van 1713-1714.

Dat de gesprekken van Mesnager met Prior een *verschillend resultaat* kennen dan die met Van der Dussen, ligt aan de politieke meesters van de Engelse diplomaat. Waar in de Republiek Anthonie Heinsius steeds rekening moet houden met de mening van de Amsterdammers om tot een consensus te komen, hebben Harley en Bolingbroke een uitgesproken overtuiging over het beëindigen van de oorlog. In de Republiek bedrijven de heren burgemeesters en de raadspensionaris onder elkaar een op intern evenwicht gerichte achterkamertjespolitiek. Buitenlands beleid is geen onderwerp van interne politieke verdeeldheid. In Groot-Brittannië net wel. De verkiezingen van 1710 worden door de Tories gewonnen op het oorlogsthema, wat hen meer vrijheid geeft om het schip van koers te doen veranderen.

Het wedervaren van de voornaamste actoren na Utrecht kan de verschillen enkel verder illustreren. Wanneer de Hannoverse keurvorst in Londen aankomt, stuurt hij de architecten van de Vrede van Utrecht de laan uit en ontbindt hij het parlement, om een (anti-Stuart) Whigmeerderheid achter zich te krijgen. Terwijl Heinsius en de "Grote Vier" na 1713 zonder problemen de kern van het Hollandse beleid blijven uitmaken, vlucht Bolingbroke naar Frankrijk.

¹³⁴ L. BÉLY, "Méthodes et perspectives dans l'étude des négociations internationales à l'époque moderne," in *Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit; Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem: Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag*, EXTERNBRINK, S. ed., Berlin, Drucker & Humboldt, 2001, 231.

Algemene conclusie

De Spaanse Successie is een probleem tussen vorsten. Keizer Leopold en Lodewijk betwisten elkaar de suprematie in Europa. De verdelingsverdragen lijken een oplossing te kunnen brengen, maar fundamenteel zorgt het wantrouwen tussen alle partijen voor het uitbreken van een oorlog die niemand had kunnen vermijden.

In deze confrontatie zoeken de Twee Kronen en de coalitie een legitimatie in twee tegengestelde juridische systemen. Het Franse publiekrecht beschermt Lodewijk, wanneer hij weigert om Filips V afstand te laten doen van zijn plaats in de erfopvolging. Het internationaal publiekrecht en de ideeën van Lisola zijn het schild voor de alliantie om een *aequa satisfactio* op te eisen. Naarmate de krijgskansen zich tegen Lodewijk XIV keren, drijft de alliantie de druk op en verschuift het motto van billijke genoegdoening naar *no peace without Spain*. Al van bij de aanvaarding van het Spaanse testament maakt niemand zich illusies. Het is onmogelijk om de hele erfenis onder Filips van Anjou te houden, net als de keizer dat zou kunnen voor aartshertog Karel. De Successieoorlog kan voor beide partijen enkel uitdraaien op een zo voordelig mogelijke verdeling. Om het beste resultaat uit de brand te slepen, beschikt de koning van Frankrijk over zijn twee traditionele wapens: het leger en de diplomatie.

1. Ultima ratio regum

De Franse strategie, 1707-1708

De enige *ratio* in het Franse militaire handelen is een defensieve: de oorlog moet tot voor de dubbele ijzeren gordel in Noord-Frankrijk gehouden worden. De tot in het kleinste detail bekende slagvelden in de Nederlanden zijn een bufferzone, waar steden, rivieren en versterkingen als aanknopingspunten dienen om zich in te graven, te manoeuvreren en te zoeken naar een geschikte plaats om de vijand te ontmoeten. Het lange lijnensysteem van 1701, dat in 1707 aangepast wordt na Ramillies, en de verschanste kampen van Vauban rond de winterkwartieren zijn de bestendige getuigen van die opvatting.

Een veldslag in de Nederlanden mag enkel worden aangegaan, zoals in 1706 en 1708, om de vijand aan de onderhandelingstafel te krijgen of Lodewijks positie op het schaakbord te verbeteren. Mislukt de poging, dan zijn de versterkingen een moeilijk te doorbreken buffer. Dat Vendôme en Bourgogne in 1708 Brugge en Gent houden, doorbreekt deze logica enigszins, omdat ze in staat zijn de bevoorradingslijnen van de vijand voor Rijsel te bedreigen.

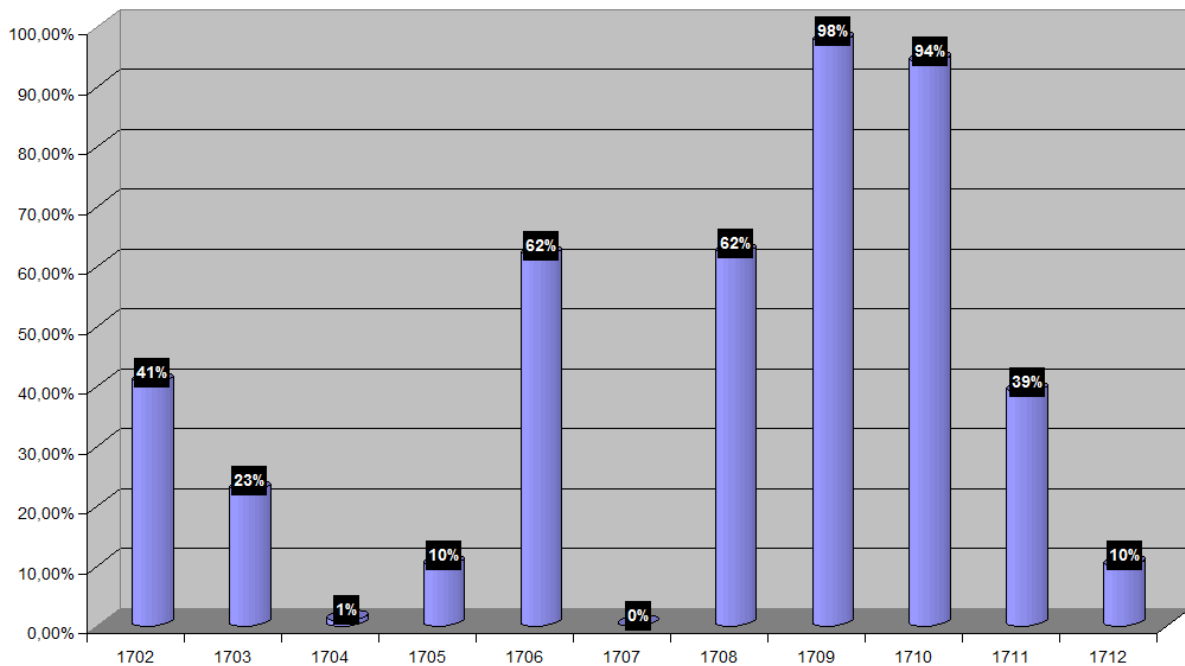
De statische oorlog, het ware gelaat van de militaire operaties ?

Op het slagveld in Vlaanderen kan Vendôme in 1707, geenszins gehinderd door de meegaande keurvorst Max Emmanuel, zonder problemen Marlborough op afstand houden. Een paar keer slaagt hij er in om zelf het tempo aan te geven en het geallieerde leger naar zijn inzichten te laten bewegen. 1707 is niet echt een verloren jaar door de inzet van beide generaals, maar wel door de aanval van Eugénie op Toulon, die aan beide zijden de grootste energie vraagt. Wat wel duidelijk wordt, is hoe foerage, contributie en raids op vijandelijke magazijnen het dagelijkse ritme van het leger vormen: de meer dan honderdvijftigduizend soldaten die tussen Brussel en Rijsel kamperen, kunnen niet op eigen middelen overleven en zijn verplicht hun kampen regelmatig te verplaatsen.

1708 brengt veel meer ophefmakende gebeurtenissen. Vanaf begin juli tot eind december leeft de campagne op een hoger tempo dan het voorgaande jaar. Toch blijven ook hier de rustpauzes tussen de gebeurtenissen aanzienlijk. Tussen de Schelde-oversteek (26 november) en de val van Gent (30 december) op het einde van het jaar verloopt meer dan een maand, net als tussen de slag bij Oudenaarde (11 juli) en de insluiting van Rijsel (14 augustus). De “langste campagne uit de Spaanse Successieoorlog” loopt van half mei tot begin januari 1709, maar is de eerste anderhalve maand gevuld met inactiviteit.

Tussen de grote gebeurtenissen door, herneemt het leger dezelfde routine als in 1707: contributie, foerage en het ingraven van de eigen posities domineren het *Journal* van Barbier. De plunderingen van Tilly in Artesië en du Rozel in Cadzand zijn enkel een sterkere vorm van wat in het voorgaande jaar al gebruikelijk was. De geallieerde bevoorradingsoperaties voor het beleg van Rijsel, die eerst over land via Brussel, en vervolgens over zee en door de overstromde polders verlopen, zijn dan weer bijna heroïsch, rekening houdende met de omstandigheden.

Belegingen tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Zuidelijke Nederlanden (J. Ostwald)

Figuur 1 Percentage aan belegingen bestede campagnetijd, 1702-1712¹

Instellingen en mensen: wie leidt de campagne?

De secretaris van Oorlog zit in Versailles uren per dag aan zijn bureau gekluisterd. Hij vertaalt de strategische bevelen van de koning, de voorbereidende stukken van zijn ondergeschikte ambtenaren en de memoranda van Chamlay in brieven naar de generaals en in correspondentie met de militaire intendanten. Tussen het gelijktijdige administratieve en militaire beheer van vier grote fronten in, doet Chamillart aan interne politiek, uit angst zijn positie te verliezen tegenover de clan van de Colberts, die hem in 1707 al op financiën heeft vervangen.

In het opperbevel heerst dan weer de chaos. Lodewijks bevelen om aan te vallen worden niet uitgevoerd en het leger valt terug op de defensieve basisredeneringen. Dat veldslagen en belegeringen de oorlog niet kunnen beslissen, ligt niet enkel aan de vaardigheden van de Franse diplomatie. De krachtmeting tussen Vendôme, Bourgogne en Berwick, die uiteindelijk in het nadeel van de hertog uitdraait, belemmert elke actie.

Maar ook deze twist is maar een zijde van het verhaal: tegelijk met de obstructies in de top van het opperbevel, denken alle actoren aan hun onmiddellijke toekomst. Lodewijks leger is er in de eerste plaats op gericht de vrijheid te geven aan grote individuen om hun *Gloire* te halen. Halverwege tussen een feodaal verbond van grote heren en een door en voor de staat gevormd

¹ Naar J. OSTWALD, *Vauban under Siege*, Boston, Brill, 2007, 14. De aan belegeringen bestede tijd is wel gemeten als het aantal dagen tot de daadwerkelijke ontruiming van de belegerde citadel, niet tot aan de capitulatie van de omliggende stad.

natieleger, zijn de *ordres de bataille* er om tot uiting te brengen wie een regiment financiert en wie door de koning hoog in de militaire hiërarchie geplaatst is.

2. Diplomatieke onderhandelingen

In de jaren die volgen op de campagnes van 1707 en 1708 voert de Franse diplomatie de boventoon, terwijl de militaire fronten geleidelijk aan wegvallen. Eerste Spanje, dan de Nederlanden, Italië en tenslotte de Elzas worden ontruimd, terwijl politici in de marges van de prinsensamenleving een akkoord smeden over economische en veiligheidsdoelstellingen.

Een economische consensus wordt uitgewerkt door de professionelen. De technici geven de toon aan voor de toenadering tussen Frankrijk en Engeland. Internationale handel is de gemeenschappelijke taal die de Franse en Staatse onderhandelaars verenigt. Hoe kan men anders de blijvende handelsstroom tussen de Republiek en Frankrijk interpreteren? Mesnager weet met een discours over gelijke toegang, schrappen van invoerrechten en een *most favoured nation*-statuut zijn tegenpartij te raken waar het moet, omdat het discours van gemeenschappelijke voordelen ook met de werkelijkheid overeenstemt. Ondanks de geheime clausules en omwegen die hij in het achterhoofd houdt.

Het postnetwerk dat politici, drukkers, geestelijken, publicisten, geleerden, bankiers en handelaars verbindt, blijft gedurende de oorlog in stand. Beide partijen lezen elkaars propaganda. Is het niet langs de *Gazette de Hollande* dat Bourgogne van de brief van Alberoni hoort? De militaire gebeurtenissen scheiden de partijen, maar zorgen ook voor gemeenschappelijke discussie-onderwerpen, polemieken en interne partijstrijd. Torcy detecteert de nuttige informatie via een Europees weefsel, dat werkt als een knipperlichtensysteem. Ook de informanten leven in een bredere realiteit dan die van de prinsensamenleving. Guénin en Vasseur berichten over de *breder openbare mening* en beperken zich niet tot het beschrijven van institutionele veranderingen en de wankele gezondheid van het staatshoofd. In een constante stroom aan berichten wordt ook af en toe een van de auteurs geactiveerd, zoals abbé Gaultier, die in 1711 met een missie belast wordt die leidt tot de preliminaria, of Petkum, die in 1709 het contact legt dat leidt tot de onderhandelingen van Rouillé in Moerdijk. Evengoed blijven de anderen onbenut. Mollo en Hennequin komen niet meer in het stuk voor, eens ze gediscrediteerd zijn door een gebrek aan discretie of de voorzichtigere houding van Chamillart.

Als we in de voorgaande hoofdstukken het optreden van Torcy bekijken, valt op in welke mate de minister zelf initiatief neemt en energiek de zaken voortstuwt. Zijn collega Chamillart is overmand door het werk. Hij wordt regelmatig onder de voet gelopen door de generaals en heeft, ondanks zijn neiging om voortdurend op de hoogte te willen zijn van de gesprekken die Torcy voert, een veel minder beslissende stem in het verloop van de oorlog. De minister van buitenlandse zaken consulteert Lodewijk XIV onophoudelijk, maar heeft vat op zijn mensen en kiest zelf de partij met wie onderhandeld wordt. Torcy is ook Lodewijks enige steunpilaar in een hof dat verdeeld is over de richting die Frankrijk moet inslaan na zijn overlijden. In 1709 en 1710 is het de minister van Buitenlandse Zaken die het de koning mogelijk maakt de oorlog voort te zetten. Het appèl aan de Franse natie is van zijn hand.

3. Het einde van 72 jaar Grand Siècle: nec pluribus impar?

"Il est important que notre frontière soit unie, bien arrangée et sans enclaves, qui pour l'ordinaire sont très incommodes et bonnes à causer des affaires et attirer des procès qui ne se décident qu'à coup d'épée";

"La France a des bornes naturelles au-delà desquelles il semble que le bon sens ne permette pas de porter ses pensées. Tout ce qu'elle a entrepris au-delà des deux mers, du Rhin, des Alpes et de s Pyrénées lui a toujours mal réussi [...] il serait à désirer que la France se pût borner par l'étendue des anciennes Gaules, c'est-à-dire par les sommets des Alpes, du mont Jura, des Suisses, des Pyrénées, du Rhin et des deux mers sans jamais outrepasser ces barrières pour quelque raison que ce pût être"

Vauban, *Projet de paix assez raisonnable pour que tous les intéressés à la guerre présente en dussent être contents s'il avait lieu et qu'il plût à Dieu d'y donner sa bénédiction* (1706²)

Op 1 september 1715 bezwijkt Lodewijk XIV aan gangreen in zijn rechterbeen. De volgende dag worden zowel zijn testament als de verheffing van Maine en Toulouse verbroken door het Parlement van Parijs. Het woord van de nieuwe koning van Frankrijk gaat boven dat van de oude. De vijfjarige Lodewijk XV geeft het Parlement meteen het remonstrantierecht terug en wekt daarmee zonder het te beseffen het spook tot leven dat hem de volgende zestig jaar zal achtervolgen. Ook de door de adel misprezen egalitaire *dixième*, die de ministers van de volgende Bourbons tevergeefs zullen proberen herinvoeren, vervalt.

Filips van Orléans oefent volwaardig de regentschap uit, maar hoedt er zich voor zonder de steun van de belangrijke fracties uit de laatste jaren van de koning te werk te gaan. Desmaretz wordt bedankt voor bewezen diensten, zodat Torcy de enige restant is van de Colbertdynastie. Hij wordt echter grotendeels buitenspel gehouden. Saint-Simon en Villars komen in de regeringsraad, de door de oorlog gekraakte financiën belanden uiteindelijk bij de Britse avonturier John Law. Orléans schaft de departementenstructuur af en organiseert het landsbestuur als een polysnyodie. Het contrast met de voorgaande zeventig jaar kon moeilijk groter.

De impact van Lodewijks buitenlandse politiek, waarvan deze masterproef een episode heeft proberen belichten, is daarom misschien zelfs duurzamer geweest dan de binnenlandse hervormingen. Het evenwichtssysteem dat met de vredes van Utrecht en Rastatt geïnstalleerd wordt, blijft de hele achttiende eeuw door functioneren. Een concert van vier mogendheden (Spanje, Frankrijk, Engeland, Keizer), later verwoegd door Pruisen, beheert in een serie gelimiteerde conflicten de grote lijnen van de Ludovicaanse consensus. De Spaanse Successieoorlog toont aan dat het onmogelijk is om op beslissende wijze een van de deelnemers uit te schakelen in een uitputtende oorlog. Precies in die situatie komt het grootste talent van de koning naar boven: onderhandelen en politiek manoeuvreren. Lodewijk stapt over het discours van de *lois fondamentales* heen en sluit aan bij een rationeel compromis.

Sécurité, puissance, gloire

De territoriale aanwinsten uit de grote regeerperiode en de aangelegde versterkingengordel blijven de hele achttiende eeuw door de onwrikbare grenzen van Frankrijk. Op twee korte episodes in de Poolse en Oostenrijkse successieoorlog (conflicten die worden gestreden met de intussen seniele generaals Villars, Eugenius en Berwick) na, vecht het Franse leger tot aan de slag van Valmy buiten haar grenzen. Lodewijk is volledig geslaagd in zijn voornaamste buitenlandse opdracht: na

² Geciteerd in M. BARROS, N. SALAT, en T. SARMANT, *Vauban ou l'intelligence du territoire*, Paris, Nicolas Chaudun & Service Historique de la Défense, 2007, 71.

Richelieu en Mazarin de oorlog definitief buiten Frankrijk verleggen. Bovendien is de Habsburgse omknelling vervangen door een bondgenootschap met de jongere tak van de eigen dynastie in Madrid.

Tussen 1643 en 1715 neemt en houdt het de Franche-Comté, Artesië, Frans-Vlaanderen, Maritiem-Vlaanderen, Straatsburg en de Roussillon. Lodewijk speelt hiermee in op drie aspecten tegelijk: ruimtelijke consolidatie (intern-Franse veiligheid), machtsuitsbreiding (het vergroten van de belastbare basis en opdrijven van het aantal onderdanen) en glorie (bewonderd worden omwille van zijn veroveringen). Lodewijk is in die zin Clémenceau, Napoleon en zichzelf, in één figuur³.

Een probleem blijft evenwel open. Van bij het begin van de Spaanse opvolgingskwestie probeerde de Franse diplomatie een oplossing te vinden voor Lotharingen. De hertog, die zich bij de keizer heeft aangesloten en meer in Wenen verblijft dan in Nancy, blijft evenwel buiten schot in deze grote doorschuifoperatie. Pas in 1736 zal Fleury een akkoord vinden, samen met een oplossing voor de Poolse opvolging en de Spaanse en Oostenrijkse pretenties in Italië, en het hertogdom na achthonderd jaar onafhankelijkheid duurzaam in Frankrijk te integreren.

Is Lodewijk “*nec pluribus impar*”, geen partij voor de meeste van zijn tegenspelers, zoals in de titel die de Petite Académie hem opdraagt? Als de uitspraak betekent dat hij hen domineert, zoals op de pronkerige prenten van de *Almanach Royal*, zeker niet. Als ze wijst op het raffinement van zijn diplomaten en de degelijkheid van de *pré carré*-strategie, kan er maar weinig twijfel bestaan.

³ R. ARON, *Paix et guerre entre les nations*, Paris, Calmann-Lévy, 2004, 84-85.

Bibliografie en Bronnenopgave

I. Bronnen

A. Bronnen in Handschrift

1) Ministerie van Defensie, Vincennes

a. Archieven van de Landmacht

- (1) Serie A¹ (Militaire correspondentie)
 - 2017 (januari-maart 1707)
 - 2018 (april-mei 1707)
 - 2019, (juni-augustus 1707)
 - 2020 (september-december 1707)
 - 2075 (minuten van Koning en staatssecretaris, 1708)
 - 2080 (januari-juni 1708)
 - 2081 (juli 1708)
 - 2082 (augustus 1708)
 - 2083 (september-oktober 1708)
 - 2084 (november-december 1708)
 - 2108 (brieven aan de hertog van Maine, 1708)
 - 2486 (Mémoires van Chamlay, Spaanse Successieoorlog)

(2) Mémoires et Reconnaissances

BARBIER, "Le champ de Mars, ou les campagnes en Flandre, 1702-1713: Journal exact des campagnes de 1707 et 1708," (S.H.A.T., Mémoires et Reconnaissances, 1 M 73-74; 1 M 75-76 (kopie), 11 april 1713), 50 + 243 f.

b. Archieven van de Genie

(1) Article 14 (Places Etrangères)

- Bruges:
 - Carte des environs de Bruges (1702)
 - Plan de Bruges (s.d.)
 - Projet général des fortifications pour la ville de Bruges (Vauban, 1702)
- Bruxelles
 - Plan de Bruxelles Ancien (1695)
- Gand:
 - Carte de la Chastellenie du Vieux Bourg de Gand et des terres limitrophes
 - Mémoire concernant la manière de former les inondations de Gand (1702)
 - Mémoire pour faire connaître l'état des fortifications (1701)
 - Mémoire concernant la ligne qui couvre le pays de Waes relatif au plan cy-joint, a commencer par Gand jusques au fort de la Perle (de Jouville, 1702)
 - Mémoires sur Gand, Plan de Gand et de ses environs (La Brosse, 1702)
 - Plan de la Communication de la Lys à l'Escaut par les inondations (s.d.)
 - Plan de la fortification de Gand (De La Guerre, s.d.)
- Oudenarde:
 - Carte des environs d'Oudenarde, assiégée par le Prince d'Orange (1674)
 - Mémoire pour servir à la conduite des eaux à Oudenarde en cas de siège (Vauban, 1678)
 - Plan d'idem (1708)
 - Plan d'Oudenarde (1701)

- Plan d'Oudenarde et de sa grande inondation tendue, Projet des ouvrages restant à faire aux fortifications d'Oudenarde (s.d.)

(2) Article 15 (Histoire et Campagnes Militaires)

Section 1, §2: Guerre de la Succession d'Espagne

a) Cartons:

- Précis historique de la guerre de 1701 relative à la succession entre la France et l'Espagne, contre l'Empire, l'Angleterre, et la Hollande; et par suite le duc de Savoie et le Portugal (1701)
- Journée de Luzzara le 15e août 1702, où l'armée de l'empereur qui venait pour occuper le camp de Luzzara, fut repoussée par l'armée du Roi d'Espagne Sa Majesté y étant en personne (1702)
- Plan de la bataille de Fredelingen, gagnée sur les Impériaux par l'armée du Roi commandée par Monsieur le Marquis de Villars, le 1er octobre (1702)
- Mémoire concernant le combat d'Eckeren relatif au plan ci-joint (de Jouville, 1703)
- Relation de la marche faite par l'armée du Roi commandée par Monseigneur le Duc de Vendôme pour joindre dans le Tyrol avec Monsieur l'Electeur de Bavière et la description du pays (de Lozière, 1703)
- Plan de la Bataille d'Hostet (1704)
- Plan des Lignes de Pont-à-Tressin jusqu'au village de Chien (1706)
- Ordre de bataille de l'armée commandée par S.A.E. de Bavière, Monseigneur le Duc de Vendosme et Monsieur le Marechal d'Arco (1707)
- Plan de la Ligne d'entre Valenciennes et Pont-sur-Sambre (1707)
- Partie Occidentale du marquisat de Bade située entre le Rhin Stollhoffe Oberbul et les montagnes de Swartevalt (Pieter Husson, Den Haag, 1707)
- Ordre de bataille de l'armée de Flandres (1708)
- "Projet pour surprendre Gand" (1709).

b) Tablettes

T-169/1

- Nr. 75: Carte de Flandre, relative à la campagne de 1707
- Nr. 76: Camp aux environs de Cambrai et de Bouchain occupés en mai 1707
- Nr. 77: Plans des camps de Chièvres au Sud d'Ath, et d'Antoing (Lacombe, août 1707)
- Nr. 78: Plan du camp des alliés à Soignies
- Nr. 79: Plan du camp des alliés près de Halle

T-169/2

- Nr. 92: Carte de Flandres, campagne de 1708
- Nr. 94: Camp de Braine-Laleu (Lacombe)
- Nr. 95: Camp de Soignies
- Nr. 96: Plan du camp de Louvain
- Nr. 97: Camp de Lede et Alost
- Nr. 98: Plan du camp de Lovendeghem, le long du canal de Bruges à Gand
- Nr. 99: Camp de Marque en Pevél
- Nr. 100: Plan du Camp de Saulsoi entre Tournay et Oudenarde (Durand)
- Nr. 101: Plan de la Bataille d'Oudenarde
- Nr. 102: Plans du combat de Wynendale

2) Diplomatieke archieven, Ministerie van Buitenlandse Zaken

a. Politieke correspondentie

Angleterre: serie 225 (juli-december 1708)

Hollande: serie 212-213-214-215-216 (1706-1708¹)

Pays-Bas: serie 64 (1705-1708)

b. Mémoires et Documents

Nihil.

3) Bibliothèque Nationale de France, site Richelieu

a. Handschriften

DUC DE VENDÔME, L.-J., "Correspondance du duc de Vendôme, 1693-1711: copie de la main du chevalier de Bellerive," Ms. fr. 14177-14178.

b. Kaarten en gravures

DE FER, N., "La France dans toute son Étandüe," (Paris: chez l'auteur, 1707), 90,95 x 111,115 cm².

X., "L'heureuse Naissance du Prince des Asturies", Almanach Royal, 1708³

X., "Louis Joseph Duc de Vandosme", Estampes, Recueil de Portraits français et étrangers⁴

4) Universiteitsbibliotheek Gent

BRAKEL, G., "Plan du siège et des attaques de la ville et citadelle de Gand, assiegée par les Armées des Alliez le 22 décembre 1708 sous la conduite du Prince et Duc de Marlborough et rendue le 29 du même mois," (S.l.: S.n., 1708) (Kaarten en Globes, Kaart 1095).

FRICKX, E.H., "Carte particulière des environs de Bruges, Ostende, Damme, l'Ecluse et autres" (1707) (Kaarten en Globes, Kaart 99)

———, "Carte particulière des environs d'Anvers, Gand, Hulst, et de tout le Pays de Waes," (1708) (Kaarten en Globes, Kaart 99).

HARREWIJN, J., "Plan de Brusselles avec les attaques par l'armée de France sous les ordres de S.A.E. de Bavière du 24 nov. 1708," (s.l.: s.n., s.d.) (Kaarten en Globes, Kaart 1399).

SCHENK, P., "Het verrassen van Gent door de Franschen, . . . den 5 julii 1708, nevens 't herwinnen der zelve stat door de Bontgenooten den laetsten van Wintermaent des zelven jaers-waerop de Franschen ook Brugge verlaten. - Ganda ... a Gallis capta 5 julii 1708 a Foederatis recepta ultimo die Decembris ejusdem anni. Bruga a Gallis relicta." (Kaarten en Globes, Kaart 1539).

¹ Een precieze datering van de series is niet erg zinvol, aangezien stukken uit verschillende periodes tussen de twee jaren dooreen zitten.

² Consulteerbaar via <http://gallica.bnf.fr> (BNF FRBNF40591813).

³ <http://images.bnf.fr>

⁴ Ibid.

B. Uitgegeven Bronnen

1) Correspondentie en Mémoires

- COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, J.-P.-E., *Mémoires du feld-maréchal Cte de Mérode-Westerloo*, (COMTE DE MÉRODE-WESTERLOO, H.-M.-G., ed.). 2 v., Brussel, Société typographique belge, 1840, 391 + 426 p.
- DEANE, R.J.M., *A Journal of the campaign in Flanders, AD MDCCVIII, including the battle of Oudenarde and the siege of Lille*, London, 1846, VIII + 69 p.
- DE FORBIN, C., *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 1993, 628 p.
- DE VOGUË, M., *Le duc de Bourgogne et le duc de Beauvillier: lettres inédites : 1700-1708*, Paris, Plon, 1900, XII + 432 p.
- , *Mémoires du maréchal de Villars* ("Publications de la Société de l'histoire de France"). Vol III, Paris, Renouard, 1899, 366 p.
- DUC DE SAINT-SIMON, L., *Mémoires*. Vol. III (1707-1710) Paris, Gallimard, 1984, 1650 p.
- , *Mémoires*, Vol. III-IV (CHÉRUËL, M., ed.) Paris, Hachette, 1856-1857.
- ESNAULT, G., *Correspondance et papiers inédits recueillis publiés de Michel Chamillard, Contrôleur général des finances et secrétaire d'Etat de la Guerre, 1699-1709*. 2 v., Genève, Mégariotis Reprints, 1884, 416 + 352 p.
- KIRCHHAMMER, A., *Militärische Correspondenz des Prinzen Eugen von Savoyen (1708)*. Vol. X (suppl), ("Geschichte der Kämpfe Österreichs"), Wien, Verlag des k. k. Generalstabes, 1885, 407 p.
- MARÉCHAL DE BERWICK, *Mémoires* (PETTITOT en MONMERQUÉ, eds., "Collections des Mémoires relatifs à l'histoire de France"). Vol. I, Paris, Foucault, 1828.
- MARQUIS DE DANGEAU, *Journal*. Vol. XI (1706-1707), XII (1707-1709) Paris, F. Didot, 1857, 483 + 497 p.
- MARQUIS DE SOURCHES, *Mémoires du marquis de Sourches sur le règne de Louis XIV*, (ed. DE COSNAC, G. J. en PONTAL, E.). Vol XI, Paris, Hachette, 1891, 366 p.
- MARQUIS DE TORCY, J.-B.C., *Mémoires du marquis de Torcy pour servir à l'histoire des négociations depuis le traité de Riswick jusqu'à la paix d'Utrecht*, (PETTITOT en MONMERQUÉ, eds., "Collections des mémoires relatifs à l'histoire de France; LXVII"), Paris, Foucault, 1828, 429 p.
- MARQUISE DE MAINTENON, F.D.A., *Lettres inédites de Madame de Maintenon et de la princesse des Ursins*. 4 v., Paris, A. Bossange, 1826.
- MURRAY, G., *The Letters and Dispatches of John Churchill, first Duke of Marlborough, from 1702 to 1712*. Vol. III, London, John Murray, 1845, 720 p.
- ORCIBAL, J., LE BRUN, J., en NOYE, I., ed., *Correspondance de Fénelon*. Vol. XIV (Guerre, négociations et théologie, 1708-1711), Genève, Droz, 1992, 503 p.
- RIGOT, J., en RIGOT, E., ed., *Mémoires de Monsieur de la Colonie, maréchal de camp des armées de l'électeur de Bavière, contenant les événements de la guerre, depuis le siège de Namur en 1692. jusqu'à la Bataille de Belgrade de 1717*, Brussel, Jean Rigot, 2000, XXV + 210 p.
- SNYDER, H.L., *The Marlborough-Godolphin Correspondence*. 3 v., Oxford, Clarendon Press, 1975, XXXIX + 1794 p.
- VAN 'T HOFF, B., ed., *The Correspondence 1701-1707 of John Churchill and Anthonie Heinsius*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1951, xvii + 640 p.
- VEENENDAAL JR., A.J., ed., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius : 1702-1720* (RIJKSCOMMISSIE VOOR VADERLANDSE GESCHIEDENIS, ed., "Rijks-geschiedkundige publicatiën. Grote serie; 189, 194"). Vol. VI (1707), VII (1708: 1 januari-30 september), Den Haag, Martinus Nijhoff, 1984-1985, 796 + vii + 630 p.

2) Traktaten en pamfletten

- BARON DE LISOLA, F.P., *Bouclier d'estat et de justice contre le dessein manifestement découvert de la monarchie universelle, sous le vain prétexte des prétentions de la reine de France*, Brussel, François Foppens, 1667, 358 p⁵.
- BELLERIVE, J.-A.-B., CHEVALIER DE, *Histoire des dernières campagnes de Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, P. Huet, 1714, 479 p⁶.
- BILAIN, A., *Traité des droits de la reine très chrétienne sur divers États de la monarchie d'Espagne*, (Paris, Imprimerie Royale, 1667, 318 p⁷.
- BRODRICK, T., *A compleat history of the late war in the Netherlands*. 2 v., London/Gent, William Pearson, Inner Temple, 1713, 221 + 227 p⁸.
- CAMPBELL, J., *The military History of the late prince Eugene of Savoy and of the late John, duke of Marlborough*, London, C. du Bosc, 1736-1737⁹.
- CAMPISTRON, J.-G.D., *Epître à Son Altesse Monseigneur le duc de Vendosme*, Paris, J.-B. Coignard, 1708, 8 p¹⁰.
- CHEVALIER, N., *Relation des campagnes de 1708 et 1709 avec une explication de toutes les médailles frappées sur ce sujet*, Utrecht, 1711, 116 p¹¹.
- GRAMAIN, P., *Oraison funebre du tres-haut, tres-excellent, tres-puissant prince, Louis-Joseph de Vendosme, duc d'Estampes, &c. Prononcée à Estampes dans l'église collegiale de Nostre-Dame le 13. de septembre 1712*, Paris, 1712, 40 p¹².
- SWIFT, J., *On the Conduct of the Allies and of the Late Ministry, in Beginning and Carrying on the Present War*, London, John Morphew, 1711, 96 p.
- , *Some remarks on the Barrier Treaty*, London, John Morphew, 1712, 48 p.

3) Referentiewerken

- DE LAMBERTY, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIIe siècle, contenant les négociations, traités, résolutions, et autres documents authentiques concernant les affaires d'état*. Vol. II + V, Amsterdam, Pierre Mortier, 1735, 790 + 488 p.
- DE SPARRE, C., *Code Militaire ou Compilation des réglemens et ordonnances de Louis XIV; Roy de France et de Navarre; Faites pour les gens de guerre depuis 1651, jusques à présent*, ed. DELESPINE, J.-B., St-Paul, 1707¹³.
- PINARD, *Chronologie historique-militaire, contenant l'histoire de la création de toutes les charges, dignités et grades militaires supérieurs, de toutes les personnes qui les ont possédés*, 8 v., Paris, C. Hérisart, 1760-1778¹⁴.
- VAST, H., *Les grands traités du règne de Louis XIV. III: La Succession d'Espagne*, Paris, Picard, 1899, 221 p.
- VON SBRIK, H., *Österreichische Staatsverträge. Niederlande. Erster Band: bis 1722*, Wien, Adolf Holzhausen Verlag, 1912, 648 p.

4) Eigentijdse historiografie

- DE RANTERE, B., en DE SMET, M., *Geschiedenis van Oudenaarde van 1701 tot 1786*, Oudenaarde, Sanderus, 1985, 112 p.

⁵ Bibliothèque Mazarine, 8° 33071 bis.

⁶ Bibliothèque Sainte-Geneviève, Réserve (8 L 716 INV 2463).

⁷ Institut de France, 8° X 1088 A.

⁸ Koninklijk Legermuseum, Brussel, A R 600.

⁹ BNF Tolbiac - Rez-de-jardin - magasin LN27- 18597.

¹⁰ Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, nr. 106 245.

¹¹ BNF Arsenal, 4 H 7986.

¹² Bibliothèque Interuniversitaire de la Sorbonne, Réserve, LFO 4= 18.

¹³ Koninklijk Legermuseum, Brussel, RP AX-32.

¹⁴ S.H.D. Vincennes, referentiezaal.

- DUMONT, J., ROUSSET DE MISSY, J., en VAN HUCHTENBURG, J., *Oorlogskundige beschryving van de veldslagen, en belegeringen, der drie doorluchtige en wydvermaarde krygsoversten, hunne vorstelyke hoogheden, den prins Eugenius van Savoye, den prins en hertog van Marlborough, en den prins van Oranje-en Nassau-Vriesland / Meerendeels beschreeven door den heer Du Mont, baron de Carelskroon*, Den Haag, Isaac van der Kloot, 1729.
- FERRARIS S.J., G., *De Rebus Gestis Eugeni Principis a Sabaudia*, Milano, 1752, 152 p.
- MARQUIS DE QUINCY, *Histoire Militaire du règne de Louis le Grand*. Vol. V, Paris, D. Mariette, 1726, 606 p¹⁵.
- MAUVILLON, E., *Histoire du Prince François Eugène de Savoye*. Vol. III, Vienne, Brissaut, 1761, 327 p.
- MARQUIS DE PUYSEGUR, J.-F.D.C., *Art de la guerre par principes et par règles*. 2 v., Paris, Jombert, 1748 196 + 244 p.
- TARGE, J.-B., *Histoire de l'avènement de la maison de Bourbon sur le trône d'Espagne*. Vol. V, Paris, Saillant & Nyon, 1771, 499 p.
- VOLTAIRE, *Siècles de Louis XIV et de Louis XV*, Paris, Didot & Didot, 1817, 257 p.
- , *Histoire de Charles XII*, Leipzig, Bernard Tauchnitz, 1845, 248 p.

¹⁵ Bibliothèque Sainte Geneviève 4 L 597 (1) INV 465.

II. Literatuur

A. Boeken en bijdragen

1) Referentiewerken

a. Algemeen

- BAYARD, F., FÉLIX, J., en HAMON, P., *Dictionnaire des surintendants et des contrôleurs généraux des finances*, Paris, Comité pour l'Histoire Economique et Financière de la France, 2000, 216 p.
- BÉLY, L., ed., *Dictionnaire de l'Ancien Régime*. Paris, PUF, 1996, 1394 p.
- BÉLY, L., SOUTOU, G.-H., THEIS, L., en VAÏSSE, M., ed., *Dictionnaire des ministres des Affaires Etrangères 1589-2004*. Paris, Fayard, 2005, XXX + 660 p.
- BITTNER, L., en GROSS, L., *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648)*, Berlin, Gerhard Stalling Verlag, 1936, xxx + 753 p.
- BLUCHE, F., ed., *Dictionnaire du Grand Siècle*. Paris, Fayard, 1990, 1 640 p.
- BOURGEOIS, E., en ANDRÉ, L., ed., *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les Traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française (XXIII: Hollande, 1698-1730)*. Paris, E. de Boccard, 1923, 548 p.
- CORNETTE, J., *Chronique du règne de Louis XIV*, Paris, S.E.D.E.S., 1997, 579 p.
- CORVISIER, A., ed., *A dictionary of military history and the art of war*. Oxford, Blackwell, 1994.
- DE MONTBRIAL, T., en KLEIN, J., ed., *Dictionnaire de la stratégie*. Paris, PUF, 2000, 604 p.
- GARNIER, J., ed., *Dictionnaire Perrin des guerres et des batailles de l'histoire de France*. Paris, Perrin, 2004, 906 p.
- HARDY DE PÉRINI, E., *Les batailles françaises*. 6 v., Châteauroux, A. Majesté & L. Bouchardeau, 1894-1906.
- KEEGAN, J., en WHEATCROFT, A., *Who's who in military history: from 1453 to the present day*, London, Weidenfeld and Nicholson, 1976, 367 p.
- MAZE-SENCIER, G., ed., *Dictionnaire des maréchaux de France*. Paris, Perrin, 2000, 453 p.
- VAN EENOO, R., ed., *Bibliografie van de geschiedenis van België*. Brussel, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, (lopend).
- VAUCHER, P., *Recueil des Instructions données aux Ambassadeurs et Ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution Française*. Vol. XXV - 2: Angleterre, III (1698-1791) Paris, C.N.R.S., 1965, XXVI+581 p.
- X, *Bibliographie annuelle de l'histoire de France* (lopend).
- X, *Bibliographie d'histoire militaire belge des origines au 1er août 1914*, (DUVOSQUEL, J.-M., ed., "Centre d'histoire militaire. Travaux 14"), Bruxelles, Musée royal de l'armée, 1979, 673 p.
- YOUNG, W., *European War and Diplomacy, 1337-1815. A Bibliography*, New York, iUniverse, 2003, 308 p.

b. Spaanse Successieoorlog

- CALVIN DICKINSON, W., en HITCHCOCK, E.R., *The War of the Spanish Succession, 1702-1713 : a selected bibliography*, ("Bibliographies of battles and leaders; 15"), London, Greenwood Press, 1996, XVI + 140 p.
- FREY, L., en FREY, M., ed., *The treaties of the war of the Spanish succession : an historical and critical dictionary*. (Westport, Conn., Greenwood Press, 1995, XXVI + 576 p.

c. Biografieën

- BLOK, J.P., MOLHUYSEN, P.C., en KOSSMAN, F.K.H., ed., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. 10 v., Leiden, Sijthoff, 1911-1937.
- MATTHEW, H.C.G., en HARRISON, B., ed., *Oxford Dictionary of National Biography*. 61 v., Oxford, Oxford University Press, 2004.

- WURZBACH, C. VON, *Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 60 v., Wien, Druk und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1856-1891.
- X., *Allgemeine Deutsche Biographie*, 56 v., Leipzig, Duncker & Humblot, 1875-1912.
- X., *Biographie Nationale Belge*, 44 v., Brussel, Bruylant, 1866-1986.
- X., *Dizionario Biografico Degli Italiani*, 69 v., Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960-2007.

2) Diplomatieke Geschiedenis

- ANDERSON, M.S., "Eighteenth-century theories of the balance of power," in: *Studies in diplomatic history, essays in Memory of David Bayne Horn* (ANDERSON, M. en HATTON, R., ed.), London, Longman, 1970, pp. 183-198.
- ANDRÉ, L., *Louis XIV et l'Europe*, Paris, Albin Michel, 1950, 388 p.
- ARON, R., *Paix et guerre entre les nations*, Paris, Calmann-Lévy, 2004, XXXVII+794 p.
- AUERBACH, B., *La France et le Saint Empire Romain Germanique depuis la Paix de Westphalie jusqu'à la Révolution Française*, (MONOD, G., ed., "Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes; 196"), Paris, Honoré Champion, 1912, LXXIII+485 p.
- BARNETT, C., *Marlborough*, ("Wordsworth Military Library"), Ware, Wordsworth, 1999, 288 p.
- BAUMANN, M., *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613-1674)*, ("Historische Forschungen"), Berlin, Duncker & Humblot, 1994, 418 p.
- BÉLY, L., *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Paris, Fayard, 1990, 905 p.
- , "Evolution des pratiques de négociation," in: *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle*, (BÉLY, L., BÉRENGER, J. en CORVISIER, A.), Paris, S.E.D.E.S., 1991, pp. 49-69.
- , "Fénelon face à la guerre et à la frontière," in: *Fénelon: évêque et pasteur en son temps, 1695-1715*, (DEREGNAUCOURT, G. en GUIGNET, P., ed.), Villeneuve d'Ascq, Centre d'Histoire de la Région du Nord et de l'Europe du Nord-Ouest, Université Charles de Gaulle - Lille 3, 1996, pp. 243-257.
- , *La France moderne 1498-1789*, ("Quadrige. Manuels"), Paris, PUF, 2003, XV + 686 p.
- , *La société des princes XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Fayard, 1999, 651 p.
- , *L'Art de La Paix en Europe: Naissance de la Diplomatie Moderne, XVI-XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 2007, 745 p.
- , *Les relations internationales en Europe (XVIIe-XVIIIe siècles)*, Paris, PUF, 1992, XXIII + 731 p.
- , "Les Temps Modernes (1515-1789)," in: *Histoire de la Diplomatie Française*, (ALLAIN, J.-C., AUTRAND, F., BÉLY, L., CONTAMINE, P., GUILLEN, P., LENTZ, T., SOUTOU, G.-H., THEIS, L. en VAÏSSE, M.), Paris, Perrin, 2005, pp. 159-408.
- , *Louis XIV: le plus grand roi du monde*, Paris, Jean-Paul Gisserot, 2005, 280 p.
- , "Méthodes et perspectives dans l'étude de négociations internationales à l'époque moderne," in: *Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit; Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem: Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag*, (EXTERNBRINK, S.), Berlin, Drucker & Humboldt, 2001, pp. 219-233.
- , "Vers un équilibre européen," in: *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, (BÉLY, L., BERCÉ, Y.-M., MEYER, J. en QUATREFAGES, R.), Paris, S.E.D.E.S., 1991, pp. 279-365.
- BÉLY, L., BERCÉ, Y.-M., MEYER, J., en QUATREFAGES, R., *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, (CHARLES-PICARD, G., FAVIER, J., CORVISIER, A. en VALETTE, J., eds., "Regards sur l'histoire"), Paris, S.E.D.E.S., 1991, 403 p.
- BÉLY, L., BÉRENGER, J., en CORVISIER, A., ed., *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (I)*, (CHARLES-PICARD, G., FAVIER, J., CORVISIER, A. en VALETTE, J., eds., "Regards sur l'histoire"), Paris, S.E.D.E.S., 1991, 456 p.
- BERCÉ, Y.-M., "Les Etats italiens," in: *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, (BÉLY, L., BERCÉ, Y.-M., MEYER, J. en QUATREFAGES, R., eds.), Paris, S.E.D.E.S., 1991, pp. 101-176.
- BÉRENGER, J., "L'Europe Centrale et ses prolongements," in: *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle*, (BÉLY, L., BÉRENGER, J. en CORVISIER, A., eds.), Paris, S.E.D.E.S., 1991, pp. 61-144.

- , "Louis XIV et la Succession d'Espagne," in: *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle*, (BÉLY, L., BÉRENGER, J. en CORVISIER, A., eds.), Paris, S.E.D.E.S., 1991, pp. 403-427.
- , "Guerre et Economie en Europe Centrale," in: *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe Siècle*, (BÉLY, L., BÉRENGER, J. en CORVISIER, A., eds.), Paris, S.E.D.E.S., 1991, pp. 225-268.
- , "La question de la succession d'Espagne au XVIIe siècle," in: *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 2000, pp. 75-91.
- , "Une tentative de rapprochement entre la France et l'Empereur," in: *Guerres et paix en Europe Centrale aux époques moderne et contemporaine : mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger*, (TOLLET, D., ed.), Paris, Presses de l'université de Paris-Sorbonne, 2003, pp. 221-236.
- BÉRENGER, J., en BARBICHE, B., "Secrétaire d'état des affaires étrangères," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 1142-1143.
- BLACK, J., *Britain as a military power 1688-1815*, London, UCL, 1999, 332 p.
- , *British Diplomats and Diplomacy 1688-1800*, Exeter, University of Exeter Press, 2001, xii + 244 p.
- , *European International Relations, 1648-1815*, Houndmills, Palgrave, 1990, xiii + 274 p.
- , *European Warfare, 1660-1815*, London, Yale University Press, 1994, x + 276 p.
- , *Parliament and Foreign Policy in the Eighteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- , *The rise of the European Powers, 1679-1793*, London, E. Arnold, 1990, 222 p.
- BLET S.J., P., *Les nonces du pape à la cour de Louis XIV*, Paris, Perrin, 2002, 308 p.
- BOIS, J.-P., *De la paix des rois à l'ordre des empereurs, 1714-1815*, ("Nouvelle histoire des relations internationales; 3"), Paris, Seuil, 2003, 489 p.
- BOLES, L.H., *The Huguenots, the Protestant interest, and the War of the Spanish Succession, 1702-1714*, ("American University studies. Series IX : History ; 181"), New York, Peter Lang, 1997, X + 287 p.
- BOUTANT, C., *L'Europe au grand tournant des années 1680*, ("Travaux du Centre de Recherche sur les Civilisations de l'Europe Moderne"), Paris, S.E.D.E.S., 1985, 929 p.
- BRAUBACH, M., *Die Bedeutung der Subsidien für die Politik im Spanischen Erbfolgekriege*, (HAUSMANN, S., ed. "Bücherei der Kultur und Geschichte; 29"), Bonn, Kurt Schroeder, 1923, 204 p.
- BROMLEY, J.S., en HATTON, R., ed., *Louis XIV and William III: essays 1680-1720 by and for Mark Thomson*. Liverpool, Liverpool University Press, 1968, 332 p.
- BURKHARDT, J., "Geschichte als Argument in der Habsburgisch-Französischen Diplomatie," in: *Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit; Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem: Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag*, (EXTERNBRINK, S. ed.), Berlin, Drucker & Humboldt, 2001, pp. 191-217.
- CHURCH, W.F., "Louis XIV and Reason of State," in: *Louis XIV and the craft of kingship*, (RULE, J. C., ed.), Columbus, Ohio State University Press, 1969, pp. 362-406.
- CLAVAL, P., *Géopolitique et géostratégie*, ("Fac. Géographie"), Paris, Nathan, 1996, 223 p.
- COLSON, B., "Jomini," in: *Dictionnaire de la stratégie*, (DE MONTBRIAL, T. en KLEIN, J., eds.), Paris, PUF, 2000, pp. 325-327.
- COOMBS, D., *The Conduct of the Dutch: British opinion and the Dutch alliance during the War of the Spanish succession*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1958, 405 p.
- DE MONTBRIAL, T., *Géographie politique*, ("Que sais-je ?; 3753"), Paris, PUF, 2006, 127 p.
- DE SCHRYVER, R., *Max II. Emanuel von Bayern und das spanische Erbe : die europäischen Ambitionen des Hauses Wittelsbach 1665-1715*. (Vol. 156, "Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz"), Mainz am Rhein, von Zabern, 1996, XII + 286 p.
- , "Das dynastische Prinzip : Max Emanuels Ambitionen auf das spanische Erbe, Gebietserweiterung und Königskrone," in: *Die Schlacht von Höchstädt: Brennpunkt Europas 1704* (ERICHSEN, J. en HEINEMANN, K., eds.), Ostfildern, Thorbecke, 2004, pp. 13-25.

- , "Het einde van de Spaanse soevereiniteit, 1702-1715," in: *België in de 17de eeuw (I)*, (JANSSENS, P., ed.), Brussel, Dexia - Snoeck, 2006, pp. 47-53.
- , "Spanien, die Spanischen Niederlande un das Fürstbistum Lüttich während der Friedenskonferenz von Rijswijk," in: *Der Friede von Rijswijk 1697*, (DUCHHARDT, H., SCHNETTGER, M. en VOGT, M., eds.), Mainz, Philipp von Zabern Verlag, 1998, pp. 179-194.
- , "Who had sovereignty in the Southern Netherlands during the War of the Spanish Succession (1700-1715)?," in: *Liber amicorum Jan Buntinx. Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd*, (X, ed.), Leuven, Universitaire Pers, 1981, pp. 483-397.
- DINSTEIN, Y., *War, aggression and self-defence*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, XXVIII + 300 p.
- DOYLE, W., *The Old European Order 1660-1800*, (ROBERTS, J. M., "The Short Oxford History of the Modern World", ed.), Oxford, Oxford University Press, 1992, xviii+420 p.
- DUBOIS, S., *Les bornes immuables de l'état: la rationalisation du tracé des frontières au siècle des lumières (France, Pays-Bas autrichiens et principauté de Liège)* Heule, UGA, 1999, 486 p.
- DUCHHARDT, H., "La guerre et le droit des gens dans l'Europe du XVIIe au XVIIIe siècle," in: *Guerre et concurrence entre les Etats européens du XIV au XVIIIe siècle*, (CONTAMINE, P., ed.), Paris, 1998, pp. 339-364.
- , "Droit et droit des gens - structures et métamorphoses des relations internationales au temps de Louis XIV," in: *Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit; Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem: Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag*, (EXTERNBRINK, S., ed.), Berlin, Drucker & Humboldt, 2001, pp. 181-189.
- , "Peace treaties from Westphalia to the Revolutionary Era," in: *Peace treaties and international law in European history : from the late Middle Ages to World War One*, (LESAFFER, R., ed.), New York, Cambridge University Press, 2004, pp. 45-58.
- DUCHHARDT, H., SCHNETTGER, M., en VOGT, M., *Der Friede von Rijswijk 1697*, "Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte.", Mainz am Rhein, Von Zabern, 1998, VIII + 340 p.
- EXTERNBRINK, S., en ULBERT, J., ed., *Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit; Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem: Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag*, Berlin, Drucker & Humboldt, 2001, 550 p.
- FRIGO, D., "Small states: Mantua and Modena," in: *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy*, (FRIGO, D., ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp. 147-175.
- GABEL, H., "Wilhelm III. von Oranien, die Niederlande und das Reich : Beobachtungen zu den mentalen und verfassungspolitischen Voraussetzungen der Koalitionsbildung gegen Ludwig XIV," in: *Oranien-Nassau, die Niederlande und das Reich : Beiträge zur Geschichte einer Dynastie*, (LADEMACHER, H., ed.), Münster, LIT, 1995, pp. 69-95.
- GANTET, C., *Guerre, Paix et Construction des Etats 1618-1714*, ("Nouvelle histoire des relations internationales; 2"), Paris, Seuil, 2003, 414 p.
- GEIKIE, R., MONTGOMERY, I.A., TREVELYAN, G.M., en GEYL, P., eds., *The Dutch barrier, 1705-1719*, Cambridge, Cambridge University Press, 1930, 418 p.
- GIRARD D'ALBISSIN, N., *Genèse de la frontière Franco-Belge: les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789*, ("Bibliothèque de la Société d'Histoire de Droit des Pays Flamands, Picards, et Wallons, XXVI"), Paris, Picard, 1970, 435 p.
- GRIMBLOT, P., *The Letters of William III and Louis XIV*. 2 v., London, Longman, 1848.
- HARCOURT-SMITH, S., *Cardinal of Spain: the Life and Strange Career of Giulio Alberoni*, New York, Knopf, 1955p.
- HASQUIN, H., *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, Brussel, Racine, 2005, 334 p.

- HATTENDORF, J.B., *England in the war of the Spanish succession : a study of the English view and conduct of grand strategy, 1702-1712*, ("Modern European History"), New York, Garland, 1987, XXII + 408 p.
- KISSINGER, H.A., *Diplomacy*, New York, Simon and Schuster, 1995, 912 p.
- KLAITS, J., *Printed propaganda under Louis XIV: absolute monarchy and public opinion*, Princeton, Princeton University Press, 1994, xi + 341 p.
- KLOPP, O., *Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Grossbritannien und Irland in Zusammenhange der europaeischen Angelegenheiten von 1660-1714*. Vol. XIII (Die Kriegsjahre 1708-1710) Wien, Wilhelm Braumüller, 1885, 577 p.
- KÖPECZI, B., *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle*, Budapest, Akadémia Kiado, 1971, 624 p.
- LEGRELLE, A., *La Diplomatie française et la Succession d'Espagne: 1659-1725*. 4 v., Gent, Dullé-Plus, 1888-1892, 530 + 717 + 788 + 833 p.
- , *Une négociation inconnue entre Berwick et Marlborough: 1708-1709*, Gent, Dullé-Plus, 1893, 100 p.
- LESAFFER, R., *Europa: een zoektocht naar vrede? : 1453-1763 en 1945-1997*, Leuven, Universitaire Pers, 1999, XXXIII + 694 p.
- LIVET, G., *L'équilibre européen de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle*, ("Collection SUP-l'historien; 28"), Paris, PUF, 1976, 231 p.
- LIVET, G., "Louis XIV and the Germanies," in: *Louis XIV and Europe*, (HATTON, R., ed.), London, MacMillan, 1976, pp. 60-81.
- LOSSKY, A., "Maxims of State in Louis XIV's Foreign Policy in the 1680's," in: *Louis XIV and William III: essays 1680-1720 by and for Mark Thomson*, (BROMLEY, J. S. en HATTON, R., ed.), Liverpool, Liverpool University Press, 1968, pp. 7-23.
- LYNN, J.A., *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, (SCOTT, H. M. en COLLINS, B. W., eds., "Modern Wars in Perspective"), London, Longman, 1999, XIII + 421 p.
- , "1661-1763: states in conflict," in: *The Cambridge History of Warfare*, (PARKER, G., ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2005, pp. opzoeken.
- MALETKE, K., *Frankreich, Deutschland und Europa im 17. und 18. Jahrhundert : Beiträge zum Einfluss französischer politischer Theorie, Verfassung und Aussenpolitik in der Frühen Neuzeit*, ("Marburger Studien zur neueren Geschichte"), Marburg, Hitzlerath, 1994, 445 p.
- , "La signification de la Succession d'Espagne pour les relations internationales jusqu'à l'époque de Ryswick (1697)," in: *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 2000, pp. 94-109.
- , *Les relations entre la France et le Saint-Empire au XVIIe siècle*, ("Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine; 5"), Paris, Honoré Champion, 2001, 747 p.
- MARQUIS DE COURCY, M.-R.R., *La coalition de 1701 contre la France*, Paris, Plon, 1886, XLVIII + 523 + 642 p.
- MAQUART, M.-F., "Le dernier testament de Charles II d'Espagne," in: *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 2000, pp. 111-123.
- , *Le réseau français à la cour de Charles II d'Espagne : jeux diplomatiques de fin de règne - 1696-1700 (diss. doc.)*, Villeneuve-d'Asq, Presses Universitaires du Septentrion, 1999, 753 p.
- MIGNET, A., *Négociations relatives a la Succession d'Espagne sous Louis XIV*. 3 v., ("Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: histoire politique"), Paris, Imprimerie Royale, 1835-1842.
- MOREAU DEFARGES, P., *Introduction à la géopolitique*, Paris, Seuil, 2005, 242 p.
- NABULSKI, K., *Traditions of war : occupation, resistance, and the law*, Oxford, Oxford University Press, 2005, XII + 293 p.
- NEFF, S.C., *War and the law of nations : a general history*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, XII + 443 p.

- NORDMANN, C., "Louis XIV and the Jacobites," in: *Louis XIV and Europe*, (HATTON, R., ed.), London, MacMillan, 1976, pp. 82-111.
- NOORDEN, C. VON, *Europäische Geschichte im achtzehnten Jahrhundert : der spanische Erbfolgekrieg*. 3 v., Düsseldorf, J. Bubbens, 1870-1882.
- OSIANDER, A., *The states system of Europe, 1640-1990 : peacemaking and the conditions of the international stability*, Oxford, Clarendon Press, 1994, 358 p.
- POUSSOU, J.-P., *Les îles Britanniques, les Provinces-Unies, la guerre et la paix au XVIIe siècle*, Paris, Economica, 1991, 241 p.
- REYNALD, H., *Louis XIV et Guillaume III. Histoire des deux traités de partage et du testament de Charles II d'après la correspondance inédite de Louis XIV*, Paris, 1883.
- RICHEFORT, I., en KIND, J.-Y., "Les traités d'Utrecht d'après les archives du ministère des Affaires étrangères," in: *La présence des Bourbons en Europe XVIe-XXIe siècle*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 2000, pp. 145-161.
- RINGHOFFER, *Die Flugschriftenlitteratur zu Beginn des spanischen Erbfolgekrieg*, Berlin, 1881.
- ROMAIN, P., *La France et L'Autriche (1668-1673): l'échec d'un rapprochement (diss. doc.)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1984.
- ROOSEN, W.J., *The age of Louis XIV: the rise of modern diplomacy*, Cambridge (Mass.), Schenkman Publ. Co., 1976, 208 p.
- , "The Origins of the War of the Spanish Succession," in: *The Origins of War in Early Modern Europe*, (BLACK, J., ed.), Edinburg, 1987, pp. 151-175.
- ROY, P., *Louis XIV et le second siège de Vienne*, "Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine; 2)", Paris, Honoré Champion, 1999, 213 p.
- RULE, J.C., "Colbert de Torcy, an emergent bureaucracy and the formulation of the French Foreign Policy (1689-1715)," in: *Louis XIV and Europe*, (HATTON, R., ed.), London, Macmillan, 1976, pp. 261-288..
- SAHLINS, P., "Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century," *American Historical Review* XCV (1990), 1423-1441.
- SCHILLING, H., *Höfe und Allianzen: Deutschland, 1648-1763*, ("Siedler Deutsche Geschichte"), Berlin, Siedler Verlag, 1989, 542 p.
- SCHMIDT, H., "Frankreich und das Reich von 1648-1715," in: *Formen internationaler Beziehungen in der Frühen Neuzeit; Frankreich und das Alte Reich im europäischen Staatensystem: Festschrift für Klaus Malettke zum 65. Geburtstag*, (EXTERNBRINK, S., ed.), Berlin, Drucker & Humboldt, 2001, pp. 15-32.
- SCHNAKENBOURG, E., *Pars septentrionalis: la place du Nord dans la politique étrangère de la France au début du XVIIIème siècle (1700-1721) (Diss. doc., Univ. Paris VII, 2004)*, Lille, Atelier National de Reproduction des Thèses, 2007, 956 p.
- SELLESLACH, K., *"Amitié sincère?" Het prinsbisdom Münster en de Haagse Alliantie tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701-1714) (licentiaatsverhandeling)*, Leuven, KU Leuven, 2001. (www.thesis.net)
- SHEEHAN, M., *The balance of power : history and theory*, London, Routledge and Kegan Paul, 1996, X + 226 p.
- STOLLEIS, M., *Staat und Staatsraison in der frühen Neuzeit*, Frankfurt-am-Main, Suhrkamp, 1995, 350 p.
- STORK-PENNING, J.G., *Het grote werk: vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successie-oorlog 1705-1710*, ("Historische Studies; 12"), Groningen, Wolters, 1958, XXV + 468 p.
- STORRS, C., "Savoyard diplomacy in the eighteenth century (1684-1798)," in: *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy*, (FRIGO, D., ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 2000, pp. 210-253.
- , *War, Diplomacy and the Rise of Savoy, 1690-1720*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, xiv + 345 p.

- STRADLING, R.A., *Europe and the decline of Spain : a study of the Spanish system, 1580-1720*, ("Early Modern Europe Today"), London, Allen and Unwin, 1981, 222 p.
- SONNINO, P., *Louis XIV and the origins of the Dutch War*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, XII + 226 p.
- SYMCOX, G., *Victor Amadeus. Absolutism in the Savoyard State 1675-1730*, (HATTON, R., "Men in Office"), London, Thames and Hudson, 1983, 273 p.
- TAPIÉ, V.-L., "Louis XIV's Methods in Foreign Policy," in: *Louis XIV and Europe*, (HATTON, R., ed.), London, MacMillan, 1976, pp. 3-15.
- TOLLET, D., ed., *Guerres et paix en Europe Centrale aux époques modernes et contemporaine : mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger*. ("Mondes Contemporains"), Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2003, 662 p.
- WACQUET, J.-C., *François de Callières. L'art de négocier en France sous Louis XIV*, Paris, Editions rue d'Ulm, 2005.
- WRIGHT, M., *Theory and practice of the balance of power, 1486-1914 : selected European writings*, London, Dent, 1975, XXIX + 512 p.
- X, *L'Europe, l'Alsace et la France: problèmes intérieurs et relations internationales à l'époque moderne : études réunies en l'honneur du doyen Georges Livet pour son 70e anniversaire*, ("Publications de la Société savante d'Alsace et des régions de l'Est. Collection Grandes publications; 28"), Colmar, Editions d'Alsace, 1986, 381 p.

3) Militaire geschiedenis

a. Frankrijk

- BARROS, M., SALAT, N., en SARMAINT, T., *Vauban ou l'intelligence du territoire*, Paris, Nicolas Chaudun & Service Historique de la Défense, 2007, 176 p.
- BLANCHARD, A., *Vauban*, Paris, Fayard, 1996, 682 p.
- BOIS, J.-P., "Almanza," in: *Dictionnaire Perrin des guerres et des batailles de l'histoire de France*, (GARNIER, J., ed.), Paris, Perrin, 2004, pp. 53-54.
- CÉNAT, J.-P., *Le marquis de Chamlay (1650-1719), conseiller militaire spécial de Louis XIV (diss. DEA)*, Paris, Université Paris I-Sorbonne, 2001, 137 p.
- , *Stratégie et direction de la guerre à l'époque de Louis XIV: Jean-Louis Bolé de Chamlay, conseiller militaire du Roi (diss. doc.)*, Paris, Université Paris I-Panthéon-Sorbonne, 2006, 637 p.
- CHAGNIOT, J., "Maréchaux de France," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 794-796.
- CHALINE, O., *La bataille de la Montagne Blanche*, Paris, Noësis, 1999, 623 p.
- CHARTRAND, R., *Louis XIV's Army*, ("Men-at-Arms, 203"), Oxford, OSPREY, 1990, 48 p.
- CORNETTE, J., *Le roi de Guerre : essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*, Paris, Payot, 1993, 448 p.
- , *Louis XIV*, Paris, Editions du Chêne - Hachette, 2007, 240 p.
- CORVISIER, A., "Présence de la guerre au XVIIe siècle," in: *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle*, (BÉLY, L., BÉRENGER, J. en CORVISIER, A., eds.), Paris, S.E.D.E.S., 1991, pp. 13-27.
- , *La bataille de Malplaquet 1709: l'effondrement de la France évité*, (RICALENS, P. en PEDRONCINI, G., eds., "Campagnes et Stratégies"), Paris, Economica, 1997, 170 p.
- CORVISIER, A., *Louvois*, Paris, Le Grand livre du Mois, 1998, 558 p.
- DE BOISLISLE, M.A., *Le Marquis de Chamlay*, Paris, H. Menu, 1877, 17 p.
- DE CROUY-CHANEL, E., "La genèse du système bastionné," in: *Vauban, bâtisseur du Roi-Soleil*, (WARMOES, I. en SANGIER, V., eds.), Paris, Musée des Plans-Reliefs, 2007, pp. 18-25.
- DE ROHAN CHABOT, A., *Le Maréchal de Berwick*, Paris, Albin Michel, 1990, 348 p.
- DE VAULT, F.E., en PELET, J.-J.G., *Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV*. 11 v., ("Collection de documents inédits sur l'histoire de France; première série: Histoire politique"), Paris, Imprimerie Royale/Nationale/Impériale, 1835-1852.

- DRÉVILLON, H., *Batailles: scènes de guerre de la Table Ronde aux Tranchées*, ("L'Univers Historique"), Paris, Seuil, 2007, 377 p.
- , *L'impôt du sang: le métier des armes sous Louis XIV*, Paris, Tallandier, 2005 526 p.
- DUSSIEUX, L., *Les Grands Généraux de Louis XIV*, Paris, Victor Lecoffre, 1888, 420 p.
- FALQUE-CADOR, J., en PÉNICAUT, E., "Voysin de la Noiraye," in: *Les Ministres de la Guerre*, (SARMANT, T., ed.), Paris, Belin, 2007, pp. 307-318.
- GIRARD, G., *Racolage et milice (1701-1715); le Service Militaire en France à la fin du règne de Louis XIV*, Paris, Plon, 1915, XV + 332 p.
- HATTON, R., ed., *Louis XIV and Europe*, London, MacMillan, 1976, XIII + 311 p.
- , "Louis XIV and his fellow monarchs," in: *Louis XIV and Europe*, (HATTON, R., ed.), London, MacMillan, 1976, pp. 16-59.
- JEANMOUGIN, B., *Louis XIV à la conquête des Pays-Bas espagnols : la guerre oubliée, 1678-1684*, ("Campagnes et stratégies: les grandes batailles"), Paris, Economica, 2005, xii + 235 p.
- LESAGE, G., *Denain 1712: Louis XIV sauve sa mise*, Paris, Economica, 1992, 165 p.
- LYNN, J.A., *Giant of the Grand Siècle : the French army, 1610-1715*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, XX + 651 p.
- NORDMAN, D., *Frontières de France: de l'espace au territoire : XVIe-XIXe siècle*, Paris, Gallimard, 1998, 664 p.
- OSTWALD, J., *Vauban under Siege*, Boston, Brill, 2007, XII+ 390 p.
- OURY, C., *Blenheim, Ramillies, Audenarde. Les défaites françaises de la guerre de Succession d'Espagne (1704-1708)*, Paris, Ecole des Chartes, 2005, 322 + 343 + 137 p.
- PAMPAGNIN, C., *Le duc de Vendôme et la campagne d'Espagne de 1710 à 1712 (Maîtrise)*, Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 1999, 221 p.
- PAUL, P., *Denain*, Paris, G. Victor, 1963, 222 p.
- PÉNICAUT, E., *Faveur et pouvoir au tournant du grand siècle, Michel Chamillart : Ministre et secrétaire d'état de la guerre de Louis XIV*, ("Mémoires et documents de l'Ecole des chartes"), Paris, Ecole des chartes, 2004, X + 518 p.
- , "Chamillart," in: *Les ministres de la Guerre 1570-1792*, (SARMANT, T., ed.), Paris, Belin, 2007, pp. 297-307.
- PÉNICAUT, E., en CERTAIN, N., "Barbezieux," in: *Les ministres de la guerre 1570-1792*, (SARMANT, T., ed.), Paris, Belin, 2007, pp. 288-297.
- PIGAILLEM, H., *Blenheim, 1704: le prince Eugène et Marlborough contre la France*, Paris, Economica, 2004, 152 p.
- RADDATZ, H., *Vendôme und der Feldzug in Flandern 1708*, Schwerin, Philosophische Fakultät zu Rostock, 1878, 53 p.
- ROWLANDS, G., *The dynastic state and the army under Louis XIV : royal service and private interest, 1661-1701*, ("Cambridge studies in early modern history"), Cambridge, Cambridge university press, 2002, XXI + 404 p.
- SARMANT, T., ed., *Les ministres de la guerre 1570-1792*. (Paris, Belin, 2007, 653 p.
- SAUTAI, M., *La Manoeuvre de Denain*, Rijsel, Lefebvre-Ducrocq, 1902, 300 p.
- , *Le siège de la ville et de la citadelle de Lille en 1708*, Lille, Lefebvre-Ducrocq, 1899, 434 p.
- , *L'oeuvre de Vauban à Lille*, Paris, Librairie Militaire R. Chapelot, 1911, 154 p.
- , *Une opération militaire d'Eugène et de Marlborough. Le forçement du passage de l'Escaut en 1708*, Paris, 1905, 111 p.
- VERGÉ-FRANCESCHI, M., "Course," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 361-362.
- WOLF, J.B., "Louis XIV, soldier-king," in: *Louis XIV and the craft of kingship*, (RULE, J. C., ed.), Columbus, Ohio State University Press, 1969, pp. 196-223.
- ZELLER, G., *Les Temps Modernes II: de Louis XIV à 1789*, (RENOUVIN, P., ed.), "Histoire des Relations Internationales", Paris, Hachette, 1955, 376 p.

———, *L'organisation défensive des Frontières du Nord et de l'Est au XVIIIe siècle*, Paris, Berger-Levrault, 1928, 132 p.

ZELLER, G., en TAPIÉ, V.-L., *Aspects de la politique française sous l'Ancien Régime*, Paris, PUF, 1964, 392 p.

b. Oostenrijk

HOCHEDLINGER, M., *Austria's wars of emergence : war, state and society in the Habsburg monarchy 1683-1797.*, "Modern wars in perspective", London, Longman, 2003, 466 p.

KIRCHHAMMER, A., *Feldzüge des prinzen Eugen von Savoyen nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen* ("Geschichte der Kämpfe Österreichs"). Vol. X, Wien, Verlag des K.K. Generalstabes, 1885, 561 p.

McKAY, D., *Prince Eugene of Savoy*, (HATTON, R., ed., "Men in office"), London, Thames and Hudson, 1977, 288 p.

OPPENHEIMER, W., *Prinz Eugen von Savoyen : Feldherr und Baumeister Europas*, Wien, Amalthea, 2004, 336 p.

PAOLETTI, C., *Il Principe Eugenio di Savoia*, Roma, Stato Maggiore dell'Esercito, 2001, VI + 638 p.

WANGERMANN, E., *The Austrian Achievement*, (BARRACLOUGH, G., ed., "Library of European Civilisation"), London, Thames and Hudson, 1973, 216 p.

c. Heilig Roomse Rijk

JUNKELMANN, M., *Kurfürst Max Emanuel von Bayern als Feldherr*, München, Herbert Utz Verlag, 2000, 589 p.

NAUJOKAT, U., *England und Preussen im spanischen Erbfolgekrieg*, Bonn, Holos, 1999, 306 p.

d. Groot-Brittannië

BROMLEY, J.S., "The French privateering war, 1702-1713," in: *Historical Essays presented to D. Ogg*, (BELL, H. E. en OLLARD, R. L., eds.), London, A & C Black, 1963, pp. 203-231.

CHANDLER, D., *The art of warfare in the age of Marlborough*, London, Batsford, 1976, 317 p.

———, *Marlborough as military commander*, London, Spellmount, 2003, 368 p.

———, *Military memoirs of Marlborough's Campaigns 1702-1712 (Captain Robert Parker & the Count of Mérode-Westerloo, Field Marshal of the Holy Roman Empire)*, London, Greenhill Books/Lionel Leventhal Ltd., 1998, 276 p.

COXE, W., *Memoirs of John, duke of Marlborough, with his original correspondence*, (ed. WADE, J.), Vol. II London, Henry G. Bohn, 1848p.

FALKNER, J., *Great and Glorious Days: The Duke of Marlborough's Battles 1704-09*, London, Spellmount, 2003, 256 p.

———, *James Falkner's Guide to Marlborough's Battlefields*, Barnsley, Pen and Sword, 2008, 224 p.

———, *Marlborough's Sieges*, London, Spellmount, 2007, 304 p.

———, *Marlborough's wars : eyewitness accounts, 1702-1713*, Barnsley, Pen and Sword Military, 2005, xiv + 239 p.

FORTESCUE, J.W., *British campaigns in Flanders 1690-1794*, London, McMillan, 1918, IX + 402 p.

JETTOT, S., *Représenter le roi ou la nation? Les membres de la Chambre des Communes au Service de la Diplomatie anglaise (1660-1702) (diss.doc.)*, Paris, Université Paris-Sorbonne, 2007, 661 p.

JONES, D.W., *War and economy in the Age of William III and Marlborough*, Oxford, Blackwell's, 1988, XVIII + 351 p.

———, "Sequel to Revolution: The economics of England's emergence as a Great Power, 1688-1712," in: *The Anglo-Dutch moment: essays on the Glorious Revolution and its world impact*, (ISRAËL, J., ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1991, pp. 389-406.

KLEMP, A., *Weapons & Equipment of the Marlborough Years*, 1980, 48 p.

SPENCER, C., *Blenheim: battle for Europe*, London, Phoenix, 2004, 377 p.

e. Republiek

- VAN NIMWEGEN, O., *De subsistentie van het leger : logistiek en strategie van het Geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse Successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse Rijk (1701-1712)*, Amsterdam, Bataafsche Leeuw, 1995, 400 p.
- WIJN, J.W., *Het Staatse leger: het tijdperk van de Spaanse Successieoorlog 1702-1715*, (TEN RAA, F. J. G., eds., "Het Staatse Leger, 1568-1795"), Vol. VIII, Band 2 (De veldtochten van 1706-1710), Den Haag, Martinus Nijhoff, 1959.

f. Zuidelijke Nederlanden

- COUCKE, N., *Etude comparative des mémoires des participants à la bataille d'Oudenaarde (1708)*. Brussel, Koninklijke Militaire School, 1998, 72 p.
- DE SCHRYVER, R., "Warfare in the Spanish Netherlands 1689-1714," in: *Anthony Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720 : politics, war and finance*, (DE JONGSTE, J. A. F. en VEENENDAAL JR., A. J., eds.), Den Haag, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2002, pp. 133-146.
- DEWEER, J.P., *De militaire geschiedenis van Oudenaarde tot 1900*, Erpe-Mere, De Krijger, 2008, 300 p.
- DHONDT, F., *Een andere 11 juli: de slag bij Oudenaarde, 11 juli 1708*. (Humaniora-eindwerk, Sint-Bernarduscollege, Oudenaarde, 2002), 86 p.
- , "De Slag bij Oudenaarde en de Spaanse Successieoorlog," in: *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldheer*, (LACHAERT, P.-J., ed.), Leuven, Davidsfonds, 2008, pp. 51-78.
- GUTMANN, M.P., en ROOMS, E., "De Nasleep van de Oorlog," in: *België in de 17de eeuw (I)*, (JANSSENS, P., ed.), Brussel, Dexia - Snoek, 2006, pp. 83-99.
- LACHAERT, P.-J., "Leven langs de Schelde aan het begin van de 18de eeuw: een manuscript uit Eine over de Slag bij Oudenaarde en de krijgsverrichtingen in de Spaanse Successieoorlog (1708-1711)," in: *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldheer*, (LACHAERT, P.-J., ed.), Leuven, Davidsfonds, 2008, pp. 79-108.
- LE FLEM, J.-P., "Oudenaarde/Audenarde," in: *Dictionnaire Perrin des guerres et des batailles de l'histoire de France*, (GARNIER, J., ed.), Paris, Perrin, 2004, pp. 635-637.
- LOMBAERDE, E.D., *De Slag van Oudenaarde 1708*, Oudenaarde, V.V.V.M., 1977, 54 p.
- NAERT, U., *De Slag van Wynendaele 1708*, Torhout, Heemkundige Kring Aartrijke, 1978, 40 p.
- NAVEZ, L., *Les Champs de Bataille Historiques en Belgique*, Brussel, Lebègue & Co., 1902, 362 p.
- NEVE, J.E., *Gand Sous l'Occupation de Louis XIV*, Gent, Claeys-Verheughe, 1929, 370 p.
- OPSOMMER, R., *Vauban en de Ieperse Vestingen (tentoonstellingscatalogus, 24 november 2007 tot 26 januari 2008)*, Ieper, Stadsarchief Ieper, 2007, 58 p.
- ROOMS, E., *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)*, ("Centrum voor Militaire Geschiedenis: Bijdragen; 37"), Brussel, Koninklijk Legermuseum, 2003, 484 p.
- , *Lodenvijk XIV en de lage landen*, Leuven, Davidsfonds, 2007, 176 p.
- STEVENS, L., *Een stad in oorlog. Kortrijk in de Spaanse Successieoorlog (licenciaatsverhandeling)*, Leuven, KUL, departement Geschiedenis, 1988.

g. Spanje

- KAMEN, H., *The War of Succession in Spain*, London, Weidenfeld and Nicholson, 1969, XII + 436 p.
- LE FLEM, J.-P., "Les armées en péninsule Ibérique durant la guerre de Succession d'Espagne (selon les comentarios du marquis de San Felipe)," in: *La présence des Bourbons en Europe, XVIe-XXIe siècles*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 2000, pp. 127-143.
- LYNCH, J., *Bourbon Spain*, London, Blackwell, 1989, xiii + 450 p.

h. Algemeen

- CHILD, J., *La guerre au XVIIe siècle: Europe*, Paris, Autrement, 2004, 224 p.
- LIDDEL HART, B.H., en POIRIER, L., *Stratégie*, Paris, Perrin, 2007, 568 p.

- NOSWORTHY, B., *The anatomy of victory: battle tactics, 1689-1763*, New York, Hippocrene Books, 1992, XVI + 395 p.
- PARKER, G., *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659 : the logistics of spanish victory and defeat in the Lowcountries wars*, ("Cambridge Studies in Early Modern History"), Cambridge, Cambridge University Press, 1984, XX + 309 p.
- , *The Military Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 234 p.
- , *The Cambridge History of Warfare*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, viii + 515 p.
- TALLETT, F., *War and Society in Early Modern Europe 1495-1715*, New York, Routledge, 1997, xiii + 319 p.
- VAN CREVELD, M.L., *Supplying war : logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977, viii+284 p.
- , *The Art of War: War and Military Thought*, (KEEGAN, J., ed., "Cassell Illustrated History of Warfare"), London, Cassell, 2000, 224 p.
- VEENENDAAL SR., A.J., "The War of the Spanish Succession in Europe," in: *The Rise of Great Britain and Russia, 1688-1725*, (BROMLEY, J.S., ed.), Cambridge, Cambridge University Press, 1971.
- WEIGLEY, R., *The Age of Battles: The Quest for Decisive Victory from Breitenfeld to Waterloo*, London, Pimlico, 1991, XVIII + 579 p.

4) Algemene geschiedenis

a. Frankrijk

- BARBICHE, B., en DEYON, S., "Secrétaire d'Etat de la Religion Prétendue Réformée," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 1 141-1 142.
- BLUCHE, F., *Louis XIV*, Paris, Fayard, 1986, 1 040 p.
- , *Louis XV*, Paris, Le Grand Livre du Mois, 2000, 299 p.
- , *Le Journal Secret de Louis XIV*, Paris, Editions du Rocher, 1998, 345 p.
- BOUTHOU, G., ed., *L'Art de la Politique*, Paris, Seghers, 1969, 632 p.
- BURKE, P., *Louis XIV. Les Stratégies de la Gloire*, Paris, Editions du Seuil, 2007, 319 p.
- CELLARD, J., *John Law et la Régence*, Paris, Plon, 1996, 454 p.
- CHALINE, O., *Le règne de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2005, 808 p.
- CORVISIER, A., *La France de Louis XIV : Ordre intérieur et place en Europe*, Paris, S.E.D.E.S., 1979, 400 p.
- DA VINHA, M., *Les Valets de Chambre du Roi au XVIIème siècle, vers 1640-1720 (diss. doc.)*. 2 v., Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 2003, 654 p.
- DANIÉLOU, M., *Fénelon et le duc de Bourgogne : étude d'une éducation*, Paris, Bloud & Gay, 1955, 223 p.
- DESPRAT, J.-P., *Les bâtards d'Henri IV. L'épopée des Vendôme 1594-1727*, Paris, Perrin, 1994, 706 p.
- DESSERT, D., *Argent, pouvoir et société au Grand siècle*, Paris, Fayard, 1984, 824 p.
- , *1661, Louis XIV prend le pouvoir: naissance d'un mythe?*, Brussel, Editions Complexe, 2002, 148 p.
- D'HAUSSONVILLE, *La duchesse de Bourgogne et l'alliance Savoyarde*. Vol. III, Paris, Calman-Lévy, 1903, 442 p.
- DUINDAM, J., *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550-1780*, ("New studies in European history"), Cambridge, Cambridge University Press, 2003, XI + 349 p.
- DURAND, G., *Etats et Institutions, XVIe-XVIIIe siècles*, (GOUBERT, P., ed., "Collection U; Histoire Moderne"), Paris, Armand Colin, 1969, 309 p.
- FROSTIN, C., *Les Pontchartrain, ministres de Louis XIV: Alliances et réseau d'influence sous l'Ancien Régime*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2006, 600 p.
- GAXOTTE, P., *La France de Louis XIV*, Genève, Famat, 1946, 379 p.
- GALLO, M., *Louis XIV*, Paris, XO éditions, 2007, 393 + 340 p.

- GARISSON, F., "Lois Fondamentales," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 753-757.
- LAVISSE, E., *Louis XIV: histoire d'un grand règne 1643-1715*, (PILLORGET, R. en PILLORGET, S., ed.) Paris, Robert Laffont, 1989, 1 222 p.
- LE BAILLY, P., *Louis XIV et la Flandre, problèmes économiques, prétextes juridiques (diss. doc.)*, Paris, Université de Paris, 1970, 262 p.
- LEBRUN, F., *La puissance et la guerre*, ("Nouvelle Histoire de la France Moderne; 4"), Paris, Seuil, 1997, 305 p.
- LE ROY LADURIE, E., *L'Ancien Régime, 1 : 1610-1715*, Paris, Hachette, 1993.
- , "Le système de la Cour: Versailles vers 1709," in: *Le territoire de l'historien*, Paris, Gallimard, 1978, pp. 277-299.
- , *Saint-Simon ou le système de la Cour*, Paris, Fayard, 1997, 635 p.
- LOSSKY, A., *Louis XIV and the French monarchy*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1994, IX-352 p.
- LOTTIN, A., ed., *Les grandes batailles du Nord* ("Mazarine Histoire"), Paris, Mazarine, 1984, 286 p.
- MANDROU, R., *L'Europe "Absolutiste": Raison et Raison d'Etat 1649-1775*, Paris, Fayard, 1977, 402 p.
- MELCHIOR-BONNET, S., *Fénelon*, Paris, Perrin, 2008, 464 p.
- , *Louis et Marie-Adélaïde de Bourgogne: la vertu et la grâce*, Paris, Robert Laffont, 2002, 298 p.
- MORET, E., *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*. Vol. II Paris, Didier, 1859, 419 p.
- , *Quinze ans du règne de Louis XIV (1700-1715)*. Vol. III Paris, Didier et co., 1859, 475 p.
- NIDERST, A., ed., *Autour de Françoise d'Aubigné Marquise de Maintenon*. ("Alibineana; 10-11"), Paris, Honoré Champion, 1999, 485 p.
- PETITFILS, J.-C., *Louis XIV*, Paris, Perrin, 2002, 776 p.
- PONCET, O., "Conseils du Roi," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 320-325.
- POUSSOU, J.-P., "Commerce," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 291-294.
- RAMPELBERG, J.-M., en BARBICHE, B., "Secrétaire d'Etat de la Maison du Roi," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), PUF, Paris, 1996, pp. 1135-1140.
- RULE, J.C., ed., *Louis XIV and the craft of kingship*. Columbus, Ohio State University Press, 1969, 478 p.
- , "Louis XIV, Roi-bureaucrate," in: *Louis XIV and the craft of kingship*, (RULE, J. C., ed.), Columbus, Ohio State University Press, 1969, pp. 1-101.
- , "Louis XIV: a bibliographical Introduction," in: *Louis XIV and the craft of kingship*, (RULE, J. C., ed.), Columbus, Ohio State University Press, 1969, pp. 407-462.
- SONNINO, P., ed., *The Reign of Louis XIV : essays in celebration of Andrew Lossky*. London, Humanities Press International, 1990, VII + 267 p.
- STURGILL, C., *Claude Le Blanc. Civil Servant of the King*, Gainesville, Florida U.P., 1975, 202 p.
- STURDY, D.J., *Louis XIV*, Basingstoke, MacMillan, 1998, 202 p.
- TRUC, L., *MM. de Vendôme ou les pourceaux d'Epicure*, Paris, La Librairie Française, 1956, 319 p.
- VAN DER CRUYSSSE, D., *Madame Palatine, princesse Européenne*, Paris, Fayard, 1988, 748 p.
- VUARNET, J.-N., *Le Joli Temps: philosophes et artistes sous la Régence et Louis XV, 1715-1774*, Paris, Didier Hatier, 1990, 231 p.
- ZIEGLER, F., *Villars, le centurion de Louis XIV*, Paris, Perrin, 1996, 348 p.

b. Oostenrijk

- BOGDAN, H., *Histoire des Habsbourg*, Paris, Perrin, 2002, 426 p.
- BÉRENGER, J., *Finances et Absolutisme Autrichien*, ("Travaux du centre de recherches sur la civilisation de l'Europe moderne; 17"), Paris, Publications de la Sorbonne, 1975, XI+527 p.

- , *Léopold Ier (1640-1705) : fondateur de la puissance autrichienne*, ("Perspectives Germaniques"), Paris, PUF, 2004, 510 p.
- BRAUBACH, M., *Prinz Eugen von Savoyen: eine Biographie*. Vol. II, München, Oldenbourg, 1965, 496 p.
- HENDERSON, N., *Le Prince Eugène de Savoie*, Paris, Tallandier, 1980, 412 p.
- INGRAO, C.W., *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, (BLEIK, W., BLANNING, T. C. W. en SCRIBNER, R. W., eds., "New Approaches to European History"), Cambridge, Cambridge University Press, 1994, XIII + 262 p.
- , *In Quest and Crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy*, West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 1979, 278 p.
- , *Josef I. Der "vergessene Kaiser"*, Graz, 1982.
- POUMARÈDE, G., "Empire Ottoman," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 484-487.
- SPIELMAN, J.P., *Leopold I of Austria*, London, Thames & Hudson, 1977, 240 p.

c. Heilig Roomse Rijk

- BRAUN, G., *La connaissance du droit public allemand en France de la paix de Westphalie au Renversement des Alliances (1648-1756) (diss. doc.)*. 3 v., Paris, Université Paris IV-Sorbonne, 2006, 1367 p.
- FREY, L., en FREY, M., *Frederick I: the man and his times*, New York, Columbia University Press, 1984, IX + 303 p.
- , *A Question of empire : Leopold I and the war of Spanish succession, 1701-1705*, ("Brooklyn college studies on society in change"), New York, Columbia University Press, 1983, IX + 165 p.
- FREY, M.L., *Austria's Role as an Ally of the Maritime Powers during the early years of the War of the Spanish Succession, 1701-1706 (diss.doc.)*, Ohio, Ohio State University, 1971.
- GILLOT, H., *Le règne de Louis XIV et l'opinion publique en Allemagne*, Nancy, Crepin-Leblond, 1914, 376 p.
- HARTMANN, P.C., *Les dettes de l'électeur Maximilien-Emmanuel de Bavière en France et aux Pays-Bas espagnols de 1700 à 1726*, Université de Paris, 1969, Paris, 235 p.
- HÜTTL, L., *Max Emanuel: der blaue Kurfürst*, München, Süddeutscher Verlag, 1976, 806 p.
- KUNISCH, J., ed., *Prinz Eugen von Savoyen und seine Zeit*. Würzburg, Ploetz, 1986, 255 p.
- MALETTKE, K., "Empire," in: *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, (BÉLY, L., ed.), Paris, PUF, 1996, pp. 481-484.

d. Groot-Brittannië

- BREWER, J., *The sinews of power: war, money and the English state, 1688-1693*, Boston, 1989p.
- CALVIN DICKINSON, W., *Sidney Godolphin, lord treasurer, 1702-1710* ("Studies in British History; 18"), Lewiston, Edwin Mellen Press, 1990, 291 p.
- CARLOS, A., NEAL, L., en WANDSCHNEIDER, K., "The origins of national debt: The financing and re-financing of the War of the Spanish Succession," *Journal of Economic History* 66 (2006), 506-507.
- CHURCHILL, W., *Marlborough. His Life and his times*. Vol. IV Bussum, Kroonder, 1948, 528 p.
- , *Marlborough: His Life and Times (II)*, Chicago, Chicago University Press, 2002, 1080 p.
- CORP, E., ed., *A court in Exile: The Stuarts in France, 1689-1718*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 402 p.
- DUCHÉIN, M., *Les derniers Stuarts, 1660-1807*, Paris, Fayard, 2006, 528 p.
- GREGG, E., *Queen Anne*, London, Routledge, 1980, XII + 483 p.
- HOPPIT, J., *A land of liberty ? England 1688-1727*, (ROBERTS, J. M., ed., "The New Oxford History of England"), Oxford, Clarendon Press, 2000, xix+580 p.
- HORN, R.R., *Malborough: a survey: panegyrics, satires and biographical writings, 1688-1788*, New York, 1975, XXII + 588 p.
- JONES, J.R., *Marlborough*, ("British Lives"), Cambridge, Cambridge UP, 1993, 245 p.

- LEFÈVRE, J., *L'Angleterre et la Belgique à travers les cinq derniers siècles*, Brussel, Editions Universitaires - Les Presses de Belgique, 1946, 306 p.
- METZDORF, J., *Politik, Propaganda, Patronage : Francis Hare und die englische Publizistik im spanischen Erbfolgekrieg*, Mainz, Philipp von Zabern, 2000, XV + 566 p.
- MÜLLENBROCK, H.-J., *The Culture of Contention: A Rhetorical Analysis of the Public Controversy about the Ending of the War of the Spanish Succession, 1710-1713*, ("Monographs on eighteenth-century English literature and culture"), München, W. Fink, 1997, 219 p.
- VAN CAENEGEM, R.C., *Geschiedenis van Engeland*, Antwerpen, Martinus Nijhoff, 1984, 502 p.

e. Republiek

- DE JONGSTE, J.A.F., en VEENENDAAL JR., A.J., ed., *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720 : politics, war and finance*. ("Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Congresreeks"), Den Haag, ING, 2002, 267 p.
- HALEY, K.H.D., "De Republiek in de tijd van het eerste stadhouderloze tijdperk, 1650-1672," in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (VIII)*, (BLOK, P., PREVENIER, W., ROORDA, D. J., VAN HOUTTE, H., VAN DEN EERENBEEMT, F. H. J., VAN THIJN, T. en BALTHAZAR, H., ed.), Brussel, Unieboek bv, 1979, pp. 266-281.
- ISRAËL, J., ed., *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and its world impact*. (ed., Cambridge, Cambridge University Press, 1991, xiv + 502 p.
- , *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740*, Oxford, Oxford University Press, 1989.
- , *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806*, (EVANS, R. J. W., ed., "Oxford History of Early Modern Europe"), Oxford, Oxford University Press, 1995, XXX + 1231 p.
- ROORDA, D.J., "De Republiek in de tijd van Stadhouder Willem, 1672-1702," in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (VIII)*, (BLOK, P., PREVENIER, W., ROORDA, D. J., VAN HOUTTE, H., VAN DEN EERENBEEMT, F. H. J., VAN THIJN, T. en BALTHAZAR, H., ed.), Brussel, Unieboek bv, 1979, pp. 282-296.
- TROOST, W., *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke Biografie*, Hilversum, Verloren, 2001, 331 p.
- VEENENDAAL JR., A.J., "Dussen, Bruno Van Der," in: *The treaties of the war of the Spanish Succession*, (FREY, L. en FREY, M., eds.), London, Greenwood, 1995, pp. 147.

f. Zuidelijke Nederlanden

- CROQUEZ, A., *Louis XIV en Flandres : les institutions, les hommes et les méthodes dans une province nouvellement annexée 1667-1708: affaires militaires, administratives, commerciales, politiques, judiciaires, ecclésiastiques et diplomatiques*, ("Histoire politique et administrative d'une province française. La Flandre 2"), Paris, Champion, 1920, VIII + 294 p.
- DE SCHRYVER, R., *Jan van Brouhoven graaf van Bergeyck 1644-1725 : een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 528 p.
- , "Oorlog en Vrede voor de Zuidelijke Nederlanden 1678-1700," in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (BLOK, P., PREVENIER, W. en ROORDA, D. J., eds.), Brussel, Unieboek bv, 1980, pp. 308-319.
- , "De Zuidelijke Nederlanden als Frans en geallieerd protectoraat," in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (BLOK, P., PREVENIER, W. en ROORDA, D. J., eds.), Brussel, Unieboek bv, 1980, pp. 31-43.
- , "De Oostenrijkse aanspraken op de Spaans-Habsburgse erfenis," in: *Oostenrijks België*, (HASQUIN, H., ed.), Brussel, Gemeentekrediet, 1987, pp. 11-36.
- , "Hervormingspogingen in de nadagen van de Spaanse Tijd: Bergeyck," in: *België in de 17de eeuw (I)*, (JANSSENS, P., ed.), Brussel, Dexia - Snoeck, 2006, pp. 152-158.
- , "Koninklijke Raad (1702-1711)," in: *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, (AERTS, E., BAELDE, M., COPPENS, H., DE SCHEPPER, H., SOLY, H., THIJS, A. K. L. en VAN HONACKER, K., eds.), Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1994, pp. 283-289.

- DE VLIAGER-DE WILDE, K., *Adellijke levensstijl: dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Livina de Beer, graaf en gravin van Bergeyck (ca.1685-1740)*, ("Verhandelingen (Nieuwe Reeks); 16"), Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2006, 192 p.
- DHONDT, J., *Histoire de la Belgique*, ("Que sais-je?"), Paris, PUF, 1968, 128 p.
- DHONDT, L., "Van het hoogtij van het Ancien Régime tot de onwentelingstijd," in: *Geschiedenis van Vlaanderen. Van de oorsprong tot beden*, (WITTE, E., ed.), Brussel, La Renaissance du Livre, 1983, pp. 159-175.
- , "Een schets van de geschiedenis van de stad en van een bijzondere symbiose met het platteland," in: *Oudenaardse wandtapijten van de 16de tot de 18de eeuw*, (DE MEÛTER, I. en VANWELDEN, M., eds.), Tielt, Lannoo, 1999, pp. 13-22.
- , *Verlichte monarchie, Ancien Régime en revolutie : een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Nederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700/1775-1790)* ("Studia; 89"). 6 v., Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2002.
- GACHARD, L.P., *Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe siècle*, Brussel, Muquardt, 1880, XI+607 p.
- GODDING, P., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, ("Académie royale de Belgique. Mémoires de la classe des lettres; 2e série, 14,1"), Brussel, Paleis der Academiën, 1991, 602 p.
- HÉLIN, E., "Het prinsbisdom Luik op het politieke schaakbord," in: *België in de 17de eeuw (I)*, (JANSSENS, P., ed.), Brussel, Dexia - Snoeck, 2006, pp. 259-283.
- HOUTMAN-DESMEDT, H., "De Zuidelijke Nederlanden na de vrede van Munster 1648-1678," in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, VIII*, (BLOK, P., PREVENIER, W., ROORDA, D. J., VAN HOUTTE, H., VAN DEN EERENBEEMT, F. H. J., VAN THIJN, T. en BALTHAZAR, H., eds.), Bussum, Unieboek b.v., 1979, pp. 297-307.
- JANSSENS, P., ed., *België in de 17de eeuw: De Spaanse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, Band I: Politiek*. Brussel, Dexia - Snoeck, 2006, 295 p.
- LAGRANGE, E., *Guerre de la Succession d'Espagne, Le duc de Marlborough en Belgique*, Brussel, 1892, XXXII + 380 p.
- LENDERS, P., "Vorst," in: *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, (AERTS, E., BAELDE, M., COPPENS, H., DE SCHEPPER, H., SOLY, H., THIJS, A. K. L. en VAN HONACKER, K., eds.), Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1994, pp. 43-62.
- LESAFFER, R., *Defensor Pacis Hispanicae. De Kardinaal-Infant, de Zuidelijke Nederlanden en de Europese politiek van Spanje: van Nördlingen tot Breda (1634-1637)*, Kortrijk-Heule, UGA, 1994.
- POUSSOU, J.-P., LOTTIN, A., VAN DER WOUDE, A., SOLY, H., en VOGLER, B., *Etudes sur les villes en Europe Occidentale (II: Angleterre - Pays-Bas, Provinces Unies, Allemagne Rhénane)*, Paris, S.E.D.E.S., 1983, 478 p.
- PIRENNE, H., *Histoire de Belgique*. Vol. III Brussel, La Renaissance du Livre, 1950, 534 p.
- SCHMITZ, Y., *Bergeyck, Le Colbert belge*, Nijvel, Les Archers, 1961, 239 p.
- VAN HOUTTE, H., *Les occupations étrangères en Belgique sous l'Ancien Régime*, ("Werken uitgegeven door de Faculteit van de wijsbegeerte en letteren van de RUG; 62/64"), Gand, Van Rysselberghe et Rombaut, 1930, XXIV, 590 p.
- VAN KALKEN, F., *La fin du régime espagnol aux Pays-Bas*, Brussel, J. Lebège, 1907, 291 p.
- VEENENDAAL SR., A.J., *Het Engels-Nederlands Condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog*, Utrecht, Rijksuniversiteit Utrecht, 1945, 299 p.
- VERMEIR, R., *In staat van oorlog : Filips IV en de zuidelijke Nederlanden, 1629-1648*, Maastricht, Shaker, 2001, xxix + 341 p.
- VERMEIR, R., en VAN GELDER, K., "De Habsburgse Nederlanden in de overgang van Spanje naar Oostenrijk, 1692-1713," in: *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldbeer*, (LACHAERT, P.-J., ed.), Leuven, Davidsfonds, 2008, pp. 33-50.
- VERMEIREN-VANWELDEN, M., *Productie van wandtapijten in de regio Oudenaarde: een symbiose tussen stad en platteland (15de tot 17de eeuw) (diss.doc.)*, Leuven, Universitaire Pers, 2004, 480 p.

- , "Facetten van een stadsgeschiedenis," in: *Oudenaarde 1708. Een stad, een koning, een veldheer*, (LACHAERT, P.-J., ed.), Leuven, Davidsfonds, 2008, pp. 9-32.
- WILLEQUET, E., *Histoire du système de la Barrière dans les négociations antérieures à la paix d'Utrecht*, ("Annales des Universités de Belgique"), Brussel, Lesigne, 1849, IV + 170 p.

g. Spanje

- AMALRIC, J.-P., "Guerre et paix. Nouvelles équipes et nouveaux usages," in: *Histoire des Espagnols*, (BENASSAR, B., ed.), Paris, Robert Laffont, 1992, pp. 515-540.
- BENASSAR, B., ed., *Histoire des Espagnols*. ("Librairie européenne des Idées"), Paris, Robert Laffont, 1992, 1127 p.
- KAMEN, H., *Philip V of Spain: the king who reigned twice*, New Haven, Yale University Press, 2001, VII + 277 p.
- MOUSSET, A., *Histoire d'Espagne*, Paris, Société d'Éditions françaises et internationales, 1947, 620 p.
- PEYTAVIN, M., "Les possessions italiennes dans la monarchie espagnole," in: *Les Monarchies Française et Espagnole (milieu du XVIe siècle-début du XVIIIe siècle)*, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2001, pp. 177-206.
- QUATREFAGES, R., "La péninsule ibérique," in: *Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle (II)*, (BÉLY, L., BERCÉ, Y.-M., MEYER, J. en QUATREFAGES, R., eds.), Paris, S.E.D.E.S., 1991, pp. 1-99.

B. Tijdschriftartikels

1) Diplomatieke geschiedenis

- ALBAREDA, J., "La Catalogne et Philippe V d'Espagne dans la guerre de Succession d'Espagne: des espérances de 1705 à la perte des libertés de 1714," *Revue d'histoire diplomatique* (2007), 231-248.
- BÉLY, L., "La naissance de la Diplomatie Moderne," *Revue d'histoire diplomatique* (2007), 271-294.
- , "Les larmes de Monsieur de Torcy, essai sur les perspectives de l'histoire diplomatique, à propos des conférences de Gertruydenberg, mars-juillet 1710," *Histoire, Economie et Société* (1983), 429-456.
- , "L'incognito des princes: l'exemple de Jacques III," *Revue de la Bibliothèque Nationale XLII* (1992), 40-43.
- BENASSAR, B., en JOUANNA, A., "Les monarchies espagnoles et françaises (possessions extra-européennes exclues) du milieu du siècle à 1714," *Historiens et géographes* (2000), 115-142.
- BÉRENGER, J., "Un diplomate suédois ami de la France: Esaias Pufendorf (1628-1687)," *XVIIe siècle* (1993), 223-246.
- , "Une décision de caractère stratégique: l'acceptation par Louis XIV du testament de Charles II d'Espagne," *Revue internationale d'histoire militaire* (2002), 95-111.
- , "Louis XIV, l'Empereur et l'Europe de l'Est," *XVIIe siècle* (1979), 173-194.
- BOSNER, J.F., "The Franco-Catholic Danger, 1660-1715," *History* (1994), 5-30.
- BOURDE, A., "Louis XIV et l'Angleterre," *XVIIe siècle* (1960), 54-83.
- BRAUBACH, M., "Prinz Eugen und die Kampf um die Macht 1701-1705," *Historisches Jarbuch LXXIV* (1955), 294-318.
- , "Prinz Eugen und das 18. Jahrhundert," *Historische Zeitschrift* (1955), 273-296.
- CORP, E., "Saint-Germain-en-Laye: la cour anglaise et anglicane en France (1689-1712)," *Cahiers Saint-Simon* (1996), 77-87.
- DE LEEUW, K., "The Black Chamber in the Dutch Republic during the War of the Spanish Succession and Its Aftermath, 1707-1715," *Historical Journal* 42 (1999), 133-156.
- DUBOIS, S., "Le Nord de la France, Sud de la Belgique: unité géographique et rêves de reconquête des guerres de Louis XIV à la Restauration " *Revue du Nord LXXXVII* (2005), 361-365.
- FRANKEN, M.A.M., "The general tendencies and structural aspects of the foreign policy and diplomacy of the Dutch republic in the latter half of the 17th century," *Acta Historicae neerlandica* III (1968), 1-42.
- FREY, M., en FREY, L., "The Anglo-Prussian war of 1704," *Canadian Journal of History* XI (1976), 283-294.
- , "Le roi Soleil et le Singe, Louis XIV and Frederick I: Franco-Prussian Relations 1707-1713," *Proceedings of the Annual Meeting of the Western Society for French History* (1997), 14-21.
- GIRARD D'ALBISSIN, N., "Le problème des frontières entre le royaume de France et les Pays-Bas depuis le traité des Pyrénées jusqu'en 1779," *Revue du Nord XXXVII* (1955), 78-79.
- HATTENDORF, J.B., "English governmental machinery and the conduct of the war, 1702-1713," *War and Society* 3 (1985), 1-22.
- HOLMES, G.S., "The commons division on "No peace without Spain", 7 december 1711," *Bulletin of the Institute of Historical Research XXXIII* (1960), 222-234.
- JONES, C., "The Vote in the House of Lords on the Duke of Ormond's 'Restraining Orders, 28 May 1712'," *Parliamentary History* XXVI (2007), 160-184.
- KUNISCH, J., "La guerre - c'est moi! Zum Problem der Staatenkonflikte im Zeitalter des Absolutismus," *Zeitschrift für Historische Forschung* (1987), 407-438.
- LESAFFER, R., "Het moderne volkenrecht (1450-1750)," *Onze Alma Mater* (1998), 427-451.
- , "Defensive warfare, prevention and hegemony: The justifications for the Franco-Spanish War of 1635," *IILJ Working Paper* 8 (2006).
- LIVET, G., "Louis XIV et l'Allemagne," *XVIIe siècle* (1960), 29-53.

- , "Louis XIV et les provinces conquises; Etat des questions et remarques de méthode," *XVIIe siècle* (1952), 481-507.
- LOSSKY, A., "France in the System of Europe in the seventeenth century," in: *1st annual Meeting of the Western Society for French History*, 1974, pp. 32-48.
- MAQUART, M-F., "Et Louis XIV fit main basse sur le trône d'Espagne," *L'Histoire* (september 2001), 62-66.
- MAUSETH, P., "Balance-of-power thinking from the renaissance to the French Revolution," *Journal of Peace Research* I (1964), 120-136.
- MIQUELON, D., "Envisioning the French Empire: Utrecht, 1711-1713," *French historical Studies* XXIV (2001), 653-677.
- ROOSEN, W.J., "The functioning of ambassadors under Louis XIV," *French historical Studies* VI (1970), 311-332.
- RULE, J.C., "A career in the making: The education of Jean-Baptiste Colbert, Marquis de Torcy," *French historical Studies* XIX (1996), 967-996.
- SCHNAKENBOURG, E., "'Louis XIV et les couronnes du Nord à la veille de la Guerre de la succession d'Espagne'," *Revue d'histoire diplomatique* (2003), 231-248.
- , "Les interactions entre commerce et diplomatie au début du XVIIIe siècle: l'exemple du traité de commerce franco-anglais de 1713," *Histoire, Economie et Société* (2004), 349-365.
- SIMMS, B., "The Connections between foreign policy and domestic politics in eighteenth-century Britain," *Historical Journal* 49 (2006), 605-624.
- SPANGLER, J., "A lesson in diplomacy for Louis XIV: the treaty of Montmartre, 1662, and the princes of the house of Lorraine," *French History* XVII (2003), 225-250.
- ZELLER, G., "Histoire d'une idée fausse," *Revue de synthèse historique* LVI (1936), 115-131.
- , "La Monarchie d'Ancien Régime et les Frontières Naturelles," *Revue d'histoire moderne* VIII (1933), 305-331.

2) Militaire geschiedenis

- BLOTH, H.G., "Soldat und Vermittler : Generalfeldmarschall Dubislav Gneomar v. Natzmer (1654-1739)," *Baltische Studien* LXX (1984), 81-112.
- BOWEN, H.G., "The Dutch at Malplaquet, 11 september 1709: did the Prince of Orange exceed his orders?," *Journal of the Society for Army Historical Research* XL (1962), 39-41.
- CHAUVIRÉ, F., "La Maison du Roi sous Louis XIV," *Revue Historique des Armées* (2006), 144-153.
- CORVISIER, A., "Le moral des combattans, panique et enthousiasme: Malplaquet, 11 septembre 1709," *Revue Historique des Armées* (1977), 7-32.
- , "Les généraux de Louis XIV et leur origine sociale," *XVIIe Siècle* (1959), 23-53.
- DEWEER, J.P., "Nieuwe gegevens nopens de slag bij Oudenaarde op 11 juli 1708 naar het verslag van de Prins Eugene van Savoie," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* (2003), 433-442.
- DHONDT, F., "De Spaanse Successieoorlog en de slag bij Oudenaarde," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* XLIV (2007), 23-74.
- DUVIVIER, J., "Documents hollandais relatifs à la guerre de succession d'Espagne dans le Nord de la France," *Revue du Nord* XXXIX (1957), 243-252.
- EDWARDS, P., "Battle Royal at Ramillies," *Military History* 23 (2006), 38-46.
- GILS, R., "De Slag bij Oudenaarde, 11 juli 1708," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne* XL (2003), 411-432.
- , "Marlboroughs Grand Design en de veldslag bij Stekene en Ekeren," *Vesting. Tijdschrift van de Simon Stevinstichting* (2003), 3-12.

- HEYVAERT, J., "De Slag bij Oudenaarde van 11 juli 1708," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XVIII* (1976), 423-429.
- HUYS, P., "Een broodopeising bij de Deinse Bakkers in 1707," *Kontaktblad van de Oudheidkundige Kring van Deinze X* (1990), 1244-1247.
- LYNN, J.A., "Recalculating French Army Growth during the Grand Siècle, 1610-1715," *French historical Studies XVIII* (1994), 881-906.
- OSTWALD, J., "The "Decisive" Battle of Ramillies, 1706: Prerequisites for Decisiveness in Early Modern Warfare," *Journal of Military history* 64 (2000), 649-677.
- PAOLETTI, C., "Prince Eugene of Savoy, the Toulon Expedition of 1707, and the English Historians-- A Dissenting View," *Journal of Military history LXX* (2006), 939-962.
- PÉNICAUT, E., "Des temps difficiles : Michel Chamillart, secrétaire d'Etat pendant la guerre de succession d'Espagne, 1701-1709," *Revue Historique des Armées* (2001), 49-56.
- ROWLANDS, G., "Louis XIV et la Stratégie de Cabinet," *Revue Historique des Armées* (2001), 25-34.
- STORK-PENNING, J.G., "The ordeal of the States. Some remarks on Dutch politics during the war of the Spanish succession," *Acta Historicae neerlandica II* (1967), 107-141.
- TAPIÉ, V.-L., "Quelques aspects généraux de la politique étrangère de Louis XIV," *XVIIe siècle* (1960), 1-28.
- THOMSON, M.A., "Louis XIV and the Grand Alliance, 1707-1710," *Bulletin of the Institute of Historical Research XLVI* (1960), 37-58.
- , "Louis XIV and the origins of the war of Spanish Succession," *Transaction of the Royal Historical Society V* (1954), 111-134.
- VAN EEGRO, "Audenaarde, Juillet 1708," *Bulletin Belge des Sciences Militaires* (1935), 14-49.
- VEENENDAAL SR., A.J., "The opening phase of Marlborough's campaign of 1708 in the Netherlands," *History, The Journal of The Historical Association XXXV* (1950), 34-48.

3) Algemene geschiedenis

- BEIK, W., "Celebrating Andrew Lossky: The Reign of Louis XIV revisited," *French historical Studies* (1991), 526-541.
- , "The absolutism of Louis XIV as social collaboration," *Past and Present* (2005), 195-224.
- BLUCHE, F., "L'origine sociale des Secrétaires d'Etat de Louis XIV (1661-1715)," *XVIIe siècle* (1959), 8-22.
- BRAUDEL, F., CHATELET, F., KRIEGEL, A., en LEDUC, V., "Pour ou contre une politicologie scientifique," *Annales ESC* (1963), 119-132.
- FÈBVRE, L., "La frontière," *Revue de synthèse historique* (1928), 31-44.
- HARSIN, P., "Comment le gouvernement de Louis XIV a-t-il financé la guerre de la succession d'Espagne?," *Bulletin de la société d'Histoire Moderne* (1932), 11-13.
- HATTON, R., "Louis XIV: Recent Gains in Historical Knowledge," *The Journal of Modern History XLV* (1973), 277-291.
- HERMANN MASCARD, N., "Géopolitique: histoire, présent, avenir," *Revue de l'histoire du droit LXIX* (1991), 367-374.
- VANDERMEERSCH-LANTMEETERS, E., "Zuid-Oostvlamingen in Europa in de 17de en 18de eeuw," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XXVII* (1990), 141-165.
- VEENENDAAL SR., A.J., "Gedelegeerde rechters over de verrassing van Gent van 5 juli 1708," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent XXXII* (1978), 133-166.
- VERGRACHT, P., "De Slag bij Oudenaarde; Het verloop van de gevechten op 11 juli 1708," *Handelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den lande tusschen Maercke en Ronne XLV* (2008), 45-72.

C. On-line databanken en werkinstrumenten

1) Bibliothèque Nationale de France

- Gallica (Bibliothèque Numérique): <http://gallica.bnf.fr/>
- Banque d'images du Département de la Réproduction: <http://images.bnf.fr/>

2) Bibliothèque Interuniversitaire de la Sorbonne

- *XVIIe siècle*, texte intégral (1949-1997):
<http://www.bibliotheque.sorbonne.fr/sid/spip.php?rubrique28>

3) Ministère de la Culture

- Joconde (Catalogue des collections des musées de France):
<http://www.culture.gouv.fr/documentation/joconde/fr/pres.htm>
- Base de Données Atlas, Musée du Louvre: <http://cartelfr.louvre.fr/>
- Agence Photo de la Réunion des musées nationaux: <http://www.photo.rmn.fr/>
(voorzover afbeeldingen zonder bronvermelding zijn weergegeven, is die terug te voeren op de collectie)

4) Universiteitsbibliotheek Gent

- MILIS-PROOST, G., Inventaris der Kaarten en Globes, "(Bijdragen tot de Bibliotheekwetenschap - III)", Gent, Rijksuniversiteit te Gent - Centrale Bibliotheek, 1967, 467 p. (<http://search.ugent.be/meercat?q=rug01:000023768>)
- Elin-tijdschriftencatalogoog (<http://elin.ugent.be/>)
- Analytictech Ucinet 6, EndNote 10 (<http://athena.ugent.be/>)

5) Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

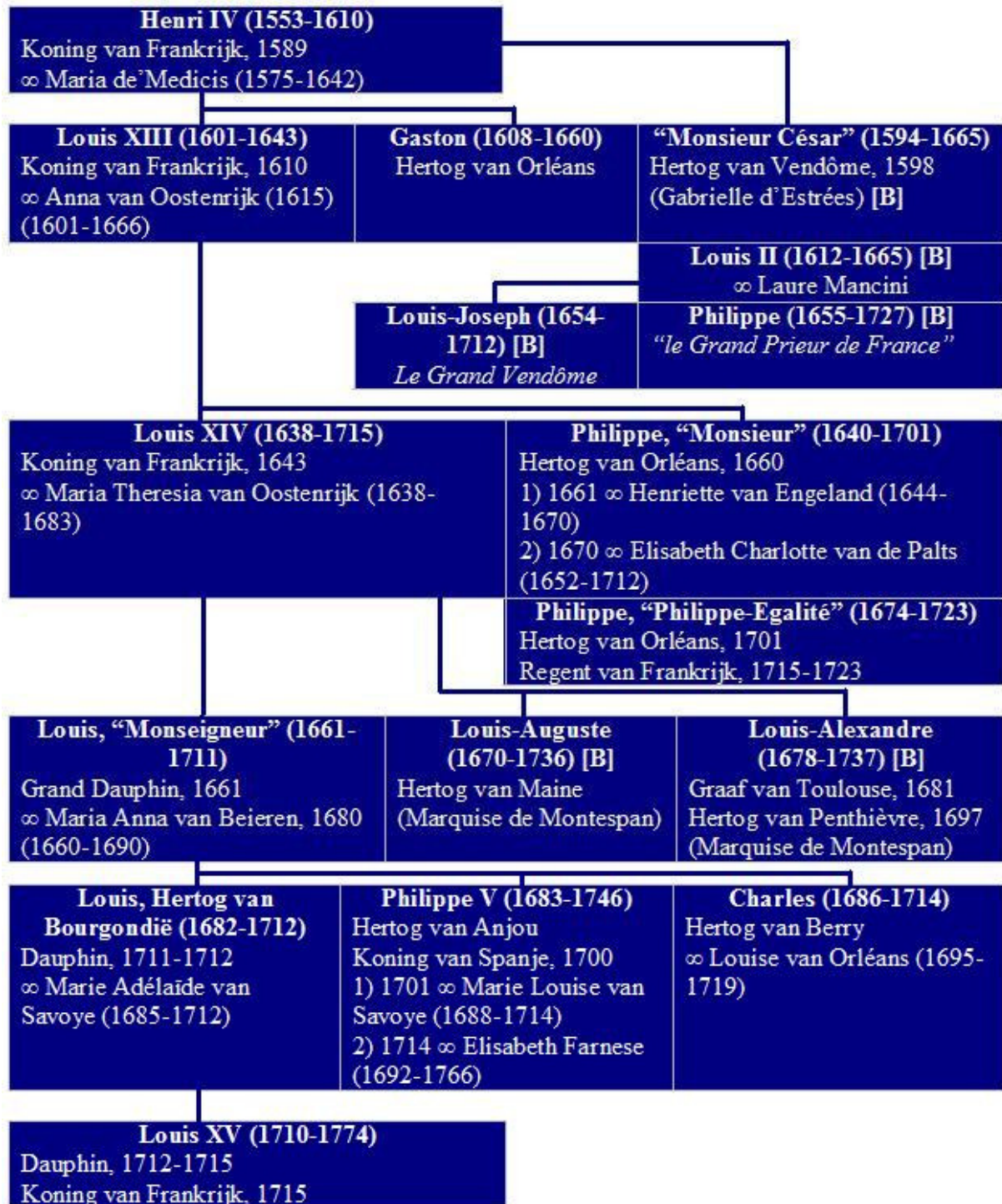
- De Brieven van Anthonie Heinsius, 1702-1720, digitale cumulatieve index
(<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BrievenAnthonieHeinsius1702-1720/>)

6) Andere

- British Museum, on-line database (<http://www.britishmuseum.org/research.aspx>)
- Google Books (<http://books.google.be/>)
- Jahresberichte für Deutsche Geschichte (<http://www.jdg-online.de/>)
- Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, on-line database
(<http://www.kikirpa.be/>)
- Kunsthistorisches Museum Wien, Bilddatenbank (<http://bilddatenbank.khm.at/>)
- *Mémoires de Saint-Simon*, texte intégral (<http://rouvroy.medusis.com/>)
- Recherche de Fénelon (<http://www.recherche-fenelon.com/>)
- Rijksmuseum, on-line beeldenbank (<http://www.rijksmuseum.nl/collectie/zoeken/>)
- Royal Historical Society Bibliography (<http://www.rhs.ac.uk/bibl/dataset.asp>)
- Schloss Belvédère Bilddatenbank (<http://bilddatenbank.belvedere.at>)

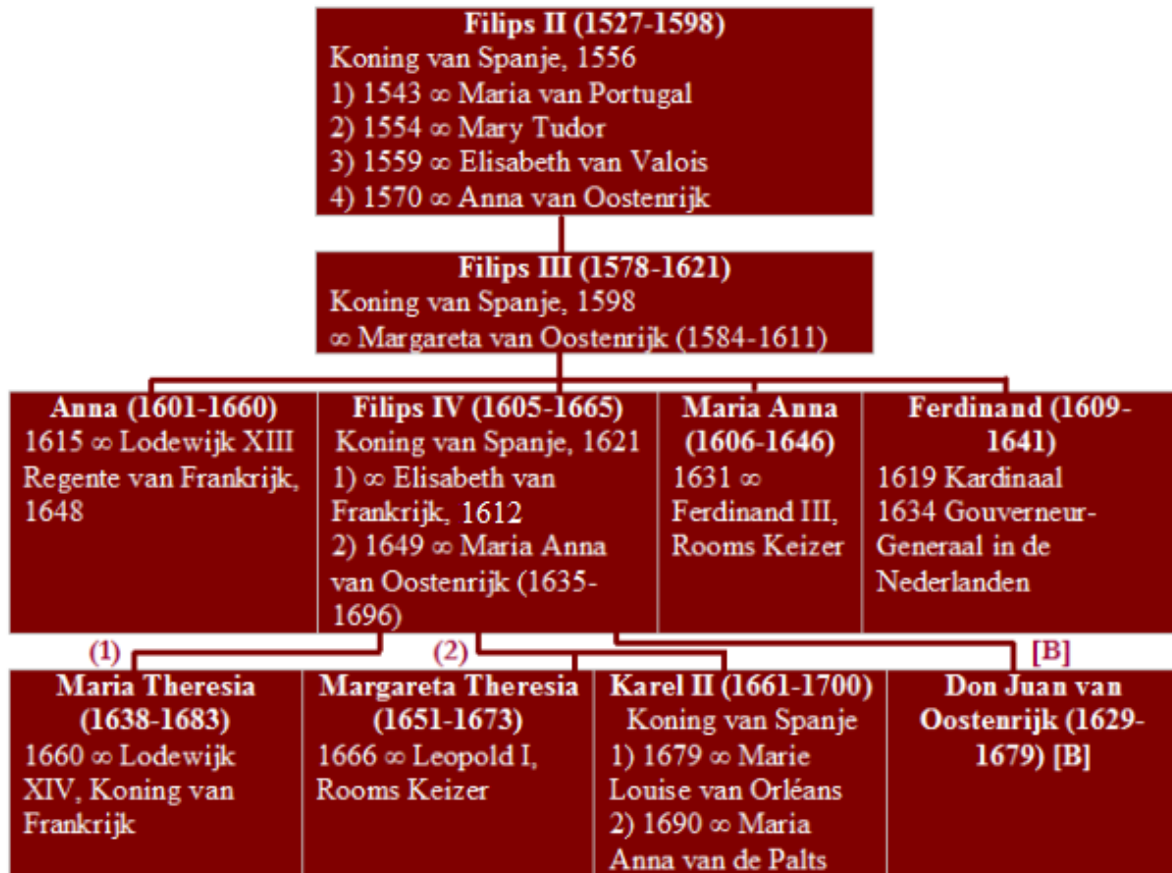
Appendix A: Voornaamste Stambomen¹

I. De Bourbons

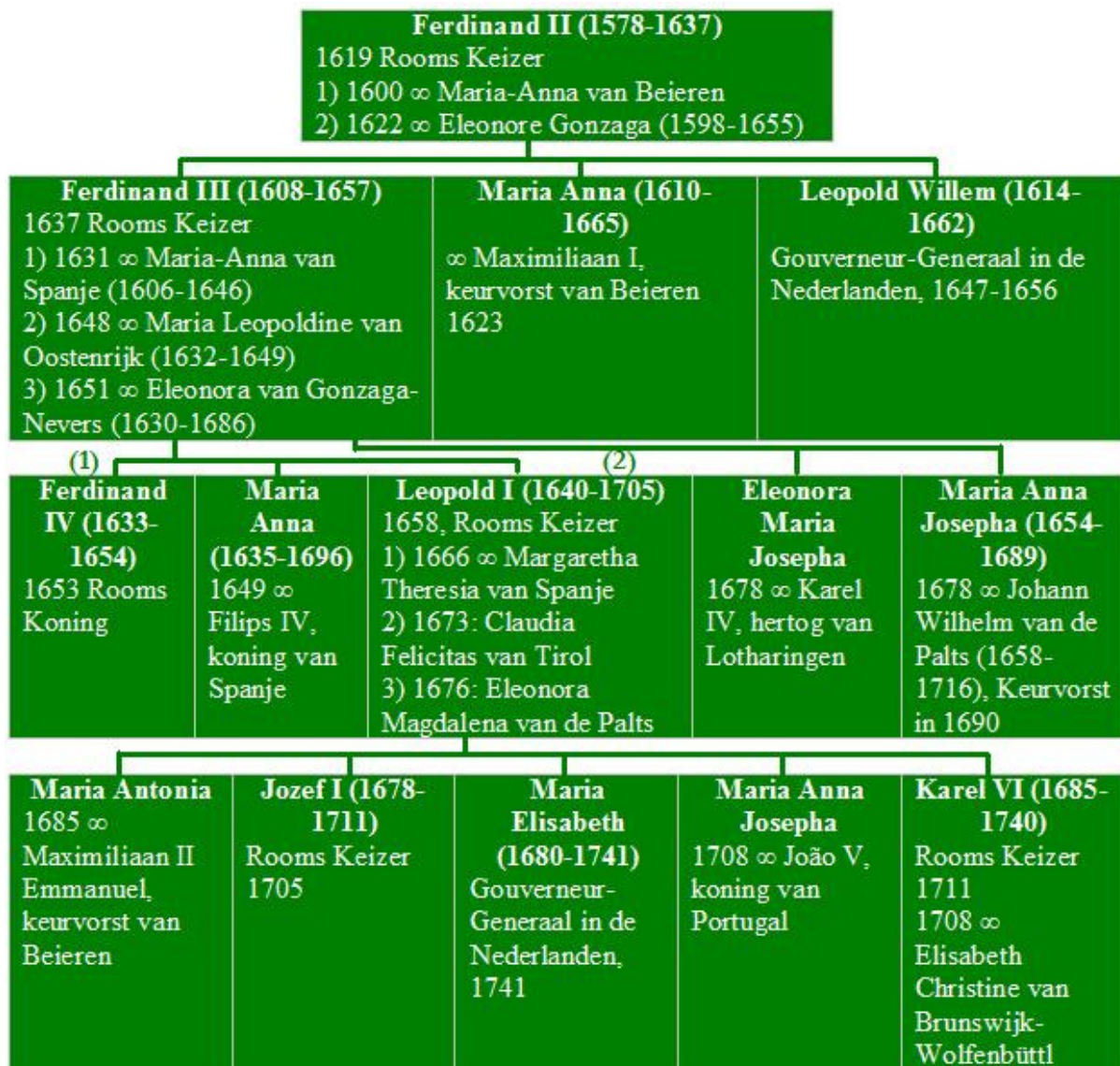

¹ Vrij naar R. DE SCHRYVER, *Max II. Emanuel von Bayern und das spanische Erbe : die europäischen Ambitionen des Hauses Wittelsbach 1665-1715*, vol. 156, (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz), Mainz am Rhein, von Zabern, 1996, M.-F. MAQUART, "Et Louis XIV fit main basse sur le trône d'Espagne," *L'Histoire* (september 2001).

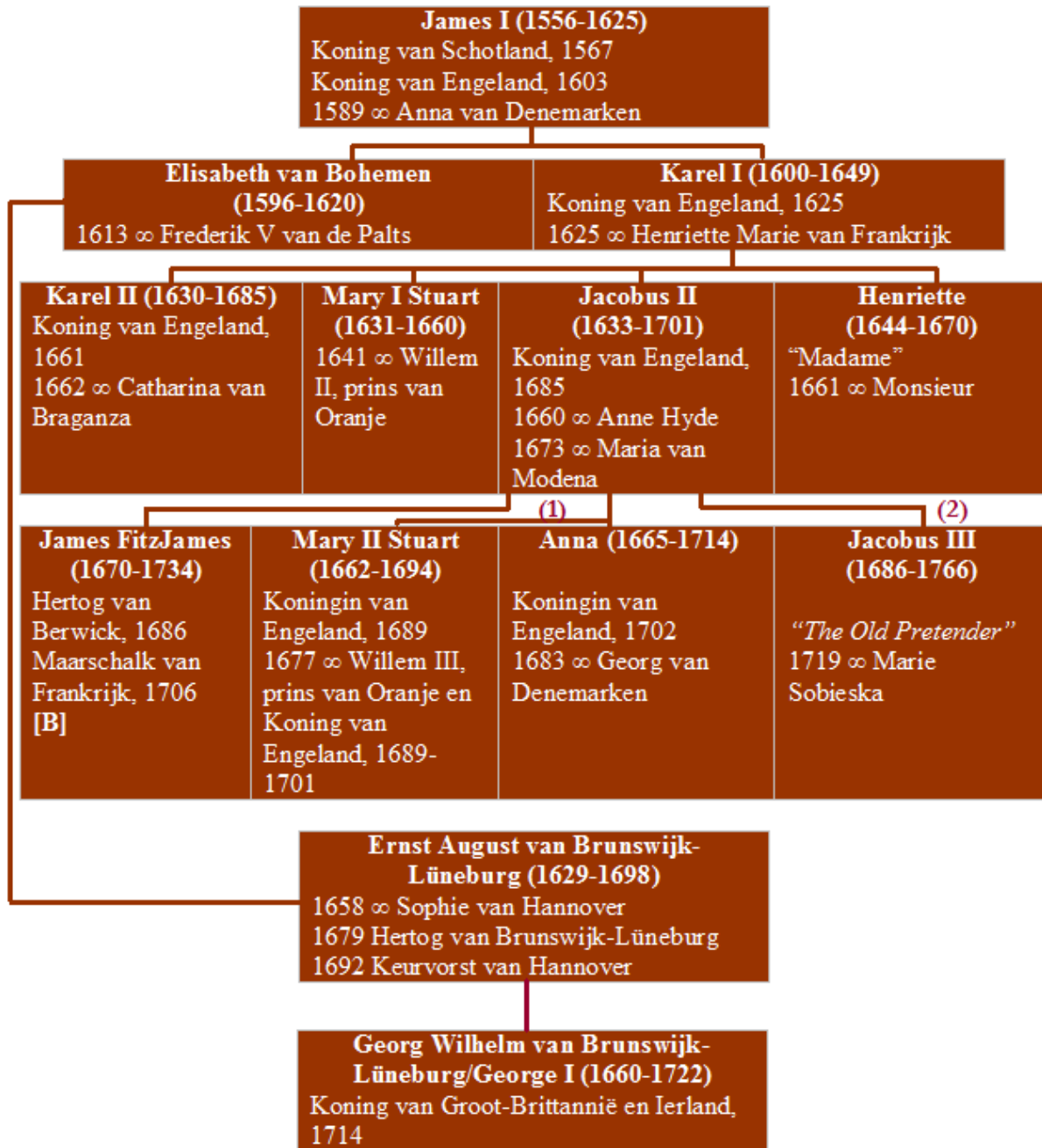
II. De Spaanse Habsburgers

III. De Weense Habsburgers

IV. De Britse Successie

Appendix B: Uitgewerkte chronologie

I. Voorgeschiedenis

De diplomatieke aanloop

17 oktober 1615	Verzaking Anna van Oostenrijk aan haar rechten op de Spaanse troon
7 november 1659	Vrede van de Pyreneeën tussen Lodewijk XIV en Filips IV: inlijving van Artesië en een aantal Vlaamse steden, huwelijk met Infanta Maria Theresia
2 juni 1660	Verzaking Maria Theresia van Oostenrijk, gevolgd door huwelijk met Lodewijk XIV
6 november 1661	Geboorte Karel van Habsburg
24 maart 1662	Verontschuldiging Filips IV voor het Londense incident met de ambassadeurs Vatteville en d'Estrades
18 december 1663	Huwelijkscontract tussen Leopold I en de infante Margaretha Theresia
17 september 1665	Overlijden Filips IV van Spanje, <i>El rey planeta</i>
25 april 1666	Huwelijk tussen Leopold I en Margaretha Theresia
Mei 1667	Begin van de Devolutieoorlog; traktaten van Bilain (<i>Traité des droit de la Reine</i>), Stockmans en Lisola (<i>Bouclier d'Etat</i>)
18 januari 1668	Geheim verdelingsverdrag tussen Lodewijk XIV en Leopold I
2 mei 1668	Vrede van Aken tussen Lodewijk XIV en Karel II: afstand van corridors in de Nederlanden, Franche-Comté blijft Spaans; geleidelijke desintegratie van de Rijnliga, bedoeld als derde speler tussen Lodewijk XIV en de keizer
10 augustus 1678	Vrede van Nijmegen tussen de Staten-Generaal en Lodewijk XIV; de Republiek overleeft Lodewijks wraak voor de Triple Alliantie uit 1668
19 september 1678	Vrede van Nijmegen tussen Karel II en Lodewijk XIV: afstand van de Franche-Comté, linearisatie van de Noordelijke Frans-Spaanse grens (Cambrai, Ieper, Wervik, Condé);
26 januari 1679	Vrede van Nijmegen tussen Lodewijk XIV en het Duitse Rijk; bezetting hertogdom Lotharingen (1670) blijft aanhouden
15 augustus 1684	Bestand van Regensburg: Leopold I (gevolgd door Karel II voor Luxemburg en Chiny) aanvaardt de <i>Réunions</i> in de Elzas voor twintig jaar
20 september 1697	Vrede van Rijswijk tussen Lodewijk XIV, Willem III, de Staten-Generaal en Karel II: erkenning van Willem III als Engels en Schots koning, afstand van Luxemburg, Franse ontruiming van Lotharingen en Catalonië, maar Franse soevereiniteit over de helft van Santo Domingo
11 oktober 1698	Eerste verdelingsverdrag tussen Lodewijk XIV en Willem III: Jozef Ferdinand van Beieren krijgt de essentie van de erfenis toegewezen, de Dauphin Noord- en Karel van Habsburg Zuid-Italië
November 1698	Nieuw testament Karel II wijst volledige erfenis aan Jozef Ferdinand toe
9 februari 1699	Overlijden Jozef Ferdinand van Beieren, einde van de hypothese met de derde speler

Het laatste Testament en de allianties

1700

3/25 maart	Tweede verdelingsverdrag tussen Lodewijk XIV en Willem III: de Dauphin krijgt heel Italië (met geheime wisselcausule om Lotharingen en Milaan te ruilen), Karel van Habsburg de Spaanse gebieden en de Nederlanden
------------	--

28 mei	Leopold I stuurt troepen naar Noord-Italië om er Milaan op te eisen als rijksleen, mocht Karel II overlijden
2 oktober	Laatste testament van Karel II van Spanje: Filips van Anjou moet de hele Spaanse erfenis krijgen
1 november	Overlijden Karel II
9 november	Boodschapper uit Madrid komt aan op Fontainebleau; eerste zitting van de Conseil d'en Haut
10 november	Tweede en derde zitting van de Conseil d'en Haut; aanvaarding van het testament voor Filips van Anjou
16 november	Voorstelling Filips V aan ambassadeurs op Versailles: <i>il n'y a plus de Pyrénées</i>
23 november	Opname controleur-generaal van financiën Chamillart in de Conseil d'en Haut
1 december	Patentbrief over behoud rechten op de Franse troon voor Filips van Anjou

1701

18 januari	Autoproclamatie koning Frederik I “in” Pruisen te Königsberg
Februari	Toekenning Asiento de Negros aan de <i>Compagnie de Guinée</i>
5 februari	Boufflers en Puységur nemen de Barrièrevestingen in bezit namens Filips V
13 februari	Alliantieverdrag tussen Jozef Clemens van Beieren en Lodewijk XIV
22 februari	Erkenning van Filips V door de Republiek
9 maart	Alliantieverdrag tussen Rudolf van Brunswijk-Wolffenbüttl en Lodewijk XIV
20 maart	Erkenning van Filips V door Willem III
13 april	Alliantieverdrag tussen Frederik van Saksen-Gotha en Lodewijk XIV
14 april	Officiële intrede van Filips V in Madrid; installatie van een door ambassadeur d'Harcourt gedomineerde regeerraad
18 juni	Alliantieverdrag tussen Pedro II van Portugal en Lodewijk XIV
7 september	Grote Alliantie van Den Haag
16 september	Erkenning Jacobus III door Lodewijk XIV
7 oktober	Verdrag tussen Leopold I en Lothar Franz von Schönborn (Mainz), gevolgd door dat met Johan Hugo von Orsbeck (Trier)

De oorlog tot aan Blenheim

1702

19 maart	Overlijden Willem III; opvolging door Anna Stuart
15 mei	Oorlogsverklaring Haagse bondgenoten aan Lodewijk XIV en Filips V
2 juni	Institutioneel hervormingsreglement van Bergeyck uitgevaardigd door Filips V
15 juni	Na beleg van twee maanden valt Kaiserwerth (Keulen)
7 juli	Oorlogsverklaring Lodewijk XIV aan de Haagse bondgenoten
23 juli	Begin van de opstand in de Cévennes
15 augustus	Slag bij Luzzara (overwinning naargelang de Franse, dan wel de Oostenrijkse interpretatie)
8 september	Max Emmanuel van Beieren neemt Ulm
10 september	Rooms Koning Jozef neemt Landau
25 september	Val Venlo
30 september	Oorlogsverklaring Duitse Rijksdag aan de Bourbons
7 oktober	Val Roermond
14 oktober	Slag bij Friedlingen: Villars en Catinat verslaan von Baden
22 oktober	Spaanse zilvervloot tot zinken gebracht in de baai van Vigo
23 oktober	Citadel van Luik geeft zich over aan Coehoorn

1703

6 mei	Rakoczy uitgeroepen tot prins van Transylvanië; begin van de Hongaarse adel-
-------	--

	en boerenopstand
15 mei	Capitulatie van Bonn voor geallieerden
16 mei	Methuen-verdrag tussen Engeland en Portugal
27 juni	La Mothe verliest de slag bij Stekene tegen Opdam
29 juni	Boufflers verslaat Opdam bij Ekeren; einde carrière Opdam
26 augustus	Citadel van Hoi capituleert voor geallieerden, beleg geleid door Coehoorn
29 augustus	Marlborough neemt Sint-Truiden
12 september	Leopold I verzaakt voor zichzelf en Jozef I aan zijn rechten op de Spaanse troon
20 september	Frans-Beierse overwinning bij Höchstädt
8 november	Victor Amadeus van Savoye verandert van kamp; expeditie Vendôme naar Tirol moet terugkeren
13 november	Capitulatie van Landau voor Tallard
19 november	Soevereiniteitsoverdracht Limburg door de Republiek aan Karel III

1704

17 maart	Overlijden Menno van Coehoorn
1 mei	Oorlogsverklaring van Filips V aan Pedro II
31 juli	Hessen-Darmstadt landt in Gibraltar en neemt bezit van de rots voor Karel III
13 augustus	Slag bij Blenheim en einde van het Oostenrijks-Beierse front in de oorlog
24 augustus	Onbesliste zeeslag bij Velez-Malaga
1 oktober	Villars beschouwt de situatie in de Cévennes als gepacificeerd
7 november	Conventie van Ilbesheim: Beieren wordt ontruimd en onder Oostenrijkse bezetting geplaatst

1705

5 mei	Overlijden keizer Leopold I; opvolging door Jozef I
31 mei	Hoi capituleert voor Villeroi
8 juli	Hoi geeft zich opnieuw over aan Marlborough
19 juli	Marlborough wint het duel om de lijnen van Brabant
16 augustus	Slag bij Cassano: Vendôme verslaat Eugenius
9 oktober	Overgave Barcelona en ontscheping Karel III; een week later capitulatie van Badajoz
27 november	Rijksdag van Regensburg: Max Emmanuel en Jozef Clemens in de ban geslagen, investituurpatenten als keurvorst vernietigd

1706

4 januari	Nice capituleert voor Berwick
19 april	Slag van Calcinato: Vendôme en Eugenius houden elkaar in evenwicht
14 mei	La Feuillade vat het beleg van Turijn aan
23 mei	Slag van Ramillies; twee dagen later overgave van Leuven
27 mei	Overgave van Brussel
5 juni	Erkenning Karel III door Staten van Brabant; overgave van Gent; twee dagen eerder capitulatie van Oudenaarde
6 juni	Erkenning Karel III door Staten van Vlaanderen
17 juni	Ouwerkerk faalt bij het beleg van Nieuwpoort
2 juli	Heroprichting Raad van State door condominium
15 juli	Lodewijk XIV vervangt Vendôme door Marsin
25 juli	Galway en Das Minas nemen bezit van Madrid voor Karel III
1 augustus	Vendôme naar de Nederlanden
22 augustus	Val van Menen

28 augustus	Eugenius van Savoye verenigt zich met Victor Emmanuel en verdrijft de Fransen uit Noord-Italië
4 oktober	Val van Ath besluit de zegerijke geallieerde campagne van 1706; Filips V terug ingehaald in Madrid

II. De campagnes van Vendôme in de Nederlanden

1707

16 januari	Schotse parlement stemt in met de <i>Act of Union</i>
6 februari	Filips V vaardigt organiek reglement voor de handel op West-Indië uit
14 maart	Mislukte ontvoering van <i>Monsieur le Premier</i>
25 april	Slag van Almanza: Berwick verslaat Galway
22 mei	Villars doorbreekt de lijnen van Stollhofen
25 mei	Overval Mechelen door de partizanenbende van Dumoulin
28 mei	Marlborough probeert Vendôme te verrassen bij Zinnik
3 juni	Beide legers liggen gekampeerd tussen Gembloux en Meldert
7 juli	Graaf Daun neemt voor Jozef I bezit van Napels
4 augustus	Vendôme stuurt troepen naar het bedreigde Toulon
11-14 augustus	Mars naar Ath, incident bij Marimont (12 augustus)
21 augustus	Eugenius van Savoye breekt het beleg van Toulon op
25 augustus	Geboorte van Louis, prins van Asturië (1707-1724)
31 augustus	Verlegging van het strijdtoneel naar Doornik en Rijsel
September	Geallieerde inname van Minorca
15 september	Laatste poging Marlborough om een veldslag uit te lokken
19 september	Van Der Dussen vraagt aan Torcy om een geheim onderhandelingskanaal
20 oktober	Na Marlborough verlaat ook Vendôme de Nederlanden; beide legers uiteen
1 november	Karel XII en Jozef I sluiten een akkoord over de Protestanten in Silezië
11 november	Val van Lerida: Karel van Habsburg vijfhonderd kilometer noordwaarts gedreven sinds Almanza
15 december	Torcy redigeert de instructies voor Mesnager
25 december	Mesnager in Amsterdam als paardenkoopman Le Feron

1708

5 januari	Eerste onderhoud tussen Mesnager en Van Der Dussen
Februari	Chamillart verlaat zijn post als controleur-generaal van Financiën, opgevolgd door Desmarets
28 februari	Audiëntie bij Heinsius voor Mesnager
5 maart	Mesnager terug in Parijs
16 maart	Inschepen Schotse expeditie in Duinkerken
25 maart	Forbin afgesneden van Edinburgh door Brits eskader Byng
15 mei	Max Emmanuel van Beieren verlaat Bergen voor het boven-Rijnfront
21 mei	Begin van de Franse campagne
1 april	Whig-verkiezingsoverwinning in Engeland
5 juli	Franse bende verschijnt voor Gent; Chemerault neemt de stad zonder problemen in (capitulatie garnizoen op 8 juli)
6 juli	Overgave Brugge voor La Mothe Houdancourt
7 juli	Eugenius van Savoye overtuigt geallieerde krijgsraad om de Fransen voor te zijn in Lessen
10 juli	Rantzau en Cadogan nemen Lessen in
11 juli	Slag bij Oudenaarde
12 juli	Franse terugtocht naar Gent en Lovendegem
15 juli	Verwoesting van de Lijnen van Komen en Ieper; poging om Franse

	gevangenen in Oudenaarde te bevrijden
19 juli	Val van fort Rode voor d'Artagnan
20 juli	Kustvlakte onder water gezet vanuit Oostende (A), Damme en Sluis (F)
26 juli	Tilly plundert Picardië
28 juli	Du Rozel plundert Cadzand als represaille
29 juli	Contributieverdrag Tilly met Staten van Artesië
31 juli	Contributieverdrag in Cadzand
6 augustus	Geallieerd artilleriekonvooi vertrekt uit Brussel, Bourgogne vreest een beleg van Bergen
10 augustus	<i>Magnifique entrée</i> van Bourgogne, Berry en Vendôme in Gent
11 augustus	Geallieerd konvooi steekt ongehinderd de Schelde over onder Oudenaarde
12 augustus	Eugenius van Savoye komt aan in Templeuve, voor Rijsel
14 augustus	Sardinië capituleert voor Karel van Habsburg
22 augustus	De <i>tranchée</i> voor Rijsel wordt geopend
27 augustus	Vendôme-Bourgogne trekken vanuit Lovendegem naar Ninove, drie dagen later vereniging met Berwick bij Lessen
2 september	Franse leger tegenover Marlborough tussen Doornik en Rijsel
6 september	Vendôme biedt ontslag aan indien geen aanvalsbevel op Rijsel
8 september	Franse krijgsraad met Chamillart en Chamlay in Mons-en-Pévèle
14 september	Val van Port-Mahon op Minorca voor de Engelsen
15 september	Frans ontzettingsleger trekt terug naar Doornik, nieuw kamp in Saulsoi
24 september	Operatie op Ath met partizaan Le Grand mislukt
28 september	Nederlaag van La Mothe Houdancourt tegen Webb en Cadogan bij Wijnendale
24 oktober	Val van Leffinge voor Puyguion
24 oktober	Val van Rijsel: Boufflers geeft de stad over en trekt zich terug op de citadel
23 november	Max Emmanuel verschijnt voor Brussel en sommeert de stad zich over te geven
26 november	Oversteek van de Schelde bij Kerkhove en Gavere; beleg van Brussel opgebroken
29 november	Marlborough in Brussel
1 december	Saint-Guislain heroverd op de geallieerden
4 december	Filips van Orléans neemt Alicante
8 december	Overgave Rijselse citadel
12 december	Vendôme terug naar Anet
24 december	Geallieerden openen <i>tranchée</i> voor Gent
30 december	Capitulatie La Mothe Houdancourt in Gent

III. Epiloog: naar het machtsevenwicht

1709

2 januari	Grimaldi evacueert Brugge, Plassendale en Leffinge
6 januari	Begin van de grote winter
15 januari	Paus Clemens XI erkent Karel van Habsburg als <i>rey catolico</i>
April	Onderhandelingen van Rouillé in Bodegraaf en Moerdijk
Mei	Missie van Torcy in Den Haag bij Heinsius
9 juni	Chamillart valt uit de gratie en wordt vervangen door Voysin
12 juni	“Appel du 12 juin 1709”: Lodewijk XIV richt zich, op aandringen van Torcy, persoonlijk tot de natie
8 juli	Slag van Poltava: Karel XII verliest de strijd in het Hoge Noorden
31 augustus	Val van Doornik
11 september	Slag van Malplaquet: Marlborough en Eugenius verliezen meer mensen dan

	Villars; patstelling
20 oktober	Val van Bergen en gevangenschap van Bergeyck
29 oktober	Eerste barrièretraktaat (Townshend-verdrag, 19 plaatsen)
1710	
Maart	Mislukte vredesonderhandelingen in Geertruidenberg
26 mei	Overgave van Douai voor Marlborough
27 juli	Nederlaag van Filips V bij Almenara, tegen Starhemberg, die oprukt naar een verlaten Madrid (21 september)
29 augustus	Overgave van Béthune voor Marlborough (gevolgd door St-Venant, 30 september en Aire, 9 november)
6 december	Ontruiming van Madrid
9-10 december	Overwinning van Vendôme bij Brihuega en Villaviciosa
1711	
14 april	Overlijden van Monseigneur
17 april	Overlijden Jozef I; Karel III verlaat Barcelona en wordt als Karel VI Rooms Keizer
29 april	Vrede van Szatmar: einde van de Hongaarse opstand
14 september	Val van Bouchain voor Marlborough
21 september	Raid op Rio de Janeiro van Duguay-Trouin
8 oktober	Preliminaria van Londen
27 november	<i>On the Conduct of the Allies</i> , Jonathan Swift
31 december	Ontslag van Marlborough, vervangen door de hertog van Ormonde
1712	
29 januari	Opening van het Vredescongres in Utrecht
18 februari	Overlijden van Bourgogne en van diens oudste zoon, de hertog van Bretagne (1707-1712, 8 maart)
Mei	Max Emmanuel neemt eed van trouw Nieuwpoort, Charleroi, Namen en Luxemburg af
11 juni	Overlijden van Vendôme; begraven in het Escorial als <i>Grande</i>
17 juli	Frans-Engelse wapenstilstand in Vlaanderen
24 juli	Slag van Denain: overwinning van Villars op Prins Eugenius; in de nasleep vallen meeste overwinningen 1710-1711 terug in Franse handen (Bouchain – 19 oktober, Le Quesnoy – 4 oktober, Douai – 8 september)
4 september	Publicatie Spaans-Frans-Engelse, gevolgd door Portugese (7 november) wapenstilstand; einde van de gevechten in Spanje
5 november	Filips V doet voor de <i>Cortes</i> afstand van zijn rechten op de Franse troon
December	Nieuw Barrièretraktaat tussen Engeland en de Republiek
1713	
30 januari	Barrièretraktaat tussen Frankrijk en de Republiek
25 februari	Overlijden Frederik I, koning “in” Pruisen
14 maart	Neutraliteitsverdrag tussen Karel VI en Filips V over Italië en de ontruiming van Catalonië
15 maart	De hertog van Berry en Filips van Orléans verzaken aan hun rechten op de Spaanse troon voor het Parlement van Parijs
17 maart	Wapenstilstand tussen Lodewijk XIV en Victor Emmanuel van Savoye
26 maart	Verdrag tussen Filips V en George I over de toekenning van de <i>asiento de negros</i> , ten voordele van de <i>South Sea Company</i>

- 11 april Vrede van Utrecht (Lodewijk XIV – Staten-Generaal – Groot-Brittannië): Engeland wint domeinen in de kolonies (Acadië, Hudson, Newfoundland), erkenning van de protestantse successie
- 10 mei Filips V kondigt zijn eigen Pragmatieke Sanctie af en verklaart de Salische Wet van toepassing in Spanje
- 19 augustus Val van Landau voor Villars
- 16 november Val van Freiburg voor Villars; begin vredesgesprekken tussen Eugenius en Villars op 26 november in Rastatt

1714

- 6 maart Verdrag van Rastatt (Lodewijk XIV – Karel VI): Frankrijk behoudt Landau, Max Emmanuel en Jozef Clemens herwinnen hun domeinen, Karel VI verkrijgt de Zuidelijke Nederlanden
- 4 mei Overlijden van de hertog van Berry, derde kleinzoon van Lodewijk XIV
- 1 augustus Overlijden Koningin Anna – Protestantse Successie: Georg van Hannover wordt George I
- 2 augustus Lodewijk XIV laat het edict van 23 juli, waarbij de graaf van Toulouse en de hertog van Maine in de troonsopvolging worden opgenomen, registreren in het Parlement van Parijs
- 7 september Verdrag van Baden (Lodewijk XIV – Duitse Rijk): bevestiging van de overeenkomst van Rastatt
- 12 september Catalaanse opstandelingen geven Barcelona over aan Berwick
- 1 december Max Emmanuel ontslaat Nederlandse onderdanen van hun eed van trouw
- 24 december Elisabeth Farnese huwt Filips V van Spanje; de nieuwe koningin brengt Parma en Piacenza aan, verjaagt prinses Orsini van het hof en leunt op Vendômes secretaris Giulio Alberoni

1715

- 7 januari Overlijden Fénelon
- 30 juni Herovering van Minorca door een gezamenlijke Frans-Spaanse vloot
- 1 september Overlijden Lodewijk XIV
- 2 september Filips van Orléans laat met de vijfjarige Lodewijk XV het testament van Lodewijk XIV en het bastaardenedict verbreken door het Parlement van Parijs in een *lit de justice*, dat hem alleen benoemt als regent
- 6 september Begin van de kortstondige Jacobitische opstand in Schotland
- 15 november Finaal Barrièretraktaat (George I – Staten-Generaal – Karel VI)

1716

- 4 februari Van den Bergh deelt aan de collaterale raden mee dat de Zeemogendheden de soevereiniteit overdragen aan Karel VI

